Mehmet KORKMAZ

ZERDÜŞT DİNİ İRAN MİTOLOJİSİ

alter

ZERDÜŞT DİNİ İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ'NİN TEMELİ

Mehmet KORKMAZ

alter

Mehmet KORKMAZ

ZERDÜŞT DİNİ İRAN MİTOLOJİSİ

Ankara 2010

ISBN : 978-605-5465-03-2
© Alter Yayıncılık Org. Tic. Ltd. Şti.

YAZAR : Mehmet KORKMAZ
KİTABIN ADI : Zerdüşt Dini İran Mitolojisi
EDİTÖR : Hasan İlhan
2. Baskı 1000 Ad.

Alter Yay.Rek.Org.Tic.Ltd.Şti.
1.Cad.Elif sok No: 7/165
İskitler-Ankara
Sertifika No:11483

Web: www.alteryayincilik.com
alter@alteryayincilik.com - alteryayincilik@gmail.com

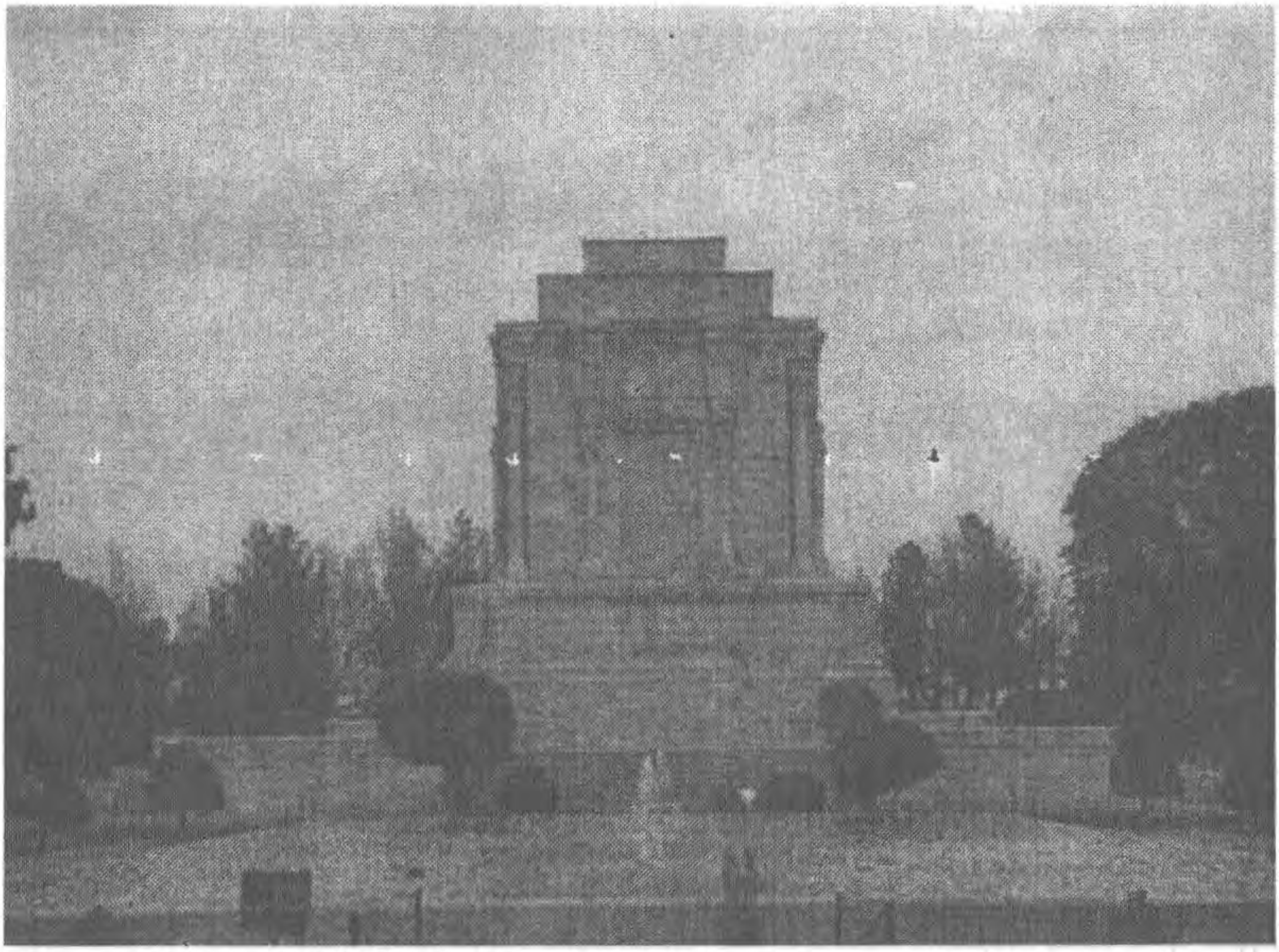
Dizgi : Alter
Kapak : Muhammed Çiçek
Basım yeri : İlksan Matbaası
Ekim 2010

Sıra N0	İÇİNDEKİLER	Sayfa No
1	Mitoloji	1
2	**BİRİNCİ BÖLÜM**	5
3	İran Mitolojisi	7
4	İran Mitolojisi ve Alp Er Tunga Destanı	17
5	İran Mitolojisinin Kaynakları	24
6	a- İran Edebiyatı	24
7	b- Avesta	30
8	c- Dinkerd (Denkard)	36
9	d- Bundehişn	36
10	e- Hudaynâme	38
11	f- Şehnâmeler	40
12	**Eski İran Dinleri**	45
13	A- Zerdüşt ve Zerdüştçülük	45
14	a- Zerdüşt'ün Yaşamı	45
15	b- Zerdüştçülük	49
16	c- Zerdüşt Tarafından Getirilen Dinsel İlkeler	55
17	1- Zerdüştçülük İnancında Kutsal Ateş	58
18	**d- Avesta'dan Kimi Konulara İlişkin Alıntılarla Zerdüşt İnancı**	60
19	1- Yaratılış	60
20	2- Ölüm ve Sonrasına İlişkin Doktrini	60
21	3- Kıyamet Doktrini	62
22	**4- Avesta'nın Yazılışı ve Zerdüşt'ün Peygamberliği Doktrini**	62
23	Zerdüştçülüğün Kutsal Kitapları	63
24	B- Mani ve Manicilik	65
25	a-Mani'nin Yaşamı	65
26	b- Manicilik	66
27	C- Mazdek ve Mazdekilik	73
28	a- Mazdek'in Yaşamı	73
29	b- Mazdekilik	73
30	D- Mithracılık	79
31	a - Menşeyler ve Kültün Yayılması	82
32	b- Boğa Öldürme Sahnesi	83
33	c- Tapınaklar ve Ayinler	84
34	d- Mithra Kelimesinin Menşei	85

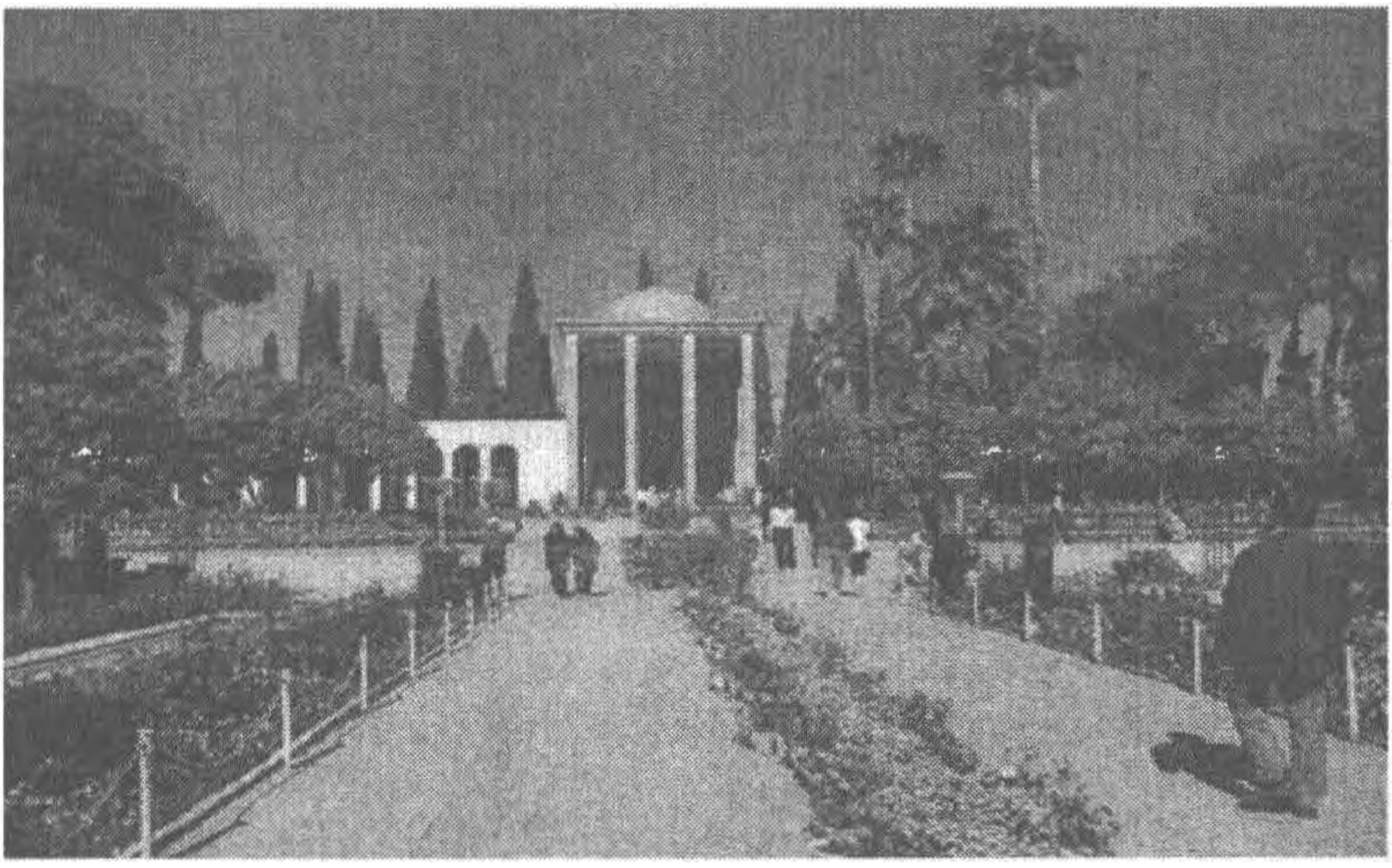
35	e- Eski İran Dinlerine İlişkin Kavramlar	88
36	E- Eski İran'da Din	89
37	a- Perslerde Din	89
38	b- Sasanilerde Din	92
39	Ahura Mazda ve Öteki Tanrılar	97
40	a- Ahura Mazda, Kötü Güçler ve Diğer Dinlere Etkileri	107
41	b- Koruyucu Melekler ve Fravaşiler	115
42	c- Küçük Şeyler	116
43	Zülkarneyn- Zerdüştlük İlişkisi	119
44	Efsanevî Kuşlar	126
45	**a-Ankâ / Sî-Murg /Zümrüdü Anka / Sireng /Anka-yı Muğrib**	132
46	b- Hümâ/Hümay	146
47	c- İbibik/Hüdhüd	152
48	d- Kaknus/Musikar	155
49	e- Murg-i Semender	159
50	İran Mitolojisinde Yer Alan Efsanevî Dağlar	162
51	İran Mitolojisinde İki Önemli Motif	165
52	a- Hızır Motifi	166
53	b- Rüya Motifi	170
54	**İKİNCİ BÖLÜM**	173
55	İran Kaynaklı Efsanevî Aşk Öyküleri	175
56	a- Hüsrev ü Şirin	177
57	b- Ferhat ile Şirin	179
58	c- Aşık Garip ile Şah Sanem	181
59	ç- Aşık Kurbanî ile Gülperi	183
60	d- Asuman ile Zeycan	185
61	e- Tahir ile Zühre	188
62	f- Leyla ile Mecnûn	193
63	g- Arzu ile Kamber	196
64	ğ- Kerem ile Aslı	204
65	h- Emrah ile Selvihan	210
66	ı- Hurşid ü Ferahşâd	212
67	i- Hurşid ile Mahmihri	219
68	j- Elif ile Mahmut	221
69	k- Vâmık u Azra	223
70	l- Cemşid ü Hurşid	225
71	m- Yusuf u Züleyha	233

72	n- Vis ü Ramin	238
73	o-Ethem ü Hüma	240
74	ö- Cemşah u Âlemşah	244
75	p- Mihr ü Mah	245
76	r- Mihr ü Müşteri	247
77	s- Şemı u Pervâne	250
78	ş- Gül ile Sitemkâr	253
79	t- Varka ile Gülşah	256
80	u- Mihr ü Vefa	260
81	ü- Melikşah ile Güllü Hanı	265
82	v- Gül ü Hüsrev	267
83	y- Süheyl ü Nevbahar	268
84	z- Aşknâme	274
85	**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**	277
86	İran Kaynaklı Destansı Halk Öyküleri	279
87	A- Firdevsî ve Şehnâmesi	281
88	a- Firdevsî'nin Yaşamı	281
89	b- Şehnâme	286
90	B- Hamza ve Hamzanâme	292
91	a- Hamza'nın Yaşamı	292
92	b- Hamzanâme	293
93	C- Ebu Müslim Horasanî ve Ebu Müslimnâme	301
94	a- Ebu Müslim Horasanî'nin Yaşamı	301
95	b- Ebu Müslimnâme	307
96	D- Battal Gazi ve Battalnâme	310
97	a- Seyyid Battal Gazi'nin Yaşamı	310
98	b- Battalnâme	311
99	E-İskender ve İskendernâme	314
100	a- İskender'in Yaşamı	314
101	b- İskendernâme	317
102	F- Saltuknâme	321
103	G-Danişmend Gazi ve Danişmendnâme	324
104	a- Danişmend Gazi'nin Yaşamı	324
105	b- Danişmendnâme	325

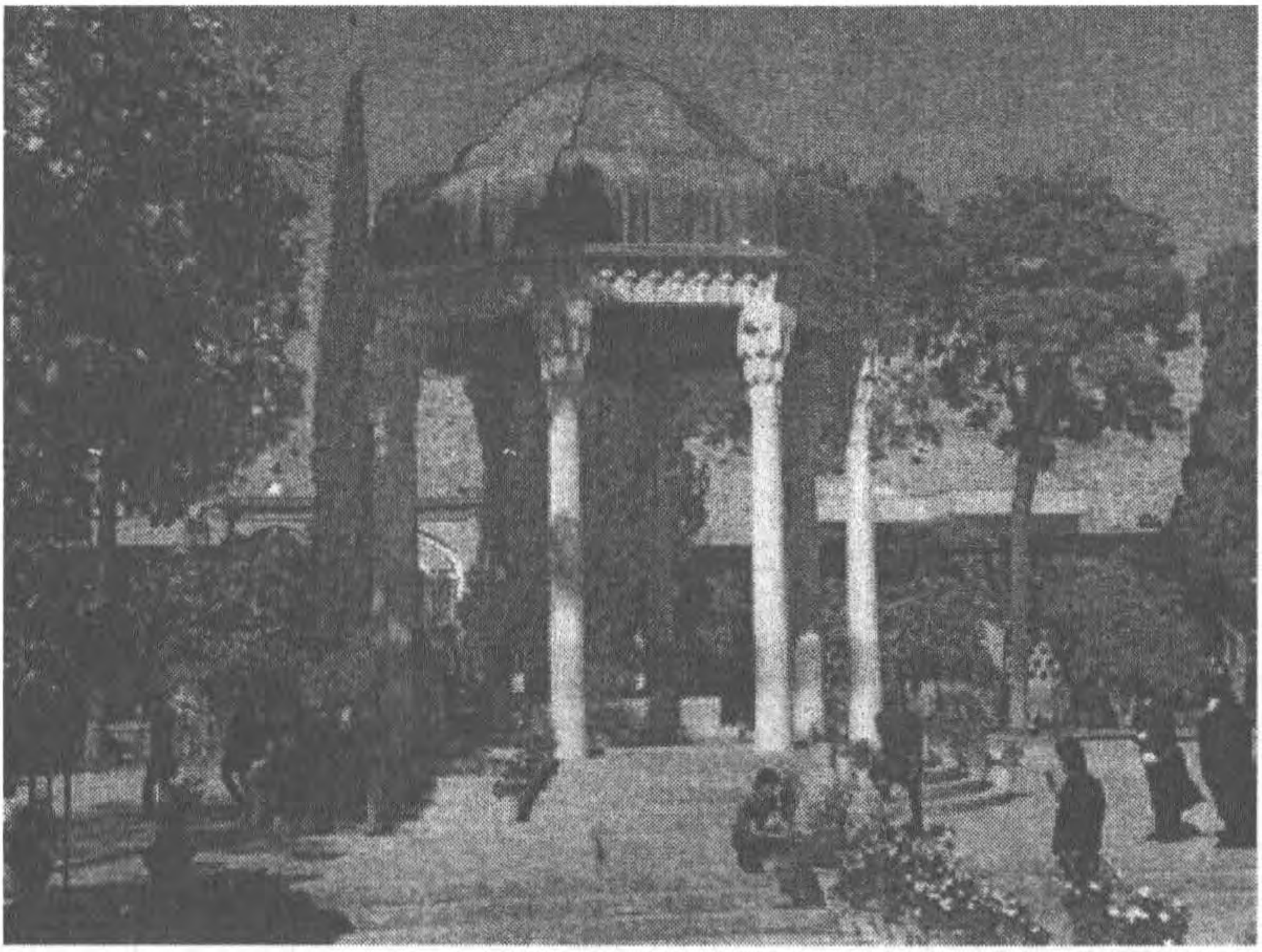
106	H- Bahtiyarnâme	326
107	I- Camasbnâme	329
108	İ- Şahmaran Hikâyesi	331
109	a-Efsancye İlişkin Yorum	336
110	b- Lokman Hekim ve Şahmaran Efsânesi	338
111	c- Efsâneye İlişkin Bir Başka Anlatı	340
112	ç- Türk Yazınında Şahmaran Efsânesi'nin Yeri	349
113	J- Kahramannâme	350
114	K- Kâbûsnâme	351
115	L- Miraçnâme	356
116	M- Sindbadnâme	358
117	N- Tutinâme	360
118	**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**	363
119	Alfabetik Sıraya Göre İran Mitolojisinin Tanrıları-Kahramanları- Kutsal Kişi ve Mekânları	365
120	Kaynakça	557

Firdevsi'nin Türbesi

Sadi-i Şirazi'nin Türbesi

Hafız'ın Türbesi

MİTOLOJİ

Halk yazınının önemli kaynaklarından birini meydana getiren mitoloji, oldukça merak uyandıran bir konudur. Bir ulusun tarih öncesinden gelen efsanelerine, dinsel inançlarına ve yiğitlik öykülerine "mit", bunların tamamına da "mitoloji" adı verilir.

Sözcük anlamı "efsane bilimi" olan mitoloji, bir ulusa, bir dine ve medeniyete ilişkin mitleri ele alan, eskiçağ insanının tabiat olaylarına, sosyal ilişkilerine ve dinsel inançlarına bakış açılarının yorumlanması şeklinde nitelenir. Mitoloji, fantastik bir ifade içine, zihinlerde yer edinmiş yarı tanrı ve kahramanların öykülerini de ilave eden ilkçağlar, bir başka deyişle arkaik bir zaman çeşidine tarihî zamanın öncesindeki başlangıç dönemine dayanan bir öyküleme şeklidir.

Mitleri, ortaya çıkışlarını ve anlamlarını tefsir ve tetkik eden bilim dalı olarak kabul gören mitoloji, bir millete, bir dine ve medeniyete ilişkin mitleri ele alır. Bir anlamda eskiçağ insanının tabiat olayları, sosyal ilişkileri ve dinsel inançlarına bakış açısı yönünden yorumlanması şeklinde nitelenen mitoloji, ilkel insanlar ve fevkalbaşer varlıkların yaşadıkları masalımsı olayların tetkik edilip anlatılmasıdır. Bir ulusun tarihini, muhtelif söylencelerini, destanlarını, kahramanlık öykülerini, inanış biçimlerini, tanrılarını, kahramanlarını içinde barındıran mitolojiye o, ulusun mitolojisi denir.

Farsça'da kullanılan "ustûre=myth" sözcüğü, Arapça'da "söylenti" ve "aslı astarı olmayan söz" anlamına gelen "ustûre" kelimesinden alınmadır. "Ustûre" olarak Arapçalaşan bu sözcüğün aslı, Yunanca'da "destan, hikâye, araştırma, haberdar olma, yorum ve tarih" anlamında kullanılan "historia" sözcüğünden alınmadır. Esasen Yunanca "mythos" sözcüğünden gelen ve çoğunlukla "efsane" manasında kullanılmakta olan "myth" sözcüğü ise, "yorum, haber ve kasıt" anlamına gelir. "Myth" sözcüğü daha geniş bir çerçevede "anânevî bir şekilde yaygınlaşan ya da toplumun fantastik gücüyle şekil değişikliğine uğrayan, tanrı, tanrıça, evrenin ortaya çıkışına ilişkin fantastik, alegorik bir ifadesi olan halk öyküsü, mitos" anlamında kullanılır. Aslında mukaddes maceraları, doğa ötesi varlıkların tabiatüstü serüvenlerini, ilk dönemlerdeki çok erken çağ insanlarının öykülerini nakleden söylenceler olan "ustûre" sözcüğü, sonradan "gerçekleşmesi olanaklı görünmeyen, daha ziyade şair veya yazarın hayalciliğiyle meydana gelen öykü" anlamında kullanılmıştır. Bir başka deyişle ustûre; bir zamanlar insanlar tarafından gerçek sanılan klasik geleneksel öyküler, tabiatüstü birkı-

sım varlıkların amaç ve eylemleri temelleri üzerinde inşa edilerek yaygın hale gelmiş ölçüler ve kısıtlamalar içindeki öykülerdir dersek daha doğru olur. İsanların model olarak alınan başta dinsel ve öteki konular olmak kaydıyla taziye, evlenme, ibadet, sosyal aktiviteler, eğitim, öğretim, kültür, bilgelik, bilgeler tarafından gerçekleştirilen etkinlikleri, topluma yön vermeleri, savaş, bayram vb. ayinlerin tamamı, manidar etkinliklerini anlama ve içsel yapılarıyla özelliklerini gün ışığına çıkarmak mitlerin en önemli fonksiyonlarıdır. Bahse konu olan öyküle-
melerde yer alan kahramanlar gerçekte doğal özellikleriyle teçhiz edilmiş bir insan ise yani tabiatüstü bir varlık değilse, bu çeşit öyküleme-
lerin adı genel olarak "efsâne/legend"dir. Yalnız öykü doğaüstü, kahramanı da gerçekte var olmayan dünyanın bir varlığı ise o zaman bu öyküler "halk hikâyesi/folk tale" denir. Teknik terim olarak "ustûre: gerçekte hakkında net bilgi bulunmayan tarihsel dayanakları mevcut olan öykü anlamına" gelir. Mitoloji; kâinatın ve insanın ortaya çıkışı, eski dünyada tanrılar, yarı tanrılar ve kahramanlar arasında gerçekleşen savaşları, eski dünya kavimlerinin başlarında geçenleri, yaşadıkları sıkıntıları, yoklukları ve yaşam maceralarını ihtiva etmektedir. İnanışları vasıtasıyla varlık ve tabiatın gizlerini izaha çalışan ve yorumlayan ilk insan toplulukları için mitoloji, dinsel esaslar ve inançları ele almaktadır.

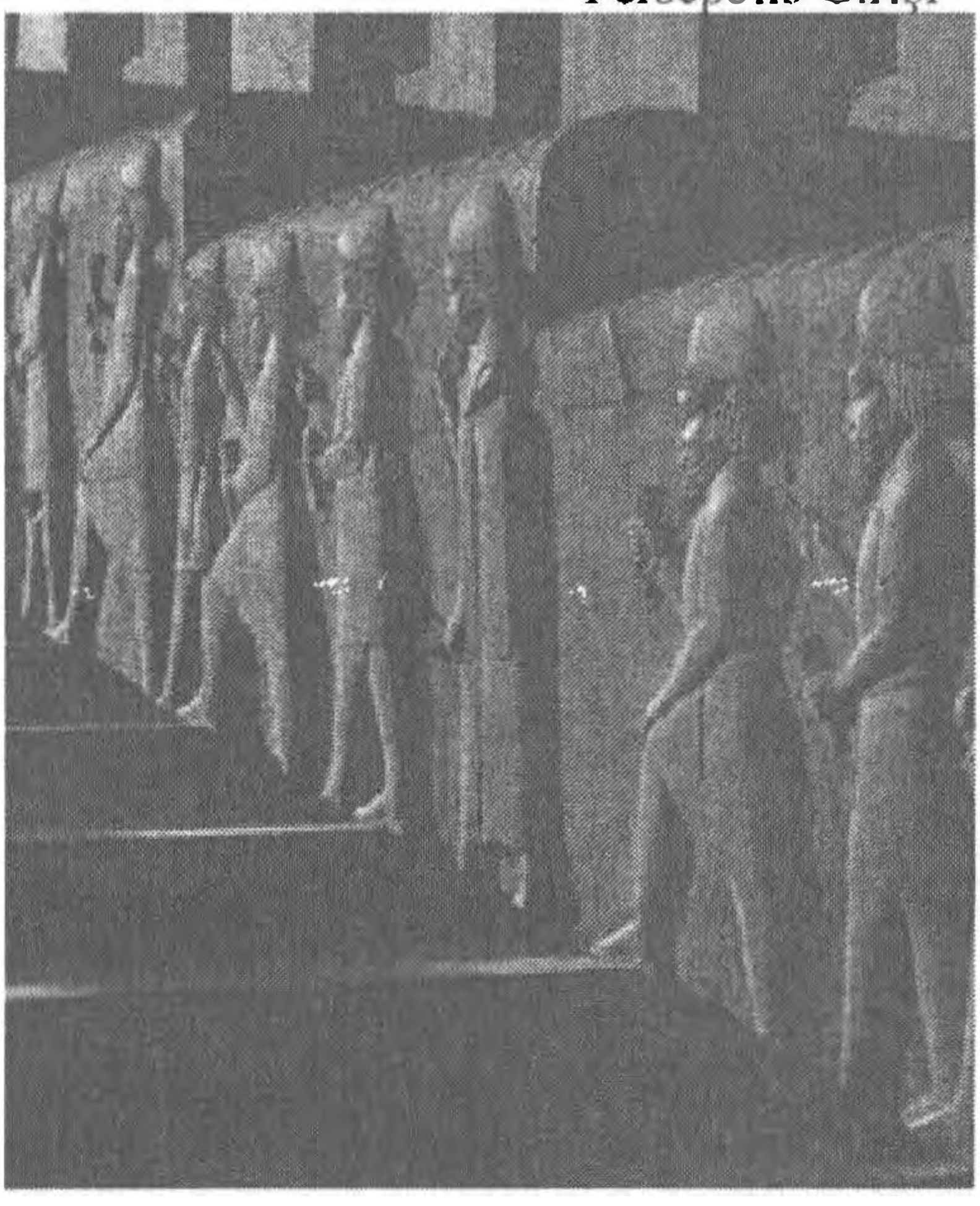
İnsan gücünün ötesinde yer alan olaylarla dolu olan mitolojinin konuları, insanoğlunun dünyadaki yaşamından ziyade, akıl yoluyla izahı yapılamayan dünya dışı yaşamlarına ilişkindir. Olaylar, tanrıların kendi aralarında veya tanrı-insan nitelikleri açısından işlenmesinden ötürü mitolojiye, dünyada mevcut olan olayların gizli nedenlerle izaha çalışılması amacıyla insanlar tarafından düzülmüş masallardır demek de mümkündür. Buna rağmen mitolojiler, bireylerin değil, toplumların eseri ve malıdır. M.Ö. 43- M.S. 17/18 tarihleri arasında yaşayan Latin şair Publius Naso Ovidius tarafından kaleme alınan ve mitolojik olayları işleyen "Metamorphoseis (Değişimler)" adlı yapıtta görüldüğü üzere toplumların kimilerinde bireyler, mitolojik olayları derleyip bir araya getirmişlerdir.

1908 Brüksel doğumlu Fransız antropolog Claude Levi-Strauss, "Mythologigues" adlı yapıtında şöyle der: "Mitin teşekkülü, bir masal ya da bir roman gibi bütünlük gösteren bir süreç izlemez (her zaman eklenecek bir şey vardır... Mitler bitimsizdir)". 1884–1942 tarihleri arasında yaşayan Polonya asıllı İngiliz antropolog Bronislav Malinovski bu konudaki düşüncelerini 1926 yılında kaleme aldığı "Myth in Primitive Psychology (İlkel Psikolojide Mit)" adlı yapıtında şöyle dile geti-

rir: "Mitsel anlatılar, şimdiki yaşamı, insanlığın kaderini ve faaliyetlerini belirleyen bir realitedir." Mitolojiye karşı olan ilgisi çok daha eskiye dayanmasına karşın, mitolojiye olan katkısının en bariz olduğu yapıtı, 1939 yılında kaleme aldığı "Der Mann Moses und Die Monotheistische Religion (Musa ve Tektanrıcılık)" olan ve 1856–1939 yılları arasında yaşayan Avustralyalı hekim ve psikanalizin kurucusu olan Sigmund Freud'e göre mit; çocuğun bireysel yaşamının anlatış düzenidir. Anlamı şuuraltında olan, menşei ise gerilere doğru uzanan göstergeler taşır. Mitin, bir semboller topluluğu olarak yorumlanmasını temin eden ana unsurları getiren ve 1775–1854 yılları arasında yaşayan Alman filozof Friedrich Wilhelm Josep von Schelling, miti; derin manasına erişebilmek amacıyla analiz edilmesi gereken bir tahkiye biçiminde kabul etti.

I. BÖLÜM

Persepolis Girişi

Apadana merdivenleri kabartmalarla süslüdür

İRAN MİTOLOJİSİ

İran ulusuna, dinlerine ve mitlerine ilişkin efsanelerin tamamından oluşan İran mitolojisi ve söylencelerine ilişkin bilgilerin en eskileri M.Ö. XV. yüzyıla ilişkin olanıdır. Arkeolojik donelerle birlikte İran'ın ulusal tarihi ve tarihsel şahsiyetleri hususundaki işaretlerin en eskileri Hinduizmin Veda adındaki kutsal metinlerinin bir bölümü olan Rig Veda ve Zerdüştçülük inancının kutsal kitabı olan Avesta'da bulunmaktadır. Farklı tarihlerde kaleme alınan, Zerdüştçülüğün Avesta adındaki kutsal metinlerinin en eski bölümleri olan "Gathalar", Zerdüştçülüğün, Zerdüşt adındaki peygamberi tarafından kaleme alınan ilahilerdir. Avesta'dan önceki çağlarda da İran mitolojisine ilişkin verilerin mevcut olduğu kanısında olan pek çok araştırıcı, bu ilahilerin M.Ö. VI. yüzyılda kaleme alındığı inancını taşısalar da araştırıcıların bir bölümü ile bu alanda ayrıntılı çalışmalara imza atan uzmanlar da söz konusu bölümlerin kaleme alındığı tarihin çok daha eskilere dayandığını ve Zerdüşt'ün M.Ö. 1100—1500-1700'lü yıllarda yaşadığını öne sürmektedirler. İranlıların kendilerine özgü çeşitli tanrılara yapmış oldukları duaları, ilahileri ve yakarışları içeren "Yeştler" de Zerdüştçülüğün peygamberi olan Zerdüşt'ten çok daha eski devirlere ilişkin pek çok söylence ve hikâyeyi ortadan kaldırmaktan kurtararak daha sonraki çağlara naklet-meleri açısından büyük önem arz eden metinlerdir.

Hint-İran birleşik kavminden ayrılan İranlılar tarafından beraberlerinde getirilen bir bölüm destanlar ve efsanesel söylencelerin, daha sonraki çağlarda onların yeni yurtlarıyla ve yeniden biçimlenmiş yapılarıyla da ahenk içinde olmalarından ötürü Hint-İran mitolojilerinde yer alan müşterek efsanelerin birbirinden farklı sürümleriyle karşılaşılmaktadır. İran'da ilk krallığı kuran Pişdadiyan hanedanının dördüncü efsanevî hükümdarı Cemşid'in veya İran'ın beşinci efsanevî hükümdarı ve Cemşid'in torunu Feridun ve babasının efsanelerle harmanlanmış destanları, Sanskritçe yapıtlarda bir kısım farklılıklarla ve değişik biçimlerde nakledilmektedir.

Sözcük anlamı "soylu-asilzade" olan ve bütün dünyada İndo-Arian ya da İndo-Europan olarak büyük üne kavuşan Arilerin İran topraklarına geldikleri tarih, İran'ın hamasî hikâyeleriyle söylencelerinin başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir. Kademeli bir şekilde Asya'nın orta bölümlerinden Atlas Okyanusu kıyılarına değin yayılan ve yeni dünyanın gün ışığına çıkarılmasıyla birlikte dünyanın pek çok bölgesine yerleşen İran kavmi, İndo-Europen/Hint-Avrupa kavimlerinden biridir. Bu ırkın bir kolu olan İndo-İranienne/ Hint-İran kolu, tarihin çok eski çağ-

larından başlayarak öteki kollara nispeten çok daha büyük ün elde etmiş ve önem kazanmıştır. Bu kol tarafından meydana getirilen uygarlık, edebiyat ve kültür etkileri, öteki Hint-Avrupa ırkının kollarından daha büyük olmuştur. Kendilerini "Arya: şerefli" nitelemesiyle ifade eden Hint-İran ırkı, yapılan belirlemeler uyarınca M.Ö. 3000 yıllarında Hint-Avrupa grubundan ayrılıp Hint ve İran ırkları şeklinde ikiye ayrılmazdan evvel Orta Asya'da birlikte yaşamalarına ve müşterek dil, din, inanış ve mitolojiye sahip olmalarına rağmen akabindeki çağlarda birbirlerinden ayrılmak suretiyle Hindistan ve İran adlarındaki ülkelerini kendilerine yurt edindikleri zaman bu ismi her biri kendisi için kullanmaya başlamıştır.

Arya kavmi, Hint Aryalarıyla aynı yerde birlikte yaşayan ecdatlarından bırakıt olarak devraldıkları hikâyeleri, destanları ve efsanesel söylenceleri de yurt edindikleri İran topraklarına yerleştikleri zaman beraberlerinde getirdiler. Çok daha geniş halk yığınlarına yayılarak orijinal vasıflar elde eden bu efsaneler, İranlılar arasındaki kadar olmasa da Hint kavimleri arasında da yaygındı. Zaman ilerledikçe bahse konu olan söylencelerde, mekân olarak seçilen çevrenin de etkisiyle biçimlenen yeni düşünce ve inanış mihverinde meydana gelen birtakım değişiklikler oldu. Bu kaynakları müşterek, ama ifadeye çalışıldığı üzere bir birlikteliğin bozulmasından ve değişimin ardından farklılıklar ortaya koyan efsanelere: İranlılarca farklı bir görünüm elde eden "Cemşid Destanı", "Feridun Destanı" ve babası "Abtin Destanı" benzeri efsanelerle birlikte Sanskrit yazını ile Sanskrit kaynaklarında da görülen başka bir bölüm mitsel hikâyelerle örneklendirilebilir.

Arilerin dini, İran'ı kendilerine yurt edindikleri zaman, Hint Aryalarıyla müşterek eski ve Arilere has bir dindi. Gerek Hint kültüründe ve gerekse İran ananelerinde bu inanç biçimi süreç içerisinde birtakım evrimlere maruz kalmıştır. İran bölgesinde Zerdüştilerin peygamberi olan Zerdüşt'ün meydana çıkarak kurallarını koyduğu dini yaymaya çalışmasının yanı sıra Zerdüşt tarafından gerçekleştirilen reformlar ve yeni bir kısım dinî, yapısal ve fikrî katkılarla apayrı bir oluşunı elde ederek büyük dünya dinleri arasına girme başarısını göstermesine rağmen İranlılar arasında silinmesi olanaksız izler ve anılar bırakan bu eski inançlar, İran mitolojisinin ve bilhassa eski İran dinsel söylencelerinin temel kaynağını ve odak noktasını meydana getirmiştir. Bünyesinde eski dünyanın ve geleneksel ananelerin izlerini barındıran efsaneler, süreç içerisinde bir kısım ekleme ve çıkarmalarla yeni bir görünüme kavuşmuş, pek çok yerde ulusal, tarihsel hamaset destanları ve söylenti-

lerle harmanlanarak daha geniş coğrafyalara yayılmıştır.

İran'ın ulusal kahramanları tarafından yaşanılan serüvenler, ulusal söylentiler, dinsel söylenceler, tarihsel gerçekler, göç etmezden önce yaşadıkları Orta Asya topraklarındaki dönemin izlerini taşıyan anılar, söylenceler, savaşlar, kendilerini müdafaa etmek maksadıyla gerçekleştirdikleri savaşımlar, muhtelif bölgelerde sanata ilişkin gösteriler, yiğitliklerini ortaya koymalar. Ari kavminin büyüklenme ve ululanmaları, İranlılar tarafından benimsenen yeni inançlarına, tanrılarına ve tamamının İran ve İran halkına desteğini esirgemeyenleri ve koruyucuları şeklinde görmüş oldukları ve Ameşaspend adlı iyilik meleklerine olan sadakatleri, İran'ın doğusunda bulunan bölgelerden meydana çıkmış olan ve özgür hükümetlerin yapılanmasında çaba gösteren emir ve sultanların tarihleri ve başka bazı hususların harmanlanmasıyla düzenli ve bütünlük içerisinde bir araya getirilmiş söylence ve hikâyeler doğdu. Birtakım örnekleri Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta'da yer alan söz konusu ifadelerin menşeini meydana getiren tarihsel gelişmeler, söylenceler ve dinsel söylentiler, daha sonraki devirlerde teşekkül eden İran efsanelerine de kaynak teşkil etmiştir. Öteki uluslarda görüldüğü üzere İranlılar tarafından da bu hikâye ve söylencelerin meydana gelişinde ana hikâyeler üzerine birtakım ulamalar yapılmış ve bir kısmı ayıklanmıştır. Süreç içerisinde bu ifadeler, ulusal destanlar ivme kazanmış, aradan yüzyıllar geçince de tabiatüstü vasıflar bu hikâyeleri egemenliğine almış ve yetenekli şairler tarafından kaleme alınan şiirlerin dizelerinde hamaset efsaneleri şeklinde konu edilmiştir.

Süreç içerisinde tekâmül eden ve yetkinleşen İran söylentileri, İran tarihinde yeni bir devir, beyaz bir sayfa şeklinde kabul gören ve M.Ö. 26- M.S. 226 tarihleri arasında hüküm süren Eşkânîler Dönemi'nde farklı bir nitelik elde etmiştir. Bir yandan İran'da bulunan Yunan bakiyelerine karşı mücadele veren İran'ın askersel ve sivil toplum kuvvetleri öte yandan da Bizans kahramanları ve komutanlarına karşı savaşını vermek zorunda kalmışlardır. Eşkânî idaresiyle müşterek olarak tezahür eden kimi hanedanlar, efsanevî hikâyelerin bir kısmına konu olmuşlardır. Eşkânîler sonrasında ortaya çıkan bu dönemden ve bahse konu olan hanedanların kahramanlarından, emirlerinden ve savaşçılarından da İranlıların ulusal anılarında geriye kalan birtakım kahramanlık hikâyeleri ve söylenceler oldu. Daha önceki dönemlerden kalma öykülerle yer ve zaman niteliğinin uzaklığının zihinlerden silinmesinden ötürü eski ve yeni ifadelerin sözlü olması nedeniyle duruluğunu yitirdi. Bunun sonucu olarak da eski hikâye ve söylentiler, yeni ri-

vayet ve hikâyelerin iştirak etmesiyle yepyeni çehreler, farklı nitelikler ve muhtevalar elde etti. Bu dönem sonrasında İranlıların mitsel destanları, söylenceleri, hikâyeleri ve söylentileri yetkinliğe ulaşmış bir şekilde yaratıldı ve bir araya toplanmaya başlandı. Tacik ulusunun başlangıcı olarak kabul edilen ve 875–999 tarihleri arasında egemenlik süren Samanilerin sahneye çıkışlarıyla beraber onların bir yandan din ve Zerdüştçülükle ilişkili hususlara yoğun alakasının; öte yandan da Doğulu ve Batılı hasımları karşısında ulusal hislerinin yaratmış olduğu etkiyle geleneksel söylentiler dinsel, tarihsel ve ulusal realiteler olarak ağır bir şekilde bir araya getirilmek suretiyle yazıya aktarılma yoluna gidildi. Daha sonraki çağlarda ulusal söylentiler hususunda önemli yapıtların kaleme alınmasına zemin hazırlanması, yukarıda bahsi geçen çalışmalar sayesinde oldu. Bunu kısaca özetlemek gerekirse; Arilerin İran'a ayak basmasıyla başlayan İran ulusal söylenti ve hikâyeleri bu kavmin İran'a yerleşmelerinin sonrasında zamanla yeni gelişmelerin ulanır olmasıyla gelişimini devam ettiren ve basamak basamak derlenen yazılı ve sözlü söylenti ve söylenceler M.S.224–650 tarihleri arasında İran'ın egemeni olan Sasaniler döneminin sonlarında da yetkinliğe erişmiş ve en geniş biçimini almıştır.

Zerdüştilerin kutsal metinleri olarak bilinen Avesta ile Hinduizm'in, Sanskritçe kaleme alınan kutsal metinleri olarak kabul edilen Veda ihtiva ettikleri konular bakımından mukayese edildikleri zaman İran ve Hint kavimlerinin bir arada yaşam sürdürdükleri müşterek bölgelerinde, daha iki ırk halinde ayrılmazdan evvelki çağlarda Veda'da "Yama", Avesta'da "Yima" olarak adlandırılan Cem; gene Avesta'da Aptwya ve Veda'da Aptya olarak adlandırılan oğlu Âptîn ve onun oğlu Feridun vb. orijinal müşterek kahramanları paylaşırlar. Kutsal Hindu metinleri olan Vedalarda adına sıkça rastlanan ve toplum tarafından gördüğü büyük itibarla tanınan ve Hint dışı geleneklerde de yer alan havanın ve savaşın tanrısı İndra tarafından gökkuşağı ile atılan oklarla mıadara edilen ve şeytanla ilişkisi tartışmasız olan tanrı Asura, İran dinsel geleneğinde yer alan Ahura'dan başkası değildir.

Bundan önce de belirtildiği üzere Arilerin İran topraklarına yerleşmelerinin ardından bundan önceki maceralara getirilen ulamalar ve kısaltmalarla muhteva ve vasıfları yönünden farklı resimler ortaya çıkmaya, tekâmül edip yetkinleşmeye doğru yol almaya başladı. Bunların çoğunluğu doğal olarak efsanevi hikâyelerden oluşuyordu. Bir başka ifadeyle çoğunluğu soyut olaylardan oluşan bu hikâyeler arasında; evrenin yaradılışı, İyilikçi tanrı Ahura Mazda ile kötülükçü tanrı

Ehrimen'in, beyaz boğa ve Farisilerin Âdem'i yani ilk insanı olarak kabul gören Keyûmers hikâyesinin ve ırkların tezahürü gibi örnekler vermek mümkündür. Ancak bununla birlikte hikâyelerin bir bölümü de gerçek tarihsel olayları dayanak almakta ve zamanın uzun süreçleri içerisinde dilden dile dolaşmalarından ötürü tarihsel mecraından uzaklaşmış ve efsane kimliğine bürünmüştür. Zerdüştçülüğün kutsal metinleri olan Avesta'nın tezahürüne denk düşen zamanda İranlılar için yaratılışın başlangıç yıllarında Zerdüşt'ün peygamber kimliğiyle sahneye çıkışına değin söylentilerin bir kısmı ve sözlü ifadeler, tarihsel söylentiler başlığı altında sözlü bir şekilde söylene gelmiş ve Avesta'nın farklı bölümlerinin hazırlanışı sırasında bu söylentiler göz önünde bulundurulmuştur. Durum böyle olunca Avesta'yı kaleme alanların eski İran söylenti, söylence ve hikâyeleri hususunda önemli deneyimlerinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Avesta'yı kaleme alanlar, Avesta'yı hazırlarken tarihsel gerçekler şeklinde gördükleri rivayetlerden yararlanmışlardır. Bunlardan hareketle eski İran söylentilerinin başlangıçta Zerdüşt'ün Avesta adındaki kutsal kitabında bulunduğu ve bu hususta ki çalışmalardabahis edilen kutsal metnin önemi ve kıymeti kanısına varmak mümkündür.

Zerdüştilerin peygamberi olan Zerdüşt'ün tezahürü sonrasında, dinsel mitoloji mevzuunda da mevcut olan eski İran dinsel yaşama biçimini ve ayinleri ihtiva eden yaşanmış birtakım söylentiler, birer anı metni kimliğine bürünmüş ve daha sonraki çağlara da eski İranlıların dinsel söylenceleri olarak intikal etmiştir. Kimi zaman da bu söylenceler, tarihsel kimlikli ulusal destanlar ve efsanelerin yanı sıra kahramanlar tarafından yaşanan maceralar, İranlı komutanların ordu sevkiyatları ve İran ulusunun savaşımlarını ele alarak işlemekte ve aksettirmektedir. İranlılar ile Yunanlılar arasında yaşanılan savaşlar, Makedonya kralı Büyük İskender'in İran'dan çekilmesinin ardından İskender tarafınfan İran'da yaratılan derin ve aktif nüfuzuyla savaşımları, Bizanslılara ve dönemin Doğudan gelen taarruzlara müdafaa çalışmaları, anıların bir bölümünün yaşanır olmasına zemin yaratmış ve geleneksel efsanevî destanlarının hamasî bir nitelik elde etmesini sağlamıştır. İran-Turan sınırlarını saptamak ereğiyle Areş-i Kemangir tarafından Amul'den Merv'e ok atılmasını örnek vermek mümkündür.

İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yer alan söylencelerin hayalî bakımdan Yunan mitolojisiyle karşılaştırılabilecek benzerlikler arzetmemesi, altı kalın çizgilerle çizilmesi gereken önemli bir noktadır. İran mitolojisinde yer alan insanî kılıkta gösterilen kah-

ramanlar akıl, esriklik, mey, kıtlık ve kuraklık benzeri fizik ötesi veya maddi açıdan tezatlık teşkil etmelerine rağmen Şehnâme'de yer alan söylenceler, İran ulusunun ülkelerini muhafaza etmek ve gözetlemek amacıyla vermiş oldukları savaşımların destanıdır. Tamamen mitolojik amaçlarla kaleme alınmış bir yapıt olmayan Şehnâme'de mitolojik konuların ele alındığı bölümlerde bulunan bilgiler, İran tarihini ele alan bölümlerdir. Öte yandan Şehnâme'de yer alan söylenceler Ari menşeyli söylencelerden ileri gelmektedir. Zerdüştçülüğün kutsal olarak kabul gören metinleri olan Avesta'nın bu mevzuda Şehnâme üzerinde bulunan etkisi, dilden dile söylenmek suretiyle nakledilegelmiş olan hepsi ulusallığı ihtiva eden, İran ulusal gelenekleri ile tarihlerini ve törelerini muhafaza etme ve kendilerinden sonra gelen kuşaklara nakletme özelliğindeki hikayelerin Şehnâme'nin kaleme alınmasından ileri gelmektedir.

Öte yandan Zerdüştilerin kutsal kitabı olan Avesta'da adına hiç rastlanmayan ve Pehlevice yazılan eserlerde de nadiren de olsa adı "Rusthem" şeklinde geçen İranlı efsanevi kahraman Rüstem'in kahramanlıklarından söz eden "Hefthân" ile Yunan mitolojisine ilişkin kaynaklarda tanrılar neslinden gelme bir kahraman şeklinde temel bir görev üstlenen Herkül'ün "On İki Hân"ının içerikleri birbiriyle benzerlik arzetmektedir. Efsanevi İran hükümdarı Keykâvus'un oğlu "Siyavuş" ile "Sudabe" hikayesi facia bakımından "Hippolyt" destanı ile örtüşürken, efsanevi hükümdar İsfendiyarın oğlu Behmen'in "Homay" adındaki kızının hikayesi ile Yunan mitolojisinde yer alan Leda kızı "Hele"nin hikayesi büyük benzerlikler göstermektedir. Gene İran'ın ulusal kahramanlık destanlarında "Simurg" adındaki efsanevi kuşun üstlendiği görev, onun efsanevi karham "Zal" ile olan ilişkisi, Simurg'un Zal'ın yaşamının ta başından İsfendiyar destanının sonuna değin üstlendiği görev, Yunan mitolojisinde baştanrı olarak adından söz edilen Zeus'un sarayında en önemli güçlerden biri olarak adından söz edilen "kartal"la benzer vasıflar taşıdığı görülmektedir.

Ulusların mitolojileriyle gelenek, görenek, inanç, dil ve kültürleri arasında çok sıkı bir bağ bulunduğu gerçeğinden yola çıkarak ulusların söylencelerini, inançlarından ve öteki değerlerinden ayrı tutmak, birbiriyle ilgisi olmadığını söylemek gerçeği yansıtmaz. Efsaneler, eski dünya halklarının yaşamlarında büyük bir yer tutmaktadır. Bilhassa ulusal kahramanlık destanlarıyla aynı yöndeki kahramanlık destanları ve büyük trajik olaylar, Hint-Avrupa ve Hint-İran geleneklerinde büyük yer kaplamaktadır. Bilhassa dinin önde gelenleri, savaşçıları ile ziraatle uğ-

raşanları arasında bulunan mitsel münasebetler, Yunan ve Ari eski ananelerinde birbiriyle var olan özdeşlikler ve yakın yanlarıyla söz konusu olmaktadır. Yunan ve Hint mitolojik yapıtlarının bir bölümü ile Firdevsi tarafından kaleme alınan Şehnâme'de bulunan kimi bölümlerinde yer alan öyküler arasında müşterek ve benzer taraflar olduğunu söylemek yanlış olmaz.

İster Batı isterse Doğu kahramanlık destanlarında olsun mitolojik kahramanların tamamının sahip oldukları zekâ, fiziksel güç, mal ve servet üçlüsü, yukarıda da bahse konu olan din adamı bilginler, savaşçılar ve ziraatle uğraşanlar şeklinde tanımlanan üç sınıfla yakın bağlantı içindedirler. Firdevsi'nin şaheseri Şehnâme'de yer alan söylenceler, özellikle Abhazlar, Çerkezler ve Çeçenler başta olmak kaydıyla eski İran'ın çevresinde yer alan komşularının söylenceleriyle hayret edilecek kadar yakın benzerlik içinde olup müşterek hususlar arzetmektedir. Mitolojide yer alan söylenceler, genel olarak destanın başından sonuna kadar insanların yaradılışında mevcut olan özelliklerinin bir bölümüne önceliklik tanınmasıyla meydana getirilmektedir. Genel olarak sadece tanrılar tarafından sahip olunabilecek kabiliyet ve maharet beşeriyete bahşedilmektedir. İnsanlara bahşedilen bu vasıflar efsanelerin tamamında doğrudan yıldızlar ve astronomiyle ilişkilidir. Gerek batı mitolojisinde olsun gerekse Hint ve İran mitolojisinde olsun hem tanrılar ve devlerin savaşları, hem evrenin yok olması, harap olup ortadan kaldırılması hem de tekrar yaşama dönmesi gibi konular arasında son derece benzerlikler bulunmaktadır.

M.Ö. 384/385- M.ö. 347 tarihleri arasında yaşayan antik Yunan filozofu Aristo tarafından öne sürülen düşünce uyarınca tarihçinin nesir, şairin manzum şeklinde yazması tarihçi ile şairi birbirinden ayıran özellik değildir. Örneğin Herodot tarihi herhangi bir biçimde şiir şekline dönüştürülse bile tarih olma özelliğini yitirmesi mümkün değildir. Öyle ise tarih yazarının yaşananları, şairin de gerçekleşmesi muhtemel konuları ele alması tarih yazarı ile şairi birbirinde ayıran en önemli özelliktir. Bu düşünceden yola çıkarak tarih yazımcılığı, şairlik ve söylence arasında mevcut olan sınırlar, Aristo tarafından öne dürülen düşünceler kadar net değildir. Zira tarih yazımcılığı da esasında gerçek olaylar ve yaşanmış gelişmeleri konu edinmesine rağmen efsanecilikten ve hikâye yazımcılından tamamen sıyrılmış değildir. İşte bundan ötürüdür ki tarihin babası olarak kabul gören Herodot, Ahameniş hükümdarlarını betimlerken de ünlü İranlı şair Firdevsi, İran hanedanlarını anlatırken de vermiş oldukları bilgiler, tarih, mitoloji ve anılar arasında var olan ya-

kın bağı ortaya koymada ışık tutucu bir etmendir. Klasik çağlarda "gerçekleri yazıya geçiren" tarih yazımcılığının örneklerinin en iyilerinden biri niteliğinde olan Herodot Tarihi, hiç olmazsa Herodot'un şahsî deneyimleri ve zihnî betimlemeleri ve orijinal bilgilerinin tesirinde yazılmış olmasına rağmen bunların tamamının yanında O'nun Ahamenilerle Yunanlıların münasebetleri hususunda ortaya koyduğu bilgiler, Sasaniyan döneminde İranlıların tarih anılarından yitip giden ve XIX. yüzyıla değin muğlâk olan tarihsel gerçekleri ortaya koymakta, hiç olmazsa Medlerin, Ahameni İmparatorluğu'nun tarihinde yer almalarının tanığıdır.

Ünlü İranlı şair Firdevsi, kaleme aldığı Şehnâme adlı yapıtında tarihsel gerçeklikleri bulunan Medler ve Ahameniler adlarındaki eski İran sülaleleri hususunu ortaya koymak yerine mitolojik mevcudiyetleri olan Pişdadiler ve Keyaniler hanedanları konusunda detaylara, özet olarak da Mulûk-i Tevâyif ve Eşkanilere ilişkin bilgileri öne çıkarmakta, onlar hakkında bilgi verdiği bölümlerde mitsel bilgiler ve mevcut kaynaklar ışığında yaşadığı dönem Sasanilerine ilişkin yaygın haldeki bilgilere dizelerinde yer vermiştir. Şehnâme, aslında, mitolojik vasıftaki nasihatler, tarihsel olaylar, ahlaksal doktrinler, hikmet, söylenceler ve şairane betimlemeler, bununla birlikte Firdevsi'nin geçmişine ilişkin detayları ele aldığı bir mecmuadır. Başka bir deyişle bu iki betimleme ve değerlendirmenin bireysel görüş açıları, toplumsal ve millî pek çok faktörle birlikte yer ve zaman etkenlerinin tesiri altında kalsalar bile Firdevsî tarafından yapılan Sasaniyan hükümdarlarının betimlemeleri, hemen hemen Herodot tarafından yapılan Ahameni hükümdarlarının betimlemesi gibi tarih yazımcılığının en iyi numunelerinin içerisinde bulunmaya namzettir dersek yanlış olmaz sanırım.

Eski dünya uluslarının birçoğunun mitolojisinin veya tarihinin içinde bulunan tanrılar ile destan kahramanlarını ele alan söylenceleri, bir yandan şiirin dizelerine konu olmuş öte yandan da kahramanlık destanlarının içinde yer almış hikâyeleri, ilk doğuşları ve rivayeti ilk söyleyenlerin ifadelerinde tamamen uydurma ifadeler şeklinde görmek yanlış olur. Oluşumlarında gayri iradi de olsa mutlaka bir gerçek nüve mevcuttur. Bu hususta gerçekleştirdiği önemli araştırılar neticesinde ilgi çekici birtakım sonuçlar elde eden ve 1668–1744 tarihleri arasında yaşayan İtalyan filozof Giambattista Vico'ya göre; yaratıcılık ve meydana çıkarma güçlerinin zayıflığından ve sınırlılığından ötürü ilk insanlar, bu çeşit söylenceleri durup dururken ortaya koymuş değiller. Bahse konu olan söylentiler, esasen doğru ve güvenilir şeklinde te-

zahür etmiş, gerçekleşen pek çok engellemeler neticesinde efsane kimliğine bürünmüşlerdir. Sonuç olarak eski Yunan söylenceleri, ilk ortaya atıldıkları zaman kurallara uygun ve hakiki söylentiler oldukları halde ünlü Yunanlı şair Homeros döneminde fevkalade mübalağa ve yalanların harmanlanmasıyla güvenilirliklerini kaybetmiş durumda gelmiştir. Vico tarafından öne sürülen bu düşünceyi eleştirmek belki mümkün olabilir. Buna rağmen onun tarihle mitoloji arasında varolduğunu söylediği bağın mevcudiyeti tartış konusu dahi edilemeyecek bir gerçektir.

Neticede, beşeriyetin, daha uygarlığın yazı ve yazma araçları denilen en büyük makineleri şeklinde kabul gören araçlar hakkında bilgi sahibi olmadığı devirlerde olayların bir kısmını ve kendisini yakınen alakadar eden inkışafları kayıt altına alma arzusunu zaruri bir biçimde hafızalara havale etmekten başka çıkar yolu yoktu herhalde. Bilhassa okuma yazma sahibi olmayan cahiller şeklinde vasıflandırılan toplumların halk kitleleri içerisinde bu nakil çeşitleri yalnızca dilden dile aktarılan sözlü söylentiler aracılığıyla elde edilmektedir. Böyle zamanlarda daima unutma, dikkatsiz olma, aceleye getirme benzeri yıkımlar, kimi zaman bireysel maksatlar ve bir amaca yönelik yönlendirmeler de söylencelerin istikametini tarihsel hakikatler olma yönünden hedefinden uzaklaştırma tehlikesiyle yüz yüze getirebilir.

Aslında tarih ile mitoloji o kadar çok iç içe girmiş durumdadır ki; mesela yazının icadıyla başlayan tarih sonrasındaki döneme ilişkin birer tarihsel gerçek niteliği taşıyan Makedonya Kralı Büyük İskender, 1092–1094 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Mahmud, 1769–1821 yılları arasında yaşamış Fransız devrim generali Napoleon Bonapart, 1571–1629 tarihleri arasında yaşamış Safevi hükümdarı Şah Abbas ağızdan ağza dolaşan halk söylencelerinde birer efsaneler çemberinin içerisine hapsedilmiş durumdadırlar. Tarih öncesindeki çağlarda söylencelerle tarihsel gerçekleri ayıklamak çok daha zor olmasına rağmen söylencelerin tarih sonrasındaki çağlarda da meydana çıkışlarına tanıklık eden pek çok etkenin varlığını unutmamak gerekir. Özünde mitolojik unsurlar barındıran söylenceler aslında "gelenekler" adıyla muhafaza edilerek daha sonraki kuşaklara nakledilen kimi zincirleme söylentilerden başka bir şey değildir. Mitolojik efsaneler ile normal hikâyeler arasında bulunan fark ise bunların birinci ağız aktaranları başta olmak kaydıyla söyleyen tarafından doğru olduklarının zannedilmesidir. Adeta bahse konu olan söylencelerin "ravi" denilen rivayet edenlerinin bunların birer tarihsel inkışaf gibi hakikaten yaşandığına inanmış olmalarıdır. İşte aslında söylenceleri birer

rumuz, öykü veya sembol olmaktan uzaklaştırıp da tarihsel söylentiler gruguna celbeden zerafet tam burada odaklanmaktadır. Efsanelerin çoğunlukla bir olayı, inancı, gelenek veya göreneği aktarmaları bu konudaki bir başka önemli faktördür. Bu sebeple de söylenceler, ilk dinler, dinsel tapınmalar ve kaideler, bununla birlikte milli tarihlerle bağlantı sağlamakta, halk katmanlarında yaygın durumdaki inançların bir bölüm batıl inanç ve efsaneleri dayanak olarak alması gerçeğinin yanı sıra felsefeye ilişkin eski birtakım görüşlerin mitolojinin tesiri altında bulunmasından, hatta söylenceleri temel olarak almasından ötürü uluslarin tarihleri ile efsanelerinin kimi zaman karışmasına zemin yaratmaktadır.

İRAN MİTOLOJİSİ VE ALP ER TUNGA DESTANI

İran'ın efsanevî hükümdarı Feridun'un torunu ve kardeşleri tarafından öldürülen İrec'in oğlu Menuçehr'in ölümünü duyan Turan'ın efsanevî hükümdarı Peşeng, İran'a karşı savaşmak amacıyla Türk büyüklerini topladı: "İranlılar'ın bize yaptıklarını biliyorsunuz. Türkün öç alma zamanı gelmiştir" dedi. Bunun üzerine gözlerini kan, içini kin bürüyen ve fil kadar kuvvetli, boyu serviye benzer, dili yırtıcı kılıç gibi olan ve aslan kollu, aslan göğüslü oğlu Alp Er Tunga babasına: "Ben arslanlarla çarpışabilecek kişiyim. İran'dan öç almalıyını" dedi.

Bunun üzerine hemen savaş hazırlıklarına başlanır. Bu hazırlıkların yapılışı sırasında Türk hükümdarının Alp Arız adındaki öteki oğlu saraya gelip babasına: "Baba! Sen Türkler'in en büyüğüsün. Menûçehr öldü ölmesine ama bilirsin İran ordusunun büyük kahramanları var. Onlara karşı isyana kalkışmayalım. Yoksa onlar ülkemizin altını üstüne çevirirler" dedi. Ünlü Turan hükümdarı Peşeng'in, oğluna cevabı şöyledir: "Alp Er Tonga avda arslan, savaşta savaş filidir. Bahadır bir timsahtır. Atalarının öcünü almalıdır. Sen onunla birlik ol. Ovalarda otlar yeşerince ordunuzu Amul'a yürütün. İran'ı atlarınıza çiğnetin. Suları kana boyayın."

Turan ordusu ilkbaharda Alp Er Tunga'nın önderliğinde İran üzerine yürüdü. Dehistan'a geldi. Nihayet sonuçta iki ordu karşılaşır. İki ordu karşılaşınca Barman adındaki Türk kahraman kendilerine doğru yürüdüğü İranlılar'dan er diledi. İran kumandanı ordusuna baktı. Ancak gençlerden kimse döğüşe yanaşmadı. Sadece kumandanın Kubâd adındaki yaşlı kardeşi öne atıldı. Bunun üzerine kardeşi ona: "Barman genç, arslan yürekli bir atlıdır. Boyu güneşe değin varmıştır. Oysa sen yaşlısın. Kan, ak saçlarını kızartırsa yiğitlerimiz ürker". Ama kardeşinin sözünü dinlemeyen Kubâd: "İnsan av, ölüm onun avcısıdır" diyerek savaşa çıktı. Kubâd, kendisine: "Başını bana veriyorsun. Biraz daha bekleseydin daha iyiydi. Çünkü zaten senin hayatına kasdetmiştir" diyen Barman'a: "Ben zâten dünyadan payımı almış bulunuyorum" diye karşılık vererek atını öne doğru sürdü. Aralıksız sabahtan akşama değin savaştılar. Neticede kargı ile Kubâd'ı deviren Barman'ın zaferle Alp Er Tunga'nın yanına döndüğünü gören İran ordusu ilerledi. İki ordu birbirine girdi. Dünyada eşi menendi görülmemiş bu savaşta Alp Er Tunga üstünlüğü elde etti. Bunun üzerine dikiş tutturamayan İranlılar dağılmaya başladılar.. İran padişahı İki oğlunu ülkesine gönderen İran hükümdarı kadınları Zâve Dağı'na göndertti.

İki günlük dinlenmenin sonrasında Alp Er Tunga'nın yeniden saldırıya geçmesinin ardından savaş alanı, İranlı büyüklerin cesetleri ve yaralılarıyla doldu. Bu duruma gözleriyle tanık olan İran hükümdarı ile başkumandanı Dehistan Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldılarsa da kale Alp Er Tunga tarafından ihata altına alındı. Bunun üzerine kaleyi terk eden İran hükümdarı, Alp Er Tunga tarafından esir alındı.

Bunun üzerine İranlıların yardımına koşan İran'a bağlı olan Kâbil diyarının hükümdarı kahraman Zâl, gerçekleştirdiği büyük savaşlarla Turan ordularını bozguna uğrattı. Buna büyük öfke duyan Alp Er Tunga, kılıçla, elinde esir bulunan İran hükümdarının başını bedeninden ayırırken, elindeki öteki esirleri de öldürmeye kalkıştı. Ancak kardeşi Alp Arız'ın araya girmesiyle onları öldürmekten vazgeçti. Zev, İran tahtına geçer geçmez tekrar karşı karşıya gelen iki ordu beş ay boyunca vuruştular.Bunun üzerine büyük bir kıtlık baş gösterince insanlığın sonunun gelmesine engel olmak amacıyla barış imzalandı. Bu barışla İran'ın kuzey ülkeleri Turan ülkesinin eline geçti.

İran hükümdarı Zev'in yaşamını yitirmesi üzerine Alp Er Tunga tekrar İran'nın üzerine yürüdü. Kardeşi Alp Arız'ı öldürmesinden ötürü babasıyla araları açıktı. Ancak tahta oturan yeni İran hükümdarının da yaşamını yitirmesi üzerine taht boş kaldı. Bunu fırsat bilen Turan hükümdarı Peşeng, tekrar oğlu Alp Er Tunga'ya gönderdiği haberle Ceyhun Irmağı'nı aşarak İran'ın tahtına oturmasını istedi. Turan ordularının tekrar kendilerine saldıracağını haber alan İranlılar, korkularından Zâl'a başvurdular. Ancak artık yaşlandığını söyleyen Zâl, oğlu Rüstem'i İranlıların yardımına gönderdi. İki ülke ordusunun öncüleri arasında başlayan çarpışmada galip gelen Rüstem, Keykubâd'ı İran tahtına oturttu. Asıl orduların çarpışması neticesinde de Rüstem ile Alp Er Tunga karşı karşıya geldiler.

Alp Er Tunga, Turan bahadırlarınca son anda Rüstem'in elinden kurtarıldı. Rüstem'in bir hamlede 1160 Türk kahramanını öldürmesinden ötürü savaştan yenik ayrılanTuranlılar, Ceyhun Irmağını geçtikten sonra Alp Er Tunga babasının yanına vardı. Babasını barış yapmaya ikna etti ve barış imzalandı.

Keykâvus'un İran tahtına çıkmasını istemeyen Araplar isyana kalkıştılar. İsyanı bastıran Keykâvus, bir şölen sırasında sarhoş edildikten sonra bağlananarak tutsak alındı. Bu haber İran'ı karıştırdı. Alp Er Tunga büyük bir orduyla üzerlerine yürüdüğü Arapları yendi. Sonra İran'a yayılan Turanlılar önlerine gelen herkesi esir almaya başladılar. İranlıların kendisinde yardım talebinde bulundukları Zâl, Arapların elinde

tutsak olan Keykâvus'u kurtarıp ordularını kendi ordularına kattıktan sonra Turanlılara yöneldi. Turanlılarla gerçekleştirilen kanlı bir savaş sonrasında Turanlıların yarısı yaşamlarını yitirirken mağlup olan Alp Er Tunga kaçtı.

Günün birinde İran'ın kahramanlıklarıyla ün salmış yedi pehlivanı Rüstem'den, Turan'a giderek Alp Er Tunga'nın avlağında avlanmasını talep ederler.Bunun üzerine Rüstem ve öteki yedi İranlı pehlivan Alp Er Tunga'nın Sirahs yakınlarında bulunan avlağına giderek orada yedi gün kalırlar. Bunu haber alan Alp Er Tunga ordusuyla onların üzerine yürür. Her ne kadar bire bir karşılaşmalarda Turan pehlivanları üstün gelirlerse de işe yedi arkadaşıyla birlikte Rüstem karışınca durum değişir. Rüstem yanındaki yedi arkadaşıyla Turan ordusunu darmadağın ederler. Neredeyse Alp Er Tunga'yı da tutsak alacaktı ki Alp Er Tunga son anda canını kurtardı.

Keykâvus, İran'da eğlenceler tertip edip aşk oyunlarıyla iştigal ederken Alp Er Tunga, atlılarıyla İran'a doğru yol almaya başladı. Bunu haber alan Keykâvus oğlu Siyâvûş ile Rüstem'i Turanlıların üzerine gönderir. Siyâvûş ile Rüstem Turan'ın öncü kuvvetlerini mağlup ederek Belh Kalesi'ni ele geçirirlerken gördüğü kötü bir rüyayı tabir ettirip beylerinin fikirlerine baş vuran Alp Er Tunga, Rüstem ve Siyâvûş'la barış imzalamak zorunda kalır. Onlara rehineler veren Alp Er Tunga, Semerkand, Buhara ve Çaç kentlerini onlara bırakıp Gang kentine çekilir. Ancak barış istemeyen Keykâvus, oğlu Siyâvûş ile Rüstem'e kızıp onlara hakaretler yağdırıp kötü muamele edince Rüstem ülkesine çekilirken, Siyâvûş da Alp Er Tunga'ya sığınmak zorunda kalır. Turanlıların başkenti olan Gang kentine değin büyük saygı görerek gelen Siyâvûş, kendini öylesine sevdirir ki önce Türk kahramanlarından Piran'ın kızıyla, bir süre sonra da Alp Er Tunga'nın Ferengis adındaki kızıyla evlenir. Piran'ın kızından doğma oğluna Keyhüsrev adını koyar.

Ancak onu çekemeyen Turanlılar, bir zaman sonra onu Alp Er Tunga'ya jurnallamaya başladılar. Bunun üzerine damadı Siyâvûş ile araları açılan Alp Er Tunga onu öldürtür. Bunu haber alan Rüstem tekrar meydanlarda görülmeye başlandı. Yapılan ilk çarpışmada Alp Er Tuga'nın Sarka adındaki oğlu öldürüldü. Bunu haber alan Alp Er Tunga bizzat kendisi meydana yürüdü. Ancak savaşın galibi olan İranlılar, onu Çin Denizi'ne değin kaçmaya mecbur bıraktılar. Turanlıları gördüğü her yerde öldüren Rüstem, altı yıl süreyle Turan'da kaldıktan sonra ülkesine döndü.

Turan'ın altının üstüne döndüğünü, Türklerin öldüğünü haber

alınca İranlılardan intikam almaya yemin eden Alp Er Tunga topladığı ordusuyla İran'a girdi. Ekinleri yakara İran'ın egemeni konumuna geldi. Çıkardığı kıtlık yedi yıl devam edince İran halkından binlercesi açlıktan kırıldı. Bunun önüne geçip İran'ı kurtarmak amacıyla tahtı Keyhüsrev'e bıraktı. Alp Er Tunga'dan intikam almak amacıyla hazırladığı ordu daha Alp Er Tunga ile karşılaşmadan bozulunca Keyhüsrev yeni bir ordu gönderdi. Ancak bu kez de Bazur adındaki bir Turanlı yaptığı büyü ile dağlara kar yağdırınca İranlıların elleri tutmaz oldu. Böylece İran ordusunu doğradılar. Bunun üzerine yine Rüstem yollandı. Gerçekleştirdiği fevkalade savaşlar sonrasında Turan ordusunu bozguna uğratan Rüstem, Türk ordusunda yer alan Çin fağfurunu tutsak alır.

Bunu haber alınca çok üzülen Alp Er Tunga, topladığı büyüklerine ne yapılması gerektiğini sordu. Onlar: "Ne yapalım! Çin Saklap orduları bozulduysa. Turan ordusuna bir şey olmadı. Anamız bizi ölmek için doğurdu." dediler. Bunun üzerine hazırlıklara başlayan Alp Er Tunga oğlu Şide ile moral buldu. Bu savaş sırasında Çin dağlarında ikamet eden Püladvend adındaki Çinlinin biri Turan ordusuna iştirak eder. İran pehlivanlarının bir çoğunu yenen Püladvend, sonunda karşısına çıkan Rüstem'e mağlup olur. Bunun sonrasında iki ordu arasında kanlı çarpışmalar yaşanır.

Çarpışmalar neticesinde İranlılar galip gelince Alp Er Tunga savaş alanından kaçar. Böylece dünyanın üçte ikisinin egemeni konumuna gelen Keyhüsrev, günün birinde sarayında şarap içerken, Turan sınırında oturan İranlılar gelip Turanlıların kendilerine zarar verdiklerini söylediler. Bu işi tamamen bitirmek isteyen Keyhüsrev, Bijen adındaki pehlivanını gönderir. Sınırda, Turan tarafında bulunan bir ormanda, beraberinde getirdiği güzel kızlarla gülüp eğlenen Alp Er Tunga'nın Menije adındaki kızını görür. Birbirlerini severler. Menije, Bijen'i saraya götürür. Bundan haberdar olup öfkelenen Alp Er Tunga, Bijen'i "Çâh-ı Bijen" adı verilen kuyuya hapsederken kızı Menije'yi de kovar. İran hükümdarı Keyhüsrev, genç kumandanının geri dönmediğini öğrenince Rüstem'i gönderir. Tüccar kılığına bürünerek Turan payıtahtına değin yürüyen Rüstem, Bijen'i atıldığı kuyudan kurtardığı gibi sarayını bastığı Alp Er Tuga'nın kızı Menije'yi de kaçırarak İran'a gönderir. Bunun üzerine yeniden ordu yığmaya başlayan Alp Er Tunga tekrar İran'ın üzerine yürür. İran ordusunun arka kısmında Bisütun Dağı vardır. İranlılar, bu kez de Rüstem sayesinde meydandan galip ayrıldılar. Canını zor kurtararak Karluk'a değin varan Alp Er Tunga, bey-

lerine: "Ben, buyruğumu dünyaya geçiriyordum. Menûçehr zamanında dahi İran, Turan'a denk olamamıştı. Fakat bugün İranlılar hayatımı sarayında bile tehdit ediyorlar. İyi bir intikam almayı düşünüyorum. Bin kere bin bir Türk ve Çin ordusuyla yürüyelim." dedi. Bunun üzerine hemen toparlanmaya başladılar. Ancak Alp Er Tunga'nın bizzat iştirak etmediği bu savaşın galibi yine İranlılar oldu. Asıl amacı Alp Er Tunga'nın kendisini ortadan kaldırmak olan İran hükümdarı, tekrar her taraftan ordu toplayıp ileriye doğru yol almaya başladı. Beykend kentinde pars derisinden yapılma karargâhında oturan Alp Er Tunga, bin kere bin ordusunun üçte ikisini toplamış durumdaydı. Kapısının önünde pek çok kahramanın bayrağının dikili olduğu karargâhında altından yapılma mücevherli bir taht üzerinde oturan Alp Er Tunga, ileriye gönderdiği ordusunun bozguna uğradığını haber alınca canı sıkılmaya, başı dönmeye başladı. Bunun üzerine intikamı almadan geri dönmemeye yemin etti.

Topladığı ordunun yarısını verdiği oğlu Kara Han'ı Buhara'ya göndermişti. Asıl adı Peşeng olan Şide adındaki oğlu, oğlu Celhen Afrasiyâb, Girdegîr ve aynı zamanda oğlu İlâ'nın oğlu olan torunu Güheylâ da Buhara'ya yolladığı ordunun içinde yer alıyordu. Çigil, Taraz, Oğuz, Karluk ve Türkmenler çerisini oluşturuyordu. Karşı karşıya gelen iki ordu arasındaki ilk çarpışma İran hükümdarı Keyhüsrev ile Alp Er Tunga'nın Şide adındaki oğlu arasında yaşandı. Teke tek çarpışmada Şide yaşamını yitirince Alp Er Tunga saçını başını yolmaya başladı. Sonraki gün sabahtan akşama değin savaşan iki ordu birbirinden ayrıldı. Aynı çarpışma bir sonraki gün de devam etti. Kükremiş bir aslan gibi saldıran ve İran'ın ünlü kahramanlarından bir kaçını öldüren Alp Er Tunga neticede İran hükümdarı Keyhüsrev ile karşı karşıya geldi. Ancak Alp Er Tunga'nın İran hükümdarı Keyhüsrev ile karşılaşmasını istemeyen pehlivanları atının dizgininden tutarak geri götürdüler. O gece ordusunu alıp Ceyhun ırmağının öte tarafına geçen Alp Er Tunga, oğlu Kara han'ın ordusuyla birleşerek Buhara'ya geldi. Orada dinlendikten bir süre sonra cennet kadar güzel, toprağı mis kokan, tuğlaları altından olma payitaht Gang'a döndü. Dört bir yandan ordular çağrıldı. Bu arada casusları, Keyhüsrev'in, Ceyhun ırmağını geçtiğini haber verirler. Ceyhunırmağını geçen Keyhüsrev ilkin geldiği Suğd'a bir ay kalıp itaate aldıktan sonra tekrar ilerlemeye devam etti. İranlılara su vermeyen Türkler, ordunun arkasında tek başına gördükleri İranlıları öldürürlerken Keyhüsrev de önüne çıkan saray, kale, erkek, kadın ne bulursa yakıp yok ediyordu.Gülzâriyûn Irmağı'nın kıyısında karşı karşıya gelen

iki ordu birbirine girdi. Alp Er Tunga'nın ordusunu gören Keyhüsrev'in içini büyük bir korku sarmıştı. Hemen ordusunun arkasına çekilip tanrıya yakarıda bulunmaya başladı. Bu yakarışın hemen sonrasında kopan fırtına tozları Turan ordularının üstüne üstüne yığmaya başladı. Bunun üzerine Turan orduları kaçmaya başladı. Ancak kaçmak isteyen askerlerini vurarak ordularını durdurmayı başaran Alp Er Tunga kaldığı yerden savaşa devam etti. Havanın kararıp gecenin başlamasıyla iki ordu birbirinden ayrılmaya başladı. Alp Er Tunga ertesi gün yine savaşa devam edecekti ki kendisine gelen habercinin, oğlu Kara Han'ın ordusunda, oğlunun dışındakilerin tamamının öldürüldüğünü haber vermesi üzerine ağırlıklarını bile toplamadan ordusunu alıp hızla çöle atıldı. Asıl amacı Rüstem'i öldürmek olan Alp Er Tunga bu amacını gerçekleştiremeden savaş alanından ayrılmak zorunda kaldı.

Durumu Rüstem'e bildiren Keyhüsrev'in kendisi de Alp Er Tunga'nın peşine düştü. Payitahtı Gang'a geldiğinde Rüstem'e baskın düzenlemek arzusunda olan Alp Er Tunga, Rüstem'in tetikte beklediğini görünce bu düşüncesinden vazgeçmek zorunda kaldı. Payitahtına girdi. Oldukça kalabalık olan payitahtın kalesi öylesine yüksekti ki kartallar bile üstünde uçamıyorlardı. İçinde yiyecekleri oldukça bol olan bu kentin her yanında fışkıran kaynaklarla dolup taşan çok sayıdaki havuzları bir menzil uzaklığındaydı. Ordusuyla birlikte payitaht Gang'a kapanan Alp Er Tunga, bir mektup yazdığı Çin fağfurundan yardım talebinde bulundu. Ordusuyla birlikte Rüstem'in ordusuyla bieleşen Keyhüsrev, çevresine hendekler kazdırdığı kalenin etrafına odunlar yığdırdıktan sonra katranla ateşe verdi.

Kalenin bedenleri yakıldı. Hücumla girdikleri kentte herkes öldürüldü. Sarayının altında bulunan gizli dehlizlerden 200 beği ile kaçarak kurtulmayı başaran Alp Er Tunga, Çin fağfuruna sığınmak zorunda kaldı. Çin fağfurunun büyük bir ordu hazırladığı haberini alan Turanlılar, dört bir yandan Alp Er Tunga'nın yanına gitmek üzere yollara koyuldular. Gang'a bir kumandan bıraktıktan sonra Alp Er Tunga'nın üzerine yürüyen Keyhüsrev ile Alp Er Tunga karşı karşıya geldiler. Bu karşılaşmada Keyhüsrev, kendisine bir mektup yazarak insanların bulunmadığı ve kendisinin tayin ettiği bir yerde bire bir döğüşmeyi talep eden Alp Er Tunga'nın teklifini geri çevirdi.

Çarpışma o gün akşama değin devam etti. Hava kararıp gece çökünce ordusunun önüne hendekler kazdıran Keyhüsrev, kuvvetlerinin bir bölümünü Turan ordularının arka tarafına yolladı. Durumdan habersiz olan Turan ordusu gece baskını düzenlerken kazılan hendeklerin

içine düştüler. Arkalarında pusuya yatan İran ordusu tarafından çembere alınan Turanlılar mağlup oldular. Alp Er Tunga geriye kalan çerileriyle çöle doğru çekilirken, Keyhüsrev Gang'a avdet etti. Bu arada Keyhüsrev'den korkan Çin fağfuru da ona bir elçi yolladı.

Keyhüsrev, bir daha Alp Er Tunga'yı yanına almamak koşuluyla barışı kabul etti. Bu durumdan haberdar olan Alp Er Tunga perişan bir biçimde çöle çekilmek zorunda kaldı. Oradan geldiği Uçsuz bucaksız Zere Denizi'nde bir gemici, Alp Er Tunga'ya: "Ey padişah! Bu derin denizi geçemezsin. Ben 78 yaşındayım. Şimdiye kadar bu denizi geçen bir gemici görmedim." dedi. "Tusak olmaktansa ölmek yeğdir." diye cevap veren Alp Er Tunga, bir gemi yüzdürttü. Yüzdürttüğü gemiye binip yelken açtılar. Oradan Gangıdız kentine gittiler. Alp Er Tunga, gittikleri Cangıdız'da: "Geçmişi düşünmeyelim. Şans yine buna döner." dedikten sonra dinlenmek üzere yatıp uyudu. Alp Er Tunga'nın suyu geçtiği haberini alan Keyhüsrev, hazırlıklarını tamamlayıp birkaç ülkeyi fethettikten sonra Zere Denizi'nin kıyısına vardı. Denizi yedi ayda geçtikten sonra vardıkları Gangidiz kentini ele geçirdi. Bulduklarını insanları kılıçtan geçiren Keyhüsrev, Alp Er Tunga'yı ele geçiremedi. Çünkü bir yolunu bulan Alp Er Tunga oradan da kaçmayı başardı. Keyhüsrev, buradan Turan'ın payitahtı olan Gang'a geldi. Orada Alp Er Tunga'yı soruşturmaya başladıysa da başarılı olamadı. Çünkü kimse onu bilmiyordu. Oysa Keyhüsrev onu soruşturmakla meşgul olurken o aç susuz olarak ortalıkta dolaşıyordu. Kayalık bir dağın tepesinde yer alan mağaranın birini kendine mesken seçmişti. Bu mağarada, insanların uzağında bir yaşamdan yana tercih kılan Hûm adında biri yaşardı. Günün birinde Hûm'ün kulağına bir ses geldi. Bu ses, kendi kendine şansına intizar eden Alp Er Tunga'dan başkasının değildi. Bu sesin söylediği sözlerin Türkçe olmasından ötürü, mağaradaki yabancını kim olduğunu anlayan Hûm, hemen üzerine yürüdüğü Alp Er Tuga'yı tutsak alır. Ancak Hûm'ün elinden kurtulmayı başaran Alp Er Tunga suya atladı. Bu olay Keyhüsrev tarafından da duyulur. Sudan çıkarılan Alp Er Tunga oracıkta öldürüldü.

İRAN MİTOLOJİSİNİN KAYNAKLARI

İran Edebiyatı

M.Ö. 2000'lere doğru Türkistan yönünden gelen atlı Ariler tarafından ele geçirilmesi neticesinde tarih sahnesindeki yerini alan Eski İran Dönemi; İran'ın M.S. 642 yılında Müslüman Araplar tarafından fethedilmesine değin devam etti. Sonunda 2500 yıllık bir maziye sahip olan İran dini, bu zaman zarfında oldukça geniş bir alana yayılarak başta Babil Uygarlığı olmak üzere başka bazı uygarlıklarla temas halinde oldukça büyük gelişmeler katetti. Bu konuda temel dayanak noktası olarak kabul ettiğimiz, M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren bir araya getirilmiş bir tekstler derlemesi olan ve M.Ö. 2000 yılından itibaren Kuzey Hindistan'da yerleşik düzene geçen başka bazı Ariler tarafından oluşturulmuş bulunan bir başka metinler derlemesi olan Rigveda'ya yakınlığıyla bilinen Avesta'dır.

Zerdüşt dinine bağlı olanların kutsal metinleri olarak kabul gören Avesta, M.Ö. 628- M.Ö. 551 tarihleri arasında yaşayan ve Eski İran dini olan Zerdüştçülüğün kurucusu ve peygamberi olan Zerdüşt'e bağlılık gösteren Perslerin inandıkları bir kitaptır. Tamamının 12.000 öküz derisine yazıldığı ileri sürülen bu kutsal metinler, M.Ö. 334 başlarında Doğu Seferi'ne çıkan Makedonya kralı İskender tarafından Ahemenilerin krallık ikametgâhı olan Persepolis (Parsa)'te ateşe verilerek yakılmıştır. M.S. III. ya da IV. Yüzyılda, akıllarda kalanlar temel kabul edilmek suretiyle yeni baştan yazıldığına inanılan bu kutsal metinler; dualar ve ilâhilerin yer aldığı "Yasna"; ayin kurallarının, yasal yargıların, sağlıkla ilgili nasihatlerin vb. yer aldığı "Vendidad" ile duaların bulunduğu "Visjered" ve "Khorda (Horda) Avesta" adlarıyla anılan bölümlerden meydana gelir. Bunların haricinde özet olarak sayılabilecek "Vendidad Sade" adında kısaltılmış bir metnin daha bulunduğu Avesta'nın eksiksiz metninin ilk kez 1758 yılında ele geçirildiği ileri sürülmektedir.

Hurriler tarafından kurulan Mitanni Krallığı'nın "Büyük Işık Tanrısı" olarak tapınım gören Mithra başta olmak üzere Eski İran tanrıları ile dinî inançları, yayılmış bulunduğu Antik Roma ve Yunan dünyasında kabul görerek birtakım farklılıklara maruz kaldı. Ancak bu Geç Dönem hususunda bildiklerimiz, İran dininin ilk çağları açısından sağlıklı olmayabilir.

İran ve İran'dan başka Hindistan, Afganistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Eski, Orta ve Yeni Farsça'yla kaleme alınmış olan edebî yapıtların tamamından oluşan ve

bir adı da Fars Edebiyatı olan İran Edebiyatı, tarihi gelişim bakımından "İslâm Öncesi" ve "İslâm Sonrası" olmak üzere iki temel döneme ayrılır.

İslâm Öncesi İran Edebiyatı: Bu dönemdeki egemenlik, paganist dinlere ilişkin dinî metinlerdedir. Eski Farsça döneminden bugüne değin gelebilen belgelerin en eskileri, M.Ö. VI. ve V. yüzyıllarda İran'da o dönemde bir şiir ve edebiyat geleneğinin mevcut olduğunun bir göstergesidir. Söz konusu olan bu geleneğin daha da eskilere dayandığını varsaymak mümkündür. M.Ö. 708–550 tarihleri arasında İran'ın hâkimiyetini elinde bulundıran Medlerin, Aramî yazısını kullanmak suretiyle bir edebiyat oluşturdukları söylenirse de hem bu dönemden, hem de bu dönemin ardından egemenliği ele alan Selevkoslardan intikal etmiş hiçbir yapıtın mevcudiyeti söz konusu değildir. Selevkosların sonrasında egemenliği ele geçirmiş bulunan Partlardan kimi mühür, sikke ve kitabeler bulunmuş, sonrasındaki dönemden de Turfan'da ele geçirilen Mani dinine ilişkin belgeler bugüne gelebilmeyi başarmıştır. Çivi yazısının imlerini Abece şekline dönüştüren Ahemenilerden kalma kitabelerden sonra 209–222 tarihleri arasında hüküm süren Part kralı Baleş döneminde derlenmiş olan ve hd. 224–241 tarihleri arasında hüküm süren Sasanî hükümdarı I. Ardahşir ile hd. 241–272 tarihleri arasında hüküm süren oğlu Şabuhr dönemlerinde yazıya geçirilen Zerdüştçülük'ün kutsal kitabı olan Avesta, İran yazınının en eski örneklerinden biri olarak kabul görür. Bu yapıta çivi yazısıyla yazıya geçirilmiş olan kitabeleri de ilave etmek gerekir. Avesta'da İran yazınının en eski şiir örnekleri olan Gathalara rastlamak da olasıdır. En eski metinler, M.Ö. 628-M.Ö. 551 tarihleri arasında yaşayan ve Zerdüşt dininin kurucusu ve peygamberi olan Zerdüşt'ün Gathalarıdır. Hece ölçüsüyle kaleme alınan ve dini törenler esnasında çalgı eşliğinde söylenen şiirler ve Sasaniler döneminde kaleme alınan Avesta adı verilen düşünce ürünlerinin bulunduğu yapıt da yine bu döneme aittir. Farsça konusunda gerçekleştirilen dil araştırıları da Avesta'ya ve Gathalara dayanmaktadır. Avesta sonrasında Sasaniler döneminde Peygamberlik iddiasıyla meydana çıkan Mani-i Nakkaş tarafından Part Pehlevicesiyle kaleme alınan ve Turfan'da bulunan belgeler de büyük bir öneme sahiptir. Bunların başında bir kısmı Manicilik'e ilişkin, bir kısmı çeviri, bir kısmı orijinal ve Orta Farsça'nın vasıflarına sahip bulunan metinler gelir. İslâmiyet öncesi Fars yazınının lirik örneklerinin ilkine bu metinlerde rastlanır. Orta Farsça devrinde İran yazını, bir hamaset ve dinsel-ulusal destan, öteki münazara türünden bilgelik edebiyatı olmak üzere iki yön-

de gelişme göstermiştir. "Ayaktâr-ı Zeriran (Zeriran'ın Anısı)" adlı yapıtı bu türlerin birincisine, "Draht-ı Asurik (Asurlu Ağacı)" adlı yapıtı da ikincisine örnek olarak gösterınek ınümkündür. Makedonya Kralı Büyük İskender'in M.Ö. IV. yüzyılda İran'ı işgal etmesinin sonrasında kültürel yapıda büyük oranda Eski Yunan ve Anadolu kültürlerinin etkisine maruz kalan İran'da M.Ö. 250-M.Ö. 226 tarihleri arasında Yunanca resmi dil olarak kullanılmaya başlandı. Bu dönemde "Kelile ve Dinme", "Sindbadnâme", "Bileher ve Budasef" vb. Hint menşeyli yapıtlar ortaya çıkar oldu. M.Ö. III. Yüzyılda Zerdüştlük'ün tekrar resmi din şeklinde benimsenir olmasından ötürü edebiyat da bu dinden ilham alan bir gelişme sürecine girdi. Zerdüştlük'ün kitabı derlenerek kaleme alındı. Hint menşeyli "Kelile ve Dinme", "Sindbadnâme" ve "Bileher ve Budasef" adlarındaki eserlerin Arapça çevirilerinden, bu eserlerin, bundan evvel Orta Farsça'ya da tercüme edildikleri anlaşılmaktadır. Keza aynı dönemin isimleri bilinen kimi eserlerininse İslâm dönemine sadece konuları nakledilebildi. Bu eski İran kültürü, Ortaçağ İslâm medeniyetinin meydana gelişinde etken görev üstlendi. Bu kültür etkisinin yazın sahasındaki numuneleri arasında, İranlı ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınan manzum İran ulusal destanı Şehname'de zirveye oturan "Hudaynâme (Hataynâmek)" ilk sırayı alır. İran hükümdarlarına ilişkin yarı-söylencesel, yarı -tarihsel bir eser niteliği taşıyan "Hudaynâme", İslâm tarih eserlerinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul görür.

İslâm Sonrası İran Edebiyatı: M.S. 224/226--651 yılları arasında hüküm süren Sasaniler Dönemi hükümdarlarından olup M.S. 632--651 tarihleri arasında hüküm süren III. Yezdigird'in M.S. 651 yılında Araplar karşısında yenilgiye uğraması ve Merv'in düşmesi, İran'da değişikliklere neden oldu. İran'ın tamamının Arap hâkimiyetine geçmesi üzerine resmi din olan Zerdüştlük'ün İyilik Tanrısı Ahura Mazda'nın yerini Tanrı, Kötülük Tanrısı Ehrimen(Ahriman)'in yerini de şeytan alır oldu. Zerdüştlük, İranlıların kabullenmede zorlanmadıkları ve büyük bir hızla ilerlemeye başlayan İslâm dinine yenik düştü. İslâm ve Arap kültürünün egemen olmaya başlaması üzerine Pehlevi yazısını bırakıp Arap harflerini kullanmaya başlayan İranlılar, Güneş Takvimi yerine Kamerî (Ay) Takvimi'ni kullanır oldular. Arapça'nın yaygınlık kazanmaya başlaması üzerine birçok yapıt, Arapça'dan Farsça'ya çevrildi. Şiirde "aruz vezni" benimsenir oldu. Yaşamın her alanında egemen olmaya başlayan bu hızına erişilmeyen değişime karşın şarkılarını, eski destanlarını ve ulusal kahramanlarıyla ilgili söylence ve öykülerini bel-

leklerinde yaşatan Mecusî İranlılar, Arap yayılmacılığı karşısında kendi dinsel inanç ve kültürlerini ülkenin pek çok bölgesinde ve bilhassa Hazar Denizi kıyılarıyla Taberistan Bölgesi'nde devam ettirdiler. 200 yıl kadar devam eden Arap yayılmacılığı döneminde Pehlevi dilinin, Yeni Farsça'ya nasıl dönüştüğü hususunda yararlanılacak kaynak bulunmamaktadır; lâkin o günlerde İslâm âleminin tamamında Arap dilinin, kültürünün ve edebiyatının egemen olduğu yadsınamayan bir gerçektir. Bundan ötürü iki yüz yıl boyunca bu egemenliğin etkisinde yaşayan İranlılar, idarî ve askersel sahalarda Arapça terimlerin pek çoğunu benimseyip eserlerini, edebiyat dili olan Arapça ile vermeye başladılar. İranlıların süreç içerisinde Arap baskısından sıyrılıp yarı bağımsız devletler kurma girişiminde bulunmalarıyla birlikte kuvvetli bir milliyetçilik ve ulusal dile geri dönüş hareketi de meydana çıkar olmaya başladı. Neticede Farsça, VIII. Yüzyılda yeniden bağımsızlığını elde edip edebî dil olurken, Fars yazını da ürünlerinin ilklerini vermeye başladı. M.S. 821–873 tarihleri arasında Horasan'da hüküm süren Tahiriler adlı İranlı hanedan, şeriat ve Arapça'yla sıkı-fıkı bir ilişki içinde bulunduklar için bu dönemde Fars yazını istenilen düzeyde bir gelişim sergileyemedi. Sistan'da bağımsızlığını ilan ederek kurduğu Samani Devleti'nde 867–879 tarihleri arasında hüküm süren Yakup bin Leys, egemenliğine son verdiği Tahirilerden Horasan'ı geri almasının sonrasında Mazendaran ve Taberistan'ı da ele geçirdi. Sistan'da doğmasından ve Arapça bilmemesinden ötürü şairlerin Farsça şiir yazmalarını isteyen Yakup'un bu talebi neticesinde İran'ın eski gelenekleri yeniden canlılık kazanmaya başladı. Belli başlı şairleri Ebu Süleyk Cürcani, Firuz Maşrikî (ö.895) ve Muhammed bin Vasıf olan Samani dönemi hükümdarlarının, Farsça yazan şair ve yazarları koruyup kollamaya başlamasının neticesinde Farsça, hızlı bir gelişme dönemine girdi.

Buhara ve Semerkand kentlerinin birer bilim merkezi haline dönüştüğü Samaniler Dönemi'nde edebiyat gelişme tirendine girdi, pek çok şair ve yazar yetişti. İslâmiyet sonrası Farsça şiir ve düzyazısının temeli bu dönemlerde atıldı. IX.-X. yüzyıllarda Farsça orijinal bir edebiyat ve kültür dili niteliğini elde etti. X. yüzyılda yaşayan Ebu'l-Müeyyed Belhi ilk "Şehnâme" ve "Yusuf ile Züleyha" öyküsünü kaleme aldı. Hemen hepsi kasideleriyle ün yapmış ve aralarında mesnevi yazanlar da bulunan Samaniler Dönemi'nin en tanınmış şairi Rudeki'dir. Gazel, kaside, rubai, mesnevi vb. türlerde ürün vermek suretiyle Farsça şiirin gelişmesine katkı sağlayan ve kendisinden sonraki şairlerce model olarak alınan ve Farsça şiiri Arapça'nın etkisinden kurtaran ilk şair olan

Rudekî'nin sekiz mesnevisinin bulunduğu ve bunların en önemlilerinin "Kelile ve Dirune" ile "sindbadnâme" olduğu söylenir. Ebu Mansur'un "Şahnâme-i Ebu Mansurî"si, Ebu Ali Belamî adındaki Samani vezi-ri tarafından çevrilen ve "Tarih-i Belamî" olarak da bilinen "Tercüme-i Tarih-i Taberî" ve bir ekipçe tamamlanan "Tefsir-i Teberî" adlarındaki yapıtlar, Samaniler Dönemi'nin ünlü düzyazı türünden yapıtlardır. Bu dönemde hem şiirde, hem düzyazıda sade bir dil kullanılmaya büyük bir özen gösterilmiş ve yapmacık ifadelerden uzaklaşılmıştı.

İran edebiyatının kendine geliş ve kendi orijinal kültürel kaynak-larına yöneliş dönemi olan Gazneliler Dönemi'nde Fars edebiyatı bü-yük bir gelişme sürecine girdi. Gazne sultanlarının şair ve yazarları hi-maye etmeleri neticesinde bu alanda büyük hamlelerin altına imza atıl-dı ve pek çok şair, yazar ve filozof yetişti. Şiir, şekil ve muhteva bakı-mından bir mükemmeliyete eriştiyse de şiir çeşitlerinde çok büyük de-ğişiklikler yaşanmadı. Başlıca şairleri; Fars edebiyatının kahramanlık destanlarının en ünlüsü olan "Şehnâme"nin yazarı olan Firdevsî, kasi-deleriyle ün yapan Ferruhi ve Unsuri, münazara tarzındaki manzume-leriyle ünlenen Esedî'nin bulunduğu Gazneliler Dönemi'nde şairler ka-side, gazel, kıta, mesnevi ve rubai tarzında eserler verdiler. Bu döne-de takdire şayan tek yenilik Menuçihr'le başlayan musammat tarzıydı. İbn-i Sina tarafından kaleme alınan "Danişnâme-i Alai", M.Ö. 1040 yı-lında ölen Ebu Nasr Muşkan tarafından yazılan mektuplar, Birunî ta-rafından yazılan "Kitabüt-Tefhim", Beyhakî tarafından kaleme alınan "Tarih-i Beyhakî" ve Unsuru'l Meali Keykavus tarafından kaleme alı-nan "Kâbusnâme", bu dönemin en önemli düzyazı yapıtlarıdır.

Öteki dönemlere göre edebiyatın kimi değişiklikler gösterdiği Bü-yük Selçuklular Dönemi'nde muhtelif akım ve tarzlar belirmeye başla-dı. Horasan yöresinde doğup büyüyen şairlerin büyük bir bölümü bir yere kadar eskiye bağlı olan ve "Sebk-i Horasanî" da denilen Horasan tarzını devam ettirirken, Irak ve Azerbaycan'da doğup büyüyen şair-ler, edebî sanatlarla bezeli, daha tümceleri dolambaçlı ve sözcüklerinin çok yabancı olmasından ötürü anlaşılması zor bir üslûbu benimsediler ve şiirlerinde o güne kadar görülmemiş manzumlar kullanmak suretiy-le "Sebk-i Irakî" adı verilen Irak tarzını geliştirdiler. Bilimin gelişmesi-ne katkı sağlayan Büyük Selçuklu sultanları ve vezirleri şair ve yazar-ları özendirdiler. Tasavvuf ve Tasavvuf Edebiyatı'nın bir yaygınlık ka-zanmaya başladığı bu dönemde başlıcaları Baba Tahir, tasavvuf fikrini ilk defa şiirle dile getiren Ebu Said Ebi'l-Hayt, Şirazi, secili ve uyak-lı düzyazının ilk mümessili Abdullah Ensari ve mesnevileriyle ünlen-

miş Attar olmak üzere pek çok tasavvuf şairi yetişti. Bu dönemin şairleri arasında "Vis ü Ramin"i kaleme alan Fahreddin Esat Cürcani'yi, "Kavsnâme"yi kaleme alan ünlü kaside ustası Katran Tebrizî'yi, matematikçi ve gökbilimci olmasına karşın rubainin kurucusu olan ve akıl ile sağduyuyu yücelten Ömer Hayyam'ı, İran edebiyatının en büyük kasidecisi olarak kabul gören Enver Felekî Şirvanî'yi ve hamse sahibi Genceli Nizamî'yi saymak mümkündür.

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın XIII. yüzyıl başlarında İran'a saldırmasıyla start alan Moğol yayılmacılığı sırasında yakılıp yıkılan birçok kentin ve öldürülen pek çok insanın yanı sıra edebiyat ve bilim de büyük zarara maruz kaldı. Moğolların bu saldırılarında canlarını kurtarabilen bilgin, şair, yazar ve tarihçiler İran'ın başka bölgelerine ve hatta Hindistan'a, Irak'a ve Anadolu'ya kaçtılar. Süreç içerisinde karıştıkları İranlılarla kaynaşan Moğollar Dönemi'nde, Moğol Sarayı'nda divan kâtipliği, danışmanlık ve hatta vezirlik görevi üstlenen Nasireddin Tusi, Şemseddin Muhammed Cuveynî, kardeşi Alâeddin Ata Melik Cuveynî ve Reşideddin Fazlullah'ın şair, yazar ve tarihçileri himaye etmeleri üzerine bilim dünyası yeniden canlılık kazanmaya başladı. Bunun yanı sıra kimi duraklamalara sahne olan edebiyat, Timur ve Timurlular döneminde eski canlılığını yeniden elde etme başarısını gösterdi. Moğollardan canlarını kurtarmak amacıyla İran dışına kaçan ve bilhassa Hindistan ve Anadolu'da yapıtlar veren İranlı şairler, Fars yazınının İran sınırlarını aşmasında etkin bir görev üstlendiler. Hem muhteva, hem de şekil bakımından her çeşit şiiri kaleme alan İranlı şairlerin, Moğolların baskı ve zulmünden korkarak fikirlerini tasavvuf perdesi altında dile getirmelerinden ötürü tasavvuf şiirinin gelişerek mükemmeliyete ulaştığı bu dönemin başlıca şairleri; "Mesnevi", "Divan-ı Şems", "Fih Mafih" ve "Mecalis-i Seba" gibi yapıtları kaleme alan Mevlana Celâleddin Rumî, dünyaca ünlü olan "Gülistan" ve "Bostan"ın yazarı olan Şirazlı Sadi, Sadi tarzındaki gazelleriyle ünlenen Human Tebrizî, "Gülşen-i Raz", "Hakke'l Yakin", "Saadetname" ve "Şahidname" adlarındaki mesnevileri kaleme alan Şebisteri; divanları, hamsesi ve başka mesnevileriyle ün yapan Hindistan'ın en ünlü şairi Hüsrev-i Dehlevî; "Mantık'ul–Uşşak" ve "Cam-ı Cem" gibi ünlü mesnevilerin yazarı Ehvad-i Meragî; didaktik kıtalarıyla tanınan İbn Yemin; Fars yazınının gelmiş geçmiş en büyük gazel ustası Hafız ve XV. yüzyıl İran'ının en büyük edebiyatçısı ve bilgini olan Cami'dir.

Moğol hükümdarı Timur'un ölümünün ardından takriben yüzyıl devam eden Timurlular, Timur kadar güçlü olamamalarından ötü-

rü İran'da zaman zaman beliren ayaklanmalar neticesinde Akkoyunlu ve Karakoyunlu adlı devletler kuruldu. Bununla birlikte I. İsmail, kurduğu Safevi Devleti'nde 1501 yılında tahta oturdu. I. İsmail tarafından kurulan ve İran'da birliği tesis etmek suretiyle güçlü bir devlet idaresi getiren Safeviler devrinde Şîîlik'in resmi mezhep olarak kabul edilmesinden ötürü, edebiyat da daha ziyade Şîîlik'i yayma yolunda bir gelişme içine girdi. Hz. Ali, On İki İmam'a sadakat ve Kerbelâ Olayı şiir ve düzyazı eserlerinin büyük bölümüne konu edildi. Bu dönem edebiyatının en bariz vasıfları, o güne kadar Arapça yazılan dinî eserlerin Farsça kaleme alınmaya başlanması, bir taraftan Timur döneminin ağır ve tümceleri dolambaçlı ve sözcüklerinin çok yabancı olmasından ötürü anlaşılması güç tarzının kullanılması devam ederken, öbür yandan da şiire yeni bir vasıf kazandıran ince hisli ve imgelerle bezeli olan ve "Sebk-i Hindî" denilen Hint tarzının gelişmiş olmasıdır. Birçok şair ve yazarın yetişmesine rağmen yine de Fars yazınında bir gerilemeyi sembolize eden bu dönemde gazel ve tasavvuf şiirinin terk edilmesi neticesinde gerek şiirde, gerekse düzyazıda büyük bir gerileme yaşanmaya başlandı. Ama İran'da yaşanan bu gerilemeye rağmen Fars edebiyatı ülke sınırları dışında, bilhassa Hindistan'da ilgiyle karşılanır oldu.

İran yazınının büyük eserlerini, herhangi bir yazın türünün kalıplarının içine oturtmak, ya da basit şekillere bağlamak mümkün değildir. Bu yapıtlar çoğu zaman içlerinde ansiklopedik bir tat ve öğretici bir tarafı bulunan, son derece özümsenmiş eserlerdir. 932'ye doğru–1020 tarihleri arasında yaşamış ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan "Şehnâme", bunların en önemli örneğidir. Daha önce ünlü Yunanlı tarihçi ve tarihin babası olarak kabul gören Heredotos'un "İskitler" adlı yapıtında, ya da Zerdüştçülük öncesi mitolojide karşılaştığımız bir kültür varsıllığına ulaşan ve hükümdar soylarının ve mitolojik kahramanların yaşamlarından bölümlere, saray kroniklerine, toplumun muhtelif sınıflarını düzenlemek amacıyla gerçekleştirilen antlaşmalara, ahlâk derslerine yer veren bu yapıt, bir dönemin özeti olmasına karşın ünlü Yunanlı şair Homeros'un eserine has eğitici görevini yerine getirmiştir denilemez.

Avesta

Zedüştçülük inancının mukaddes kitabıdır. Perslerin, Zerdüşt'e bağlı bulunduğunu ortaya koyduğuna inanılan Avesta'nın metni, M.S. IV. yüzyılda belirlenebilmiştir. Tamamı 12 000 öküz derisine yazıldığı tahmin edilen Avesta; M.Ö. 356–323 yılları arasında yaşayan ve

M.Ö.336–323 yılları arasında tahtta hüküm süren Makedonya kralı İskender tarafından, M.Ö. 334 yılının ilkbaharında çıktığı Doğu Seferi sırasında M.Ö. 331 yılında ele geçirdiği İran'da Persepolis (Parsa) kentinde yakılmıştır. İskender tarafından ateşe verilerek yakılan Avesta'nın, akıllarda kalanlarına dayanılarak M.S. III. ya da IV. yüzyılda yeniden kaleme alındığına inanılır. 1287 yılından itibaren muhtelif tarihlere ait el yazmaları gün ışığına çıkmış olsa da eksiksiz bir Avesta metninin ilk kez 1758 yılında bulunduğu söylenmektedir.

"Avestak", "Avistak" gibi farklı isimlerle anılan Avesta, "temel bilgi", "ilke", "öz" ve "temel belge" anlamlarını taşır. Sözcüğün kökü "bilmek", "temellendirmek", "kurmak", "özleştirmek" benzeri farklı karşılıkları bulunan "Upesta"dır. Biri "gatha"(küçük şiir), diğeri düzyazı olmak suretiyle iki bölümden meydana gelen Avesta'nın tamamı dua kitabı niteliğini taşımaktadır. İnsanları erdemli kılmak, sevgi ve saygıyı toplumun ana ilkesi konumuna getirmek, kan dökmeme, hayvanları kurban etmeme, savaşı ve kötülüğü önleme gibi amaçlarını gerçekleştirebilmek için farklı niteliklerde olan ve tamamı da "iyilik" kavramı içinde bir araya gelen tinsel güçlere uyma zorunluluğu vardır. Zerdüştçülük tarafından ileri sürülen bu tinsel güçler; güzel (vohu), yaratılış (manah), doğruluk (aşa), sağlık ve esenlik (harvatat), ölmezlik (amretat), sevgi (armaiti) benzeri insan davranışlarına ilişkin varlıklardır. Bunlar yaşama doğrultu kazandırma, insanı kötülüklerin tamamından arındırma amacı taşıyan bir düşüncenin ürünleridir.

İran'ın ulusal dini olarak gelişme gösteren Zerdüştçülük, Güneş'i mukaddes olarak gördüğü için tanrılaştırmış, Güneş'e ilişkin mefhumlar etrafında yeni bir inanç ağının ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.

Zerdüştlük; tasavvufta "sıcaklık-soğukluk", "aydınlık-karanlık", "sevgi-tiksinme", "iyilik-kötülük" ve "tinsel ölümsüzlük" benzeri zıt kavramların menşeidir. Aynı şekilde "Yeni-Platonculuk"un Tanrı'yı arınmış engin bir ışık (nur) şeklinde görmesi, yaratılış olayını özden dışa taşan (emanatio) bir hareket şeklinde nitelemesi bu İran öğretisinden ilham alan düşüncelerdir.

Yukarıda, her ne kadar Avesta'nın Perslerin Zerdüşt'e bağlı bulunduğunu ortaya koyduğuna inanılan kitap olduğunu söylediysek de günümüze değin yapılan araştırılar, M.Ö.558-M.Ö.330 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanı hükümdarlarının dinî inanışları hususunda çelişkiler bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bunun; birincisi, kralların dinsel politikasının hep en önemli konumda bulunmuş olması, ikincisi de konunun şimdi net bir şekilde karar altına alındığı intiba-

ından kaçınılmış olması olmak üzere iki nedeni bulunmaktadır. İlk bakışta tartışma içinde sıkça her şey Ahemenilerin, Zerdüştçülük taraftarı olup olmadıkları sorusuna yönelmiş olmasından ötürü dinin ve tapınmanın hükümdarlar açısından ne kadar büyük önem taşıdığı, bir başka ifadeyle dinin siyasal fonksiyonu sorusu alenî bir biçimde ehemmiyetini kaybetmektedir. Ne tür problemlerle yüz yüze gelindiğini, Ahemenilerin "dinî ikrarı" yönündeki, esasen yanıtlanması lâzım gelen, Zerdüşt kimdi, nerede ve ne zaman yaşadı? Gatha adı verilen ilahilerin muhtevası ve maksadı neydi ve kime yöneliyorlardı? Ahemeniler devrinin Zerdüştlüğü ne şekilde mütalaa edilmelidir? Şeklindeki sorular, belki de çok iyi bir biçimde gün ışığına çıkarır. Zerdüşt'ün tarihi ve vatanı da aynen "ileti"nin muhtevası ve maksadı kadar veya Zerdüşt devrindeki metinlerin, daha sonraki dönemlerin metinleriyle (zamansal ve içeriksel) ilişkisi kadar tartışma konusu olan bu soruların hiçbiri halen yanıt bulmuş değildir.

"Mukaddes Yazılar" olarak adlandırılan Avesta, Zerdüştîlerin, Zerdüşt, onun tasarımları, planları ve onu dayanak olarak kullananların düşüncelerinin temel belgesi durumundadır. Avesta dilinde kaleme alınan metin derlemelerine, bu metinlerin Orta Persçe dilinde kaleme alınmış olan tercümelerini ve yorumlamalarını ilave etmeyi de unutmamak lâzımdır. Metinlerin belli bir düzene sokulması Zerdüştî rahiplerle başta Sasaniler olmak kaydıyla devlet yönetiminde söz sahibi olan çevrelerin müşterek çalışması neticesinde alınmasına rağmen belgelerin ilk zamanlardaki kapsamından İran ve Hindistan'da yaşayan Zerdüştçü cemaatlerin nakletmesi vasıtasıyla sadece bir kısmı günümüze değin ulaşabilmeyi başarmıştır. El yazmalarının en eski olanı bir bütün halinde ilk defa M.S. VIII. yüzyıldan kaynaklanıyor. Orta Persçe dilinde kaleme alınan metinler, "Mukaddes Yazılar"ın tarihini: Zerdüştçülük inancının "Bilge Tanrısı" Ahura Mazda'ca varedilmiş olan Avesta'nın 21 Naks(kitabı)'ı Zerdüştçülük dininin kurucusu olan Zerdüşt'çe M.Ö.522–486 yılları arasında hüküm süren Ahemeni kralı Dara I'in babası kral Vişţasb(Güştasb)'a verildi: Kral Vişţasb veya bir başka ifadeyle Dara Darayan, muhtelif yerlerde saklı tutulan el yazmasının iki tanesini hazırlattı. Zerdüşt inancının mukaddes kitabı olarak kabul gören Avesta'nın, M.Ö.334 yılında Doğu Seferi'ne çıkan Makedonya kralı İskender tarafından yakılarak ortadan kaldırılmasının veya dağıtılmasının ardından "Mukaddes Yazılar"ın yeni baştan derlenmesi, tamamlanması, yeniden kurması ve çevirisi 51/76–80 tarihleri arasında hüküm süren Part kralı Vologeses I (Valahş); 224/226–240 tarihleri ara-

sında hüküm süren Sasani kralı I. Ardalışir; 240–242/ 270–272 tarihleri arasında hüküm süren Sasani kralı I. Şabuhr; 309–379 tarihleri arasında hüküm süren Sasani kralı II. Şabuhr ve 531–579 tarihleri arasında hüküm süren Sasani kralı Ksusro I (Hüsrev-Anoşirvan) tarafından gerçekleştirildi. Günümüzde daha ziyade bir taraftan metinlerin ayrı ayrı zamanlarda - Zerdüşt'ün kendisine atfedilmiş bulunan Gatha'ları, Yasna Haptanghaiti'yi ve Yasna 27'den dört büyük duayı kapsayan Eski Avesta tekstlerinin Yeni Avesta tekstlerinden asırlarca evvel-meydana geldiği bilinmektedir; öbür taraftan ilk zamanlardaki tekstlerin metinsel ve sesbilim aktarma işinin derecesine büyük ölçüde paha biçilmek ve "rahip okulları"na göndermek suretiyle bu ifadelerin eski ananevî aktarma işinin(naklinin) ağızdan ağza yapıldığı farzedilmektedir. Bu yolla M.Ö. 558–330 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanlığı zamanında Avesta'nın yazıya aktarılması gibi, bununla birlikte M.Ö. 331 yılının ilkbaharında Fırat ve Dicle nehirlerini aşarak vardığı Gaugamela Ovası'nda "Kodaman" lâkaplı Dara III'ün son ordusuyla yüz yüze gelen kral İskender komutasındaki Makedonyalılarca yakılarak yok edilmesi veya dağıtılması dıştalanmakla birlikte bu dönemde töre zincirinin halkalarında ("canlı kitap" olarak kabul gören rahiplerin yaşamlarını kaybetmeleri yoluyla ve taraftarların muhtelif "ekollar"a ayrılması yoluyla) bir kopmanın yaşanması olasılığı yüksektir. —Yazılı bir şekilde belirlenmiş- bir Partça kaleme alınmış olan Avesta'yı tamamıyla dıştalamak mümkün değildir, fakat böyle bir şey söz konusu olmuşsa şayet bu dilbilimsel açıdan pek büyük önem arzetmemiştir. Avesta Vulgatı daha ziyade M.S.224/226–651 tarihleri arasında hüküm süren Sasaniler Hanedanı zamanında metnin kutsal hale getirilmesi ve yazıya aktarılması sayesinde meydana gelmiştir ki sadece bu maksatla bilimsel açıdan Orta Pers tipolojik bir şekilde Yunanca abecesine yakın bir abece ortaya konmuştur. İran'ın Müslümanlarca ele geçirilmesi cemaatlerin ortadan kalkmasına, dinî ananelerin güçsüz hale gelmesine ve kültî-dinî takibatların zarara maruz kalmasına yol açmıştır ki Avesta'nın yazılı bir şekilde nakledilmesi de payına düşen zarardan etkilenmiştir. Günümüzde el yazmalarının tamamı M.S. IX. / X. yüzyıldan bir "el yazması"nı mesnet edindiği bilinen gerçekler arasındadır.

1700'lü yıllarda Avrupa'da A.H.Auquetil- duperron adlı Fransız oryantalist tarafından tanıtılan Avesta, günümüze değin ulaşabilen Avesta'dır. Adı geçen bu Avesta, günümüze değin Zerdüştîlerce "Mukaddes Yazı" şeklinde kullanılmakta ve türdeş bir derleme meydana getirmemekte, aksine kitaplara ve formüllere, ama fakat alenî bir biçimde

dinî merasimler için kullanılmaya dönük bir biçimde bölümlere ayrılmaktadır. Bu tek tek bölünıler şu adlarla adlandırılmaktadır:

1-) Yasna("Kurban"): Aralarında Zerdüşt'e atfedilen ilahiler olan Gathaların ve "7 Bölümün Yasnası" olarak bilinen "Yasna Haptanghaiti" en eski parçalar şeklinde dikkat çeken 72 bölümden oluşan dinî tören metinlerinin derlemesi;

2-)Visprad (Visjered): (Bütiin Koruyucular«a Dua»), mevsim ziyaretleri sırasında öneme haiz bulunan, formül şeklinde dualara malik Yasna'nın tamamlamalarının bir derlemesi;

3-)Horda Avesta (Küçük Avesta) : Ruhban sınıfından olmayan insanların kullanımı ve muhtelif fırsatlar için yakarı formülleri için toplam yapıttan bir alıntı;

4-)Siroza (Otuz Gün) : Bir ayın 30 gününü muhafaza eden tanrıların adlarının sıralandığı bölüm;

5-)Yaşt: İçlerinde Gathalarla birlikte Zerdüştçülük inancının başlangıcı ve gelişme göstermesi bakımından bilginin en fazlasını ihtiva eden baştanrılar için ilahiler bölümüdür.

6-) Videvdad (Daiva'lara Karşı Yasa) : İlk ikisinin, kitabın meydana gelişini izaha çalıştığı ("Zerdüşt'ün Şeytana Uyması"nı dile getiren 19. bölümün dışında) arta kalanının temizlik, ceza ve nedamet kurallarından meydana geldiği 21 bölüm.

7-) Parçalar.

Zerdüşt inancının mukaddes kitabı olarak kabul gören Avesta metinlerinin meydana gelmesini hem zamansal, hem de coğrafik bakımdan saptamak mümkün değildir; sadece Fars lehçesi bu bakımdan farklılık arzetmektedir. Bundan ötürü vatanının hem Kuzeybatı, hem de Kuzeydoğu Muşhad, Harezmiya, Baktriya-Margiane civarı, fakat bununla birlikte Sistan olarak belirlendiği zaman da şaşırmamak gerekir. Günümüz bilginlerinin büyük bir kısmı tarihlendirme meselesinde Zerdüşt'e atfedilen ilahiler olarak bilinen Gatha'ların M.Ö.1000 yılında meydana geldiği (ki bu yolla Gathaların muştulayıcısı olarak kabul gören Zerdüşt'ün yaşamış olduğu zaman da ortaya konulmaktadır) fikrine iştirak etmelerine rağmen Yeni Avesta bölümünün kayda değer metinleri birkaç asır sonrasıyla pek çoklarına, M.Ö.558–330 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanı döneminde tarihlendirmesine rağmen öteki meselelerin tamamı hakkında hemen hemen fikir birliğinin olması söz konusu değildir: Bu, hem Zerdüşt'e atfedilen ilahiler olarak kabul gören Gathaların ve Zerdüştçülük inancının mukaddes kitabı olan Avesta'nın öteki kısımlarının dilsel-metinsel bir şekilde anlaşılmış ol-

ması, hem de onların yorumu "yaşarken yurtları"yla Zerdüştçülüğün kurucusu olan Zerdüşt'ün şahsiyeti bakımından geçerlilik kazanmaktadır. "İleti"nin İran sınırları dâhilinde kattettiği mesafe konusunda da muhtelif nazariyelerin varlığı söz konusudur. Mesela bilginlerin bazıları medyada yer alan büyücülerin "rahipliği"in sorumluluk bölgesi olan Batı'da ve Doğu'da iki ekol arasında bir nevi mezhep bölünmesinin yaşanabileceğine ve burada, yani, Arahozya/Sistan'da Yeni Avesta'nın kayda değer bir kısmının meydana gelebilmiş ve M.Ö.522–486 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni hükümdarı Dara I (Darayavauş) döneminde Fars'a ulaşmış olabileceği düşüncesini taşımaktadır. Orada Arahozya ve Med ananeleriyle harmanlanmış olmasına rağmen Doğu dili, en tesirli "kilise dili" konumuna gelmiştir. Başka bazıları Zerdüştçülüğün M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda bir Doğu İmparatorluğu'nun temelini meydana getiren Eski İran kaklı olan Medler ve M.Ö. III. yüzyıl sonu / M.Ö. II. yüzyıl başı ile M.S. III. yüzyılın başlangıcı olan tarihler arasında hüküm süren Perslerce Zerdüştlüğün kurucusu olan Zerdüşt'ün fikirleri karşısında değişime maruz bırakılmış şekil içinde I. Binyıl'ın başlangıç yıllarında getirildiği Batı'da Mezopotamya yüksek kültürlerinin ve ardından da pekişmeye yüz tutmuş Ahemeniler hâkimiyetinin ihtiyaçlarının tesirinde daha fazla dönüşüme maruz bırakıldığını farzetmektedirler. Bu düşüncenin yanı sıra bazıları Doğu'daki mevcut Zerdüşt inancının İran'ın doğu kısmını da içine alan Med hâkimiyetinin son onlu yıllarında ("misyonerlerin yardımları ve Med Sarayı'nda yaşayan kral oğullarının ve kızlarının vasıtasıyla") kendisini Batı'da daha kabul ettirme başarısı gösterdiğini zannetmektedirler. Ahemenileri de, ta başından beri inanan Zerdüşt yanlıları şeklinde düşünmek mümkündür. Hem Zerdüştçülüğün kurucusu olan Zerdüşt'e Makedonya kralı İskender'den 258 yıl evvel tarihlendiren bir Sasani geleneğinin takipçisi olan ve Zerdüşt'e M.Ö. VII/VI. yüzyılla daha sonraki devirlerde tarih biçmiş olanların mümessilleri bakımından hem de Zerdüştçülük inancının kurucusu olan Zerdüşt'ün ve ona atfedilen ilahiler olarak kabul edilen Gath'ların günümüze değin temel alınan eski tarihlendirmesinin mümessilleri bakımından kralların din kurucusu olan Zerdüşt'ün (veya onun "ardılları"nın) iletisine olan yakınlığı merkezî bir sorun teşkil etmesine karşın, bu sorunlar muhtelif şekillerde çözüme ulaştırılmaktadır: Birileri kralların tamamını ta doğuştan beri bu öğretinin taraftarları şeklinde kabul ederken, ötekileri, bunu sadece M.Ö.522–486 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni kralı Dara I (Darayavauş)'den itibaren hükümdarlarla sınırlı tutmakta, yine başka bazıları bunu hatta Dara I ta-

rafından tahttan indirilen gaspçı Gaumata'ya değin vardırmakta ısrarlı davranmaktadırlar. Burada da hükümdarları, Zerdüşt tarafından kurulan Zerdüştçülük inancının özendirilmesinde dinî örgelerden ziyade siyasî-amelî örgeler yüklenmeye çalışılmaktadır.

Dinkerd (Denkard)

Dinkerd: bugüne değin ulaşabilmiş Pehlevice yapıtların en önemli ve en detaylı olanıdır. Esasen on cilt olarak yazılmasına rağmen günümüzde sadece I. ve II. ciltleri bulunmaktadır. Pehlevi yazınında "Dinkerd" adıyla büyük üne kavuşan bu yapıt, "Zend Âgâhiyye" adıyla da bilinir. 1903–1940 tarihleri arasında yaşayan Amerikalı yazar WEİSTEİN West, yapıtta yer alan toplam sözcük sayısının 169.000 olduğunu öne sürmektedir. II.-III./VIII-IX yüzyıllarda yaşadığı sanılan Ferruhzâd oğlu Âzer Fernbağ/Âtûr Fernbağ'ca yazılan ve büyük bir derleme olan bu yapıt, Mezdîyesnâ inanışını, bu inancın dinsel detaylarını, anane ve törelerini, söylentilerini, yazın tarihini vb. konuları içermektedir.

Büyük öneme haiz belgeler ve kaynak yapıtlar arasında yer alarak Sâsânîyan dönemi İran kültür ve uygarlığı hakkında önemli ayrıntılar hakkında detaylı bilgiler içeren Dinkerd (Denkard): İran'ın anane ve törelerini, tarihsel, mitsel, dinsel, ulusal ve bilimsel rivayet ve değerlerini Sasaniyân dönemindeki gibi muhafaza ederek daha sonraki dönemlere nakletmektedir. Dokuz cildi Destûr Peşûtan Sencânâ, on cildi de Dârâb Sencânâ adındaki oğlu tarafından izahatlar ve notlarla, İngilizce tercümesi ve Pehlevî dilindeki metniyle birlikte Bombay'da yayınlanan Dinkerd, bir Zerdüşt ansiklopedisi niteliği taşımaktadır. Sâsânîler zamanında derlenmek suretiyle meydana getirilen Dinkerd, İran efsaneleri hakkında "mübid/mübed" adı verilen Mecûsîlerin büyük mezhep memurlarınca yazılan yapıtlara dayanan önemli bilgiler içermektedir.

Bundehişn (Bundehiş)

Pehlevî devri İran'ının pehlevice kaleme alınmış kayda değer metinlerinden biri olan Bundehişn, Orta Farsça'da "İlk Yaradılış" ya da "Yaradılışın Aslı" anlamına gelir. Başka bir düşünüşle Sasaniler devri Avesta'sı ve Zendi'nin bir özeti niteliğindedir. Tarihsel, dinsel, coğrafî konuların yanı sıra kâinatın yaradılışı, hikâyeler ve söylenceler, tabiat ve daha başka bazı konuları da kapsayan Bundehişn, Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'yı yorumlayan Zerdüşt rahiplerince, İslâmiyet'in İran'a yayılması sonrasında der-

lenmiş Zerdüştçülüğün önemli dinsel vetarihsel ınetinlerinden biridir.

Bunların biri İran, diğeri Hindu dilinde kaleme alınmış izahatli ve eleştirel iki metni bulunan ve pek çok kez Fransızca, İngilizce ve Almancaya çevrilen Bundehişn, takriben 13.000 kelimeden ıneydana gelir. III./IX. yüzyılda kaleme alınan önemli kaynaklar arasında yer alan bu yapıtta; yaratılış, doğa, halklar ve krallara ilişkin ayrıntıları içerınektedir. Menşei kısmen önzerdüştlük dönemine değin dayanır. Yapıt, dünya tarihini, dünyanın doğduğu günden yeniden dirilişe değin biner yıllık on iki bölüm halinde işler. İnanan bireye tabiat ve tabiatüstü yaratıklar konusunda bilinmesi lâzım gelenlerin tamamını öğretir. Parsilerin mukaddes kitabı olarak kabul görür.

İran mitolojisindeki efsanelerin büyük bölümünü yok olmaktan kurtaran bu ansiklopedik yapıt, bir Zerdüşt bilgi dağarcığı niteliği taşımaktadır. Gene esas olarak Avesta'ya, onun yorumu ve çevirisi olan Zend'i dayanak edinen Vizidagiha i Zadsparam da Bundehişn'deki bilgilere bir dereceye kadar değinmiştir. Vizidagiha i Zadsparam'da mevcut olan yaradılış, Zerdüşt efsaneleri ve daha ileriki dönemlerde meydana çıkacak İran ulusal kahramanlarını konu edinen bilgiler, dünyanın yeniden inşasına ilişkin detaylar, İran ulusal tarihinin ve bilhassa dinsel yanlarını gün ışığına çıkarmada araştırıcılara büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

Tarihsel ivmeleri işlemesi açısından en önemli kısmı olan 33. fasıl'da, İran'ın efsanelik tarihinin bir kısmı Sasaniyan döneminin sonlarına değin işleyen yapıt, bilhassa İran efsanelerinin bir özeti niteliğinde olması bakımından oldukça büyük öneme sahiptir. 1849–1894 tarihleri arasında yaşayan Fransız doğubilimci James DARMESTETER, bu bölümde bulunan detayların bir bölümünü "Le Zend-Avesta" adındaki yapıtının II. cildinde Fransızcaya tercüme ederek bir kısım açıklamalarla beraber yayınlamıştır. Bilhassa 36. fasıl; Keyaniler devrinde meydana gelen ivmeleri, İran topraklarına karşı gerçekleştirilen saldırıları, Keyânilerin menşeyleri, tarihsel geçmişleri vb. pek çok hususla birlikte İran ulusal tarihi ve İran ülkesinin coğrafyası hususunda kesif bilgiler içermektedir.

Fars yazınında izlerine rastlanılan yapıtın Tarih-i Sistan'da adından söz edilen ve Avrupa'da da hakkında bilgibulunan Bundehişn, ilk kez, 1731–1805 tarihleri arasında yaşayan Fransız doğubilimci Anquetil-Duperron, çevirerek Zend Avesta ile birlikte 1771'de yayınlamış. Öteki tercümeleri Winaischmann, Haug ve Westergard'ca yapı-

lan yapıtın tam nüshası 1908'de Tehmors Dinşâcî Anklesaria tarafından "Behrâmgûr Tehmors Anklesaria"nın önsözüyle Bombay'da yayınlanmıştır.

Bu yapıtın ikinci bölümü, yazarın, Avesta ve yorumları haricinde başka bazı kaynakları da kullanmak suretiyle yapıtını yazdığını, Babil destanları ve Yunan hikâyelerinden Ahamenişler öncesi devirlere ilişkin detaylardan da yararlandığını ortaya koymaktadır. Yazar, mûbedlerin kökenlerini dile getirdiği fasılın birinde; "Beni dünyaya getiren anne bir mûbed'in kızıydı." şeklinde söze başlayarak ecdadlarının adlarını sıralamakta ve Hudâynâme'de adından söz edilen mûbedlerin bu aileden geldikleri dile getirilmektedir.

Hudaynâme

İran hanedanlarının ve hükümdarlarının adlarını ve farklı dönemlerin tarihsel ivmelerini efsanelerle harmanlayarak dile getiren Hudâynâme, Sâsâniyân döneminin kayda değer öneme sahip tarihsel yapıtıdır. İran'ın efsanevi hükümdarlarından Nuşirevan'ın oğlu Hüsrev'in çağdaşı olan Agasyas adlı VI. yüzyıl Bizanslı tarih yazarı, Sâsânîyân saraylarında gelişmelerin yazıldığı resmî belgelerden yararlanmıştır. Sâsânîyân hükümdarlarının saraylarındaki belgeliklerde özellikle Şabuhr ve Narsi'nin itina ile muhafaza edilen yazıtlarının muhtevalarının yanı sıra İran tarihini, mitsel söylencelerini ve efsanelerini ezbere bilenler de Sâsânîyân saraylarında bulunuyordu. Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de: 421–439/1030–1048 tarihleri arasında tahta hüküm süren Behrâm-ı Gûr'a, ava gittiği zamanlarda yolda Cemşîd ve Feridun'un hikayelerinin anlatıldığı nakledilmektedir. Bundan anlaşılan o ki Behrâm-ı Gûr devrine değin "Nâme-yi Bâstân" bulunmakta ve eğlence meclislerinde onun hikâyeleri okunmaktaydı.

İran'ın hükümdarları ile söylencesel kahramanlarının yaşamlarını işleyen metinler, çok eski çağlardan itibaren İran yazınında orijinal yerlerini almışlardır. Eski İran'da 531–579/1137–1187 tarihleri arasında tahtta hüküm süren ve adaletiyle ün salan Sâsânî hükümdarı Anuşirvan, İran tarihini yazıya geçirmek isteyen ve bu amaçla girişimlerde bulunan ilk kişidir. Egemenliği altında bulunan topraklarda İran, İran'ın tarihine ve söylencesel kahramanlarına ilişkin nakledilen, dilden dile dolaşan sözlü halk hikâyelerinin, padişahlar ve yönetimleri ve dönemlerine ilişkin muhtelif hususlarda yazıya aktarılmış tarihe ilişkin nesebnâmeler, savaş günceleri vb. olaylara ilişkin kayıtlarda sözü edilen rivayetlerin tamamının bir araya toplanarak yazılmasını ve itinayla muhafaza edil-

mesini emreden Anuşirvan'ın emri uyarınca başlatılmış olan çalışmalar neticesinde Hudâynâme doğmuştur. Anuşirvan dönemi; İslamiyet öncesi İran tarihinde muhtelif konularda kayda değer yapıtların kaleme alındığı, önemli tercümelerin gerçekleştirildiği edebî bir kalkınma dönemidir. Bu esere; Anuşirvan sonrasında tahtta hüküm süren Sâsânî hükümdarları da pek çok yeni konular eklemişlerdir. Hatta Sâsânîyân hanedanı sonrasında tahtta hüküm süren III. Yezdigird'e ilişkin gelişmeler bile Hudâynâme'ye eklenmiş durumdadır. Padişahlar ve dönemlerine ilişkin gelişmelerle birlikte onlar tarafından kimi zaman gerçekleştirilen konuşmalara, kısa ve özlü sözlere ve vasiyetlerine yer vermesi de Hudâynâme'nin bir başka özelliğidir.

Hudâynâme adlı yapıtta bulunan bilgiler, Şehnâmelerin ana nüvesini meydana getirmektedir. Abdullah bin Mukaffa 'nın "Siyer'l-mulûk" veya "Siyeru Mulûki'l-Furs" adı altında Arapça'ya tercüme edilmiş kaynakları; Hudâynâme ve İran tarihi ile efsanelik söylencelerine yer veren kaynaklardır. Arapça tercümelerle kaleme alınmış nüshalarında işin gereği olarak Zerdüştçülüğün bir kısım ögelerinin dışarıda bırakıldığı Hudâynâme, yalnızca kapsayıcılığı, söylentilerin pek çoğunu bir araya getirmesi gerektirici nedenlerle değil, bununla birlikte tercümanın harikulade şahsiyetiyle sınırsız bir ün elde etmesinden ötürü uzun zamanlar Arap tarihçilere ve hikâyecilere kaynaklık etmiş bir yapıttır. İran tarihine ve efsanelerine ilişkin önemli kaynaklar şeklinde kabul gören ve bir adı da "Hudâynâmek" olan bu yapıtlar, yok olmasına rağmen 839–923 tarihleri arasında yaşayan İran kökenli Arap tarihçi Taberî, X. yüzyılda yaşamış Arap seyyah ve tarihçi Mesudî, 828–899 tarihleri arasında yaşayan Arap bilgin İbn Kuteybe, X. yüzyılda yaşamış Arap tarihçi Belâzûrî, 893–961 tarihleri arasında yaşamış Arap tarihçi ve dilbilimci Hamza-yi İsfehânî ve 961–1038 tarihleri arasında yaşamış Seâlibî gibi tarihçiler ve İranlı şairlerin, bu yok olmuş yapıtları dayanak kabul ederek III/IX-V./XI. yüzyıllar arasında yazdıkları bu kaynaklar, gerek eski İran tarihine ve gerekse İran mitolojisine ilişkin bilgilerin bugüne değin ulaşmasına vesile olmuşlardır. Taberî tarafından kaleme alınmış "Târîhu'r-rusul ve'l-Mulûk", Ebû Hanîfe-yi Dînevrî tarafından kaleme alınmış "Ahbâru't-tıvâl" ve İbn Miskeveyh tarafından kaleme alınan "Tecârubu'l-umem" adlı yapıtlar başta olmak üzere daha sonradaki dönemlerde yazılmış pek çok önemli klasiklere ve Şehnâmelere kaynaklık etmiş, İran'ın mitsel rivayetlerini, başka bir deyişle mitolojik tarihini konu edinen pek çok rivayeti derleyen bu yapıt, Sasaniyan hanedanının son zamanlarında yazılmış, naklettiği söy-

lenceler de kademeli bir şekilde tarihsel gerçekler rengine dönüşmüş, efsanevî anlatımlarla tarihsel ivmeleri harmanlayarak ele almış, bölümlerinin bazılarında gerçek tarihsel olayları, bölümlerinin bazılarında da gerçeğe yakın ivmeleri, İran'ın klasik dönemlerine ilişkin söylenceleri nakletmek suretiyle o dönemleri açık bir biçimde betimlemiştir. Yapıttaki bilgilerin büyük bir bölümü kalburüstü kesimler ve soylu çevrelere ilişkin olmasına rağmen halktan kitleler de hem üzerinde oldukları topraklarını, ülkelerinin ve bununla birlikte ecdatlarının maceralarını yansıtmaları nedeniyle bu yapıtları kendileri için bir övünç vesilesi şeklinde algılamışlardır.

Arapça tercümeleri ve büyük bir olasılıkla pehlevicedeki özgünleri de Farsça kaleme alınmış Şehnâme yazarları ve şairler tarafından IV./X. yüzyılda önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Mesûdî-yi Merzevî, Ebu'l-Muayyed-i Belhî, Şehnâme-yi Ebû Mansurî'yi kaleme alanlar ve Ebû Alî'yi Belhî bunlar arasında ilk sırada yer alanlardır. Asıl kaynak olarak Şehnâme-yi Ebû Mansûrî'yi kullanan Firdevsî ise bundan başka bilhassa sözlü kaynaklar olmak üzere öteki klasik yapıtlara da müracat etmiştir.

Bu yapıtlar, bilhassa İslamiyet öncesi devri İran tarihine ilişkin önemli kaynaklar şeklinde kabul görmüşlerdir. Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avesta, Ahemeni dönemi hanedanlarına ilişkin yazıtlar ve levhalar, Orta Farsça döneminde kaleme alınmış yazıtlar, çanak çömlek ve arkeolojiye ilişkin öteki bulgular, papirüslere, kayalıklara ve muhtelif binaların duvarlarına nakşedilmiş büyük önem arzeden tarihsel belgeler, sikkeler ve resimler o devir tarihini, İran ulusal tarihini ve söylencelerini ileten ve bugüne nakleden, menşeyleri oldukça eskilere uzanan söylenceleri bize aktaran araçlar olarak kabul görmektedir.

Şehnâmeler

III./IX. asır yarılarından başlayarak Doğu İran emirlerince Fars dili, Fars yazını ve Fars kıymetlerine canlılık kazandırmak, yeni baştan ayağa kaldırmak amacıyla yaratılan bu çabalar; yeni Fars dili ve yazınının önündeki engelleri kaldıran çalışmalar şeklinde kabul görmüştür. Gene bu dönemlerde veya bu dönemlerin kısa zaman sonrasında Merv yöresinde yönetime el koymuş ve istiklâl aktivitelerine kalkışmış İranlı soylu köylü Ahmed b. Sehl, İranlı ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de "Âzâd Serv" kimi zaman da "Serv" adıyla anılan önemli bir şahsiyeti de egemenliğine almış bulunuyordu. Sistânlı olup soyunun efsanevî İran hükümdarı Nerîmân'ın oğlu ve aynı zaman-

da İran'ın efsanevî pehlivanlarından Sâm'a ulaştığı iddiasında bulunan ve olanaklarının ve zamanının tamamını Sâm Hanedanı ve bilhassa Rüstem'in efsanelerini derlemeye adayan Âzâd Serv, bu efsanelerle büyümüştü. Bu ünlü şahsiyet tarafından "Rüstem'in Haberleri" adıyla derlenen ve bununla birlikte yeni Fars diliyle yazılmış mitolojik çalışmaların ilki ve İran ulusal hikâyelerini içeren ilk derleme olan bu yapıt, Firdevsî tarafından ele geçirilen ve ölümsüz eseri Şehnâme'yi yazarken büyük oranda yararlandığı ve bilhassa Rüstem ve ailesine ilişkin efsanelerin birçoğunu naklederken kaynak olarak yararlanılan yapıttır.

İran tarihinde dönüm noktası şeklinde kabul gören gelişmelerin yaşandığı IV./X. yüzyılda bağımsız veya yarı bağımsız olarak hüküm süren İranlı hanedanlar bazı yörelerde yönetimler meydana getirip egemenliğe el koydular. Ulusalcı ve istiklâl taraftarı hareketlerin neticesinde tezahür eden yönetimlerin aktivitelerinin en önemlisi, Fars dili sahasındaki faaliyetlerdir. Meydana çıktıkları ilk dönemden itibaren ulusal benlikleri, öz değerleri ve dillerinin koruyucuları şeklinde tezahür etmişlerdir. Şairlerin, huzurunda Arapça şiirler okuması üzerine Samanî emiri Yakûb-î Leys: "Anlamadığım şeylerin huzurumda okunmasına neden gerek duyulur?" deyince emir Yakûb-î Leys ile aralarındaki hikâye yaygın olarak bilinen şair Muhammed b. Vasîf, Farsça şiir okumaya başlar. Bu olay, dayanak olarak kabul edilerek Farsça şiirin ilkinin Muhammed b. Vasîf tarafından okunduğu ileri sürülür. Gene Nasr b. Ahmed adındaki bir başka İranlı Samanî emiri, "Kelile ve Dinme" adındaki klasik yapıtın Farsça'ya tercüme edilmesini emrederken, Nûh b. Mansûr adındaki Samanî emirinin talebi üzerine düzyazı şeklinde kaleme alınan "Şehnâme-yi Ebû Mansûrî" ünlü şair Dakîkî tarafından nazma çevrilmiştir. İranlı şair Ebu'l-Muayyed-i Belhî, Nûh b. Mansûr için "Acâyib-i Berr u Bahr / Acâyibu'l-Buldân"ı yazmıştır. "Tefsîr-i Taberî" ve "Târîh-i Taberî" adlı yapıtlar da Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh adındaki Samanî emiri zamanında Farsça'ya çevrilmiştir.

Bahse konu olan dönemlerde İranlıların özgürlük çalışmalarının doruk noktasında olduğu çağlarda aralarında Gerşasbnâme, Rüstem u İsfendiyar, Ferâmurznâme, Ahbâr-i Behmen, Ahbâr-i Neriman, Ahbâr-i Sâm, Bahtiyârnâme, Ahbâr-i Keykubâd ile Borzûnâme, Âzerberzînâme, Bânûgoşespnâme ve Kûşpîlendân gibi VI./XII. yüzyıl öncesinde yazılı söylenceler arasında yer alan önemli rivayetlerin de bulunduğu önemli Fars söylencelerinin bir bölümü yazıya aktarılarak sözlü ifade olmaktan kurtarılmıştır. İran anâne ve ulusal söylencelerinin daha sonraki çağlara nakledilmesinde büyük görev üstlenen Şehnânelerin yazımcılığı,

bu çağlarda oldukça yaygın durumda bulunuyordu. İran'ın ulusal tarihi bakımından çok önemli kaynaklar olarak kabul gören Şehnâmeler, eski İran şahlarının tarihini, başka bir ifadeyle eski İran tarihini içeren ve o tarihlerin öncesinden yazılmış aynı muhtevadaki Hudâynâmelerin yeni Farsça'da yazılmış yeni sürümleri şeklinde kabul görmektedirler.

Şehnâme ve Şehnâme yazımcılığına büyük ilgi duyulduğu ve bu sahada önemli yapıtların ortaya konduğu dönem, III./IX. asrın son zamanlarının takriben elli yıllık dönemidir. Daha önceki dönemlerde de bu sahada pek çok girişimleri bulunduğu muhakkaktır. Ama İran mitolojisi ve söylencelerinin esas kaynakları şeklinde kabul gören bu çeşit yapıtlar, bahse konu olan zaman diliminde yaygın hale gelip genellik elde etmiştir. M.S. 224/650 tarihleri arasındaki Sasaniyan dönemi, Şehnâmelerin esas başvuru kaynağı olmuştur. Bu dönemin "Hudaynâme" adındaki ünlü yapıtının önemi ve o dönem İranı'nda hamase ile tarihin aynı şeyler şeklinde kabul gördüğü de bilinen gerçekler arasındadır.

Bu türün baş eseri ünlü İranlı şair Firdevsi tarafından kaleme alınan Şehnâme'dir. Şehnâme-yi Ebu'l-Muayyed-i Belhî, Şehnâme-yi Ebû Alî Muhammed b. Ahmed-i Belhî, Şehnâme-yi Ebû Mansûr Abdurrazzâk, Şehnâme-yi Dakîkî, Şehnâme-yi Firdevsi, Gerşâsbnâme-yi Esedî, Borzûnâme ve bu gibi önem arzeden yapıtlar kısa bir dönem içinde yazılmıştır. Bunların tamamı Horasan'da ve Farsça düzenli hale getirilmiş, bir başka ifadeyle İran şair ve ediplerinin ulusal söylenceleri yeni baştan yaratmadaki heyecanlarının birer göstergesidir.

Öte yandan mûbed adı verilen Zerdüşti din adamları dinsel yapıtlarını Pehlevice derlemeye başlıyor ve mezdiyesnâ inancını ve bu inancın dinsel detaylarını, gelenek ve göreneklerini, söylentilerini, yazın tarihini vb. konuları içeren Dinkerd, Sasaniyan dönemi Avestasının özeti niteliğinde olan Bundehişn, Yâdgâr-i Câmâsb ve Behmen Yeşet benzeri büyük önem arzeden tekstler vücuda getiriliyordu.

Bir adı da Tarih-i Bel'âmî olan ve elde mevcut olan en eski Farsça tarih kitabı olan Tercume-yi Târîh-i Târberî benzeri büyük önem arzeden yapıtlar, IV./X. yüzyılda İran menşeyli hanedanlar ve idareleri sayesinde yazılmıştır. Oldukça fazla sayıdaki tarih içerikli yapıt, Târîh-i Taberî adlı yapıtın Farsça'ya çevrilmesinden bu tarafa Farsça telif ve çeviri olarak kaleme alınmıştır.

Kanatlı at figürü

Apadana sarayından geriye kalanlar

Zerdüşt ve Zerdüştçülük

Zerdüşt'ün Yaşamı

Zerdüşt

Zerdüşt sözcüğü; (Zoroaster), Zarathustra'nın Yunanca karşılığıdır (Zarath: güzel, doğru; üstra: develer demektir. Güzel develere sahip olan anlamını ifade eder. Halk dilinde Zerdüşt, yaşayan yıldız anlamındadır). Kimi kaynaklara göre Zerdüşt'ün doğumu, M.Ö. 570 olarak tahmin edilirken, kimi kaynaklara göre de M.Ö.628- 551 tarihleri arasında yaşamıştır. İran dinleri üzerinde önemli bir etkinliği bulunan Zerdüşt, tektanrılı bir inanç telkin etmesinden ötürü kendisini bir peygamber olarak görenler olduğu gibi, bir hakim ya da şaman olarak görenler de bulunmaktadır. Gathalar olarak adlandırılan kutsal metinlerde yer alan ilahilerin onun tarafından kaleme alındığı öne sürülmektedir.

Tek Tanrı olarak telkin ettiği Ahura Mazda ile yakın ilişki içinde bulunduğunu ilan eden Zerdüşt'e göre gerek bu dünyada gerekse öteki dünyada savaşım veren ve "İyilik"(Spenta Mainyu) ve "Kötülük"(Angra Mainyu) olarak adlandırılan iki temel ruh mevcuttur. Ahura Mazda'nın bu iki temel ruh ile olan ilişkisi günümüzde çok iyi bilinmese de, onun iyilikle birlikte olduğu bilinen bir gereçektir. Bu iki temel ruh arasından birini seçmek zorunda olan insanoğlu tarafından yapılan bu seçim, onun yazgısına etki edecektir. Onun ölümünün ardından insanlar, tekrar, onun karşı çıktığı tanrı Mithra ve tanrıça Anahita'ya tapınım gösterme yarışına giriştiler.

Evrende iyilikle kötülüğün savaştığı düşüncesini ihtiva eden bir öğretiyi ortaya atan İranlı din kurucusu Zerdüşt, Eski İran dini olan Zerdüştçülüğün (Yeni Mezdekicilik) kurucusu ve peygamberidir. Şark dillerinde genelde Zerdüşt adıyla anılan bu kişi Zend dilinde "Zarathustra", Eski Yunanlılarca "Zoroastres" veya "Zaraostre" şeklinde adlandırılır. Hayatı geniş oranda efsanelere dayanır. Hangi milletten olduğu kesinlik kazanmamakla birlikte İranlı olduğu hususunda kimi düşünceler bulunmaktadır. Tarihçilerin bir kısmı tarafından Hintli olarak gösterilir. Rivayete bakılırsa Hindistan'da bulunduğu sırada Budizm inanışlarına

karşı çıkmış ve bundan ötürü bir süre hapis yatmıştır, ardından ülkeden kovulmuştur. Uzun bir zaman ortalıklarda görünmez olan Zerdüşt, günün birinde Türkistan'ın Belh kentinde meydana çıkmış ve daha ileriki dönemlerde din niteliği taşıyacak olan prensiplerini yaymaya başlanmıştır. Gene söylencenin birine göre yirmi yaşında inzivaya çekildi. Uzun zaman kendi iç dünyasına kulak verdi ve Tanrı'nın ilhamını beklemeye koyuldu. Ardından Bilgelik Tanrısı Ahura Mazda'dan vahiy gelince Mezdekiliğin yeni peygamberi oldu. Peygamberlik savı hali hazırdaki Mezdeki din adamlarınca tepkiyle karşılandı. Bununla birlikte dinde gerçekleştirmek istediği yeniliklerden de hoşnut kalmadılar. Bundan ötürü pek çok işkenceden ve testten geçirildi. Hükümdar Vişţasb'ın koruması sayesinde eski Mezdeki din adamlarının elinden kurtulduktan sonra öğretisini yayma başarısını elde etti.

Doktrini, iyilik ve kötülüğün zıtlığına, Tanrı'nın ulaşılmaz olduğuna ve adaletin utkusu üzerine inşa edilen eylemci bir ahlâk doktrini olan Zerdüşt'e göre İyilik Tanrısı Ahura Mazda ile Kötülük Tanrısı Ehrimen arasında her zaman bir çatışma mevcuttur ve bu iki tanrı arasındaki sürekli çatışmanın iyiliğin utkusuyla taçlanması lazım gelir. İnanan kişinin yapması gereken iyiliğin kötülüğe galebe çalması için Tanrı'ya yakarıda bulunmak değil, bu savaşta iyiliğin safında yer tutmaktır. Kişi bu savaşa katıldığı oranda mutluluğu hak eder.

Zerdüşt kendi adıyla anılan dinle birlikte İran şiirinin de kurucusu olarak kabul görür. Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olan Avesta'da yer alan şiirlerin Zerdüşt'ün kaleminden çıktığı netlik kazanmıştır. Zerdüşt tarafından kurulan inanç düzeninde evrenin hâkimi olan şey, "iyi" ve "kötü" gibi iki zıt unsurdur. "Aydınlık", iyiliğin sembolü, "karanlık" da kötülüğün sembolüdür. Evrenin yaratanı olan Bilge Tanrı Ahura Mazda iyilik, güzellik ve sevginin kökenidir. İyilik, ilahî bir tözle teçhiz edilmiş Ahura Mazda'nın, kötülük de Ehrimen'in şahsında somut hale gelir. Güneş, Bilge Tanrı Ahura Mazda'nın sembolüdür. "Ateş" ve "ocak" da Güneş'in yeryüzünde bulunan unsurlarıdır. "Isı" ve " ışık" insana iyilik ve canlılık temin eden güçler, "karanlık" ve "soğuk" da kötülüğün sembolü ve insan faaliyetlerine engel olan güçlerdir. Ahura Mazda'nın nüvesinde kendisini eyleme teşvik eden kesif bir sevgi mevcuttur. Onun buyruğu altında bulunan idareciler doğruluk, fazilet, saygı, sevgi ve fedakârlık gibi kuralları dikkate alırlar. Kendi menfaat ve mutluluklarını her şeyin önünde tutan idareciler, karanlığın tesiri altına girmiş ve kötülüğün safında yer almış bireylerdir. Kutsal ocağı söndüren kimsenin kötülükten kurtulması asla mümkün değildir. Yanan ocağın çevresi-

ne ısı ve ışık yaymasından ötürü karanlık ve karanlığa tabi olan kötülüğün onun yanına sokulması mümkün değildir.

Zerdüşt tarafından ileri sürülen doktrine göre insan, bir sevgi varlığıdır ve bu sevgi sınırsızdır. Bundan ötürü insanın, kendisi gibi insan olan öteki varlıkları sevdiği gibi hayvanları, bitkileri ve doğayı meydana getiren varlıkların tamamını da sevmesi gerekir. Zira Ahura Mazda'nın Güneş'i de ışığını yayıp kâinatı aydınlattığı zaman, ışınlarını, birbirinden ayırmadığı varlık çeşitlerinin tümüne eşit bir biçimde gönderir. İnsan bir sevgi varlığıdır. Sevgi varlığı olan insanın hayvanlara acı verip eziyet çektirmesi, onların yaşamına kıyıp canlarını alması, yemesi, bilhassa dinsel törenler sırasında hayvanları adak olarak sunmasının ve kan dökmesinin hiçbir gereği yoktur. Bu durum, ilahî iradeye de, bireysel yetkinlik ve mükemmeliyete de ters düşer. Bireyin kendi varlığı dışında bir varlığı bulması sevginin özünü meydana getirir. Seven insan başkalarıyla olan, kendinde başkasını, başkasında da kendini bulan insandır. Zerdüşt'e göre öfke, dargınlık ve başkalarına karşı kötü düşünceler beslemek gibi sevginin zıttı olan şeyleri benimsemek, bireyi doğruluktan mahrum eden kötülüğün yani Ehrimen'in buyruğuna tabi olmaktır. Ehrimen, bilgisizliğin, karanlığın, sevgisizliğin, insanlar arasında barış ve kardeşlik duygularının yayılmasına engel olmanın odağı olmasından ötürü bilgisiz insanın Ahura Mazda'nın katına ulaşması olanaklı değildir.

Sevgi ile şekillenen bir onguınluk unsuru olan bilgi, insanın içine aydınlık saçan ilahî bir ışındır. Kişinin aydınlanması, karanlığın etkisinden sıyrılması anlamına gelen mutluluğu temin eden sevgi, insanda mevcut olan yaratıcı gücün de kaynağını oluşturur. Zira sevme hareketiyle yaratıcılık birbirini gerektirir. Biri olmazsa öteki de olmaz. Nitekim kâinatın yaratanı olan Ahura Mazda'nın benliğinde de kendisini eylemle teşvik eden kesif bir sevgi mevcuttur. Onun buyruğu altında, halkı idare etmekle kendini mükellef olarak gören kişiler, ancak bilge olan kişiler iş görme yetisine sahip olabilir. Halkı baskı altında tutan, ona acı çektiren, sıkıntı çekmeye maruz bırakan, sadece kendi menfaat ve mutluluğunu düşünen bir yönetici doğruluktan sapmış, karanlığın kontrolüne girmiş, kötülüğü tercih etmiş kimsedir. Halkı idare etmenin doğruluk, fazilet, saygı, sevgi, bilgelik, fedakârlık gibi kuralları mevcuttur. Bunlara riayet etmeyen bir kimse, Ahura Mazda tarafından gösterilen yoldan sapmıştır.

İnsan, ebediyetin ve evrensel bir varlık olmanın kaynağını teşkil eden ve Zerdüşt'ün sembolü olan "kutsal ocağı" söndürmemelidir.

Ateş, kurucu unsur değil yükseltici, mükemmel hale getirici, canlılık kazandırıcı ilkedir. Güneş'in, yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilen ocağa yaklaşmak için bireyin tüm kötülüklerden sıyrılmış, doğru olması ve bilgiyle teçhiz olması lazımdır. Çünkü ocağın içinde yanan ateş, sadece çevreyi değil, bilge olan bireyin iç dünyasına da aydınlık saçar, ona başkalarını sevmenin yollarını gösterir. Zerdüşt'e göre tinler, ilahî öze müşterek oluşlarından ötürü ölümsüzdürler. Her insan yaşamı süresince yaptıklarından ötürü tinsel evrende Ahura Mazda'ya karşı mesuldür. İnsan sahip olduğu akıl ve iradeden ötürü iyiyi, güzeli, doğruyu, fazileti tercih edebilecek konumdadır, onun Ehrimen'le uyumlu hale gelerek kötülüğe, karanlığa eğilim göstermemesi lazımdır. İnsan varlığı iyi ile kötünün, güzel ile çirkinin, doğruluk ile eğriliğin ve aydınlık ile karanlığın savaş meydanıdır. Bu savaş sırasında iyi iradeye, güzel akıla, faziletli aydınlığa riayet etmeyen kimse karanlığa ve kötülüğe mağlup olur. Bunda suç kişinin kendisine aittir, zira kendisine ikazda bulunan gizli iyilik güçlerine riayet etmemiştir. Eğer onların uyarılarına kulak verseydi o duruma düşmezdi. Bilhassa kutsal olarak kabul gören ocağı söndüren veya sönmesine sebep olan bir kişinin kötülükten kurtulması mümkün değildir, çünkü kötülük karanlıkla gelir. Yanar durumdaki ocak çevreye ışık saçıp aydınlattığı için karanlığın gölgesine sığınan kötülüğün onun yanına yaklaşması söz konusu olamaz.

Zerdüşt tarafından savunulan öğretide iyi, güzel, fazilet, doğruluk, sevgi, saygı, bilgi ve yardımseverlik benzeri kavramlar bireysel eylemlere ilişkindir. Ona inanmış her insanın davranış ve eylemlerini bu mefhumların muhtevasıyla yön vermesi, düzenlemesi lazımdır. Bilhassa "Ateşgede" (ocak)' nin etrafında tertip edilen törenler sırasında bireyin iç dünyasının tamamı eylemlerine yansır, ilahî bir vasıfta olan ocağın gizliliklerin tamamını karanlıktan aydınlığa çıkarmasından ötürü hiçbir insanın ocağın karşısında gerçek düşüncesini ve içinden geçeni gizlemesi olanaklı değildir.

Zerdüşt tarafından geliştirilen öğretinin menşei, ateşin ve Güneş'in kutsallığına inanan Eski İran ve Hint inançlarıdır. İlk başlarda sade bir inanç vasfında olan ateşe ilişkin gelenekler, Zerdüşt'ün meydana çıkışıyla bir dizge bütünlüğü elde etmiş, M.Ö. V. yüzyılda Anadolu'da filiz veren Doğacı felsefe doktrinini, dolaylı bir şekilde etkisi altına almıştır. Ateşi, varlığın kurucu ilkesi (arkhe) olarak kabul eden Herakletios'ta Zerdüşt inançlarının izlerine rastlamak mümkündür. Hristiyanlık ile Müslümanlığı da etkisinin altına almış olan bu inanç düzeni, bilhassa

Güneş'e ve ateşe duyulan saygının nüvesine şekil vermiştir. Bu iki tek tanrıcı dinde ocağın saygınlığı bunun bir ifadesidir. Zerdüşt, XIX. yüzyıl Avrupa'sında çok büyük bir ilgi odağı haline gelmiş, Hint felsefesinden ilhamı alan Schopenhauer ile direkt Avesta'nın etkisinde kalan Nietzsche konuyu tekrar ele almışlardır. Nietzsche tarafından kaleme alınan "Also Sprach Zarathustra" ("Böyle Buyurdu Zerdüşt") adındaki yapıt, Zerdüştçülüğün yeni bir yorumudur.

Zerdüştlük

Eski İran dini. Ateşin mukaddes olduğunu, ebedî oldığunu ve yaratıcılığın menşei olduğunu müdafaa eden Zerdüştlük, Zerdüşt'ün fikirlerini ihtiva eden "Avesta" adındaki eserin meydana çıkmasıyla bir öğreti niteliğini elde etmiştir. İlkeleri, aynı zamanda dinin kurucusu olan Zerdüşt tarafından saptanmış olan ve İsfendiyar adındaki oğlu tarafından kurulup teşkilatlandırılan Zerdüştlük'te, Şaman dönemi Türk inançlarıyla, Eski İran dinlerinin muayyen etkileri dikkatten kaçmaz. Bunun dışında yörede tektanrıcılık düşüncesine ilk yönelişi ortaya çıkarması, Zerdüştlük'ün en önemli noktalarından biridir. Ahura Mazda'nın baştanrı olduğu, evrenin, iyilik ve kötülük gibi iki büyük gücü sembolize eden Tanrı ve ruhlar tarafından yönetildiğine inanılan Eski İran dini olan Mazdeizm adıyla anılan biraz daha değişik bir inancı ortaya çıkaran Zerdüştlük'e göre insanların ve evrenin tamamının yazgısına egemen olan iki büyük tanrısal gücün varlığı söz konusudur. Şamanlığın "Yersu" ve "Göksu"larıyla benzerlikler arzeden bu iki ilahî güçten biri "Hürmüz" diğeri "Ehrimen (Ahriman)"dir. Insanları sonsuz mutluluğa ve sonsuz azaba kavuşturmak amacıyla bu iyilik ve kötülük tanrıları sürekli savaş durumundadırlar. İyilik tanrısı Ahura Mazda; güneş, ışık ve aydınlık biçiminde, kötülük tanrısı Ehrimen de karanlık ve acılar biçiminde şekil almışlardır.

Mithra adı verilen baş melek, ışık ve güneş niteliğinde olan iyilik tanrısı Hürmüz'ün yardımcısıdır. Hürmüz, Mithra aracılığıyla insanoğluna yardımda bulunur. Kötülük tanrısı Ehrimen, kendisi tarafından bir kötülük aracı olarak kullanılan şeytanı, insanlara kötülükte bulunmak ve onları doğru yoldan saptırmak için kullanır. Her büyük dinde olduğu gibi Zerdüştlük inancında da ahiret vardır. Bu dünya ile ahiret denilen öteki dünyayı birbirine bağlayan bir köprünün varlığı söz konusudur. Müslümanlık inancındaki "Sırat"la benzerlik arzeden" Tişinvet" adındaki bu köprü, insanlar için bir sınav mekânıdır. İnanıca göre buradan geçme başarısını gösterenler Cennet'e, geçme başarısını göstere-

meyenler ise Cehennem'e gideceklerdir

Yüksek ve temiz ahlâk esaslarını dayanak edinen ve çalışkan olmayı, ticaret yapmayı, sanatla uğraşmayı ve bilhassa tarımla uğraşmayı bir ibadet olarak kabul eden Zerdüştlük'ün ana esaslarını şöyle özetlemek mümkündür:

Evrenin egemenliği, iyi ve kötü olmak üzere iki gücün elindedir. Aydınlık iyinin, karanlık da kötünün temsilcisidir. İyiliğin, erdemin, güzelliğin, sevgi ve saygının kaynağı, kâinatı yaratan ulu tanrı Ahura Mazda'dır. Aydınlık yayan güneş, onun mümessilidir. Ateş ve ateşin içinde yer aldığı ocak, güneşin bu dünyadaki mümessilidir. Bunların insan vücudundaki sembolü de bedene canlılık ve çeviklik kazandıran ısıdır. Güneş nasıl ki aydınlığını ve sıcaklığını hiçbir ayırım gütmeksizin tabiatın tamamına ve varlıklara eşit bir şekilde paylaştırıyorsa, bir sevgi kaynağı olan insan da bu sevgisini hiçbir ayırım gütmeksizin hayvanlara ve bitkilere de vermelidir. Hayvanlara acı çektirilmesinin, onların kesilip yenmesinin ve bayramlarda adak olarak adanmasının günah olması da bundan ötürüdür. Bunları yapmak aynı zamanda tanrının buyruğuna uymamak demektir.

Ehrimen (ya da Ahriman) ise karanlığın ve kötülüğün temsilcisidir.

Bilgi, insanın iç dünyasına ışıklar saçarak aydınlatan ilahî bir ışıktır. Bilgili insan Ahura Mazda'ya; cahil insan ise Ehrimen'e aittir.

Tarikatlar ve mezhepler hususunda uzmanlığıyla tanınan din tarihçimiz Abdülbaki Gölpınarlı, Zerdüştçülük'ün, tarikatlerin kimilerinde yapılmakta olan dinsel törenleri etkilediğini şöyle dile getiriyor:

"Bütün fütüvvet ehli, Ali'yi baş sayar ve ahi denen fütüvvet şeyhlerinin silsileleri, mutlaka Ali'ye ulaştırılır. Onlara göre Ali'nin belini, Hz. Muhammed bağlamış, ona şalvar giydirmiştir. Bel bağlamak, yani şedd denen yün kuşağı, fütüvvet yoluna giren kişinin beline kuşatıp çözmek, ona şalvar giydirmek, içine tuz konmuş suyu içirmek, fütüvvet şiarıdır. Bu tuzlu su içmek geleneği, tuzun, ta Romalılar, Yunanlılar zamanından beri mukaddes sayılması, bereket ve olgunluk sembolü kabul edilmesi yüzünden olsa gerektir.

Kuşak bağlamanın, Zerdüştîlik'ten geçtiği kanaatindeyiz; nitekim sûfilerin giydirdikleri hırkanın aslını da bu dinde buluyoruz. Zerdüştîlikte "kutsî" denen ve on ikişer iplikten meydana gelmiş altı parçanın örülmesiyle yapılan, bele üç kere dolandıktan sonra uçları aşağıya sarkacak kadar uzun olan kuşak, erkek çocuğa yedi yaşında, kızlara altı ile dokuz yaşları arasında, mûbid denen Zerdüşt rahibi tarafından

kuşatılır. Beyaz bir koyunun, keçi yahut devenin yününden örülmüş olan "kutsî"nin, önüne ve arkasına ikişer düğüm vurulur ki, bu düğümler, Tanrı'nın varlığına, dinin gerçekliğine, Zerdüşt'ün Tanrı tarafından gönderildiğine ve Zerdüştîliğin temeli olan iyi düşünce, iyi söz ve iyi işe işarettir. Aynı zamanda çocuğa, kısa kollu bir de gömlek giydirilir."

Ateş ve ateşin yakıldığı ocaklar, Zerdüştçülüğün tapınaklarıdır. Güneşin yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul gören ateş, aydınlığın ve Hürmüz'ün mümessilidir. Hürmüz'ün bulunduğu yerde Ehrimen'in bulunması söz konusu olamaz. Muğ ya da Muz olarak adlandırılan Zerdüşt rahipleri belli yerlerde mevcut olan ve adına "ateşgede" denilen tapınaklarda basite indirgenmiş törenlerle halkın ibadetini idare ederler.

İran'da kısa süre içinde gelişip yerleşen, Irak'a ve Azerbaycan'a da yayılan Zerdüştçülük, 224/226–651 tarihleri arasında hüküm süren Sasaniler döneminde İran'ın resmî dini haline gelmiştir. Zerdüştçülük, darbelerin en büyüğünü Müslümanlık'tan yemiştir. Halife Ömer'in döneminde İran'ı ele geçiren Saad İbn-i Vakkas adındaki Arap komutan, İran'da bulunan ateşgedelerin tamamını söndürerek Zerdüştîleri İslamiyet'e zorladı. Kabule yanaşmayanları ve Muğ ya da Muz adı verilen rahipleri işkenceye tabi tutmak suretiyle öldürttü. Bu baskılara daha fazla göğüs gerip direnemeyen Zerdüştîlerin büyük bir çoğunluğu İslamiyeti tercih ederken, geri kalan kısmı Müslümanlığı reddetmiştir. Müslümanlığı reddeden Zerdüştîler de topluca Hindistan'a göçetmek zorunda bırakıldılar. "Mecusî" olarak adlandırılan bu Zerdüştîlerden, günümüzde Bombay kentinde ve civarında 300.000–400.000 dolayında tahmin edilen bir nüfusun varlığı söz konusudur. İran'ın dağlık bölgelerinde de hâlâ birkaç yüzbin Mecusî bulunmaktadır.

İnsanları faziletli yapmak, sevgi ve saygıyı toplumun temel prensibi haline dönüştürmek, kan dökme işini nihayete erdirmek, savaşın ve kötülüğün önüne geçmek bu dinin temel amacıdır. Bu dinin ilk şekli, İyilikçi Tanrı Ahura Mazda tarafından idare edilen ve Büyük Işık Tanrısı Mithra ve Aşk ve Bereket Tanrıçası Anahita'yı da kapsayan bir tanrılar üçlemesini öngörür. Mazdeizm'deki paganist mitolojiden iktisadî ve sosyal düzeltmelere imza atabilecek bir din çıkarmış olması, Zerdüşt'ün bu din içindeki büyük öneminin bir ifadesidir. Zerdüşt tarafından yapılan reformların ardından Mazdeizm, Zorostrizm (Zerdüştçülük) adıyla anılır olmaya başlanmıştır. Ateşe tapmak, Zerdüşt öncesi din adamları tarafından uygulanagelen bir gelenektir. Araplar, bu gelenekten dolayı Zerdüştçülüğü "ateşperest" manasında olan Gebriye veya Mecusîlik olarak adlandırmışlardır.

İran hâkimiyetine geçen Anadolu, Irak, Suriye ve Suudi Arabistan gibi bölgelerde tesirini devam ettiren bu inanış, ananeler vasıtasıyla Müslümanlığı da etkilemiştir. Tasavvuf düşüncesinde sıcaklık-soğukluk, aydınlık-karanlık, iyilik-kötülük benzeri birbiriyle zıtlık oluşturan mefhumların bir kaynağı da Zerdüştlük inancıdır.

Bu dinin mukaddes kitabı, Zerdüşt tarafından kaleme alınan ve Zerdüşt'ün düşüncelerini, inançlarının felsefesel anlatımlarını ve dualarını içeren "Zend"dir. Daha sonradan bu kitaba kimi kişilerce şerhler ve yorumlar ilave edilmiş ve eser bundan sonra Zend Avesta adıyla anılır olmuştur. Avesta, neredeyse Batı dillerinin tamamına tercüme edilmiş, üzerinde bilimsel ve sanatsal incelemeler yapılmaya başlanan bir yapıttır.

İranlılar da Hint-Avrupalıların bütünü gibi Gök ve Işık Tanrısı ve kâinatın yaratıcısı olan Bilge Tanrı Ahura Mazda (Hürmüz)'ya tapınırlardı. Ahura Mazda'nın emrinde olan ve Zerdüştçülüğün mukaddes kitabı olarak kabul gören Avesta'da cinler veya doğa güçleri olarak nitelenen küçük tanrılar olan Yazatalar, Çoban-Tanrı ve Yağmur Tanrısı olan Mithra'nın dini olan Mithracılık'ta sembolize edilen doğa güçleridir. Yunan mitolojisindeki, tanrılar âlemini kendi kendisine doğuran ve evrenin yaratıcısı olan Gaia misali kendi kendini dölleyen ve kızoğlankız olan Pınarlar ve Aşk ve Bereket Tanrıçası olan Anahita ve insana sarhoşluk verici etkisi bulunan bir sıvının elde edildiği Haoma adındaki bitkinin tanrısı olan Haoma ile birlikte bu Işıklı Tanrılar Grubu tamamlanmış olur. Bu ışıklı dünyanın karşısında yer alan Karanlıklar Ülkesi'nin efendisi ise daima iyilik güçlerine karşı savaşım veren ve daha sonra Ehrimen olarak adlandırılan Angra Mainyu'dur.

Bu dinin bazı genel kurallarını aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür. Tanrıların birçoğuna sunu olarak kurbanlar verilirken, Haoma adlı sarhoşluk yaratıcı etkisi bulunan sıvıyı içen dindarlar, dinî bir duygu içerisinde kendinden geçerler. Şerefine kulelerde ateşler yakılan Işığın Efendisi Ahura Mazda'ya saygıdan ötürü yakılmayan cesetler, yırtıcı kuşlara yem olarak kulelerin üzerine bırakılırdı. Ölüler, toprağı kirletmesinler diye gömülmezlerken, tanrıların gazabından korunabilmek için muhtelif kirletmelerden özellikle sakınılırdı. Ayrıca kötülüklere karşı savaşım vermiş olan atlı kahramanların öyküleri de anlatılırdı.

M.Ö. VI. yüzyılda günümüz Afganistan'ının batısında bulunan "Belh" (Baktriana) yöresinde doğan Zerdüşt (Zarat Hustra) adındaki reformcu, Ahura Mazda'nın tek tanrılığını ilan etti. Yazata adı verilen doğa güçlerinin, bu tek tanrının birer görünümleri olduğunu savunan ve

Ahura Mazda'nın; biri iyilik, öteki kötülük meleği olmak üzere iki melek yarattığına inanan Zerdüşt'e göre insan, iyilik ile kötülük adlı iki seçenek arasında seçimini yapmak zorundadır. Tanrı'ya gerçek anlamda kulluk etmenin gönlü temiz tutmak, ateşi, duanın beraberinde bir sembol olarak arz etmek, haoma adı verilen bitkiden çıkarılan içkinin vermiş olduğu sarhoşluğu Tanrı için kendinden geçmenin bir aracı olarak kullanmaktan sakınmak ve kanlı kurban törenlerinden feragat etmek demek olan bu yeni doktrine inanmamlara Ahura Mazda tarafından sonsuz bir mutluluk bahşedilecektir. Hristiyanlık ve Müslümanlık'ta yer alan "kıyamet" ve "hesap günü" inancı; Zerdüşt doktrininde yer alıyordu. Zerdüşt'ün ölümü sonrasındaki yüzyıllarda her ne kadar İranlılar, Zerdüşt doktrinine kısmen de olsa uyum sağladıylarsa da çoktanrıcılık, büyücülük ve kurbanlar halk arasında yaşamaya devam etti ve büyücülüğü kendisine dayanak olarak alan müneccimlerin başını çektiği tarikatlar ağır basmaya başladılar.

Zerdüşt tarafından gerçekleştirilen reformların sonrasında Mazdeizm'in Zoroastrizm (Zerdüştlük) olarak anıldığı bu dinde; iyi düşünceyi temsil eden Behmen, iyi erdemi temsil eden Erdibihişt, iyi imparatorluğu temsil eden Şehriver, iyi bakışı temsil eden Spendarmidh, iyi sağlığı temsil eden Hurdad ve iyi ölümsüzlüğü temsil eden Murdad olmak üzere toplam altı ruh, "Ameşas Spentas" adı altında toplanır.

"Ve bundan sonra, Şabuhr'un oğlu, krallar kralı (I.) Vahram öldüğünde, Vahram'ın oğlu, imparatorlukta cömert, adil, içten, hayırsever ve dindar, krallar kralı Vahram iktidara geldi. Ve Hürmüz'e ve tanrılara sevgisinden ve kendi ruhunun aşkına, imparatorlukta benim rütbemi ve mevkilerimi yükseltti... Ve bütün eyaletlerde, imparatorluğun her yerinde Hürmüz'ün ve diğer tanrıların kült eylemlerinin değeri arttırıldı. Ve Zerdüşt dinine ve büyücülere imparatorlukta yüksek nişanlar verildi. Ve tanrılar, "su", "ateş" ve "yararlı hayvanlar" imparatorlukta büyük bir hoşnutluk kazandılar, ama Ehriman ve putların başına büyük darbeler ve büyük zararlar geldi. Ve Ehriman'ın ve putların (yanlış) öğretileri imparatorluktan kayboldu ve imparatorlukta inanılmaz hale getirildi. Ve Yahudiler (Yahud), Budistler (Şaman), Hindular (Brahman), Nazarenliler (Narsa), Hristiyanlar (Kristiyan), Vaftizciler (Magdag) ve Manililer (Zandik) imparatorlukta yok edildiler, bunların putları tahrip edildi, putların yuvaları yok edildi ve tanrıların evleri ve yerleri durumuna getirildi."(Antik Pers Tarihi, s.285)

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere M.S. 276–293 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı Behram (Vehram) II döneminin

ünlü rahiplerinden Mobad Kirdır, kitabelerinde, II. Behram döneminde-ki çalışmalar ve gayretlerden ötürü tapınma cemaatlerinin takibata maruz kaldığını dile getirmektedir. Bu ifade bizim açımızdan, bir taraftan imparatorluk sınırları dâhilinde bulunan muhtelif inanç cereyanlarının isimlerini birer birer sayarken, öbür taraftan dinî azınlıklarla siyasî münasebetin tarihî olarak sınıflara ayrılması lâzım gelen muayyen bir basamağına parmak basmasından ötürü oldukça enteresandır.

M.S.224/226–651 tarihleri arasında İran'da, Mezopotamya'dan İndus'a değin olan coğrafyada egemenlik süren Sasaniler zamanındaki Zerdüştçülüğün çizgilerinin belirgin hale getirilmesine çalışıldığı zaman birincisi İran'da dinî edebiyatın bir bütünlük arz etmemesi ve eşzamanlı olmaması meselesi; ikincisi detay meselesinde birbirini karşılıklı bir biçimde yok sayan bilgin düşüncelerinin enflasyonu ve üçüncüsü, eskilerde gerçekleştirilen araştırmanın noksan methunsal bütünlüğüyle günümüze dek etkisini devam ettirme başarısını gösteren klişe ve oturmuş düşünceler olmak üzere üç kat bir dilem ile yüz yüze gelinmektedir. Ama bütün bunlara rağmen kimi ilkesel hususlar tartışma konusu olmaktan çıkamamıştır. Hukuksal kültürün, yazının ve resimsel ifadenin ve fakat bununla birlikte o döneme ait cesetlerin dışarıya bırakılması ve kemiklerin gömülmesi gibi dinî anamelerin dinî damgası, Sasaniler İran'ı tarihi boyunca hiç görülmedik bir biçimde Zerdüştileştirildiğinin açık delilini gözler önüne sermektedir. Köyden ve onun tapınımsal sahalarından kral sarayına değin hemen her yerde "ibadet"i ritüellerin eksiksiz bir biçimde uygulanması ve dinî aktarımın korunma altında tutulması dinsel yetkeler tarafından gözetim altında bulundurulyordu. Zerdüşt inanışına sahip olanların "kitap ehli" konumuna gelmesinde Tevrat, İncil ve Mani kitaplarının numune olması ve rekabet meydana getirmesi sayesinde Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avesta'nın ilk defa yazıya aktarılmasının özendirilmesi ve mukaddes tekstlere göre yönelmesi ve yazının çoğaltılması gibi etkenler rol oynamıştır. Bu durum, toplulukların bundan sonraki tarihi bakımından çok büyük ehemmiyete malik oldu. Kendilerini Zerdüştçülüğün özendiricileri şeklinde gösteren Sasani kralları, kutsal ateşler ve tapınaklar nezrettiler ve tanrılarla olan iyi münasebetleriyle iftihar ettiler. Meşruiyetlerini, görüldüğü üzere önemli bir oranda, hâkimiyetlerinin "Tanrı teveccühü" olmasıyla ilişkilendirdiler. Ölmüş ve hayatta olan insanların ruh esenliği için Orta Persçe'de "ruvanagan" olarak adlandırılan nezirler, inanan insanların, ruhun yok olmasının ertesindeki yazgısından duydukları tasanın bir ifadesidir; bunlar bu adaklardan elde edilen iratların, kimlerin hisse-

sine düştüğüne göre cemaate hizmet veya gelecek nesillere yardım şeklinde çıkabilirdi, meydana.

Bunların dışında kalan pek çok şey gün ışığına çıkmış değildir. Josef Wiesehöfer bu konuda şöyle diyor : "Krallar ,"Ortodoks" Zerdüştîler miydi yoksa Zurvancı "sapkınlığın" yandaşları mı? Eski Sasaniler, gerçekten de resim kültünü yasakladılar mı yoksa onun yerine ateş kültünü mü getirdiler? Gerçekten de Denkard'ın bizi inandırmaya çalıştığı gibi, daha henüz I. Ardalışir zamanında mı Avesta'nın kutsallaştırılması gerçekleşti? Son olarak: Zerdüştlük, İslam'ın doğuşu sırasında, inandırıcı gücü, açıklığa ve reforma hazırlığı kalmaksızın, ritüelleri ve formalizmleri içinde katılaşmış bir din, maddî ve manevî-ahlâkî talepleri ile inananlar için daha çok bir yük durumuna mı gelmişti? Ya da bunun tersi bir durum mu söz konusuydu, onu dış koşullar mı bir azınlık dini haline getirdi. İslâm'ın zaferinin kutsal tarihsel yorumu kimi modern gözlemcinin bakışını mı çarpıttı?" Evet, Josef Wiesehöfer'in de yukarıda sıraladığı soruların yanıtlarının bulunmadan Zerdüştlük hakkında bilinmeyen pek çok şeyin gün ışığına çıkması mümkün değildir.

Zerdüşt Tarafından Getirilen Dinsel İlkeler

Eski İran'a, "bir olma", "birlik olma" anlamına gelen "tevhid" inancını yerleştiren Zerdüşt tarafından getirilen dinin temel ilkesi, tek tanrıya inanmaktı.İranlılar, onun öncesinde ve sonrasında kimi tanrılara tapınmakta ve rahipler tarafından hazırlanan ve uyuşturucu bir özelliği bulunan bir kutsal içkiyi içmekle uygulanan ve alemin tamamını sıvı biçiminde doldurduğuna inanılan yaşam tanrısı "Haoma" kültünü sürdürüyorlardı.

Zerdüşt, süreç içerisinde "Ormazd" biçimine dönüşmüş ve İslamî kaynaklarda da "Hürmüz" adıyla yer alan ve "Hâkim Rab" anlamına gelen Ahura Mazda, M.Ö. 549-486 tarihleri arasında yaşayan ve M.Ö. 522-486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahamneni hükümdarı I. Darius ve takipçilerince getirildiği Batı Asya'da birkaç yüzyıl içinde Turfan'dan Habeşistan'a, İndus'tan Ege Denizi'ne değin yayılan büyük bir Tanrı idi.O, alemin tanrısı idi.Alemin amacı; hakikatin, yalana ve kötülüğe galebe çalarak galip gelmesiydi..Dünyada bulunan maddî ve manevî düzenin kurucusu olan ve tabiatın yasalarını belirleyen tanrıdır, Ahura Mazda. Kötülüklerin kaynağı, kötülükçü tanrı Ehrimen'dir.

Ahura Mazda, başlangıçta manevî bir varlık şeklinde kabul görürken daha sonraları Zerdüşt öncesinde olduğu üzere, onu nuru, ateşin içerdiği yaratılmamış bir ışık olarak düşünüldü ve böylece bir adı

da "Mecusilik" olan ateş kültürü hızla yayılmaya başladı. İyilikçi tanrı Ahura Mazda'nın çevresinde Ameşa Spenta(Kutsal Ölümsüzler) denilen altı baş melek bulunurdu. Bunlar; İyi Akıl, Adalet (veya Hakikat), İlahî İrade Ülkesi, Alçak gönüllülük (ya da Dindarlık), Mükemmeliyet ve Ölümsüzlük şeklinde, Ahura Mazda'nın sıfatları, muhtelif yüzleri ve işlevleri şeklinde kabul edilir.

Zerdüşt'e göre bir yandan aklıselim, iyilik ve aydınlığın oluşturduğu "Aşa" denilen "dünya düzeni" öte yandan da suç, kötülük ve karanlığın oluşturduğu "Drug" denilen "yalan", "anarşi", "fesat" bulunmaktadır. İnsanın tercihini iyilikten yana kullanması gerekir. İnsanın bu seçimi, öteki dünyada karşılıksız kalmayacaktır.

Zerdüşt'ün, ölüm sonrasındaki sorgulamaya ilişkin telkinleri bulunmaktadır. Ahura Mazda'ya inanan insanların ruhu, ölümünün dördüncü gününde sorguya çekilir. Ruh, önce kendisini bu dünyadan öteki dünyaya götürecek olan Tişinvet Köprüsü'nden geçecektir. Bu inanış uyarınca Ahura Mazda'nın tek tanrı olduğuna inanmayan insanların ruhu, bu köprüyü geçemeyip cehenneme giderken. İnanan insanların ruhu, "Meşa Spenta" denilen altı baş meleğe sonradan ilave edilen "İtaat" kılavuzluğunda cennete ulaşır. Tişinvet Köprüsü'nün ortası kılıç yüzü şeklindedir ve inanmayanlar cehenneme düşer, inanan insanların ruhu geçerken kılıcın geniş tarafı döndüğü için o da geçme imkanı elde eder.

Gelecek bir evrensel yargılamadan bahseden Zerdüşt'ün 3.000 yıl sonrasında kötülükçü tanrı Ehrimen'in gücü yok olacak ve "hakikat-adalet" evi kurulacaktır. Bu şekilde itaat ruhu zafer elde etmiş olacaktır. Sorguya çekme, ateş ve erimiş maden ile gerçekleşecektir. Bu işlerin tamamı; "Saoşyant" adı verilen kurtarıcının tezahür etmesiyle gerçekleşecektir. "Saoşyant" denilen bu kurtarıcı, Zerdüşt'ün tohumunun bulunduğu Kansava Gölü'nde yıkanan bir bakirenin hamile kalması neticesinde dünyaya gelecektir. Böylece ölüler dirilmeye başlayacaktır. Şehnâme'de verilen bilgiye göre bizim ilk insan olarak kabul ettiğimiz Adem gibi ilk insan ve İran'ın ilk hükümdarı olan Keyûmers'in kemikleri yaşamı elde edecek, ölülerin tamamı tekrar bedenlerine vasıl olacak ve bir yerde bir araya gelereceklerdir. İyilerle kötüler birbirinden ayrılacak; iyiler cennete, kötüler cehenneme gidecektir. Üç gün sonra yaratıkların tamamı ateş ırmağından geçecek, ateş kötüleri temizleyecek ve şeytanlarla bütünleşenlerin dışında kalan İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın ülkesine girecektir.

"Deva" ya da "Div" adı verilen ve Kötülükçü Tanrı Ehrimen'in

yardakçıları olan şeytanların vereceği zararlardan korunmak amacıyla Zerdüşt öncesinde kurban kesilirdi. Böylece, kendileri için kesilen kurbanlardan çıkan buğularla beslendiklerine inanılan bu şeytanlara ibadet edilmiş olunurdu. Kurban kesimine ilişkin savaşımında bunu baz alan Zerdüşt, sığır eti yemeyi de yasakladı.(Hindistan'da da bu yasak mevcuttur. İslâmiyette ve Yahudilikte de domuz eti yeme yasağı bulunmaktadır.)

Günah, insanı şer kuvvetlerin esaretine zorunlu kılar; erdem ise iyiliğin son üstünlüğüne yardımcı olur. Doğru yaşamanın ve iyi düşüncen, iyi söz ve iyi iş şeklinde özetlenen ahlâkî buyruklara riayet etmenin esas olduğu Zerdüşt inancında yoksullara eliaçık, yabancılara karşı konuksever davranma, yüz kızartıcı davranışların tamamından uzak durma, toprağı işleme, sığırlara bakma ve sıkıcı şeyleri yok etme de erdemli işler arasında sayılır. Köpekleri öldürmek başta olmak üzere temiz hayvanları, yok etmek büyük günahtır. Zina yasaktır. Kimi cinsel konular ve ölü bedenine temas, kirlenmeye neden olacağından bunlardan arınma özel ayinler gerektirir.

Zerdüştçülüğün peygamberi Zerdüşt "iyi hayvanların içinde olduğu bir ev ve dişilerin içinde bulunduğu bir sürü ile yayılacağı bir yaylak olduğunda orada mutluluk ve şanslılık doğar.Orada tam güzel bir hayat doğar"der. Zerdüşt her alanda tarım ve hayvancılık ile iştigal edilmesini bol üretimin elde edilmesini ve zararlı bitkiler ile zararlı hayvanların da neslinin ortadan kaldırılmasını önermektedir. Temiz hayvanlar arasında sayılan kedi ve köpeklerin öldürülmesini affedilemez günah saymaktadır. Döllenme ve çiftleşmeye engel olmak kesin olarak men edilmiştir.

Bu dinsel inançta bahse konu olan şarap, dinsel ibadetle ilişkili olup dinsel düşüncelerin gelişmesine yol açarak derinleştirilmesi ve ruh gözünün açılması amacıyla içildiğine vurgu yapılmaktadır. Bu dinin kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta 'nın Gatha bölümünde verilen bilgiler uyarınca dinsel inanç alanında şarkı ve şiirler önemli bir yer tutmaktadır. Cenneti, şarkılı bir yer şeklinde değerlendirdiği göz önünde bulundurulduğunda bunun önemi daha açık bir şekilde anlaşılır.

Zerdüştçülüğün peygamberi olan Zerdüşt, intihar etmeyi iyilikçi tanrı Ahura Mazda'ya karşı işlenmiş en büyük suç olarak kabul eder ve çok günahkarca bulur. Her alanda kendisi gibi eşini de korumakla zorunlu kılınan insanın yaşamına son vermesi ya da kendilerini muhafaza eden askerlerine kötülük etmesini büyük günah saydığı gibi iyilikçi tanrı Tanrı Ahura Mazda 'ya düşmanlık olarak da addeder.

Zerdüştçülük inancı uyarınca tanrı, kadın ve erkeği bir arada ve

birbirine arkadaş olarak yaratmıştır. Arkadaşlar arasında eşitliği esas alan Zerdüştçülükte kadın ve erkek eşit bir şekilde kabul görmektedir. Zerdüştçülüğün yayılmış olduğu bölgelerde çok eşliliğin azaldığı buna karşın tek eşliliğin de arttığı gözlemlenmiştir. Zerdüşt, kadınların evlerinde çocukların anası olması, çocuklarını yetiştirmede ve onlara iyilikler ile yurtseverlikleri aşılamada en etkin kimse olduğunu belirtir. Peygamber Zerdüşt, erkek çocukların anaları olarak, ülkelerini kötü düşmanlara karşı müdafaa etmeleri ile mal, can ve namuslarını muhafaza etmede kadınların eğitip yetişmelerinde önemli görev üstleneceklerini dile getirir.

Zerdüşt, kim kardeşlerine karşı doğru ve dürüst olur ve yoksullara yardımcı olursa iyilikçi tanrı tanrı Ahura Mazda yolunda çalışmalarından ötürü, tanrı da ona destek verir himaye eder, derken inananlarına doğrunun yanında yer almayı, buna inanmalarına ve bunu yaymaya çaba göstermelerini salık veren Zerdüşt, güçsüz ve yoksul olanların da yardım edilerek himaye edilmesini belirtir.

Zerdüştlük İnancında Kutsal Ateş

Zerdüşçülükte kutsal olarak kabul gören Ateş, bu inançta oldukça büyük bir rol oynamaktadır. Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta'da verilen bilgiler uyarınca "ateş" iyilikçi tanrı tanrı Ahura Mazda'nın oğlu ve ruhudur.

Zerdüştçülükte kutsal olarak kabul edilen ateşe üç anlamı yükleniyordu. "Ev ateşi" yani "ocak ateşi", ateşin başlangıcı olarak kabul edilirken, hiç sönmeyen ve sürekli kötülükleri uzaklaştırdığına inanılan "kurban ateşi" ikinci sırada yer almaktadır. Üçüncü sırada da halk yığınları tarafından alanlarda yakılan ve çevresinde eğlence düzenlenen, bununla birlikte ateşle temas ederek ya da yakılan bu ateşin içinden geçerek suç ve günah işleyenler, kendisine karşı suç ya da günah işlenilen kişi tarafından yakılacak ateşin içinden yürüyerek kendini aklaması, günahını ya da suçunu affettirmesi, bir başka ifadeyle masumiyetini ortaya koyması geleneği açısından büyük bir öneme sahipti.

Part destanlarının birinde Kral Muhabad'ın Wise adındaki oğlu masumiyetini kanıtlamak amacıyla büyük bir ateş yaktırdığını bir şiirle dile getirmektedir:

"Şimdi hak ve askerler
Benden suçsuzluğumu ispat etmemi isterler
Bana deki 'ateşin içinden geç'
Halka ve dünyaya temiz

Suçsuz olduğunu ispat et"

diye belirlemesinde de ateşin bu gücüne inanıldığını kanıtlamaktadır.

Bu inanış uyarınca ateş, günah ve suçlardan arındırıp temizleyen özelliğinin yanı sıra tanrısal kuvvet ve kudret bahşeden bir kaynak şeklinde de görülür. Çünkü ateşin, iyilikçi tanrı Ahura Mazda'nın oğlu olduğuna inanılmasının yanı sıra, insanların ruhlarının da ateşten geldiği ve ölüm sonrasında ruhun, var edildiği gökteki ateşe çekileceği ve onunla birleşeceği inancı egemendir.

Geçmişte ateşin kutsanması hususunda rivayet edilenlerden başka tapınaklarda hiç sönmeden yanan ateşler: yöre insanı tarafından kendi inançları için yaptırılan tapınaklar oldukça basit yapılar oldukları halde, tapınakların tamamında ateşlerin hiç sönmeden yanması amacıyla ateşgahlar bulunurdu. Bu ateşlerin sürekli yanar halde kalması, kutsanması ve dinsel ibadetlerin aksatılmadan yerine getirilmesi amacıyla tapınakların tamamında sürekli din adamları bulundurulurdu.

Zerdüştçülük dininin ortaya çıktığı ilk zamanlarda tapınaklarda bulunan kutsal ateşin, kendisine yaklaşan insanların nefesinden rahatsız olmasının önüne geçmek amacıyla herkes yüzünü örtmek zorundaydı. Dinsel merasimler, halka açık alanlarda ve ortasında büyük ateşlerin yakılması ile gerçekleştirilirdi. Kanlı kurbanların, Zerdüşt tarafından yasaklandıktan sonra kutsal ateşe kanlı kurban yerine ekmek ve süt kurban olarak sunulmaya başlandı.

Kaynakların bazılarında verilen bilgilere göre kutsal ateş üçe ayrılmaktadır. Bunlar ;

- Farhang Ateşi ; Din adamlarının ateşi
- Guşnah Ateşi ; Savaşçıların ateşi
- Burzin Mihr Ateşi ; Köylü ve çiftçilerin, halkın ateşi olarak bir ayrıma tabi tutulur. Bu ateşin konumu toplumun sosyal yaşantısının açık bir yansımasıdır.

Zerdüştçülük inancına göre aslında yeryüzünde bulunan canlı ve cansızın her türünde ateş mevcuttur. İnsanlarda, hayvanlarda, bitkilerde gökte ve yerde bu ateşi, farklı zaman ve durumlarda aleni bir şekilde görmek olasıydı. Bunlarda, insanda mevcut olan, insanların ilişkilerini belli bir düzene oturtan ve bununla birlikte Tanrı ile ilişki içinde bulunan bu ateşin, en kutsalı olduğu belirtilmektedir. Bu ateşin 215-216 değişik ateşten meydana geldiği ve her bir ateşin ise çalışan bir meslek grubuna ait olduğu belirtilir. Bununla birlikte insanlar tarafından farklı şeylerden yakılan ateşin, insanları kötülükten ve günahlardan arın-

dırdığı inancı yaygındı. Ateşin, evrenin var edilişinde gökyüzü, yeryüzü ya da toprak, su, bitkiler, hayvanlar ve insanlardan oluşan toplam altı anasırda karışık varlığıyla ateşten var edildikleri ifade edilmektedir.Bu altı anasırın yapısında bulunan ateşi farklı biçimlerde ve olaylarda çıplak gözle bile görmenin olası olduğu belirtilir. Zerdüştlük inanışında sabah güneşinin öğle vaktine değin geçen süre içinde bereket getirdiği inancı yaygındı.

Avesta'dan Kimi Konulara İlişkin Kısa Alıntılarla Zerdüşt İnancı

a. Yaratılış

Uzayın nasıl yaratıldığına ilişkin bölüm; kutsal kitap Avesta'da Üçüncü Gatha'nın Yasna otuz bölümüdür. Bu bölümde uzayın ve dünyanın nasıl yaratıldığı ifade edilirken, "birbirlerine zıt iki ruhun ilişkileriyle var edildiği" belirtilmektedir. Her şeyin bu iki karşıt ruh tarafından nasıl yaratıldığı şöyle dile getirilir:

"Ve ondan tüm varlıkları yarattı.Varlıkları yaratınca onları gövdesinde taşıdı. Böylece devamlı olarak çoğalıp büyüdü ve her şey giderek güzelleşti. Ve sonra diğerlerini birbiri arkasına gövdesinden yaratmaya başladı.

Ve sonra kafasından göğü
Ve yeri ayaklarından yarattı.
Ve suları gözyaşlarından
Ve bitkileri tüylerinden,
Ve ateşi kendi anlamından yarattı."(Riv.Dat.Den. XlVI 3-5,11,13-28)

Burada aslında dile getirilmek istenen Tanrının kendisi yani iyilikçi tanrı Ahura Mazda olduğu biçiminde bir yoruma tabi tutulmaktadır. Böylece uzayda görünen ve görülemeyen her şey tanrının görünen uzuvları ya da görünmeyen bölümleridir. Sonuç olarak uzayda bulunan elementlerin tamamı tanrının kendi yapısıdır.

b. Ölüm ve Sonrasına İlişkin Doktrini

Zerdüştçülükte ölenlerin ruhları Tişinvet Köprüsü'nden geçmek içinçaba gösterirler. Bu geçiş sırasında iyiler köprüyü geçmeyi başarırlarken, kötülerin köprüden geçişleri sırasında köprü incelip keskinleştiğinden kötüler, köprüden aşağıya karanlıkların içinde soluğu alırlar. Tişinvet Köprüsü'nden aşağıya düşen kötüler; tamamen kötüler (bunlar

sürekli cehennemde kalırlar), çok günah işlemelerinin yanı sıra iyilik de yapmış olan kötüler (on iki bin yıl cehennemde kaldıktan sonra cennete giderler), İşledikleri günahları ve sevapları denk olan kötüler (günahlarından arınıncaya kadar cehennemde kaldıktan sonra cennete gideceker) olmak üzere üçe ayrılırlar. Aynı şekilde Tişinvet Köprüsü'nden geçmeyi başaran iyi insanların ruhlarının cennete varış seyri de; İyi düşünmelerinden ötürü (Hamıt) önce yıldızlara; iyiyi konuşmaları nedeniyle (Huxt) önce aya, iyiyi yapmasından ötürü (Hıvarşt) önce güneşe yükselecekler olmak üzere üçe ayrılır. Üç gruba ayrılan ruhların bu merhalelerin sonrasında cennet kapısına varabileceği belirtilir. Burada da sorgulamaya tabi tutulurlar Bu durum. Avesta 'nın Gatha bölümünde şöyle ifade edilir:

"Ona sorma,
Çünkü sen ona başından geçen kötülükleri,
Göz yaşları ile bozulmuş yolları,
Ki onlarda o geldi,
Üzüntülü gözyaşlarından akıllanmak vardır.
Nasıl buraya geldin ey haklı?
Geçmiş olan yaratılışından, iyileşmenden,
Duran bir yaşam için, günahsız geldin,
Ölümsüzlüğü tad görüyorsun kal uzun zaman."

Hiçbir güçlük çekmeden Tişinvet Köprüsü'nü geçebilen iyi insanların ruhları, iyilikçi tanrı Ahura Mazda'ca yapılmış cennete "Hıri" adı verilen ve oldukça güzel bir genç kızla birlikte mutluluk içinde ebediyete değin yaşarlar. Huriler, cennette yaşama hakkını elde etmiş iyi kadınlardır.Cennette yaşayanların arzularının her türlüsü ebediyete değin yerine getirilir. Avesta'da Cennette bulunan bir kadının betimlenmesi kutsal kitap Avesta'da şöyle ifade edilir:

"Bir parlak ve çok güzel kız,
Beyaz bilekli ve güçlü
Çok güzel görünüşlü
Yeni yetişmiş
Çabuk büyümüş,iri göğüslü,
Asil yapıda, asil doğmuş,
Zengin aileden,daha onbeş yaşında,
Görünüş ve şeklinde öyle güzel ki
Sanki yaratıkların en güzeli " (Yasna 43-46)

c. Kıyamet Doktrini

Zerdüşt inancını benimseyenler Zerdüşt'ün, dünyanın üçüncü döneminde geldiğine inanmaktadırlar. Avesta 'nın Yaşt Bölümünün 13:141 de Zerdüşt'tün sonrasında peygamber olarak yine Zerdüşt neslinden ya da doğrudan Zerdüşt'ün bir kızla birliktelik yaşamasından her bin yılda bir peygamberin geleceği belirtilmektedir. En sonunda gelecek olan Asvart-Arta. dünyayı kötülüklerin tamamından arındırarak kurtaracağı belirtilmektedir.Bunların zaman ve sırası aşağıdaki şekilde olacağı belirtilir:

"3000 yılı sonuna kadar Zerdüşt
2000 yılı sonuna kadar Uxşyat-Arta
1000 yılı sonuna kadar Uxşyat-Nemah
0 yılı sonuna kadar Astvart-Arta"

Zerdüştçülük inancı uyarınca Zerdüşt'tün ardından üç peygamber gelecek son peygamber döneminde son mahkeme kurulacaktır. Sonunda iyilikçi tanrı Ahura Mazda'nın zamanı gelecek ve iyi amele sahip insanların tamamı, öyle bir dünyada yaşayacaklar ki, hiçbir hükümdarlık ve haksızlık olmayacak, karanlığın ve üzüntün bulunmadığı bir hayat yaşam başlayacaktır. Kötülüklerin tamamı eriyen madde lle tanrı tarafından ortadan kaldırılacak. Ölüler dirilecek, yaşamı ya da ruh geri avdet edecek evrende yaşlılık ve ölüm olmayacak ve neticede ebediyete değin mutluluk içinde bir yaşam başlayacağı belirtilmektedir. Yeniden diriliş konusu Avesta'da şu şekilde yer alır:

"Ölüler dirildiğinde
Yaşayanlar yaşlanmadan gelir
İsteğe göre yaşantılar düzenlenir" (Yaşt 19:11,89)

d. Avesta 'nın Yazılışı ve Zerdüşt'ün Peygamberliği Doktrini

Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avesta'nın Brahman Yaşt kısmında Zerdüşt'ün kimi zaman iyilikçi tanrı Ahura Mazda ile istişarede bulunduğu ve iyilikçi tanrı Ahura Mazda'nın arzularını halka ilettiği söylenmektedir:

"Zerdüştçülüğün peygamberi Zerdüşt ile her şeyin farkında olan iyilikçi tanrı Ahura Mazda ile yan yana gelip yedi gün yedi gece birlikte kaldılar. Kutsal kitap Avesta, Zerdüşt tarafından kaleme alındı. Bizler böylece Zerdüşt tarafından kaleme alınan Avesta'ya inanıyoruz ve onun sınırları içinde hareket ediyoruz" denilmektedir. Bu durum Vistaspa'ya ilişkin bir bölümde şöyle dile getirilir:

"Ve ona söyledi: Şaraba Hanf kat Vistasp 'a ver.
Sonrasında bilerek yapıyordu,onu içtiğinde hemen olduğu yerde,
Bayıldı ve ruhu ile beraber cennete gitti"

Zerdüşt, dini inancı hususunda ve sosyal sahalarda inananları ve doktrinleri üzerinde tek otorite durumundadır ve kendisini iyilikçi tanrı Ahura Mazda'nın aracısı şeklinde tanıtmaktadır.

"Onların doğum ve büyümelerine
Su ve bitkiler seviniyorlardı.
Onların doğum ve büyümelerinde
Su ve bitkilerde büyüdüler.
Onların doğum ve büyümelerinde
Tüm kutsal yaratıklar
İsteklerinin gerçekleştiğini gördüler.
Bizim istediğimiz ise din adamlarının doğuşu
Kutsal Zerdüşt, kurbanlaştırdığı demetleriyle
Şereflendirir bizleri kurban sunmalarıyla" (Avesta / Yaşt : 13.39 94)

Burada açıkça bir peygamber yada kutsal tanrı yapısı Zerdüşt'ün kişiliğinde anlatılmaktadır.

ZERDÜŞTÇÜLÜĞÜN KUTSAL KİTAPLARI

Gathalar - Avesta

Zerdüşt'ün ölümünün ardından her ne kadar çoktanrılı inanışlar hızla yayılmalarına rağmen kutsal metinler olarak kabul gören Gathalar, İran'da etkisini sürdürmeye devam etmişlerdir.

Avesta, eski İran 'ın ve günümüz Hindistan'ında yaşam sürdüren İran kökenli Parsîlerin ve Zerdüşt inancını taşıyan öteki insanların kutsal kitabıdır. Pehlevi denilen Eski Farsça diliyle kaleme alınan ve "hikmet" ve "bilgi" anlamına gelen Avesta, şu bölümlerden meydana gelmektedir:

1. Yasna: Dinî törenler sırasında okunan ilahilerden oluşur. Zerdüşt'ün Gathalarının yer aldığı bölüm olan Gathalar, Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta 'nın eski metinleri ve kısımlarıdır. Pehlevice'de, Zerdüşt'ün sözleri sayılan ve özel bir saygı gören Gatha'nın her şiirine "Gas" denir. Gathaların tamamı 17 fasıl, 338 kıta, 896 dize ve 5560 sözcüktenoluştuğu söylenmektedir.. Avesta

'daki Gathalar; "Eşnut Gat, "Eştıt Gat,","Spentmeınd Gat,", Vonu Hişter Gat" ve "Vehiştvet Gat" olmak üzere beş tanedir.

2. Yast(Yeşt): Muhtelif tanrılara müteveccih edilen ilahilerden oluşur. Güneş tanrısı Mithra, İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile ölümsüz azizleri ve öteki ilahî güçler için yapılacak kurban şarkıları olup yirmi bir söylevi ihtiva etmektedir.

3. Videvdat: Şeytanlara karşı büyülerin ve arınma kurallarının yer aldığı bu bölüm ,"Şeytanlara karşı kanun" olarak da adlandırılmaktadır. Toplam yirmi iki nutuktan oluşmaktadır.

4. Vispered: "Tüm kutsananlar" anlamını taşımakta olup ibadetlerde yad edilmesi gerekli olan kutsallar ve onlara yapılan ibadetleri ve kimi yazınsal kısımlardan oluşmaktadır.

5. Horda (Xorda) Avesta: "Genç avesta" anlamına gelmekte olan bu bölümde gerek günlük ve gerekse yaşam sürecinde yapılması gerekli olan ibadet zamanlarını gösteren bir zaman takvimi niteliği taşımaktadır. Dört bölümden oluşmaktadır.

a.Nijis: Mithra Tanrısı, umut, aydınlık,su ve ateşe ilişkin bölümdür.

b.Kataha: Beş umudu ihtiva etmektedir.

c.Sihroje: Günlük yaşamda iyi ve kötü anların mevcudiyetine ilişkin bilgileri ihtiva etmektedir.

d.Aferinkan: İnsanların iyiliklerle mutlu anlarından eğlence ve kutsamalarından söz eden bölümdür.

6. Nirangastan: Bu bölümde de yaşamlarını yitiren insanların ruhlarının göğe çıkışları konusunda bilgi verilmektedir.

Bu Avesta bölümlerinden, eksik ya da yitik durumda olanlarının tamamlanması için M.S. gerçekleştirilen çalışmalarda halkın ve din adamlarının sözlerini ve eski kaynaklar baz alınmak suretiyle (kimi zaman değişikliklere maruz kalmış) hazırlanan bölümler de şu alt başlıklardan oluşmaktadır:

a. Bundahişn: Uzay ve evrenin yaradılış sürecini ve sonucunu eski kaynaklara bağlı kalınmak suretiyle anlatan bu bölüm, "temel" ya da "yaratılış" anlamını taşımaktadır.

b. Denkart: "Dinsel eser" anlamını taşımakta olan ve Avesta'nın kayıp olan yirmi bir bölümü ve onların muhteviyatına ilişkin bilgi verirken, girift bir ansiklopedi niteliği taşımaktadır.

c. Brahman Yaşt: Sassaniler döneminde kaleme alındığı bilinen bu bölümde, Avesta 'nın son kayıp olan bölümlerine ilişkin bilgi verilmektedir.

d. Ayatkar-i Zamaspik: Zerdüştlük inancının doğduğu bölgenin ilgi çekici mitolojik ve kahramanlık hikayeleri hakkında bilgi vermektedir..

e. Menok-i Xrat: "İyilik ruhu" ve "bilgelik" anlamını taşımakta olan bu bölüm: "Menok-i Xrat" ile bir Zerdüşt dini bilgini arasında cereyan eden ve Zerdüştçülüğe ilişkin 62 sorulu-cevaplı bir bölümdür.

f. Pank Namak-i Zerdüşt: "Zerdüşt'ün fikir kitabı" anlamını taşımakta olan bu kitap da Sassaniler döneminde Zerdüşt'ün fikirleri konusunda yazılmıştır.

g. Ardai Viraz Namak: Bu kitapta; Arda i Viraz tarafından göğe ve cehenneme gerçekleştirilen seyahat anlatmaktadır.

h. Viçitakihai Zatspram: "Zatspram 'ın seçilen yazıları" anlamını taşımakta olup, Zerdüşt'ün ortaya çıkışına ya da evrenin yaratılışına ilişkin görüşünün "Zervanist" düşüncesiyle kaleme alınmasıdır.

ı. Şayast na Şayast: "İzinli" ve "izinsiz" anlamını taşıyan bu bölüm; dinsel inançları gereği soru ve cevaplı kurallardan oluşan bir bölümdür.

i. Pahlavi Rivayat Zu Datesstan-i Denik: Dinsel kuralları ihtiva eden Pehlevi rivayetleri olan bu bölümde; dinsel, mitolojik ve kahramanlık konularına ilişkin bilgiler verilmektedir.

MANİ VE MANİCİLİK

Mani'nin Yaşamı

(Mardin, 215-Cündeyşapur, 275). Manicilik dininin İran asıllı kurucusudur. Başlangıçta Mezopotamya'da yaygın olan bir Babtisler Tarikatı'nın adamlarındandı. Gençlik yıllarında bilim ve felsefe konuları üzerinde yoğunlaştı. Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Asya ile Eski Yunan'ın paganist dinlerini inceleme işine başladı. 24 yaşına geldiğinde Peygamber olduğunu ilan etti. Peygamberliğini ilan ettikten sonra savunduğu dinin düşüncelerini açıklamaya başladı. Bir zaman Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölge olan Şattularap'ta düşüncelerini açıkladığı dinini yayma çalışmalarını sürdürdü. 241–272 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani hükümdarı Şabuhr I'in Manicilik inancını benimseyen Perviz (Firuz) adındaki kardeşi tarafından hükümdarla tanıştırıldı. Başlangıçta Mani'ye karşı iyi davranan Şabuhr I, Mezdekilik inancını kabul edince onu ülkeden kovdurttu. Şabuhr I'in 272 yılında yaşamını yitirmesinin ardından yerine geçen ve 272–273 yıllarında

tahtta hüküm süren Hürmüz I döneminde İran'a dönüş yaparak Manicilik inancını yayma çalışmalarını kaldığı yerden devam ettirmesine rağmen kısa bir zaman sonra Hürmüz I'in yerine tahta oturan ve 273–276 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani hükümdarı Behram I tarafından yakalattırılan Mani, 275 yılında derisi yüzdürülerek öldürüldü.

Fikir ve görüşlerini, kendisi tarafından resmedilen kitaplarla yaymaya çalışmasından ötürü "Ressam Mani" anlamına gelen "Mani-i Nakkaş" adıyla da anılır. Ancak bir kısını korunabilen Süryanice, Çince, Uygurca, Orta Persçe, Partça, Sogdca, Kıptice gibi muhtelif dillerdeki eserlerinin belli başlıları; Şabuhr I'e takdim ettiği "Şabuhragan" ve "Erjeng"ya da "Erteng"dir.

Manicilik

Maniheizm ya da Manikeizın de denilen ve düalist (ikicilik) bir dini akım olan Manicilik'in kurucusu, Mezopotamya'da 24 yaşında iken peygamberliğini ilan eden ve Manicilik inanışını Fırat-Dicle nehirleri arasında bulunan topraklarda yaymaya çalışan Mani ya da Mani-i Nakkaş (Mardin, 215-Cündeyşapur,275)'dır. Düşüncelerini, yaptığı resimlerle süslediği "Şabuhragân" ve "Erjeng" ya da "Erteng" vb. eserleriyle yaymaya çalışmasından ötürü Mani-i Nakkaş lâkabıyla anılan ve 239/240 (241/242?)-270/272 tarihleri arasında hüküm süren Sasani hükümdarı I. Şabuhr'un 272 yılında ölmesi sonrasında 270/272–273 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani kralı I. Hormizd (Hürmüz) döneminde İran'a gelerek düşüncelerini yaymaya çalışan Mani'nin; Hürmüz'ün sonrasında tahta geçen ve 273–276 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani kralı I.Vahraın (Behram) tarafından derisi yüzdürülerek öldürüldü.

224/226–651 tarihleri arasında hüküm süren Sasani İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde daha henüz kurucusu Mani'nin sağlığında yayılarak benimsenmiş olan Manicilik; Sasani İmparatorluğu sonrasında muhtelif baskılara maruz kalmasına rağmen özellikle Orta Asya'ya yayılma başarısını gösterdi. Ortaçağ'da Avrupa'da, Balkanlar'da yaygın olan Bogomil ve Fransa'da yaygın durumda bulunan Kathar mezheplerini etkisi altına alan Manicilik; bir zamanlar Roma topraklarında yaşayan halkı etkisine alarak oldukça fazla sayıda yandaş bulması üzerine Hristiyanlık için tehlikeli görülerek yeni dinin yaygınlık göstermesine engel olunmak amacıyla muhtelif baskı yöntemlerine başvurulmaya başlandı.

Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya, oradan da İspanya ve Fransa'ya

yayılmasına karşın ömrü; Avrupa'da IV. yüzyıla, Ortadoğu'da da ancak X. yüzyıla değin sürebilen Manicilik inancında "madde" ile "ruhu" esas alan bir düalizm, yani ikicilik tezi ileri sürülür. Her şeyi, biri tamamen maledinilen, diğeri fark gözetmeksizin kabul edilmeyen iki parçaya ayıran düşünce sistemi olan Manicilik; Manicilerin iki eşit ve zıt iyilik ve kötülük prensibinin bir arada varolmasına dayanan doktrinidir. Yani Önasya, Zerdüşt ve Hristiyan inançlarını bir araya getiren dinin adı olan Manicilik inancına göre iyilik ve kötülük, birbirinden tamamen ayrı ve birbirinin tam zıddı olan iki prensiptir.

Evrensel bir din ortaya koyma gayreti, Maniciliğin felsefesel bir doktrin şeklinde ortaya çıkmasına neden oldu. Zaman içinde dinî dogma vasfı daha ağır basan Manicilik, doğduğu dönemin doğa felsefesine yaraşır bir şekilde maddi (fizikî) ve manevî (ruhî) ayrımına itirazda bulundu. Her ikisinin de aynı şeyin farklı görünümleri olduğu iddiasında bulundu. Buna benzer, evrende var olan varlıkların tamamı iyilik (ışık), kötülük (karanlık) zıtlığına haizdirler. Bu zıtlıkların birliğidirler ve daima çatışma içindedirler. Manicilik inancında eytişim ve maddeci felsefenin izlerinin bulunmasına karşın zıtları tanrı ve şeytan mefhumlarıyla izaha çalışması öteki dinlerde olduğu üzere bir dogma düşüncesini kaçınılmaz hale getirdi. Işığın çoğalması zamanla karanlığı ortadan kaldıracak ve insan, doğanın hâkimi durumuna gelecektir.

Madde ve ruhu esas alan bir ikiciliğin müdafaa edildiği Manicilik inanışına göre ruh; tamamen iyi, buna karşın madde tamamen kötüdür. İyilik ile kötülük birbirinden farklı ve birbirinin zıttı olan iki prensipten başka bir şey değildir. İyilik "Aydınlık", kötülük "karanlık"tır. "Aydınlık" olan "iyilik" ile "karanlık" olan "kötülük" arasında sonsuza değin sürecek olan bir kavga mevcuttur. Bedenî arzular, şehvet, kin, açgözlülük ve duygular şeytanî etkenlerin menşeini oluşturmasına karşın insanlar; aşk, inanç, mükemmeliyet ve gizli gerçek gibi faziletlerle kötülüğe karşı savaşım vererek kendilerini muhafaza edebilirler. Din, ruhu, maddenin kötülüklerine karşı ayakta tutar. Ruh, maddenin kötülüklerine karşı ancak din sayesinde uyanık tutulabilir. Dinin desteğiyle maddenin kötülüklerine karşı ayakta durmayı başaran ruh, ölümün sonrasında Adil Yargıç'ın katında yargılandıktan sonra ya cennete gider, ya da maddeye dönüşmek suretiyle devamlı bir mutsuzluğa atılır. İnsanların "Seçkinler" ve "Dinleyiciler" olmak üzere iki ayrı gruba ayrıldığı Manicilik inanışına göre Seçkinler, öldükleri zaman doğrudan cennete giderlerken; dinleyiciler, ancak "tenasüh" denilen ruh göçü döneminin sonrasında kurtuluşa erebilirler. Kâinattaki ve insandaki bitmek

bilmeyen iyi-kötü savaşımı, inanan insanları, vücut zevkinden beri alan bir çileciliğe yöneltiyordu. Bunu yapma başarısını gösteremeyen insanlar, Kıyamet Günü'ne değin muhtelif bedenlere girip çıkmak zorundaydılar.

Manicilik inancına göre cemaatin başında dinin kurucusu olan Mani'yi temsilen bulunan bir önderin sonrasında ve onun alt kademesinde her birinin kendine göre birtakım dinî görev ve ibadetleri bulunan altı katman yer alır. Bunlar; 12 öğretmen, 72 papaz, 360 yaşlı, Seçkinler ve Dinleyiciler'dir.

Manicilik inancı gereğince dünyanın akîbetinde büyük bir savaşımın sonrasında ikinci kez ortaya çıkacak olan İsa; "Yargı Kürsüsü"nü kurmak suretiyle iyileri kötülerden ayıracaktır. Bunun ardından Yer ile Gök büyük bir ateşle yanıp kül olduktan sonra bu ateş; 1468 yıl süreyle devam edecek ve böylece "aydınlık"ın son parçaları da "madde"den kurtulmuş olacaktır.

M.S. 762 tarihinde hükümdarları Bügü Kağan'ın Çin'den getirmiş olduğu rahiplerden aldığı bilgilerle Mani dinini resmen benimseyen Uygur Türkleri, 752–840 tarihleri arasında bu dinin inançlarını, Mani alfabesiyle yazıya dökmenin yanı sıra Mani'nin, 273/276 tarihleri arasında hüküm süren Sasani hükümdarı I.Vehram (Behramı) tarafından derisi yüzülerek öldürüldüğü tarih esas alınmak suretiyle başlatılan Mani Takvimi'ni de kullandılar. Günümüze değin ulaşan ve Maniciliğin, Bügü Kağan tarafından nasıl benimsendiğini konu alan ve Uygur alfabesiyle kaleme alınmış olan 4 sayfalık Uygur metni bulunmaktadır. Manicilik inancını açıklayan dualarla ilahiler; Buddhacı Uygurlardan daha ustaca bir anlatımla ifade edilmiştir. Halka dinsel akideleri öğreten metinlerin yanı sıra rahiplere din bilgilerini vermek amacıyla soru-cevap şeklinde hazırlanmış eserler de mevcuttur. Uygurca bir yönetmelikte Mani dinine özgü manastırlarda kimlerin hangi işleri, nasıl yapacağı konusunda bilgi veren bu metinden de anlaşılacağı üzere Koço, Yar ve Solmı kentlerindeki Manici Uygurların, bağ ve bahçeleri bulunan bağımsız ekonomik birimler şeklinde kurulmuş olan manastırları bulunmaktadır.

Hristiyan ve Hristiyanlığın tesiri altında bulunan gruplar; öncelikle de Mezopotamya'da bulunanlar, eski dönemin "Ortodoks" mezhebinde olan Hristiyanlarla sürekli bir kavganın içinde bulundular. Ötekilerle birlikte Bardaysan'a taraftar olanlar, Markionitler veya 14 Nisan 216 tarihinde dünyaya gelen Mani-i Nakkaş'ın dört yaşından kendine ait olan doktrinin ilan edildiği tarihe değin bağlı bulunduğu El-

hazaitlerin Yahudi-Hristiyan olarak mimlenmiş olan vaftizciler topluluğu benzeri sayısı oldukça kabarık olan gnostizm akımı taraftarlarını hatırlatmak lazım gelir. Takriben M.S. 240 tarihinde meydanda boy göstermeye başlayan Mani-i Nakkaş, bunu kendi ülkesinden bağımsız bir şekilde Sasani İmparatorluğu'nun merkezlerinin sınırları içinde yer almayan Hindistan'da bilhassa Yukarı Mezopotamya'da bulunan Sasani-Roma sınır bölgelerinde gerçekleştirdi. Fakat kendisinden dini meselelerle 224/226–241 tarihleri arasında tahtta hüküm süren ve Sasani Devleti'nin kurucusu olan I. Ardahşir'e nazaran daha büyük bir açıklık beklentisi içinde bulunduğu, 241–272 tarihleri arasında hüküm süren Sasaniyan hükümdarı Şabuhr (Şapur)'un tahta oturmasının ardından tahminen Şabuhr'un Firuz (Piruz) adındaki kardeşinin tavsiyede bulunması üzerine hükümdarla tanışma fırsatını bulup Saray'a da çıktı. Mani-i Nakkaş, onun yanında ve onun yol belgesiyle teçhiz edilmiş bir şekilde bunun ardından misyonunu daha ileri bir aşamaya getirme başarısını gösterdi. Zira azizler bilimi biçiminde yalın hale getirilmekten saflaştırılmış bulunan Mâniken anlatımları: "Mani'nin Şabuhr ile karşılaşmasının, kralın bu inanca döndürülmesine neden olduğunu (ve) bu iki insan arasında önemli bir mesafenin mevcut bulunduğunu (bulunmaya devam ettiğini)" gösterse de Sasan II'nin Mani tarafından savunulan doktrine karşı bariz bir şekilde ilgi duyduğu da inkâr edilemez bir noktadır. Manikeen doktrininin ilk önce Mısır'da ve ardından da Palmira'da köklü hale gelmesinde etken rol üstlenen Pattikios ve Mar Adda'nın Mani tarafından III. yüzyılın kırklı yıllarında Roma İmparatorluğu'na yollanmış olmasının Roma hakimiyetinin istikrarının kötüye gitmesi amacıyla siyasî misyon şeklinde anlaşılmaması lazım gelir. Mani'nin pek çok dinin bir araya getirilmesini ihtiva eden anlamına gelen Sinkretik Doktrini'nin Sasani İmparatorluğu'nda kendisine mani olunmadan yaygın hale gelmiş olması, peygamber tarafından kendisine "Şabuhragan" adanan Şabuhr'un yaşamını yitirmesinin ardından da 270–272/273 tarihleri arasında tahtta hüküm süren oğlu Hormizd (Hürmüz) döneminde de teminat altında tutulması sürüp gitti. Kendisinden öncekiler tarafından güdülen bu siyasetten ayrılan ilk kişi, Şabuhr'un, 273/276 tarihleri arasında tahtta hüküm süren oğlu I. Vahram (Behram)'dır. Kralın yaşamını yitirmesinin kısa bir zaman öncesinde Bet Lapat'ta bulunan saraya getirilen Mani, orada hapishanede yaşamını yitirdi. Manikeenler bu ölümden Zerdüştî rahipleri sorumlu tuttular. Ancak Saray'da bulunan Zerdüşt rahiplerinin gerçekten Manikeenlerce kendilerine iftira edilmiş olduğu üzere Mani'nin ölümünün

yegâne sorumluluğunu hangi oranda yerine getirdikleri hakkında hüküm vermek olanaksızdır. Çünkü Mâniken dinine ait belgelerin doğru bir şekilde yorumlanması durumunda Rahip Mobad Kirdır tarafından kaleme alınan kitabelerden bize aktarıldığına göre azınlıkların genel olarak takibata tabi tutulması, bu dinin kurucusu olan Mani'nin ölümünün hemen ardından değil, üç yıl devam eden bir "aman" zamanının ardından başladığı ve bu durumun, Mani dinine inananlar bakımından, 276–293 yılları arasında tahtta hüküm süren Sasani hükümdarı Vahram II'nin son yıllarına değin devam edip gittiğidir. Mani'den sonra bu dinin ikinci adamı konumunda bulunan Mar Sisin adındaki "cemaat önderi (archegos)"nin idam edilmesi üzerine bu dine inanmış olan insanların pek çoğu Roma'nın doğusunda bulunan bölgelere, Arabistan'a ve öncelikli olarak da din kurucusu olan Mani döneminde Maniken misyon merkezlerinin yerleştiği Doğu'nun orta bölgelerine çekilmek zorunda kaldılar. Manikeen belgelerinden aktarılanlara bakılırsa bu dönemden sonraki "archegos" denilen cemaat önderi Innanios'un ağır hasta olan kralı sağlığına kavuşturmasının ve Hira'nın Arap hükümdarlarıyla beraber 293–302 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani kralı Narseh'i biraz daha ılımlı bir duruma yöneltmesinin ardından, durumda belli bir yumuşama görülmesine rağmen kral Narseh'in 302–309 tarihleri arasında tahtta hüküm süren oğlu II. Hormizd (Hürmüz) döneminde takibata tabi tutulmalara tekrar başlandı. Hristiyan şehit albümleri, İran ve Mezopotamya'daki II. Hürmüz döneminden sonraki tarihi yeteri kadar araştırılmayan Manikeenleri, Yahudiler ve Zerdüştîlerle birlikte Hristiyanların muhbirleri, fakat bununla beraber 309–379 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani hükümdarı II. Şabuhr'un takibatlarının kurbanları şeklinde tanımaktadır; öbür taraftan V. yüzyılın Hristiyanları, krallar tarafından kendilerine gösterilen iyi dilekli tavırların "sapkın" olarak nitelendirdikleri Manikeenlere de yaramaması için büyük gayret sarfettiler. Daha sonra da 488–496 ve 499–531 tarihleri arasında olmak üzere iki defa tahta çıkan Sasani kralı Kavad I ve 531–579 tarihleri arasında tahtta hüküm süren I.Ksusro (Hüsrev) olarak bilinen Anoşirvan (Nuşirevan)'nın Mani taraftarlarını takibata aldıkları söylentileri bulunmasına rağmen bu anlatımlarda, Mani yandaşlarının Mezdeki taraftarlarıyla karıştırılıp karıştırılmadığı hususu net olarak bilinmemektedir.

Henüz daha Mani'nin hayatta olduğu zamanlarda Mar Ammo adındaki öğrencisi tarafından başarılı bir misyonun yürütüldüğü Doğu İran bölgeleri ve ardından –İpek Yolu üzerinden-Orta Asya ve

Çin'e değin olan bölgeler, Mani dininin yayılma merkezleri konumuna geldi. Manikeen-Part metinleri terminolojisi, misyonerlerin Tarım Havzası'nda büyük öneme sahip olan Budizmle münasebetlerini dile getirmektedir. Üstelik 762 yılından 840 yılındaki çöküş dönemine değin Uygur Devleti'nin "devlet dini" olarak asırlar boyu İpek Yolu boyunda (Turfan bölgesinde, onun hâkimiyeti altında bulunan sahalardan varsıl Mani yazı kaynaklarının ve arkeolojik belgelerin gelmiş olduğu Koço Devleti'nde) ve –mahalli kisvesi içinde- Güney Çin'de Manikeen cemaatler ve manastırlar filizlenip boy göstermeye başladı.

Mani dininin kurucusu olan Mani'nin kendisinden, onun doktrininin çizgilerinin belirgin hale getirilmesiyle günümüze değin gelmiş bulunanlar, Antik Pers Tarihi'nde şöyle dile getirilmektedir:

"Benim (Mani) seçtiğim din, diğer eski dinlerden on şeyde daha iyidir. Birincisi; Eski dinler kendilerini bir ülkeyle ve bir dille sınırladılar. Ama benim dinim, her ülkede ve bütün dillerde biliniyor ve en uzak ülkelerde öğretiliyor. İkincisi; eski dinlerde salt önderler olduğu sürece her şey yolundaydı. Ama önderler öldükten sonra bunların dini karmaşaya dönüştü ve bunlar sözde ve eylemde uyuşuklaştı. Ve sayesinde (Anna benim dinim) canlı (kitaplar) öğretmenler, psikoposlar, seçilmişler ve dinleyiciler (sonucu) ve bilgelik ve eserler yoluyla sonuna kadar kalacaktır.-Üçüncüsü; Kendi dinlerinde eserleri sonuna kadar götürmeyen eski canlar, benim dinime geliyorlar. Tam da onlar için o, kurtuluşun kapısı oluyor. Dördüncüsü; iki ilkenin benim tarafımdan açıklanması ve benim canlı yazılarım, benim bilgeliğim ve benim bilgim, eski dinlerinkinden çok daha iyidir.-Beşincisi; eski dinlerin bütün yazıları bilgelikleri ve meselleri, bunlar buna (benim dinime geldikleri için)..."

Yukarıya aktarılan iktibasın okunmasının ardından, bu yeni inancın "Hristiyanlar ve Zerdüştiler tarafından sapkınlığın kendisi şeklinde görülmesinin nedenini ve Manikeenlerin neden böylesi bir istikrarlılıkla buna karşın savaşım verdiklerini anlamak bir ölçüde olanaklı olabilir. Burada Hristiyanlık, Zerdüştlük, Buddhacılık gibi büyük dünya dinlerini çeki düzene soktuğuna ve sonunda bununla birlikte onları geride bıraktığına kanaat getiren, bir diğer anlamda Zerdüşt'i, Buddha'yı, İsa'yı ve Paulus'u kendinden öncekiler şeklinde vasıflandıran, düşüncelerini dine kazandırılmış olanların meflum dünyasıyla uyumlu hale getiren (ve bu şekilde bunlara yeni inanca geçmeyi kolay kılan), onlara kurtuluş için çok büyük bir şans sözü veren ve bütün bunları muhataplarının makam maliklerine, onların cemaatlerinin katılaşmış inşasına yöneltilen, kritikle ilişkili kılan biri boy gösteriyordu. Onun kilisesi-

nin yapılandığı zaman kendisine onlara göre doğrultu kazandırmış olması Hristiyanlar'ın ayrıca hiddetlenmelerine yol açmış olması kuvvetle muhtemeldir. Mani, Zerdüşt, Buddha ve İsa'nın maruz kaldıklarından farklı olarak kendi savunduğu doktrinin iletilmesini bizzat saptayabilmek amacıyla cemaatine üzerinde durarak verdiği nasihatleri yazılı kurallar halinde kaleme almak suretiyle ölümü sonrasındaki zamanları da güvence altına almayı ihmal etmemiştir.

Ancak büyük bir beğeni kazandıran tek şey, sadece dinin aktarılması olmadığını bilmekte yarar vardır. Zira bununla birlikte inancın kendisi de büyük bir hayranlık uyandırmıştır. Bu iki temel öğe, söz konusu olan dinin yaygınlık ve devamlılık göstermesinde etken rol oynamıştır; dünyada mevcut olan kötünün menşei ve becermesinin imkânı hem sözel, hem de resimsel olmak üzere canlı bir biçimde izaha çalışılmakta, iyi ile kötü'nün, ışık ile karanlık'ın iç içe girmesinin tanınmasıyla insanlara kurtuluş yolu vaadinde bulunulmakta, ışık parçasının dünyadan temizlenmesi suretiyle söz konusu durumun değişime maruz kalmasına katkıda bulunmayla yeni bir görev teklifi yapılmaktadır. İnsanların, bu dinin kurucusu olan Mani tarafından Latincesi "electi" olan seçkinler ve Latincesi "auditores" olan "dinleyiciler" şeklinde iki ayrı grupta toplanması her ne hikmetse inananlarına herhangi bir rahatsızlık vermemiştir. Herkes halinden memnundur."Seçilmişler" tamamen Mani tarafından belirlenen kurallar gereğince ışık parçalarının temizlenmesi işini icra edebildikleri bir çeşit keşiş toplumunda yaşam sürmelerine karşın, "dinleyiciler" gıda maddelerini temin etme ve hazırlama göreviyle görevlendirilmişlerdi. Her ne kadar onların yaptıkları bu iş onları suçlu bir duruma düşürüyor olsa da buna karşılık günahları için bağışlanması söz konusu oluyor ve ruhlarının dönüşüme maruz kalması suretiyle "seçilmişler"e dönüşme umudunu taşıyorlardı. Maniciliğin, kurucusunun bu durumdaki fikri ve örgüte ilişkin talimatları yüzünden takibata maruz kalmalarına karşın hakikaten de "dünya dini" haline gelmesinde ve asırlar boyunca bu durumda kalmış olmasında şaşılacak bir nokta bulunmamaktadır.

MAZDEK VE MAZDEKİLİK

Mazdek (Mazdak)'ın Yaşamı

M.S. V. yüzyılda yaşayan Mezdek, Mezdekilik adındaki dinin kurucusudur. Yaşamına ilişkin detaylı bilgi bulunmamaktadır. Kendisinin iki yüzyıl öncesinde yaşayan ve Maniciliği kabullenmiş olan Zerdüşt Bunde tarafından kurulan "Drist Din" adındaki dinin gelişmesine önayak oldu. Dicle Nehiri kıyısında bugün Kut ül-Amare adıyla bilinen Mozraya'da faaliyette bulundu. Mubed adı verilen dinsel önderlerin mutaasıplıkları yüzünden halk yığınlarında yaratılan kini, para ve mal varlığıyla kadınların muayyen bir tabakanın emrinde bulunmasının meydana getirdiği kıskançlığı da dikkate alarak, taraftar edinmek amacıyla, oluşturduğu dinde her kesimin bu nimetlerden eşit şekilde faydalanmasını temin edecek prensipler getirmeye çaba gösterdi.

Mazdekilik

M. S. V. yüzyıl sonu ile VI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve kimi kaynaklara göre M.S. 535 yılında ölen ve kimilerince din sapkını olarak damgalanan İranlı din adamı Mazdek (Mezdek)'in M.S. V. yüzyılın sonunda İran'da kurduğu mezhebin adıdır. Kimi kaynaklarda Zerdüştçülük inancında iktisadî ve toplumsal amaçlı dinî reform uygulamasıyla meydana çıkan inanç sistemi olarak kabul edilen Mezdekîlik ya da Mazdakçılık, kimi kaynaklarda ise Manicilik inanışının farklı bir şekli olarak kabul edilir. Ancak işin doğrusu bu dinin öteki iki dinden de birtakım şeyler almış olduğudur. Çünkü Mezdekîliğin içinde yer alan prensiplerin arasında hem Zerdüştçülüğün hem de Maniciliğin izlerine rastlamak mümkündür. "Mülkiyette ve kadında ortaklık"ı ortaya koyarak insanlar arasında vuku bulan uyuşmazlıkları ve kıskançlıkları ortadan kaldırmaya yönelik bir mezhep olan Mezdekîlik'in kurucusu olan Mazdek'e göre su ve hava gibi mevcut malların tamamının ve mal olarak kabul edilen kadınların müşterek bir biçimde kullanılması gerekiyordu. O, ilk insan olarak kabul edilen Âdem'in sulbünden gelen insanoğullarının kardeş ve eşit olmalarından ötürü herkesin hem hak, hem de mal açısından eşit olmasının müdafaasını yapıyordu. Kendisinin, Zerdüştçülüğü reforma tabi tutmak ve ilahî buyruğun buyurduklarını yerine getirmeyenleri doğru yola getirmek amacıyla gönderildiğini söylüyordu. Geri iktisadî şartlara uygun müşterekçi bir hayat önerisinde bulunması ve halkın, Mazdek'in söylediklerini dikkate alarak mallarını müşterek bir biçimde kullanmaya başlaması hâkim sınıfın rahat-

sızlığına neden oldu.

M.S. 488–531 yılları arasında Tahtta hüküm sürmüş İran hükümdarı Kubat zamanında ülke idaresi ve toplumsal yapı üzerinde büyük bir tesiri bulunan bu din hakkında her ne kadar Bizans ve Süryanî kaynaklarında kimi bilgilerle karşılaşılmakta ise de bilgilerin en detaylı olanı Arap ve Fars kaynaklarında mevcuttur. Mezdekîlik, kendisinden yaklaşık on iki yüzyıl öncesinde yaşayan Zerdüşt'ün doktrinini ve bu doktrinin devamı niteliğini taşıyan Maniciliği kaynak alır. Toplumsal, siyasî ve ahlâkî prensipler Mezdekîliğin asıl önem taşıyan ve etkili olan özelliğidir. Mezdek tarafından savunulan öğreti uyarınca, insanlar arasında oluşan kıskançlık, anlaşmazlık ve çatışmalara temel teşkil eden tek şey, özel mülkiyettir. Bundan ötürü mülkte ve bir mal olarak kabul gören kadında ortaklığın müdafaasını yapan Mezdekîler, "günah" olarak kabul ettikleri kan akıtmanın ve et yemenin de karşısındadırlar. Onları yağmacılık ve ırz düşmanlığı gibi hoş olmayan olumsuz davranışlara yönelten sebep de onlar tarafından kabul gören bu felsefeden kaynaklanıyordu.

Dönemin hükümdarı Kubat'tan yardım alan ve destek gören Mezdekîler, sertlik yanlısı hareketlerini ve yağmalama olaylarının dozunu attırmaya başladılar. Hükümdarın, Mezdekîlere bu desteği sağlamış olması, resmî çevreleri kendisine karşı isyana teşvik etti. İsyancılar tarafından tahttan indirilerek tutuklanıp hapsedilen hükümdar Kubat, bir yolunu bulup hapisten kaçarak Akhunlulara sığındı. Kaçarak yanlarına sığındığı Akhunluların desteğiyle yeniden tahtına oturdu. Bu süreç içerisinde hem Mezdekîliğin tehlike yaratacak bir şekilde kabul görerek halk arasında yaygınlık göstermeye başlaması, hem de soylu sınıfında bulunan insanların mallarının yağmalanarak kadınlarının kaçırılması olayları, Bizanslılarla savaşabilmek amacıyla soylular sınıfında yer alan insanlar ve rahiplerle anlaşma zorunluluğunda bulunan hükümdar Kubat'ı endişelendirmeye başladı. Etrafında bulunanların ve bilhassa şehzade I. Hüsrev (Ksusro-Anoşirvan)'in tesiri altında kalarak Mezdekîleri ortadan kaldırma kararının altına imza atan Kubat, M. S. 528 yılında Saray'da bir toplantı düzenledi. Rivayete göre bu toplantıya, içlerinde Mezdekîliğin kurucusu olan Mazdek'in de yer aldığı pek çok Mezdekî yandaşını da çağırdı. Çağrılı olarak toplantıya iştirak eden Mezdekîlerin tamamı bu toplantı sırasında kılıçtan geçirilir.

Bu büyük katliamın altına imza atan hükümdar Kubat'ın ölümünün sonrasında tahta geçen ve M. S. 531–579 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Hüsrev(Ksusro) I (Anoşirvan)'in net ve tavizsiz tavrı ne-

ticesinde ölümüne takibe alınarak cezalandırılan Mezdekîlerden canlarını kurtarabilenler ancak kayalık dağlara kaçarak mevcudiyetlerini devam ettirebildiler. Bu sırada Mezdek'in Hurrem binti Kade adındaki karısı kaçtığı Rey kasabasında pek çok taraftar topladı. "Hurrem Dinliler" olarak adlandırılan bu taraftarlar, "Hurremîlik" "Muhammere" ve "Bâbekîlik" tarikatlarını kurdular. İran topraklarında İslâmiyet'in yayılmasının sonrasında Mezdekîlikten ilham alınarak kurulan ve "Muhammere", "Hürremîlik" ve "Bâbekîlik" gibi adlarla meydana çıkan ve İslam dışı ve sapkın mezhepler şeklinde vasıflandırılan cereyanlar geniş oranda Mezdekîliğin bakiyeleri şeklinde kabul görürler.

Mistik dinî inanışlarla dışavurulmasına ve kaba bir düşünce olarak kabul görmesine rağmen müşterekçi bir hareket haline gelen Mezdekîlikten esinlenip onu geliştirerek Azerbaycan'da "Bâbekîlik" tarikatını kuran Bâbek, M. S. 816 yılında Arapların hâkimiyetini nihayete erdirerek Azerîlerin siyasî birliğine ve gelişmesine büyük katkı sağladı. Kimi kaynaklarda Anadolu'da yaşanan "Şeyh Bedreddin Hareketi"nin bu dinden etkilendiği öne sürülse de "Yârin yanağından gayrı her şey halkın ortak malıdır" diyen Şeyh Bedreddin, "kadın"ı bu paylaşımın dışında tutmaktadır. Bunun için Şeyh Bedreddin Hareketi ile Mezdekîliği aynı kefeye koymak haksızlık olur.

Bir "sapkınlık" olarak nitelendirilen Mezdekîlik, M.S. V. yüzyılda Zerdüştîlik ile yarış etmeye başladı:

"Ve bu, onun (dinin) üzerine söylediği gibi, dinin muhalifleri (ve) Mazdakçılar (Mazdakig-iz) olarak da anılan yeminli sapkınlar üzerine: Bu benim dinime zihin gücüyle bak, (ona) çok bak, ey Zerdüşt, eğer çokları, sapkınlarla tanışmış olarak, adalet, çalışma ve rahiplik ilan ediyorlarsa, ancak ilan edilen eseri az gerçekleştiriyorlarsa. Mazdayancı (Zerdüştî) dinde şu (söyleniyor) : Dine bak ve bu dünyevî varoluşta ve dokunulamazda, ona ve herhangi bir şeyde ondan (daha) dikkafalı olana karşı bir araç ara. Oluşmakta olan şeylerin en mükemmeli olan doğuştan adalet(tir) (asnomand ahlayih). Ve böyle (buyurur) Mazdayancı din: Ailelere dağıtıyorlar istihkakı. Çalışma, kendilerininkiler (hvasan) içindir, diyorlar. Ve payı kendilerininkilere veriyorlar. Yemeği (hvarişn) bir sözleşme (paşn) olarak görüyorlar, yani diyorlar ki: Yemek açlık ölçüsünde (olmalıdır). Ve çocuklar (tomag) (üzerine) diyorlar ki akrabalık anne tarafındandır. Ve kurt tarzı(nda) doğuruyorlar, yani bir şeyleri kurt tarzında yapıyorlar: Döllenmeleri, zevkin geçmesinden sonra gerçekleşiyor. Kurt yavrusunun peşinde (koşması) gibi, akrabalığı da anneye göre belirliyorlar. Kadınları koyun (gibi) satın alıyorlar ve çocuğu

oğul (ve) erkek kardeş (topluluğa)(?) taşıyor. (Diyorlar ki:) Onları size topluluğa verdik. Yalnızca (siz) toplulukta kalırsanız, (onlar üzerinde) yetkiye sahip olursunuz. Onlar Ordal'a (tanrının yargısına) da, birisinin açıkça, kendisinin masum olduğunun ortaya çıkacağını açıkça söylemesine de inanmıyorlar. Çocukları da aldatıyorlar, yani kendilerine geldiği gibi, onların üzerine de sözleşmeyi bozan gelmelidir."

Mehmet Ali İnci tarafından Türkçe'ye çevrilen Josef Wiesehöfer'in "Antik Pers Tarihi" adlı yapıtının 297./298. sayfalarında yer alan bu metinde, IX.- X. yüzyılın dinî bir ansiklopedisi niteliğindeki Orta Perçe–Zerdüştî Denkard tarafından kaleme alınan yedinci kitabının bir bölümde "Mezdekîlik Dini"nin bu durumda Zerdüştlüğün mukaddes kitabı olarak kabul gören Avesta'nın bir kitabına ait Mezdekîlerin doktrinine dair bir tefsirin söylemleri nakledilmektedir. Bu dinî topluluğu bundan evvel V. yüzyıldan VI. yüzyıla geçişin yapıldığı yıllarda yani 459–584 yılları arasında tahta hüküm süren Sasaniyan hükümdarı Peroz (Perviz)'un büyük kayıplar vererek kaybettiği Heftalitler Savaşı'nın ve öteki yıkımların ardından İran'ı derinden yaralayan kargaşalar döneminde köylülüğün bir kısmı bariz bir biçimde Mezdekçe ilan edilmiş bulunan toplumsal ahlâk dayanak alınmak suretiyle ve bazen de 488–496 ve 499–531 yılları arasında olmak üzere iki kez tahta hüküm sürmüş Sasaniyan hükümdarı Kavad (Kubat) tarafından kışkırtılmış bir şekilde kendilerine karşı isyana kalkıştıkları soylu sınıfın mülklerini ve kadınlarını ele geçirdiler. Yararlanılan kaynaklarda bu konuda verilen bilgiler arasında bir çelişki bulunmaktadır. Şöyle ki; bazı kaynaklarda Mezdekîlerin bu konuda haklı olduklarına vurgu yapılırken, bazı kaynaklarda da tam tersi savunulmaktadır.

Bulunduğumuz zaman içinde Mezdekîlik dininin kurucusu olan Mazdek'in yaşam öyküsü, örgeleri ve savunduğu doktrinin fikrî menşeyleri, antik dönem nakledilmesinde ve çağdaş araştırıda Mazdek ve Mazdek'e inanan insanların dinî topluluğuyla isyana girişenler arasındaki Mazdek'in doktrininin amaçlarıyla Mazdek yanlısı halk isyanlarının neticeleri arasında bulunan bağ benzeri tartışı konusu olmaktan çıkamamıştır ve çıkacağa da pek benzemiyor. Çünkü bazı konularda olduğu gibi bu konuda da net olmayan bilgilerin varlığı söz konusudur. Böyle olunca da aradaki çelişkiler su yüzüne çıkıyor. Yani bu konunun kesinliği konusunda gerekli bilgiyle donanımlı değiliz. Eldeki bilgiler bu konunun netliği hususunda yeterli değildir. Bunun gerektirici nedeni Mazdek'in arzusunun sadece dinî ve siyasî muhaliflerinin düşünce bakımından bize nakledilmesinde ve geleneğe şekil verebilen insan-

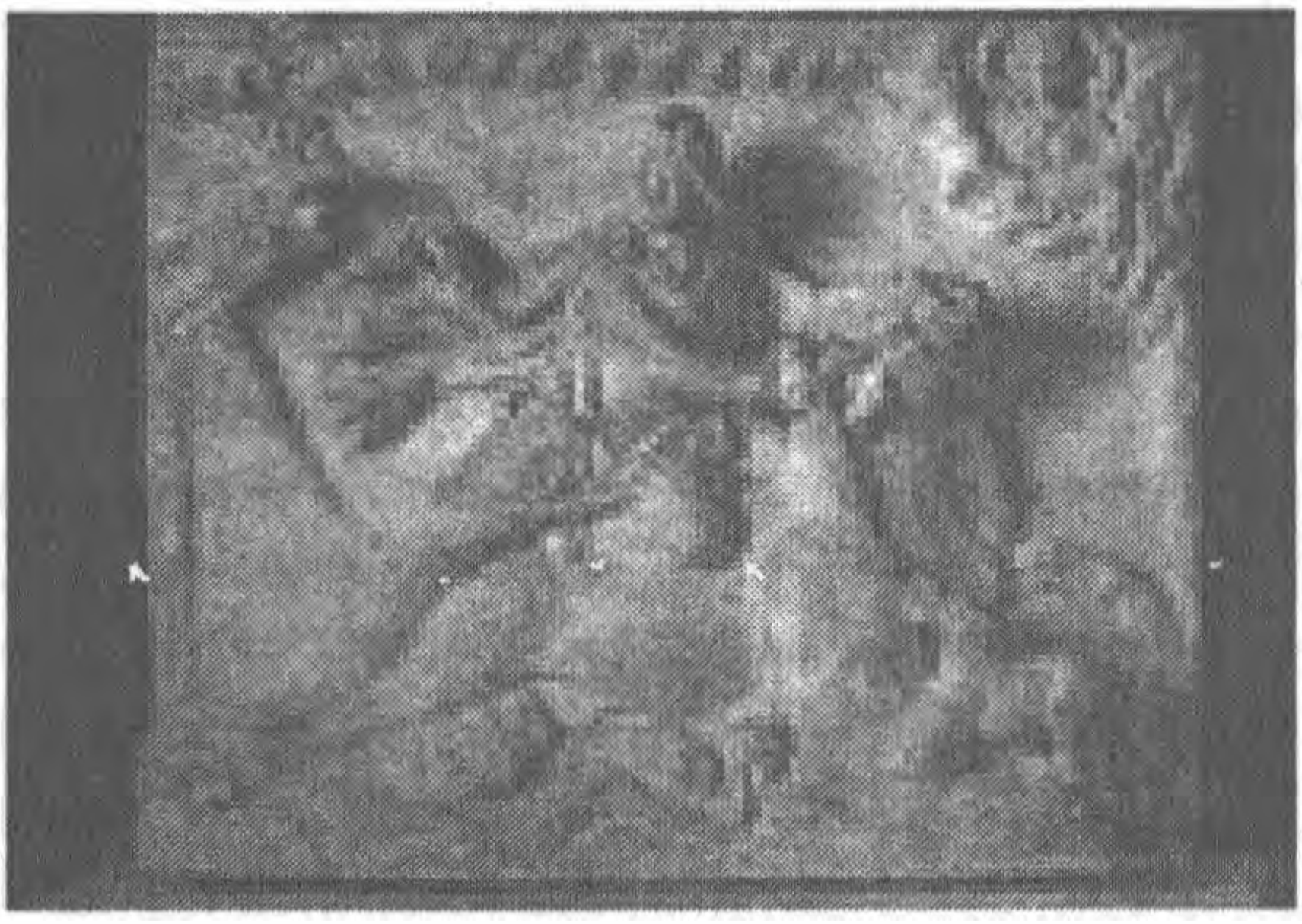
ların Mezdekîler veya isyana girişen köylüler olmayıp o devrin savaşımlarında utku elde eden ve M.S. 431–578/79 tarihleri arasında taht-ta hüküm süren Sasaniyan hükümdarı Ksusro I (Hüsrev-Anoşirvan) ve Zerdüştçülük yanlısı olan otoriteler olmasında saklıdır. Bu geri plandan Denkard'dan naklettiğimiz yukarıdaki alıntıya özel bir ehemmiyet terettüp etmektedir: Çünkü bu Mazdekçi toplumsal doktrinin ta başından beri belirlenen amaçlarını, bunları kabullenmese de çoğunlukla kullanılan Arapça ve Yeni Persçe kaynaklarda verilen bilgiler uyarınca daha bariz bir biçimde adlandırma yapmaktadır. Ayrıca Mezdekîlerin zor kullanmak şartıyla soylulara ait ambarların talan edilmesi ve kadınlarının kaçırılmasıyla bağlantısını kurmuyor. Bu şekilde hem Mazdek'in hem de kendisine inanan yol arkadaşlarının amaçlarını ve örgelerini isyana girişenlerin ve soylu himayecilerinin amaçlarından ve örgelerinden ayrı tutmak düşüncesinde olanların düşüncelerini, hem de Mazdek'in halk isyanlarına aktif bir şekilde iştirakini inkâra kalkışanların düşüncelerini tasvip etmektedir. O zaman Zerdüşt yanlısı tartışmacımız, Mazdekîlere ne tür bir yaşam şeklini salık vermektedir? En başta "kendininkiler"in, "aile"nin bakışın, yani kadınlarla malları mahallî topluluklar ("büyük aile") içinde üleşmeye hazır olmayı; yorum yapanımız için ise bu "sundermann" denilen "kabul edilemez grup bencilliği" şeklinde gelecektir. Yemekten bir "sözleşme" şeklinde bahsediliyorsa şayet bu bireyin sadece kendisi için yaşamsal öneme haiz yemesinde ve arta kalanını sıkıntı içinde bulunan yol arkadaşlarına dağıtmasından ötürü bir başka anana taşınaz. Belgelerimizin tamamında mevcut olan "kadın ortaklığı" ve bunun aile hukuku bakımından neticeleri bilhassa mesleği eleştiri yapmak olan insanların işini zora sokmaktan başka bir işe yaramaz: Sülalenin baba tarafından gelmesini ve ev yönetiminin erkek vasıtasıyla muhafazasını toplumsal hayatın asıl şartı ve asıl isteği şeklinde gören bir insan için neslin anne tarafından idamesinin geçerliliği, güveni bulunmayan babalığın neticesi ve eğitim vazifelerinin topluma nakledilmesi olarak oldukça çirkin gelmiş olabilir. Burada muallâkta kalan, kadınların bir mal gibi parayla alınmasına bulunulan dolaylı anlatımdır:

Josef Wiesehöfer, "Antik Pers Tarihi" adlı yapıtının 300. sayfasında şöyle diyor : "Mazdakçılar bunları kendi din kardeşlerinin diğer topluluklarından mı yoksa başka inançlardan olanlardan mı "satın alarak elde ettiler ?" Son olarak her ikisi de Zerdüştî hukukta sıkı bir şekilde yer alan Ordal (Tanrı yargısı)'ın ve yeminin reddi, dışsal ritüelliğe karşı bir direnişe işaret etmektedir."

Metindeki suçlamaların tamamı Mezdekîlik inanışını güden top-

luluğun iç tanzimlerine aittir. Burada muallâkta kalan ve yanıtı verilmemiş olan soru Mazdek'in bizzat şahsının mı– yoksa kendisine taraftar olanların bir kısmının mı- nakletmenin bir kısmının bize verdiği bilgiler uyarınca bu uygulamanın toplumun tamamını içine alacak bir biçimde herhangi bir mülke sahip olmayanların lehine, mülk sahibi bulunan insanların aleyhine geniş hale getirilmesi için mi gayret harcadıkları yoksa bunun köylü ayaklanmacıların bir eseri mi olduğu bunlar uyarınca Mazdek'in mefkürelerinin mi kendilerini özgünleştirdiği sorunudur? Burada mutlaka değinilmesi gereken iki önemli şey daha bulunmaktadır: Bunlardan ilki, Mazdakçı doktrin kendisini sadece toplıma ilişkin münasebetlerin düzene sokulmasıyla sınırlı tutmadı, bununla birlikte gnostik-sinkretistik şeklinde vasıflandırılabilecek detayların en incesine değin görüş bildirilmiş bir tanrıbilimsel kuramla gerekçelendirdi. İkincisi ise vukubulan halk isyanlarının önüne geçilmesi ve Mazdek inanışında olanların takibata alınması, inanca öldürücü hamleyi yapmaktan uzak kaldı. Yeni bir kılık altında ve yeteri kadar sıklıkta yeraltında Sasani İmparatorluğu'nun çökmesine tanıklık etti ve erken İslâm döneminin takibatına dayandı.

D-) Mithracılık

"Sabah tanrısı Mithra
Büyük boğanın öldüğü bu yerde
Karanlıklar içindeki çocuklarına bak
Kurbanınızı kabul et!

Sen pek çok yol yaptın
Hepsi de ışığa varan.
Ve asker de olan Mithra
Bize ölmesini öğret!"

MÖ 756 ile MÖ. 146 tarihleri arasını kapsayan Helenistik çağın din biçimleri arasında bulunmasa da Mitraizm'i, Hıristiyanlığı etkisi altına alan biçimlerden biri şeklinde görmek mümkündür. Bu etkileşim karşılıklı olmuştur. Ama hem Hıristiyanlığın, ortaya çıktığı dönemin havasını etkisine alan büyük bir öneme sahip bir din olmasından ötürü, hem de hiç olmazsa IV. yüzyıla değin Hıristiyanlığın büyük bir rakibi olmasından ötürü Mithracılık bir öneme haizdir. Menşei oldukça eskilere uzanan Mithracılığın, Medlerin egemenliğine son verdikten sonra bilinen ilk büyük imparatorluğun temellerini atan Ahameniler devrinde kraliyet tapımı kapsamında bu dine ilişkin törenlerin yapıldığı bilinen bir gerçektir.

Pars Mitra'sı yerine Plutarkhos'a göre Kilikiya korsanları arasında yaygın olan Roma Mitra'sı daha büyük önem arz etmektedir. Bu konudaki kaynaklarda verilen bilgilere göre bu din, Hıristiyanlık'ın Pavlus adındaki asıl babasının memleketi olan Tarsus'tan Roma'nın ta-

mamına yayılmıştır. Yunanlar tarafından, geleneksel düşman olarak kabul edilen Perslere ait olan bu dine tepki duyulmasına rağmen Mitraizm, Anadolu'nun tamamında ve Avrupa'da büyük bir hızla yayılmış ve IV. yüyyılda dönemin en güçlü dinlerden biri haline gelmiştir. Pers ve Roma Mithra'sı arasında kimi küçük nüans farklılıkları bulunmasına rağmen temel yapılarında bir değişiklik mevcut değildi.

Hıristiyan ritüelleri ile Roma ritüelleri arasında mevcut olan ve pek çok çalışmaya kaynaklık eden çok benzerlik bulunmaktadır. Bu kadar çok ritüel benzerliğine rağmen Hristiyan mitolojisi ile çok büyük farklılıklar göstermektedir. Bunlara kısaca değinmekte yarar vardır:

Mithra'nın, bir kayadan doğduğuna inanılınasından ötürü Mithraizın'de mağaranın önemi oldukça büyüktür. Bu dinde, tıpkı İsa'nın Beytüllahim Mağarası'nda doğumuna benzer bir inançla karşılaşmak mümkündür. El Biruni tarafından verilen bilgilere göre, Parth kralları, tahta oturmasının bir gün öncesinde mağaraya çekiliyor ve ardından tebaası, ona, yeni doğan bir bebekmiş gibi, bir başka ifadeyle onu tabiatüstü menşeyli bir çocukmuş gibi karşılarlardı.

Mithra'nın boğayı öldürme sahnesi, Mithraizm'deki en önemli mitolojik bölümdür. Bir eliyle boğayı burun deliklerinden yakalayan Mithra, öteki eliyle boğaya bıçağı saplar. Mithra tarafından öldürülen bu boğanın iliğinden, ekmeği veren buğday ve kanından gizemli dinler tarafından kutsal içki olarak kabul edilen şarabın elde edildiği bağlar yeşermeye başlar. Erginlenme ritüeline benzer Mithra ayinlerinde kutsal ekmek ile şarabın içilmesi, Mithraizm'in ritüellerini, kendi ritüellerinin şeytanî bir taklidi şeklinde gören Hristiyan din savunucuları tarafından acımasız bir biçimde eleştirilmiştir. Dahası Mithraizm'de de ünlü "son yemek" benzeri bir ziyafet düzenlenirdi. Mithra'nın boğayı öldürmesinin sonrasındaşeytanî bir biçimde "son yemek" yenmekteydi.

Vastiz törenlerinin bir benzerinin Mithraizm'de de yapılıyor olması, Hristiyanları kızdıran bir başka konuydu. Erginlenme namzetine merasimin bir merhalesi sırasında kendisine bir taç uzatılan namzet, "Benim tek tacım Mithra'dır" diyerek kendisine uzatılan tacı reddederdi. Bunun sonrasında namzetin ya kızgın demirle alnı dağlanırdı ya da yanar durumdaki meşaleyle arındırılırdı. Alnı kızgın demirle dağlama, ilk Hristiyanlar tarafından insanların ellerini alınlarına veya başlarına koymak suretiyle onlara kutsal ruh vermesine, bunun gibi meşaleyle arındırma işi de buhur kullanılmasına benzer bir ritüelden oluşuyordu.

Her iki dinin tanrılarının 25 Aralık günü doğmuş olması, Hristiyanlar bakımından rahatsızlık yaratan bir başka benzerlikti. Esasen

bunlara rahip sınıflarının müşterek vasıfları, erginlenme merhaleleri (Katolik Kilisesi'nin Din veAhlak ilkeleri içinde vaftiz sırrı, Güçlendirme sırrı, Efkaristiya sırrı, Günah çıkarma sırrı, Hastalara Yağ Sürme sırrı, Ruhbanlık sırrı ve Evlilik sırrı olmak üzere yedi sır sayılıyor. Kimi değişikliklerle benzer bir yapı gizemli dinlerin bir çoğunda olduğu gibi Mithracılık'ta da mevcuttu), öteki İran dinlerinde de mevcut olan kıyamet ve ölülerin dirilişi benzeri unsurları da ilave etmek gerekir.

Hristiyanlıkla benzerlik arzetmeyen taraflarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Mithracılık İran asıllı olduğu halde gerçek bir birleşimden oluşuyordu. Mitraizm'in din adamları, hem öteki doğu asıllı dinler gibi yabancı olmayıp Romalıydılar hem de törenler esnasında Latin dili kullanılıyordu. Bu dinin tam anlamıyla bir asker dini olması da kayda değer bir başka tarafıydı. Tanrısı, bir çeşit asker kahramanı olan bu dinde kadılara yer yoktu. Ernest Renan'ın: "Eğer büyüme aşamasındaki Hıristiyanlığın yolu, her hangi ölümcül bir hastalık tarafından kesilseydi, dünya herhalde Mithracı olurdu." sözünden de anlaşılacağı üzere bu dinin bir dönemler katettiği yolu göstermiş olsa da kadınları dışlanmasından ötürü hiç olmazsa bu haliyle Hıristiyanlık tarafından kattedilen yolu katetmesi mümkün olamazdı.Tanrısının ölme ve dirilme sürecini yaşamamış olması, Mithracılığı öteki dinlerden ayıran en önemli özellikti. Yunan sarhoşluk tanrısı Dionysos, Frigyalı efsanevi müzikçi Orpheus, Mısır'ın kral tanrısı Osiris ve Bahar tanrısı Attis vb. tanrılar gibi ölüp yeniden doğmuş olmasa da bu, erginlenme ritüellerinde yer alan ölüm ve yeniden doğum muhtevasında değişikliğe yol açmamıştır.

Mitracılıcılık inanışında ayinler gizli olarak yapıldığı halde kimi zaman Roma imparatorlarınca resmi din olarak kabul edildi. Hatta tarihçi Lampridius tarafından verilen bilgilere bakılırsa Commodios adındaki Roma imparatoru, bir adayı erginlediği sırada sadece simgesel olarak yerine getirmesi lazım gelen cinayeti gerçekten işlemek suretiyle dinin kirlenmesine yol açmıştır. Her zaman Hıristiyanlıkla yarış içinde olan Mithracılık, Hıristiyanlığın aleni bir biçimde imparator Kostantinus tarafından desteklemesi üzerine mevcut gücünü yitirmiştir. Neticede Gratianus tarafından 383 yılında çıkarılan bir kararnameyle resmi desteğini yitirdi ve kovuşturmalara maruz kaldı.

Menşeyler ve Kültün Yayılması

Mithra araştırılarının kurucu babası olarak kabul gören Belçikalı bilimadamı Franz Cumont tarafından verilen bilgilere göre genellikle bir "doğu" dini şeklinde tanımlanan Mithra kültü, Doğu'da, büyük bir olasılıkla İran"da ortaya çıkmış ve ardından batıya yönelerek Roma'ya değin ulaşma başarısını göstermiştir.

Hakikaten menşey olarak bir doğu tanrısı olan Mithra'nın, resmedildiğinde de üzerine giyindiği giysiler hep doğu giysileridir. Konik şekilli Frigya şapkası doğu ile var olan bağına vurgu yapmaktadır ve İ.Ö. 1. yüzyılda Antik Çağdan kalma Kommagene bölgesinde yer alan Nemrut Dağı"ndaki röliyefler de onu bu biçimde giyinmiş bir şekilde Kral Antiochus"u (İÖ 80-32) selamlarken görmek mümkündür.

Ayinlerde kullanılan "nama" denilen"selam" benzeri kelimeler, meşale taşıyan Cautes ve Cautopes ile esrarlı Ehriman benzeri Mithra'nın maiyetinde olanların adları hep İran veya Mezopotanıya menşeylidir.

Ama bu "doğu" ögeleri hangi ölçüde enine boyuna ele alınmıştır? Cumont'un Mithra Kültü'nün doğu menşeyli olduğu savına destek veren önemli bir öge Plutarkhos'un Büyük Pompey'in İ.Ö. 67 tarihinde Akdeniz'de deniz eşkiyalarıyla savaşımını işleyen bir metninde bulunmaktadır.

Güneydoğu Küçük Asya'da Kilikya korsanlarının: "Garip kurbanlar getirdikleri ve Mithra Kültü'nde hâlâ mevcut olan gizli ayinler gerçekleştirdikleri" söylenmektedir. Bu metin İ.Ö. 1. yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'de Mithra ayinlerinin mevcudiyetinin delili şeklinde kabul görmüş ve Kilikyalı korsanları Mithra Kültü'nü batıya götüren aracılar şeklinde tanımlanmışlardır.

Eğer yanlış değilse, öyleyse niçin Akdeniz dünyasında Mithra tapınakları veya "Touroctony" denilen boğa öldürme sahnesleri M.Ö. 300-30 tarihleri arasını kapsayan Helenistik çağ süresince hiç bulunmamaktadır ve şayet Mithra inancının menşei doğuda aranmak isteniyorsa niçin imparatorluk döneminde orada "mithraeum" denilen yer altı tapınaklarının sayısı fazla değildir. Gene şayet Mithra inancı hakikaten M.Ö. I.yüzyılın ortalarında batıya ulaşma başarısını göstermişse oradaki delillerini bulmamız neden bir buçuk asır beklenmiştir.

M.S. 50-125 tarihleri arasında yaşayan Yunanlı yazar Plutarkhos, Mithra inancının daha yeni yeni yayılma gösterdiği M.S.II. yüzyıl ortalarında yazıyordu bundan ötürü "gizli ayinler"den bahsedilmesi büyük olasılıkla bir tarih hatası olabilir. Kilikyalı korsanlar Mithra'yı

bir tanrı olarak kabullenmiş olabilirler (Antiochus tarafından komşusu Kommagene'de yaptırıldığı gibi) ama boğa öldürme ve Mithra inancının ritüel ve tüm ayinleri o zaman büyük olasılıkla henüz ortaya çıkmamıştı. Mithra inancının menşeylerini M.Ö. II. yüzyılda Türkiye'de Tarsus'un felsefe ve bilim muhitlerine oturtulan alternatif bir düşünce de aynı tenkitlere kapısını aralamaktadır.

"Tauroctony" denilen boğa öldürme sahnesini andıran eski bir gönderme, M. S. 51-96 yılları arasında yaşayan Roma imparatoru Titus Flavius Domitianus'un, M.S. 40-96 tarihleri arasında yaşayan saray şairi Latin şair Publius Papinius Statius'un M.S. 92 yılında yayımlanan bir şiirinde: "Bir Pers mağarasının kayaları altında inatçı boğanın boynunu büken" dizesidir. M.S. 98-117 tarihleri arasında tahtta hüküm süren İmparator Trajan tarafından muhafız alayı başkanının Alcimus adındaki kölesine yaptırılan Tauroctany'nin ilk betimlemesi halen British Museum'da bulunmaktadır.

Kültün, bundan ötürü Roma'da aydın gruplar arasından çıkmış olduğu tahmin edilmektedir. Bunlar, kurtuluş vaadinde bulunan kültlerin ve bir ölüm sonrasındaki dünyanın klasik devlet dininden daha umut yaratıcı olduğu bir dönemde yeni bir din "yaratmış" olabilirler.

Mithracılık, M.S.125 tarihi sonrasında bilhassa kuzey sınırları boyunca ve Roma'nın Ostia adlı liman kenti gibi çeşitli uluslardan olanları içinde barındıran yerlerde büyük bir hızla yayılmıştır. Sadece Ostia'da "mithraeum" adı verilen 16 yer altı tapınağı bulunmuştur. Bu din, ordu ve tüccar sınıfı arasında oldukça çok popüler olmasına rağmen yalnızca erkeklerle sınırlı olmasından ötürü (Hıristiyanlık gibi) evrensel cazibe merkezi olma başarısını gösterememiştir.

Boğa Öldürme Sahnesi

Boğa öldürme sahnesi olarak bilinen "Tauroctony" hızlı bir biçimde belirli ölçülerle sınıflanmıştı ve bir iki bölgesel farklılıklar varsa da tablo imparatorluğun hemen hemen her yanında aynıydı. Mithra, hançerini, dizlerini bükerek topukları üzerine sırtına oturduğu boğanın boynuna saplıyor. Bu pozun ilham kaynağı hiç tartışmasız Roma'da Trajan Forumu'nda ve öteki yerlerde bulunan röliyeflerde görülen Zafer'in, sırtına kapanarak bir boğayı zaptetmesi sahnelerinden alınmıştır.

Tanrı ile Tanrının onuzu üzerinden baktığı Güneş Tanrısı Sol arasındaki güneş ışını, aralarında mevcut olan yakın ilişkiyi gösterir ve Sol'un kuzgun adındaki kuşu da genellikle orada bulunur. Luna adındaki ay tanrıçasının bir büstü Güneş tanrısı Sol'un büstünü dengeler. Me-

şalesini havaya kaldırmış Cautes, ışığın ve aydınlığın; meşalesini aşağıya doğru çevirmiş Cautopates, karanlığın mümessilidir ve boğa öldürme sahnesinin iki tarafında bulunurlar. Mithra kültünün temel ögesi; ışık ve karanlık arasında bulunan ikiliktir.

Boğanın alt tarafında bir akrep, derisini değiştirmesinden ötürü toprağın ve yenilenmenin simgesi sayılan yılan ve çoğu zaman boğanın yarasından sızan kanı yalamak amacıyla zıplayan bir köpek bulunmaktadır. Boğanın kuyruğunda yer alan buğday başakları, tanrı Mithra'nın bu yiğidane hareketinden ortaya çıkan yeni yaşamın mümessilidir.

Ren ve Tuna ırmaklarının sınırlarında yer alan betimlemelerde boğanın altında bulunan bir aslan ve şarap karıştırmaya yarayan bir kap büyük bir olasılıkla ateş ve suyu sembolize eder. Böylece yılanın sembolize ettiği toprakla bir üçlü meydana getirirler. Bu bölgede yer alan ve "boğa öldürme sahnesi" olarak bilinen "tauroctony"lerde Mithra'nın, kayadan yaratılması, güneş tanrısı Sol ile anlaşması, su mucizesi, boğanın ele geçirilişi, mağarada Sol ile beraber boğa etini yemeleri vb. gibi daha başka işleri de görülür.

Tauros[boğa], Leo[aslan], Scorpi[akrep], Mithra'nın tauroctony (boğa kurban etme sahnesi)'si bir "yıldız haritası" şeklinde görüldüğünde de anlaşılacağı üzere boğa öldürme sahnesinde yer alan ögelerin, geneli astrolojik sembolizmle yakından alakalıdır. Nazariyenin birinde yer alan bilgiler uyarınca bu, bahar gündönümü Boğa burcunda olduğu zaman gök ekvatorunda yer alan kimi yıldızların simgesel betimlemesidir. Güneş tanrısı Mithra ve onun evren üstündeki egemenliği kültün temelini oluşturur. Gökyüzünün yıldızlarını, Mithra tarafından sırtına giyilen pelerinde ve "mitraeum" adı verilen yer altı tapınaklarının kubbeli tavanlarında görmek mümkündür.

Tapınaklar ve Ayinler

Genelde küçük ve dört köşeli olan Mithra tapınaklarının bilinen en büyüğü; Romanya'da, Oraştie Dağları'nda, Apa Oraşului ırmağı kıyısındaki Sarmizegetusa yerleşim bölgesinde bulunan 26 m. boyundaki tapınaktır. Bu tapınaklar çoğunlukla bir giriş, uçta bulunan Tauroctony'ye değin varan bir ana salondan meydana gelmektedir. Tapınakların iki tarafta bulunan yüksek platformlara uzanmasından ötürü "mithraeum" adı verilen yer altı tapınakları, külte üye olanlar tarafından toplantı odaları olup gizli törenlerin gerçekleştirildiği bir yerdi. Hıristiyan kiliseleri ile benzerlikler göstermesine rağmen sadece tanrı yontusunun yer aldığı ve törensel kurban olayının dışarıda açık havada

bir sunakta yapıldığı putperest tapınaklarıyla farklılık göstermektedir.

Mithra adına yapılan bu tapınaklarda nelerin yapıldığı hâlâ gizemini korumaktadır. "Kuzgun" adı verilen en alt tabakada bulunanlardan mahallî Mithra cemaatinin lideri konumunda bulunan en üstteki Pater (baba)'e değin yedi derecenin mevcudiyetinden daha önce söz etmiştik.Çok önemli olduğu anlaşılan Aslan dördüncü derecede yer almaktadır. Metinlerin bazılarında tapınaklardan "leonteum" şeklinde bahsedilmektedir.

Derecenin birinden ötekine geçmek sanıldığı kadar kolay değildir. Bunu gerçekleştirirken bazı zorluklarla yüz yüze gelinebilir. Cemaate yeni girecek olan kişinin gözleri bağlanır (freskler in kimilerinde meşale ile damgalanmalar ve kılıçla açılan yaralar görmek mümkündür.), bir tapınakta (Hadrianus Duvarları'nda Carrawburgh) işkence yapılan bir çukurun bulunduğu ve aday olan kişinin bu çukurda simgesel bir şekilde yakıldığından söz edilir.

Sol İndiges ve Mithra'nın boğa eti yemelerinin simgesi olarak (Mitraeumların bazılarında mevcut olan kemikler göz önünde bulundurulduğunda) pahalı olan sığır eti yerine koyun veya tavuk eti yenirdi. Bazen boğa eti yerine ekmek, kanı yerine şarap kullanılırdı ki bu da Mithra kültünün Hıristiyanlıkla çatışmasına yol açmaktadır. IV. yüzyılın ilk dönemlerinde Hıristiyanlığın, resmiyet kazanmasıyla Mithra kültü de hızla çöküş dönemine girmiş ve tapınaklar, muhtemelen Hıristiyanlarca yıkılmaya başlanmıştır.

Mithra Kelimesinin Menşei

Sanskritçedeki Mitra, Avesta ve Pehlevice'de Yunanca'da ve Latince de Mithras şeklinde yazılırdı. Zerdüştçülük öncesi İran'ında da güneş, adalet, savaş ve antlaşma tanrısı olan Mithra ilahî menşey olarak, Hinduizm'in Veda zamanında adı, "ebedî" anlamı taşıyan Tanrıça Aditi'nin oğullarından biriydi.

Adına, ilk defa M.Ö. 1400 tarihli Veda metinlerinde rastlanılan Mithra, Hindistan'dan Pers dünyasına, Perslerin Büyük İskender karşısında mağlup olmalarının sonrasında da Yunan dünyasının tamamına yayılmıştır. Ancak Roma dönemi gizemi henüz aydınlığa kavuşmuş değil.

Yukarıda da açıklandığı üzere Zerdüşt doktrininin bütünüyle etkin olamadığı İran dünyasında Ahura Mazda'nın Işık Tanrılığı ile Adalet görevlerinin de yüklenildiği Mithra, en ulu tanrı olarak kabul gör-

meye başladı. M.Ö. 500'e doğru, M.Ö. 522–486 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni kralı I. Dara (Darayavauş) zamanında adına rastlanılan ve Boğazköy (Hattuşaş)'de bulunan M.Ö. XIV. yüzyıl Hitit kitabelerinde Hurriler tarafından kurulan "Mitanni Krallığı"nın tanrısı olarak adından söz edilen Mithra, menşei kesin olarak bilinmemekle birlikte İran'da büyük itibar kazanan ve ayrıca Hindistan ve Anadolu gibi topraklarda da kendisine tapınılan Büyük Işık Tanrısı'dır. Veda dönemi Hinduizm'inde de rastlanılan, yargılayan ve aracılık eden çok önemli bir tanrı olan Mithra, aynı zamanda her şeyi gören ve duyan bir tanrı olmasından ötürü de "öteki dünya"da ölülerin ruhlarını sorgulama görevini de yüklenmişti. Asya'da yaşam sürdüren Yunanlılar tarafından M.Ö. 330–30 tarihleri arasındaki döneme adını veren Helenistik Çağ'da insan şeklinde tasvir edilmeye başlanan Mithra, M.Ö. 550- M.Ö. 330 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeniler Dönemi İran'ında Aşk ve Bereket Tanrıçası Anahita'yla birlikte anılmasının ve Samilerin Güneş Tanrısı Şamaş'ın özelliklerinin tamamını bünyesinde barındıran veya kimi kaynaklarda öne sürüldüğü gibi Şamaş ve Frigya'da bulunan Sabazios ile karıştırıldığı sanılan ve Hindistan'da Sanskritçe'de "dost" anlamına gelen Mithra, Veda inanışında evrene ilişkin düzenin koruyucusu, ya da maddî ve manevî âlemin ulu önderi "Rita"nın koruyucusu olarak kabul gören tanrı Varuna'nın kardeşi olup Güneş'i sembolize ederken, Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'ya göre kâinatın yaratıcı güçlerinin egemenidir.

Tapınımı, M.Ö. 330–30 yılları arasındaki zamana adını veren Helenistik Dönem'de Anadolu'ya, sonrasında da bu toprakların egemeni durumuna gelen Roma ordusuna ve onların aracılığıyla da M.S. II. yüzyılda Roma'daki liman kentlerine, büyük kentlere ve garnizonlara yayılarak gizemli ibadetlerin en önemlileri arasında yer almaya başlayan ve genelde başında bulunan Frigya başlığıyla bir boğa kurban ederken tasvir edilen ve ilk kez İran veya Hint menşeyli Mezopotamya kavmi olan Hurrilerde ortaya çıkan ve sonradan geçtiği Roma İmparatorluğu'nda beş yüzyıl kadar uzun bir zaman Hristiyanlığın karşısında dimdik ayakta durma başarısını gösteren Mithra dini "Mithraizm" ya da "Mithracılık", yedi aşamadan oluşan bir törenden; kutsal ziyafet ve hayvan kurban etmelerden meydana gelmesinden ötürü bir zamanlar Hristiyanlığa rakip olarak görüldü.

İlk çağlarda Anadolu'ya özgün kültlerin özelliklerini bünyesine almak suretiyle Helen dünyasında yaygın hale gelen Mithra, Anadolu'da bulunan Pontus, Bergama ve Bosporos benzeri krallıklarda önemli bir

yer edindi. Sözü edilen bu krallıkların kralları, "Tanrı Mithra'nın ilham verdiği" anlamına gelen "Mithridades" unvanıyla anılırlardı. Eski Anadolu, Girit ve Önasya gibi medeniyetlerde yer alan boğanın, Hint ve İran menşeyli Mithra inanışıyla ilişkin olduğu zannedilir. İran'da; kayadan doğma olan Işık Tanrısı Mithra'nın semavî bir boğayı kurban ederek kâinatı varettiğine ve canlılar âleminin tümünün bu boğanın kanından meydana geldiğine inanılır.

İfade ve sembolleri tek tanrılı dinleri ve bilhassa Hristiyanlığı çağrıştırır. Boğanın vaftiz edilişinin yanı sıra son yemeği, bedenini sembolize eden ekmek ile kanını sembolize eden şarapla yenilen Mithra'nın bu geleneğinin aynısı Hristiyanlık'ta Peygamber İsa adına yapılmakta olan kutsama töreni esnasında da uygulanmaktadır. İsa benzeri özellikleri bünyesinde barındıran Mithra; bir tanrıdan ziyade "Büyük Güneş Tanrı" ile insanlar arasında bir aracı, yani bir Peygamber konumundadır.

Yortusu olan "25 Aralık Günü"nün Hristiyanlık'ta kutlanmakta olan Noel'in menşeini oluşturduğu zannedilen Mithra; "Gece-Gündüz", "Yargılama Günü" "Ölümsüzlük", "Oruç", "Kurban" vb. inançlarıyla tek tanrılı dinleri çağrıştırır. Yeraltında yapılan ve "Mithraeum" adını alan Mithra tapınakları, dinî anlatımlarla uyum içerisinde olan resimlerle bezelidir.

Ölü ruhlarının, öteki dünyada yaşamlarını sürdürebileceği umudunun Mithra ibadetine manevî açıdan bir boyut katmış olması bu dinin gözde din haline gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu dine inanlar, Mithra'ya kanının arıtıcı olduğuna inanılan bir boğa kurban etmek suretiyle ebedîliğe kavuşabilecekleri inancını taşıyorlardı. Gizemli törenleri mağaralarda ve özellikle de yeraltında inşa edilen ve Mithraeum adı verilen yeraltı tapınaklarında gerçekleştirilen Mithra'nın, özellikle Roma'da ve Ostia'da boğayı kurban eden Mithra'nın aslan başlı Kronos vb. ibadetlerin simgeleriyle bezenmiş olan yüzlerce tapınağı mevcuttu. Tapınımı; karga, kartal başlı aslan, asker, aslan, İranlı, Güneş'in habercisi ve baba olmak üzere yedi aşamadan oluşan bu dinde bir de "Babaların Babası" adı verilen ulu bir lider bulunurdu. Törenlerinin bazılarında dine yeni katılmakta olanların maske takındıkları, kutsal su, oruç ve kırbaçla arındıkları, mukaddes olarak kabul gören ziyafetlere iştirak ettikleri ve muhtelif hayvanlar kurban verdikleri bu dinde bir üst aşamaya yükselebilmek amacıyla muhtelif sınavlardan geçmeleri bir zorunluluktu.

Eski İran Dinlerine İlişkin Kavramlar:

Ahuramazda (Ahura Mazda): Eski İran'da (Zerdüşizm ve Mazdeizm'de) ilah.

Ameşas Spentas: Ölmez Ermişler. Ahura Mazda'nın altı yardımcısı.

Andra: Ara bozucu şeytan.

Asuralar: İyilikçi ruhlar.

Atar: Kutsal ateş.

Ateşgede: Zerdüşizmde ateş tapınağı.

Avesta (Zendavesta): Zerdüşizm'in kutsal Kitabı; Zerdüşt'ün sözleri olduğuna inanılan kitap.

Azer Burzin Mihr: Çiftçilerin kutsal ateşi.

Behişt: Mazdeizm'in cenneti.

Bundahisjin: Avestadan sonra gelen kutsal kitap.

Dakhma: Ölüler için yapılan sessizlik kuleleri.

Dayvas: Tabiatın iyi ruhları

Denkart: Mazdeizm'in din ansiklopedisi.

Efrâsyâb: İran'ın eski mitolojik kahramanlarından.

Ehrimen (Ahriman): Zerdüşizm'de kötülükler ve karanlıklar tanrısı.

Ender: Kötücül ruhlar.

Erdibihişt: Erdemin simgesi ve ateşin koruyucusu.

Fravaşîler: Zerdüş Dini'nin koruyucu melekleri.

Ghanbar: Zerdüşizm'de bir bayram

Gav-ı Arz: İranlıların, Dünyayı boynuzunun üstünde taşadığına (İslâm'a girdikten sonra da) inanmaya devam ettikleri mitolojik öküz.

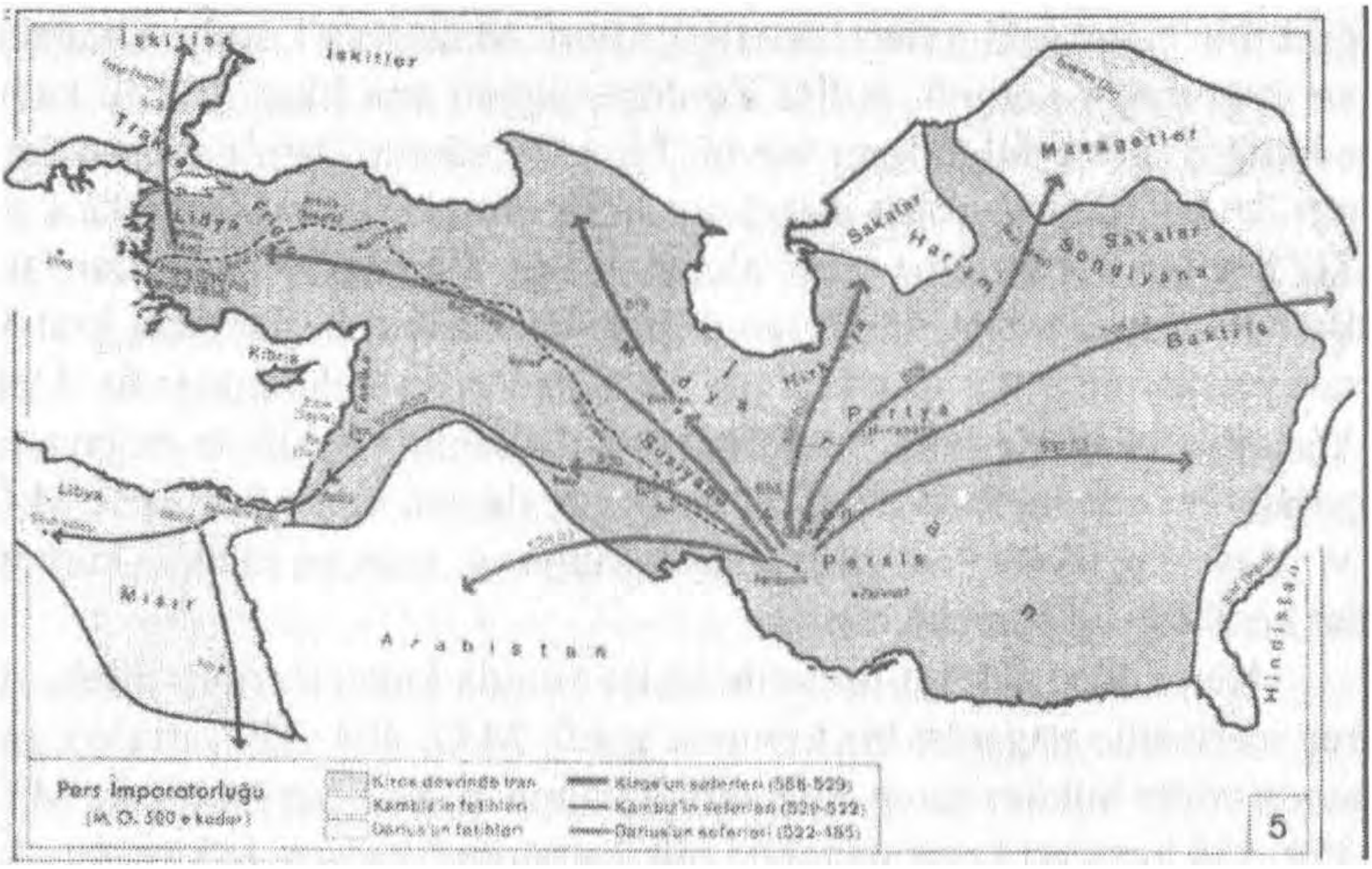
Hürmüz: Zerdüşizm'de İyilikler ve aydınlıklar tanrısı.

Vahu Manah: İranlıların eski bir putu.

Vendidat: Avesta'nın önemli bir bölümü.

Visjered: Avesta'nın dua kitabı

Zervan: İran'ın Zerdüşizm'den önceki tanrısı.

ESKİ İRAN'DA DİN

Perslerde Din

M.Ö. yaklaşık 558–530 tarihleri arasında hüküm süren Ahamenîler devrinde o güne değin doğa tanrılarının pek çoğuna tapınım gösteren Arî kabilelerinin dinlerini değiştiren eski İranlı peygamber Zerdüşt, bu dine, yalnızca bir iyi tanrı Ahura Mazda çevresinde kümelenen ahlâksal bir ikilik getirdi. Zerdüşt tarafından M.Ö. VII. ve M.Ö. VI. yüzyıllarda Doğu İran'da ve büyük bir olasılıkla Harizm'de yayılan bu dinin sade şekliyle hangi oranda yayıldığını söylemek güç olmasına rağmen M.Ö. V. yüzyılda Zerdüşt tarafından getirilen dinsel kurallarla eski Aryan kültlerini bir arada buluşturan bir dinin geliştiğini söylemek mümkündür.

Ahamenî hanedanından gelme kralların hangi oranda Zerdüşt tarafından getirilen öğretinin etkisinde kaldıkları hâlâ netlik kazanmış değildir. İlk kral yazıtlarında, bunların dinsel inançları konusunda net bilgi bulunmamaktadır. M.Ö. 522–486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Dara I ve M.Ö. 486–465 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Kserkses (Hşayarşan) I'in yazıtları İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'ya öncelik verir, mevcudiyetleri kabul edilmelerine rağmen öteki tanrıların adlarından söz edilmemektedir. Her zaman Ahura Mazda'nın kendisine nasıl yardımda bulunduğunu ve kendisini nasıl himaye ettiğini dile getiren Dara I, eyaletleri kendisinin aleyhinde isyana teşvik eden aşa-

ğılık bir biçimdeki yalanı lânetler. Ahura Mazda'ya koşulsuz sadakat ve doğrulukla kötülük ikiliği Zerdüştçülüğün ana ilkesi olarak kabul edildiğine göre bilginlerin büyük bir bölümünün Dara'nın inançlarının dayanağının Zerdüşt olduğunu iddia etmelerine rağmen Dara'nın Zerdüşt'ten söz ettiğine tanık olunmamıştır. Bununla birlikte Dara'nın Batı İran'da Zerdüştçülüğü tanıttığını, bu inancın başlangıçta kral ve saray erkânınca tasvip edildiğini savunanlar da bulunmaktadır. Ünlü Yunanlı tarihçi Herodotos tarafından anlatılanlara bakılırsa doğaya tapınmanın, ondan önce olduğu gibi aynen devam ettiği Perslerde M.Ö. V. yüzyılda gökyüzüne, güneşe, aya, dünyaya, suya ve rüzgâra kurbanlar kesildiği görülmektedir.

Kendinden önceki dinlerin etkisi altında kalan Zerdüştçülük, süreç içerisinde paganist bir konuma geldi. M.Ö. 404–359 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahameni hükümdarı Artakserkses II ile M.Ö. 359–338 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahameni hükümdarı Artakserkses III, Ahura Mazda'nın yanı sıra Aryanların, eski mukavele tanrısı Mithra'ya ve Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da, başlangıçta Su ve ardından da Bereket Tanrıçası olarak karşımıza çıkan Anahita'ya da yakarıda bulunmuşlardır.

Tanrılar kendi hususi simgeleriyle de betimlenmişlerdir. Nitekim İyilikçi Tanrı Ahura Mazda, Ahameni kabartmalarında bir diskin üzerinde betimlenmiştir. Bu figür, esasen Mısır kaynaklı olmasına rağmen Asur'dan Perslere intikal etmiştir. Mukaddes olarak kabul gören heykellere tapınma olayı, ilk kez imparatorluğun batı bölgesinde yer alan kültlerden etkilenen Artakserkses II ile başlamıştı. Herodotos tarafından aktarılan bilgilere bakılırsa Perslerde mihrap da tapınak da bulunmuyordu. Her ne kadar kurban kanı akıtılıyor idiyse de ne ateşler yakılıyordu, ne de tanrılar için içkiler dökülüyordu. Kutsal olarak kabul gören bir heykelin yer aldığı tapınakların mevcudiyetine ilişkin elde herhangi bir belge bulunmamasına rağmen Artakserkses II öncesinde bu tür tapınma yerleri mevcuttu. Zira Dara I, büyücü olarak nitelediği Gaumata tarafından yıktırılan tapınakları restore ettiği bilgisini vermektedir. Bilginlerin bazıları Pasargade ve Nakşî Rüstem'de yer alan kuleleri, ateşgede şeklinde nitelemektedirler. Pasargade'de bulunan balkonlu bir yapı ile Susa'da bulunan hiç görülmemiş bir planla inşa edilmiş olan bir binanın türbe olma olasılığı oldukça yüksektir. Persepolis'te yer alan bir Elam tabletinde bir Mecusi rahip tarafından tanrılara içki sunulduğu bilgisi bulunmaktadır. Mecusi bir rahip tarafından tanrılara sunulan bu içkinin, uyuşturucu bir özelliği bulunan hauma (haoma) olması ola-

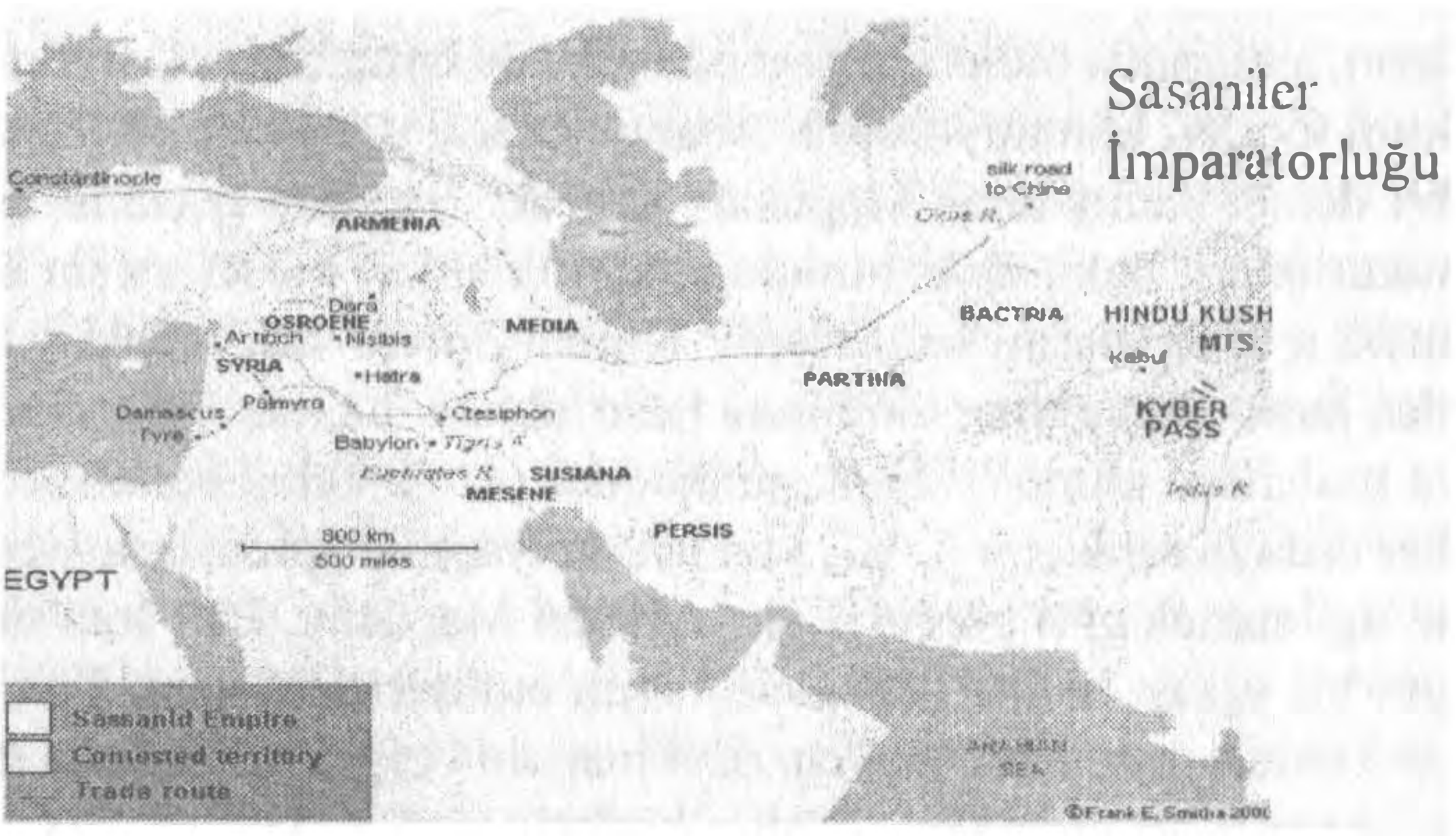
sılığı yüksektir. Esasen Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da da bu adla anılan bir içkinin Doğu İran'da bulunduğu bilgisine rastlamak mümkündür. Şehrizor bölgesindeki Kez Kapan'da yer alan bir mezarın üzerinde ve bir kral mezarının kabartmalarında bir ateş mihrabı görülmüştür. Bu kabartmaların, M.Ö. 600-M.Ö. 500 yıllarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Pasargade'de açık hava ateş mihrapları bulunmuştur.

Herodotos tarafından aktarılan bilgilere göre tanrılara canlı kurbanlar kesildiği gibi, Yunanlılar da Ahameni hükümdarları tarafından at, sığır ve hatta insanın kurban olarak kesildiğinden bahsederler.

Kurban sadece, Medlerin ayrı bir klan ya da kastına bağlı bir kimse olan Magus adlı dinsel liderin bulunduğu sırada kesilebilirdi. Magusların, aralarında ölülerin teşhir edilmesi de bulunduğu, kendilerine özgü kimi töreleri bulunuyordu. Kurbanın sunulduğu sırada bir ilahi okuyup bir demet kamış tutan Maguslar, keçeden yapılma gocuklar giyinir ve tükürükleri, bakmak zorunluluğunda oldukları kutsal ateşin kirlenmesi için ağızlarını bağlarlardı. Kurban töreni sırasındaki görevlerinden başka, taç giyme töreninde hazır olmak, hükümdarların mezarlarını muhafaza altında tutmak, mukaddes olarak kabul edilen ateşle beraber orduya eşlik etmek, rüya tabirlerini yapmak, prenslerin eğitimleriyle ilgilenmek gibi görevleri de bulunan Maguslar, Batı İran'da rahipliğin bir uğraşı haline gelmesini temin ettikleri gibi, hem Zerdüşt, hem de Zerdüşt öncesinde mevcut olan inancın yaygın bir duruma gelmesinde önemli rol oynadılar. Yerli rahipleri kendi saflarında tutmakla kendi yönetimleri için etkili destek elde edeceklerine inanan Ahameni hükümdarları, kendi imparatorluklarının sınırları içinde muhtelif dinlerin yer almasında rahatsızlık duymuyorlardı, tam tersine onlara karşı müsamahalı davranmayı politik açıdan bir zorunluluk olarak görüyorlardı. Bunu Babil'deki durum tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır: Kendisini dinsiz Nabonid'e karşı savaşım veren imanlı bir kişi şeklinde lanse eden Kiros II, kendisinin Tanrı Marduk tarafından kral seçildiğini söylüyordu. Sadece rahiplere eski âyinleri sürdürme müsaadesini vermekle yetinmeyen Kiros II, kendisi de bu âyinlere iştirak ederek tapınakların restoresini yaptı. Bununla paralellik arzeden bir politika, M.Ö. 530–522 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Kambiz II ve M.Ö. 522–486 tarihleri arasında hüküm süren Dara I tarafından Mısır'da da görülmesine karşın Kambiz'in tapınaklarda görülen kimi yolsuzlukları önleme girişiminde bulunması, rahiplerin, kendisine karşı düşmanlık beslemelerine neden oldu. M.Ö. 558–530 tarihleri arasında hüküm süren Aheme-

ni hükümdarı Kiros II tarafından sürgünde bulunan Yahudilere Kudüs'e dönmeleri ve tapınaklarını tekrar inşa etmeleri için verilen izin, Dara I tarafından da devam ettirildi. Bu hükümdarlar bunu yaparken, M.Ö. 465–424 tarihleri arasında hüküm süren Artakserkses (Rtahşaça) I de Ezra ile Nehemiah'ı korumasına aldı. Ancak Babil'de vukubulan ulusal ayaklanmalar, Artakserkses tarafından izlenilen uzlaşmacı politikanın ortadan kalkmasına neden oldu. Daha ileriki bir dönemde herhangi bir kimsenin meşru yönetici olduğunu öne sürerek ortaya çıkmasını istemeyen Artakserkses I, bunu önlemek amacıyla Tanrı Marduk'un heykelini ve tapınağını ortadan kaldırdı.

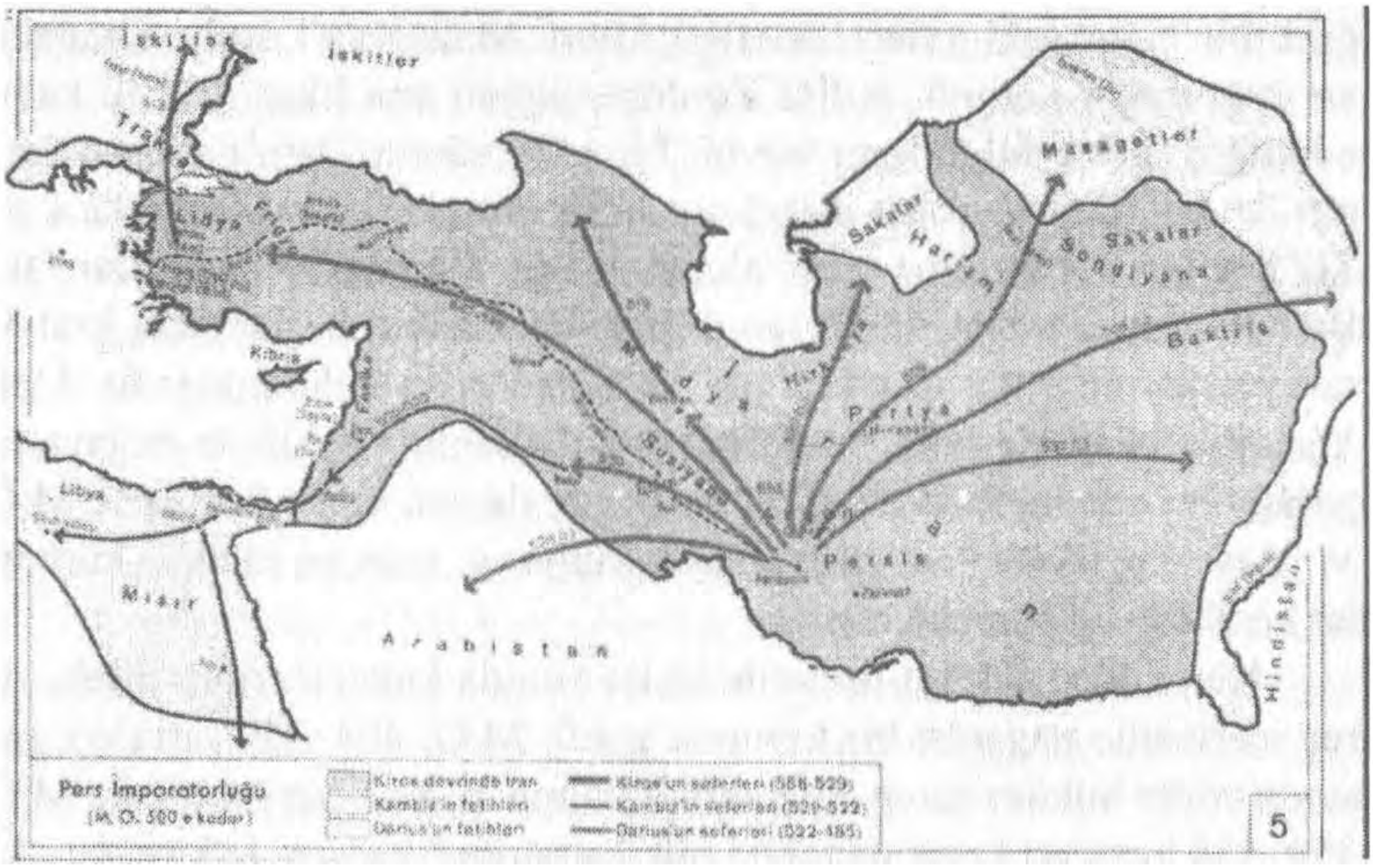
SASANİLERDE DİN

M.S.224–239/240 tarihleri arasında hüküm süren Ahamenî hükümdarı Ardahşir I'in dedeleri, Estakhr'da bulunan ateş tapınağında (Atur-Anahid-«Anahit-ateşi») gerçekleştirilen dinsel ayinler sırasında etkili görev üstlenmişlerdi. Bunun gibi rakip atalara sahip olan bir sülalenin işbaşına gelmesi neticesinde Sasaniler zamanında Zerdüşt inancı ve fikrinde büyük atılımların görülür olması doğaldır.

Sasaniler öncesi İran'ında örgütlü bir din kurumunun mevcudiyetini ortaya koyan hiçbir belgenin varlığı söz konusu değil. Doğaldır ki Partlar döneminde yabancı olmayan Mecusîler, Eski İran'da tapınım gören tanrılara, ateş kültü Ahura Mazda'ya öncelik tanıyan Zerdüştçülüğe ve hatta Helenistik çağda ve daha sonrasında İran'da tanınmış olan başka kült ve tanrılara tapınını göstermeyi, ananevî âyinleri devam ettirmeyi sürdürdüler.

Partların çeşitlilik arzeden bu muhtelif dinsel inançlar karşısında fark gütmediklerine inanılmaktadır. Ama Sasaniler döneminde ateş kül-

ESKİ İRAN'DA DİN

Perslerde Din

M.Ö. yaklaşık 558–530 tarihleri arasında hüküm süren Ahameniler devrinde o güne değin doğa tanrılarının pek çoğuna tapınım gösteren Arî kabilelerinin dinlerini değiştiren eski İranlı peygamber Zerdüşt, bu dine, yalnızca bir iyi tanrı Ahura Mazda çevresinde kümelenen ahlâksal bir ikilik getirdi. Zerdüşt tarafından M.Ö. VII. ve M.Ö. VI. yüzyıllarda Doğu İran'da ve büyük bir olasılıkla Harizm'de yayılan bu dinin sade şekliyle hangi oranda yayıldığını söylemek güç olmasına rağmen M.Ö. V. yüzyılda Zerdüşt tarafından getirilen dinsel kurallarla eski Aryan kültlerini bir arada buluşturan bir dinin geliştiğini söylemek mümkündür.

Ahameni hanedanından gelme kralların hangi oranda Zerdüşt tarafından getirilen öğretinin etkisinde kaldıkları hâlâ netlik kazanmış değildir. İlk kral yazıtlarında, bunların dinsel inançları konusunda net bilgi bulunmamaktadır. M.Ö. 522–486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Dara I ve M.Ö. 486–465 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Kserkses (Hşayarşan) I'in yazıtları İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'ya öncelik verir, mevcudiyetleri kabul edilmelerine rağmen öteki tanrıların adlarından söz edilmemektedir. Her zaman Ahura Mazda'nın kendisine nasıl yardımda bulunduğunu ve kendisini nasıl himaye ettiğini dile getiren Dara I, eyaletleri kendisinin aleyhinde isyana teşvik eden aşa-

yüksekçe bir tepenin üzerinde gece yakılırdı.

Bununla birlikte Sasaniler zamanında toprağın kirlenmemesi amacıyla özel olarak inşa edilen kulelerin üstüne ya da dağların doruklarına taşınan ölüler, oralarda akbabalarla köpeklere bırakılırdı. Kendisine inanan insanlara utku ve dünya egemenliği vaadinde bulunan İyilikçi Tanrı Ahura Mazda, bununla birlikte ulusal bir tanrı olma hususiyetini muhafaza ediyordu. Ahura Mazda, Sasaniler tarafından yapılan yontularda ve Armenia anıtlarında bir Savaş Tanrısı olarak at üzerinde betimlenir.

Sasaniler zamanında tanrıbilim de bir hayli yol katetti. Eski ikiciliği yenileme, Ahura Mazda ile Ehrimen'i, Zurvan denilen Ebedî Zaman olarak adlandırılan tek bir prensibin kalıntıları şeklinde görme eğilimi ortaya çıktı. Sözü edilen bu prensip, Sasaniler devrinin ilk yıllarında belli bir oranda resmi olarak tanındı. Aslında bu yenilik, Batı'da bulunan Güneş Tanrısı Mithra kültü de daha eskiden beri biliniyordu. Zurvan, burada Aion adıyla anılıyordu. Fakat M.S. 531–579 tarihleri arasında hüküm süren bilge lâkaplı Sasani hükümdarı Nuşirevan (Hüsrev I), Zurvancılığı dindışı olarak ilan etti. Din kurumunun örgütlü hale gelmesinin yanı sıra âyinlerin ve temizlik öğretisinin oldukça ayrıntılı bir hale gelmesi, Sasaniler döneminde dinsel sahada göze çarpan en önemli gelişmedir. Ahlâksal kuralları ihtiva eden ve neyin yasal, neyin yasak olduğunu ortaya koyan kusursuz bir dizge geliştirildi. Bu kurallar, Esfar-ı Hamıs'ta yer alan kurallarla bir paralellik arzediyordu. Bu gelişim, bağnazlığın giderek artmasına yol açtı. Rahipler tarafından getirilen kurallara harfiyen riayet edilmeye başlandı. Puta tapan kültler men edilmiş, âyin şekilleri ve anâneler, ülkeye kirlilik getiren günahlar ve gerçek tanrıya büyük hakaret olarak kabul ediliyordu. İnanmayan ve dindışı saydıkları insanları ortadan kaldırmak, inanan her bireyin görevi konumuna getirildi. Kısacası Ahameniler döneminde var olan müsamahanın ve Arsakidler dönemindeki boşvermişliğin yerini zaman içinde artış gösteren bir hoşgörürlük ve dinsel cezalar alır oldu.

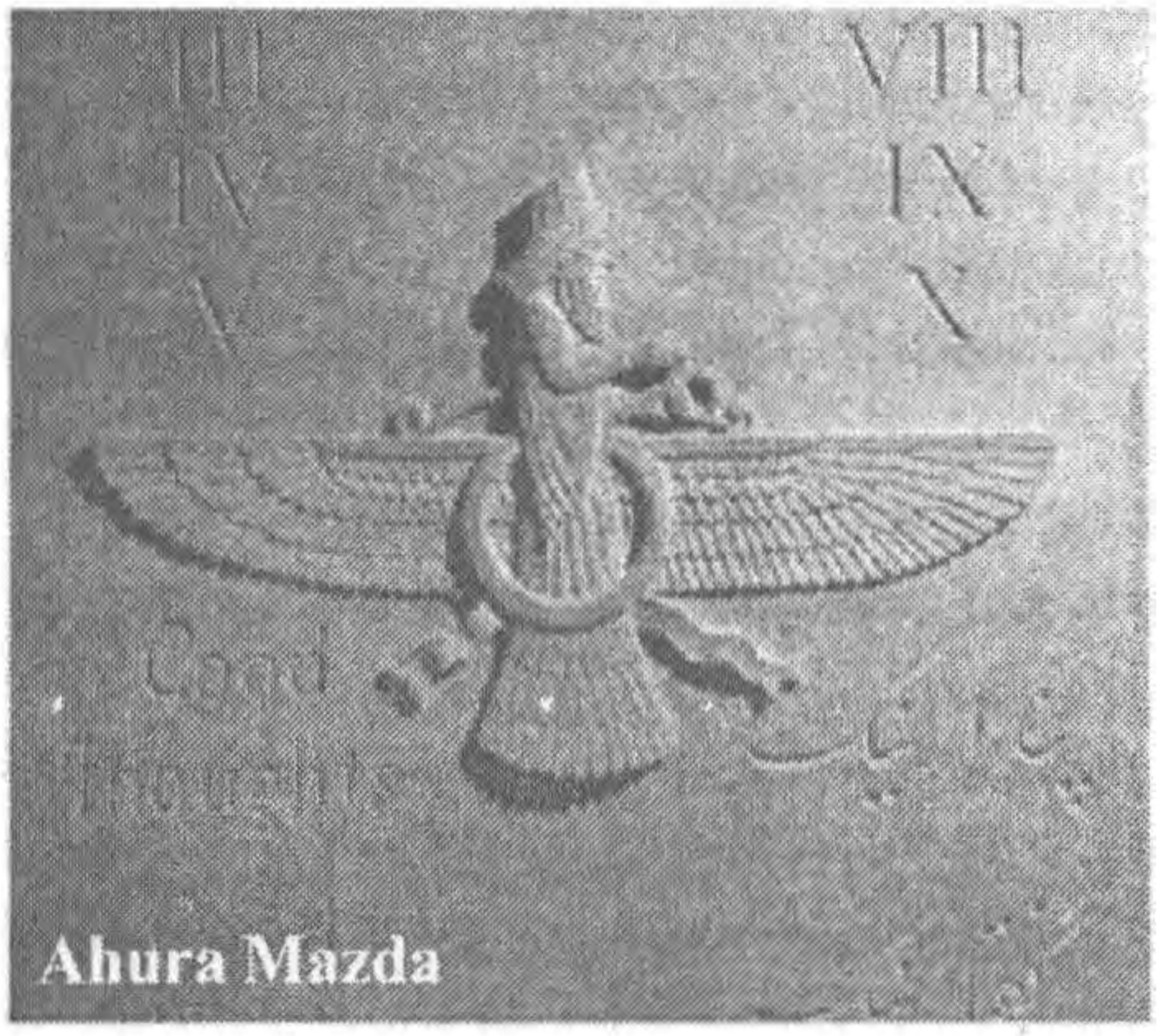
Sasaniler sülalesi egemenliği ele almaya başladığı zaman da durum bundan ibaretti. Ama bir rahip ailesinden gelmekle beraber olaylara bu şekilde yeni bir doğrultu kazandıran kişinin M.S. 224–239/240 tarihleri arasında hüküm süren ve aynı zamanda Sasaniler İmparatorluğu'nun kurucusu olan Ardahşir I'in kendisi olduğu tahmin edilmektedir. Eskiden Zerdüştçülüğü örgütlü bir hale getiren ve yasalarını bir araya getirerek kaleme alan kişinin, Ardahşir I döneminde yaşayan Tansar adında yüksek bir rahip olduğu tahmin edilirdi. İbni İsfendiyar tarafından

kaleme alınan "Taberistan Tarihi" adındaki yapıtta yer alan "Tansar Mektubu"nda, Tansar tarafından gerçekleştirilen işler ayrıntılarıyla verilmektedir. Ama Fars'taki Sasani kitabelerinin daha sonraki yorumları uyarınca Tansar, hakikaten yaşamış olsa dahi bu işlerin gerçekleşmesindeki rolü Şabuhr zamanında büyük önem elde eden ve M.S. 276–293 tarihleri arasında hükümı süren Behram II döneminde Zerdüştçülüğün etrafında bir lider konumuna giren ve İran'da Zerdüştçülüğü tercih etmeyen dinsel toplulukların baskı altında tutulmasına, bağnazlığın giderek mesafe katetmesine ve Magus sınıfının daha düzenli bir konuma gelmesine, Mecusîlerin devamlılığı ve mukaddes olarak kabul gören ateşlerin muhafaza altına alınabilmesi amacıyla kraliyet vakıflarının kurulmasına önayak olan Kartir kadar olması mümkün değildir.

Kartir tarafından pehlevice yazılan kitabelerde Buddhacılık ve Brahmancılık benzeri yabancı din topluluklarının yanı sıra iki Hristiyan mezhebinin adları da geçmektedir. Böylece Suriye kaynaklarında da belirtildiği üzere Hristiyanlığın, o devirde Fırat ve Dicle civarında yer alan ülkelerde, bilhassa Aramca konuşan topluluklarda yayıldığı ispatlanmış olmaktadır. Neticede Hristiyan misyonerler, İran'ın tamamına ve hatta öte taraflara yayılma başarısını gösterdiler. Roma İmparatorluğu'nun çoktanrıcılığı devam ettiği süre içinde İran'da yaşayan Hristiyan toplulukların takibata maruz kalmaları söz konusu değildir. Tam tersine burada yaşayan Hristiyanlar kendileri, Manesçiler gibi paganist inancını taşıyan mezheplere, Marcion ve Bardesanes'in gnostik müritlerine büyük husumet güdüyorlardı. Ama Hristiyanlığın, İmparator Constantinus tarafından imparatorluğun resmî dini olarak ilan edilmesi üzerine İran'da yaşayan Hristiyanlar, yabancı dindaşlarına sıcakkanlılıkla yaklaşmaya başladılar. Sasani yönetenlerinin de genellikle kendilerine karşı hasmane duygular besleyen Roma ile kurulan bu dinsel münasebete politik bir anlam kazandırmalarından ötürü İran'da yaşayan Hristiyanlar, M.S. 239 yılında Şabuhr II ve sonrasında tahta çıkanlar tarafından ağır cezalarla cezalandırıldılar. Ama bütün bunlara karşın İran'ın kimi bölgelerinde yaşayan Hristiyanlar, Sasaniler döneminden çok daha sonraki yıllara değin burada yaşamlarını sürdürdüler.

Bununla birlikte her dinin bir gerçek payının bulunduğu ve her dinden başka bir dine kimi şeylerin geçebileceği düşüncesi, gücünü tamamen yitirmiş değildi. Mani tarafından ortaya atılan öğreti bu anlayıştan doğdu. Doğu Türkistan'da ele geçen pek çok metin sonrasında Manicilik hakkında mevcut olan daha önceki bilgilerde de bir artış oldu. Ele geçen bu metinlerin içinde Sasani imparatorlarından Şabuhr I'e sunu-

lan Orta Persçe kaleme alınmış "Şabuhragan" adlı yapıttan parçalar ve İncil bulunmaktadır. Ardından Mani tarafından ortaya atılan dinsel yasaklardan bahseden "Kephalaia" adındaki yapıtın büyük bir bölümünün Kıptice kaleme alınmış nüshası Mısır'da ele geçirildi. Bu tekstleri, kilise babalarının ve bilhassa Aziz Augustinus tarafından Manicilik doktrini konusunda dile getirilenlerle mukayese etmek mümkündür. Kendisi Babil'de ikamet eden ama ana dili Aramca olan Mani tarafından ortaya atılan Maniciliğin gnostik bir mezhepten doğduğu bariz bir şekilde görülmektedir. Kendisini İsa'nın son ve en büyük havarisi ve Aziz Yuhanna tarafından kaleme alınan İncil'de adından bahsettiği kurtarıcı şeklinde tanıtan Mani, İncil'e gnostik bir düşünceyle yorum getirmek suretiyle Zoroaster fikriyle İsa'yı uzlaştırmak, yeni ve uluslararası bir din yaratmak düşüncesini taşıyordu. Rivayetlerin birinde Mani'nin ilk vaazını Şabuhr I'in taç giydiği gün verdiği ileri sürülürse de başka bazı belgelerde verilen bilgilerden Mani'nin sözü edilen günde deniz yoluyla Hindistan'a düzenlediği bir gezi yolculuğu sırasında vaazının ilkini gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Hindistan gezisi dönüşünde öğretisinin pek çok kişi tarafından benimsendiğine tanık oldu. Kendi öğretisini benimseyen bu kişilerin içinde Şabuhr'un Firuz (Peroz) adındaki kardeşi ile İran Körfezi kıyısında yer alan Meyşan eyaletinin Mihrşah adındaki valisi de bulunuyordu. Peygamber Mani'nin, kendisinin etkisi altında kaldığı ve üç kez kendisiyle görüşme yaptığı söylenen Kral Şabuhr'a ithafen Şabuhragan adındaki yapıtını kaleme alması, kralın kendisine destek verdiğinin bir göstergesidir. Mani tarafından ortaya atılan Manicilik inancı hem İran'da, hem de İran dışında Kral Şabuhr döneminde yaygınlık göstermiştir. Maniciliği olumlu karşılayanlardan biri de veliaht Hürmüz I'dir. Ancak buna karşın, Mani, rakiplerinin baskılarına boyun eğmek zorunda kalan Şabuhr'un küçük oğlu Behram I tarafından öldürüldü. Bu olayın sonrasında İran'da sert bir şekilde cezalandırılarak ortadan kaldırılmaya çalışılan Manicilik, Batıdaki varlığını sürdürmeye devam etti. Roma İmparatorluğu'nun içlerine değin yayılmanın yanı sıra Doğu Horasan'da ve Sasani İmparatorluğu'nun sınırlarının dışında büyük gelişme gösteren Maniciliğin başrahibi Semerkand'da ikamet ediyordu. Semerkand'dan Orta Asya'ya yayılmaya başladı. Doğu Türkistan kentlerinin içinde kaybolup gittiği çöl kumlarının arasında Mani ve müritleri tarafından kaleme alınmış yapıtlarından muhtelif bölümler ele geçirildi. Kimileri Doğu İran Sogd lehçesiyle kaleme alınan bu yapıtlar, Maniciler tarafından adapte edilmiş bir tür Suriye yazısıyla Orta Persçe ve Parth dillerinde kaleme alınmıştır.

AHURA MAZDA VE ÖTEKİ TANRILAR

M.Ö. 558–M.Ö. 330 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanlığı'nın dinsel şekliyle, M.Ö. 628-M.Ö. 551 yılları arasında yaşayan ünlü İranlı reformcu ve Peygamberi olan Zerdüşt tarafından ilkeleri belirlenerek kurulan Zerdüştçülük inancı arasında bir ilişkinin var olduğunu ispatlamaya çalışanlar olduğu gibi, ispatlanmaya çalışılan bu ilişkiyi çürütmeye çalışanlar da bulunmaktadır. Ancak bu yapılmak isteniyorsa, daha doğrusu bunun yapılabilmesi için başta büyük önem arzeden Zerdüştçülük inancının temel tipik vasfının gelişme süresi içinde gösterilmesi lâzım gelir. Zerdüşt'e atfedilen ilahiler şeklinde kabul gören Gatha'lar, tek bir Tanrı'nın, yani "Bilge Efendi" olarak kabul gören Ahura Mazda'nın etkimesiyle saptanmış bulunan dinî bir sistem nakletmeyi hedeflemektedirler. Ahura Mazda'ya O'nun kişilik kazandırılmış tasavvurlar olarak ilahî yardımcılar şeklinde bir bölümü O'nun oğulları ve kızları şeklinde vasıflandırılan çok sayıda başka Ahuralar yardımcı olmaktadır. Aşa ("gerçek"), bu yardımcı Ahuraların içinde oldukça önemli bir mevkide bulunmaktadır. Yeni Avesta'da tablo, Bilge Tanrı Ahura Mazda ve onun oğulları ve kızlarını altı "öz"ü araştırı konusu yapmada bazen bir görüntü, bir yaşantı veya bir davranışın daha iyi bir şekilde kavranmasını sağlamak amacıyla sembollerle göz önünde canlandırılıp dile getirme anlamında olan "alegoriler" veya "başmelekler" şeklinde vasıflandırılan Ameşa Spentas ("Hayırsever Ölümsüzler") olarak isimlendirildiği biçimde dönüşüme maruz kalmıştır. Bu ("Hayırsever Ölümsüzler") grubu Zerdüşt'e atfedilen ilahiler şeklinde kabul gören Gathaların aksine bununla birlikte mukim bir bi-

çimde biçimlenmiş ve bir ayın birinci haftasının yedi gününün koruyucusu şeklinde takvimcilik dalında büyük bir öneme haizdirler.

Zerdüşt'e atfedilen ilahiler olarak kabul gören Gathalar, ilahilerin binyıl dönümüyle tarihlendirilmesi için temel neden oluşturmaktadır. Bunların Vedizm adlı eski Hint dininin kutsal kitapları olarak kabul gören Rigvedalara dilbilim açısından yakınlık içinde bulunması multevasal-dinsel kıyaslamayı gerekli kılıyor: Burada Vedizm adlı eski Hint dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Rigveda'da Asura (yeralti dünyasında yaşayan yaratıklar) olarak vasıflandırılan ilksel bir tanrılar sınıfının zaman içerisinde çok kuvvetli bir biçimde olumlu olmayan hususiyetlerle teçhiz edilmiş olması ve iyi Deva'larla çatışma halinde olan "kötü ruhlar"da konaklaması meydana çıkmış oluyor. Buna karşın Gathalarda, Rigvedalardaki durumun tam tersi olan bir gelişme gözlemek mümkündür: Gathalarda Ahuralar, ilahî yaratıklar olarak kalırken Deva'ların kötü ruhlara dönüştüğü görülmektedir. Uzun zaman topluluğundan gereken saygıyı görmeyen bu eski Tanrılar Grubu, Tanrılar Tapınağı'na yaklaştırılmazlar. Tapınmalar veya ayinle ilgili uygulamalar konusuna gelince, kimi şeyler, dinin kurucusu olan Zerdüşt'ün canlı hayvan kurban etmeyi tasvip etmediğine, buna şüpheyle yaklaştığına, haoma adı verilen sarhoşluk veren bir özelliği bulunan içkinin ayinsel olarak tadına bakılmasını menettiğini ortaya koymaktadır.

Daha Yeni Avesta'da (aradan birkaç asır geçmesinin sonrasında) dinin kurucusu olan Zerdüşt tarafından ortaya konan doktrin-ilahî "doruk" sistematik bir duruma getirilmekle birlikte – her ne kadar Avesta'da "kötü ruhlar" olarak tanımlanan Daivalara lânet okuma işlemi sürdürülse de, eski Hint-İran Tanrılar Tapınağı'nın bir kısmına müspet olarak vasıflandırılan tanrıların etrafına geri dönmeye müsaade edilmiş biçiminde değişikliğe maruz bırakılmıştır. Bu tanrıların içinde, ilk zamanlarda kendilerine verilmiş olan adları muhafaza eden Mithra ve Vayu gibi Hint-İran tanrılarının yanı sıra bugün, eskiden öncelikli ayırıcı hususiyetlere sahip olan adlarıyla tanınan Veretrayna ve Aşk ve Bereket Tanrıçası Anahita gibi öteki tanrıları da bulunmaktadır. Bu gelişmeler hakkında bir neticeye varmak pek olanaklı görünmüyor. Yeni Avesta'da yer alan "Tanrılar Tapınağı", şimdi, alenî bir biçimde paganist olarak her ne kadar dominant bir Ahura Mazda'yla ayırt edici özelliği gösterilebiliniyor ve çizgileri belirginleştirilebiliniyorsa da ilk zamanlardaki Mazdaizm'in özü bulunan bir nitelik kazandırılması oldukça zor görünüyor. J. Kellens bu konudaki düşüncelerini:

"Ahura Mazda, kendisini şimdi, henüz gerçek tanrılar(Ahuralar)

olmayan kimi tanrıların ve artık tanrı olmayan diğerlerinin (Daivalar) topluluğunun içinde bulmaktadır, ama hepsi de dinsel alandaki yerlerine sahiptir." şeklinde dile getirmektedir. Şimdi bu nedenle karşımızda "dengesi olmayan bir pagancılık" mı, yoksa "dengesi olmayan bir tektanrıcılık" mı var? Sorusu duruyor.

Zoroasterciliğin (Zerdüştçülüğün) ahlâkı ve M.Ö. VI. yüzyılda İran'da yaşamış olan Pers Peygamberi Zoroaster (Zerdüşt) tarafından kurulan bir din olan Zoroasterciliğe göre üzerinde yaşadığımız bu dünya yaşamı, İyilik Tanrısı olan Ahura Mazda ile Kötülük Tanrısı olan Ehrimen'in etrafında kümelenmiş olan iyilik ve kötülük güçlerinin daimi savaşıdır. İnsanın görevi bu savaş sırasında iyilik güçlerinin yanında saf tutmaktır; bu savaş, mahşerde Ahura Mazda'nın göndereceği ergimiş metal selinin dünyayı kötülük güçlerinden tamamıyla arındıracağı güne kadar devam edecektir şeklindeki eskatolojisi hakkında bilgi verilmesi gereken bir savaştır: Yeni Avestacı ananenin temeli, M.Ö. 558- M.Ö.330 yılları arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanı zamanına düşmesi lâzım gelen Geç Dönem'in "Videvdad" adlı yapıtında, Zoroastercilik (Zerdüştlük) alenî bir biçimde birciliğe karşı olarak her şeyde ruh ve madde, iyilik ve kötülük tanrıları gibi iki zıt ilkenin varlığını savunan ikicil karakter ağırlıklı olarak göze çarpmaktadır: Işıkla sembolize edilmiş bir iyiler tanrısı Ahura Mazda ve karanlıkla sembolize edilmiş bir kötüler tanrısı Angra Mainyu (Ahriman), kâinatın karşısında, bizzat kendilerince yaratılan ve içinde her birinin kendi etki sahasına malik bulunduğu bir dünyaya karşı bir bütün halinde durmaktadırlar. Tanrıları her ikisi de ta başından itibaren hâkimiyeti ele geçirmek amacıyla savaşır; insandan, iyi olanın faydasına net bir biçimde karar altına alınmış bulunan bu çatışma sırasında taraf olması talep edilmektedir. Sevgi, saygı, alçakgönüllülük ve sağduyuyu en büyük erdemler olarak kabul eden Eskiçağ Yunan felsefecisi Plutarkhos (M.S.45- 120) da bu ikiciliği tanıyor. Plutarkhos'un bu konudaki düşünceleri şöyledir:

"Kimileri (bilge insanlar) sürekli olarak birbirleriyle çatışma içinde bulunan iki tanrıyı var sayıyor ve birini iyinin yaratıcısı ve diğerini kötünün yaratıcısı yapıyor. Diğerleri daha iyi varlığı tanrı ve onun rakibini kötü ruh olarak adlandırıyorlar. Bunu, örneğin, Troya Savaşı'ndan 5000 yıl önce yaşamış olması gereken büyücü Zerdüşt yapıyor. O, bir varlığı Horamazes, diğerini Areimanos olarak adlandırıyor ve aynı zamanda, onun ışığa, diğerinin karanlığa ve cehalete benzediğini, ama Mithras'ın her ikisinin arasında ortada durduğunu öğretmektedir. (Plutark, şimdi, Perslerin aşağıdaki gibi görünen mitsel düşüncelerinden

söz ediyor:) Horamazes, en arı ışıktandı, ama Areimanos karanlıktan doğmuştu ve her ikisi de birbirileriyle çatışma halindeydi. Birincisi altı tanrı yarattı. Areimanos da, her şeyde onların zıttı olan altı tane yarattı. Bunun üzerine Horamazes, kendisini üç kat büyüttü, onun yeryüzünden uzak olduğu kadar kendisini güneşten uzaklaştırdı ve gökyüzünü yıldızlarla süsledi; onlardan birini, Sirius'u diğerlerinin üzerine bekçi ve gözcü olarak dikti. Bundan sonra, yine 24 Tanrı yarattı ve onları bir yumurtaya kapadı. Ama Areimanos tarafından sayıca eşit olarak yaratılanlar, onu deldi. ...İyiyle kötünün karışması buradan gelmektedir. Ancak günün birinde, Areimanos'un bizzat kendisi tarafından yayılan veba ve açlık sonucu yok olacağı ve un ufak edileceği bir zaman gelecektir. O zaman yeryüzü de düz ve engebesiz olacak, bütün insanlar, o zaman mutlu bir şekilde aynı yaşama tarzına, hükümet biçimine ve dile sahip olacaklar."

İyi olanla kötü olanın arasındaki tercih,(ruhlar ve ölümlüler için) Zerdüşt'e atfedilen ilahiler olan Gathalarda gözler önüne serilmesine karşın Yeni Avesta'da İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile Kötülükçü Tanrı Angra Mainyu (Ehrimen)'nun karşı karşıya konulmuş olması öncesinde Ahura Mazda seviyesinin altında "Spenta Mainyu" olarak adlandırılan "iyi ruh" ve "Angra Mainyu" olarak adlandırılan "kötü ruh" olmak üzere bu iki ruh doktrininin mevcut bulunup bulunmadığı araştırıda çok sert bir biçimde tartışı konusu yapılmaktadır.

Çıkış sorusuna, bir başka ifadeyle M.Ö. 558- M.Ö. 330 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanı'nda Zerdüştçülüğün dinî şekillerine dair bir sinyalin bulunup bulunmadığına dönülüp bakıldığında, böyle bir durumda, bu biçimde bir göz önünde bulundurulmuş nitelik bakımından, şayet mevcut ise, inancın sadece Avestacı şeklinin üzerinde konuşulacağı aşikârdır. Öncelikli olarak tartışı konusu olacak noktalar şunlardır: M.Ö.522--486 tarihleri arasında hüküm sürmüş Ahemeni Hanedanı krallarından Dara I (Darayavauş) kitabelerinde kendisinden "Tanrıların en büyüğü" (hayâ matişta baganam) diye bahsettiği Ahura Mazda'yı "Tanrıların tamamıyla" (hada visaibiş bagaibiş) veya "mevcut olan öteki tanrılarla" (uta aniyaha bagaha tayaiy hatiy) birlikte adlandırıyor. Böyle bir durumda bu dine tek tanrılı bir din şeklinde bir nitelik yüklemek mümkün mü? Mümkün değil elbette. Şimdi Ahura Mazda'yı açık bir biçimde vurgulayan Dara'nın müdafaasını yaptığı Mazdaizın, Eski İran tanrılar mülâhazasının Mazdaizm'mi mi yoksa Yeni Avesta'yla görelilik içinde mi? Dara tarafından öteki-lerden "baga"diye bahsedilmesine rağmen, Avesta saygıdeğer ilahî ya-

ratıklardan "yazata" olarak bahsetmektedir. Bu durumda burada bu iki mülâhazanın farklı olması mı kendisini ortaya koyuyor, yoksa "baga" kral kitabesinde daha yakından nevileştirmeden ilahî yaratıkları vasıflandırırken "yazata" adı daha sınırları belirlenmiş olarak algılanması lâzım gelen tanrılar sınıfını mı vasıflandırıyor? M.Ö.484-M.Ö.420 tarihleri arasında yaşayan Yunanlı tarihçi Herodotos'un göstermiş olduğu Pers eğitim ideali : "gereği söylemek" anlamına gelen "alethizesthai" ve onun olumlu olmayan eşlik edeni "yalan söylemek" anlamına gelen "pseudesthai"yi mukaddes yazılar olarak kabul gören Avesta'da yer alan "aşavan-drugvant" zıtlıklarıyla kıyaslamaya kalkışmak mümkün mü? M.Ö.486--465 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanı kralларından Kserkses I (Hşayarşa) kitabesinin kral tarafından kendilerine karşı savaşım verdiği Daivalara, Daevaların Zerdüştçü olarak kabul edilmemesinin geri planından bakmak mümkün mü? M.Ö. 558–530 tarihleri arasında hüküm süren ve Ahemeni Hanedanı'nın kurucusu olan Kyros örneğinde görüldüğü üzere kralların ev mezarlarına ya da, M.Ö. 522--486 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanı kralларından Dara I ve onun ardılları örneğinde görüldüğü üzere kaya mezarlara defnedilmiş olması "Vendidad"da (Heredotosça büyücüler için nakledildiği şekliyle) derpiş edilmiş bulunan cesetlerin terk edilmesi fermanıyla aykırılık mı teşkil etmektedir? Yoksa burada, Zerdüştçülük inancının gelişme göstermesinin gömme sisteminde kendisini büyük bir tenevvüyle göstermiş olan bir merhale mi aksettirmektedir?

M.Ö. 558–330 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni Hanedanı'ndan gelme kralların dinî inanışları hakkında soru sorulduğu zaman ne kadar güç bir alan üzerinde yola çıkıldığı belki de gün ışığına çıktı. Ama her halûkârda "Bilge Tanrı" Ahura Mazda'nın, kral Dara I tarafından tercih edilmesinin yanı sıra bir taraftan malûm olanla bağlandığı, öbür yandan adı geçen Tanrı'ya iman etmekle iktidar savının büyük oranda destek görmüş olmasını ümit ettiği belirlenebilir. Kral Dara'nın Ahura Mazda'ya "sadece" siyasî duruma göre hareket eden düşüncelerle mi bağlandığı, yoksa kendisini ona gerçekten samimi bir şekilde yakın mı gördüğü sorusuna yanıt bulmak pek mümkün görünmüyor. "Gerçek" ve "yalan"ın kendileri açısından hayatlarını onlara göre bir düzene sokmaya gayret gösterdiklerini ahlâki-etik mesnet noktalarını meydana getirdiği Zerdüştî uyruklara aykırı bir şekilde, kral için tanrıca arzu edilen ve hanedanlık tarafından din ve kamu vicdanınca doğru bulunarak ilan edilmiş olan hâkimiyetine yönelmiş bulunan her şey, bir başka ifadeyle isyan ve gaspın her türlüsü "drauga"dır. Bu

kural uyarınca rta, kralın siyasi arenada kendisinin takip edilmesini uyrukların fazileti şeklinde işaret ettiği şeydir.

Pers'te mevcut olan dinî uygulaına için, Persepolis levhalarına tekrar müracaatta bulunmamız lâzıın gelir. Bu levhalar, kralların, uyruğunda bulunanlara birden fazla tanrıya tapınmalarına müsaade ettiklerini ve hatta onlara yardımcı olduklarını ortaya koymaktadır. Elymais'de hemen heınen sadece, mesela Huınban veya Napirişa benzeri Elam tanrılarına ve Samilerin Fırtına ve Yağmur Tanrısı Adad'a tapınını gösterilmesine karşın İran tanrılarının arasında Visai Baga, Drva (Zurvan), Hvarira, Naryasanga, Rdanafravartiş, Spantaragrdya, Mijduşiş, Brtakamya ve fakat bunlarla birlikte dağlarla nehirler de kurban kabul edici tanrılar olarak karşımıza çıkarlar. Bilge Tanrı Ahura Mazda için günümüze değin sadece on tane belge bulunmasına rağmen "lan" olarak adlandırılan kurbanların adı geçen tanrıya nezredilmiş resmî kurban tapınmaları şeklinde görülmüş olması lâzım geldiği inancı oldukça yaygındır. Bu kurban için hak edişlerinin kullanılmasının yanı sıra geniş bir biçimde yaygın hale gelen düzenli hakedişler de kullanıma sunulmaktadır.

Zerdüştçülük'te tek ve iyi olan Tanrı Ahura Mazda, kötünün düşmanıdır ve kötülüğün hiç birinden mes'ul değildir. İnsanları sınava tabi tutmaz. İnsanların varoluş nedeni Kötü'ye karşı savaşım vermektir. Ahura sözcüğü, eski Ayranlardan kalmıştır. Ayranların Hint kolunda "Asura" haline dönüşen bu sözcükle "Tanrı" dile getirilmek istenmiştir. Ancak bu sözcük, Ayranların İran kolunda değişikliğe maruz kalarak; "Efendi", "Sahip" benzeri meflumları karşılamak amacıyla kullanmaya başlandı.İngiliz araştırıcılar, Ahura'dan "Lord" olarak bahsetmektedirler. Hindistanlı Neryosangh, Mazda sözcüğünün, "bilgelik", "hikmet" ve "akıl" gibi anlamlara geldiğini dile getiren ilk araştırmacıdır. Bu araştırıcı bununla birlikte Mazda'da yer alan "Maz" kökünün "büyük" ve "ulu" gibi anlamlar ihtiva ettiğinin altını çizmiştir. "Maz" kökü, bugünkü Kürtçe'de "Mezin=büyük" anlamında olacak biçimde olduğu gibi korumuştur. Bundan ötürü bu isim; "Mutlak Bilge", "Tek Efendi", "Efendi Bilge", "Tek Bilge" ve "Ulu Bilge" benzeri muhtelif biçimlerde çevirisi yapılagelmiştir.

Medya'da M.Ö. 715 tarihinde, Mazdaka'nın özel ad olarak kullanılır olması Prof. Eduard Meyer ve Geldner2in dikkatlerinden kaçmamıştır. Neticede bu araştırmacıların ikiside Zerdüştlük dininin o dönemlerde dahi ülkede egemen olduğu kanaatini uyandırmıştır. Öte taraftan Prof. Hommel, M.Ö. 669-629 tarihleri arasında hüküm sür-

müş Asur kralı Asurbanipal dönemine ilişkin bir kitabesinde "Assara Mazãş" adını gün ışığına çıkarmış. Bu keşifle, Aryanilerin Zerdüşt öncesinde de bir Tanrı olarak Ahura Mazda'ya tapınım gösterdikleri meydana çıkmış. Bu kitabeler, her ne kadar "Mazdaka" adının meydana çıkması sonrasındaki bir döneme ilişkin olsalar da Zerdüştçülüğün biçimlendiği devirden çok daha eskilere dayanırlar.

Bahdinilerin dinsel sisteminde Tanrı mefhumunun girift olmasının en önemli nedeni, Ahura Mazda adını tefsir etmeye çalışırken yüz yüze gelinen anlam karmaşasıdır. Bu girift yapının bilincinde olamayan ya da Tanrı anlayışları birbirinden faklı olan Persian kitabelerinin sahipleri olarak öne çıkan Kral Darius ya da Xerxes, İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'yı; "en büyük tanrı" anlamına gelen "Mathişta Baganam" olarak nitelerler. Ancak burada bir tezatlık vardır. Çünkü "en büyük Tanrı"nın olabilmesi için birden çok Tanrı'nın mevcudiyeti söz konusu olur ki bu da Zerdüştçülüğün ruhuna aykırı olur. Zira Ahura Mazda'nın her şeyin var edeni olduğunu aleni bir biçimde gözler önüne seren 44. Yasna'da her şeyin ona bağlı olduğundan da söz eder. Lakin İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın kendini sınırladığı ve"Kötü" tarafından sınırlandığı kadarıyla. Daha da önemlisi kompleks bir yapı içerisinde...

Zerdüştçülükte sistemleri söz konusu olan "İyi" ve "Kötü" adlarındaki "iki temel ruhsal güç", gerek kâinatta, gerek toplumda ve gerekse insanın ruhunda mutabık kalmayan bir kavganın içine girmişlerdir. Kavgayı şike şeklinde görmek mümkün değildir. Geleneksel Sami-Hami inanışlarında yer alan şeytan motifi, her ne kadar "Kötü"ye benzetilmiş olsa da aralarında bir bağ söz değildir. Zira şeytan da Tanrı tarafından yaratılmıştır. Halbuki Zerdüştlükteki "Kötü" kendiliğinden var olmuştur. Şeytanın ömrü, Ortadoğu inançlarında kıyamete değin sürmesine rağmen Zerdüştlükte son, kıran kırana bir savaşınla saptanır. Gene şeytan, Sami-Hami inançlarında muayyen bir yaratı ve eski bir melek olmasına rağmen Zerdüştlükte"Kötü" bir güçten başka bir şey değil. "İyi" ve "Kötü" adlarındaki bu iki zıt güç yan yana ve kavga halindedirler. Yaşamın her alanında zıtlıklar birlik halinde de vardır, kavga halinde de... Bu kavga, kâinatta "Kozmos" ile "Kaos"un, toplum içinde zalimler ile emekçilerin, insanda ise ruhunda iç hesaplaşmanın kavgasından öte bir şey değil. "Kötü kim?" Sorusunun yanıtını, "Gatha"larda bulmak mümkündür: "Doktrinlerinin (kişiliği gereği), onlar insanları en iyi eylemlerden saptırmalarından ötürü, Mazda, onlar için Kötü (olan)hükmünü verdi (onları kötü olarak niteledi), (bu hükmü) şu işkence etmeitiyatlarıyla sığırın yaşamınımahvedenler

ve şu zengin karapanlar, tiranlar ve yalanın egemenliğini Gerçek'e tercih edenler (için verdi).[Yasna].

Yukarıda da görüldüğü üzere Yansa; direkt olarak tiranları, yalanın hükümranlığına boyun eğen ya da peşkeş çeken işbirlikçiler ve işkenceci zalim zenginleri hedefe oturtmuştur. Burada, dikkat edildiği zaman bu dinin felsefesinin ilkel bir sosyalizm olduğunu yakalamak mümkündür. Bu saptama. Batılı araştırmacılarının bir çoğunun ortak kanısıdır.

30. Yasna'nın 3. bölümünde bu ana çelişkiye getirilen açıklık şöyledir: "Evet, bunlar iki temel ruh(sal güç)türler ki kendilerini ikiz (zıt ikizler gibi) açığa vururlar. Düşüncede (manahi), dilde ya da sözde (vacahi) ve eylemde (akem) İyi ve Kötü... Aklı olan, bu iki güç arasında bir defada doğruyu seçer, ahmak ise onu değil".

Bu kısım, araştırıcılarca enfazla tartışma konusu edilen ve yoruma tabi tutulduğu zaman en çok yanlış yapılmasına neden olan kısımdır. Bu karışıklıkların tamamına neden ola şey, iki sözcüğe getirilmiş olan yorum farkından başka bir şey değil. Bu sözcüklerden birincisi; metinde adından söz edilen "xvafena", ikinci sözcük de"yeema" (iki "e"yi uzun bir "e" şeklinde okuyunuz). X vafena sözcüğü; Kürtçe'deki "xewn" sözcüğüne benzer ve Bartholomae tarafından "xevn" sözcüğünün belirttiği manayla, "somnō=uyku" biçiminde tabir edildi. Bir başka yazar grubu, bunu "dream" biçiminde yoruma tabi tutma yolunu seçmiştir. Bu sözcüğün "dream" ya da "sleep" biçiminde tabir edilmesine –bir yere kadar- Yaşt; 13, 104 yol açmıştır diyebiliriz. Zira sözcük burada "... Kötü rüyalara direnmek için" biçiminde ve yukarıda verilen tabiriyle kullanılmıştır, Halbuki "uyku" manasında olan sözcük Zerdüştilerin kutsal kitabı olan Avesta'da "xvafena" değil Kürtçe'ye daha uygun düşen "xvafna"dır. "Xvafena", Moulton tarafından "gizli görüntü", "düş dünyası" biçiminde tercih edilmiştir.Dinin genel karakteri göz önünde bulundurulduğu zaman bunu da mantıklı bir açıklama olarak saymak mümkündür. İnsler, bu sözcüğün "Xvafni" kökünden peydalandığını ve "rekabet" manasına geldiğini kabul eder ki, mantığa en uygun olan yorum da budur.

"Yeema" sözcüğügenel anlamda dinin tefsir edilmesinde kargaşaya neden olmasından ötürü son derece önemlidir. Yazarlardan bazıları bu sözcüğün anlamı olan "ikiz" kelimesinden yola çıkarak İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile Kötülükçü Tanrı Angra Mainyu'nun ikiz olduğunu öne sürerler. Zurvancılarbirbiriyle tezatlık arz eden bu iki temel güce baba olarak da Zaman Tanrısı Zurvan'ı bulurlar. Zerdüştçülüğün

kaynaklarından biri ola Dinkard'da adından söz edilen biçimiyle (yani xvafna ile birlikte) olayı yorumlayan West; "Ohrmazd (Ahura Mazda) ile Ehriman (Angra Mainyu) bir rahimin ikizleri" olduklarını dile getirirler. Bu yorum kolaya kaçan birçok yazar tarafından hemen kapışılmıştır. Halbuki kolaya kaçan yazarlar tarafından kapışılan bu yorum, "Gathalar"da ifadeye çalışılan dinin ruhuyla taban tabana zıttır. Burada sözü edilen ikizlik, karşıtların iki kutbu manasına gelen bir ikizlikten başka bir şey değil. Birbirileriyle taban tabana zıt davranışlara malik olma –ya da xvefna ile de bir araya getirirsek- yarış biçimindeki iki kutup manasına gelen bir ikizliktir. İzleyen tümceyi, bir başka ifadeyle; "düşüncede, sözde ve harekette iyi ve kötü" ibaresini de göz önünde bulundurmayı ihmal etmezsek, bu iki zıt gücün kardeş olduğuna ilişkin hiçbir emarenin bulunmadığına tanıklık etmek mümkündür. Olaya biraz daha açıklık getiren ilgili Yasna'nın 5. bölümü şöyledir: "Bu iki (temel) güçten(ruhtan)Yalan (dregvô)olanı, Kötü şeyler yapmayı (acişto verezyo-zazakiye dikkat) tercih etmiştir. Ama çok hayırlı olan bu kuvvet, ki en katı taşlardandır giysisi, bir başka ifadeyle taş benzeri mukavemetli ve sabit dürüstlükteki ruh, Gerçek'i (Aşa'yı) tercih etmiştir. Bu şekilde doğru seçimden yana tercih kullananlar, her zaman doğru (adil) fiiliyatları ile Ahura Mazda'nın güvenine mazhar olacaklardır)".

Yasna'nın bu bölümünden de anlaşılacağı üzere İyi ile Kötü, Ahura Mazda, bir başka ifadeyle tek ve yaratıcı olan Tanrı ile doğrudan özdeş kılmak mümkün değildir. Ahura Mazda'nın kendi doğası, "İyi" ile aynı menşeyden gelir. İyi, Ahura Mazda'nın da menşeini teşkil eden "Tanrısal Sonsuz Işık"tan meydana gelir, bu ışığın ta kendisidir. "İyi", Ahura Mazda tarafından var edilmiştir. Ahura Mazda tarafından var edilen "İyi" ile kendiliğinden ortaya çıkan "Kötü" birer kuvvettirler ve onlarla olan bağımız bir tercih sorunudur. İyi'yi tercih edenlerAhura Mazda tarafından gösterilen yola girmişlerdir. İyi ile Kötü arasında yaşanan bu mükemmel üniversal savaşımda, Bahdiniler öncesinde mevcut olan dinlerin liderleri, şeytanlar ve cinlere karşı sakinleştirici yöntemlere müracaat ederlerdi. Törenlerle kurban kesmek, bu yöntemlerin bu güne –biçim değişikliğine maruz kalsa da- gelen en ağırlıklı olanıdır. Maguların Bahdini olmayan kısmın, "Cehennem ve Karanlık"a; Haoma sunusunun yapıldığı esnada kurt kanı da kullanmak koşuluyla dua ettiklerini Plutarch adındaki Grek düşünüründen aktarılanlardan öğrenmek mümkündür. Bu tür merasimler güneşin olmadığı karanlık yerlerde yapılırdı. Ünlü Yunanlı tarihçi Herodotos'tan da Xerxes adındaki Persia kralının eşi Amesritis tarafından Kötülükçü Tanrı Ehrimen'i sa-

kinleştirmek amacıyla üst tabakadan 14 çocuğu diri diri toprağa gömdüğünü öğreniyoruz. Bu mevzuya ilişkin bir çok örnek vermek mümkündür. İşte tam da böyle bir zeminde dünyada ilk kez "Kötü'ye diren!" diye haykıran ilk peygamber Zerdüşt oluyordu. Ve Zerdüşt şöyle devam ediyordu: "Ondan korkacağına, ona adaklar adamak için yarışacağına, onu sakinleştirmeye çalışacağına ona diren! Kötü olan her şeye, herkese ve her telkine direnmek, Kötü'den kurtuluşun yegâne yoludur".

Kötü her yerde mevcuttur. Beyninde mevcut olan düşüncende, dilinde ve hareketinde Kötü'yü aramaya ve ona karşı savaşım vermeye çalış. Kendine dön, içinin sesini dinle, kalp ateşinin (atrium) hemen yanında seni ayartmaya çalışan kötünün fısıltılarına tanıklık edeceksin. Ateşli "Doğru"yla ürkütücü "Kötü"nün savaşımını kendi nefsinde ele geçirmeye çalışacaksın. Sen bu sırra mazhar olduğun zaman Tanrı sensin. Zira sen de Tanrı'nın nüvesini meydana getiren Tanrısal Işık'tan var olmuşsun.Bu sırra vakıf olmaya çalış. Bu sırrın bilincine varmakla Kötü'yü hak ettiği cehennemine göndermek üzere ayırmış olursun. Yeter ki senin "daênâ"n, bir başka ifadeyle derûnî şahsiyetin ve vicdanın ruhunun derinliklerinde saklı duran o Tanrısal mevcudiyetin parlasın, yeter ki içinde mevcut olan "Ben", Kötü'ye karşı direnişe geçsin.

Zerdüştçülükte tek yaratıcı İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'dır. Ancak Nyberg, "primitif dinlerin bilinen bir vasfı" olarak İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın doğrudan yaratıcı olmadığından, yaratma görevini emrindeki Altılara bıraktığından söz eder.Ancak Nyberg, bu böyle olsa dahi onun göstermek istediği gibi "primitif"lik olmadığının bilincine varmış değildi. 29. Yasna, 31. Yasna'nın 9. bölümü, 46. Yasna'nın 9. bölümü, 30. Yasna'nın 3.-6. bölümleri buna örnek olarak verilebilir.Gene aynı araştırıcı tarafından verilen bilgilere göre Ahura Mazda; yaşamı, Angra Mainyu; yaşam olmayanı "yarattığı zaman" büyük cihanşümul savaşımın kıvılcını ateşlemişti. Bu antitezler, hem fizikî hem de ruhî planda mevcuttur. Yaşam; hislerden, haberleşmeden, isteklerden, inançlardan, sözden ve fiiliyattan meydana gelen bir İyiler silsilesidir. Bunun tam zıttı "Kötü" olan ölümdür, yaşam olmayandır. Bunları, bir başka ifadeyle yaşam ve yaşam olmayanı var eden iki ikiz vekarşıt Mainyu mevcuttur. Bir aşka ifadeyle İyi (Spenta) Mainyu ve Kötü (Angra) Mainyu mevcuttur. Bunu göz önünde bulundurarak yola çıkan Nyberg, Zerdüştçülüğün iki fikir arasında kalma durumuna geliyor; "Bu ikizlere bir baba lazım." Eğer öyle ise kimdir bu ikizlerin babası, ya da böyle bir babanın olması mümkün mü? Bu sorunun yanıtını bulma girişimine başlayan yazar Pehlevi eserlerine baş vuruyor. Adı geçen yazarın karşı-

sına İrani felsefeler içinde iki baba çıkıyor; Doğu İran'da, adı geçen bu ikizlerin babası "Ahura Mazda", Batı İran'da ise Zurvan'dır.

Zurvan=zaman, eski Aryan kültünde oldukça önemli bir yere sahip olan bir tanrıdır. Pehlevi kitabelerinde yok olmakla karşı karşıya gelmesine rağmen, Zurvanizm adı verilen dinde Zurvan; İyi "Ohrmazd=Ahura Mazda" ile Kötü "Ehrimen=Angra Mainyu"nun babasıdır. Bu İyi ile Kötü'nün savaşını, kendisine 12.000 yıl ömür biçilen dünyanın ya da kainatın nihayetine değin devam edecektir. Doğu benimsenen Zoroasterizm'de ise "baba" Ahura Mazda, etkin İyi Mainyu aracılığıyla "herşeyi yarattı". Doğal olarak hurafelerle nakşedilmiş ve bozulmuş bir "yeni" öğreti olan Zoroasterizm söz konusu olunca Nyberg haklıdır.. Ancak Zerdüşt, yani Bahdin'in asıl peygamberi ve onun doktrini söz konusu olunca işler değişir.

Ahura Mazda, Kötü Güçler ve Diğer Dinlere Etkileri

Zerdüşt tarafından geliştirilmiş olan Tanrı mefhumu, Bahdini sonrası dinleri duyuran peygamberler tarafından getirilen Tanrı mefhumundan oldukça girift bir durumdadır. Zerdüşt, Tanrı'yı her yanıyla algılamaya çaba göstermiş ve algıladığı biçimiyle de ifadeye çalışmıştır. "Ne ilk ne de son". Kendisine ilişkin yanıtsız soru bırakmadan, Tanrı'sına; "Hikmetinden sual olunmaz" şeklinde bir çehreye büründürmeden, inzivaya çekildiği on yıllık süre içinde yanıtsız soru bırakmamış ve yanıt bulduğuna inandığı zaman da inzivaya çekilgiği mağarasını terk ederek halkın içine çıkmıştır. Tam da böyle bir Zerdüşt, Yahudi olmayan bir nebi olarak, çözümsüz hiçbir şey bırakmadıklarını zanneden İsrailoğullarının dinî doktrinlerini yerle bir etme başarısını göstermiştir. İşte araştırıcıların, Zerdüştlük'le iletişimi içinde bulunduktan sonra meydana gelen Yahudiliğe, "Sürgün Sonrası Yahudilik" demeleri buradan kaynaklanmaktadır.

Malum olduğu üzere savaşçı karakterli olmanın yanı sıra zalimliğiyle de ünlü olan Babil Kralı Nebuqadnezzar (M.Ö.604-562), İsrailoğullarının topraklarını işgal etmekle yetinmemiş, bunun yanı sıra Kudüs'ü yakıp yıkmış ve lider konumunda bulunan Yahudileri topraklarından ayırarak birlikte Babil'e getirdi. İşte Babil'de adından söz edilen tarihteki bu ünlü ve ilk büyük "sürgün, exodus" bundan ibarettir. Bu büyük sürgüne "Tevrat" adındaki kutsal kitaplarıyla birlikte Babil'e gelen Yahudiler, uzun yıllar sonra yurtlarına geri döndükleri zaman "Magus" adı verilen Zerdüştçü rahip sınıfından ödünç almış oldukları güçlü Tanrı bilimiyle ilgili kavramları da birlikte götürmüşlerdi. Bu büyük

buluşmanın sonrasında, Prof. Bousset tarafından da işaret edildiği gibi "güçlü ve etkileyici" bir itikat dizgesiyle yüz yüze gelen Yahudi din adamları, bir çok hususta doktrinlerini elekten geçirerek gözden geçireceklerdi. Eski Tevrat ile yeni Tevrat mukayese edildiği zaman bu değişikliği açıkça görmek mümkündür. Yahudilik sonrasında gelen Hristiyanlık ve İslamiyet de Bahdinilerin analizlerinin bir çoğunu kendilerine mal etmişlerdir. Ancak bu analizleri eksiksiz aldıklarını söylemek mümkün değil. Bahdinilerden alınan şeyleri, dizge ile uyum içine sokadıkları için sanki ödünç alınmış gibi durmaktadır.

Kuran-ı Kerim'de "Mecusi" olarak adlarından söz edilen Bahdini itikatı gereğince Tanrı "En Yüksek" ve bundan ötürü de "Tek'tir". İyilikçi Tanrı Ahura Mazda (Ys.31.14), mükafat verici ve seçici yargıçtır. Herşeyi bilir (Ys.31.13). Kural koyucudur (Ys.31.11). Öğreticidir (Ys.31.5). Fakirler için (ahirette) bir "krallık" kurmak amacındadır (Ys.28.4 ve Ys.34.3). Ahura Mazda (Ys.31.7); arkadaştır, koruyucudur, sağlamlaştırıcıdır, değişmezdir. O, bizim yargıcımızdır (43.4).

Ama İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'da ifadesini bulan Avesta'daki Tanrı telakkisinde mantığa uygun açıklama zihniyeti egemendir. Bu Tanrı telakkisinde; "Tanrı'nın hikmetinden sual olunmaz (nedeni sorulmaz)" ibaresine asla yer yoktur. Bir başka ifadeyle yanıtsız hiçbir şey bulunmaz bu dinde. Her şeyin mutlaka mantıklı bir açıklaması vardır. Bu anlayış nedeniyle üstünlüğüne sınır getirilmiştir. O, Avesta'da temelini bulan telakki uyarınca; ne suçu yaratma, ne de yaratılmış olmasına izin vermişliğin yükümlülüğünü yüklenmez. Bahdiniler tarafından inanılan inanç gereği kainat; ucu bucağı bulunmayan iki kısımdan ve bu kısımlarda ikamet eden iki güçten, ölümüne savaşan iki müstakil güçten meydana gelir. Bunlar ezelden itibaren mevcut olan iki ana güçtür; İyi ve Kötü. Müstakil olan insan bu iki ana güç arasında hür istenci sayesinde özgür tercihini yapmış olacaktır. Bu tercihlerini yaptıkları zaman her hangi bir hataya mahal vermemek amacıyla insanlar Ahura Mazda tarafından gerçeğin kalp ateşi ile teçhiz edilmiştir. Kimi zaman insanların hata yapmamaları için onları uyaran peygamber gönderir. Doğaldır ki kendisiyle yarış içinde olduğu Angra Mainyu da boş durmayacak değil. O da kendi varlık karmaşasından sapmaya yol açıcı ögeleri insanın karar dizgesini harekete geçiren ruhî üsslerine yerleştirir. Bunu şöyle bir misalle örneklemek mümkündür: Kişi yolda yürürken içinde yüklü miktarda para ve ziynet eşyası bulunan bir çanta bulur. Çantayı bulduğu andan başlayarak içinde iki ateşin savaşımı başlar. Bu ateşlerin birincisi, "İyi" tarafından yerleştirilen kalp ateşidir. Bu ateş, çantayı bu-

lan kişiye: "Bu çantanın gerçek sahibini arayıp bulmalısın. Onu bulup çantayı kendisine teslim etmelisin. Bu çantanın içindekilerin çok büyük bir gereksinimi karşıladığını unutmamalısın. Ya bu çantanın içindekilerin yaşamsal bir hastalığın pençesinde kıvranan bir hastanın tedavisi ya da yetimlerin geçimini sağlamak için kullanılacaksa?" vb. biçiminde iyi düşünerek ona göre hareket etmesi için baskı yapmaya çalışırken, "Kötü"lük ateşi bunun hemen yanı başında ters taraftan: "Çantayı al götür. Hayatın boyunca bir daha böyle bir fırsat yakalayamazsın. Ai çantayı götür gönlüne göre harcamaya bak. Başkasının hastalığı ya da açlığı sana ne? Sen onlardan iyi durumda mısın sanki?" müdahalede bulunur. Sonuçta kişi özgür iradesiyle kararını verecek, ya çantaya el koyarak günaha girmiş olacak, ya da sahibini arayıp çantayı kendisine teslim ederek sevaba girecektir. Karar kişiye aittir.

İşte Zerdüşt tarafından getirilen Tanrı telakkisinin esas ayırt edici özelliği de buradadır. Zerdüşt tarafından getirilen Tanrı telakkisinde İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın tercihini kendisinden yana kullandığı "İyi (Spenta) Mainyu"; doğruluğu, güvenilir olmayı, hayırlı olmayı ve maliki bulunduğu mukaddes enerjiyle ayırt edicidir. Kendisine yaklaşmanın anahtarı "İyi düşünce", "İyi söz", "İyi eylem" olan İyilikçi Tanrı Ahura Mazda, kainatın öteki kompartımanında, kendisinden müstakil olarak var olan "Kötü (Angra) Mainyu tarafından sınırlanır. İşte Tanrı'yı; suçları ya da suçların mevcudiyetinin mesuliyetini bölüşme gibi bir konuma düşmekten alıkoyan bu sınırlamadır.

Yaratıcı bir gücün sahibi olmayan Angra Mainyu, güç açısından Ahura Mazda'dan çok daha aşağıda olmasına rağmen; -Spenta ve Angra Mainyu anlamında- iki ana gücün gene de belli koşullar oluşmadan birbirilerini ortadan kaldırmaları mümkün değil (Daha doğrusu bu koşullar oluşmadan İyi'nin Kötü'yü yok etmesi mümkün değil) ve bu iki ana güç kelimenin tam anlamıyla birbirinden müstakil durumdadırlar. Bunlar iki çatışan olmasına rağmen birlikte var olmuş iki karşıt kutuptur. Var edici, bir başka ifadeyle İyilikçi Tanrı Ahura Mazda, Kötü Güç'ün yaptığı kötülükleri bir süreliğine, uyarıcıları aracılığıyla iskalayabilmesine rağmen, söz konusu yok etme olunca en azından bir süreliğine, yani Kötü Güç insanlar tarafından düşüncelerinde, sözlerinde ve hareketlerinde tam manasıyla tecrit edilinceye değin olanaklı görünmüyor. Bununla birlikte utkunun elde edilebilmesi için yeterli donanıma ihtiyaç vardır.

Yahudilerin, Zerdüştçülerle iletişimi öncesindeki şeytan telakkisi çok net olmamasına rağmen iletişim sonrasında Yahudilik ve onu iz-

leyen Hristiyanlık ve İalamiyet'in mukaddes olarak kabul edilen kitaplarında "Şeytanlar ve Cinler"den geçilmez oldu. Daniel; 7.10'da Yehovâ(Tanrı)'nın 100.000.000 melek yarattığından söz etmesine karşın Tekvin; 6.1-5'de verilen bilgiye göre bu meleklerin bir bölümü insan kisvesine bürünerek gökten ayrılmışlardır. Güzel beşeri kızlarla gönül eğlendirme arzusuna kapılmaları bu ayrılmaya neden olarak gösterilmektedir. Yahuda; 6-7, bunu "zina işlemiş ve başka beden arkasına düşmüş" Sodom ve Gomorra'da yaşayan halkın hareketleriyle benzer görmektedir. İslamiyet'te de bu gibi durumlarla karşılaşmak mümkündür. Yoldan çıkmış olan bu melekler "Cin" olarak adlandırılmaktadır. En'am suresi 128. ayet ve A'raf suresi 38. ayetinde vb. ayetlere göre bunlar, aslında şeytanî güçler konumuna gelmişlerdir.

İsrail, Hristiyan ve İslamiyet inancı gereğince şeytan, bir başka ifadeyle Avesta'taki Kötü Güç, esasında Tanrı tarafından yaratılan meleklerden biriydi. Tanrı Havva ile Adem'i varettiği zaman, adı geçen bu melekte bir tapılma isteği tezahüt etmeye başladı, ya da bu melek balçıktan yaratılmış olan Adem adı verilen bu varlığı küçümsedi. İslamiyet inancı gereğince de ona secde etmeyi kabul etmedi. Adem ve onunla birlikte var edilen Havva'yı suç işlemeye itti ve Tanrı'ya karşı isyankâr oldu. Neticede bir yılanın kisvesine bürünerek ya da yılanı kullanmak suretiyle yoldan çıkardığı Havva'ya suç işletti. Havva da yoldan çıkardığı Adem'e yasak elmayı yedirerek onu baştan çıkardı. İslamiyet inancı geregince Tanrı'nın bir meleği - hatta baş meleği- olan şeytan da öteki melekler gibi Tanrı tarafından Tanrısal Nur(Işık)'dan yaratılmıştır. İlk insan olan Adem'i, kendisinin yeryüzündeki vekili olsun diye bir kan pıhtısından ve balçıktan var eden Tanrı, aralarında şeytanın da bulunduğu meleklerine: Adem'e secde edin (Bakara:34)" diye emir verdi. Bunun üzerine aniden kibire kapılan şeytan, balçıktan yaratılan insana secde etmeyi kabul etmemiştir. O anda Tanrı'nın lânetine maruz kalan şeytan bir isyankâr olarak, Kıyamet Günü'ne değin insanları doğru yoldan ayırma çabasına girecekti. Allah İblis'iönce cennetten kovdu (A'raf:13). Sonra İblis'in isteği üzerine (A'raf:14) Ona kıyamete kadar süre verdi. Böylece İblis, insanları yollarından saptırmak için (A'raf:16) istediği süreyi bulmuştu.

Burada Zerdüştçülük'ün Kötü Güç telakkisiyle Ortadoğu menşeyli öteki dinlerin şeytan telakkisi arasında mevcut olan farka geliyoruz. Bahdinilerdeki Angra Mainyu kendiliğinden var olduğu halde, Yahudi, Hristiyan ve İslamiyet inançlarında yer alan şeytan, Yehova ya da Tanrı tarafından var edilmiştir. Burada Mills tarafından haklı olarak yö-

neltilen kritiğe gelmek istiyoruz: Bu dinlerin Tanrısı, bir başka ifadeyle geçmişte var olan ve gelecekte de olabilecek her şeyi bilmesi lazım gelen bu dinlerin tek ve güçlü Tanrısı, kendisi tarafından var edilen bir meleğin (şeytanın) tercihini kötüden yana kılacağını nasıl oldu da hesaba katmadı? Eğer bu öngörüde bulunmadıysa nasıl bu kötülüğe, yol sapkınlarına izin verdi? Yuhanna; 12:31, 14:30 ve 16:11'de de belirtildiği şekliyle; İblis'in "bu dünyanın efendisi" olmasına niçin izin verdi? Sizce burada bir çelişki yok mu? Tanrı hem insanları hem de şeytanı var ediyor. Sonra da şeytanın, insanları kandırarak yoldan çıkarmasına izin veriyor. Neden onu, bir başka ifadeyle şeytanı imha ederek dünyanın düzenini kurmuyor. İslamiyet inancı gereği her insanı değişmesi mümkün olmayan bir yazgısı vardır. Üstelik bu, imanın altı şartından biri haline getirilmiştir. Bu yazgı önceden saptanmış ve yaşanması kaçınılmazdır. Bu yaşanan yazgıda, işlenen günahların tüm yükümlülüğü de kişiye aittir ve kişi bu sorumluluğunu yerine getirmediği zaman da cezalandırılıyor. Şeytanın onları suça özendirmesinin sonucu da olsa her suç için bir ceza biçilmiştir. Halbuki, insanları suça teşvik eden şeytan, Tanrı tarafından engellenebilir ya da ortadan kaldırılabilirdi. Üstelik, hangi insanın hangi suçu ne zaman işleyeceği de önceden bellidir ve biliniyor. Önceden belirlenmiş bir yazgıyı yaşamaya zorunlu tutulan insan, bunu yaşadığı için cezalandırılacaktır.

Yukarıda da açıklandığı üzere Zerdüşt tarafından geliştirilen doktrinde insan, tamamen özgürdür. Kişi, "İyi" ile "Kötü"nün savaşımının hem nesnesi hem de hakemi konumundadır.Kalacağı safı kendisi belirleyecek, yazgısını kendi özgür iradesiyle tayin edecektir. Arz, Angra Mainyu'nun krallık alanı değildir. O, arza belli bir süreliğine egemen olmuş, ancak bu egemenlik sürekli değil, geçicidir. İnsanlar, yaptıkları tercihle arzın görünümünü ve üstelik kainatın yazgısını belirleyebilirler. Bundan ötürü "kul insan", Zerdüşt'te tercih hakkına sahip olan "efendi ya da hakem insan"dır. İnsan, bu ilahî vakanın üssünde ikamet eder. Zerdüştçü doktrin, ölümün dışında, önceden, kendisinden habersiz belirlenmiş bir yazgıyı asla kabul etmez.

Bu varedici Tanrı, İyilikçi Ahura Mazda, kendi dizgesi içinde, bir başka ifadeyle altı yön biçiminde hareket eder. İyilikçi Ahura Mazda'nın altıları son derece önemli bir güce sahiptirler. Önasya'da mevcut olan öteki dinlerinde bu tanrısal yaratıklar "melek" olarak adlandırılmaktadır. Melekler, Tanrı'nın veçhelerinden müstakil ve onun komutası altında bulunan tanrısal yaratıklardır. İslamiyet inancında onların mevcudiyetine inanmak imanın altı şartından biridir. Ancak sürgüne gitmez-

den evvel Yahudiler arasında Sadduce (Zadokçu)'ler adıyla anılan bir grup mevcuttu ki, bu grupta bulunan insanlar meleklere de, ruhlara da, yeniden dirilişe de inanmazlardı. Asmonaeller ile Hasmonaeler'in prenslerinin tamamının meyli, çok büyük bir alana yayılan bu bu gruptan yanaydı. Bu; eski Yahudilik'te günümüzdeki ana unsurların daha net bir biçimde oturmadığının bir ifadesidir. Ancak "melekbilim", süreç içerisinde Önasya dinlerinin tamamında yerine oturmaya başladı. Tevrat'ta (bölüm:12.15) Raga'nın Yedileri (Ahura Mazda ve Altılar)'a ilişkin anıştırmalar mevcuttu. Bunlardan birinin adı İsrafil Başmeleği Rafael olarak geçiyor. Zekeriya (4.10), Yediler'i, Tanrı'nın yeryüzünün şurasına-burasına koşuşturan gözleri olarak kabul eder. Bu sav, Tevrat'ta zaman içerisinde daha güçlü bir biçimde geliştirilmiş durumdadır.

Bu yedi İyi'ye karşılık yedi de Kötü mevcuttur ki bunlara bundan önceki satırlarımızda değinmiştik. İyilikçi Ahura Mazda'yı "Assara Mazãş" adıyla alan Asurlular, bundan başka buna, semavî yedi İyi Güç (İgigi) ve Yersel yedi Kötü Güç (Annunaki) mefhumlarına da ilave ettiler. Bu mefhumları da Aryanlar'ın İyi Yediler'i ve Kötü Yedileri'nden ödünç almışlardı. Yedi rakamı, dünyada günümüzde de birçok hususta yaşamımıza etki ediyor. İslamiyet, "cehemnnemin yedi, cennetin sekiz kapısı mevcuttur" der. Yedi bundan başka bir hafta (haft=7, Kürtçe)'nın gün sayısıdır. İslam'ın Kutsal Kitabı Kur'an, Allah'ın gökyüzünü yedi kat halinde yarattığından söz eder. Hristiyanlar tanrının dünyayı altı günde yarattığını 7. gün istirahat ettiğini söylerler. Tüm bu yedi rakamlı inançların temel menşei, İyilikçi Ahura Mazda ve altı vechesinden meydana gelen Zerdüştçü tanrısal dizgedir. Tanrı'nın veçheleri olarak kabul gören tanrısal yaratıklar, Hebrew kaynakları için yabancı sayılmaz. Bu kaynaklar, kimi zaman "Yehova'nın melekleri" ya da "Yehova'nın ruhları", Yehova'nın kendisinden oluşmuşlardır derler. Tıpkı Gathalar'da söz edildiği gibi...

Yahudiler; "tanrısal nizamı", "ideal gerçek" ve "adalet"i sembolize eden "Aşa"yı, hiçbir değişikliğe uğratmadan kabul etmişlerdir. Zira onlar, "dürüstlük ve yargı"yı Tanrı'nın egemenliğinin esası şeklinde görmektedirler. Vohu Manah, İncil'de adından söz edilen "Eudokia" gibidir. Armaiti, dindarlık; Gathalar'da Tanrı'nın bir sıfatından başka bir şey değildir. Moulton, bu Gatlık örgeyi "Tanrı'nın Oğlu İsa" ile kıyaslar.

Kimsenin tanrılarına karışmaması, Zerdüşt tarafından öne sürülen doktrinin en ilginç tarafıdır. O, herkes tarafından inanılan Tanrı ya

da tanrıları: kötünün yanında yer almamak, insanlara zarar vermemek, ekonomilerini alt-üst edici "kurban kesme" benzeri gelenekleri özendirmemek, "düşüncede,sözde, eylemde iyi"nin müdafaasını yapmak, dürüst ve hakkaniyete uygun hareket etmek koşuluyla kutsamaya hazırdır. Çünkü bu düşünceyi taşıyan insanların Tanrı telakkilerini değiştiremeyeceklerini tecrübeleriyle ortaya koyan Zerdüşt, Gathalar'da onlara ve onların tapındıkları tanrılarına: "Fakat siz Daevalar ve size tapanlar, hepiniz Kötü Düşünce'den köklerini alan döllersiniz, yalancı ve soysuz! Sizin eylemleriniz de nefret doludur, ki siz bu dünyanın yedinci bölgesinde, bu özelliğinizle ünlenmişsiniz." şeklinde seslenmiştir.

Bu reddiye, Kötü taraftarı olan tanrıların tamamını beynelmilel-sonsuz savaşımın karşı tarafına, Angra Mainyu'nun birer zürriyeti olarak yerleştiriyordu. Bu saptamaya değin Aryan kavimleri tarafından Tanrı olarak kabul edilen daevalar bundan böyle druj=yalan(cı)'nın birer izleyicisi mertebesine düşmüşlerdi. İşte savaşım tam da şimdi zeminine oturuyordu; var edici tek Tanrı Ahura Mazda ve altıları (melekler)nın yandaşı olduğu Spenta Mainyu bir yanda, var edici vasfa sahip olmamasına karşın kendiliğinden ortaya çıkan Kötü Güç ve taraftarları öte yanda saf tutmuşlardı. Savaşım beynelmileldi ve İslam ya da İsrail menşeyli dinlerde ifadesini bulan "imtihan"la yakından uzaktan bir ilişkisi bulunmuyordu. İyilikçi Ahura Mazda kimseyi imtihana tabi tutmuyordu. Yaradılış'ın ereği "imtihan" değildi, Kötü'le savaşında varlıkların bir araç vazifesini üstlenmelerini temin etmeye çalışmaktı. Bu nedenle yaradılış olayının startı verildi ve her şey ebedî Tanrısal Nur(Işık)'dan var edildi. Karanlıklardan halk olan Kötü'nün, Tanrı'nın da halk olduğu ebedî Tanrısal Nur(Işık)'a tecavüz etme niyetinde olduğunun sezilmesinden ötürü önlem düşünülmüş ve bu yol (yaradılışı başlatmak kaydıyla ona karşı savaşım verme yolu) bulunmuştur. Onun arasına girmeye çaba gösteren ve ebedî bir karanlıktan halk olan Kötü, bundan böyle sonsuza değin İyi'ye zarar veremeyecek bir biçimde ortadan kaldırılmalıydı.

Drug, bir başka ifadeyle "yalan" ya da "Drugvant": bir başka ifadeyle "yalan söyleyen" terimleri çevrilmiş biçimleriyle; şeytan olarak hiçbir değişikliğe maruz kalmadan İsrail ve Hristiyan inançlarına intikal etmişlerdi(Örneğin; İsai: 44.20). Angra ise "düşman" manasına gelmek kaydıyla Gathalar'da nadiren de olsa yer alan bir terimdir. Angra, Mainyu'yla birlikte; "Angra Mainyu" biçiminde bundan sonraki Zerdüştçü düalizmde; cisim biçimine dönüştürülmüş olan "Kötü" mefhumunun doğal adı biçiminde kullanılır olmaya başladı. Hebrew

Dili'ndeki "satan" veya "İblis" terimi Angra ile aynı anlamı taşıyordu ve zaman içinde dualizm'e doğru yol alan İsrail dininde, Zerdüştçü dualizmin Angra Mainyu'sunun geçirmiş olduğu evrimin aynısını geçirmeye zorunlu olacaktı. Drug'un karşıtı olan Aşa=Gerçek, ifade ettiği tinsel manasıyla İsrail menşeyli dinlerde de ilk sırada yer alan mefhumdur. Şeytan ile Zrdüştçüler tarafından Kötü Güç şeklinde adlandırılan mefhum arasındaki benzerlikler şunlardır: İkisi de tanrının muhalifi, ikisi de yalanın yaratıcısı, ikisi de hain ve aldatıcı birer varlıktır.

Zerdüşt tarafından verilen savaşımların en büyüğü, ailesinin de mensubu olduğu ve Aras Koyağı'yla Kuzey Azerbaycan'da yaygın bir biçimde yandaş bulmuş olan Daeva Yasnacılara karşı verilmiş olanıdır. Peygamber tarafından izaha çalışılan "aşırı" düşünceleri nedeniyle aralarından kovulduğu bu dinî gruba mensup olanlar, günümüzdeki Kürtlerden bir bölümünün doğrudan atalarıdır.Bu dinin en önemli ibatedi olan rastgele kurban kesime, Zerdüştçülük'te yasaklanmıştı. Daevalar da bu dinin sistem dışı tanrılarıdır. Eski, bir başka ifadeyle Zerdüşt öncesinde mevcut olan dinlerin tanrıları olarak kabul gören bu mefhumlar, Yansa 32.3 tarafından kesin bir dille mahkum edilmiş ve "kötünün nesli"nden gelmekle suçlanmıştır. Ancak onlar, kötünün neslinden gelmiş olsalar da Angra olarak kabul görseler de bir çeşit kabul ediliyorlardı. Ama "kötünün neslinden" gelen yalancı şeytanlar olarak kabul görüyorlardı.

İsrail menşeyli olan dinlerde de aynı olgu ile karşılaşmak mümkündür. Filistinlilerin "Baalim" adı verilen tanrıları tıpkı Bahdin'de görüldüğü üzere yerilmiş, şeytanlaştırılmak suretiyle Yahudiler tarafından kutsal kitap olarak kabul görmüş Tevrat'ın içinde yer almıştı. Bundan başka Yahudi dizgesinin içinde bulunan kimi meleklerin şeytanlaşması, kimilerinin cin biçimine dönüşmesi, hep aynı düşüncenin, bir başka ifadeyle Avesta'da bulunan "Yanlışı tercih etme" ifadesinin bir neticesidir. Gidilen yol farklı, ilahî varlıklar farklı ama netice aynı: İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ya da Yehova'nın karşısında yer alanlar ya Avesta'daki gibi "Kötü Güç" biçiminde sayılmışlar ya da Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat ile Hristiyanların kutsal kitabı İncil'de görüldüğü üzere şeytan ya da cin olarak lânete maruz bırakılmşılardır.

Zerdüştçülüğün, Zerdüşt tarafından getirilen doktrinlerden ayrılmaya başlamasıyla birlikte birer birer geri dönmeye başlayan yabancı tanrılar , hatırı sayılır makamlar elde etmişlerdi. Bu tanrıların ilk gelenleri Medlerin Semavî Suların Tanrıçası Anahita'dır. Onu izleyen Medlerin ve Ayranların güçlü tanrısı Mithra'dır. Bunların sonrasında

açık kalan kapıdan içeri giren Tanrı ise Med ve Aryan tanrılarından Homa'dır. Fakat bunların tamamı Soylu Tanrısı olarak kabul gören Ahura Mazda'nın birer astı olarak süreç içerisinde öteki dinlerle meydana gelen savaşımlar neticesinde makamları daha da düşerek sonuçta "Melek" düzeyine indiler.

Koruyucu Melekler ve Fravaşiler

Yahudiliğin Tevrat sonrası döneme ilişkin Torah ya da Yazılı Yasa'nın gerçek yorumu olarak kabul edilen en önemli kitap olan Talmud'a göre Yahudiler, meleklerin adlarını sürgün yaşadıkları Babil'den getirmişlerdir. Öne sürülen bu tez, sürgün öncesi "Melekbilim"le sürgün sonrasında meydana gelen müşahhas melek sistemi arasında mevcut olan farkı düşündüğümüz zaman tartışmasız olarak ortaya çıkan bir gerçektir. Birbiriyle tenakuz içinde olan bu inkışaf, eski dinsel yorumcuları tarafından da doğrulanmaktadır. Yeni melekler, dinin içeriğiyle uyum göstermiyor ve bunların yabancı bir menşeyden gelme olasılığının yüksekliği bu yorumcular tarafından daonaylanıyor. Bu, Zerdüştçülük tarafından Yehovacılara sağlanan çok önemli bir katkıdır.

Matteus 18.10'da şu şekilde der: "Bu küçük (bireylerden) herhangi birini aşağılanmamaya dikkat ediniz. Ben onların göklerdeki meleklerinin, benim göksel pederimin yüzünü her zaman gördüklerini size söylüyorum". Acts; 12.15: "Sen delisin diye cevapladılar onlar. Fakat O direndi, o zaman onlar; 'bu O'nun meleğidir' dediler." Bu iktibasların ikisinde de "İnsanların melekleri" şeklinde ortak bir mefhum mevcuttur. Bu mefhumlar doğrudan Zerdüştçülerin Fravatları ve Fravaşilerine ilişkindir. Fravaşi mefhumuna "Gatha"larda rastlanmamasına rağmen yaşları hemen hemen Gathalarla kıyaslanabilecek olan Avesta'nın başka kimi kısımlarında bu mefhum mevcuttur. 37.Yasna'nın 3. kısmında "Aşâunam fravaşîş naramca nâirinamca yazamaidê", bir başka ifadeyle; "biz Aşâ'nın izleyicisi olan hem kadın ve hem de erkek (müminlerin fravaşilerine (iman) ederiz". Burada adından söz edilen Fravaşiler insanların manevi alemde bulunan suretleri ve "Koruyucu ruhları"dırlar. Bu koruyucu ruh mefhumu, İsrail menşeyli dinlerce de "Koruyucu Melek" şeklinde tercüme edilmiş olup Aryan-Med Tanrıbilimi'nin ana unsurlarından biridir. İslamiyet'te de uygulamada "Koruyucu Melek" kavramından söz edilmektedir.

Fravaşi mefhumunun Gathalarda yer almaması, Zerdüşt'ün insanları sofu olan ve olmayan olarak ayırıp birincisine jandarma bir "koru-

yucu ruh" görevi vermesi, ötekini de kendi "yazgısıyla baş başa bırakma" şeklinde bir eğilimi kabul etmemesinden kaynaklanıyor. İnsanlar müsavidir. Hiç kimsenin başlangıçta belirlenmiş bir yazgısı bulunmadığı için, özel olarak bir Fravaşilerinin bulunması söz konusu olmayabilir. Ancak Zerdüştçülüğün böyle bir mecburiyetinin olmamasından ötürü bir adı da "Farvardin Yaşt" olan büyükçe bir 13. Yaşt bu mefhum için ayrılmış bulunmaktadır. Bununla da yetinmeyen Zerdüşt, mümin insanların ruhlarının Tanrı makamına erişip orada İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'yla "oturacağını" da kabul etmez. Zira gelecekte bir bedende bütünleşme mevzuubahistir.

Zerdüştçülüğün Fravaşilerle tikel olarak kıyaslanabilecek olan bir mefhumu gene de mevcuttur: Daênâ ya da "bem", "kişilik", "nefis", "ego". İnsanın daênâsı ölümünün sonrasında kendisini muhakemeye tabi tutar ya da o kişinin daênâsı aracılığıyla vermiş olduğu hükümden ötürü neticede ya cennete ya da cehenneme gider. Daênâ, Yasna 45.2'de urvan, bir başka ifadeyle "ruh"la net bir şekilde ayrılır. Bu Yasna'da İyi, Kötü'ye: "Ne bizim inançlarımız, ne öğretimiz, ne arzularımız, ne düşüncelerimiz, ne sözlerimiz ve eylemlerimiz, ne kişiliklerimiz (dâenâmız) ve ne de ruhlarımız anlaşamaz" şeklinde hitap eder. Burada da anlaşılacağı üzere her insanın daênâsı mevcuttur. Daênâ derunîdir. Kötü'nün daênâsının İyi'nin daênâsı ile anlaşması mümkün değildir.

Ama buna rağmen "Fravaşi" biçiminde de olsa Medler, "koruyucu melek" mefhumunun ilk sahipleridirler.

Küçük Şeyler

Sırada Zerdüşt'ün Bahdinisi'nin öteki kimi vasıfları var. Onlara kısaca göz atalım.

Bahdini'nin temelini oluşturan "Vohu Manahi (pehl: humata), Vohu Vacahi (pehl; huxta), Vohu Akem (pehl; hvarşta)" üçlüsü "iyi düşünce", " iyi söz", "iyi eylem" anlamı taşımaktadır. Özgün olarak Zerdüştçe öne sürülen bu triad, karşıtı olan mefhumlarla kişinin iç aleminde savaşım verir. İnsan, bu derunî savaşımda tercih edeceği yerle yazgısını saptamış olacaktır.İlahî buyruklarla paralel olarak iyi düşünmek, doğru şeyler yapmayı düşünmek, zararlı olmayan şeyleri planlamak, kendisine dine yaraşan doğru bir gelecek çizmek gibi düşünceye ilişkin işlevlerin tamamı "Vohu Manahi"nin kapsamı içindedir. "Vohu Vacahi"; kendisiyle aynı inancı taşıyanlara ya da genel olarak insanlara; haz duyulan, fakat doğru sözlerle seslenmek demektir. Bunların ta-

mamının neden olacağı fiiller de doğru olacaktır ve olmalıdır ki buna da "Vohu Akem" denir. Yaşamı süresince bunları dikkate alarak hareket eden insan, Müslümanlık inancındaki "Sırat Köprüsü"yle eş değerde olan "Cinvato Pereto(Tişinvet Körüsü)"dan kolayca geçerek cennete varacaktır. Tıpkı Hristiyanlık ve İslamiyet öğretilerinde de olduğu gibi bunun tam tersi de dinî inanışta sapkınlık, doğru olmayanı bilinçli bir şekilde yapmayı planlamak, yalana baş vurmak, aynı inancı taşıyanlara merhametsizce sözler söylemek, ister insan ister hayvan olsun canlı varlıklara merhametsizce davranıp zulmetmek, aşırı tutku, hunharlık gibi fikrî, söz ve hareketle ilgili hatalar, "Hesap Günü" yüz yüze gelinecek şeylerdir.

İslamiyet'in beş koşulundan biri olan "oruç", Bahdiniler tarafından kabul görmez. "Oruç tutarak ruhumuzu eğitiyoruz", "açlıktan kıvranan yoksulların neler çektiğini oruç sayesinde benliğimizde hissederiz" ya da "oruç tutarak daha sağlıklı oluruz" gibi nedenlerle oruç tutan Müslümanların kendi dinlerinin yaklaşık bin yıl öncesinde mevcut olan Bahdin tarafından kabul görmemiştir. Zerdüşt dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın ayin kurallarının, yasal yargıların, sağlığa ilişkin nasihatlerin vb. ihtiva eden bölüm olan Vendidad, bunu işlenmiş en büyük suçlardan biri olarak kabul ettiği halde Bahdinilerin kimi mezheplerine mensup yılda iki kez iki çeşit oruç tutarlar. Birinci çeşit oruçta Bahdinilerin kimi mezheplerine mensup olan Zerdüştçüler, hayvanlar alemine karşı olan saygılarından ötürü et, balık, tereyağı ve yumurta benzeri hayvanî besinleri yemezler. İkinci çeşit oruç, Müslümanlar tarafından- Aleviler tarafından tutulan üç günlük "Hızır Orucu" ile- oruçla benzerlik gösteren üç günlük oruçtur. Ancak Zerdüştiler, Müslümanların oruç tutulmasına ilişkin ortaya attıkları nedenlerin hemen tamamına güncel yaşamlarında riayet ederler ve bunlar toplumsal esaslardır. Müslümanlar tarafından "oruç tutmak suretiyle kimi şeyleri anmak" amacıyla öne sürdükleri nedenler, Bahdiniler tarafından kabul görmez. Zira Bahdinilerin sosyal yaşamlarında köklü bir kolektiflik ve bir çeşit sosyal güvenlik söz konusuydu. Bu dinin kurallarını en iyi şekilde yaşama geçiren hükümdarlar, primitif manada da olsa araştırmacıların bazılarınca sosyalist olarak gösterilmektedirler. Peygamberimizin: "Onun döneminde yaşamış olmaktan mutluluk duydum" dediği Hüsrev (Ksusro) I ya da halk arasındaki adıyla Nuşirevan, halkını adilâne bir şekilde yöneten bu adil krallardan biridir. Özetle, zekât, İslamiyet'te yoksullar için ayrılmış olan zaruri bir kaynak olarak kabul görmektedir. Bundan başka yoksulları anmak vicdanî bir mesele ol-

duğu halde, Bahdini'de bu ana bir dinî meseledir. Gathalarda da belirtildiği üzere; "Bir arkadaşın bir arkadaşa yardımı", tamamı arkadaş olan müminler için dinî vazife olarak algılanmıştır ve buna göre hareket edilmiştir.

Bir başka mevzu da Güneş, ay ve yıldızlara ilişkin olan tutumdur. Durum öyle gösteriyor ki Zerdüşt, eski birer "semavî daeva" olarak kabul edilen bu cisimlerden pek fazla bahsetme cüretinde bulunamıştır ya da onları İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile öyle ya da böyle ilişkilendirmek istememişti. İsrail menşeyli dinlerde de buna benzer bir ilişkilendirmeden imtina edilmiştir. Genesis 1.14-19'da; tanrı; "ol" deyince bu göksel ışıltıların oluştuğu, bu ışıltıların gök yüzüne tesbit ediliği (çakıldığı), bunlar sayesinde (ay ve güneş) gece ve gündüzün ayırdedildiği kaydedilir. İslamiyet'te bu konu Kuran-ı Kerim'in 36'ncı suresinin 38.-39. ve 40. ayetlerinde ele alınır. "Güneş kendi yolunda akıp gider". "İşte bu aziz ve alim olan Allah'ın takdiridir". "Aya gelince, ona" Allah "menziller tayin etmiştir". "Ne güneşin aya çatması, ne de gecenin gündüzü geçmesi mümkündür. Onların her biri kendi yörüngelerinde yüzerler". Bu inancı taşıyan ulusların tamamının mazisinde "Güneş"e ve "Ay"a tapmışlık gibi bir durum söz konusu olmasından ötürü peygamberler bu semavî cisimleri yad etmekten imtina etmelerine rağmen Kuran'da gene de bir yıldız için, Allah ona "and olsun ki" diyerek kutsamıştır.

Bir başka konu da bekârete ilişkin olanıdır. Hristiyanlarca gereğinden fazla önemsenen bekâret, Bahdiniler ve Müslümanlar için çok önemli bir meziyet değil. Bu iki dinde evlilik, bekâretten daha büyük öneme sahiptir. Zerdüşt, kalemine aldığı Gathalarda Pourucista adındaki kızının kişiliğinde kutsar. 15 yaşından itibaren özgürce evlenebilen Bahdini kızları için evlilik dışı ilişki, çok büyük bir günah olarak kabul edilir. Bu durum Zerdüşt sonrası Zerdüştçülükte de devam ettirilmiştir.Hem de daha katı hale getirilerek... Vendidad 4.47'de şöyle deniyor: "... sana doğrusunu söyleyeyim, ey Zarathuştra Spitama! Bir eşi olan insan, çocuk sahibi olmak istemeyen insandan çok üstündür..." İslamiyet'te de bu konudaki durum, Bahdiniler tarafından kabul gören durumla aynıdır. Peygamberimizin, ikinci adetini gören kızını hâlâ evlendirmemesinden ötürü duymuş olduğu vicdan azabından söz edilmektedir. Fakat Hristiyanlıkta yer alan "kutsal bakirelik" mefhumu, İslamiyet ve Bahdininin evliliğe ilişkin düşünceleriyle taban tabana zıttır.

ZÛ'L-KARNEYN- ZERDÜŞT İLİŞKİSİ

Tanrı, İslamiyet'in kutsal kitabı Kuran'ın Kehf suresinin 18, 83-90 ayetlerinde Doğu ve Batı'ya egemenlik bahşettiği bir kralın öyküsünden söz ederek, O'na verdiği gücü, iradeyi ve hikmeti anlatmaktadır. Peygambere hitaben, "Sana Zü'l Karneyn' den sorarlar. De ki: 'Size ondan bir anı okuyacağım.' Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar ve kudret sahibi kıldık, ona (ihtiyaç duyduğu) her şey için bir sebep (Hikmet, vasıta ve çare) verdik. Artık o da bir yol tuta-rak yürüdü. Nihayet Güneşin battığı yere ulaşınca, onu kara balçıklı bir gözede batar buldu. Yanında da bir kavim gördü. Dedik ki: 'Ey Zu'l-Karneyn, ya onlara azap edersin ya da haklarında güzel davranırsın.' Dedi ki : Zulmedene azap edeceğiz; sonra Rabbine döndürülecek; O da onu görülmedik bir azaba çeker. 'İman edip hayra ve barışa yönelik iş yapana gelince, onun için ödül olarak en güzel karşılık var. Ve ona buyruğumuzdan kolay olanı söyleyeceğiz.' Sonra bir sebep daha izledi. Sonunda güneşin doğduğu yere ulaşınca onu, güneşe karşı kendilerine bir siper yapmadığımız bir kavmin üzerine doğar buldu. İşte böyle biz onun yanında olan her şeyi bilgimizle kuşat-mış (donatmış) tık. Sonra (bir sebebi izleyip) bir yol (daha) tuttu. İki set/dağ arasına kadar ulaşınca onların önünde nerdeyse hiç söz anlamayan bir kavim buldu. Dediler ki: 'Ey Zu'l Karneyn Ye'cuc ve Me'cuc bu yerde bozgunculuk yapıyorlar, bizimle onlar arasında bir set(engel) yapman şartıyla sana vergi verelim mi? Dedi ki: 'Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret daha hayırlıdır. Siz bana kuvvetinizle destek olunda, sizinle onların arasına aşılmaz bir engel yapayım.' Bana yeterince Demir kütleleri getirin", iki yamaç arasındaki boşluğu(dağlarla) bir hizaya gelince 'körükleyin' dedi. Onu ateş haline koyunca da ' Getirin üzerine erimiş bakır dökeyim' dedi. Böylelikle ne onu aşabildiler ne de delmeye muktedir oldular. Dedi ki: 'Bu Rabbimden bir rahmettir. Rabbimin vaadi gelince onu yerle bir eder. Ve Rabbimin vaadi haktır." H.I.Yüzyıldan başlayarak yorumcular ve Kur'an araştırmacıları bu ayetlerde adından söz edilen Zû'l-Karneyn ve onun tarafından gerçekleştirilen eylemleri hesaba katarak, tarihte yaşayan krallar üzerinde durup, saptamalar yapmış olsalar da, İslamiyet'in çoğunluğu tarafından kabul gören bir düşünce ortaya koyamamışlardır.

Yorumcu ve Kuran araştırıcılarının bir düşünce ortaya koyamamalarındaki en büyük faktör, ilk çağ alimlerinin az da olsa Roma ve Yunan etkisi altında bulunan İsrail düşüncesinin tesiriyle bu özelliği bü-

yük olaylara imza atan Makedonya Kralı Büyük İskender'e yakıştırmalarından ileri gelmiştir. Ancak İskender'in putlara tapar olması ve o dönemin bir inanca sahip olan insanlarına ve hatta kavimlerine uyguladığı zulümler göz önünde bulundurulduğu zaman, Kuran'da adından söz edilen kişinin tarifinin İskender'e uymadığı görülmüştür. Bunun üzerine yeni arayışlara girilmiştir. Bu konudaki araştırmaların en detaylı olanı, geçtiğimiz yüzyıl Hint Müslümanlarının alimi ve bununla birlikte bilim ve siyaset adamı olan Ebûl Kelâm ÂZÂD tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu ayrıntılı araştırma; Zu'l-Karneyn sıfatına en uygun düşen ismin, M.Ö. VI. Yüzyılda yaşayan Persian krallarından Kyros (Farsçası Keyhüsrev, İbranicesi Koreş) olduğunu ortaya koymuştur.

Âzâd bu düşüncesini, tarihsel ve ilmî dönelerle birlikte Yahudi kavminin elindeki "Torah" metinlerinde yer alan Ezra (Üzeyr) bölümüyle de desteklemiştir. " Ve Fars Kralı Koreş'in 1. yılında Rabbin sözü yerine gelsin diye, Rab Fars kralı Koreş'in ruhunu uyandırdı ve bütün ülkesinde şöyle diyerek ilan edip ferman yazdı :'Göklerin Allah'ı dünyanın krallıklarının tamamını bana verdi ve Yahuda'da olan Yeruşalim'de kendisi için ev/mabed yaptırayım diye bana emir verdi. Onun bütün inançlılarından aramızda olan herkes, Allah onunla beraber olsun. Onlar Yaruşalim/Kudüs'e giderek orada Tanrı için mabed yapsın...."

1888' de Mekke'de doğup, El Ezher Üniversitesini bitirdikten sonra Hindistan'a giderek, İngiliz sömürge yönetimi altında bulunan Hintli Müslümanları örgütlemek amacıyla çaba gösterip 1958 yılında 70 yaşında iken Yeni Delhi'de yaşamını yitiren Azâd'ın "Hindistan'ın Kurtuluş Mücadelesi" 1955, "Fatiha Tefsiri" 1986 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir. Urdu dilinde kaleme aldığı "Zulkarneyn Kimdir ?" adındaki makalesi 1984 yılında Selman Abid En-Nedvi tarafından Arapça olarak kitaplaştırılmış, 2000 yılında da Muharrem Tan tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır.

Başlangıçta Elam ve Asur yönetimi altında yaşayan Persler, M.Ö. 553 tarihinde Med'lere karşı isyana kalkışırlar; başlarında bulunan Persli II Keyhüsrev, Med kralı Asteyeges'i tutsak ederek egemenliğini nihayete erdirir. Akabinde 539 yılındada Babil krallığını alarak, yayınlanış olduğu ünlü "Kyros Fermanı"yla Babil'de sürgün hayatı yaşayan toplulukların ülkelerine dönmelerine, her ulusun kendi dinine uygun mabet yapmasına izin verir. Bu fermanın yayınlanmasının ardından üzerine, Babil'de sürgün hayatı yaşayan kavimlerin birçoğu gibi Babil'de sürgünde bulunan Yahudiler de vatanlarına dönüş yaparlar.

Böylece yakılıp yıkılan şehir ve mabetlerin yeniden yapımı gerçekleştirilir. Tarihe Ahameni Hanedanlığı'nın kurucusu olarak geçen Kral Keyhüsrev, büyük bir kişiliktir. Onun döneminde Ege kıyılarına değin Anadolu'nun tamamı, Pers egemenliğine geçmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu coğrafyada yoğun bir şekilde, Doğu kültürünün ayak izleri görülmeye başlayacaktır. O'nun döneminde, Ortadoğu civarında İran kökenli "Zerdüştçülük" – devletin özendirmesi ve biraz da zoruyla- yaygın hale gelmeye başlanmıştır. Uzun yıllar kök salacak olan inanç dizgesi, Anadolu coğrafyasının çeşitli yerlerinde yaşayan Zaza kültürünü yakından ilgilendirmektedir.

Gençliği döneminde "Zerdüşt Din"ine girerek iyi bir inançlısı konumuna gelen Keyhüsrev'in mazisi bir hanedan soyuna dayanmasına karşın, yetişmesi kırsalda gerçekleşmiştir. O'nun krallık dönemi sonrasında, Avrasya coğrafyasında yoğun bir yandaş kitlesi bulacak olan inanç dizgesi, M.Ö. IV. yy.a gelindiği zaman yozlaşmaya yüz tutup tekrar Mecusiliğe dönüş yapmasına rağmen Hıristiyanlık öncesi, Anadolu inanç dizgesinde yer alan çoktanrılı dinler arasında bariz bir biçimde mevcudiyetini devam ettirmiştir. Keyhüsrev (Kyros), bilhassa antik Grek kültürü tesiri altında kalmış Batılı tarihçilerce yeteri kadar anlaşılamamış enteresan bir kraldır. Babil'i almasının ardından Grekleri hezimete maruz bıraktığı Pelepones (M.Ö.486) savaşları sonrasında inançların tamamına saygılı ve hakkaniyete uygun davranışından ötürü Ortadoğu'da büyük sempati toplamıştır. Yenilgiyi uzun yıllar sindiremeyen Grekler, mağlup kralı ve askerlerini uydurdukları muhtelif hikayelerle destanlaştırmak suretiyle, yenilginin toplum üzerindeki etkisini azaltmaya çalışmışlardır. Greklerin, uzun yıllar sonra Persleri mağlup edince yıldızı parlayan Makedonyalı İskender'i sahiplenmeleri bundan kaynaklanmaktadır.

Keyhüsrev'i daha yakından tanıyabilmek amacıyla, bağlı bulunduğu olduğu inanç ve bu inancın önderinin düşüncelerine açıklık kazandırmamız lazımdır: Batılılar tarafından Zerdüşt adıyla bilinen Persli Zarathushtra (Zarahustra), M.Ö. 620'lerde günümüz İran2ındaki Rey kentinde dünyaya gelir. Kendisine, tapınıp Ahura-Mazda adını verdiği tek Tanrı'dan "vahiy aldığını belirtmiştir." Bu güne değin gelme başarısını gösteren bu inan sistemine ilişkin kaynaklar: Zerdüşt'ün kutsal kitabı Avesta'nın Gathalar (Ayet/Bölüm), ona yapılan şerhlerle araştırmacı bilim adamlarının muhtelif düşüncelerini ihtiva etmektedir. Gathalar, bugünkü Zazaca mahalli diline yakın metinler olmasından ötürü o kavmin yazılı kültür kaynağını araştıranlar için önemli belge konu-

munda bulunmaktadır.

Başlangıçta Doğu'da yoğun bir yandaş kitlesi bulan bu inanç özgün ifadeleri ve Keyhüsrev tarafından verilen destek sayesinde Ege ve Akdeniz kıyılarına değin hızlı bir biçimde yayılma trendine girmiştir. Zerdüşt Kitabı Avestalar'da: Yeri ve göğü var eden tek bir tanrıdan söz etmektedir. Ahura Mazda şeklinde adlandırdığı tanrısı, ona göre madde ve madde ötesi alemlerin var edenidir. "Ahura" Efendi Sahip, "Mazda"; Bilgelik, Akıl ve Hikmet anlamına gelmektedir. Bir bütün şeklinde incelendiği zaman: "AHURA MAZDA"; Tek Yüce, Bilge, Efendi anlamları taşımaktadır. Ahura Mazda nitelik olarak; Sağlamlık ve Fiziki Bütünlüğün, Hayatın ve Sonsuz Zamanın, Ölümsüzlük ve Ebediyetin, Özgür İrade, Doğruluk ve Hakikatin, Düzen Sağlayıcılığın, Sadakat ve Bağlılığın, Hakimiyet, Güç ve Kuvvetin, Sevgi ve Hoşgörü toplamının, tek varlıkta vücud bularak kişiselleşmesidir."

Doktrinin esasında İyi ile Kötü'nün mücadelesi, yani bir ikicilik yatmaktadır. İyiliğin ve aydınlığın mümessili konumundaki "İyi Ruh(Ahura Mazda)" ile Kötülük ve Karanlığın mümessili konumundaki "Kötü Varlık (Ehrimen)" devamlı biçimde biri diğerine karşıdır. "Varlıkta tek olan(Vahdaniyet) Tanrı Ahura Mazda, iyi ruh olan Spenta Mainu'nun menşeini oluşturmaktadır.. Ahura Mazda tarafından sembolize edilen (Ameşa Spentelar) iyi vasıflar, Tanrıya inananlar tarafından da elde edilebilmektedir. İnanan insanlar iyi ahlâk ve fazilet kaidelerine riayet ettikleri, bilge Tanrı ve onun elçisi konumundaki Zerdüşt'ü takip etmeleri halinde fazilete erişmekte ve ruhları (Aşavan) alemin-de Ahura-Mazda'ya yaklaşmaktadır. Hakkaniyet ve iyilik sembolü olan ruhun öte yanında yer alan Ehrimen'in izini takip edenler ise, bağımsız iradeleriyle kendilerine karanlıklar ve kötülükler aleminin mümessilini rehber seçmelerindenötürü kötü olarak kabul görmektedirler. "Aşa" adı verilen gerçeğin hükümranlığı, iyilik ilkesiyle, "Druc" adı verilen yalanın hükümranlığı da kötülük ilkesiyle bağlantılıdır. Kötülüğün mümessili konumunda olan Ehrimen ve onun taraftarları, neticede iyiliğin mümessili konumunda bulunan faziletli ruh tarafından, Ahura-Mazda'nın da desteğiyle yenilgiye maruz bırakılarak, kendine riayet edenlerle birlikte kötü bir dünyada Ahura-Mazda'ca sınırlandırılacaktır." İnanç dizgesinin esası bu doktrini dayanak edinen "Dinin Tanrısı" Ahura Mazda'ya, Ormaz ya da Hürmüz (Yaratıcı) adı verilmiştir. Hürmüz kelimesi, daha ziyade Batılı yazarlarca kullanılagelmiştir.

Batılı yazarlarca Zerdüşt olarak adlandırılan Zarathushtra'nın inanç dizgesinin kitabı konumunda olan Avesta'nın bölümleri olarak

kabul edilen Gathalar, ilahiler biçimindeki şiirsel tekstlerden meydana gelmaktedir. Kıyamet ve ötesine ilişkin izahatlar, dünya sonrası hayata ilişkindir. Bilge "Tanrı" Ahura-Mazda'nın iyi davranış, iyi söz ve iyi düşüncenin tamamına mükafat vereceği, kötülükleri cezalandıracağı dile getirilmektedir. Her insan yaptığı iyi davranış ve kendi özgür iradesiyle, İslamiyet'teki "Sırat Köprüsü"nün karşılığı olan "Karşılık Köprüsü" ("Çinvan Perutu" ya da "Tişinvet Köprüsü")nden geçecektir; bir ayağı bu dünyada olan köprünün, ilerleyen gövdesi muayyen bir yerden sonra çatal haline dönüşmektedir. Bu çatal ayaklardan bir tanesinin, iyilikler yurdu olan "Işık Ülkesi"ne, diğerinin de yalan (Daevalar) yurdu olan Ehrimen'in "Karanlık Ülkesi"ne varacağı dile getirilmektedir. Enteresan bir benzetmeyle köprü, İbrahim'î Dinlerde dile getirilen "Sırat Köprüsü"yle benzerlik arzedip köprünün çıkışında varılacak son yerler olarak, "Cennet" ile "Cehennem" dile getirilmektedir.

Bu doktrin uyarınca; "Ahura Mazda'nın eylemlerini gerçekleştiren, ışıktan yaratılmış kimi varlıklar(Melek)la Ehrimen'in kötülüklerini gerçekleştiren kötü karanlık yaratıklar (Daevalar/ Cinler) bulunmaktadır. Gathalar'da, "Ahura Mazda'nın işlerini yerine getiren altı özel ışık ve aydınlık güçten söz edilmekte ve bunlar; "Amеşa Spenta"lar olarak adlandırılmaktadır. Işıktan yaratılan bu varlıkların adları; Vohu Manah, Harvatat, Ameratat, Aşa, Armaiti ve Xşathra'dır. Vohu Manah: İyi Düşünce, İyi Akıl, İyi Anlaç olarak tercüme edilmiştir. Vohu Manah, Peygamber (elçi) ile Ahura-Mazda arasında iletişim sağlamanın yanı sıra iyi insanlarla Tanrı arasında iletişim (köprü) sağlamakta olup İslamiyet'teki Cebrail'e benzetilmektedir. Harvatat: Sağlamlık, fiziksel bütünlük, bolluk ve bereketi bununla birlikte yaşamın ve zamanın da mümessilidir. Ameratat; Ölümsüzlük ve sonsuzluğu, bir anlamda ruhun özgürleşmesinin mümessilidir. Aşa; (Metinlerde yer aldığı biçimiyle doğruluk ve hakikat olarak tercüme edilmiştir), düzen sağlayıcı olarak da anlaşılabilir. Armaiti; Sadakat, bağlılık, sevgi ve özgür irade ile itaatin, Xşathra: Hakimiyet, güç, kuvvet ve varlığın mümessilidir." İbadet, biri sabah öteki akşam olmak üzere günde iki kez Ahura Mazda'nın manevi huzurunda duruş, eğilme (tazim) ve Avesta'nın bölümlerinden parçalar okuma biçimindedir. Bununla birlikte oruç ve kurban ibadetleri mevcut olup Boğa ve sığırın yanı sıra at da kurban edilmektedir. Horoz sabahları öterek, insanları ibadete uyandırdığı için kutsal hayvan sayılmaktadır !

İran'da Zerdüşt öncesinde yaşayan İran'î kavimlerde, inanç dizgesi olarak Mecusilik (Ateşe tapınma) ve Şamanizm'in egemenliği

söz konusuydu. Tapınmak amacıyla dağların tepelerinde inşa edilen "Ateşgedeler"de gerçekleştirilen törenler sırasında boğazlanan (kurban edilen) körpe hayvanlar, ateşin üzerine atılırdı. Ayinleri, "Magus" adı verilen rahip grubu tarafından yönetildiği için "Magus" kelimesi, Arap ve İbrani dillerine Mecusi, Batılı dillere de "Magic(sihir)" şeklinde intikal etmiştir. Zerdüşt, içinde yaşadığı topluma kendi inanç dizgesini kabul ettirebilmek amacıyla büyük savaşımlar vermiştir. Avesta'nın ilahiler bölümü olan Gathalar'da Mecusiler, Khavi (Kavi) ya da Kharban (Kazban) adlarıyla dile getirilmektedirler. "Khavi" sözcüğü, "Şair" ve "Şiir söyleyen" bununla birlikte "Sihir-baz" manasında da kullanılagelmiştir. Zerdüşt öncesinde yaşayan Mecusiler, "Homa" adı verilen keyif verici bir etkiye sahip olan bir ottan elde edilen bir içki içip dans ederek ateşe tapınırlarmış. Bu konu, Zerdüşt tarafından Gathalar`da şu şekilde anlatılmaktadır; "İlahım, bu ülkenin ileri gelenleri ne zaman hidayeti,sapıklığa tercih edecekler. İnsanlar ne zaman bu büyüyü ve hokkabazların şerlerinden kurtulacaklar, insanları aldatmada kullandıkları bu içkinin kökü ne zaman kazılacak, izleri ne zaman silinip atılacak."

Araştırıcıların kimileri, Ebu Yusuf adındaki Ebu Hanife'nin öğrencisinin ünlü "Kitabu'l-Harac" adındaki yapıtına dayanak göstererek, Müslümanlar Bahreyn'de yaşayan Zerdüştlerle ilk iletişimlerinde Hz. Muhammed'in onlar için "Kitap Ehline nasıl davranıyorsanız öyle davranın" dediği rivayetine uygun olarak, onlara zımnı muamelesi yapıldığını ifade etmişlerdir.

12.000 öküz derisine altın mürekkeple, yazılan Avesta metinleri, İran'ı ele geçiren İskender tarafından yaktırılmıştır. O tahribattan 72 yasna'dan (Bölüm), ancak 17 tanesi kurtulabilmiştir. Günümüze değin gelmeyi başarabilen en eski el yazması Avesta bölümü ise M.S. 1205 tarihinde kaleme alınmış kopyalardır. Bu kopya, İran'dan, Hindistan'ın Bombay yöresine göç eden Zerdüştçülerin elinde bulunmaktadır. Batılı Aydınlar kitapla ilk kez, Fransız kökenli Anguetil Duppeon tarafından çevrilen "Bombay Metinleri" aracılığıyla tanışma fırsatını bulmuşlardır. İsveçli Başpiskopos Northan tarafından İsveççe'ye çevrilen metinler, 1930 yılında kendisine Nobel Edebiyat Ödülü kazandırmıştır. Anadolu kültürünü de yakından ilgilendirmesine rağmen Zarahustra, -tıpkı öteki Doğulu düşünürlerde olduğu gibi- geçtiği Batı'dan Zerdüşt olarak Doğu'ya geri dönüş yapmıştır. Gathalar, Dr. Ali Nihat Tarlan tarafından 1935 yılında Türkçe'ye kazandırılır. Bu bölüme, Gathalarından aldığımız bir yakarış ve özdeyişle son noktayı koyalım: "Şükürler olsun, o te-

miz Yaratana: Krallara karşı (halka) zafer kazandıran, tüm kötülükleri yerin dibine batırıp, tüm iyilikleri yücelten, o affeden, var olan gücünden bize de veren, o Bilge, her şeyi Bilen emsalsiz ve etrafına Nur saçan Ahura Maz-da'ya" ve "Hum'ata, Hakh'ata, Hvesta." İyilik düşün, İyilik söyle, İyi iş yap.

Keyhüsrev Zu'l-Karneyn mi sorusuna yanıt arandığı zaman insaf sahibi kimi Batılı tarihçilerle de karşılaşmak olanaklıdır. Kûruş hakkında, Oxford Üniversitesi Antik Çağ Uzmanlarından Prof. G. R. Grundy, "Great Persian War" (Perslerin Büyük Savaşı) adlı eserinde şöyle yazar: "Kûruş'un başarısı, gerçekten çok büyüktü. On iki yıl önce meçhul bir prensliğin -Anşân- başında bulunan meçhul bir prens, kısa sürede eski dünyanın büyük halklarına ait iktidar merkezlerinin boyun eğdikleri bir imparator olmuştur. O dönemde yeryüzünün sahibi olduklarını iddia eden devletlerden hiç biri, Kûruş karşısında liderlik iddiasında bulunamamıştır. Efsanevi Kral Sargon'dan, Babil imparatoru Nabukadnazar'a kadar bütün liderler bu yeni ve erdem sahibi imparatorun önünde yere kapanmışlardır." J.A. Hamarton Universal History of The World (Evrensel Dünya Tarihi) isimli kitabında, "Kûruş sadece büyük bir fatih değildi. Aynı zamanda büyük bir idareciydi. Onun açtığı yeni çığır, döneminin insanları tarafından kabul edilmekle kalınmış sevinçle karşılanmıştır. Babil'i fethinden sonraki son on yılında geniş İmparatorluğunda tek bir ayaklanma dahi olmamıştır. Evet, tebaası (halkı) ondan çekinmekteydi, ama katılığından korkmuyorlardı, çünkü onun yönetiminde katletme, soyma ve gasp etme gibi cezalara yer yoktu. Suçlular katledilmiyor, katliam emirleri verilmiyordu. Onun İmparatorluğunda yaşayan halklar, tehcir edilmekten ve sürülmekten de korkmuyorlardı. Her yere hakim olan barış ve güvenlikti. Ülkesinde refah ve huzur egemendi. Asur ve Babil Krallarının zulüm ve baskılarına son vermişti. Sürülmüş halkları anavatanlarına tekrar yerleştirmişti. Onların tanrılarına ve mabetlerine de saygı göstermişti. Din ve inançlara baskı uygulaması tamamen son bulmuştu. O, adaleti bütün halklara balışetmişti, bütün din ve mezheplere özgürlük tanımıştı. Geçmişteki korkunun yerini genel bir adalet, hoşgörü ve tam eşitlik almıştır."

Araştırmacıların bazıları başlangıçta yer alan: "...Dedik ki: 'Ey Zu'l-Karneyn ya onlara azap edersin ya da haklarında güzel davranırsın."(Kehf 18/86) Ayetinin zahirini inceleyerek, bunun Tanrı tarafından ona yapılan vahiy olduğunu öne sürmüş olsalar da, bunu, müminlerin kal-bine "Kutsal Alem"den intikal eden esin şeklinde anlamak mümkündür. Gene araştırmacıların bazıları da, "Tek Tanrılı Din-

lerin ilk Mümessili" olarak Zerdüşt'ü göstermekte iseler de, bu sav gerçeği yansıt-mamaktadır. Tek Tanrılı Dinin geçmişi çok eskilere, ta Hz.Adem'e kadar dayanmakta olup, Zarathushtra'nın Avestalar'ı metinleştirdiği tarihten çok önceki yüzyıllarda, (yaklaşık M.Ö. 1250'lerde) Musa'ya Tevrat'ın indiğini unutmamak gerekir.

Efsanevî Kuşlar

Vücutları tüylerle ve boynuza benzer bir maddeden yapılan pullarla örtülü olan, solunumlarını akciğerleri aracılığıyla gerçekleştiren, yumurtlayarak üreyen, omurgalı ve sıcakkanlı hayvanlar olan kuşların dişsiz çeneleri boynuza benzeyen bir gagayla kaplıdır. Önde bulunan organları veya kanatları esasen uçma işini gerçekleştirebilecek biçimde gelişmiştir. Uçmaları, kuşların ana karakteristiği olmasına rağmen kuşlar grubunda bulunan deve kuşu ile kivilerin kanatlarının dumura maruz kalmalarından; penguenlerin de kanaaatlarının küçülmek suretiyle yüzgeç şekline dönüşmelerinden ötürü bu kuşların uçma kabiliyetleri ortadan yok olmuştur.

Bitki, et, küçük böcekler, deniz planktonları ve büyük hayvanların leşleri gibi bol çeşitli yiyeceklerle beslenen kuşlarda görme ve ses duyuları son derece gelişmiştir. Her kuş türünün genellikle belli bir şarkısı ve çeşitli sesleri bulunmaktadır.

Çoğalmaları, göç etmeleri gibi temel aktiviteleri içgüdüsel olmasına rağmen tanıma, seçme, uyum sağlama benzeri aktiviteleri bulunan kuşların bellekleri oldukça güçlüdür. Bu gün 8000 civarında kuş türünün bulunduğu söylenmektedir.

Geçmişleri, insanların geçmişine oranla daha eskilere dayanan kuşlarla, insanlık tarihince mitsel figür, sanat ilhamı, barış, kuvvet ve bilgelik simgesi olarak karşılaşmamız, kuşların insanlar için yalnızca bir besin kaynağı olmadığının kanıtıdır. Kuşların, insanlar tarafından tarihin her döneminde simge şeklinde kullanıldığını görmek ve bu sembollerden hareketle toplumların yaşamış oldukları tabii çevre ve mitolojilerine ilişkin bigiler elde etmek mümkündür. Orta ve İç Asya bölgelerinde gerçekleştirilen kazılar neticesinde meydana çıkarılan sanat yapıtlarının üzerinde yer alan ördek, kaz ve kuğu benzeri betimlemeler ve bu hayvanların ahşaptan yontuları, kuşların simgesel anlamının yanı sıra onların toplum tarafından gördükleri önem ve değerin bir göstergesidir.

Kuğu ve kaz gibi kuşların bazıları eski çağlardan itibaren hem Orta Asya'da hem de Çin'de kutsallığın simgesi olarak kabul edilmiş-

lerdir. Örneğin tavus kuşu güzellik, saygınlık ve onurun; kara karga şeytanın ve kötülüğün; altın ya da kırmızı karga güneşin; sülün güzellik ve iyi şansın; bıldırcın kahramanlığın; turna ebediyetin ve uzun yaşamın; güvercin uzun yaşamın; ördek mutluluk verefahın; kaz erkekliğin, evliliğin ve başarının sembolü olarak kabul görmüşlerdir. Bununla birlikte Türkler, kaz ve kuğu benzeri kuşları kut ve beylik timsali olarak kabul etmişlerdir.

Bununla birlikte doğan, ağaçkakan ve kartal gibi kuşlar, İslamiyet öncesindeki dönemlerde kimi Türk topluluklarınca büyük saygı görerek ongun sayılmıştır. Bununla yetinilmeyip adı geçen bu kuşları dokunulmaz olarak kabul edip adlarını dillerine almaktan dahi imtina etmişlerdir.

Türk yazınının düzyazı ya da şiir türünde elde edilebilen en eski yapıtlarının tamamına yakınında çoğunlukla "kuş" adıyla tanınan canlılara olağanüstü derecede yer verilmiştir. Burada özellikle altı çizilmesi gereken esas konu, muhtelif kuşların, henüz destanlar devrinden başlayarak birer doğa öğesi-bezeği olmakla birlikte ulus ve kişi yaşayışının bir organı ve gereği olarak kabul gören inançlar dizgesinin mühim tamamlayıcı ve pekiştirici halkaları şeklinde kabul görmesidir.

Fars dilinde "mürg" ya da "murg", Arapça'da "tayr" adlarıyla bilinen kuş, çoğu zaman beyitlerde "Memduh"a, bir başka ifadeyle sevgiliye ve özellikle aşığa ilişkin konular için kendisine benzetilen şeklinde kabul görmektedir. Bunların ilk sırasını âşığın gözü, bakışı, gönlü, canı almaktadır. Beyitlerin bazılarında âşık, tüm mevcudiyetiyle kuş şeklinde hayal edilir.

Âşığın gönlü, divan şiirinde çoğu zaman bir kuş şeklinde hayal edilir. Gönül kuşu, daima vücut kafesinde alıkonur. Canan, murg-i dili saçları, gözleri ve benleriyle avlar. Cananın saçları, murg-ı dilin havalandığı zaman varacağı yer ya da yuvadır. Bir kapan, bir ip, bir kement şeklinde hayal edilen cananın saçlarının her bir telinde bir âşık bağlıdır.

Kuş, kimi zaman can kafesinin içinde yer alan kuşa benzetilen can manasına gelen murg-i can olur; kimi zaman akıl ve bilinç anlamına gelen gurg-i dil; kimi zaman şair, "mürg-i hoş- Elhân" adında güzel ötüşlü bir kuş, kimi zaman da güneş altın kanatlı bir kuş şeklinde çıkar meydana.

Şairlerce kaleme alınan şiirlerde kuşların ötmesi, alçakta ya da yüksekte süzülerek uçması, kapana kapılması, avlanması, bahçe, yeşillik ve bağlarda bulunması, kafesin içine hapsedilmesi, atılan bir taşla ürkütülmesi, ürkekliği, nahifliği ve güçsüzlüğü, soğuk zamanlarda aç

ve barınaksız kalması, eşinden ayrı düşmesi, yara alması, kanadının kırılması, yuvasını yapması vb. çok sayıdaki vasfıyla meydana çıkar. Bu tenevvü, şaire çok büyük bir sanat ortamı yaratır. Gerek Türk mitolojilerinde olsun, gerekse doğu mitolojilerinde olsun kuş motifine çok sık bir şekilde rastlanmak mümkündür. Kafdağı'nın arkasındaki bölgede yaşayan Anka ya da Simurg, Hüma kuşu, Kaknus ya da Musikar, Belkıs'tan Hz. Süleymana haber ulaştıran Hüthüt, ateistleri ortadan kaldıran ebabil kuşları ve Murg-i Semender gibi kuşlar, söylencelerde ve hikayelerde sıkça yadedilen mitolojik kuşlardır. Bülbül (hezâr, andelîb), tûtî (papağan, bebgâ) şahin (bâz, şehbâz, balaban), keklik, karga (gurâb, zâg), horos, bıldırcın, mâkiyân, güvercin, kumru ve tavus gibi kuşlar da divan edebiyatımızın en çok ele alınan öteki mitolojik kuşlardır.

Yazınımızda farklı özellikleriyle sık sık ele alınan kuşlar arasında; güle karşı olan aşkını dile getiren bülbülün, sesi; boynundaki halkasından ötürü kulu sembolize eden kumrunun, hu çekmesi; mucizeler dile getiren tûtînin, konuşması; tavusun, göz kamaştırıcı renkleri; kekliğin, güzel yürüyüşü; evcil güvercinin, ürkekliği; sevgilinin âşığı avlayan gözüne benzetilen şahinin, avcılığı ve zagın, rakibi sembolize eden kuşlar bulunmaktadır. Bununla birlikte tamamının simgesel anlamlar taşıyan tarafları bulunmakta ve farklı mecaz ve mazmunlara konu oluşturmaktadır.

Turaç (dürrac), tuygar (toygar), çavuş kuşu, ibibik, İslamiyet sonrasında bunlara eklenen hüdhüd, kanarya, güvercin, keklik ve turna gibi kuşlar, yazınımızda sesleri ve ötüşleri ile kendisinden söz ettiren kuşlardır. Kartal (çalkarakuş, karakuş), şahin, doğan, ispir gibi kuşlar da yırtıcılıkları, avlarının ve düşmanlarının üstüne korkusuzca ve büyük bir hızla atılmalarından ötürü anılırlar. Bütün bunların yanı sıra kuşların uçuculukklarından da yararlanılmıştır.

Baz/doğan, bâşe/atmaca, batt/kaz, tîhû/çil kuşu, tezerv/sülün, piristû/kırlangıç, Bûm/baykuş, bülbül, tûtî-bebgâ/papağan, hamâme/güvercin, çakır, horos, huftâş /yarasa, dürâc/turaç kuşu, karga, zagân/çaylak, simurg, şâhbâz/şahin, kumru, tavûs, usfûr/serçe, ukâb/tavşancıl, anka, fahte/üveyik, kebg/keklik, kaknus, kebûter/güvercin, kerkes /akbaba, kelâg/kuzgun, küleng/turna, mâkiyân/tavuk, mâkiyân-ı Hind/ Hint tavuğu, mürgâb/ördek, nesr/akbaba, verkâ/gök renkli güvercin, hüthüt/mürg-i Süleyman/ çavuş kuşu, hüma ve mürg-i semender gibi kuşlar, üzerinde çalışmalarda bulunduğum divanlarda adından söz edilen kuşlardır.

Kuş ya da Farsça adıyla murg, tasavvufî bakımdan ele alındığı za-

man ruhtan bahsedilmiş sayılır. Bedeni bir kafese benzeten sûfîler, ruhu da kuşa benzetirler. Ruhla eş değer tutulan kuşun yükselebilmesi için, doğal ya da ihtiyari ölüm ile kafese benzetilen bedenden kurtulması, bu yolla mukaddes olarak kabul edilen aleme doğru kanat çırparak yol alması gerekmektedir.

Vahdet-i vücut (bir olma, birlik olma) düşüncesiyle dile getirilen yapıtlarda adından söz edilen kuş dilinin tasavvufî alandaki adı Mantıku't-tayr'dır. Bu konu, kutsal kitabımız Kuran'da: "Hazreti Süleyman şöyle dedi: Ey İnsanlar! Bize kuş dili öğretildi ve bize her şeyden bolca verildi, doğrusu bu; apaçık bir lütuftur." şeklinde dile getirilmektedir.

Eski zamandan günümüze değin Türk tarihinin hemen her döneminde peygamberlerle birlikte ermiş kişilerin de kuş dilinden anladıkları gerek görüldüğü zaman onlarla konuşulduğuna inanılmıştır. Kuşlarla konuşması dinsel ve yazınsal yapıtların pek çoğunda ele alınan Hz. Süleyman'ın yanı sıra Davut peygamberin de kuşlarla konuştuğuna inanılmaktadır.

İslamiyetin etkisinde gelişme gösteren yazınımızda kuşlardan bazılarının simge şeklinde kullanılmasıyla sıradan insanlar tarafından anlaşılması güç tasavvufa ilişkin ortaya konan tercüme-telif yapıtlardan biri de Gülşehrî adındaki mutasavvuf şair tarafından 1317 tarihinde kaleme alınan Mantıku't-tayr'dır. Ali Şir Nevai tarafından kaleme alınan "Lisânü't-tayr", Zaifi Pir Mehmed b. Evrenus h. Nureddin tarafından kaleme alınan "Gülşen-i Sînurg", Arifî tarafından kaleme alınan ve kuşların ve çiçeklerin tasavvufî bakımdan kıssalarından oluşan "Ravzatu't-tevhîd", İbrahim Gülşenî tarafından kaleme alınan "Sinurgnâme" ve Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" gibi yapıtları, Gülşehrî tarafından 1317 yılında kaleme alınan "Mantıku't-tayr"ın benzerleri arasında saymak mümkündür.

Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan ve kuşların çoğunlukla beylik, mutluluk ve şans tinisali şeklinde sayıldığı "Divanü Lügat-it-Türk" adındaki ünlü yapıta göre Kerkes olarak da bilinen akbaba gibi kuşların bazıları da uğursuz olarak sayılmaktadırlar.Bununla birlikte Kutadgu Bilig, Dede Korkut, Gülistân, Mahzen-i Esrâr, Hüsrev ü Şirin, Kelile ve Dimne, Menâkıbu'l-Ârifîn, Mesnevî, Hayâtü'l-Hayvân, Tebâ-yı Hayavâan, Saltuknâme, Envaru'l-Âşıkîn benzeri muhtelif yapıtlarda, genellikle alegori oluşturmak amacıyla kullanılan kaz, ördek, turna, kılkuyruk, keklik, bülbül, kuğu, tavus, güvercin, saksağan, çalkarakuşu, papağan, karga, hüthüt, sülün gibi muhtelif kuşlardan söz

edilir.

Münirî tarafından kaleme alınan ve 1549 yılında Attâr'ın "Bülbülnâme" adındaki yapıtına eklemelerle yapılan bir tercüme olan "Gülşen-i ebrar" Ömer Fuadî tarafından kaleme alınan "Bülbüliye", Manisalı Birî tarafından kalem alınan ve Ömer Fuadî'nin aynı adlı yapıtının düzyazıya çevrilmişi olan "Bülbüliye, Kara Fazlî tarafından 1552 yılında kaleme alınan "Gül ü Bülbül", Rifâî tarafından kaleme alınan "Bülbülnâme", Gazi Giray tarafından kaleme alınan "Gül ü bülbül", İznikli Bahrî tarafından 1565 yılında kaleme alınan aynı adlı yapıt ve Nev'î Âtâyi tarafından kaleme alınan "Münazara-i Tûtî bâ-Zâg" gibi yapıtları, muhtelif yazınsal sanatlar ve simgelerle, kuşlardan seçilme kahramanları olan şiir biçimindeki yapıtlar arasında sayınak mümkündür. "Tûtînâme", "Hikayet-i Tûtî" ve "Mekr-i Vezir" gibi yapıtlar, aynı konuda düzyazı şeklinde yazılmış yapıtlar içinde önde gelenler arasında yer alırlar. Bu yapıtlara, gülmece türünde kaleme alınmış kuşların muhakemesi, kuş adları ve kuşbaz ıstılahlarıyla kaleme alınmak suretiyleAli Rıza Paşa adındaki Bağdat valisine takdim edilmiş olan "Mektûb"u da ilave etmek mümkündür.

Yakın tarihimizde vuku bulan Kurtuluş Şavaşı yıllarını işleyen şiirler arasında, Ziya Gökalp tarafından kaleme alınan ve o günlerde yaşanan acı dolu olayları da teşbih, teşhis ve intak gibi yazınsal sanatlardan yararlanmak suretiyle bülbülün (ve çobanın) simgesi altında dile getirilen "Çobanla Bülbül", gene aynı konuda Mehmet Akif Ersoy tarafından kaleme alınan "Bülbül"ü yazınımızın ün yapmış şiirleri arasında saymak mümkündür. Olağan olarak kabul görmeyen ögelerle teçhiz edilmiş masallarda, ninnilerde ve daha pek çok yazın çeşidinde, güftelerde doğa, betimleme, süs, teşbih ve benzeri ögeler olarak kuşlar, kendilerini yaratıp hayal gücünün ve düşüncesinin de kimi zaman kanatları olagelmişlerdir. Doğanın, büyük oranda içinde yer aldığı halk şiirinde, bu mevzu kendisini daha şiddetli bir şekilde hissettirmesinden ötürü âşık edebiyatımızda kuş destanları benzeri tamamen kuşlara yer veren şiirler de mevcuttur.

"Sular çaglar tuyûr âvâzesinden kûh-sâr inler
Bahar eyyâmıdur şimden girü sît u sadâ artar"

Bakî

Türkçesi:

"Sular çağlar, kuşların ötüş sesinden dağ tepesi inler. Bahar günleridir (artık) bundan sonra ses ve patırtı artar."

Bahar gelince doğa uyanmaya, canlanmaya ve renklenmeye başlar. Bir bahar betimlemesinin bulunduğu bu çok sesli beyitte şair, baharın gelmesiyle ırmakların akışını, kuşların ötüşünü dile getiriyor ve bundan sonra da tüm seslerin artacağını müjdesini veriyor.

"Cihânda adına âdem dene revâ mıdır
Cemâd gibi yatasın müsebbih ola tuyûr"

Hayâlî

Türkçesi:

"Kuşlar tespih etsin, suphanallah desin sen cansız gibi yat! O zaman sana adam denir mi?"

Şu alemde Tanrı'yı yadetmeyen, süphanallah çekmeyen tek bir canlı bile bulmak mümkün değildir. Kuşların ötüşleri de bir tesbihten başka bir şey değil. Şair bu beyitte; "Kuşlar bile süphanallah çekip Tanrı'yı yad ederken sen bir insan olarak yad etmezsen, cansız yaratıklar misali yatar uyursan sana adam denmez." diyor.

"Dîvân-ı şi'r âlem-i bâlâya azm idüp
Murgân hevâda söyleşür oldı fesânemi"

Nabi

Türkçesi:

"Şiir kitabı yüce âleme niyetlenince, kuşlar efsanemi havada söyleşir oldu."

Şair; "şiir kitabım yüceldi; ünüm göge yükseldi, çıktı öyle ki şiirlerimin güzelliğini kuşlar gökyüzünde söylüyorlar" diyor. Kuşların havada ötüşmelerini kendi şiirlerinden söz ettikleri biçiminde yorumlayan şair hüsnütalil yaparak kendine övgüler yağdırıyor.

"Oldı çemende bâliş-i gonca kenâr-ı hâr
Mürg-i seher iderse n'ola âh u nâleler"

Bakî

Türkçesi:

"Çemende goncanın yastığı dikenin yanında oldu. Sabah kuşu ağlayıp inlerse ne olur?"

Bülbülün rakiplerinden biri olan dikenin gülün yanında olması bülbülü üzer. Goncanın dalında diken mutlaka olur ama bülbül dikeni istemez. Gülü dikenden kıskanır çünkü. Gülün uyuduğu düşünüldüğünde, gül dalından kımıldayamayacağına göre yastığı da yatağı da mecburen dikenin yanında olacaktır. Ancak bu, gül ve diken yakınlığı doğal

olarak sabah kuşunun hiç hoşuna gitmez.

"Murg-ı seher kıldı hurûş gül nergis oldu çeşm ü gûş
Servî salındı sebz-pûş ak sâde giydi yâsemen "

Nefî

Türkçesi:

"Seher kuşu coştu, gül göz oldu, nergis kulak. Yeşil elbiseli serv salındı, yasemin sadece beyaz giydi."

Bir bahar tasviri olan bu beyitte baharın gelişiyle kuşların ötüşü ve çiçeklerin açışı dile getirilmektedir. Sabah kuşu neşeyle ötüyor, servi salınıyor, yasemin beyaz çiçekler açıyor. Gül şekil bakımından göze, nergis de kulağa benzetilir divan şiirinde. Çok renkli olan bu beyitte nergis sarı, gül kırmızı, serv yeşil, yasemin beyaz rengiyle arz-ı endam ediyor.

"Karâr itmez gönül mürgi bu bâgun degme şâhında
Nihâl-i kadd-i dil-ber gibi bir serv-i bülend ister"

Bakî

Türkçesi:

"Gönül kuşu bu bağın herhangi bir dalında durmaz. Sevgilinin fidan boyu gibi bir yüksek servi ister."

Gönül, kuşa benzetiliyor ve kuşa benzetilen bu gönül ancak sevgilinin boyu gibi uzun bir serviye konmak ister.

Mevzu ve materyal açısından oldukça varsıl bir donanıma sahip olan divan edebiyatının kaynakları içinde mitoloji önemli bir yer kaplamaktadır. Mitolojik ögeler içinde öteki efsanevî hayvanların yanı sıra kuşlar da bulunmaktadır. Şiirimizde efsanevî vasıflarıyla yer kaplayan kuşlar; Anka/Simurg, Hüma, Kaknus/Musikar, Semender ve hüthüttür. Bu kuşlar, Harikulade vasıflarıyla şairlere ifade kolaylığı ve materyal varsıllığı sağlamasından ötürü divan şiirinde çok sık ve geniş oranda kullanılmıştır.

Ankâ/Sî-Murg/Zümrüdüanka/Sireng/Anka-yı Muğrib

İslam tasavvuf yazınında ve sanatında Anka ya da Simurg, halk arasında ise Zümrüdüanka olarak bilinen ve adı var kendi yok olan söylencesel bir kuş olan Anka/Si-Murg: Anka, Semender, Devlet kuşu, Phoenix, Tuğrul, Hüma, Simurg, Sirenk, Zümrüt ve Zümrüdüanka, Anka-yı Muğrib, Simurg-i Kaf ve "Ruh" misali çok değişik adlarla yad edilmektedir.

Kökeni Arapça olan "Anka" sözcüğü gerdanlık, boyun, imük, boynun uzunluğu, uzun boylu dev, gerdanlık takmak, boğmak manasında kullanılan İbrani dilindeki "anak" sözcüğünden türetilen bir sözcüktür. Sıralanan bu anlamlardan yola çıkılarak da söz konusu olan kuşun boynunun uzun olduğu ya da boynunda beyaz tüylerden oluşan bir halkanın varlığı inancına varılmıştır. Anka sözcüğü "a'nak" sözcüğünün dişili olmasına rağmen bu kuşun hem erkeğine hem de dişisine "Anka" adı verilmiştir.

Anka'yla anlamdaş olan Si-murg kelimesi; Sanskrit dilinde "yırtıcı" manasında kullanılan "saena" kelimesine, Farsça'da kuş manasında kullanılan "murg" sözcüğünün ilavesiyle meydana getirilmiştir ya da Elbruz Dağı'nda yaşadığı inancı yaygın olan bu olmadığı halde varsayılan kuş, üzerinde her kuştan bir nişane bulunmasından ötürü "Simurg" olarak adlandırılmıştır. Farsça olan "Simurg" sözcüğü "otuz" anlamında kullanılan "si" sözcüğü ile kuş anlamındaki "murg" sözcüğünün birleşmesiyle oluştuğu gibi İranlılar, çokrenkliliği nedeniyle "reng" sözcüğünü kullanmak suretiyle bu kuşa "Si-reng" adıyla adlandırırlardı. Adı, İran tesiri altında kalan Türk mitolojisine giren, hem İslam tasavvufunda hem de yazınında Anka'ya yakıştırılan ve kaynakların kimisinde "yutucu, yok edici" olarak da tabir edilen "muğrib", "gurup eden, uzaklaşan, gözden yitip giden" sıfatı, ona, bulunduğu yerde mevcut olan kuşları sırasıyla avlayarak batıya doğru uçmasından ötürü verilmek suretiyle "Anka-yı Muğrib" adı meydana getirilmiştir. Bu yakıştırma bununla birlikte söylencesel Anka'nın gözle görülemeyişine ilişkin olup hakeza çok yücelerden uçtuğu inancı da bundan kaynaklanmaktadır.

Dilimizde yer alan Zümrüdüanka ya da Zümrüd-i Anka adı, Simurg-ı Anka ya da Simurg u Anka sözcüğünden bozmadır. Bir söylenti uyarınca Anka'ya Zümrüdüanka adının verilmiş olması, cennet kuşu gibi yeşil renkli olmasından kaynaklanmaktadır. İranlılar tarafından üzerinde otuz kuştan birer renk ve nişan bulundurmasından ötürü "Simurg" ya da "Sîreng" adı verilen "Anka" sözcüğünün de eski "anmak", "simgeleştirmek" manasında kullanılan "Ankağu" sözcüğünden türetildiği inancı yaygındır. "Ankağu" sözcüğünün ise "bir şey anımsatan resim" ve "heykel" manasında olduğu kabul edilirse, Zümrüdianka'nın "Simurg'a benzeyen, Simurg'u çağrıştıran" manasında "Simurg-ı Anka" tanılamasından bozulmak suretiyle dilimize geçmiş olma olasılığı yüksektir.

Anka'nın mekânı olarak kabul gören Kafdağı'nın yeşil zümrüt-

ten oluşması, Anka'nın Zümrid-i Anka olarak adlandırılmasının nedenini oluşturmaktadır. Eskilere göre dünyanın çevresini kuşatan ve arkasında cinlerin, şeytanların ve ejderhaların yaşadığına inanılan bir dağ olan Kafdağı, eski insanların inanışlarına göre yeşil zümrütten oluşturulmuş ve hakeza gökyüzü de rengini ondan almıştır. Eğer, dünyanın direği ve dünyadaki dağların tamamının anası şeklinde kabul gören Kafdağı olmamış olsaydı sürekli deprem olurdu. Kafdağı, Doğu mitolojilerinde yer almakla birlikte İran'da bulunan Elbruz Dağı olduğu inancı yaygındır.

İsmi var cismi yok olan bir kuş olan ve yüzü insan yüzü şeklinde, boynu çok uzun ve beyaz bir halka ile sarılı olan Anka, çeşitli renkteki tüylerle bezeli, kendisinde her hayvandan ya da otuz kuştan birer renk ve nişan taşıyan, Kafdağı'nda ya da Kafdağı'nın arkasında yaşadığı inancı yaygın olan altunî renkli uzun tüylü, çok büyük vesesi güzel bir kuştur.

Divan şiirimizde saksağan gibi, boz renkli, ayakları bulunmayan veya dört ayaklı ve dirisi yakalanamayan bir kuş olan Anka'nın Kıpçak, Hıta ve Huten çöllerinde yaşadığı rivayet edilir.

Genel olarak insanlara görünmez olduğu inancı yaygın olan Anka'ya ilişkin muhtelif kaynaklarda birbiriyle çelişen söylencesel söylentiler bulunmaktadır. Anka'ya ilişkin Doğu kaynaklarında bulunan ve hurafelerden oluşan bilgi şöyledir:

Bir söylenti gereğince Kur'an'da helak edildiği belirtilen ve kimi tefsirciler tarafından Hz. Şuayb kavmi olarak kabul edilen bir topluluk olan Ashâbu'r-Res'in yerleştiği yerde bulunan Demh Dağı'na kimi zaman çeşitli renkteki tüylerle bezeli, yüzü insan yüzü şeklinde, boynu uzunca, kendisinde her çeşit hayvandan bir işaret taşıyan büyük bir kuş gelip orada bulunan vahşi hayvanları ve kuşları avladıktan sonra doğuya doğru uçmasından ötürü Araplar tarafından "Anka-yı Muğrib" olarak adlandırılırmış. O yörede bulunan vahşi hayvanların ve kuşların tamamını avlayıp neslini tükettikten sonra da sıra çocuklara gelmiş. Bunun üzerine Ashabür-re's kavmi onu Safvân oğlu Hanzele'ye şikayet etmiş. Hanzele'nin bedduasına maruz kalan Anka hem kendisi hem de a'kâb u ensâli yıldırımla yok olmuşlardır.

Hakkındaki söylentinin ikincisine göre sözde Hz. Mûsâ döneminde, üstünde her kuştan birer nişane bulunan, dört kanatlı ve erkek-dişili iki Anka kuşu mevcutmuş. Bu Ankaların ikisi Beytü'l-Mukaddes yöresinde yaşaaaayan vahşi hayvanları ve kuşları avlayarak yaşamını sürdürürmüş. Mûsâ'nın ölümünün sonrasında geçtiği Arz-ı Necid'deki

vahşi hayvanların ve kuşların akabinde de çocukları avlamaya başlamış. Arz-ı Necid'de yaşayanların şikayette bulundukları Hâlid'in beddua sına maruz kalan Ankaların ikisi de bir yıldırımla yok edilmişlerdir.

Söylencenin bir başkasına göre ise Hz. Mûsâ döneminde yaratılan Anka tek ve dişiymiş. Daha sonra Tanrı tarafından kendisine bir eş yaratılan Anka üremeye ve çoğalmaya başlamış. Hz. Mûsâ'nın ölümünün sonrasında doluştukları Necd ve Hicaz'da vahşi hayvanların ve kuşların tamamını avlayarak soyunu tükettikten sonra çocuklara dadanmaya başlamışlar. Hanzele b. Safvân veya Halid b. Sinan el-Absi'nin beddua sı sonucunda Anka'nın soyu bir yıldırımla Tanrı tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Müslüman Orta-doğu kaynaklarında Anka'ya ilişkin verilen bilgilere farenin çaylak tarafından yutulması gibi eskiden insanlar arasında yaşadığı rivayet olunan Anka da fili yutarmış. Günün birinde bir gelini kaparak kaçırması üzerine halk tarafından Hanzele'ye edilmiş. Hanzele de Anka'ya beddua etmiş. Hanzele'nin bedduasını kabul eden Tanrı, onu ekvator ötesinde deniz içinde yer alan ve insanların gidemediği adanın birine sürgüne yollamış. Bununla birlikte Anka'nın yumurtasının büyüklüğü dağların büyüklüğü kadarmış.

Doğuda dillendirilen söylentiler içinde, Anka'nın her zaman batıya doğru uçtuğu ve sürekli tek ve erkek olduğu, eşi menendi bulunmadığı ve arkadaşının olmadığı da söylenmektedir.

Resâ'ilü İhvâni's-Safa, ünlü astronomist, matematik dahisi ve din bilimci bir şahsiyet olan Kazvînî tarafından kaleme alınan "Acâ'ibü'l-mahlukât" yapıtı, Demîrî tarafından kaleme alınan "Hayâtü'l-hayevân" adlı yapıtı ve daha başka bazı kaynaklarda da Anka söylencesine ve onun vasıflarına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen yapıtlarda ve benzeri kaynaklarda Anka'nın apak olması ya da boynunda halka benzeri bir beyazlığın mevcut olmasından ötürü bu isimle adlandırıldığı, söylentinin bir başkasına göre güneşin doğduğu yerde yaşamasından ötürü kendisine "Muğrip" veya "Muğribe" adı verildiğinden bahsedilmektedir. Avlanmaya çıktığı zaman güneşin battığı mağrip tarafına kaçan kuşları izleyerek avlanmasından ötürü kendisine "muğrib", "muğribe" ya da "Anka-yı Muğribe" olarak adlandırıldığı da dile getirilir.

İran destanlarında genellikle "Simurg" olarak adlandırılan Anka, ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta ünlü İran pehlivanları Zâl'i yetiştiren ve oğlu Rüstem'e yardımcı olan kuş şeklinde gösterilir. Demîrî tarafından verilen bilgilere bakılırsa sözde

MÖ 384 - MÖ 7 Mart 322 tarihleri arasında yaşamış Yunanlı filozof ve bilim adamı Aristo, bu hayvanı betimlerken karnının öküz karnına, tırnaklarının aslan pençesine benzediğini ve yırtıcı kuşların en büyüğü olduğunu dile getirmiştir. Gene Demîrî, Mısır Fâtımi halifelerinin hayvanat bahçelerinde Anka kuşunun da bulunduğuna ilişkin bir söylentiden bahseder.

Anka, Türkler arasında devlet kuşu olarak bilinen Hüma ve bir adı da Musikî kuşu olan Kaknusla çok karıştırılmasından ötürü el sanatları mahsullerinde ve halılarda, ta eski çağlardan itibaren üslûplaştırılmıştır. Anka, Araplar arasında, kimi zaman kuş şeklinde betimlenen Semender ile karıştırılmıştır.

Batıda Phoeniks olarak bilinen bu büyük kuş, Doğu'da Sîrenğ, Simurg, Zümrüd-i Anka, Tuğrul, Anka-i Muğrib adıyla anılmasına rağmen Arapların Anka, İranlıların Simurg olarak adlandırdıkları, Türkçe'de de her iki biçimiyle bir arada kullanılan Zümrüd-i Anka (Simurg-u Anka) olarak adlandırılan ve Ön Asya söylencelerinde yer alan bu kuş, kaynakların bir çoğunda bir arada ele alındığı Batı'daki eski Mısır menşeyli Phoenikx ve İslamî çevrelerdeki Hüma/devlet kuşundan tamamen, Hint mitolojisinde yer alan Garuda ile Altay mitolojisinde adından söz edilen çift başlı kartaldan tikel olarak farklı vasıflar taşımaktadır. Bu söylencelerde verilen bilgilere bakılırsa Kafdağı'nın zirvesinde direkleri abanoz, sandal ve öd ağacından yapılma köşk misali bir yuvada yaşamakta olan Anka'nın başı, yassıca burunlu bir köpek ya da yırtıcı hayvan başına benzer. Bedeninin büyüklüğünden ötürü uçtuğunda hava kararır ve mercan yağmurlu bir bulut gibidir. Uçtuğu zaman sel sesi ya da gök gürültüsü gibi bir ses çıkarır. Bununla birlikte son derece parlak olduğu için kendisine bakan gözlerin kamaşmasından ötürü "güneş" anlamına gelen

"Simurg-ı âteşinper", "Simurg-ı zerrînper" adlarıyla adlandırılır. Tıpkı insanlar gibi düşünen ve konuşan, son derece bilgili ve marifetli olan Anka, kendisine müracaat eden hükümdar ve kahramanlara akıl hocalığı yapar. Doğumunun sonrasında babası tarafından verilen emirle ormana bırakılan Zâl'i (Rüstem'in babası) bularak yuvasına götüren ve besleyip büyüten Anka, yaraları tüyleriyle sıvazlayarak sağaltırmış. Anadolu'da Keloğlan'ın koruyucusudur. İskender-i Zülkarneyn, Kafdağı'nı aşabilmek ve göğe yükselebilmek amacıyla binilen Anka'nın sırtında göklere çıkarak yıldızlara ulaşmayı başarmıştır.

Muhtelif dinî ve büyüye ilişkin etkileri bulunduğu inancı yaygın olan bu mitsel kuş, menşei eski Mısır inançlarında yer almakla birlik-

te Çin'den İran mitolojisine ve İslamiyet'ten Hrıstiyanlığa değin büyük bir inanç yelpazesine konu edilmektedir.

Araplar tarafından Kafdağı'nda yaşadığı kabul gören, tüyünü bulanların ebediyete kadar yaşayacağına inanılan Anka, İranlılara göre de mukaddes olarak kabul edilen Elbruz Dağları'nda yaşamaktadır. Ab-ı hayatı içtiğine ve beş yüz yıl yaşadığına inanılan bu mitolojik kuşun, İran mitolojisinde otuz kuş büyüklüğünde olduğu kanısı yaygındır. Görüştüğü İskender-i Zülkarneyn ve toplantılarına katıldığı kuşlar hükümdarı Hz. Süleyman dışında kimseye görünmediği rivayeti yaygındır.

Yahudi inanışlarına göre çocukları kaçırıp boğmasından ötürü Hz. Musa'nın beddüasıyla ortadan kaldırılarak nesli tüketilen Anka, Hıristiyan inanışları gereğince vakti zamanında insanların içinde yaşarmış. Kaptığı bir taze gelini gökyüzüne kaçırması nedeniyle Hamzele'nin bedduasına maruz kalması sonucunda ekvatorda kimsenin bulunmadığı bir adaya sürgün edilmiş ve o tarihten bu yana yüksekelerde uçmasına rağmen kendilerine şans getireceği insanların omuzlarına konmak amacıyla yeryüzüne inermiş.

Örgesi, mitolojilerde farklı şekillerde yer alan Anka, Türk mitolojisinde "Karakuş". Hint mitolojisinde "Garuda" ya da "Grifon". Mısır mitolojisinde "Phoeniks" ve İran mitolojisinde "Simurg" adıyla anılmaktadır. Anka, her ne kadar farklı kültürlerde "Simurg", "Phoeniks", "Garuda" ve "Griffon" gibi değişik adlarla yer alıyor olsa da özünde birbirinden türemiş fantastik hayvanlar olduğunu söylemek mümkündür.

Hem İran mitolojisinde adından söz edilen Simurg'un hem Kırgız Alp mitolojisinde yer alan Karakuşu'nun hem de Altay mitolojisinde adından söz edilen "Kerede"nin ilk menşei, Hint mitolojisindeki "Garuda" olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır.

Her ne kadar Hint mitolojisinde adından söz edilen "Garuda" benzeri, kuşların hükümdarı olan Anka'nın genellikle sadece tarih öncesindeki karanlık çağlarda yaşadığı kabul görmüş olsa da sözde al-Damirî tarafından verilen bilgiye göre İbn Hâlikân, tarihçi al-Fargânî'nin yapıtında Fâtimî halifelerinin hayvanat bahçelerinde, ziyadesiyle acayip ve garip hayvanların bir de Anka kuşu bulunduğunu okumuştur. Özelliklerinden de anlaşılacağ üzere bu kuş, Yukarı Mısır'a özgü bir çeşit bataklık kuşu olan bir bataklık kuşundan başka bir şey değil. Eski Mısır'da Nil koyağını etkisi altına alan her sel baskınında, gagası uzun, başında çifte ibiği var olan külrengi bir balıkçılın tezahür ettiği Mısırlıların gözlerinden kaçmamıştı. Suların üzerinde üzerinde kanat çırpıp duran

bu kuş, tan ağartısında aynen güneş misali sulardan tezahür ettiği izlenimi vermesinden ötürü Heliopolis nomosu sınırları içinde yer alan Ra şehrinde, çok erken dönemlerden itibaren, bu kuş da güneşle eş değer bir tapınım gördü. Bu kuş, ışıldayan gök yuvarlağı benzeri günün ilk demlerinde ilk sulardan tezahüe eden mukaddes bir hayvan olarak kabul görmeye başladı. Kendi kendini yenileyen ve yaşam timsali olarak kabul edilen bu ebedî kuş, zamanla krallık kutlamaları sırasında da yer alır olmaya başladı. Mısırlılar tarafından "Benu" olarak adlandırılan bu kuş, Yunanlılarca "Phoiniks" olarak adlandırıldı ve üzerine efsaneler kurulmaya başlandı.

İran yazınından yazınımıza bir örge olarak geçmesine rağmen Türk kavimlerinin folklorunda, destan ve masallarında uzun bir bölüm şeklinde önemli bir sahip olan Simurg söylencesini sadece İran yazınından geçtiğini var saymak doğru bir şey sayılmaz. Bu söylencenin İslamiyet öncesinde Türk kavimleri arasında yaygın durumda bulunduğunu var saymak yanlış olmaz. İslamı-İran yazını "Tuğrul", "Alp Karakuş" ya da "Songur" adındaki Türk masal ve söylencelerinde yer alan, Türklere özgü büyük kuşunun yerine Simurg'u koymuştur.

Sahip olduğu özelliklerinin hemen hemen tamamıyla ve çevresinde oluşturulan muhtelif söylence, inanç ve görüşlerle Arap, Fars ve Türk yazınlarında yer alan Anka, bu üç yazın ve kültür etrafında söylencesel vasıfları ve farklı adlarıyla muhtelif benzetme, mecaz ve mazmunlarda ele alınmış geniş bir kullanıma maliktir.

Özellikle divan edebiyatının şiir ve nesir tekstlerinde olumlu vasıflarıyla anıldığı zaman rengarenk tüylerinden ötürü bir cennet kuşu şeklinde kabul görerek Zümrüd-i Anka adıyla anılmış ve kimi zaman devlet kuşu olarak kabul gören Hüma'yla karıştırılmak suretiyle benzer vasıflara malik olduğu kabul görmüştür. Anka2nı Kafdağı'nda yaşıyor olması, yükseklerden süzülerek kanat çırpması ve kolayca yakalanamayışı benzeri vasıflarından ötürü erişilmesi son derece güç durumları dile getirmek amacıyla kullanılmıştır.

Sevgili, adı herkes tarafından çok iyi bilinmesine rağmen kimse tarafından görülmemesinden ötürü Anka'ya benzetilmiştir. Onun âşığa iltifatta bulunması ve yakınlık göstermesi de âşığın başına devlet kuşu konması olarak kabul görmüştür. Kimseye muhtaç olmadan bir başına yaşamasından ötürü yetinmeyi sembolize etmesi, Anka'nın en yaygın vasfıdır. Bundan kinaye olarak kanaat sahiplerine 'ankâmeşrep', 'ankâtabiat' olarak adlandırılır. Kafdağı misali söylencesel bir yerde yaşamasından ötürü bu sözcükle birlikte muhtelif biçimlerde kullanılmak-

tadır. Kafdağı'nın insanın yaşamadığı bir bölge olmasından ötürü alçakgönüllü, çevresinden inzivaya çekilmiş insanlarla Anka arasında bir bağ kurulur.

Dünyayı çepeçevre sarmaladığı inancı yaygın olan Kafdağı'yla bir arada anlam yönünden birbiriyle ilgili sözcükleri bir arada kullanma sanatıolan tenasüplerde ele alınan Anka, ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta verilen bilgilere bakılırsa Zâl'in oğlu Rüstem'ibeslediği için kimi zaman Rüstem'le birlikte anılmaktadır. Kimi zaman da sevgili, adı var kendi yok olmasından ötürü Anka'ya benzetilir. Âşık, sevgilisinden Anka olarak bahsederken ondan bir imdat ve yardım beklemektedir. Aynı özelliği kendisine reva görmüşse yetinme ve alçakgönüllülüğünden övgüyle söz etmektedir. Anka, bununla birlikte avlanamayışı ve yakalanamayışından ötürü de erişilmesi imkansız durumlar için bahse konu edilir.

Adı var kendi yok olmasından ötürü bu özelliğiyle yad edilmek şeyler ya da objeler için de kullanılmakta olan Anka, bu sıfatından ötürü kimseden karşılık beklenmeden, darda bulunan tüm insanlara yardımcı olan vir yaratık'kimliği elde etmiştir.

Mitolojilerde adından sıkça söz edilen bu kuş her ne kadar insanlar tarafından görülmemiş olsa da eşi menendi bulunmayan bir varlık şeklinde kabul edilir ve şairler sevgiliyi ululârken teşbih yoluyla Anka'dan da söz etmektedirler.

Divan şiirimizde ulaşılamayacak kadar yükseklerde süzülüp kanat çırpması, asla yere konmaması, genel olarak görünmez olması, Kafdağı'nı mekân tutması, kuşların tamamından büyük olması, kanadının yere düşen gölgesinin devlet bahşetmesi, yakalanamayışı ve tüylerinin renkliliği gibi sıfatlarıyla muhtelif teşbih ve mecazlarda ele alınarak işlenen Anka, ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta Zâl'i yetiştiren ve besleyip eğittiği Rüstem adındaki oğlunun yaralarını iyileştiren, ona yardımda bulunan kuş şeklinde tanıtılmasından ötürü yazınsal metinlerde Zâl-Anka-Rüstem ilişkisiyle konu edilir.

Bununla birlikte şairler iftihar etmek istediklerinde kendilerini, sanat dalında elde ettikleri üstün ve erişilmesi imkansız kadretlerini şiir ve hikmetin Kafdağı benzeri ulaşılması olanaksız doruklarında yaşamını idame ettiren Anka'ya, velinimetleri de Zâl ile benzer gösterilir.

"Şâh-ı murgân" adıyla anılan bu destansal kuş esasen şairane bir tasavvurdan başka bir şey değildir. Zâl ile oğlu Rüstem'in hikâyelerinde adından söz edilen Simurg'a büyük bir olasılıkla bir tür melek gözüy-

le bakmak mümkündür.

Söylencelerde, koruyucu melek şahsiyetiyle öne çıkan iyiliksever "İyi Simurg"un tersine bir de canavar huylu ikinci bir Simurg'un adından da söz edilmektedir. Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta verilen bilgilere göre kötü karakterli olarak kabul edilen Simurg, efsanevî Elbruz Dağı üzerindeki yuvasında yaşarmış. Direkleri abanoz ve sandal ağaçlarından olan yuvasının malzemesinin içinde öd ağacı da bulunmaktadır.Bu yuvaya bir keresinde "köşk" adı verilmiş, bu kuşun heybetine, bu yuvanın heybeti uygun düşmektedir. Simurg, yaklaştığında hava kararmaya başlar, kuş; mercan yağmurlu bir bulut gibidir. Uçtuğunda bir dağa ya da siyah bir bulutu andıran bu kuş pençeleriyle timsahları, parsları ve hatta fil kaldırabilecek büyüklükte ve güçtedir. Kendisi kadar büyük olan iki yavrusuyla uçtuğu zaman oldukça büyük bir bulut gibi görünürler. Ünlü kahraman İsfendiyar, "gardûn" adı verilen ve keskin silahlarla teçhiz edilmiş bir tür arabayla Simurg'u tuzağa düşürerek öldürür. İsfendiyar tarafından tuzağa düşürülerek öldürülen bu canavarın bedeni koca bir ovayı kaplayacak büyüklekteymiş.

Divan edebiyatının yanı sıra halk hikâye ve masallarında adına sık sık rastlanılan unsurlardan biri olan ve yaygın bir inanca göre geleneksel bir masal örgesi olan Anka'nın Kafdağı'nda yaşadığı söylenmektedir.

Tasavvufsal içerikli tekke yazınında muhtelif nesirler şeklinde geniş bir biçimde ele alınan Anka adına, halk öykü ve masallarında "Zümrüdüanka" adıyla karşılaşılmaktadır. Aynı zamanda ınasal kahramanı olan Keloğlan'ın da yardımcısı olan Anka, masal kahramanlarına yardımcı olan, uçağın adının dahi olmadığı çağlarda kendisine yardımcı olduğu masal kahramanlarını uzak ülkelere genişçe kanatları üstünde son derece süratli bir biçimde kavuşturan efsanevî kuşlardan biridir.

Ön Asya mitolojisinde biri Araplar tarafından "Anka", Türkler tarafından "Zümrüdüanka"; İranlılar tarafından "Simurg" ya da "Sireng" olarak adlandırılan, ikincisi de "Hüma" ya da "Hümay" adıyla bilinen olmak üzere iki efsane kuşu yer almaktadır. Kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de adından "Eshabu'r-ress" olarak söz edilen, "Kuyululular" anlamında olan söylencesel toplumun yaşadığı yerde de "Anka" misali kuşların mevcudiyetine ilişkin bir söylenti bulunmaktadır. Gene aynı şekilde Kur'an'ın Fil suresinde adından söz edilen ve gökten taş yağdırdıkları rivayet edilen "Ebabil" kuşları da Anka söylencesine ilişkindir.

Kur'an'da Anka sözcüğüne rastlanmadığı halde Kur'an tefsir-

lerinde Furkân suresinin 38. ve Kâf suresinin12. ayetlerinde adından söz edilen "Ashâbü'r-res"den ötürü Anka söylencesine ilişkin kimi söylentilere kesin olup olmadığına bakılmaksızın işlenmiştir. Örneğin Zemahşerî tarafından kaleme alınan "El-Keşşâf" adlı yapıtta ilgili ayetlerden ötürü Yemen diyarında Hanzele b. Safvân'ın "Ashâbü'r-res" adındaki kavmine Anka adında yabanıl bir kuşun tebellaş olduğundan söz edilir. Zemahşerî tarafındanzayıf söylenti şeklinde aktardığı bilgilere bakılırsa boyunun uzunluğundan ötürü "Anka" olarak adlandırılan bu kuş, kuşların tamamının büyüğüydü. "Feth" adındaki dağda yaşayan ve av bulamadığında küçük çocukları kapıp götüren Anka, sonunda Hanzele'nin beddüasıyla yıldırım çarpmasından yaşamını yitirmiştir.

Tasavvufta farklı anlamlara gelecek biçimde kullanılmış, söylencesel meziyetlerinden yararlanılarak kimi tasavvufsal düşünceler temsilî bir şekilde onunla ifadeye çalışılmıştır. İlk sufilerin kendisinden söz etmediği bu ad, Rüzbihân-ı Baklî gibi şair ve âşık mutasavvıflar benzetme ve temsil ögesi şeklinde kullanmışlardır. Ancak bu mefhumun tasavvufa tam olarak yerleşmesi, "Mantıku't-tayr" adındaki yapıtında bu kuşu geniş bir şekilde ele alan Attâr tarafından gerçekleştirilmiştir. Attâr'a göre Anka birlik-çokluk (vahdet-kesret) benzeri iki karşıt mefhumu belirtmektedir. Otuz kuş şeklinde ele alınan Simurg çokluk ifade etmesine rağmen varlığın birden fazla olması vehmî ve hayalîdir. Anka benzeri olan çokluğun da gerçekte ismi var cismi yok. Öte yandan Simurg'un, kuşların tek hükümdarı olmasından ötürü birliği ve varlığı, bir başka ifadeyle Tanrı'yı belirtir. Söylencedeki Anka hayali, tasavvufta oldukça farklı biçimlerde ele alınmıştır. İbnü'l-Arabi, "Ankâ'ü mugrib fî ma'rifeti hatmi'l-evliyâ" ve "şemsi'l-magrib" adındaki yapıtında Anka imajından yararlanarak mutlak şekilde âlem-insan (makrokozmos-mikro kozmos ya da büyük âlem-küçük âlem) benzerliğinde insanın küçük âlem olduğunu ve Mehdî'nin dünyadaki yerini saptamaya çalışmıştır

"Akl-ı evvel"e ukâb (akbaba), külli nefse verkâ (boz güvercin), külli cisme gurâb (karga) örneklerinden de anlaşılacağı üzere esasen 1165 tarihinde doğan ünlü İslam sufilerinden İbnü'l-Arabî felsefesel kimi anlamları gün ışığına çıkarmak, manâ mefhumları madde mefhumlar haline getirmek amacıyla muhtelif kuş adlarını simge şeklinde kullanır. Bunun yanı sıra söylencesel bir kuş olan Anka'nın meziyetleri muhtelif tasavvufi anlamların simgesi olarak İbnü'l-Arabî sonrasında da devamlı kullanılagelmiştir. Örneğin İbnü'l-Arabî sonrasında örneğin 30 Eylül 1207- 17 Aralık 1273 tarihleri yaşayan ünlü mutasavvıf

Mevlânâ Celâleddin Anka'yı yuvası Kafdağı'ında bulunan bir kuş, 1360 (H.761) tarihinde yaşamını yitiren Anadolu'da yetişen alimlerin büyüklerinden Eflaki, çok kıymetli bir kuş ve bir devlet kuşu olarak adından söz edilmiştir.

Tasavvufta "insan-ı kâmil" bir başka ifadeyle "kutb" anlamında kullanılan Simurg, Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" adlı yapıtında kuşların sultanı, Hüthüt'ün rehberliğinde yola koyulan kuşların yedi koyağı aştıktan sonra vardıkları sultan, bir başka ifadeyle Tanrı şeklinde çıkar karşımızda. Bununla birlikte "Ankâ-yı lâ-mekân" da Tanrı anlamına gelmektedir.

Kendi yok adı var bir kuş şeklinde tanımlanması neticesinde tasavvufta , bedende belirmeyen (cisim olarak bulunmayan), sadece zihinde tahayyül edilen korkunç hayala benzetme yoluıyla Anka adı verilmiştir. Bedensiz olarak nitelenmesi de bundan kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte Anka, insanın kendini somut varlıklardan temizlemede ve şahsiyetini aşağıda gösterdiği ruhî gücün sembolüdür. İslamiyet sonrasında bilhassa tasavvufa ilişkin mitsel vasıfların hissedildiği hikâyelerde karşılaştığımız Simurg, tasavvufsal yazında Tanrı sembolü olarak Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" adındaki yapıtıyla daha iyibilinmektedir.

12. yüzyıl mutasavvıfı Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" adındaki mesnevide bu işin özü şu şekilde dile getirilir: Sayıları binleri bulan kuş günün birinde kendilerine bir hükümdar seçmeyi kararlaştırırlar. Fakat, Hüthüt kuşu, toplanan kuşlara kendilerinin zaten Simurg adında bir hükümdarlarının bulunduğunu söyleyerek onları bu kararından vaz geçirir. Bunun üzerine toplantı halinde bulunan kuşlar, Hüthüt'ün rehberliğinde Simurg'u aramak üzere yola koyulurlar. Ancak binlerce kuştan sadece 30 tanesi bu zorlu yolculuğu tamamlayabiliyor. Simurg'u gördükleri zaman görürler ki Arapça'da "otuz kuş" anlamına gelen Simurg, kendilerinden başkası değilmiş. Tasavvufsal anlamda söylemek gerekirse her kim ararsa neticede Tanrı'yı kalbinde bulurmuş.

İçerik açısından Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" bir ana hikâyeden (Simurg'u aramak amacıyla gerçekleştirilen bir yolculuk) ve bu ana hikâyenin içine yerleştirilmiş durumda olan küçük küçük hikâyelerden meydana gelmektedir. Yolculuk sırasında güçlüklerle karşılaşıldığında kuşlardan şikâyetler ve karşı çıkışlar gelmeye başlar. Bunun üzerine onlara kimi hikâyeler anlatan Hüthüt, anlattığı bu hikâyeleri yorumlayarak kuşlara tasavvufî açıdan

mürşitlik görevini yerine getirir.

Zümrüd-ü Anka kuşuna ilişkin enteresan hikâyelere; ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan "Şeyhnâme" ve Mevlânâ tarafından kaleme alınan "Mesnevi" adlı yapıtlarda da rastlamak mümkündür. Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" adlı yapıtta olduğu gibi Mevlânâ tarafından kaleme alınan "Mesnevi" adlı yapıtta da Simurg'a tanrısal görevler yüklenmiştir.

Bununla birlikte "Bin Bir Gece Masalları"nda ve Arap atasözlerinde de adından söz edilen Anka'ya ilişkin pek çok yapıtta, bilhassa Ebû Cafer Muhammed b.Cerir et-Taberi tarafından kaleme alınan "Taberi Tarihi"nde sayfalarca efsane yer almaktadır.

"Da'vî-i aşk eylemek Mecnûna ben şeydâ ile
Bir mekes da'vâ-yi pervâz etmedir ankâ ile "

Hayâlî

Türkçesi:

"Mecnun için ben divaneyle aşk davasına girmek bir sineğin Anka ile uçma davasına girmesi (gibidir)" diyen şair kendini Mecnun ile sineği de Anka ile mukayese ediyor.

Hayâlî, aşk alanında kendisinin Mecnun'dan daha önde olduğunu dile getirmek amacıyla; "Anka'nın yanında sinek ne ise benim yanımda da Mecnun öyledir" diyor. Zira Anka'nın çok yükseklerde uçtuğunun bilinmesinden ötürü uçuş mevzuunda Anka'nın yanında sineğin esamisi bile okunmaz. Şair, aynı şekilde, aşk konusunda; "Benim bulunduğum yerde Mecnun'un esamisi bile okunmaz", diyor.

"Gördi yokdur merdüm-i âlemde âsâr-ı vefâ
Girdi ism-i bî-müsemmâ şekline Ankâ gibi"

Türkçesi:

"Bu âlemdeki insanlarda vefadan eser kalmadığını görünce (vefa da) Anka gibi isimlendirdiği şey mevcut olmayan bir isim oldu."

Bu alemde yaşayan insanların vefasızlığını anlatırken Anka'nın adının var kendinin yok olmasından yararlanan Nâbî, vefa özelliğinin de Anka gibi olduğunu, vefanın sadece adının kaldığını söylüyor.

"Ey Necâti şekk eder âlem vücûdından senin
Varlığın Ankâ gibi bir ad kalmışdır hemân"

Nâbî

Türkçesi:

"Ey Necâtî, âlem senin vücudundan (varlığından) şüphe eder. Varlığının ancak Anka gibi adı kalmıştır."

Anka'nın da adının var ama kendisinin yok olması özelliğinden hareket eden şair, Necâtî'nin yaşadığından emin olamamasından ötürü; " Bir adın var bu dünyada" diyor.

"Sîmurg u kînıyâ vü vefâ gibidir adem
Yâr u harîf ü mûnis ü mahrem dedikleri"

Şeyhî

Türkçesi:

"Yâr, en yakın dost, en samimi arkadaş dedikleri yokluk, Simurg, kimya ve vefa gibidir."

Yâri, en yakın dostu, cana yakın, çok samimi olan kişileri tarif ederken Simurg'tan yola çıkan Şeyhî, bu kişilerin de tıpkı Simurg, kimya ve vefa gibi oldıklarını, bir başka ifadeyle dilde var ama gerçekte olmadıklarını ifade etmektedir.

"Cife-i dünyâ değil kerkes gibi matlupumuz
Bir bölük ankâlarız Kâf-ı kanâat bekleriz"

Fuzûlî

Türkçesi:

"İstediğimiz akbaba gibi dünya leşi değil. Kanaat Kaf'ını bekleyen bir grup Ankalarız."

Fuzûlî'nin yukarıdaki beytinde adından söz edilen 'Kâf-ı kanaat beklemek' deyiminden de anlaşılacağı gibi kanaat sahibi ve mütevazi, herşeye ve herkese eğilmeyen, kimseden minneti olmayan, toplum yaşayışından kaçarak tek başına yaşayan insanları ifade etmek amacıyla Anka'nın bir simge şeklinde kullanıldığını görmek mümkündür

Akbaba leşle beslenirken Anka, kemikle yetinmesini bilen bir kuştur.. Bu dünyayı bir leşe benzeten şair, kendisinin kanaat Kaf'ında olduğunu, dünya leşine bir başka ifadeyle dünyaya ve içinde yaşayanlara tenezzül etmediğini dile getiriyor.

"Çeleng-i perr-i hümâ sana iftihâr mıdır
Kemend-i zülfüne ankâ dahı şikâr mıdır"

Şeyh Galip

Türkçesi:

"Hüma'nın kanadının sorgucu sana övünülecek bir şey midir? Zülfüne de ancak Anka mı av olur?"

Sevdiğine; "Hüma'nın kanadının sorgucu senin için övgü duyu-

lacak bir şeydir ve zülfünün kemendine de ancak Anka av olabilir" diyen Şeyh Galip, onu ululamak amacıyla bu kuşların büyüklük ve ulaşılmazlık vasıflarından faydalanmaktadır.

"Bâl açsa şikâr etmege şahbâz-ı hayâlim
Sayd etdiği elbetde yâ Ankâ yâ Hümadır"

Nef'î

Türkçesi:

"Hayal şahinim avlanmak için kanadını açsa ya Hüma avlar ya Anka."

Hayal gücünün erişilmezliğini Anka ve Hüma ile dile getiren Nef'î de başlangıçta hayalini bir şahbaza benzetiyor sonra da hayalinin, hayal gücünün ancak Anka'yı Hüma'yı avlayacağını ifade ediyor.

"Efendim daima sana ikbâl ü câhın pây-dâr olsun
Değil ukâb u âhû sâna ankâlar şikâr olsun"

Nedim

Türkçesi:

"Efendim talihin, bahtın ve yerin daimî olsun. Sana değil ceylan, kartal Ankalar av olsun."

Bir başka kasidesinde yine devrin hükümdarı III. Ahmet'e övgüler düzen Nedim, padişahın bahtının, şansının ve yerinin sürekliliği amacıyla dua ettikten hemen sonra ona layık olan kısmetin, değil ceylan veya kartal, ancak Ankalar olabileceğini söylüyor.

"Şânına nisbet mülûkün şevketi benzer heman
Peşşenin sîmurga nisbetle ser ü sâmânına"

Nedim

Türkçesi:

"(Senin) şanına oranla meliklerin büyüklüğü, sivrisinekle Simurg'un güçlerine benzer."

III. Ahmet'e övgüler yağdıran Nedim, padişahın şanının büyüklüğünden söz etmek amacıyla sivrisinek ile Simurg'un güçlerini mukayese etmeye çalışır. Zira sivrisinek ile Simurg'un güçlerinin bir olamayacağı gibi öteki padişahların da III. Ahmet'in ününe, büyüklüğüne erişemeyeceklerini dile getiren şair, III. Ahmet'i yüceltiyor.

"Ne çâpük-rahş olur ol Düldül-i sîmurg-per elhak
Ki olmuş âlem-i fıtratda sehmü'l-gayb ile tev'em"

Nef'î

Türkçesi:

"O Simurg kanatlı düldül, ne çabık (yürüyüşlü), gösterişli attır. Doğrusu ki o,

yaratılış âleminde göze görünmeyen şeyin dehşeti ile ikiz olmuş(tur)."

Vezir Hüseyin Paşa'nın atını düldül ile eşdeğer tutan Nef'î, atın da Simurg kanatlı olduğunu söylüyor. At öylesine hızlı ki geçip gitmesine rağmen neredeyse görülmüyor. Simurg kanatlı at benzetmesiyle hem düldülü hem vezirin atına övgüler yağdıran şair; "Hem çok hızlı hem dehşetli bir at" diyerek vezirin atını ulvileştirmeye çalışıyor.

Hümâ / Hümay

Devlet kuşu manasında Fars diliyle Hüma sözcüğü söylencesel Hüma kuşun manasıyla birlikte "mutluluk" ve "kutluluk" anlamını da taşımaktadır. Arapça'da "bulah" manasına gelen Hüma, "tayru'd- devle", bir başka ifadeyle şans kuşu, cennet kuşu adlarıyla da bilinmektedir.

Hem doğu mitolojilerinde hem de divan şiirimizde üstün meziyetleriyle bilinen bu söylencesel kuş, Türk lehçelerinin kimilerinde "kumay", Anadolu Türkçesi'nde Hüma/Huma olarak ifade edilen ve Fars dilinde Hüma/Hümay adı verilen söylencesel bir kuştur. Eski Türk inanışında yer alan kadın ve çocukların koruyucu tanrıçası Umay ile olan özdeşlikleri üzerinde de durulan Hüma'nın mekânı, akıl almaz derecede yüksek ve sınırı bulunmayan bir yer şeklinde hayal edilmektedir. Her yere erişebileceğine inanılan Hüma bu meziyetleriyle İran ve Türk mitolojilerinde kuşların en soylusu olarak kabul edilmiş ve "devlet kuşu" olarak kabul görmüştür. Hüma'nın bu meziyetleri Roma başta olmak kaydıyla farklı kültürlerdeki kuvvet ve güç simgesi sayılan efsanevî kuşlarla bir özdeşlik arz etmektedir.

Hüma kuşu, Ön Asya masallarında ve İslamiyette Zümrüd-ü Anka ile karıştırılmış durumdadır. Öteki bilgilerin aksine Kaf ya da İranlılarca kutsal sayılan Elbruz dağlarında değil de cennette yaşadığına inanılan bu kuş, bazen uçmak suretiyle göğün yedinci katının üzerinde yer alan alemler ve burçlar arasında dolaşan ve Tanrı katına da çıkan bir kuş

olarak düşünülmektedir.

"Devlet kuşu" sıfatında yer alan "devlet" mefhumu hümayun sözcüğünün "Hüma"dan ileri gelmesinden ötürü hem iktidar hem de mutluluk ve baht açıklığı anlamlarına gelmektedir. Osmanlı padişahları hakkında tazim anlamını içeren bir tabir olan Hümayun sözcüğü "Hüma" ile "-yûn" edatından oluşmaktadır. Rivayete göre Hüma, başına konduğu kişiye şeref ve baht açıklığı bahşeder.

Değişik kaynaklarda şekli, vasıfları ve yaşadığı mekân hususunda farklı bilgiler bulunan Hüma, kimilerine göre Hint Okyanusu'nda yer alan adalarda yaşayan, güvercin büyüklüğünde, kanatları yeşil, gagası sarı; kimilerine göre de Çin Hıtâ, Deştikıpçak ya da Hindistan'da yaşayan, serçeden biraz daha büyük olan ve boz saksağana benzeyen bir kuştur

Bir söylence uyarınca Kafdağı'nda yaşadığına inanılan Hüma'nın oldukça büyük ve yırtıcı olduğuna inanılır. Bir başka kaynakta verilen bilgiye göre kuzgun büyüklüğünde olan Hüma, kanat uçları siyah, başı yeşil bir kuştur. Bir başka kaynakta zümrüt yeşili kanatlı, beyaz bir kuş olarak çıkar karşımıza. Bununla birlikte bu kuşun doğan büyüklüğünde, biraz tûlanî, açık mavi renkli, kuyruk kısmı münakkaş cigalî ve ayakları bulunmayan bir kuş olduğu söylentisi de yaygındır.

Kemikle beslenen Hüma, üzerinden geçtiği insanlara kut ve varsıllık bahşedeceği inancı yaygın olan mitolojik bir kuştur. Yere inmeden hep yükseklerden uçan bu kuş havada yumurtlarmış. Yavrusu da yumurtadan çıkar çıkmaz uçtuğundan Hüma'nın ayaklarının olmadığı inancı yaygındır. Zararsız hayvanlara zarar vermeyen, onları incitmeyen Hüma, sadece avladığı yırtıcı kuşların kemikleriyle beslenirmiş. Söylenti uyarınca göre Hüma'nın dirisi ele geçmeyen Hüma'nın, belki sahrâ-yı Hıtâ içinde, deşt-i Kıpçak'ta ve Hindistan çevresinde ölüsünü bulmak mümkünmüş. Hüma'yı kasten öldüren bir insanın kırk gün içinde öleceği inancı yaygındır. Türk topluluklarının bazılarında çocukları koruyan bir melek ve insanın canını alan Azrail de Hüma olarak adlandırılırmıştır.

Cennet ve devlet kuşu olması; kimi müşterek vasıflarından ötürü Simurg, Anka, Garuda, Kaknus ve 'Phoenix' benzeri öteki efsanevî kuşlarla karıştırılan Hüma'yı öteki kuşlardan ayıran en önemli özelliktir. Hüma'nın yedi kat göğün üstünde alemler ve burçlar içinde dolaşarak Tanrı'ya ulaştığı inancı yaygındır.

Her zaman gökyüzünü mesken tutan Hüma, kimi zaman yeryüzüne 40 arşın kadar yaklaşınca gölgesinin üzerine düştüğü kişi, ya da üs-

tünü kirlettiği kişi ya hükümdar seçilir ya da zengin olurmuş. Kendisine "devlet kuşu" denmesi de buradan ileri geliyormuş. "Hümayun" ve "devlet kuşu" deyimlerinin de bu düşünceden ortaya çıktığı sanılmaktadır.

İnançlar uyarınca eski dönemlerde bir hükümdar öldüğü zaman halk büyük bir alanda toplanır ve Hüma kuşu uçurulurmuş. Hüma kuşunun başına konduğu kişi hükümdar seçilirmiş. Ancak çeşitlemelerin bazılarında bu konmadan kirletme şeklinde söz edilir.

Ayriyeten Hüma'nın mutlu ve uğurlu olarak sayılmasından ötürü türklerin zannı uyarınca başının üstüne Hüma'nın kanatları sayeendaz olan kralın ulu ve güçlü olacağı gibi yiğitlikle koruyacağı tebaasının kutluluğunu da arttırır.

Altay mitolojisinde hamile kadınların, çocukların koruyucu tanrıçası Umay, kuş olup uçtuğu zaman gölgesi kimin üzerine düşerse o kişi hükümdar seçilirmiş. Yazın ve inanış dünyamızdaki Hüma'nın kanadının gölgesine ilişkin inanının da bundan ileri geldiği sanılmaktadır.

Tasavvuf yazınımızda Hüma, ulaşılması güç yüksekliklerin, bununla birlikte güzelliğin de simgesi olarak kabul görmüştür. Hüma, kavuşması olanaksız olansevgili benzeri ulaşılması güç şeyleri ifade eder. Sevgilinin saygı gösterip ilgilenmesi, aşığın başına devlet kuşunun konması şeklinde yorumlanır. Sevgilinin alnını örten saçlar ve saç bellikleri, Hüma'nın kanatlarına, saçının gölgesi de mutluluk bahşetmesinden ötürü Hüma'nın gölgesiyle eş değer tutulur.

Divan şiirimizde düzyazı şeklinde kullanıldığında şans, baht açıklığı, debdebe ve ulaşılamaz mutluluk, ulaşılması güç makamlar ve bilgiler anlamını taşıyan Hüma, yazınımızda iktidar, saadet ve gönence doğru yol alan bir ikbalin simgesi olarak algılanır. Divan şiirinde kasidelerde övgüler yağdırılan devlet büyükleri ile Hüma arasında bir bağ kurulur. Kasidelerde kendisine övgüler yağdırılan devlet adamının, en zor işi gerçekleştirmek suretiyle Hüma kuşunu avlamayı başardığından bahsedilir.

Geleneksel Türk ve İran yazınlarında Hüma'ya ilişkin birçok tabir mevcuttur. Örneğin "'Hümâ-yı Lâ-mekân" mekânsız Hüma; Allah, 'Hümâ-yı Beyzâ-yı Dîn" dinin beyaz Hüması; Hz. Muhammed anlamına gelmektedir. "Hüma-sâye"(iyilikleri yeryüzüne yayılmış), "Hümâ-pâye" (yüksek dereceli), "Hümâ-yı İkbâl" (yüksek talih, devlet kuşu), "Hümâ-pervâz" (yüksekten konuşan) gibi ifadeler içinde benzetilen olarak kullanılan Hüma'ya ilişkin tabirlerde şans ve ikbal özellikleri gözden kaçmaz. 'Hümâ-yı evc-i izzet, hümâ-şeref, hümâ-tal'at, hümâ-

yı nur-bâl' benzeri sözler de Hüma'nın yücelerde uçmasına ve gölgesine ilişkin inanışların bir göstergesidir.

Âşık edebiyatı başta olmak kaydıyla Hüma; halk türkü ve öykülerinde masallarda, söylencelerde ve divan edebiyatındaki vasıfları ve erişilmesi güç olan yüksekliklerdeki uçmasıyla söz konusu edildiği kadar güzellik simgesi şeklinde de kullanılmıştır. Hüma kuşunu, andıklarında bütün özellikleriyle sevgiliyi kasteden saz şairlerinden bazıları kendini Hüma'ya benzetirler. Erzurum yöresinin 'Hüma Kuşu Yüksekler-den Seslenir' adlı türküsü halk musikisinin en tanınmış ezgilerindendir.

İran şairi Hâcû-yi Kirmânî'nin, Cemâlî adındaki divan şairinin ve Kara Fazlî'nin "Hümâ vü Hümâyûn", Na'tî Mustafa ve Sâbit'in "Edhem ü Hümâ" adlarıyla anılan mesnevi örneklerinde görüldüğü üzere Hüma, bağımsız yapıtlara da konu edilmiştir. Yukarıda sözü edilen hikâyelerde Hüma, adını bu kuştan alan kadın kahramandır. Öte taraftan İranlı ünlü mutasavvıf Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-tayr" adlı yapıtında Simurg'u aramaya giden kuşların arasında Hüma kuşu da bulunmaktadır. İranlı Sâdî-i Şirazi, "Gülistân" adlı yapıtında Hüma'nın kuşların tamamından üstün olduğundan söz eder.

Türkler tarafından Hüma adıyla bilinen kuş, hadislerde Cennet kuşu olarak bilinen kuştur. İnanca göre cennette oturan bu kuş, bazen göğün yedinci katına çıkarak Tanrı'nın yanına gidip gelirmiş.

Bunun dışında Müslümanlıkta Tanrı'nın bimekân olduğunu göstermek amacıyla, Hüma kuşu örneği verilirken tasavvufta Hüma çoğu zaman dervişin muhtaç olduğu himmetin simgesi olarak gösterilmektedir.

Hüma resim, minyatür, dokumacılık, nakkaşlık vb. klasik Türk el sanatlarında oldukça önemli bir motif teşkil etmektedir.

"Âşık-ı sâdık isen bakma bu dünyâ yüzüne
Ki hümâ-himmet olan konmaya murdâr olana"

Nabî

Türkçesi:

"Eğer candan âşık isen bu dünya yüzüne bakma ki Hüma gayretli olan murdar olana konmaz."

Kemikle beslenen Hüma asla murdar olana konmaz. Yukarıdaki beyitte bu dünya murdar olarak vasıflandırılıyor. Nâbi, bu beyitte; "Eğer ki sen de candan bir Hak âşığı isen murdan olanı dünyaya sakın tenezzül etme" şeklinde bir nasihatta bulunuyor.

"Hâne-i ağyâr u uşşâka tenezzül eylemez
Bir Hümâdır ol peri ammâ Hümâ-yı lâ-mekân"

Nef'î

Türkçesi:

"O peri, gayrıların ve âşıkların evlerine tenezzül etmez. O, yeri olmayan bir Hüma'dır."

Hüma'nın bir yeri, yurdu yoktur, bi-mekândır. Mekansız bir Hüma'ya benzetilen sevgili de ne ağyarın ne de âşıkların da evlerine gider, tenezzül etmez. Çünkü birilerinin evine ihtiyacı yoktur.

"Gören şehr-i kanâ'at çâr-sûsın nakl iderler kim
Hümâya kimse bakmaz mâkiyânâsâ kafeslerle"

Nabî

Türkçesi:

"Kanaat kentinin çarşısını gören der ki tavuk gibi kafeslerle Hüma'ya kimse bakmaz."

Kanaat şehrinin çarşısında tavuk gibi kafeslerle Hüma olsa onlara kimse bakmaz. Zira kanaatkârdırlar, yetinmeyi bilirler. Paha biçilmeyen bir değer olan Hüma ulaşılmazdır, ancak kanaat öylesine kıymetli bir hazinedir ki kafeslerde bir sürü Hüma olsa bile kimseyi baktırmaz, değil kapışmaya, almaya bakmaya bile ihtiyaç duymazlar.

"Hamâm-ı akl eremez şâhbâz-ı fikretine
Hüma kuşuyla beraber hiç ola mı usfûr"

Hayâlî

"Akıl güvercini düştükten sonra şahbazına ulaşamaz. Hüma ile serçe bir olur mu hiç?"

Hüma ile serçeyi mukayese eden şair bu kıyaslamaya dayanarak düşüncenin akıldan üstün olduğunu söylemektedir. Düşünceyi, şahin ve Hüma şeklinde nitelendiren şair, aklı, güvercin ve serçe olarak vasıflandırmaktadır. Bilindiği üzere Hüma ile şahin doğal olarak olarak güvercin ve serçeden üstündür. Bunu örnekleyen şair bu karşılaştırma ile düşünceyi akıldan üstün tuttuğunu ortaya koymaktadır.

"Bir dâma tutulmaz dilimiz turradan özge
Zîrâ kafes-i aşkdan âzâde Hümâyız"

Nef'î

"Gönlümüz cananın perçeminden başka bir tuzağa düşmez. Çünkü aşk kafesinde özgür Hüma'yız."

Gönül kuşunu ancak sevgilinin saçları, zülfü veya perçemi avlayabilir. Bizler aşk kafesine düşmeyen Hümalarız. Kendini Hüma'Yla özdeşleştiren âşık tuzağa düşmeyeceğini dile getirmektedir.

"Üstühân ile Hümâ gibi yüri hursend ol
Ne virürler bu şikem-hârelige fîl gibi"

Nabî

"Kemik ile beslenen Hüma gibi yürü, gözü, gönlü tok ol. Fil gibi yiyiciliğe ne verirler?"

Bu dünyada gönlü gözü tok olmak gerektiğini salık veren şair, bu beyitinde, kanaatkâr ve gözü tok olmaya, kemikle beslenen Hüma'yı örnek olarak göstermektedir. "Fil gibi çok yemenin; mideye düşkün olmayı ve yemeyi sevmenin sonunda ne kazanılır ki ?"diye soruyor.

"Dil kapsa n'ola dâ'im şehbâz gibi zülfün
Şâhîni şikâr eyler bir turfa Hümâdır bu"

Nef'î

"Zülfün şahbaz gibi daima gönül kapsa ne olur? Bu (zülfün), şahin avlayan görülmemiş bir Hüma'dır."

Zülfün bir şahin misali sürekli gönül kuşlarını avlıyor. Zülfün, şahini de avlayan öyle bir Hüma ki, gönül kuşunu da avlasa tuhaf olmaz. Sevgilinin zülfü; gönül kuşunu, şahini avlayan bir Hüma'yla eş değer tutuluyor.

"Elif ki encümen-i harfde ser-âmeddür
Per-i Hümâ-yı sa'âdet serindeki meddür

Nabî

"Elif harfler kümesinde başı çekendir. O, mutluluk Hüması'nın kanadı başındaki uzatma gibidir"

Bilindiği üzere Arap alfabesinin ilk harfi "Elif"tir. Bu alfabede hem Elifin hem de öteki bazı harflerin üzerine konulan "med" adlı bir uzatma işareti bulunmaktadır. Mutluluk Hüma'sının kanadı, "Elif"in üzerine konulan bu med gibidir. Hüma'nın kanadı da med işareti gibi kavislidir.

Şair mutluluk Hüma'sının kanadından söz ederken Hüma kuşunun kanadının mutluluk getirme özelliğine vurgu yapmaktadır.

Hüma, şiirlerde "Devlet Hümâsı", "Hümâ Kuşu", "İsmet sipihrinin yere konmaz hümâsı", sâye-i zülfün hümâsı gibi tanımlamalarla da karşımıza çıkmaktadır.

İbibik / Hüdhüd

Neredeyse Hüthüt, dillerin tamanında çıkarmış olduğu sese, başındaki tuğ biçimli renkli tüylere göre isimlendirilen ve tarak biçimli ibiğiyle bilinen bir kuş çeşididir. Dilimizde "İbibik", "Çavuş Kuşu", "taraklı", "ibikli"; Arapça'da "Hüdhüd", "ebürrebî"; Farsça'da "pûpû", "şâne-ser"; İngiliz dilinde "Hoop poc" ve Fransızca'da "Huppe" adlarıyla bilinen Hüthüt'ün kanatları ve kuyruk kısmı siyah beyaz alacalı, öteki kısımları pembemsi açık kahverengi, ibiğinin uç kısmı kara, gaga kısmı uzunca ve kıvrık şekildedir. Bir adı da İpek kuşu olanve çizgili ve oldukça renkli olan bu kuşun tüyleri, kalbi vb. çeşitli tarzlarda kullanılmasına karşın gübre içine yapmasından ötürü yuvası çok kötü biçimde kokar. Hz. Süleyman'ın hizmetinde bulunan Hüthüt, çok uzaklarda bulunan suyu havada görebilme ferasetine ve kaşfedebilme yeteneğine sahip olmasından, Hz. Süleyman'a ve ordusuna yol göstermesinden ötürü olağanüstü bir kuş olarak bilinir.

Kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de, kuşların dilinden anladığı rivayet edilen Süleyman peygamberin hikâyesiyle ilişkili olarak adından söz edilen Hüthüt kuşunun bir adı da "Mürg-i Süleyman"dır. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman ile Belkıs adındaki Sabâ melikesi arasında ulaklık yaptığından da söz edilir. Yazınımızda Hz. Süleyman ile Belkıs arasında vukû bulan bu olay söylencesel yanlarıyla Doğu aleminde rivayet edilegelmiş bir öyküdür.

Kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'de Süleyman peygamberden söz edilirken öteki meziyetleriyle birlikte kendisine kuş dilinin öğretildiği, cinlere, insanlara ve kuşlara söz geçirdiğini ve onlardan oluşan ordularının mevcut olduğundan da bahsedilmektedir. Ayetlerde bu hususta ileri sürülen bilgiler uyarınca; bir sefer sırasında cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan ordularıyla beraberce karınca koyağına uğrayan Süleyman peygamber, orada yokladığı kuşların arasında Hüthüt'ün bulunmadığını fark eder. Nedenini sual eyleyerek eğer bir özürü varsa bunu kanıtlamasını, aksi takdirde canını yakacağını ya da kellesini koparacağını dile getirir. Bu söylemden kısa bir süre sonra çıkagelen Hüthüt, Hz. Süleyman'a, onun tarafından henüz bilinmeyen ve bir kadın tarafndan idare edilen Sabâ diyarından haber getirdiğini ve onların dinsel hususlarına ilişkin bilgiler verir. Bu minval üzere Hz. Süleyman bir mektup verdiği Hüthüt'ü Sabâ ülkesine göndererek o ülkeyi yönetenlerin nasıl bir karara varacaklarını öğrenmesini talep eder. Hz. Süleyman tarafından Hüthüt aracılığıyla gönderilen mektubu okuyan Sabâ

melikesi Belkıs, önde gelen adamlarıyla durumu görüştükten sonra Hz. Süleyman'a kimi armağanlar göndermeyi kararlaştırır. Sabâ diyarı melikesi Belkıs tarafından kendisine gönderilen armağanları reddeden Hz. Süleyman, Belkıs'ın iman eylemesi talebinde bulunur. Bunun üzerine ülkesinin önde gelenleriyle durumu görüştükten sonra iman eden Belkıs, Hz. Süleyman ile evlenir.

İslam yazınında Hüthüt'ün "ebü'l-ahbâr", "ebü'r-rebî", "ebü ibâd" ve "ebü seccâd" olmak üzere pek çok isimle yadedilmektedir. Toprağın altındaki suyu görmesi, eşine olan sadakati, eşinin ölümünden sonra yeni bir eş aramaması, anne ve babasına karşı saygıda kusur etmemesi Hüthüt'ün başlıca meziyetleridir. Annesi öldüğü zaman kendisine müsait bir mekân buluncaya değin onu başında taşımasından ötürü ödül olarak güzel bir ibikle teçhiz edilmiştir. Hüthüt'e ilişkin benzer düşüncelerle Yunan ve Roma yazınlarında da karşılaşmak mümkündür. 619-688 tarihleri arasında yaşayan Arap fıkıf bilgini ve Kur'an'ın ilk yorumcusu olan İbn Abbas(Abdullah Bin Abbas) tarafından verilen bilgilere göre peygamberimiz. Hüthüt'ü, Göçeğen Kuşu, karınca ve arının yaşamına kıyılmasını menetmiştir. Hz. Süleyman'a su bulması ve elçilik görevini yapması, Hüthüt'e ilişkin yasaklamanın nedeni olarak gösterilmiştir.

Hüthüt, hem doğu hem de İslam yazınında kendisine yakıştırılan pek çok meziyetiyle adından söz edilen bir kuştur. Arapça'da, yürüdüğü zaman başında bulunan tuğun sallanışına göre muhtelif adlarla isimlendirilen Hüthüt'ün, özellikle anne ve babasına karşı gösterdiği saygıdan ötürü simge olarak anılması, kendisine atfedilen meziyetlerin başında gelmektedir. Hüthüt'ün, Hz. Süleyman tarafından yeraltında saklanan düşman ordularının yerini saptaması amacıyla görevlendirilmesinden ötürü Arapça'da, "herkesin göremediği şeyleri görebilen kimseler" için "Absar Min Hüdhüd" ifadesi kullanılmaktadır. Başında yer alan tuğ nedeniyle de "sâhib-i külâh" şeklinde vasıflandırılır. Aslında "hüd hüd" şeklinde ötmesi kimseler tarafından bilinmeyen şeyleri göstermek amacıyla "orada orada" demesinden kaynaklanmaktadır. Rüya yorumu yapılan yapıtlarda bu inanışlara ilişkin olarak muhtelif tabirler yer almış durumdadır. Rüyada Hüthüt görmek, içinde bulunulan sıkıntılardan kurtulmak, suya kavuşmak, konuk gelmek, güvende olmak, uzakta bulunan herhangi birinden haber almak şeklinde tabir edilmektedir.

Gerek Arap halk inanışında gerekse Arap şiirine intikal etmiş hikâyelerde olsun Hüthüt'ün görme yetisinin olmasına karşılık, pislikle beslenmesinden ötürü etinin koktuğundan da söz edilmektedir.

Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" adındaki tasavvuva ilişkin mesnevi, Hüthüt'e ilişkin bağımsız olarak yazılan ilk hikâyedir. Bu yapıtta verilen bilgilere bakılırsa Hütlıüt, kendilerine bir hükümdar seçmek amacıyla toplanan kuşlara rehberlik ederek, nasihatta bulunduğu kuşlarla birlikte Kafdağı'nda Simurg'u aramaya giden kuştur. Neticede, öyküde, başında hakikat tacı taşıyan bir kuş olarak gösterilen Hüthüt ile birlikte otuz kuş, Simurg'a ulaşmayı başarır.

Ünlü mutasavvıf Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, kendisi tarafından kaleme alınan "Mesnevi" adındaki yapıtta Hz. Süleyman'a ilişkin öykünün birinde yeraltında bulunan suları gören kuş olarak adından söz ettiği Hüthüt, Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr" adındaki yapıtta rehber kuş, bir başka ifadeyle mürşit kuş vasfıyla yazınımızda da ele alınmıştır. 14. yüzyıl Türk şairi ve döneminin en önemli şairlerinden olan Ahmed-i Gülşehrî de, Attâr'dan çevirdiği "Mantıku't-tayr" adındaki yapıtında Hüthüt'e geniş yer vermiştir. Hem, 1441- 1501 tarihleri arasında yaşayan ünlü Türk şairi Ali Şir Nevai'nin Ferîdüddîn-i Attâr tarafından kaleme alınan "Mantıku't-tayr"a nazire olarak kaleme aldığı, ancak konuyu daha varsıl hale getirdiği "Lisânü't-tayr" adındaki mesnevisinde hem de Derviş Şemseddin tarafından kaleme alınan "Deh Murg" adındaki mesnevisinde de Hüthüt'e ilişkin bilgiler mevcuttur.

Divan edebiyatımızda Hüthüt; Hz. Süleyman, Belkıs ve Sebe/Sabâ sözcükleriyle bir arada anılmaktadır. Bu harikulade kuşa ilişkin olarak dile getirilen aşağıdaki şaka onun zeki ve bununla birlikte nüktedanlığının bir göstergesidir. Söylenti uyarınca Hz. Süleyman ve ordusu Hüthüt tarafından bir adada ziyafete davet edilmiş. Davete çağrılı olan misafirler geldiğinde, ölü bir çekirgeyi denize atan Hüthüt: "Ey Resulullah, buyur ye; eti az ise de, suyu boldur" demiş. Bu latifeye Süleyman peygamber ile askerleri Hüthüt tarafından yapılan bu şakaya bir yıl boyunca gülmüşler:

"Hüdhüd gibi bînâ gerek anı arayanlar
Vîrâneye bûm olmağıla genc bulunmaz"
Nabî

Türkçesi:

"Hazine bulmak için hüthüt gibi görebilmek gerek, onu arayanlar, viranede baykuş olmakla (hazine) bulunmaz."

Viranelikte yaşayan baykuş değil ancak Hüthüt, bir başka ifadey-

le yer altında saklı olan defineleri gören bu kuş hazine bulabilir. Burada da onun şiddet-i basarla teçhiz olduğu ve herkesin göremediği şeye hükmetme özelliğinden bahsedilir.

"Bir iki gün dîdeden oldunsa pinhan bâri gel
Bir neşât-âver haberle hüdhüd-i bînâ gibi"

Nabî

Türkçesi:

"Bir iki gün gözden kayıp oldunsa, hari gören hüthüt gibi neşe getiren bir haberle gel bari."

Hüthütün en belirgin vasfı görünmeyen şeylerden haber vermesidir. Şair, sen de hüthüt gibi görünmeyeni gör ve onun müjde getirdiği gibi sen de sevinçli bir haberle gel diyor.

"Hüdhüdün hayretini âsaf-ı Cem-kadre yetür
Nâlesin mûrçenin sem'-i Süleymana irür"

Şeyhî

Türkçesi:

"Hüdhüdün şaşkınlığını Cem kıymetli Asaf'a, Hz. Süleyman'ın vezirine ulaştır. Küçük karıncanın çığlığını (da) Süleyman'ın kulağına ilet."

Bu beyitte; bütün kuşların dilinden anlamasından ötürü Hüthüt'ün ve karıncanın dilini de bilen Hz. Süleyman'ın bu özelliğine vurgu yapılıyor.

"Kıl hemdemi-i Süleyman cân Hüdhüdünü sa'y et
Bu murg-ı râz-dârı gör sahib-i külehdir"

Hicrî

Türkçesi:

"Çalış, çabala can hüdhüdünü Süleyman peygambere can ciğer arkadaş et. Sır saklayan külah sahibi kuşu gör."

Bu beyitte başında bulunan sorguçtan ötürü bir adı da "sâhib-i külâh" olan Hüthüt'ün hem bu adından hem de bu kuşun Hz. Süleyman ile olan yakınlığından bahsedilmiş

Kaknus / Musikar

"Kuğu kuşu" anlamına gelen Kaknus sözcüğü; "Kaknûs" ve "Kuknus" olmak üzere iki şekilde yazılmaktadır. Aslı Yunanca'dan "Kiknos" sözcüğünden gelme olan Kiknos; Türkçe "kuğu", Fransızca "eyg-

ne" demektir. Kuğu, mitoloji yazarlarının hayalinde bulunup, gerçekte mevcut olmayan kuşlardan biri değil, Tanrı'nın varetme gücünün güzel ve latif denecek derecede güzel yaratılmış gerçek bir kuştur.

"İlâhetü'l-cemâlin arabası için bu kuşların intihabı, güzelliklerinin en celi burhanıdır. Kudemanın itikadına göre kuğu kuşu öleceğine yakın gayet ahenktar bir savt ile nağme-perdâz olurmuş" (Kam, 1998: 90).

Fransızların, deha sahibinin ölümüne yakın ortaya koydukları son yapıta "chan de eygne" demeleri kuğu konusunda söylenen bu söylenceden kaynaklanmaktadır. İşte İran yazınından yazınımıza geçen Kaknus sözcüğünün kökeni de budur.Bu gerçekte olmayan, kuruntuya dayanan kuş konusunda dillendirilen söylenceye gelince, sözde çeşitli renklerle mülevven, çeşitli bezeklerle bezenen bir kuş olan Kaknus'un gagasında üç yüz altmış beş delik bulunurmuş, ulu dağların doruğunda dağlara karşı oturduğu sırada, gagasındaki bu deliklerden çeşitli sesler çıkarmış. Bu seslere kulaklarıyla tanık olan öteki kuşlar, "çalgı çalan kuş" anlamına gelen "tâir-i mutrib"in çevresine toplanırlarmış. Bu güzel nağmeleriyle tuzağa düşürmüş olduğu kuşlardan birkaçını avlayan Kaknus, bunlarla yaşamını sürdürürmüş. Bin yıl yaşadığı rivayet olunan bu acayip yaratık, bin yıllık uzun bir yaşamın bitiminde topladığı çalı çırpının üzerine oturur, yaşamından ayrılmasından, incelik sonucunda ve üzüntüden ötürü hüzünlü hüzünlü ötermiş. Tıpkı kendine âşık olup sudaki yansısına kavuşmak amacıyla kendini dereye atan Nergis gibi Kaknus da kendi ezgilerinin etkisiyle kendinden geçerek kanatlarını kuvvetli bir biçimde diğerine çarpar, kanatlarının çarpışması sonucunda meydana gelen kıvılcımlar, çalı çırpı ile birlikte biçare Kaknus'u da yakarak kül edermiş. Ancak bu küldeн, onun yanıp kül olmasının hemen ardından meydana gelen yumurtadan bir yavru Kaknus doğarmış. Bundan ötürü Farsça'da yakan, yakıcı anlamına gelen "ateş-zen" olarak da adlandırılan bu kuşun mitolojisi, Hıristiyanlar tarafından ölümün sonrasında yeniden doğuşun sembolü sayılmıştır. Rivayetlerden bazılarına göre sözde musiki, bu kuşun gagasından bir başka ifadeyle nefes borusundan çevreye yayılan nağmelerden alınmaymış.

Bu rivayetin aslı şöyledir: Eski Mısrîlerin Feniks (Phoenix) adındaki gerçekte olmayıp var sayılan bir kuşları var idi ki onun hakkında rivayet edilen hurafelerle Kaknus'a yüklenen şeyler arasında önemli bir ayrıntı bulunmamaktadır. Rivayetlerin bu benzerliği Kaknus'un feniksten başka bir şey olmadığının bir göstergesidir.

Gertrude JOBES tarafından verilen bilgiler uyarınca Fenike'ye

ilişkin olan "Phoenix" kelimesi; pho-en-ix=bir-büyük-ateş manasındadır. Bu izahat, bu söylencesel kuşun her beş yüz yılda bir kendini büyük bir ateşte yakması ve küllerinden yeniden doğması rivayetiyle ilişkilidir.

Mısır mitolojisi uyarınca, kartalla benzerlik arzeden ve yeryüzünde bir taneden ibaret olan Feniks, çeşitli renklerle bezeli olduğu gibi tepesiyle beyaz kuyruğunun araları da rengârenk tüylerle bezenmiş. Habeşistan'da yaşadığı hayal edilen bu söylencesel kuşun ömrü oldukça uzunmuş. Bir kartalla eşdeğer büyüklükte olan Feniks'in başında oldukça parlak bir sorguç bulunmaktadır. Gözleri yıldız gibi parıldayan bu kuşun boynunda bulunan tüyler yaldızlı, öteki tarafları kırmızı renklidir.

Feniksin beş, altı yüz yıl kadar yaşadığı rivayet edilir. Misrîlerden rivayet olunan şu söylenceyle Kaknus hususunda düzenlenen söylence arasındaki benzerlik yukarıda değindiğimiz üzere iki kuşun bir yumurtadan doğduğuna şüphe bırakmıyor.

Eski musiki bilginleri, bu kuş tarafından çıkarılan seslerden ilham alarak musiki bilimini yaratmalarından ötürü bu kuş "musikar" adıyla da anılır olmaya başlamış. Musiki sözcüğünün, aslı Farsça olan ve birkaç neyin birleştirilmesiyle meydana gelen eski nefesli çalgılardan biri olan "musikar"dan türemiştir.

Türk Müzik Mitolojisindeki müziğin yaratılışı hususundaki bir mitolojik hikâye uyarınca Hindistan'da bulunan ve Kaknus adı verilen iriyarı bir kuş ormanın derinliklerinde yaşarmış. Eşi bulunmadığı için bir eş bulmayı umut ederek tatlı tatlı öten Kaknus, oldukça uzun yıllar yaşarmış. Ölüm sırasında ötmesi çoğalan bu kuş, sonra birden alev alıp yanarak kül olurmuş. Yanıp kül olan Kaknus'un küllerden yeni bir yavru Kaknus dünyaya gelirmiş. Bu kuş konusundaki merakını gidermek isteyen filozofun biri, uzun aramalar neticesinde bir ormanda bulduğu Kaknus'u günler boyunca izleyip nağmelerini dinleyerek müziğin bulunmasına katkıda bulunmuş. Bu hikâyenin anlatıldığı zaman dilimi Selçuklulara dayanmaktadır. O devrin Ferîdüddîn Atâr adındaki ünlü gizemli şair kaleme aldığı "Mantıku't-tayr"" adındaki yapıtında bu hikâyeyi şu şekilde anlatmaktadır:

"Kaknus, Hindistan'da yaşayan güzel fakat acayip bir kuştur. Üzerinde ney gibi yüzlerce delik bulunan uzun, kuvvetli bir gagası vardır Kaknus'un. Sonra bu kusun ne eşi, ne kardeşi vardır, tekdir bu kuş.

Kaknus bir kere ötmeye, gagasının deliklerinden türlü türlü nağmeler çıkarmaya başladı mı bütün hayvanların aklı başından gider, onu

dinlemeye koşarmış. Hepsi susar, onun ormanı dolduran nağmelerinde kaybolurlarmış."

Bin yıl kadar yaşayan Kaknus, ölüm zamanını çok iyi bildiği için ölüm vakti geldiği zaman topladığı çalı çırpıları çepe çevre yığdıktan sonra otasına oturup en acıklı nağmeleriyle figan etmeye başlarmış.

Bir taraftan böyle figan etmeye başlayan Kaknus, öbür taraftan da kurumuş yaprakları misali titremeye başlarmış. Onun nağmeleriyle coşa gelen hayvanlar ve kuşların tamamı bu kez de onun ağıdını dinlemek amacıyla çevresinde halka oluşturacak şekilde dizilirlermiş.

Kaknus'un figan ile ötmesiyle çevresinde toplanan hayvanlardan bazılarının yüreğinden kan damlarken, bazıları da hemen orada yaşamını yitirirmiş. Can boğaza gelip de bir solunumluk nefesi kaldığı zaman şiddetle kanat çırpmaya başlayan Kaknus'un kanatlarından çevreye saçılan kıvılcımlar hem çalıları hem de Kaknus'un kendisini yakıp kül edermiş. Ateş sönüp dumanlar çevreye yayıldığı zaman da küllerin arasından bir yavru Kaknus doğarmış. Ölümün sonrasında doğmak ya da doğurmak Kaknus'tan başkasına nasip olmamış. Böylece bin yıl kendi derdine ağlayıp duran biçare Kaknus'un dünya ile hiçbir ilişkisi ve işi bulunmazmış. Ancak ölüm vakti geldiğinde küllerini rüzgâra vererek gidermiş.

Eski yazınımızda sıkça kullanılan ögelerden biri olan Kaknus, yanlışlıkla Semender ile karıştırılmıştır.

"İşitdük Zâtî'yâ kaknûsı yakmış âteş-i âhı
Meger kim yana yana okıdı bu şi'r-i pür-sûzı"
Zihnî

Türkçesi:

"Ey Zâtî, bu ateş dolu şiiri her kim yana yana okudu ise onun ahının ateşinin Kaknus'u yaktığını duyduk."

Bu bilinen bir söylencedir. Durum böyle olunca da yazınımızda, kendisi ateşle bir arada zikredilen Kaknus ateşten yeniden doğuşun sembolü olarak kabul görmektedir.

Kendi şiirlerinin yakıcılığından söz eden şair ateş-Kaknus beraberliğini görmezden gelerek kendi şiirlerindeki ateşin, okuyanlara sıçradığını ve bu ateşle de Kaknus'un yanıp kül olduğunu dile getiriyor

Beyitte kendisine seslenen şair, kendi şiirinin etkilerini başkasından duyan bir yabancı gibi davranarak tecahüliarif yapıyor.

”Meyl-i vasl eğmiş kadimni çeng-i bezm-i yâr tek
Reglerim sızlar el ursam çeng üzre târ tek
Çeng ne mümkin kim ede zârlık ben zâr tek
Bes ki memlûyum hevâ-yi aşka nüsikâr tek
Bin figan her dem çıkar her üstühânımdan benim”

Fuzulî

Açıklaması:

“Kavuşma meyli yârin meclisinin sazı gibi boynumu eğmiş. El vursam sazın üstüne, damarlarım tel gibi sızlar. Sazın benim gibi inlemesi ne mümkün? Musikar gibi aşk havasıyla doluyum. Her kemiğimden her an bin figan çıkar.”

Musikar sözcüğünü hem saz hem de söylencesel Kaknus kuşu manasında kullanan şair tevriye yapıyor. Müziğin, Kaknus/Musikar kuşunun gagasından çıkan seslerle bulunduğuna inanılmasından ötürü bu beyitte sazdan da müzikten de bahsediliyor.

Murg-i Semender

Semender; “Semendel”, “Semendül”, “Semendük” ve “Semendün” sözcükleri anlamında da kullanılmaktadır. Özellikle bu Semender esasen “Sâm-ender”den gelmekte ve “ateşten yaratılmış” anlamında kullanılmaktadır. Zira “Sâm” ateş anlamına gelmektedir. Semender, “sâm-ender”in hafifletilmişidir.

Semender, ateşte yanmadığına inanılmış bir gerçekte olmadığı halde var sayılan bir kuştur. Bu söylencesel kuşun, deniz atı gibi kuyruklu bir hayvan, su kertenkelesi, keler takımından kumda yaşayan bir hayvan ya da kalender vezninde bir canavar olup büyükçe fare yapısında olduğuna ilişkin muhtelif söylentiler bulunmaktadır.

Söylenti uyarınca sadece ateşte yaşayan Semender, ateşten çıkınca yaşamını yitirirmiş. Kimi zaman yuvasından çıkarak dışarılığa gezmeye çıkarmış. Bu gezme sırasında avlanarak derisinden mendil ve takke benzeri objeler yaparlar. Kirlendikleri zaman kendini ateşe atan Semender, sabunla yıkanmış gibi tertemiz olur. Ayrıca derisinden çadır yapar, tüylerinden, sıcak havalarda giyinmek üzere câmeler dokurlarmış. Hava sıcaklığı asla Semender'i etkilemezmiş. Semender'in her ne kadar kuş olduğu söylense de söylencesel Semender'i gören hiç kimse olmamıştır.

Kurbağa cinsinden olan Semender'e Fransızlar “Salamandr”, Yunanlılar ise “Salamandıra” adını verirler. Kudema semendere ilişkin bir kısım garip inançlara tanık olmuşlardı. Sözde semender öldürücü bir

zehire sahip, ateşte teessüre kapılmayan, üstelik ateşe karşı duyarlılığı olan bir hayvandır. Oysa semender zehirli bir hayvan değil. Sadece ateşe atıldığında yapışkanlı ve yağlı bir salgı salgılayarak kısa bir zaman ateşin yakıcı etkisine karşı koyar, sonra da yanarak kül olur. Semenderin ateşte yanmadığına ilişkin bu rivayet, bu dayanıklılık abartıya abartıdan başka değildir. Hem bizim hem de İran yazınında adından sıkça söz edilen semendere sadece bizim şairlerin arasında değil, batılı şairlerin yapıtlarında da karşılaşmak mümkündür.

Kanatlı olması, masalımsı Doğu Semenderini dünya mitolojilerinde yer alan benzerlerinden ayıran en önemli farktır. Ateş ile kanadı yan yana kullanmaktan haz duyan doğu hikâyelemeleri, dinozorlar devrinden bu yana evrim teorilerinden korkmadığını dillendiren bu eski dünya yaşayanlarının, uçabildiğini farz etmiş; üstelik bizim şairlerimiz de İranlı şairler misali "Murg-ı Semender" adıyla yad ederek onun bir kuş olduğuna vurgu yapmışlardır.

Ateşle bütünleşen öteki söylencesel kuşların, kanatlandırma sürecinde Semender'e büyük etkileri olduğu yadsınamaz. Ününü, mevcut olmadığına medyun olan ve eceli geldiği zaman bahar ağacı dallarından ördüğü yuvasını ateşleyerek kendini yakan Anka/Simurg'a ilişkin öykülerin gölgesi, Semender kanatlarının da üzerine düşmesi olasılığı yüksektir. Aynı şekilde Hindistan'da yaşamış olduğu varsayılan ve bin yıl gibi uzun bir ömür sonrasında hazin hazin ötüşüyle tutuştuduğu alevlerin içinde yaşamını yitiren, musikinin icat edeni olan namdar Kaknus/Musikar'ın da kanatlı Semender öykülerine ortam yarattığını düşünmek mümkündür.

Sonuç olarak; Semender, Hindistan'ın "öd ağacı" ve "tütsüleriyle" ün salmış bölgesinin de adıdır. Aynı zamanda Hindistan'da yaşayan Mecusiler tarafından sürekli yakılan ateşte, sıcaklık artmaya başlayınca "Semender" adı verilen kanatlı bir böcek ortaya çıkarmış.

Semender, aşk öykülerinin tabiî kahramanıdır. Değil vuslata, vuslat olasılığına bile dayanmanın mümkün olmadığı aşk öykülerinde, aşkları yalnız ve yalnız özlem ateşi karşısındaki tahammül güçleriyle sınanan âşıklar için Semender'den daha iyi bir dost ve sırdaş düşünülmesi mümkün değildir. Onlar için özlem, ateşin öteki ismi ve ateş, aşkın biricik tadıdır.

"O Mecnûnem ki sûzumdan felekde murg olur biryân
Başım üzre semender murgu gelsin âşiyân etsin "

Hicrî

Türkçesi:

"Ben o Mecnunum ki ateşimden, yanmamdan kuş kebap olur gökyüzünde. Semender kuşu gelip başımın üstünde yuva kursun."

"Öylesine yanıp tutuşuyorum ki ateşim yükseldiği gökyüzünde yaşayan kuşları pişiriyor. Öylesine ateşler içindeyim ki Semender kuşu her an başımda yuva yapabilir." diyen şair bu beyitte Mecnûn'un çölde iken kuşların başına yuva kurması olayına atıfta bulunuyor. Şair ben de bir Mecnûn'um. Fakat öteki kuşların yanı sıra ateşte yanmayan Semender de başımda yuva yapabilir, diyor.

"Başında od yanarken âşıkın Yahya yine yanmaz
Ser-i Mecnûndaki kuşlar meger mürgân-ı âteşdir"

Şeyhî

Türkçesi:

"Yahya, âşığın başında aşk ateşi yanarken o yine de yanmaz. (Her halde) Mecnun'un başındaki kuşlar ateş kuşlarıdır."

Âşık, aşk ateşinde yanarak olgunluğa erişir. Bu durumu etrafa da akseder. Gerçek âşıktan korkan bir tek canlı bile düşünülemez. Bundan ötürü âşıkların öteki canlılarla arkadaşlık, ahbaplık kurdukları söylenir. Şair, bu beyitte Mecnûn'un tarafından çölde kuşlarla kurulan yakınlığa atıfta bulunuyor.

"Dâne edinsin şirar-ı nâr-ı ahım yanmasın
Kelle-i Mecnûn semender nurguna me'vâ gerek"

Hicrî

Türkçesi:

"Ahımın ateşinin kıvılcımını tane yapsın (da semender kuşu) yanmasın. Mecnun'un başı semender kuşunun yeri olmalıdır.

Kuşlar, Leyla'nın aşkıyla çöle düşen Mecnûn'u da ağaç zannederek başına yuva kurmuşlar. Şair bu beyitte hem bu olaya hem de söylencesel Semender adındaki kuşun ateşte yanmaması olayına atıfta bulunarak telmih yapıyor. Söylence gereğince ateşin içinde yaşayan Semender ateşten etkilenmiyor. Şair, Semender'in ateşte yanmayan bir kuş olmasından ötürü ateşli ahımın kıvılcımını tane gibi yesin, diyor.

İRAN MİTOLOJİSİNDE YER ALAN EFSANEVÎ DAĞLAR

« Suyun çağladığı dağlara şükrediyoruz
Üzerinde yeşerdiğin dağın doruklarına şükrediyoruz»

Avesta

Dağ imajı, dağları, genellikle mukaddes olarak kabul eden İranlılar için daima büyük önem arz etmiştir. İnsanlar, varoluşun ilk dönemlerinde sığınak olarak kullandıkları dağlardaki mağaraların sayesinde yaştan-yağmurdan, kardan-kıştan soğuktan-sıcaktan ve vahşi hayvanlardan korunmuşlardır.

İnsanların evler ve çadırlar öncesindeki meskenleri, arazide bulunan tabiî yapılar ve mağaralar olmuştur. İşte insanoğlu o günden başlayarak kendisi için barınak işlevi gören mağaralara ve dağlara minnetle yaklaşmaya başlamıştır. İnsanoğlu tarafından dağlara ve mağaralara karşı duyulan bu minnet, süreç içerisinde saygıya dönüşmüş ve bununla birlikte dağlar, insanlar tarafından mukaddes olarak kabul görmüştür. İnsanoğlu, Himalayalar üzerinde yer alan ve insanoğlunun tırmandığı ilk 8000m.lik "Hasat Tanrıçası" anlamına gelen "Annapurna Dağı", "Kutsal Ev" anlamına gelen on üçüncü sekiz binlik dağ olan "Shisha Pangma" bir başka adıyla "Gosainthan", "Ana Kar Tanrıçası" olan ve dünyanın en yüksek zirvesi olan "Chomolangma" (Everest) ve sekiz binliklerin arasında yer alan "Gökyüzü Tanrıçası" olan "Cho Oyu" örneklerinde görüldüğü gibi dağlardan bazılarını adlandırmak amacıyla kutsayıcı kelimeler kullanmıştır. Eski karalar topluluğu arasında yer alan Asya anakarasında Moğolistan ülkesinin başşehri Ulan Bator civarında, Moğollar tarafından "Bogd Uul" adıyla anılar "Tanrı'nın Dağı" adındaki dağ da bulunmaktadır.

Peygamber Muhammed'in kendisine ilk vahiyin geldiği Nur (Işık) Dağı'nın Hira Mağarası'nda Cebrail ile karşılaşması, Musa peygamberin "Tanrının On Emri"ni Sina Dağı'nda öğrenmesi, Zerdüşt'ün İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile bir dağda konuşması, Yunan Tanrılarının Tanrısı, göklerin egemeni olan Zeus'un İda Dağı'nda doğması ve Nuh'un gemisinin kıyamet sonrasında Ağrı Dağı'nda karaya oturması örneklerinde görüldüğü gibi dağlar, dinsel sahada da imtiyazlı bir yere sahiptir.

İrlanda'daki "Croagh Patrick Dağı"nın ermiş Patrick'in ibadet yeri sayılması, İran'da yer alan "Taht-ı Süleyman Dağı"nın Süleyman peygamberin mekânı olarak kabul görmesi, Sri Lanka'da yer alan "Adem Sivrisi"nin cennetten kovulma Adem peygambere ev sahipliği yapması

ve Güney Amerika'nın batısında yer alan "Sange de Cristo Dağları"nın adını, İsa peygamberin akan kanından alması örneklerinde görüldüğü gibi dağlardan bazıları insanların anılarını ayakta tutmaları amacıyla mukaddes olarak kabul gören kişilerin adlarını ödünç almışlardır.

Azteklerin Tanrı'ya kurbanlarını dağlarda adaması, Meksika'da yer alan ve "Uyuyan Kadın" anlamına gelen "Ixtaccihuatl" ve "Yıldız Dağı" anlamına gelen "Citlaltépetl" dağları örneklerinde olduğu gibi geçmişten günümüze değin dağlar, halkla ilgili efsanelerin pek çoğunda önemli bir yer kaplamaktadır.

Yunan Mitoloji Sözlüğü'nde F. Jiran, Olympos Dağı ve bu dağın Yunanlılar için arzettiği öneme ilişkin bilgileri; "Olimpos Dağı geniş bir yaylanın en yüksek noktasında 9000 metreyi aşmaktadır; devasa kaya parçalarından oluşan ve bulut kütleleriyle çevrili son sırası doğaüstü güçlerin uykusuna ev sahipliği yapıyor gibi duran zirveleriyle doğal bir anfi tiyatro oluşturmaktadır. Selanik Körfezine yönelen denizci, göküzünün mavi ufuk çizgisine doğru eğilen Olimpos Dağı'na dikkatle bakar, irkilir ve dinsel bir korkuya kapılırdı. Bütün bu güzellikler, Tanrıların kaygı verici görkemini anımsatıyorlardı. Gözlemci ilk bakışta, Olympos'un dünyanın en yüksek zirvesi olduğundan şüphe duymuyordu. Küreklere asılan denizci, Olympos'u izlerken, Homeros'a da esin kaynağı olan aynı manzara karşısında şu dizeleri mırıldanıyordu: "Onu hiçbir zaman rüzgâr sürükleyemeyecek, ve kar da zirvesini kaplayamayacak; hafif bir meltem çevresini saracak, duru bir saflığa boğulacak ve Tanrıların mutluluğu onun sonsuza kadar yaşamasını sağlayacak. Tanrılar altın masalar etrafında oturuyor, ölümsüzlük içkisi içip, ambrozia yiyor ve insanlar tarafından tanrılar şerefine pişirilen kurban etlerinin kokusu başlarını döndürüyordu. Zeus, mekânı olan Olimpos Dağı'nın doruğunda meclisini topladığı zaman, Gençlik Tanrıçası Hebe ölümsüzlük içkisiyle dolu kupaları elden ele dolaştırıyordu." şeklinde dile getirmektedir.

Başka yerlerde dağ, her ne kadar mukaddes olarak kabul görürse de insanoğluyla dağın münasebetinin çok daha ileriye gittiği İran'da dağ, ulu olarak kabul edilmiştir. Dağ, genellikle büyük ün elde etmiş İranlıların şaşaa ve harikuladeliğinin sembolü olmuştur. İranlılar için dağların harikuladeliğinin yansısı hakikaten de dağ benzeri ilanihaye ve erişilmezdi. Dağları, tanrılar tarafından kendilerine bahşedilen bir görkem olarak kabul ediyor ve bundan ötürü onları mukaddes olarak görüyorlardı.

Eski Yunan ve Roma uygarlıklarının gelişip yayıldığı çağda dağda

yaşadığına inanılan Işık Tanrısı Mithra'nın her yeni şafakta doğup gün içinde büyüyerek gece vakti ölmüş olduğu inancı, güneşe tapınım gösterenleri, kendi tapındıkları tanrılarına daha yakın olabilmeleri amacıyla tapınaklarını dağlarda yer alan mağaralarda inşa etmeye yönelmesini sağladı. Yaştların da yer aldığı Avesta'nın bir kısmında, Işık Tanrısı olarak kabul gören Tanrı Mithra'nın; "Cennette yer alan tanrıların en ulusu olduğu ve döngüsü içerisinde güneşin önünden gittiği" kayıtlıdır. O, "İranlıların, üzerinde yaşamı sürdükleri toprakların tamamına egemen olduğu, altın sarısı doruklara yükselen ilk Tanrı" olarak kabul edilen Işık Tanrısı Mithra bununla birlikte "Bin sütundan oluşan ihtişamlı konağının, Haraiti (Elbruz) Dağı'nın en yüksek doruğunda bulunduğu" dile getirilmektedir. "İç kısımları kendi kendine ışık saçan bu malikânenin dışı da yıldızlar tarafından saçılan ışıkla aydınlatılıyordu."

Bütün bunlardan daha önemli olanı da İran efsanelerinin pek çoğunda aynı biçimde dağ imajına bağlılık göze çarpar:

Siyavuş adındaki Kyan Hanedanlığı'nın üçüncü kralının Keyhüsrev adındaki oğlu canlılar alemini terk eder ve ardından "Sushiante" denilen kurtarıcının refakatinde tekrar kumak üzere dünyaya avdet eder. Ebedîyete erişmek amacıyla tırmandığı dağın doruğunda gözden yitip gider.

Manuş Dağı'nda doğup büyüyen Menuçehr, Pişdadiyan Hanedanlığı'nın yedinci hükümdarıdır.

Yıllar sonra "Simurg" adıyla adıyla anılacak olan, Antik İran'ın "Saêna" adındaki ünlü bilgin ve mistiği "Harzaebeh Dağı"nda yaşamı sürüyor ve içlerinde ünlü pehlivan Rüstem'in babası Zâl'in de yer aldığı müritlerini bu dağda bir araya topluyor.

Gaddarlığıyla ün salan zalim Dahhak, Feridun tarafından "Demavend Dağı"nda zincire vurulur. Bununla birlikte aynı dağ, Turan ve İran krallıkları arasında vukû bulan sınırı belirlemek amacıyla Araş tarafından fırlatılan ve İran'ın en güzel efsanelerinden biri olan "Ok Efsanesi"ne de tanıklık yapmıştır.

Ulviliğin, erkin ve güzelliğin sembolü olarak kabul edilen dağ, bununla birlikte yaratıcının mukaddes ve ebedî olduğunu göstermektedir. Muhammed peygambere, Tanrı tarafından ilk vahiy Hira Dağı'nın doruğunda inmiştir. İsa peygamberin çarmıha gerilişi Golgotha Dağı'nın zirvesinde gerçekleşmiş, Musa peygamber Sina Dağı'nda Tanrı ile tanışmış ve Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avesta, Zarathustra tarafından Savalan Dağı'nın doruklarında kaleme alınmıştır.

Orada hakikat ile söylence ve mit iç içe geçmiştir: Hakikattir, zira

peygamberimiz burası için "Cennetin Kaynağı" sözünü kullanmıştır; mittir, zira aralarında ünlü şair Firdevsî'nin de bulunduğu Tus bilginlerince dizelere aktarılan ve Keyhüsrev, Feriborz Rad ve Bahmanı Dej'i karşı karşıya getiren savaşlar, Savalan Dağı önlerinde gerçekleşmiştir. Ve neticede Azeriler tarafından inanılan bir söylencedir: "Savalan Dağı'nda kar az olduğu zaman kıtlık kapımıza dayanmış demektir." Erdebil kenti ile Savalan Dağı savaşçıların ve kahramanları otağı olarak kabul edilmiştir. Babak Koram Din ile Safevi hükümdarlarından Şah İsmail yiğitliklerini ve gözü pekliklerini Savalan Dağı'nda denerler ve sonrasında Erdebil'de unutulması mümkün olmayan direnişlerine teşebbüs etmişlerdir.

Eskiden Zerdüştilerin "Artavil" olarak adlandırılan mukaddes kenti, Sasaniyan döneminde başlayarak "Bârân-Pirouz" adıyla anılır olmaya başlandı. Aradan asırlar geçtikten sonra Erdebil'de yaşayan Şeyh Safi-Al-Din'i'nin yaşamını yitirmesinin sonrasında Erdebil kenti umutların Kâbesi, Sufiliğin Mekke'si ve mistik yolun müritleri için mukaddes bir yer haline geldi. Safevîler devrinde suç işleyen günaha giren herkesin Erdebil'e sığınması üzerine kent, süreç içerisinde "Dar-al-amân" adını almaya başlamıştır.

İRAN MİTOLOJİSİNDE İKİ ÖNEMLİ MOTİF

Lütfi Sezen, motif konusundaki düşüncelerini "Halk Edebiyatında Hamzanâmeler" adlı yapıtında şöyle dile getirir: «Motif kelimesi musikîde, resimde ve edebiyatta çok sık kullanılır. Motif, ülkelerarası ortak bir kavramdır. Bunlar bir ülkeden diğerine taşıyıcılar vasıtasıyla götürülmektedir. Taşıyıcılar, yeni öğrendikleri tipteki anlatımdan ziyade motifleri tercih ederler.»

Saim Sakaoğlu bu konudaki düşüncelerini, "101 Anadolu Efsanesi" adlı yapıtında şu sözlerle dile getirir: «Arthur Christensen'a göre motif " canlılıklarıyla kendilerini kabul ettiren tarifi güç bir psikolojik kanuna göre dinleyiciyi avuç içine alabilen ve bir iptidaî fikir silsilelerinden yeni terkiplere girmek için az veya çok parçalara ayrılabilen unsurlardır". motifin " Eskiden beri yaşama kabiliyetine sahip olabilmesi için motifin dikkat çeken ve tabiatüstü bazı vasıfları olması gerektiğini" söyleyen Stith Thomson, bu hususta üç ana bölüme işaret eder. Birincisi, şahıslardır. Tanrılar, tabiatüstü hayvanlar, fevkalâde mahlûklar (devler, periler vb.) gibi. İkincisi, hadiselerde geri planda kalan şeylerdir. Sihirli eşyalar, enteresan adetler, tuhaf inanmalar vs. gibi. Üçüncü-

sü ise tek hadiselerdir. Bu bölüm, motifin büyük bir çoğunluğunu meydana getirir."»

A- Hızır Motifi

İskender Pala, "Divan Şiiri Sözlüğü" adlı yapıtında bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir:

«Türklerin İslamiyeti kabulleriyle Boz Atlı Hızır inancı yeni bir hüviyet kazanmıştır. Bazı araştırmacılar, eski bir Tanrı'nın Hızır şahsında islâmileştirildiği görüşündedirler. Sözcük anlamı "yeşil" olan "Hızır", yeşillik ve su kavramlarıyla ilgilidir. Bir görüşe göre İlyas Peygamber'in geçtiği yerlerin taze hayat bulup yeşermesi nedeniyle ona "Hızır İlyas" denilmiştir. Bu durumda "Hızır", İlyas Peygamber'in sıfatıdır.

İslâmiyetin kabulüyle Türk inancındaki "Boz Atlı Yol Tengrisi" olan Hızır, değişik bir kimliğe bürünmüş ve onun mitolojik kişiliğiyle ilgili değişik anlatılar olmuştur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Efsâneye göre Hızır, arkadaşı İlyas ile birlikte İskender-i Zülkarneyn'in maiyetinde bulunmuş ve ona kılavuzluk ederek Zulumat Ülkesi'nde "âb-ı hayat"ı aramaya çıkmışlardır. Uzun macералardan sonra Hızır ile İlyas bir pınar kenarında oturmuşlar ve yanlarında bulunan pişmiş balıkları yerlerken Hızır'ın elinden bir damla su balığa damlamıştır. Balık o sırada canlanıp suya atlamış. Onlar da suyun "âb-ı hayat" olduğunu anlayarak kana kana içmişler. Sonradan İskender'e haber vermişlerse de bu suyu bulamamışlar. Böylece ölümsüzleşen Hızır ile İlyas, Allah'ın emriyle, dünyada sıkıntıya düşenlerin yardımına koşarlarmış. Kıyamete dek sürecek olan bu görevi Hızır, denizde; İlyas ise karada yaparmış. Her ikisi senede bir gün buluşup beraberce Kâbe'ye hacca giderlermiş. Onların buluştukları güne "Hızır" ve "İlyas"tan bozma olarak "Hıdırellez" denir ki o günde insanlar kırlara çıkıp eğlenirler. Hızır, deniz üzerinde gezebilir ve ibadet edebilirmiş. Toprağa bastığı zaman da oralar yeşillenir ve havası güzelleşirmiş. Boz bir ata binip baştanbaşa yeşil elbiseler içinde dolaşırmış.»

Efsâne uyarınca Zülkarneyn (Büyük İskender), günün birinde bir araya getirdiği ulu zatlardan "Âb-ı Hayât", "Çeşme-i Hayât" gibi adlarla da anılan Hayat Çeşmesi hususunda bilgi ister. Toplantıya iştirak edenlerden biri Hayat Çeşmesi'nin "Zulmet" ya da "Zulumat" adıyla bilinen karanlıklar ülkesinde bulunduğunu dile getirir. Bunun üzerine Zülkarneyn, yanına aldığı birkaç kişiyle birlikte Karanlıklar Ülkesi'nde olduğu söylenen Âb-ı Hayat'ı aramaya girişir. Yanına aldığı kişilerden

biri de Hızır'dır. Bu arama sırasında, Âb-ı Hayat'ı bulma başarısını elde eden kişi Hızır olur. Hızır, bu sudan içerek ve içinde yıkanarak ölümsüzlüğü elde eder. Çeşmeyi bulduğunu Zülkarneyn'e haber vermek için oradan ayrılan Hızır, haber verdiği Zülkarneyn ile birlikte döndükleri zaman pınarın yok olduğunu görürler. Dolayısıyla Zülkarneyn, suyu sütten beyaz, baldan tatlı olan bu pınarın suyundan içemez(Geniş bilgi için "İskender" ve "Âb-ı Hayat" maddelerine bakınız).

Ölmezlik suyundan içerek ölümsüzlük vasfını elde eden Hızır, hava, deniz ve dünyanın her yanına hükmetme kuvvetine mâliktir. İstediği an görünüp, istediği an görünmezliğe karışıp havada uçan Hızır, yılda bir kez İlyas ile Sedd-i İskender'in üzerinde buluşur.

Efsânelerin bazılarında İlyas'ın denizlerde, Hızır'ın da karada (kimi efsânelerde de bunun tersi söylenmektedir) darda kalan insanların yardımına koştuğu, efsânelerin kimilerinde de İlyas ile Zülkarneyn'in aynı kişi olduğu söylentileri bulunmaktadır.

Hızır ile İlyas her yıl 6 Mayıs günü olmak üzere yılda bir kez bir araya gelip buluşurlar. Bu buluşma gününe "Hıdırellez Günü" adı verilir. Uğurlu, bereketli ve kutsal olarak kabul edilen bu günde hastalara şifa dilenir, evde kalmış kızların bahtının açılması için kimi işler yapılır, fallara bakılır, içinde dileklerin yazılı olduğu bir kâğıt suya atılıp onun sudaki gidişine göre yorumlar yapılır, hastalığı ilerleyen hastalar aya gösterilir ve o gece Hızır'ın gelip bereketlendireceği inancıyla yemekler açık bırakılır. Başta "Lügat-ı Naci" ve "Kâmus-ı Osmanî" adlı yapıtlar olmak üzere kimileri de "Hıdırellez Günü"nün Hızır ve İlyas ile bir ilişkisinin bulunmadığı, ilkbaharda doğanın yeşermesinden ötürü bu sözcüğün kullanıldığı düşüncesini ileri sürerler.

Hamzanâme'de Hızır motifine iki ayrı yerde rastlanmaktadır. Darda kalan Hamza'nın imdadına yetişen Hızır, Hamza'ya nasihat verir. Hamza bir su kıyısında abdest alıp namaz vecibesini yerine getirdikten sonra Hakk'tan yardım talebinde bulunur, o sırada Hızır imdada yetişir. Bu olay Hamzanâme metninde şöyle dile getirilir:

« Bir gün bir gelüp su buldı, âbdesd alup namaz kılıp du'a eyledi, Hak'dan 'inayet istedi. Hazreti Hızır çıkageldi. Hamza ayağına yüzin sürdi, ya Nebiû'llah gurbet artuk cânıma kâr eyledi, didi. Hızır-ı 'Aleyeü's-selâm eyitdi: 'Oğlum sabr eyle sonı hayırdır. Zirâ sahipkıran olmak kolay değildir. Acı tonlu göreceksın ki insân kıymetın bilesın. Zahmet çekersın. Ammâ çok saltanat sürersın'. Didi ve hem dahı çok şeyler seyr-i temâşâ ideceksin ta zülümata gidüp âb-ı hayatı bulursun. Ammâ sana nasib değildir. Ammâ Âşkar'a vir içsün. 'Akıbet Kâf kapu-

sın kaldırıp çıkarsın, cümle begler ile mülâkât olursın. Hak Te'ali sana bir at virdi ki bir kimseye virmedi; ancak sen mâlik oldın, deyüp evvela mübarek elleriyle kanadların sığayup belürsiz eyledi ve dilin mühürledi; zirâ söyleyen at ve uçan at sâhibine munis olmaz, didi. Dört ayakların nalladı, didi ki: 'oğul bu na'l eskimez ne vakt yere düşerse o vakt şehîd olursın. Bunun üçinci gözin her zamân açuk koma yıldız gözedüp seni hilaf yola götürmesın heman yüri gid.' Deyüp ga'ib oldı.» (25b–8).

Mühelhil Heft-ser Nere adındaki yedi başlı ifrit, yaptığı sihirle Hamza'nın aklını başından alıp ateş denizine atar, o sırada Hızır. Hamza'nın imdadına yetişerek isteği üzerine Hamza'yı Gerşasb'ın tılsımlı dahmesine (kabrine) götürür.

"Devrân beni yârân-ı kadîmimden ayırdı
Oldukları gün Hızır ile İlyas mülâkî
İmdat taleb eylemedim kendilerinden
Vuslatta olanlar ne bilür hâl-i firâkı"

Üsküdarlı Talat

"Dede Korkut Kitabı" adlı yapıtta da Hızır ile İlyas'ın adlarından söz edilmektedir. Burada yazılı olan bir öyküde anlatılanlara göre Hızır, babası tarafından atılan ok ile yara alan Boğaç Han'ın yardımına iki kez koşmuş ve yarasının iyileşmesi için onu sıvazlayıp ilaç alması tavsiyesinde bulunmuştur.

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde makamları ve ziyaret yerleri mevcut olan Hızır, bir söylence kahramanı olduğu kadar, hem Divan, hem de Âşık edebiyatımızda sıkça ele alınan simgelerin menşeini oluşturmaktadır. Divan edebiyatında Hızır daha ziyade Âb-ı Hayat ve ölmezlik öğesi şeklinde kullanılır.

"Şol Hızır'la Şol İlyas âb-ı hayât içtiler
Bu birkaç gün içinde bunlar ölesi değil"

Yunus Emre

"Sana temlik eylesin Hak bir yere cem'eyleyüp
Mülk-i dehri, Ömr-i Hızır'ı, devlet-i İskender'i"

Nedim

"Yâ Rab çü sözi menba-ı âb-ı hayâttır
Hızr-ı zemâne gibi ola ömr-i bî-şumar"

Ahmed Paşa

"Hızr-hat"ın sevgilinin adı şeklinde geçtiği de olur. Sevgilinin yüzünde mevcut olan ayva tüyleri âşık tarafından müfrit derecede alâka duyulan öğelerden biridir.

"Ey Hızr-hat gel ki çeşmüm zevrâkı
Oldı eşküm bahrının müstağrâkı"

Ahmed Paşa

Yukarıya aktarılan beyitte bununla birlikte sevgiliye duyulan hasretten ötürü ağlayıp gözyaşları ummana dönüşen âşığın, "Hızr-hat" olan sevgiliden yardım dilemesi hususu da ele alınmaktadır. Zira dara düşen kişi Hızır'dan yardım talebinde bulunur.

Gene "âb-ı hayat", karanlık (reh-ı zulmet), yeşillik (hızr) gibi öğeler de Hızır'ın çevresinde orantılı bir biçimde kullanılır. Hızır'ın biniti yeşil ve boz renklidir.

"Bize versin mi Huda âb-ı hayâtı tevfik
Hızrı bulsak reh-i zulmette külâhın kaparız"

İzzet Molla

"Cevr odına yakdın beni bari sakın ey Hızr-hat
Yeşil tonun karamasın uğrama dûd-i âhuma"

Ahmed Paşa

Âşık edebiyatında Hızır öğesi, bâdeli âşıklar şiire başladıkları zaman göze çarpar. İnanış uyarınca âşığın düşüne giren Hızır, âşığa "aşk bâdesi" ikram eder. Hızır tarafından kendisine sunulan bu aşk bâdesinin etkisiyle mest olan âşık, şiirlerini şöyle nihayete erdirir:

"Ustamızın adı Hıdır
Elimizde gelen budur"

Alevî-Bektaşî edebiyatında da Hızır, kimi zaman Hz. Ali ile aynı kişi şeklinde gösterilir:

"Binbir adı vardır bir adı Hızır
Her nerde çağırsan orada hazır
Ali padişahtır Muhammed vezir
Bu fermanı yazan Ali değil mi"?

Pir Sultan Abdal

Âşık edebiyatında Hızır'ın boz renkli atına rastlamak da mümkündür:

"Deryalar üstünde boz atlı Hızır
Benli boza binmiş o da geliyor"

Karacaoğlan

B- Rüya Motifi

İran mitolojisine baktığımızda, yine pek çok kahramanın, gördükleri rüyaların yorumlarına göre hareket ettikleri ve olay örgülerinin de bu rüya yorumlarıyla örtüşerek geliştiği görülür.

İran mitolojisinin en önemli yapıtı olan Şehname, bu konuda değerli bir kaynaktır. Şehname'de motif sayılabilecek pek çok rüya vardır. Şehnâme, rüyaların işlevselliği bakımından çok zengin bir eserdir. Bu rüyaların hepsini burada zikretmek yerine, konuya en uygun olduğunu düşündüğümüz rüyalardan üç tane örnek vereceğiz. Bu rüyalardan ilki Dahhak'ın gördüğü rüyadır:

Günün birinde, Dahhak ilginç bir rüya görür. Rüyada altın ve gümüşkemerler kuşanmışbir kişi, elinde gürzüyle Dahhak'ın üzerine yürümüş, onu bağlamışve Demâvend'e götürmüştür.

Uykudan dehşetle uyanan Dahhak'ın, korkusundan adeta ciğeri parçalanır. Hemen ülkedeki mûbitlere (rüya yorumlayıcılara) haber verirler. Bütün mûbitler, rüyanın dehşetinin farkındadırlar ve yorumunu söylemeye cesaret edemezler. Dahhak'ın ısrarı karşısında Zîrek adında bir mûbit, cesaretini toplayarak rüyayı yorumlamaya başlar: Yakın bir zamanda doğacak Feridun adında bir çocuk, onun tacını ve tahtını alacak ve onu öldürecektir.

Dahhak, bu yorum üzerine yıllarca Feridun'u arar; ama bulamaz. Feridun büyüyüp güçlü bir delikanlı olunca rüya yorumunda olduğu gibi Dahhak'ı Demavend Dağı'na götürür ve büyük çivilerle kafasından çaktırır. (Firdevsi 1994: 104-160)

Dahhak'ın gördüğü rüya, onun gelecekte yaşayacağı olayları ortaya koyar niteliktedir. Bu rüya, aynı zamanda Dahhak'a gereken tedbirleri alması hususunda bir uyarıdır. Gerçekten de Dahhak, rüyaya ve rüyanın yorumuna önem vermiş, elinden gelen tüm tedbirleri almaya çalışmıştır. Ancak, aldığı tüm tedbirler, başvurduğu bütün yollar onu rüyada işaret edilen hazin sondan kurtaramamıştır.

Şehnâme'de konumuzla ilgili olarak dikkat çeken rüyalardan birisi de Sâm'ın gördüğü rüyadır: Minuçehr'in pehlivanlarından Sâm, hiç çocuğu olmadığı için çok üzgündür. Bir çocuğu olması için gece gündüz Tanrı'ya yalvarmakta, ondan bir oğlan dilemektedir. Bu nedenle de açları doyurur, fakirleri giydirir, garibanlara karşı her zaman cömert davranmaya çalışır. Sonunda duaları kabul olur ve bir erkek çocuğu dünyaya gelir. Fakat, çocuğun saçlarının bembeyaz olması herkesi şaşırtır. Sâm'ın yakınları, çocuğu ona göstermek istemezler. Sonunda, çocuğa dadı olarak tutulan kadın, Sâm'ın yanına gider. Ona yüzü ay gibi par-

lak, şirin mi şirin bir oğlunun dünyaya geldiğini; ancak çocuğun saçlarının beyaz olduğunu söyleyerek çocuğu gösterir. Sâm çocuğu görünce Tanrı'nın hikmetsiz bir işyapmayacağını; bunun, işlediği günahların bir karşılığı olabileceğini düşünür. Bunun acısına katlanabileceğini ancak insanların dedikodusunu önlemeye gücünün yetmeyeceğini söyler. Halkın, babasına benzemeyen bir çocuk hakkında olumsuz düşünceler taşıyabilir endişesi onu ürkütür. Sâm'ın ve yakınlarının yüreklerine taş-basmaları ve bir çare düşünmeleri gerekmektedir. Sonunda çocuğu Elburz Dağı'na bırakmanın uygun olacağını düşünerek, gizlice, çocuğu Elburz Dağı'na götürürler.

Elburz Dağı, göğe yakın, şehirden uzak bir dağdır. Bu dağda Sîmurg denilen bir kuşyaşar. Sîmurg, yavrularına yiyecek bulmak için dolaşırken, kundak içerisinde bir bebek görür. Bebek, açlıktan parmağını emmekte, gözlerini göğe dikmişbir şekilde ağlamaktadır. Sîmurg, bebeği pençeleri arasına alır ve yavrularına yedirmek üzere yuvasına getirir. Fakat, gönlüne Tanrı tarafından bir şefkat düşer. Onu yavrusu gibi sevmeye ve beslemeye başlar. Zamanla Sîmurg'un Destan diye çağırdığı çocuk büyür, genç bir yiğit olur. Elburz'un etrafından geçen kafileler, Elburz Dağı'nda bir gencin yaşadığını gittikleri her yerde anlatırlar. Bu haber, herkes gibi Sâm'a da ulaşmış, yaralı yüreğinde büyük bir coşku meydana getirmiştir.

Sam, bir gece rüyasında Hindistanlı olduğunu söyleyen bir pîr görür. Pîr, ona, çocuğun Sîmurg tarafından beslenip büyütüldüğünü, bir an önce gidip oğlunu bulmasını ve adını Zâl koymasını öğütlemiştir. Sâm, bu rüya üzerine Elburz Dağı'na gider ve oğlunu alarak ülkesine döner.

Bu rüyada, diğer pek çok rüyadan farklı olarak kahramana geçmişhakkında bilgiler de verilir. Olayın kahramanı Sam, oğlunun akıbeti hakkında herhangi bir bilgiye sahip değildir. Hatta yaşayıp yaşamadığını bile bilmemektedir. Rüyasında gördüğü pîr, çocuğun geçmişte başına neler geldiğini tek tek anlatır ve ona sahip çıkmasını öğütler. Kahraman rüyada söylenenlere itibar ederek çocuğunu aramaya gider ve ona kavuşur.

Şehnâme'den vereceğimiz son örnek, İskender'in gördüğü rüyadır. Bu rüya Oğuz Kağanın vezirinin gördüğü rüyaya çok benzemektedir. İskender, rüyasında gökten gelen bir kılıç görür. Kılıç getiren melek, bu kılıcın Allah tarafından gönderildiğini, bu vesileyle heft-iklimin (yedi iklimin) kendisine teslim edildiğini bildirmiştir. Uykudan uyanan İskender'in bundan sonra bir amacı vardır: Dünyanın tek padişahı olmak... Bu düşünceyle Dârâ'ya mektup göndererek kendisine bağlı ol-

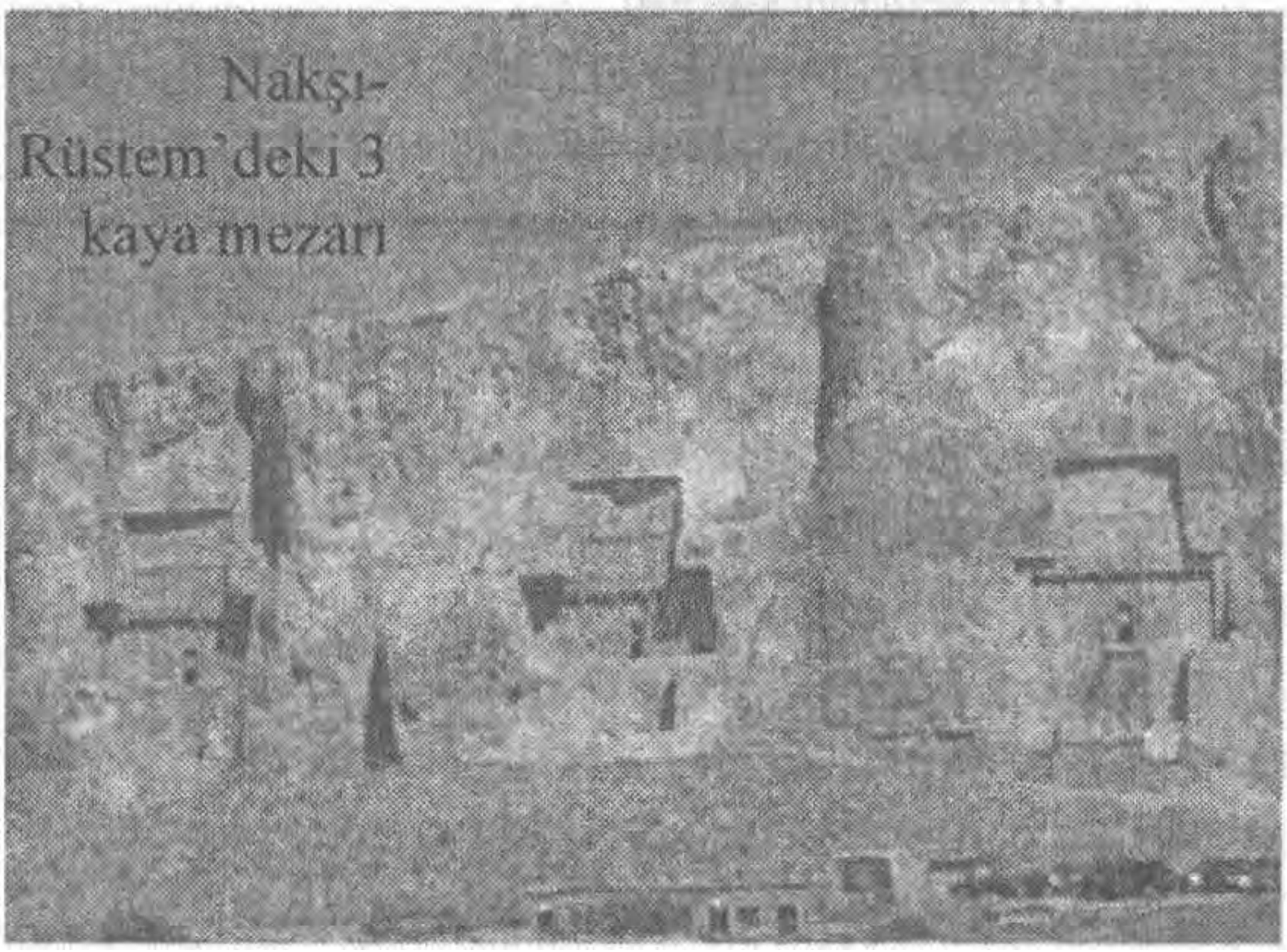
masını ister. Dârâ'nın bu öneriye şiddetle tepki göstermesi üzerine, iki taraf ordusunu toplar ve çetin bir savaşbaşlar. Dârâ'nın adamları kendi padişahlarını yaralarlar. Dârâ bu yaraların acısına daha fazla dayanamaz ve ölür.

Savaşı kazanan İskender, İran tahtını alır ve Dârâ'nın kızı Rûşenek ile evlenir; İran'daki bütün ateş-haneleri (Zerdüşt ateşini) yıkar. Daha sonra yeryüzünü dolaşır ve çeşitli savaşlardan sonra yeryüzünün hakimi olur (Şerifi 1999: 1282-1490)

Hemen her padişahta az veya çok, önce ülkesine, daha sonra yaşadığı bölgeye, en sonunda da dünya hükmetme arzusu vardır. İskender de bu arzusunu gerçekleştirme yolunda kutsal bir dayanak olarak rüyasını göstermiştir. Rüyasında, ona Allah tarafından gönderilen melek bunun müjdesini vermiştir.

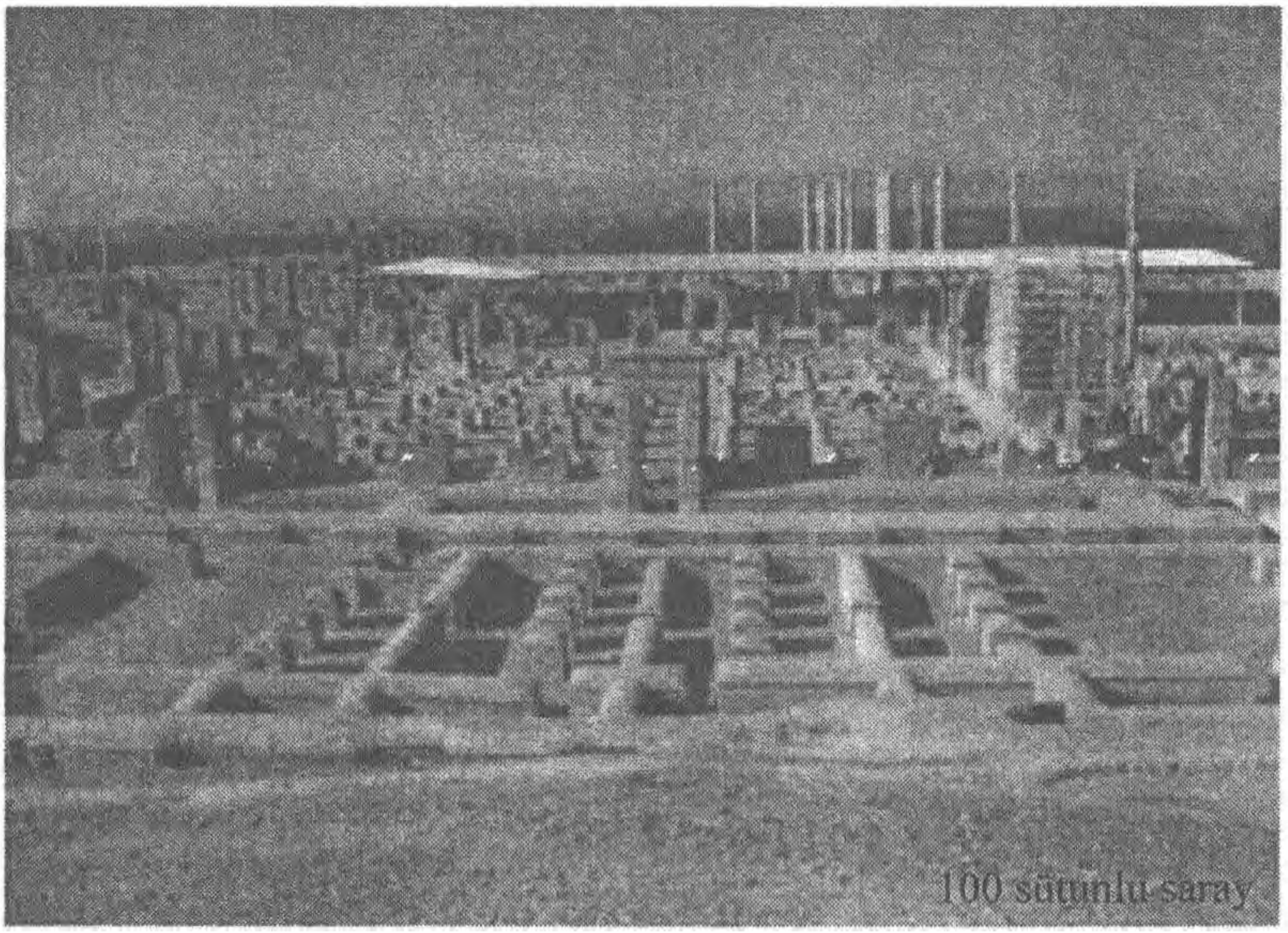

Duvar
daki rölyefler
gerçekten çok
büyük boyut-
larda

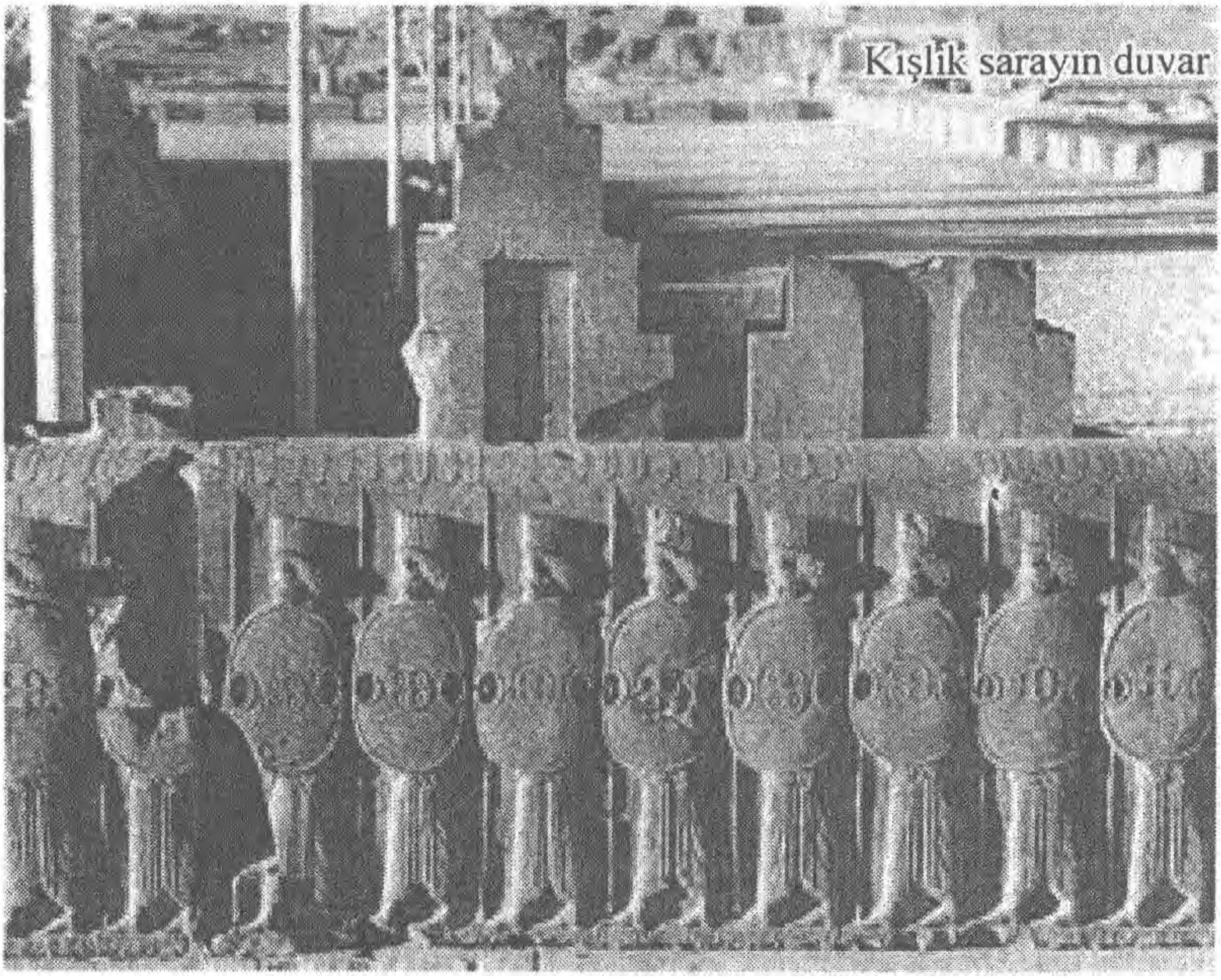

Nakşı-
Rüstem'deki 3
kaya mezarı

İKİNCİ BÖLÜM

100 sütunlu saray

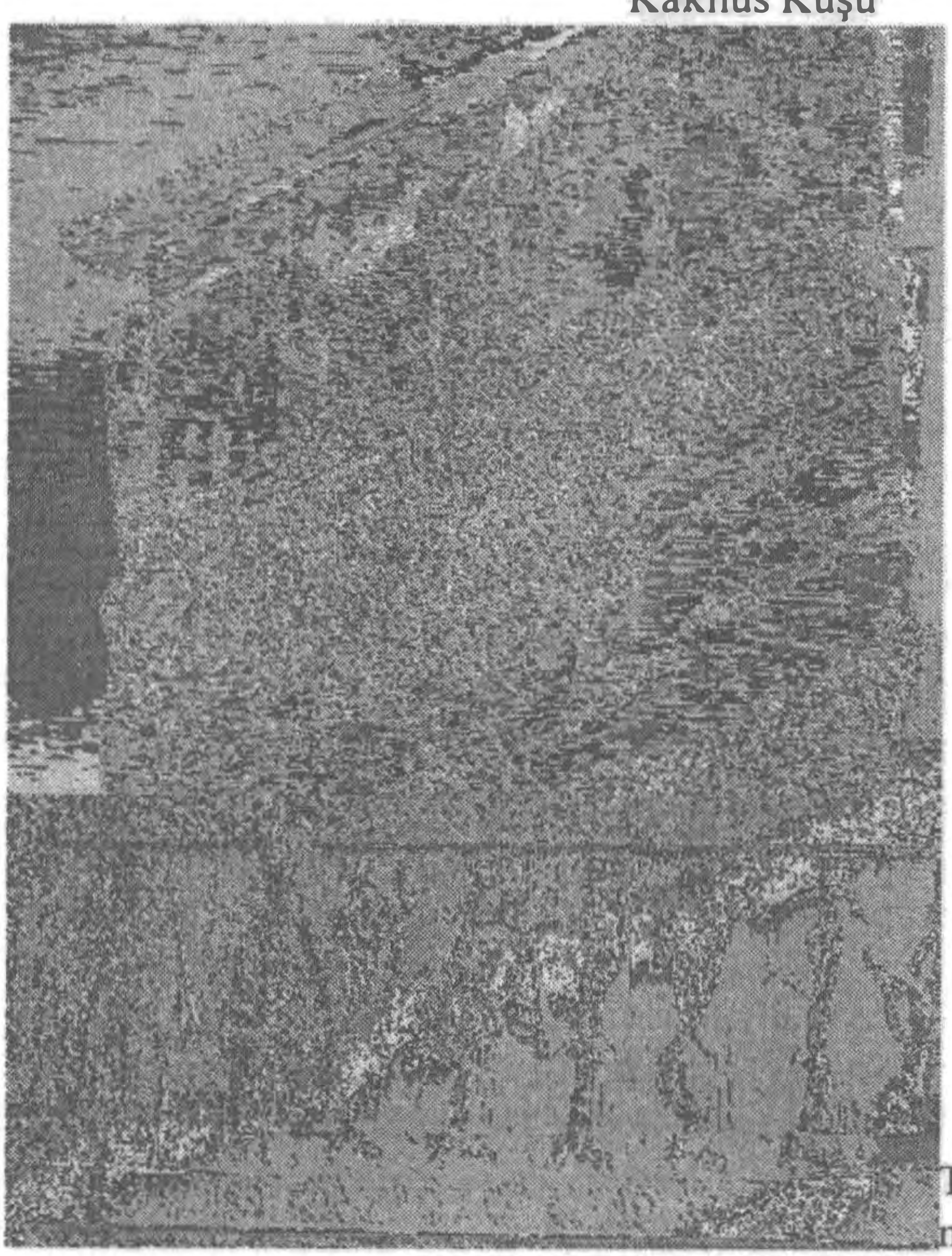
Kışlık sarayın duvar

Mitolojik Motifler Taşıyan
İran Kaynaklı Efsanevî Aşk Öyküleri

Kaknus Kuşu

Törene gelenleri muhafızlar koruyor.

EFSANEVÎ AŞK ÖYKÜLERİ

HÜSREV-Ü ŞİRİN

M.S. 226–651 tarihileri aranda egemenlik süren Sasani Hanedanı'nın 591–628 yılları arasında tahtta hüküm süren hükümdarı Hüsrev II (Perviz)'nin, Erzen ülkesi melikesi Mehin(Mehmene) Banû'nun yeğeni Şirin ile olan aşklarını dile getiren Hüsrev û Şirin, İran ve Türk yazınlarında mersiyelerin birçoğuna konu edilmiş ünlü bir halk hikâyesidir. Kimi yanlarıyla gerçekle bağdaşır. Öykünün erkek kahramanı olan Hüsrev, 579–590 tarihleri arasında hüküm süren ve Sasani sülalesinin son hükümdarı Hürmüz IV'ün oğlu ve 531–579 tarihleri arasında hüküm süren ve "Bilge Kral" unvanıyla bilinen Kisro I (Hüsrev-Anoşirvan veya halk deyimiyle Nuşirevan)'in torunudur. Arkadaşı olan Şavur'dan Erzen ülkesi melikesi Mehin(Mehmene) Banû'nun Şirin adında oldukça güzel bir yeğeninin (kimi kaynaklarda kızı, kimi kaynaklarda da kardeşi olarak gösterilir) olduğunu öğrenen Hüsrev, resmini gördüğü Şirin'e sevdalanır. Şirin de resmini görerek Hüsrev'e âşık olur. Bunun üzerine babasından izin alan Hüsrev, arkadaşı tarafından özelliklerinden bahsedilmesi ve resmini görmesi suretiyle kendisine âşık olduğu Şirin'i arayıp bulmak üzere arkadaşı Şavur ile birlikte Şirin'in ülkesine gitmek üzere yola çıkarlar. Uzun süren ve oldukça meşakatli geçen bir yolculuk sırasında başlarından geçen pek çok badirenin ve maceranın ardından Erzen diyarına varan Hüsrev, âşık olduğu sevgilisi Şirin ile bir araya gelerek buluşur. Tam bu sırada ülkesinde karışıklıklar çıkan Hüsrev'e karşı isyanlar çıkar ve çıkan isyanlar sonucunda ülkesinde bulunmayan Hüsrev, isyancılar tarafından tahtından indirilir. Hükümdarı bulunduğu ülkesinde baş gösteren karışıklıkları bastırmak amacıyla Şirin'den ayrılan Hüsrev (Perviz), Rum Kayseri'den yardım talebinde bulunur. Rum Kayseri de kızı Meryem'i alması şartıyla kendisine yardımda bulunacağını taahhüt eder. Bunun üzerine Hüsrev, Rum Kayseri'n kızı Meryem ile evlenir. Hüsrev, bu yolla İran'da karışıklık çıkaran Behram'ı yenerek daha önce kaybettiği tahtını tekrar elde eder. Hüsrev ülkesine gitmek üzere Erzen'den ayrıldıktan bir süre sonra Erzen Melikesi Mehin (Mehmene) Banû yaşamını yitirir. Erzen ülkesi melikesi Mehin (Mehmene) Banû yaşamını yitirince güzelliğiyle cihana ün salan yeğeni Şirin, Erzen ülkesine hükümdar olur. Kendisine âşık olduğu Hüsrev'in Meryem ile mutlu bir yaşam sürdüklerini gören Şirin sessiz bir şekilde kasrına kapanır. Bu arada kas-

ra bir suyolu, çeşme ve havuz yapma ya da kimi kaynaklara göre süt içmeyi çok seven Şirin'in sarayına düzenli bir şekilde taze süt gelmesini sağlamak amacıyla Ferhat adında yakışıklı, civanmert usta bir mimara bir dağı delme görevi verilir. Bu sırada Şirin'le yüzyüze gelen Ferhat da Şirin'e âşık olur. Ferhat'ın Şirin'e âşık olduğunu öğrenen Hüsrev, Ferhat'a bir kocakarı vasıtasıyla aşığı olduğu Şirin'in yaşamını yitirdiği haberini gönderir. Kocakarı tarafından kendisine iletilen bu haberi gerçek zanneden ve aşığı olduğu Şirin'e kavuşmak için bir dağı delmeye çalışan Ferhat, kendisini, delmeye çalıştığı dağdaki kayalıklardan aşağı atarak yaşamına son verir. Aynı günlerde Hüsrev'in evli olduğu Meryem de yaşamını yitirir. Bu olayın sonrasında Hüsrev ile Şirin evlenerek mutlu bir yaşama doğru adım atarlar. Ancak ne yazık ki bu mutluluk fazla uzun sürmez. Çünkü Şirin'e göz koyan Meryem'in Şiruye adındaki oğlu, gönderdiği bir adamı vasıtasıyla Hüsrev'i hançerleterek öldürür. Şirin de Hüsrev'in tabutunun başında kendi yaşamına son verir.

Hikâyenin ilk izlerine eski söylencelerden parçalar nakleden ve M.S. 902 yılında yaşamını yitiren İbnü'l Fakih'de rastlanır. 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî, 975 yılından itibaren kaleme aldığı Şehnâme adlı yapıtında Hüsrev'in yaşamını ele alır. Konuyu bir bütün halinde hikâye şekline dönüştüren kişi ise, 1150 yılında yaşamını yitiren İranlı şair Senaî'dir. Hamse'nin ikinci eseri olan ve 1180–1181 yıllarında kaleme aldığı 6512 beyitten oluşan "Hüsrev û Şirin" mesnevisiyle aynı konuyu ele alanlar arasında ulaşılmaz bir başarı elde eden Genceli Nizamî (XII. yy.)'nin bu ölümsüz yapıtı, "Kutb" mahlaslı Harizmli şairce örnek alınmış ve "Hüsrev û Şirin" mesnevisi aynı vezinle kimi yerlerde kısaltmalar ya da ilaveler yapmak suretiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. 1501 yılında yaşamını yitiren Ali Şir Nevai, "Hüsrev û Şirin"e yeni yorumlar getirmiştir. 1429 yılında yaşamını yitiren Şeyhi ise 11 bölüm arasında 6944 beyitten meydana gelen "Hüsrev û Şirin" mesnevisini II. Murat'a arzetti. Şeyhi tarafından kaleme alınan mesnevi, kahramanların ağzından söylenmiş gazel, kaside ve terciibentlerle bezelidir. Eserin sonundaysa Tanrı'ya, varedilmiş olanlara ve yıldızlara dair bilgiler yer almaktadır. Hüsrev ile Şirin'in aşkları ve maceraları Türk yazınında halk öykülerinde de ele alındı.

İslâm öncesindeki İran, Anadolu ve Bizans'ın tarihe yakın kimi gerçeklerini, toplumsal düşüncelerini dile getiren bu konu pek çok İran, bir-iki Arap ve pek çok Türk şairince ayrı ayrı zamanlarda işlenip manzum bir aşk romanı şeklinde kaleme alınmıştır. Türk yazınında 8–10 kadar şair tarafından kaleme alınan "Hüsrev ile Şirin" adlı yapıt bulun-

maktadır.

FERHAT İLE ŞİRİN

"Ferhatnâme", "Hüsrev ve Şirin" ve "Şirin ile Perviz" adlarıyla da bilinen bir halk hikâyesidir. İlk ortaya çıkış şeklinde, Hüsrev (Perviz) adındaki Sasaniyan hükümdarının serüven dolu yaşamı dile getiriliyordu. Hüsrev'den başka Ferhat ile Şirin'in adları da öykünün kahramanları arasında yer alıyordu. XII. yüzyıldan itibaren İran ve Türk yazınlarının en çok ele alınan konularından biri haline geldi. Üçlü bir aşk öyküsü olarak ilk defa 1150–1214 yılları arasında yaşayan İran şairi Genceli Nizâmî'nin mesnevi türündeki yapıtında ele alındı. Hüsrev'in maceraları ise tali plana itildi.

Aynı konuyu ele alan fazla sayıda şairin elinde zaman içinde farklı boyutlar kazanan öykü, özetle şöyledir:

Horasan diyarındaki Erzen (ya da Ermen) ülkesinin melikesi Mehin (Mehmene) Banû'nun Şirin adında bir kız kardeşi (kimi kaynaklarda kızı ya da yeğeni şeklinde gösterilir) vardır. Mehmene Banu, güzelliğiyle ün salan kız kardeşi Şirin için bir köşk inşa etmek ister. Şehrin en ünlü mimarlarına yaptırdığı köşkü süsleme amacıyla Behzad (ya da Bihzad) adında bir nakkaş getirtir. Nakkaş Behzad'ın Ferhat adında genç, yakışıklı, civanmert bir oğlu vardır. O da nakkaştır. Baba-oğul birlikte köşkü süslemeye başlarlar.

Kimi zaman Saray'dan dışarı çıkan Şirin, nakkaş baba-oğulun yanına gelirdi. Ferhat onu görünce aklı başından gider, kendinden geçerdi. Yine bir defasında Ferhat kendinden geçip bayılınca onu yanaklarından öpen Şirin, yazdığı şu beyti Ferhat'ın başucuna bırakır:

"Bilmem melek misin cânâ yoksa ferişte
Hemen aklım aldın efendim bir görüşte
Benim derd-i derûnumdan haberdar olmayan bilmez
Muhabbet bir belâ şeydir giriftâr olmayan bilmez"

Neticede köşkün nakış işleri sona erince mimarbaşı nakkaşlara izin verir. Bununla birlikte olayı öğrenen Şirin'in dadısı Ferhat ile Şirin'i izlemeye alır. Günün birinde bir geziye çıkarken bir su başına gelen Mehmene Banû, burada akıp giden suyu saraya getirtmek ister. Fakat suyun bulunduğu yer ile sarayın arasında koca bir dağ bulunuyordu. Su ile sarayın arasında bulunan dağı delip suyu saraya akıtma-

yı düşünen Mehmene Banû, çıkardığı bir fermanla, dağı delip suyu saraya akıtacak olanın her isteğinin yerine getirileceğini duyurur. "Bu işi ben yaparım" diyen Ferhat'ı, Mehmene Banû'nun huzuruna çıkarırlar. İki taraf konuşur anlaşırlar aralarında. Ferhat, anlaşmadan hemen sonra mimarbaşıya biri yüz batman, öteki iki yüz batman ağırlığında olmak üzere demirden yapılma iki tane sivri kazma siparişi vererek işe başlar.

Hazırlıklar tamamlanınca Ferhat, dağı delme işine başlar. Günün birinde işi yerinde incelemek üzere tahtırevanına binerek dağın bulunduğu yere gelen Mehmene Banû ile Şirin'i gören Ferhat coşmaya başlar. Kayaya her kazma vuruşunda hamam kubbesi büyüklüğünde taşlar koparır dağdan. Dağı kırk gün içinde delip suyu saraya akıtmayı başarınca Mehmene Banû tarafından saraya alınır. Dadısını aracı olarak koyan Şirin, köşkte Ferhat'la gizli gizli buluşmaya başlar. Onları baş başa gören cariyelerden biri durumu Mehmene Banû'ya gammazlayınca Ferhat zindana atılır. Ama düşünde tehdit edilen Mehmene Banû, zindandan çıkardığı Ferhat'a bin altın vererek o diyardan uzaklaşmasını ister. Mehmene Banû tarafından kendisine teklif edilen bin altını alıp yoksullara dağıtan Ferhat, içinde yaşamak üzere demirden yapılma yüz batman ağırlığındaki sivri uçlu kazmasıyla dağda kendine bir mağara hazırlar. Aslanların, kaplanların gelip karşısında el pençe durdukları Ferhat, Şirin'i hatırladıkça gözlerinden kanlı yaşlar akar dururmuş.

Günün birinde aklına Şirin düşünce dayanacak gücü kalmayan Ferhat, aslanların, kaplanların ve öteki hayvanların tamamıyla birlikte yola koyularak Erzen diyarına, Şirin'in oturduğu kente gelir. O, yanına aldığı hayvanlarla kente giriş yaptığında uyuyan Şirin, düşünde kendisine; "uyan da pencereden dışarıya bak" diyen aksakallı dervişin sözüne uyarak uykudan uyanıp pencereden dışarı bakınca Ferhat'ın, karşısında bir taşın üzerinde oturduğunu görür. Hiç umulmadık bir anda sevdiği Ferhat'ı karşısında gören Şirin'in aklı başından gider, kendinden geçer ve düşüp bayılır. Şirin'in düşüp bayıldığını görünce üstünü başını parçalayan Ferhat, çırılçıplak kalır ortada. Bunun üzerine kendisine haber verilen babası nakkaş Behzad, gelip de oğlu Ferhat'ı bir sürü hayvanın arasında çırılçıplak görünce onu alıp eve götürmek ister. Ancak babasının çağrısına uymayan Ferhat, bulunduğu yerden ayrılmaz.

Bu durumdan haberdar olan Sasani hükümdarı Hürmüz Şah, o durumdan kurtarıp sarayına aldığı Ferhat için, Mehmene Banû'dan Şirin'i ister. Mehmene Banû, Hürmüz Şah'ın teklifini kabul etmez. Bunun üzerine iki hükümdar arasında savaş çıkar. Bu savaş sırasında Şirin'i gören Hürmüz Şah'ın oğlu Hüsrev de Şirin'e âşık olur. Yaşanan korkunç sa-

vaşın sonrasında Mehmene Banû her şeyini bırakıp kaçarken, Şirin de Hürmüz Şah'ın sarayına götürülür. Sarayda oğlu Hüsrev'in de Şirin'e âşık olduğunu öğrenen Hürmüz Şah, Ferhat'a yerine getirilmesi mümkün olmayan bir iş buyurarak iki sevgilinin birleşmelerine mani olmak ister. Ancak Ferhat'ın bu işi başarıyla yerine getireceğinden emin olan saray kadınları, Ferhat'a, Şirin'in öldüğü yalanını söylerler. Bunu duyan Ferhat, demirden yapılma yüz batman ağırlığındaki gürziyle canına kıyarak yaşamına son verir. Ferhat'ın yerde duran cansız bedeniyle karşılaşan Şirin de koynunda gizlediği hançeriyle canına kıyarak yaşamına son verir. Onlara acıyan ve yaptığından utanç duyan Hürmüz Şah, iki sevgiliyi aynı mezara gömdürür. Rivayete göre mezarın üzerinde her zaman Ferhat'ın bulunduğu tarafta bir kırmızı gül, Şirin'in bulunduğu tarafta da bir beyaz gül bitermiş.

Karagöz oyununda mizah unsuru da eklenerek mutlu bir sonla noktalanan macerayı, aynı adlı oyununda işleyen ünlü şairimiz Nazım Hikmet, Ferhat'ın dağdan saraya su indirmesi motifini ele alırken insanlığa yararlı olmanın bireysel sevginin nasıl önüne geçtiğini gösterir.

Kitabın kimi bölümlerinde yer alan şiirlerin aruz ölçüsüyle yazılması, konusunun divan edebiyatında kaynaklanmasından ötürü "hikâyeci aşıklar"ca dile getirilmeyen, yazma ve basma kitaplarından okunan halk öyküleri arasına girdiğini ortaya koymaktadır.

ÂŞIK GARİP İLE ŞAH SANEM

Anadolu'da ve Azerbaycan'da oldukça yaygın bir durumda bulunan halk hikâyelerinden biridir. Öykünün başkişisi olan Aşık Garip'in tanınan saz şairlerinden biri olduğu ve öyküde dile getirilen olayların onun tarafından yaşandığı rivayet edilmektedir. Bundan ötürü bu öykü, "biyografik aşk öyküsü" sınıfına girmektedir.

Öyküde Tebrizli Rüstem (Âşık Garip) ile Tiflisli Şah Sanem arasında yaşan aşkı dile getirilmektedir. Babası, Tebriz'in tanınmış tacirlerinden Hoca Ahmet'in yaşamını yitirmesinin ardından çevresinde toplanmış olan şaklabanlarla babasından kalan mirası har vurup harman savurduktan sonra kısa süre içinde yiyip bitiren ve muhtelif işlerde çalışan ancak hiç birinde dikiş tutturamayan Rüstem, neticede bir kahvede saz çalıp deyişler söyleyen saz şairlerinin yanında çırak olarak çalışır, ama bir türlü saz çalmayı öğrenemez. Bu kahvehanedeki âşıkların yanında çırak olarak çalıştığı sırada gecenin birinde rüyasında ihtiyar bir derviş kisvesine bürünen Hızır'ı görür. Rüyasında kendisine Şah

Sanem'in güzelliğinden söz eden Hızır, ona aşk dolusunu içirerek onun Şah Sanem'e âşık olmasını sağlar. Bu olayın sonrasında eli ve dili çözülüp saz çalıp deyişler söyleyerek Âşık Garip adıyla anılır olmaya başlayan Rüstem, elinde sazıyla, düşünde gördüğü Şah Sanem'i bulmak amacıyla yollara düşer. Nihayette Tiflis'te bulduğu Şah Sanem'i babası Hoca Sinan'dan ister. Şah Sanem'in babası Hoca Sinan da başlık olarak kırk kese altın getirmesi koşuluyla kızını kendisine vereceğine dair ikrarda bulunur. Şah Sanem'in babası tarafından istenen kırk kese altını tedarik etmek amacıyla tekrar elinde sazıyla yollara düşen Âşık Garip, uzun süren ve meşakatli geçen bir yolculuğun ardından Halep'e varır. Orada kahvehanenin birinde âşıklık yapmaya başlar ve elde ettiği başarıyla Halep paşasından ilgi ve destek gören Âşık Garip, istenen parayı tedarik etmek amacıyla Halep'e gitmek için yollara düşer düşmez, babası Hoca Sinan, kızı Şah Sanem'i, Şah Veled adında genç bir taciri ile nişanlar. Âşık Garip, Halep'te iken sevgilisinin babası tarafından başka bir gençle nişanlandırıldığını haber alır. Bu haberi alır almaz Halep paşasının ve aksakallı bir ihtiyar şeklinde görünen Hızır'ın himmetiyle Erzurum ve Kars üzerinden Tiflis'e gitmek üzere tekrar yollara düşen Âşık Garip, yollarda karşılaştığı birtakım olumsuzlukları Hızır'ın yardımıyla atlattıktan sonra kazasız belâsız bir şekilde Tiflis'e varır. O Tiflis'e vardığında babası tarafından başka bir gençle nişanlandırılan sevgilisi Şah Sanem'in düğünü yapılmaktadır. Sevgilisinin düğününde çaldığı sazla herkesi kendisine hayran bırakan Âşık Garip, kendisini tanıtır ve nihayette sevdiği Şah Sanem ile evlenerek mutlu bir yaşam sürer. Aşık Garip kendi kız kardeşini de, kendisini tanır tanımaz kendi rızasıyla Şah Sanem'le evlenmekten vazgeçen Şah Veled ile evlendirerek onun da mutlu olmasını sağlar. Bu öykü, sonu mutlulukla nihayete eren birkaç halk öyküsünden biridir.

Yapılan araştırılara göre efsanemsî örgeler taşımasına rağmen bu öykünün gerçek olduğu üzerinde durulmaktadır. Olayların meydana geldiği kentler sadece bilinen yerler olmakla yetinilmeyip gerçekçi hatlarla dile getirilmektedir. Tiplerdeki gerçeklik payı yüzde yüze yakındır. Ancak âşıkların vûslâtı için Hızır'ın olayın içine karışmış olması ve yardım etmesi, tabiatüstü bir vasıf taşımaktadır. Bunu da sözlü geleneğin masalımsı örgelerinin tabii etkisi şeklinde görmek lazımdır. İki aşığın neticedeki vuslatı da halk hikâyelerinin diğerlerinde pek karşılaşılmayan ayırıcı bir hususiyet olarak görüp hikâyenin gerçekçi vasfına bağlamak mümkündür. İlk derleyicisi ve yayımlayıcısı 1837–1918 yılları arasında yaşayan Türkolog Radloff olan hikâyede bulunan şiirler,

usta bir saz şairinin ürünü olarak bugüne kadar gelebilmiştir.

Halk arasında oldukça fazla okunan "Âşık Garip ile Şah Sanem" öyküsünün taşbaskısı ve matbaa harfleriyle muhtelif baskıları bulunmaktadır. Aynı konu yerli ve yabancı (mesela; 1814–1841 yılları arasında yaşayan ve bir düello sırasında öldürülen Rus şair Mihail Yuriyeviç Lermontov, bu öyküyü 1837 yılında "Âşık Kerib" adıyla kaleme almıştır.) yazarlarca da ele alınmıştır. Azerbaycan'da "Âşık Garip" adı verilen bir de opera bestesi yapılmıştır.

ÂSIK KURBANÎ İLE GÜLPERİ

XVI. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Kurbanî adındaki Güney Azerbaycanlı âşığın kendi yaşamına ilişkin bir şekilde düzenlediği kabul gören ancak daha sonraları başkalarınca geliştirilen bir halk öyküsüdür. Anadolu'da pek yaygın olmayan ve on civarında çeşitlemesi saptanan öykünün, olayların akışı ve meydana geldiği yerler, şahıslar ve netice bakımından birtakım değişiklikler taşıdığı hemen göze çarpar.

Bu on kadar çeşitlemenin içinden en mükemmeli olarak kabul gören Gence söylentisi uyarınca hikâyenin konusu şöyledir:

Mirza Ali Han, varsıllığıyla ün salan bir babanın oğlu olmasına rağmen, kardeşleri tarafından malları elinden alınmasından ötürü içine düştüğü yoksulluğun pençesinde kıvranmaktadır. Öykünün kahramanlarından biri olan Kurbanî de yukarıda sözü edilen Mirza Ali Han'ın oğludur. Gecenin birinde aksakallı derviş kisvesine bürünerek Kurbanî'nin düşüne giren Hızır, düşünde Ziyad Han adındaki Gence hükümdarının kızı Gülperi'yi gösterdiği Kurbanî'ye aşk badesi içirerek onu Gülperi'ye âşık eder. Kubanî'ye aşk badesi içirerek onun Gülperi'ye âşık olmasını sağlayan Hızır, aynı gece Gülperi'nin düşüne de girip ona da aşk badesi içirerek onun da Kurbanî'ye âşık olmasını sağlar. Düşünde aşk dolusu içirilip âşık olması sağlanan ve artık saz çalıp deyişler söylemeye başlayan bir hak aşığı olan Kurbanî, düşünde âşık olduğu Gülperi'yi bulmak için Gence'ye gitmek üzere yollara düşer. Karşılaştığı birtakım badireleri ve olumsuzlukları, düşünde aksakallı derviş kisvesine bürünerek kendisine aşk dolusu içirip âşık olmasını sağlayan Hızır'ın yardımıyla atlatmayı başaran Kurbanî, meşakatli bir yolculuğun ardından Gence'ye vararak sevgilisi Gülperi'yle buluşur. Gence'ye varan Kurbanî, Gence hükümdarı Ziyad Han'dan kızı Gülperi'yi ister. Ziyad Han, Kurbanî'nin gerçek hak aşığı olup olmadığını anlamak için onu bir sınava tabi tutar. Yapılan sınav neticesinde

Kubanî'nin gerçek bir hak aşığı olduğu kanaatine varan Ziyad Han'ın, Kara Vezir adındaki veziri Gülperi'yi oğluna almayı düşündüğü için Kurbanî'nin Gülperi'yle evlenmesine gönlü razı değildi. Bundan ötürü Ziyad Han'a aralarında tavla oynamalarını ve oyunu kazanan kişinin Kurbanî ile Gülperi'nin evlendirilip evlendirilmeyeceği hususunda karar sahibi olmasını talep eder. Ziyad Han bu talebi olumlu bulur ve oyuna başlanır. Neticede oyunu kazanan kişi Kara Vezir olur. Yaptıkları anlaşma gereği, Kurbanî ile Gülperi'nin evlilikleri konusunda karar verme hakkını elde eden Kara Vezir, Kurbanî'nin derhal idam edilmesi emrini verir. Bunun üzerine Kurbanî lânetli deyişler söylemeye başlar. O lânetli deyişler okumaya başlayınca yıldırımlar düşer, Kara vezirin evi yanar ve ortalık karışır. Bu karışıklıktan yararlanarak cellâtların elinden kaçan Kurbanî, Gülperi'nin yanına sığınır. Gülperi, çok daha güçlü bir konumda bulunan bir hükümdar olan Şeyhoğlu Şah'a bir mektup yazarak kendilerine yardımcı olması talebinde bulunur. Gülperi'nin kendisine yazdığı mektubu alır almaz hemen harekete geçen Şeyhoğlu Şah, iki sevgilinin birbirilerine kavuşmasını sağlamak için Bican adındaki adamını Gence'ye gönderir. İki sevgili, Şeyhoğlu Şah tarafından kendilerinin birbirlerine kavuşmasını sağlamak amacıyla gönderilen Bican'ın yardımıyla başlarından geçen bir dizi maceranın sonrasında evlenerek dünyaevine girerler.

Diri çeşitlemesine göre de öykünün konusu özetle şöyledir:

Feramuz Bey'in oğlu olan Kurbanî, bir adak neticesinde doğmuştur. Okulda okuyan on yedi yaşındaki Kurbanî, babasıyla birlikte ava gider. Bu av sırasında bir Pir'in mezarının başında uyurlar. Kendisine aşk badesi içirilmesini dileyerek yatan Kurbanî, gece düşünde Genceli Abdullah Han'ın Peri adındaki kız kardeşini görür. Bu rüya sonrasında Gence'ye giden Kurbanî, rüyasında görerek âşık olduğu Peri'yi, Abdullah Han'dan istei. Han, Kurbanî'nin gerçek hak aşığı olup olmadığını anlamak için bacısının asıl adını sorar. Kurbanî, Nigar'dır deyince onun hakaşığı olduğunu anlayan Han, bacısını ona vermeye karar vezir. Ancak kızı, oğluna alma düşüncesinde olan Kara Vezir araya girerek Kurbanî'yi sınava tabi tutar. Kurbanî sınavı başarınca Peri, ağabeyi Abdullah Han tarafından Kurbanî'ye verilir. Buna itirazda bulunan Kara Vezir, Mehmet Han'dan yardım talebinde bulunur. Mehmet Han tarafından Kara Vezir'in yardımına göderilen kuvvetler, Kurbanî'den Peri'yi alırlar. Rüyasında kendisine bâde veren Mazannene'nin mezarının başında düşe yatan Kurbanî'ye düşünde, Şah Abbas'tan yar-

dım talebinde bulunmasını söylerler. Şah Abbas, Kurbanî'nin kendisine başvurması üzerine haber gönderdiği Mehmet Han'a, Peri'yi Mazannene Türbesi'nde Kurbanî'ye teslim etmesini ister. Elinde sazıyla Diri Dağı'nda bulunan Mazannene Türbesi'ndeki çeşmede bekleyen Kurbanî, bir yılanın kendisini ısırması sonucunda sevgilisine kavuşamadan yaşamını yitirir. Oraya getirilen Peri, sevgilisinin mezarının başında: "Men âşık gencem haray!
Berde'den gencem haray!
Gurbanî elden getdi,
Mene bir encâm, haray!"

Şeklindeki bayatıyı söyledikten sonra yaşamını yitirir. Bunun üzerine iki âşık yan yana gömülür.

"Âşık Kurbanî Hikâyesi" olarak bilinen bu öykünün farklılıklar gösteren çeşitlemelerinin bazılarında iki sevgilinin birbirilerine kavuşamadan yaşamlarını yitirdikleri görülmektedir ki bu da, hikâyenin henüz tam manasıyla olgunluğa erişemediğinin bir ifadesidir.

ASUMAN İLE ZEYCAN

Doğu Anadolu'da anlatılmasına rağmen diğer halk öyküleri kadar yaygın olmayan "Âsuman ile Zeycan", aynı elmayı bölüşüp yiyerek çocuk sahibi olan iki ana babanın biri kız, biri erkek çocukları arasında meydana gelen aşkı konu edinen bir halk hikâyesidir.

Uzun zamandan beri evli olmalarına rağmen Kaleli Bey adındaki Erzincan beyi ile Derviş Ahmet adındaki kâhyasının çocukları olmamaktadır. Günün birinde tebdili kıyafetle bir geziye çıkan Kaleli Bey ile kâhyası Derviş Ahmet bir yaylada aksakallı bir dervişle karşılaşırlar. Bölüşerek eşleriyle birlikte yemeleri koşuluyla kendilerine bir elma veren derviş, bu elmayı yemlerinin sonrasında Kaleli Bey'in bir kızının, kâhyası Derviş Ahmet'in de bir oğlunun olacağını söyler. Kızın adının Zeycan, oğlanın adının da Âsuman konmasını isteyen aksakallı derviş, doğacak olan bu iki çocuğun birbirileriyle beşik kertmesi nişanlı olduklarını ve büyüdükleri zaman birbirileriyle evlendirilmeleri talebinde bulunur.

Dervişin salık verdiği şekilde kendilerine verilen elmayı bölüşerek eşleriyle birlikte yiyen Kaleli Bey'in bir kızı, kâhyası Derviş Ahmet'in de bir oğlu dünyaya gelir. Dervişin talebi doğrultusunda kıza Zeycan, oğlana da Âsuman adı verilir. Çocuklar büyüyünce birbirini sever ve âşık olurlar birbirilerine. Töreler ve kendilerine elma veren dervişin talebi uyarınca Zeycan babasından istenir. Ancak bu evliliğe şiddetle kar-

şı çıkan karısının etkisinde kalan Erzincan Beyi Kaleli Bey, iki gencin evliliğine karşı çıkarak kızını vermez. Düşlerinde, aksakallı derviş tarafından kendilerine verilen aşk dolusunu içerek âşıklık gücünü elde eden Âsuınan ile Zeycan saz çalarak deyişler söylemeye başlamışlardır.

Bu düş üzerine duygularını birbirlerine şöyle anlatırlar:

Asuman:
İstemem tabibi peymane buldum
Çaresiz dertlere düştüm ne dersin?
Hakkın himmetiyle ummane daldım
Balkır seli gibi çoştum ne dersin?
Zeycan:
Dün gece seyrimde oldum divane
Varlığım kırkların yoludur yolu
Eli bağlı durdum Ande "divan"ında
Sundular bir kadeh doludur dolu

Tüm çabalarına karşın sevdiğine kavuşamayan Asuman, sonunda gurbete çıkar. Giderken mendilini Zeycan'a vererek vedalaşır. Zeycan'da anmalık olarak yüzüğünü ona verir. Kaleli Bey kızını da alıp yaylaya çıkmıştır Asuman'ın yolu buraya düşer.Aşk konusu üzerine inşa edilen halk öykülerinin tamamında olduğu gibi, bu öyküde de sevgilisine kavuşmak için çaba gösteren Âsuman, tebdili kıyafetle huzuruna çıktığı beyden, karşılıklı atışmak için bir âşık ister. Tebdili kıyafet giydiği için Asuman'ı tanımayan Kaleli Bey, âşık olarak kızı Zeycan'ı, Âsuman'ın karşısına çıkarır. Aralarında varılan anlaşma gereği atışmayı kaybeden kişi kazanan kişinin kölesi olacaktır. Atışma belirlenen gün ve yerde gerçekleştirilir. Yapılan atışma neticesinde kaybeden taraf Zeycan olur. Varılan anlaşma gereğince kızı Zeycan'ı Âsumaın'a vermesi gereken Kaleli Bey, kızı vermemekte kararlıdır. Asuman tekrar yollara düşer. Bey olanları anlatıp kendisini karalamasından korktuğından Asumanı öldürtmek ister.Adamlarına onu öldürüp, kanlı gömleğini getirmelerini buyurur Adamlar Asumanı yakalar. Asuman son bir kez Zeycan'ı görmek için yalvarır. Adamlar kabul eder. Asuman yüzüğü gösterip kendini tanıtır. Zeycan adamlara yalvararak sevdiğinin canını kurtarır, beye de kanlı bir gömlek götürürler.Asuman yine yollara düşer. Bir dağ başında tipiye tutulur ve kendini kurtarması için tanrı'ya yakarır. İmdadına yetişen derviş onu kurtarır ve isteği üzerine Asumanı Basra'ya ulaştırır. Asuman burada Afyoncu Dede'nin kahvesine yerle-

şir ve şiirler söyler.Ünü çevreye yayılınca herkes kahveye gelmeye başlar. Bundan hoşlanmayan diğer kahve sahipleri, bir kocakarıdan Asumanı yoketmesini ister. Kadın Asumanı bahçesindeki kuyuya atar. Burada söylediği şiirlerle yardım dileyen derviş Asıman'ı kurtarır. Asuman Derviş'e, sevdiğinden haber getirmesi için yalvarır. Derviş gelip Zeycan'ı görür ve Zeycan sevdiğinden aldığı mendile gül dokuyarak dervişle gönderir. Armağını gören Asıman'ın özlemi dayanılmaz olur ve dervişten kendisini Zeycana kavuşturmasını ister. irlikte Erzincan'a gelirler. Bu sırada Zeycan'ın düğünü yapılmaktadır. Zeycan, aşık olarak konağa giren Asıman'dan yardım ister.

Asuman başından geçenleri valiye anlatır. Vali,Timurpençeden Kaleli beyi öldürmesini ister. Asuman buna engel olur. Dervişin atının bastığı toprağı babasına götürünce kethüdanın gözleri açılır. Beyle anlaşmazlıklarını unutarak tekrar kardeş olurlar. Asuman ile Zeycan ise yedi gün yedi gece süren bir düğünle evlenir ve yaşamlarının sonuna kadar mutlu yaşarlar..

Sözlü kalk edebiyatının birçok müşterek örgelerini ihtiva eden öykünün ana teması; birbirini seven iki gencin, ailelerinin toplumsal bakımdan farklı konumlarda olup denk koşullara sahip bulunmamalarından ötürü ayrı düşmeleridir. Karşılaşılan birçok zorluğa rağmen iki sevgili neticede birbirine kavuşmayı başarır. Çıkış yüzyılı kesin olarak bilinmeyen bu halk hikâyesinin kimi zaman şiirlerle süslenmesi bir âşık anlatması olma olasılığını akla getirmekte ve Âsuman'ın da bir saz şairi olduğu kanısını uyandırmaktadır.

Arap, Ermeni ve Latin harfleriyle Türkçe olarak basılan ve sonu mutlu bir şekilde biten az sayıdaki birkaç halk öyküsünden biri olma özelliğini taşıyan "Âsuman ile Zeycan" öyküsünde Erzincan, Erzurum, Tercan, Murat Suyu ve Basra gibi yer adlarına rastlanılmakta ve Erzincan yöresinde yaygın bir şekilde konuşulmakta olmasından ötürü kaynaklardan bazıları, halk arasında söylenen rivayetleri de değerlendirmeye tabi tutarak öyküde geçen olaylardan bazılarının gerçekten bu bölgede meydana gelebileceğini öne sürerler.

TAHİR İLE ZÜHRE

Tahir `le Zühre Meselesi
Tahir olmak da ayıp değil Zühre olmak da
hatta sevda yüzünden ölmek de ayıp değil.
bütün iş Tahir 'le Zühre olabilmekte
yani yürekte.

Mesela bir barikatta dövüşerek
mesela kuzey kutbunu kefe giderken
mesela denerken damarlarında bir serumu
ölmek ayıp olur mu?

Tahir olmak da ayıp değil Zühre olmak da
hatta sevda yüzünden ölmek de ayıp değil.

Seversin dünyayı doludizgin
ama o bunun farkında değildir
ayrılmak istemezsin dünyadan
ama o senden ayrılacak
yani sen olmayı seviyorsun diye
olmanın da seni sevmesi şart mı?
Yani Tahir 'i Zühre sevmeseydi artık
yahut hiç sevmeseydi
Tahir ne kaybederdi Tahirliğinden?

Tahir olmak da ayıp değil Zühre olmak da
hatta sevda yüzünden ölmek de ayıp değil.

Nazım Hikmet

Bir hükümdarın kızı olan Zühre ile bu hükümdarın vezirinin oğlu olan Tahir arasında gelişen aşkı konu edinen "Tahir ile Zühre", tanınmış, sevilmiş bir halk hikâyesidir. Sadece Türk boyları arasında değil, Ermeni, Gürcü ve Arnavut toplulukları arasında da sevilmiş olan "Tahir ile Zühre" öyküsü, pek fazla bir değişikliğe maruz kalmadan "Tahir Mirza", "Zühre-Tahir" ve "Zohra-Tahar" gibi adlar da almıştır. Ortalama bir sayı ile 15-17'yi bulan halk hikâyeleri arasında "Kerem ile Aslı"dan sonra en çok yaygın olanlar arasında yer alır. Emsallerinin tamamı gibi "Tahir ile Zühre" de yazarı belli olmayan, nerede ve ne za-

man yaşandığı kesin olarak bilinmeyen bir eserdir. Ancak hem nazım, hem de nesir dilinden anlaşıldığı kadarıyla XVII. yüzyıldan bu tarafa ait bir dönemde kaleme alınan bir yapıttır. Öyküniin Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'da tamamen farklı biçimleri bulunmaktadır. Anadolu şeklinde olanında yer adları olarak Mardin Kalesi, Şat Nehri geçtiği için "Tahir ile Zühre" öyküsünün meydana geldiği çevrenin, Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Dicle Irmağı'nın içinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynaklardan birine göre hikayenin konusu özetle şöyledir:

Çok eski dönemlerde bir hükümdar varmış, zenginliği ve şöhretiyle dört bir yana ün salan. Malı, mülkü, ordusu kısaca her şeyi mevcut olan bu hükümdarın yalnızca çocuğu yokmuş. Gitmedik doktor kalmamış. Ancak derdine bir çare bulamamış. Bir çare bulamayınca da kendini zevki sefaya vermiş. Günün birinde, kendisi gibi çocuğu olmayan veziriyle birlikte tebdili kıyafet çarşıda geziye çıkar. Bu gezi sırasında: "Her kim bana altın verirse, Tanrı onun muradını versin" diyen dilencinin birine sadaka verir. Veziriyle birlikte, gezisini tamamladıktan sonra yaptırdığı bahçeye doğru yola çıkarlar. Bu yolculuk sırasında, dinlenmek amacıyla bir ağacın altına otururlar.

Orada dinlenirken kendilerine yakın olan bir ağacın altında duran dervişin yanına varırlar. Yanlarına gittikleri derviş, "Benim hünerlerim vardır" der. Bunun üzerine Padişah, dervişten, gönlünden geçeni bilmesini ister. Derviş, kendilerine: "İkinizin de çocuğu yoktur. Çocuklarınız olmadığı için ikiniz de evlat istiyorsunuz." der. Dervişin doğru söylediğini gören hükümdar ile veziri ondan yardım talep ederler. Cebinden çıkardığı elmayı ikiye bölerek hükümdar ile vezirine veren derviş: "Bu elmayı yerseniz ikinizin de birer çocuğu olacak. Padişahın kızı, vezirin de oğlu olacak. Ama büyüyünce onları birbirinden ayırmayacak ve ikisini evlendireceksiniz." der. Sevinç içerisinde eve dönen hükümdar ile veziri dervişin kendilerine verdikleri elmayı yedikten sonra o gece hanımlarıyla birlikte olurlar. Bu birliktelikten hamile kalan hükümdarın hanımı ile vezirin hanımı dokuz ay on gün sonra doğururlar. Dervişin söylediği gibi hükümdarın bir kızı, vezirin de bir oğlu olur. Kıza "Zühre", oğlana da "Tahir" adı verilir.

Böylece birlikte büyüyen Tahir ile Zühre hocaların en tanınmışlarından ders alır ve çok zeki oldukları için kısa süre içinde pek çok şey öğrenirler. On yaşına geldiklerinde gönlünü Tahir'e kaptıran Zühre, uykuda olduğu sırada Tahir'i öper. Kardeş olduklarını zannedeni Ta-

hir, Zühre'nin yaptıklarına çok kızar. Günün birinde Tahir, gene kendisini öpen Zühre'ye bir tokat atar. Buna çok üzülen ve incinen Zühre; "Tanrım! Benim sevdamın yarısını Tahir'e ver" diyerek dilekte bulunur. Zühre'nin dileği kabul görünce Tahir de Zühre'ye âşık olur. Ancak bu kez de Zühre, kendini naza çeker. Daha sonra kardeş olmadıklarını öğrenen Tahir ile Zühre birbirine âşık olurlar. Gün geçtikçe bağlılıkları daha da artan Tahir ile Zühre sazlarını alarak birbirilerine türkü söylemeye başlarlar. Bunu gören Arap köle, hükümdarın karısını durumdan haberdar eder. Öte yandan kızının büyüdüğünü gören hükümdar, ikisini evlendirmenin zamanının geldiğini söyler. Kendi kızının padişah oğluyla evlenmesini isteyen karısı buna karşı çıkar. Ancak aşıkların durumuna gözleriyle tanıklık eden hükümdar onları evlendirmeye karar verir. Tam bu sırada Tahir, rüyasında iki siyah köpeğin kendisine saldırdığını görür. Ne yazık ki aradan fazla zaman geçmeden Tahir'in rüyası gerçekleşir. Hükümdarın karısı, kocasına, sihirbaz cadıya yaptırdığı büyülü şerbeti içirince hükümdar bu kararından vazgeçerek Tahir'i saraydan kovdurur. Bunun üzerine Tahir, aşkıyla yanıp tutuştuğu Zühre'nin sarayının önüne gelerek ona sitem dolu türküler söyler. Durumu dadısından öğrenen Zühre, Tahir'i durum hakkında haberdar eder.

Bu durıma gözleriyle tanıklık eden Arap köle, hükümdarı durumdan haberdar eder. Hükümdar bu defa Tahir'i Mardin'e sürgüne yollar. Mardin zindanlarında yedi yıl hapis yatan Tahir, dua ettiği Tanrı'dan kendisini zindandan kurtarmasını ister. Duaları kabul olan Tahir, boz atına binerek zindanın kapısından içeri giren Hızır tarafından alınarak uyur halde Zühre'nin kapısının önüne bırakılır. İki âşık o günden sonra gizlice buluşarak zevki sefa sürerler. Tam bu sırada Tahir gene bir rüya görür. Rüyasında kara köpeklerin saldırısına uğradığını gören Tahir'in rüyası gene çıkar. Çünkü kendilerinin yaptıklarından haberdar olan Arap köle gene durumu hükümdara bildirir. Bunun üzerine Tahir, üstü açık bir sandık içinde Sat suyuna atılır. Bunu haber alan Zühre, Sat Suyu'nun kenarında sarayı bulunan Göl Padişahı'nın kızlarına mektup yazarak onlardan Tahir'i kurtarmalarını ister. Tahir'i bulan Göl Padişahı'nın üç kızı da onu sevmeye başlarlar. Bundan ötürü günün birinde kavgaya tutuşurlar. Bu kavgadan haberdar ola Tahir, oradan kaçar.

Göl padişahının sarayından kaçmayı başaran Tahir, bir çeşme başında dua ederek uyur. Kişneyen bir at sesiyle uyanan Tahir, gözlerini kapatarak yanında beliren dervişin atına biner. Bir süre sonra dervişin talimatıyla gözlerini açan Tahir, kendini Zühre'nin sarayının önünde bulur. Hemen Zühre'nin dadısına giderek dertleşir. Tam o sırada da-

vul zurna sesleri duyan Tahir, dadısından Zühre'nin evleneceği haberini alır. Kadın giysisi giyerek düğüne katılır. Kendini Zühre'ye tanıtır. Ertesi gün için Zühre'yle kaçmaya karar verirler. Bunu öğrenen Arap köle, hemen hükümdara haber verir. Bunun üzerine Tahir'i yakalatan hükümdar, mecliste kızının adını anmadan üç türkü söylenmesi durumunda kendisini affedeceğini söyler.

Bunun üzerine Tahir iki türkü söyler. Tam üçüncüye başlayacakken Zühre içeri girer. Zühre'nin içeri girdiğini gören Tahir, üçüncü türküde onun adını kullanır. Hükümdar, hemen Tahir'in boynunu vurdurma kararı alır. Cellat Tahir'in boynunu vurmadan önce Tahir, canını alması için Tahrı'ya yakarır. Duası kabul olur ve Tahir oracıkta ölür. Bu duruma gözleriyle tanıklık eden Zühre aklını yitirir. Hekimler bu duruma çare bulamazlar. Hatta iyileşmesi için Tahir'in etini yedirmeye çalışırlar. Ancak bunu dadısndan öğrenen Zühre, Tahir'in mezarının başına giderek canını alması için Tanrı'ya dua eder. Duası kabul edilen Zühre hemen oracıkta yaşamını yitirir. Zühre'ye aşık olduğu için haberi alır almaz mezara koşan Arap köle kendisini hançerleyerek yaşamına son verir. Hükümdar, kızını Thir'e vermediği için nedamet duyar. Ancak iş işten geçmiştir artık. Bir zaman sonra âşıklar yan yana kazılan mezarlara gömülürlerken Arap köle de onların baş uçlarına kazılan mezara defnedilir.

Bir zaman sonra mezarları ziyaretgâh olarak kullanılan bu iki âşıktan Zühre'nin mezarında beyaz bir gül fidanı, Tahir'in mezarında da kırmızı bir gül fidanı bitermiş. Arap kölenin mezarından biten bir kara çalı bu iki gülün birleşmesine engel olurmuş.

Bir başka kaynağa göre de hikâye özetle şöyledir:

Uzunca bir zamandan beri evli olmasına rağmen hiç çocuğu olmayan bir hükümdar, günün birinde kendisi gibi çocuğu olmayan veziriyle birlikte tebdili kıyafetle bir geziye çıkarlar. Yolda yürürlerken aksakallı bir dervişle karşılaşırlar. Karşılaştıkları derviş kendilerine bir elma verir. Bu elmayı bölüşerek eşleriyle birlikte yemelerini salık veren derviş, bu elmayı yedikten sonra hükümdarın bir kızının, vezirin de bir oğlunun olacağını, kıza "Zühre", oğlan çocuğuna da "Tahir" adının verilmesini ve büyüdükleri zaman ikisinin birbiriyle evlendirilmesini söyleyerek ortadan kaybolur. Yürüyüş sonrasında eve dönen hükümdar ile veziri, aksakallı derviş tarafından kendilerine verilen elmayı bölüşerek eşleriyle birlikte yerler. Yedikleri elmadan sonra hamile kalan hükümdarın karısı ile vezirin karısı hamile kalır, vakti zamanı gelince de do-

ğum yaparlar. Aksakallı dervişin kendilerine söylediği gibi hükümdarın bir kızı, vezirin de bir oğlu olur. Dervişin tavsiyesine uyularak kız çocuğuna "Zühre", erkek çocuğuna da "Tahir" adı verilir. Birlikte büyüyen bu iki çocuk, ergenlik çağına geldiklerinde, babalarına elma vererek onların dünyaya gelmelerini sağlayan aksakallı derviş, onlara aşk badesi içirerek onların birbirine âşık olmasını sağlar. Bu olaydan sonra saz çalıp deyişler söylemeye başlayan Tahir ile Zühre âşık olurlar. Kendilerine elma vererek çocuklarının olmasını sağlayan aksakallı dervişin nasihatına uygun davranan hükümdar bu iki hak aşığını evlendirmeye karar verir. Hükümdar tam da onları evlendirmek üzere iken "Karadiken" adındaki zenci köleleri, Zühre'nin Tahir ile evlendirilmemesi için Zühre'nin annesini kışkırtarak dolduruşa getirir. Bunun üzerine zenci köleleri Karadiken tarafından kışkırtılan anne, yaptırdığı çeşitli büyü, efsun ve kocakarı ilaçlarıyla hükümdar olan kocasını verdiği kararından caydırır. Verdiği sözden vazgeçen hükümdar, kızını Tahir'e vermeyeceğini söyleyerek kızının Tahir ile buluşmalarını yasaklar. Hükümdarın bu yasak kararından sonra iki sevgili gizli gizli buluşmaya başlarlar. Onları gizlice takibe alan zenci köle Karadiken, iki sevgilinin her buluşmasını hükümdara rapor eder. Bunun üzerine gazaba gelen hükümdar, Tahir'i Mardin Zindanı'na attırır.

Zindandaki cezasını bitirdikten sonra çıkan Tahir, başından geçen çeşitli maceraların ardından vatanına dönerken, Zühre de annesinin ve babasının zoruyla başka biriyle nişanlanır. Sevgilisinin zor kullanılarak başka biriyle evlendirileceğini haber alan Tahir, düğün gecesi ihtiyar bir ozan kılığına bürünerek Saray'da yapılan düğüne katılır. Bir yolunu bulup baş başa kaldıkları Zühre'yle kaçmaya karar verirler. Kendilerini gizlice takip eden zenci köle Karadiken, hükümdarı durumdan haberdar eder. İki sevgili kaçmaya çalışırlarken hükümdar tarafından kendilerine emir verilen sarayın silahlı askerleri, leş kargaları gibi Tahir'in üzerine üşüşürler. Tahir birçoğunun hakkında gelirse de neticede kementle ele geçirilir. Hükümdar, kementle ele geçirilen Tahir'i cellâtlara parçalatıp etlerini lime lime ettirir. Durumdan haberdar olunca deliye dönen Zühre, annesine ve babasına çok içli sitemlerde bulunarak lânetli şiirler söyler. Sonra lime lime edilmiş sevgilisinin üzerine kapanarak:

"Hey tatarlar tatarlar
Birbirine ok atarlar
Çarşıda et tükenmiş
Tahir'in etin satarlar"

Diye şiir söyleyip ağlayarak sevgilisinin yanında can verir.

Öte yandan kızları Zühre'nin lânetli bedduasına maruz kalan annesi ile babası da kıvrıla kıvrıla yanarak can verirler. Kötülüklerin tamamını Zühre'ye olan ümitsiz aşkından ötürü yapan zenci köle Karadiken de koşarak iki sevgilinin arasına düşer ve bir anda alev alarak cayır cayır yanmaya başlar. Yan yana gömülen bu iki bahtsız sevgiliden Zühre'nin mezarından beyaz bir gül, Tahir'in mezarından ise kırmızı bir gül biter. Ama her ne hikmetse toprakta bile aralarına giren Karadiken'in mezarından da bir karaçalı bitermiş. Bu karaçalı, orada bile iki gülün birbirine kavuşmasına engel olurmuş.

Bu hikâyenin ele alındığı belli başlı Türkçe eserlerin içinde "Hikâye-i Tahir ile Zühre (1850–1924)"yi, "Kıssa-i Tahir ile Zühre (1889)"yi, Muharrem Zeki Korgunal'ın "Tahir ile Zühre (1931–1942)"sini, Süleyman Tevfik Özzorluoğlu'nun "Tahir ile Zühre (1936)"sini, Eflatun Cem Güney'in "Tahir ile Zühre (1960)"sini, Afşar Timuçin'in "Tahir ile Zühre (1968)"sini ve Fikret Türkmen'in "Tahir ile Zühre (1983)"sini saymak mümkündür.

LEYLA İLE MECNÛN

Leyla ile Mecnun Doğu İslam yazınının en ünlü konularından birinin kadın ve erkek kahramanlarının adlarıdır. Araştırıcıların kimilerine göre "Mecnun", 700 yıllarına doğru yaşamını yitiren Kays bin el-Mülevveh el-Amiri adındaki şairin lakabıdır. Leyla'nın asıl adı ise Leyla binti Mehdi bin Sadi'l-Amiri veya kısaca Leyletu'l-Amiriye'dir. Mecnun lakaplı bu Bedevî şairi ile Leyletu'l Amiriye arasında geçen bu serüven X. yüzyıldan itibaren Arap yazınında ele alınmıştır. Ayrı konu şeklinde işlendiği gibi küçük şiir parçalarına da konu edilmiş ve ölümsüz aşkın sembolü şeklinde üne kavuşmuştur.

Öykünün konusu kısaca şöyledir:

Beni Amir (Amroğulları) Necid çöllerinde yaşayan bir Arap kabilesidir. Bu kabilenin önde gelen iki ailesinden birinin oğlu, ötekinin de kızı vardır. Oğlanın adı Kays'dır. Kızın adına da saçlarının renginin gece kadar siyah olmasından ötürü Leylî(Leyla) derler. Kays ile Leyla küçük yaştan itibaren birbirine ilgi duyar ve âşık olurlar birbirlerine. Kays'ın Leyla için söylediği şiirler dillerde dolaşır olmaya başlamıştır. Bundan ötürü Leyla'nın babası, adını dillere düşürdüğünü gerekçe göstererek kızının Kays'la evlenmesine engel olur ve Kays'la görüşmesin

diye kızını çadıra kapatır. Kays, sevgilisi Leyla'yı göremeyince çöllere düşer ve bir zaman sonra da Mecnun (deli) diye anılır olmaya başlar. Kays'ın babası Leyla'yı babasından isterse de babası kızı vermez. Eski sağlığına kavuşur umuduyla Kâbe'ye götürülür. Tanrı'dan aşkının ve derdinin daha da arttırılması dileğinde bulunan Kays'ın bu dileği kabul görür ve Kays, çöllerde yabani hayvanlarla birlikte yaşamaya başlar. Mecnun çöllere düştüğünde babası, Leyla'yı İbn-i Selâm adında biriyle evlendirir. Ancak cinlere yakalandığını öne süren Leyla, kocası İbn-i Selâm'a yaklaşmaz, ondan sürekli uzak kaçar. Bunun üzerine Mecnun'u çok seven Nevfel adındaki bir kabile reisi Leyla ile evli olan İbn-i Selâm'a savaş açar. İbn-i Selâm ölür. O ölünce Leyla, Mecnun'u aramaya başlar. Neticede buluşurlar. Ancak artık Leyla'nın kendisine değil, hayaline âşık olan Mecnun, onu tanımaz ve kendisini kovar. Bu duruma çok üzülen Leyla, bir zaman sonra kahrından ölür. Leyla'nın öldüğünü haber alarak onun mezarının başına gelen Mecnun da oracıkta ruhunu teslim eder.

Karagöz vb. Türk halk yazını ürünlerinde "Leyla ile Mecnun" olarak bilinen bu yapıtın, Fars yazınında bu konuda yazılan mesnevilerin orijinal adı,"Leyli vü Mecnun"dur.

Arap yazınında Ebu'l-Ferec el Isfahani, Halid bin Kulsüm, Ebu Bekrü'l-Valibi, İbnü'l-Müberred (ö.1504), Şemsüddin Ali bin Tulunu's-Salihi benzeri yazarlarca farklı şekillerde ve bölük pörçük bir şekilde işlenen "Leyla vü Mecnun" hikâyesi bir bütünlük içinde ve mesnevi şeklinde ilk defa İran'da ele alınmıştır. Bir Arap efsanesi kaynak alınarak Fars ve Türk yazınlarında kaleme alınan mesneviler olan "Leyla ile Mecnun", Türk şiirinde XV. yüzyılın ikinci yarısında Nevaî, Şahidî ve Hakirî tarafından büyük birer mesnevi şeklinde ele alınarak işlendi. Bu üç mesneviden birincisi Çağatay, ikincisi Osmanlı, üçüncüsü de Azeri lehçesiyle kaleme alınmıştır. Nevaî ile Fuzulî tarafından kaleme alınanlar bir tarafa, Türkçe kaleme alınan "Leyla ile Mecnun" mesnevilerinin en güzelidir, 1483 yılında kaleme alınmıştır. İranlı şair Camî tarafından kaleme alınan Farsça mesnevi, Nevaî'nin Türkçe yapıtının yazılmasının ardından, Nevaî'nin ricası ve özendirmesi üzerine kaleme alınmıştır. Bilindiği üzere Nevaî, Türkçe'nin Farsça'dan daha üstün bir şiir dili olduğu çabası içine girmiştir.

Yalnız Fuzulî tarafından Azeri lehçesi ile kaleme alınan eşsiz yapıt, Genceli Nizamî tarafından kaleme alınan hariç, Farsça ve Türkçe kaleme alınmış "Leyla ile Mecnun"ların tamamının önüne geçmiştir. Türkçe yazılmış mesnevilerin en ünlüsü ve en güzeli olarak kabul gören

bu yapıt, otuz kezden daha fazla basılmış, 8–10 dile tercüme edilmiş ve opera olarak bestesi yapılmıştır. Oldukça güzel gazellerle süslenmiş olan bu yapıt, Bağdat Beylerbeyi Veys Paşa'ya sunulmuştur.

XV. yüzyılın sonlarında kaleme alınan Ak Şemsettinzade Hamdullah Hamdi ile 1660'a doğru kaleme alınan Kafzade Faizî'nin mesnevileri, Türkçe'de kırk defa kadar yazılan "Leyla ile Mecnun"ların en tanınmışları arasında yer alır. Ahmet Paşa, Necatî, Hayalî, Fuzulî'nin oğlu Fazlî ve Celalzade Salih Çelebi gibi XV-XVII. yüzyıllarda tanınmış Türk şairleri tarafından kaleme alınmış "Leyla ile Mecnun" adlı yapıtlar yitik durumdadırlar.

Türk halk edebiyatının isimsiz yapıtları arasında yer alan "Leyla ile Mecnun"ların hemen hemen tamamı Fuzulî tarafından kaleme alınan eserden esinlenmiştir. Şahidî, Ahmet Rızvan (ü.15.-16.yy.), Behiştî, Kadimî (ü.16.yy.), Celalzade Salih (ö.1565), Celilî, Sevdayî (ü.16.yy.) , Larendeli Hamdi (16yy.), Halife (ö.1572), Kul Atâ Azerî (ü.16.yy.), Örfî Muhammed (ü.18.yy.), Türkmen şairi Andelib ile Azeri şairi Nakâm(ü.16.yy.) gibi şairleri, Türk yazınında "Leyla vü Mecnun" mesnevisi yazan başka şairler arasında saymak mümkündür. Bunların yanı sıra ele geçmemekle birlikte XV. yy.da Ahmed Paşa, Hayatî, Türabî, Malıvî, XVI. yy.'da Çakerî, Halili, Arif Fethullah, Sinan Çelebi, Zamirî, Muhyî, Muhibbî ve Muidî gibi şairlerin de "Leyla vü Mecnun" mesnevileri kaleme aldıkları bilinmektedir.

Son derece büyük ilgi gördüğü Fars yazınında, XII. yüzyılda yaşayan ve efsaneyi ilk kalemle aldığı mesnevisine konu olarak seçen Genceli Nizamî, 1188 yılında konuda birtakım değişiklikler yaparak mesnevilerinin en ünlüsü olan "Leyla vü Mecnun"u yazmıştır. Bu mesnevi doğrudan Arap kaynaklarına dayanır. Bundan sonraki şairler, bu benzersiz başyapıtı öyle ya da böyle taklit etmişlerdir. Bu konudaki başarılı yapıtlardan biri de 1299 yılında kaleme alınan Emir Hüsrev'in "Mecnun-u Leyli"sidir. Cami tarafından 1480 yılında kaleme alınan mesnevi de oldukça ünlüdür. 1510 yılına doğru aynı konuda bir mesnevi yazan Cami'nin yeğeni Hatifî de bu yapıtıyla büyük üne kavuşmuştur. Bu eserlerin dördü de Farsça "Leyla ile Mecnun"ların örnek yapıtlarıdır. İran yazınında aynı konuyu ele alan şairler arasında Hüsrev-i Dehlevî, Mektebî (ö.1512), Katibî (ö.1436), Derviş Eşref (ü.15.yy.), Süheylî (ö.1502) ve Misali-i Kâşânî (ö.15.yy.) gibi şairleri de saymak gerekir. Genceli Nizamî tarafından kaleme alınan "Leyla vü Mecnun" mesnevisi 1943 yılında Ali Nihat Tarlan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

X. yy.'da Arap yazınında yaygın hale gelen bu söylence; Mecnun'a mal edilen şiirler arasına nesirler ilave edilmek suretiyle hikâye şekline dönüştürüldü.

"Leyla vü Mecnun" hikâyesi halk yazınına da konu edilmiştir. Daha çok Fuzulî tarafından kaleme alınan eserle benzerlik taşıyan bu hikâyeler sade bir dille ve resimli bir şekilde, kimi zaman da araya şiirler serpiştirilmek koşuluyla kitap şekline dönüştürülmüş, 1847 yılından itibaren pek çok defa taş baskı olarak basılmış ve Karagöz oyunları arasında da yer almıştır. Mutlu sonla biten bu eserlerde Leyla ile Mecnun'un aileleri İstanbul'a gelmiş şekilde gösterilir ve iki âşık, Hacivat vasıtasıyla birbirine kavuşmayı başarırlar.

Rusça, Ermenice, Almanca gibi dillere de çevrilmiş olan "Leyla vü Mecnun" hikâyesi pek çok kere filme alınmış ve operaya uyarlanmıştır.

ARZU İLE KAMBER

Yüzyıllar önce Suriye taraflarında köyün birinde çok yoksul biri yaşarmış. Adı Kamber'miş. Bir zaman sonra babası ölmüş ve Kamber, Daraz Beyleri köyünden gelin gelen garip annesiyle tek başına kalakalmıştır köyde. Babasının, kendi köylerinde bulunan dayısının koyunlarını gütmeye başlamış. Koyunlarını güttüğü ve aynı zamanda en yakını olan adamın üç kızı varmış. Adam, yeğeninden kendisine yadigâr kalan Kamber'i çok severmiş. Hatta günün birinde Kamber'e: "Oğlum benim koyunlarımı güt, ben başka bir yabancı çoban tutmayayım, sen de kızlarımdan hangisini beğenirsen onu sana nikâhlayayım" demiş.

Bir zaman sonra köyde çobanlık yapan Kamber'in annesi vefat etmiş. Annesinin vefatından sonra Kamber bir başına kalmış koca köyde. Zamanla gelişip büyüyen Kamber, çok yakışıklı bir karayağız delikanlı olmuş. Aynı köyde babası, annesi öldüğü için babaannesiyle birlikte kalan güzelliği dillere destan Arzu adında bir kız varmış.

Kamber'in yakışıklılığını o da duyar, Kamber de onun güzelliğini duyar ama Arzu'yu nerede görecek, bir türlü göremez... Ama Arzu onun koyunları suladığı köy çeşmesine bir gün testisini doldurmaya gider ve Kamber'i çeşme başında yatarken görür. Testiyi doldurur ve biraz gürültü çıkarır ve Kamber'in uyanmasını sağlar. Ama Kamber bu kıza bir şey söyleme cesaretini kendinde bulamaz. Kız kolundan bileziğini çıkarır ve çeşmenin testilik taşına koyar (böyle testileri kadınlar dalına kolay yüklenebilmesi için özel testi taşları vardı çeşme başlarında) ve gider. Yarım saat sonra gelir ve bileziğini bulup bulmadığını, görüp görmediğini Kamber'den şu dörtlükle sorar:

Arzu:
Ben testimi doldurdum
Doldu diye kaldırdım
Yıkılası şu pınarda
Ben bileziğimi çaldırdım.

Kumber:
Ben pınara varmadım
Elimi yüzümü yumadım
Gözüm kör olsun Arzu
Ben bileziğini bulmadım.

Aslında bileziği alan Kamber'e bir cesaret gelir ve kıza şu dörtlüğü söyler:

Kumber:
Evimizin önü suluk
Su çekerler tuluk tuluk
Bileziğini bulanı gelin Arzum
Ne var acaba müştuluk(müjde).

Arzu da şu cevabı verir hemen:
Evimizin önü suluk
Su çekilsin tuluk tuluk
Bileziğimi sen bulduysan Kamber ağam
Arzu kız sana müştuluk.

Kamber de bileziği verir ve Arzu ile tanışırlar. Sohbet etmek üzere her gün çeşme başında buluşmaya başlamışlar. Ancak durumdan haberdar olan Arzu'nun cadı nenesi Arzu'yu bu sevdadan vazgeçirmeye çalışır. Bu arada Kamber'in dayısı da duyar. Bu olaylardan haberdar olan dayı kızları kıskançlıklarından ötürü Kamber'e kötülük yapmak isterse de akıllı ve olgun bir insan olan dayı buna izin vermez. Kamber'i koyun çobanlığından uzaklaştırır. Ama Kamber'i yanına çağırıp "Kamber oğlum eğer başın sıkışırsa maddi manevi senin her zaman destekçin ve yanında olacağım, sen bana yeğeninin emanetisin" der.

Kamber artık Arzu'nun sevdasından dağlarda, köylerde gezer olur, gözü başka kimseleri görmez. Bir gün Arzu'nun ninesi cadı kadın bunların sevdasına engel olamayacağını anlayınca Arzu'ya der ki: "Arzu kızım, bugün Kamber'i yemeğe çağır ona bir yemek yedirelim ve sizin

işinizi konuşalım." Aslında fikri Kamber'i zehirlemekmiş... Arzu sevinçle Kamber'e koşar ve der ki: "Kamber ağam, ninem seni bu akşam yemeğe çağırdı, nihayet gönlü seni sevdi. Bizim sevgimize saygı gösterdi." Eve gel nine çeşitli yemekler hazırlıyor... Köyde bir tanıdıklarının çırağı olan Arap, Arzu'nun evine girer... Arzu bu Arap ile ninenin konuşmalarını duvarın ardından dinler. Arap çok şiddetli bir zehir getirmiştir. Yemeklere bu zehir atılacak ve o gece Kamber zehirlenip öldürülecek. Nine Arap'ı da kandırıyor... "Arzu'yu bu Kamber'den kurtaralım sana veririm" diyormuş. Akşam Kamber sevinçle Arzu'nun evine gelir ve bakar ki yemekler sofraya konmuş, envai çeşit hepsi türüm türüm, birbirinden güzel ama Arzu bir kenarda surat asmış duruyor.

Kamber aşk dili ile Arzu'ya şu dörtlüğü söyler:
Arzum yasa batmışsın
Kaşını gözümü çatmışsın
Sofraya teklif olmuyor gelin Arzun
Sen sofraya yan bakmışsın.

Arzu Kamber'e dönerek:
Arzun yasa dünden battı
Kaşını gözünü çattı
Sofraya yan bakılmaz amma Kamber ağam
Domuz ninem ağu kattı.

Bunları işiten Kamber sofraya tekmeyi vurur, evden çıkar gider. Yine çıkıp dağlara gidecektir... Arzu ile son bir kez konuşmak isterler ve kapı önünde gizlice buluşurlar... Arzu "Kamber ağam senin Daraz beğleri köyünde dayıların yok mu?"

-"Var",

-"Eee git onları alıp gel, beni onlarla kaçır" der.

Kamber bu fikre sıcak bakar ve doğru Daraz beğleri köyündeki dayılarına gider ve yardım ister. Onlar da "hay hay yeğenim gidelim" derler. Birkaç atlı gelirler ama köy uzak olunca 8-10 günde ancak gelirler.

O gece Arzu ile kamberin konuşmalarını duyan cadı karı köyün mezarlıkları arasına bir ateş yakar, elinde bir yağ tavası orada bişi yapmaya başlar. Ve Kamber dayıları ile yanına gelir sorar "ne oldu nine ne yapıyorsun burada böyle?" Cadı karı yalandan, numaradan başlar ağlamaya ve derki: "Hay Kamberim sen gidince Arzum senin buralardan kaçıp gittiğini düşünerek gara sevdandan yataklara düştü ve öldü,

onun bişisini pişiriyorum" der. Kamber buna çok üzülür ve dayılarına der ki, "Dayılarım size çok eziyet oldu ama kusura bakmayın, ne yapalım bu bizim kaderimiz, siz gidin artık size ihtiyacım yok, Arzum ölmüş" der. Dayıları atları ile geriye dönerler giderler. Ertesi gün Kamber köyde üzgün dolanırken bir de bakar ki Arzu karşısına çıkar ve şöyle bir beyit atar:

Evimizin önü badem
Çıkam dallerin ufadem (ufak ufak kırmak)
Seni Daraz beğlerine gitti derler
Kamber ağam hani senin ile gelen Adam.

Sözü Kamber alır:
Evimizin önünde badem
Çıkam dallerin ufadem
Daraz beğlerine gitim anma gelin Arzum
Geri döndü gelen Adam.

Artık bu kadar uğraşmadan sonra kavuşamayacaklarını akıllarına koyan gençler, başka başka bahaneler ararken Arzu'nun ninesi başka bir köye haber salar. Orada sözü geçen ve zengin bir adamın oğluna arzuyu nişanlamak ister. Kim istemez Arzu kızı. Çok güzel. Güzelliği dillere destan bir kız. Köye habire dünürcüler gelip gitmektedir... Nihayet iş tamam olur o yabandan gelenlerin oğluna Arzu nişanlanır. Yine Arzu ile Kamber bir buluşmalarında şu kararı alırlar: Kız o köye gelin giderken "ben Kamber'in atından başka ata binmem" diyecek ve Kamber de atını gelinin altına çekecek, giderken yolda bir fırsatını bulup beraber kaçacaklar.

Nihayet gün gelir çatar, Arzu kayınpederi olacak adama der ki: "Ben Kamber'in atından başka ata binmem, benim gelin atını Kamber'in atı olacak." Kayınpederi olacak adam da buna rıza gösterir ve nihayet Arzu, Kamber'in eyerlenmiş atına biner. Önde çalgılar çengiler o damadın köyüne doğru gelin alayı yürür. Burada Kamber hüzünlenir ve şu beyti atar:

Altaylar doru taylar
Geçilen coşkun çaylar
Yiğit garip olursa
Nişanlısını el paylar

Kız atın üstünden bu kaçışın bu kalabalıkta zor olacağını tahmin edince şöyle bir beyit de o atar:

Vay mengiler mengiler
Çalmaz olsun çengiler
Sana yaramayan ak topukları Kamber ağam
Goy sıksın şu üzengiler.

Ve üzengiye ayağını sıkıştırır(üzengi atın eyerindeki ayak basacak alet) ve artık güveyinin köyüne yaklaşılmıştır, ayrılık yakındır.

Alır Kamber sözü diline:
Arzum gelin atında
Elleri eyer kaşında
Seni eller saracak gelin Arzum
Saçlar savrulur başında

Bu hüzünlü havaya ağlayan Arzu atın üstünden şöyle seslenir:
Eyer kaşımı yatayım
Nasıl çalım satayım
Atımı çeken Kamber ağam
Dön de yüzüne bir bakayım.

Kamber döner Arzu'ya bakar ve şöyle der:
Yel eser kum savrulur
Can başımda çevrilir
Eğil de bir yol öpeyim gelin Arzum
Şimdi yolumuz ayrılır.

Ve gelin kalabalıkta kimseler görmeden bir öpücük verir Kamber'e...

Ve Kamber o anda kendinden geçer, gözleri yaşarır, içten bir ses ile şöyle der:

Koyun kuzudan olur
Ekmek pazıdan olur
Bunlar Allah'ın emridir gelin Arzum
Her şey yazıdan olur.

Kadere rızadan sonra da şu bedduada bulunur Kamber:
Vardığın gün yârin ölsün
Ak topuklar bana kalsın

Kavuşmak mahşere kaldı Gelin Arzum
İki beden birbirini bulsun.

Böylece atın yularını salıveren Kamber gelin kafilesinden ayrılır ve oracıkta yol kenarında adeta taş gibi donar kalır.

At gelini götürür ve güvey evine indirir. Gece güveyi gerdeğe katılır. Ve geleneklere uygun olarak hemen iki rekât namaz kılmak için zifaf odasında hazır olan seccadeye namaza durur. Bir müddet durduktan sonra odanın bir kenarında oturmakta olan Arzu güveyiye namazın bitmedi mi elin oğlu der ve hafifçe dokunur. Damat olduğu yere yığılıp kalır, adam ölmüştür. Arzu hemen evden dışarı seslenir, "gelin ağalar oğlunuz öldü" der onlar da acılarından Arzu geline filan bakmazlar... Arzu evden çıkar. dağlara doğru koşmaya başlar. O güveyinin öldüğü anda Kamber de o atı bırakıp kaldığı yerde o da ölmüştür.

Arzu dağa gider at ise Kamber ağasının başına gider başlar orada acı acı kişnemeye başlar. Bu atın sesini duyan Arzu gelin bakar ki at kişneyip durur. "Bu... Kamber'in atının sesi" diye ses gelen yana varır, bakar. Kamber yerde yatıyor. Arzu da dua eder "Allah'ım benim canımı da şuracıkta al, beni Kamberimden ayırma" der. Allah duasını kabul eder ve o da Kamber'e sarılı vaziyette ölür. Arzu'dan hiç haber alamayan nine cadı karı Arzu'yu verdiği köye gider. Ve acı durumu öğrenir... Kamber'in kayıp olduğu yere koşarak gelir bakar ki Arzu ile Kamber orada, kucaklaşmış ölü vaziyette yatıyorlar. Onların bu sevda durumunu hiç kendi içine sindiremeyen cadı karı da Allah'tan o anda ölüm ister ve Arzu ile Kamber'in aralarına yatar. Onunda isteği Allah tarafından kabul edilir, o da oracıkta ölür. "Arzu ile Kamber iki gül ağacı olurlar tam büyüyüp birbirlerine kavuşacakları zaman aradan cadı karının cesedi diken olarak çıkar, onları asla kavuştırmazmış" derlerdi eski atalarımız.

Hacca giden hacıların yolu üzerinde imiş bu mezarlar, her yıl hacılar bu çatla dikeni denen cadının dikenini aralarından keserlermiş ama öbür yıl yine büyürmüş... Allah onlara gani gani rahmet eylesin. Masala göre onlar eremenmiş muradına ama biz yine de çıkalım kerevetine.

Bir başka kaynakta da konu şöyle dile getirilmektedir:

Birbirilerini kardeş zannederek büyüyen iki aşığın serüvenlerini konu edinen türkülü bir halk öyküsüdür.

Konusu kısaca şöyledir:

Kamber, Horasanlı Behram adındaki bezirgânın oğludur. Kervanları bir yolculuk sırasında haramilerin baskınına maruz kalır. Annesi, babası ve yanında bulunan öeki yakınları bu baskın sırasında öldürülen Kamber, çocukları olmayan bir aile tarafından evlat edinilir. Ancak bir zaman sonra Kamber'i evlat edinen ailenin bir kızları dünyaya gelir. Ailesi, yeni dünyaya gelen kızlarına "Arzu" adını verir. Bu iki çocuk birbirilerini kardeş zannederek büyürler. Arzu'nun babasının yaşamını yitirmesinden sonra kardeş olmadıklarını öğrenen ve artık gençlik çağına gelen bu iki gencin, birbirilerine karşı olan duygularında bir farklılık meydana gelir. Bu duygular, zaman içerisinde tutkulu bir aşka dönüşür. Tüm istekleri her zaman birlikte olmaktır. Günün birinde bir tesadüf sonucu bahçede baş başa kalırlar. İkisi de anlatılması zor duygularla doludurlar. Söze nereden başlayacaklarını, nasıl konuşacaklarını bilemez durumdadırlar. Bir süre konuşmadan öyle yüzyüze bakınıp dururlar. Sonra Kamber şunları söyler:

"Eğdirme kaşını bakmam yüzüne
Ben gibi ateşler düşsün özüne
Yemesem içmesem baksam yüzüne
Şekerden, kaymaktan baldan ziyade"

İçi titreye titreye sevgilisi Kamber'in söylediklerini dinleyen Arzu'nun cevabı şöyle olur:

"Âşık candan bıkar yârinden bıkmaz
Ölse de aşığın sırları çıkmaz
Benim gönlüm olur olmaza akmaz
Kaptırdım gönlümü ben Kamber'ime"

Ancak ne var ki Arzu'nun annesi bu iki sevgilinin aşklarına engel olur, sevdalarına onay vermez. Hatta bir defasında kendisinden kurtulmak amacıyla Kamber'i zehirleme teşebbüsünde bile bulunur. Ama Kamber, sevgilisi Arzu'nun ikazı sayesinde ölümden kıl payı kurtulur.

Bu olayın sonrasında artık o evde durmayan Kamber, dağlara çıkar. Kamber'in dağa çıkışını fırsat bilen Arzu'nun annesi, Arzu'yu zengin bir tüccara verir. Bu durumdan haberdar olup Kamber'in haline acıyan ilbeyi, Arzu ile zengin tüccarın düğününü durdurarak Arzu ile Kamber'i evlendirmek ister. Ancak nikâhı bozmakla başkalarının mut-

suzluğuna neden olacağından çekinerek ilbeyini bu kararından vazgeçiren Kamber, yazgısına boyun eğerek tekrar dağlara çıkar.

Öbür taraftan annesi tarafından zorla zengin bir tüccarla evlendirilen Arzu, kocasını kendisine yaklaştırmaz ve adam bir süre sonra kahrından ölür. O ölünce Arzu tekrar yurduna döner ve iki sevgili bu şekilde birbirilerine kavuşurlar. Kızını takibe alan taş kalpli anne, onları gene ayırmak ister. Ne yazık ki buluşmaları, ecel şerbetini içmeleriyle sona erer. Birbirilerine kavuşmanın heyecanına dayanamayarak birbirine sarılan iki genç bayılır ve bir daha da uyanamazlar. Onları öyle sarmaş dolaş bir şekilde gören Arzu'nun taş kalpli annesi, gene onları ayırmaya çalışır, ama iki sevgilinin etrafını sular kaplar ve bir adacık oluşur. Annesi bu iki hak aşığının cansız bedenlerini ayırmaya kalkışırsa da başarılı olamaz. O da Tanrı'dan ölüm talep eder. Talebi Tanrı tarafından kabul gören kadın da kızı Arzu ile kızının sevgilisi Kamber'in cansız bedenlerinin yanına düşüp ölür. Bir müddet sonra iki sevgilinin göğüslerinden iki güvercin uçup gider. Göğüslerinden uçup giden bu iki güvercin, onların şehit sayıldıklarının ifadesi olarak kabul görür.

"Arzu ile Kamber"in aşkları, öykücülerin pek çoğu tarafından ele alınarak işlenmiştir. Bununla birlikte dilden dile söylenerek de daha sonraki nesillere aktarılabilmiştir. Halk arasında farklı şekillerde ele alınan öykünün türleri, öteki halk öykülerinde olduğu üzere mani biçimindedir. "Arzu ile Kamber" de öteki pek çok halk masalı gibi Karagöz yazınına da konu olmuştur. Karagöz, Arzu'nun babasının uşağı rolündedir.

Bununla birlikte iyi insanlarla kötü yürekli insanların savaşını, olaylara beklenmedik rastlantıların karışır olması ve muhtelif insanların yaradılışlarında mevcut olan vasıflar da ele alınmıştır. Hikâyede yorum olmamasına rağmen dinleyen ya da okuyan insanların, olayların yardımıyla birtakım hükümlere varması mümkündür.

Birçok kere halk kitabı şeklinde basılan, ilgiyle okunan, kitaplıklarda yazma nüshalarına rastlanılan ve halk arasında oldukça yaygın olan öykünün muhtelif Arap alfabesiyle taş baskısı ve matbaa harfleriyle yapılmış baskıları da mevcuttur.

Türkler arasında çok yaygın bir aşk öyküsü olan "Arzu ile Kamber", Anadolu, Rumeli, Azerbaycan, Türkistan ve Irak'ta dilden dile dolaşmaktadır.

KEREM İLE ASLI

XVI. ve XVII. yüzyılda meydana çıktığı tahmin edilen bir halk hikâyesidir. Ayrı ayrı dinlerde olmalarından ötürü evlenemeyen iki gencin acı sonla nihayete eren aşklarını konu edinir. Hikâyenin; başkahramanı, "Âşık Kerem" veya "Kerem Dede" adıyla bilinen Azerbaycan yöresi halk şairinin macerasını ele alan şiirlerin, halk arasında yüzyıllar boyunca dilden dile dolaşarak yaygın hale gelmesinin ardından adı belli olmayan halk hikâyecilerince bu şiirler kapsamında yaratıldığı tahmin edilmektedir.

Basılmış yaygın çeşitlemelere göre hikâye özetle şöyledir:

Isfahan şahlarından biri ile şahın hazine nazırı görevini üstlenen keşişin çocukları olmuyordu. Neticede bir hayli dua yapıldıktan ve adaklar adandıktan sonra gecenin birinde hem şahın, hem de nazırı keşişin düşlerine giren aksakallı bir derviş, eşleriyle birlikte yemeleri için birer elma verir onlara. Elmayı verirken de şahın bir oğlunun, keşişin bir kızının olacağını ve bunların büyüdükleri zaman evlendirilmeleri gerektiğini söylemeyi de ihmal etmez. Aksakallı derviş tarafından verilen elmalar eşlerle paylaşılıp yenildikten bir zaman sonra hamile kalan şahın karısı ile keşişin karısı vakti zamanı gelince doğumu yaparlar. Aksakallı dervişin söylediği gibi şahın bir erkek çocuğu, keşişin de bir kız çocuğu olur. Şahın oğluna Ahmet Mirza, keşişin kızına da Kara Sultan adı verilir. Çocuklarını, büyüdükleri zaman evlendirmek babalarının en büyük emeliydi. Ancak daha sonra ne olduysa bu kararından vazgeçen keşiş, Isfahan'dan üç gün uzakta bulunan Zengi Köyü'ne çekilmek suretiyle şahın hizmetinden ayrılır. Aradan uzun zaman geçmiş ve iki çocuk, birbirinden uzakta ve her şeyden habersiz bir şekilde serpilip gelişerek gençlik çağına gelirler. Günün birinde Ahmet Mirza, kardeşi kadar sevdiği Sofu adındaki yakın arkadaşı tarafından ava götürülür. Av dönüşünde kendi şahinleri tarafından bir bahçeye düşürülen avını almak amacıyla bahçeye giren Ahmet Mirza, orada gergef dokuyan genç ve dünya güzeli bir kızla karşılaşır. Hemen oracıkta kıza vurulur. Ama ne o, kendisine vurulduğu kızın keşişin kızı olduğunu biliyordu, ne de keşişin kızı Kara Sultan onun şahın oğlu Ahmet Mirza olduğunu... Hemen orada tanışır konuşurlar. Bu konuşma sırasında ilk işleri, adlarını değiştirmek olur. Bu isim değişikliği neticesinde Ahmet Mirza "Kerem", Kara Sultan da "Aslı Han" adını alır.

Bu olayın hemen sonrasında yüreği aşk oduyla yanıp kavrulan Kerem, yemez içmez olur. Günden güne erir, yüzü solar, mecali tükenir.

Oğlunun durumunu her geçen gün daha da kötüye gittiğini gören babası, bir kocakarı aracılığıyla oğlunun keşişin kızına vurulduğunu öğrenir. Bunun üzerine hemen harekete geçen şah, hemen keşişin kızına dünür gider. Din ayrılığından ötürü bu izdivaca onay vermek istemeyen keşiş, kararını vermesi için birkaç günlük zaman ister. Isfahan şahı, keşişe istediği kadar mühlet verir. Şahtan istediği kadar mühlet alan keşiş, kızını alıp uzaklara kaçar. Kendisine sevdalandığı Aslı Han'ın, babası tarafından kaçırıldığını öğrenen Kerem, yanına yakın arkadaşı Sofu'yu da alarak onların peşine düşer. Uğradıkları her yerde atlarını bağlayıp kahveye varırlar. Orada keşiş hakkında bilgi edinip tekrar yollara düşerler. Hikâye süresince Kerem, arkadaşı Sofu ile birlikte Zengi, Hoy, Gence, Tiflis, Revan, Kars, Van, Erzurum, Erzincan, Ankara, Sivas, Kayseri vb. yerleri adım adım dolaşırlar. Hanlarda, kahvehanelerde yollarda Sultan Dağı'na, Süphan Dağı'na, Nemrut Dağı'na, Murat Suyu'na, Kızılırmak'a turnalara, ceylanlara ve Aslı Han'a benzettiği güzellere şiirle söyleyerek, derdini dile getirir ve sevgilisini sorar onlardan. Uzun zaman devam eden bu yolculuk sırasında başından pek çok macera geçen Kerem'e Hızır yardımcı olarak onu zor durumlardan kurtarır. Neticede Kayseri'de Aslı Han'ın izini bulur. Keşiş orada zindancıbaşı olarak çalışıyor, karısı da kızı Aslı Han'la birlikte diş çekme işiyle uğraşıyormuş.

Diş çekme bahanesiyle evlerine gittiği keşişin dişçilik yapan karısına otuz iki dişini birden çektiren Kerem, orada sevgilisi Aslı Han'la görüşmeyi başarır. Kerem'i görür görmez boynuna sarılan Aslı Han Müslümanlık inancını seçer. Durumdan haberdar olan keşişin müracaatı üzerine gece vakti pusuya yatan beyin adamlarınca yakalanan Kerem ile arkadaşı Sofu derdest edilerek zindana atılırlar. Beyin Hasene Hanım adındaki akıllı kız kardeşi bu işi halletme görevini üstlenir. Aralarına Aslı Han'ı da karıştırdığı kırk tane güzel kızı süsleyerek gül bahçesine salar. Sonra Kerem'i bahçeye getirirler. Kendisinden bahçedeki kırk güzel kızın içinden Aslı Han'ı tanımasını isterler. Gözü öteki güzelleri bile görmeyen Kerem, Aslı Han bahçeye girer girmez gözlerini ona diker. Sonunda Aslı Han'ın, kendisini kırk güzelin içinden tanıyan Kerem'le evlendirilmesi kararlaştırılır. Ancak buna razı olmayan keşiş, kızını da yanına alarak gizlice başka bir yere kaçar. Onların arkalarından iz süren Kerem ile arkadaşı Sofu onları Halep'te bulurlar. Durumdan haberdar edilen Halep Paşası devreye girince keşiş evlenmelerine onay vermiş gibi görünmeye başlayınca düğün dernek kurulur. Keşiş, kızı Aslı Han'a sihirli bir düğün elbisesi diktirir. Elbisenin önü baştan

aşağıya kadar düğmelidir. Gerdek gecesi Kerem yukardan başlayarak düğmeleri çözer. Etek kısmına geldiği zaman çözülen düğmeler kendiliğinden tekrar iliklenmeye başlar. Bu iş tan ağartısına kadar devam eder. Tan ağardığı zaman Kerem öyle içten ateşli bir "ah !" çeker ki ağzından alev çıkar. Ve Kerem ağzından çıkan bu alevle yanarak kül olur. Onun yanıp kül oluşunun ardından onun kızgın küllerini saçlarıyla toplamaya çalışan Aslı Han da saçlarından tutuşarak yanmaya başlar. Böylece iki sevgili kavuşamamış ama sonunda külleri birbirine karışmıştır.

Sevgilisine kavuşma yolunda sıkıntılara katlanan ve onun uğruna yanıp kül olan Kerem, çağımız yazınında bir ülkü uğruna canını feda edebilen kahramanın sembolü olarak kabul görmüştür.

Hikâyenin manzum kısımları canlı tabiat tasvirleri ihtiva eder. Sevgiyi, gurbeti duygulu bir şekilde dile getirir. Hikâyenin, menşeini tasavvuftan alan bir de felsefesi bulunmaktadır. Kişinin yazgısında ne yazılı ise o olur. İnsan olağanüstü bir çaba harcasa da bu yazgısını değiştirmeye gücü yetmez. Gerçek güzellik yalnız Tanrı'da mevcuttur ve insanın bu dünyada sevdiğine kavuşması mümkün değildir. Esasen insanın sevdim sandığı her şey, Tanrı'da mevcut olan güzelliğin yaşadığımız dünyada alâmetinden başka bir şey değildir.

Cahit Öztelli, zaman içinde öykücü âşıkların katkılarıyla daha da varsıl bir duruma gelen öyküyü düzenleyen ilk kişinin Salahî adında bir şair olduğunu öne sürmüştür. Muhtelif ellerden çıkmış yazma ve taşbaskı "Kerem ile Aslı" nüshaları Anadolu'da asırlar boyunca okunan ve âşıklarca anlatılan öykünün Anadolu'daki yer adlarında, halk resimlerinde, edebiyat eserlerinde, folklorda ve Karagöz metinlerinde de geniş bir yeri bulunmaktadır. Aşk ateşiyle yanmanın sembolü haline gelen Kerem, bu özelliğiyle deyimlere konu olmuştur. Şükrü Elçin 1949 yılında bu ünlü öykü konusunda "Kerem ile Aslı Hikâyesi" adında geniş kapsamlı bir inceleme yayımlamıştır. Librettosu Selahattin Batu tarafından kaleme alınmış Ahmet Adnan Saygun'un "Kerem" operası Balkanlardan Orta Asya'ya değin yayılmış bu ünlü öyküden kaynağını alır. Öykü, Azerbaycan'da da aynı adla Üzeyir Abdülhüseyin Hacıbekov tarafından operaya aktarılmıştır.

İlk yayımlanışı 1886 yılında taş baskı şeklinde gerçekleştirilen öykü, bu tarihin sonrasında eski harflerle pek çok kere basılmış, Civanî adındaki Ermeni aşığı tarafından 19. yüzyıl sonlarında Ermenice'ye adapte edilmiş ve birkaç defa yayımlanmıştır. Yeni harflerle ilk baskısı 1930 yılında Besim Atalay tarafından yapılan "Kerem ile Aslı" öyküsü 1931 yılında Muharrem Zeki Kargunal, 1959 yılında Eflâtun Cem Gü-

ney ve 1972 yılında da Şevket Rado tarafından yayımlanmıştır.

İsfahan şehrinde çok âdil, halkı tarafından çok sevilen bir hükümdar ve bu hükümdarın bir de "keşiş" hazinedarı vardır. Onca varlığa rağmen çocukları yoktur, mutsuzdurlar. Ne zaman ki Hanım Sultan ve keşişin karısı, kudret elmasını bölüşüp yerler; hükümdarın bir oğlu, keşişin de bir kızı olur. Hanımlar daha elmayı dişledikleriinde, çocukları olursa birbirleriyle evlendirmeye ahdetmişlerdir. Fakat keşiş böyle bir beraberliğe razı değildir. Daha kızı Aslı bebek yaştayken, ailece İsfahan'ı terk ederler. Hükümdar oğlu Ahmet Mirza büyür. Rüyasındaki sevgilisinin aşkıyla yanmaktadır. Kardeşten daha çok sevdiği Sofu ile birlikte yollara düşer. O, artık Âşık Kerem olmuştur.

Kerem, Sofu ile birlikte Van'a gelir. Atlarını hana bağlayıp kahveye misafir olurlar. Akşam olunca üç beş ahbap toplanır. Hoş beşten sonra "Âşık bize hallerini de bakalım" diyerek türkü isterler.

Kerem alır sazı eline, bakalım ne der:

Hey ağalar hangi derde yanayım
Yitirdim Aslı'mı gören olmadı
Pervâneler gibi yandım tutuştum
Yandım alevimi gören olmadı.

Aslı Han, Müslüman olmuştur. Köşklerinin bahçesinde Kerem'le birliktedir. Gece kaçmayı kararlaştırırlar. Kerem kahveye gelir. Çevresindekiler bir türkü niyaz ederler. Aklında kervan kıranın erken batması ve sarı yıldızın geç doğması, gecenin uzun bir karanlığa dalması dileği vardır.

Sabah oldu şavkın batmaz
Döne kervan kıran döne
Aşk ateşi serden gitmez
Niye doğdun sarı yıldız?

Yıldızlarda ne Ruşensin
Alem içre perişansın
Garip yurduna düşmansın
Niye doğdun evler yıkan beller büken?
Sana kervan kıran derler
Yâre ikrar veren derler
Bana Dertli Kerem derler
Niye doğdun sarı yıldız?

Kerem, Aslı Han'ın yurtlarının Gence'ye göçtüğünü öğrenir ve Sofu ile yollara düşerler. Yolda Kerem görür ki gökte bir bölük turna uçup gitmekte. "Sofu Kardaş, getir şu sazı; turnalara anamı, babamı, Aslı'yı sorayım" der...

Aşıp aşıp karlı dağlar gelirsin
Eğlen turnam eğlen haber sorayım
Bizim elden ne haberler bilirsin
Eğlen turnam eğlen haber sorayım.

Kerem ile Sofu, Gökbelen'e gelmişlerdir. Atları handa, kendileri kahvede sabahlamışlardır. Günün mahmurluğunda kahvenin önünden güzeller geçmektedir. İçlerinde biri vardır ki güzeller güzeli. Kerem onu Aslı'ya benzetir. Alır sazı...

Her sabah her sabah gel geç buradan
Gamı gasaveti kaldır aradan
Ne güzel yaratmış seni yaradan
Ben de seni yaradanın kuluyum.

Göy göy olur Gökbelen'in çınarı
Elinde olur yiğitlerin fermânı
Sana derim sana kahveci pınarı
Benim yârim buralardan geçti mi?

Kerem ile Sofu yine yollarda. Kelbe köyünde konaklarlar. Köylülere buradan bir keşiş ailesinin geçip geçmediğini sorarlar. Kars'a doğru gittiklerini, ancak dört ay olduğunu öğrenirler. Yolda yine turna katarı görürler. Kerem sazıyla buluşur:

Dertli Kerem der ki uğradım derde
Canım kurban olsun merd oğlu merde
Allı turnam ne gezersin bu yerde
Yok mu sizin vatanınız eliniz?

Azerbaycan'a girmişlerdir, Şuşa yolundadırlar. Yolda gördüklerine "Buradan bir keşiş, bir kadın, bir de kız geçti mi?" diye sual ederler. Ama hep "Görmedik" cevabını alırlar. Şuşa'ya gelip kahveye yerleşirler. Akşam Kerem sazını alır, bağrına basar:

Ne vakit ki han Aslımdan ayrıldım
Beni öldürmeli döğmeli değil
Gece gündüz ah ederek yanarım
Beni öldürmeli döğmeli değil.

Yedi yıldır hatırını sormadın
Geçti ömrün bir murada ermedin
Fırsat elde iken demler sürmedin
Beni öldürmeli döğmeli değil.

Keşişin karısı ve kızıyla Karapınar'a doğru gittiklerini öğrenirler. Ertesi gün erkenden yola düşerler. Seher yeli esmeye başlayınca Kerem "Sofu eğlen hele, şu seher yeriyle sevdiğime bir selam göndereyim" der ve sazına sarılır:

Eğer gider isen bizim ellere
Eğlen biraz burda dur seher yeli
Bir nâmem var göndereyim yarıma
Götür Aslı Han'a ver seher yeli.

Tercan yöresinde Şogun deresine geldiklerinde bir yaralı ceylan görürler. O hâliyle yavrularını emzirmektedir. "İlâhi avcı kolun kırılsın. Bu yavrulara da mı acımadın" diye kargışta bulunur. Yola devam ederken iki avcı ile karşılaşırlar. Biraz sohbetten sonra avcılar türkü ister. Kerem'in türküsü ceylan içindir:

Süre süre avcı dağdan indirmiş
Kaç kuzulu ceylan kaç avcı geldi
Zalim avcı vurmuş seni sindirmiş
Kaç kuzulu ceylan kaç avcı geldi.

Kerem ile Sofu, Ürgüp'e geldiklerinde, yanlarına üç beş ahbap gelir, bir türkü niyaz ederler. Kerem alır sazını, görelim ne der:

Şu dünyada üç nesneden korkarım
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm
Hiç birinden asla gönlüm hoş değil
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm.

Acı tatlı yıllar süren bir sürü maceradan sonra Aslı Han'a kavuşmak nasip olacaktır. Ancak o gece Aslı Han, babasının yaptırdığı makas değmedik, iğne dikmedik elbisesini giymiştir. Güle benzemiştir al-

lar içinde, serviye dönmüştür dallar içinde. Aslı'ya el ile değil, gül ile bile dokunmaya kıyamayan Kerem, düğmeleri el ile mi, tel ile mi çözsem diye düşünür ve önce sazıyla "Çöz Aslım çöz göğsün düğmelerini" deyişini söyler. Ne dilde ne telde takat kalmıştır. Düğmeler bir türlü çözülmez. El ile çözmeyi dener. Düğmeler büyülüymüş meğer. Bir taraftan çözülürken diğer taraftan iliklenirmiş. Kerem öyle bir "ah" çeker ki yetmiş iki bin tüyünün dibi birden sızlar. Ah üstüne bir ah daha çekince, üç yüz altmış altı damarına bir ateş yayılır, ağzından alevler çıkar. Kül olur Kerem. Aslı vurulmuşa döner. Sırma saçlarını süpürge ederek külleri toplamaya çalışır. "Her ateş

söner de aşk ateşi sönmezmiş" ya, küller içindeki bir kıvılcımdan Aslı da tutuşur. Gül Aslı alevlerden bir dal olur, döne döne yanar. Aslı ile Kerem'in elleri değil ama külleri kavuşmuştur. 16. Yüzyıldan günümüze ulaşan bu eserler, hem hikâyesiyle birlikte bizi sımsıcak sarıp sarmalıyor, hem de "Bizim klasiğimiz yoktur" diyebilen soytarıların yüzüne müstehzi bir gülüşle bakmamıza vesile oluyor.

Öyle birine rastlarsanız, bu târif üzre bakın, hemen anlayacaktır içinizden geçenleri ve dar gelecektir yöresi yanı. Ve sakın unutmayın Âşık Kerem ile Aslı Han'ı.

EMRAH İLE SELVİHAN

Ercişli Emrah'ın yaşamı kapsamında meydana gelen hikâyelerden biri olan "Emrah ile Selvihan"; Doğu Anadolu'da, Azerbaycan'da, Türkmenistan'da ve Ermenistan'da değişik adlar altında kaleme alınmış bir halk hikâyesidir. 17. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Ercişli Emrah'ın yaşamından ve deyişlerinden oluşan "Emrah ile Selvihan" Azerbaycan'da "Emrah ve Selbi" veya "Emrah ile Selbinaz", Türkmenistan'da "Sayat ve Hemra" adlarıyla bilinir. Bugüne değin yapılan araştırılar, hikâyenin, 20.yüzyıl başlarında Aşuğ Sazayî tarafından Ermenice'ye çevrildikten sonra birkaç defa basıldığını ortaya koymaktadır. 1604 yılında Van Kalesi'nin Şah Abbas ordusu tarafından kuşatma altında tutulduğu dönemde Van, Isfahan ve Tiflis dolaylarında Emrah ile Selvihan'ın birbirilerine kavuşma yolunda başlarından geçen macerayı ele alır. Emrah'ın çocukluk yaşamı, babasıyla olan ilişkileri, şiir okuyup deyiş söylemeye başlaması, Selvihan'la yüz yüze gelmesi, birbirilerine vurulmaları, Selvihan'ın Şah Abbas'ca Isfahan'a kaçırılması, Emrah'ın Selvihan'a kavuşması için önüne çıkan pek çok engeli aşması, Şah Abbas'ın iki aşığı evlendirmesi vb. kısımlardan mey-

dana gelir. Öyküde Emrah'ın, düşünde bir pir'i faninin elinden aşk dolusu içmesi, Selvihan'la düşünde karşılaşması, düşünden uyandığı zaman şiir söyleme becerisi elde etmesi türünden halk öykücü örgeleriyle, Emrah'ın, Selâtin Peri adındaki ikinci sevgilisinin bir peri kızı olması, darda kaldığı zamanlarda Pir'in onun imdadına yetişmesi gibi masal örgeleri bulunur. Bunun yanı sıra olayların bir savaş zamanında meydana gelmesi, evlenmelerine mani teşkil edenin ana-baba olmayıp Şah Abbas gibi tarihî bir kimliğe sahip olan bir kişiliğin olması ve iki aşığın neticede onun yardımıyla dünya evine girip muratlarına ermeleri gibi unsurlar, öyküyü benzerlerinden ayrı kılar. Emrah'ın bir âşık olan babası Ahmed'e karşı gelmesi, âşıklık imtihanında babasını yenilgiye uğratması vb. başka öykülerde benzerine nadiren rastlanan motiflerdendir.

Emrah, en yaygın durumda bulunan anlatımlardan birine göre Erciş Kalesi Beyi Miroğlu Mahmud'un âşıklığını yapan Âşık Ahmed'in oğludur. Aslıhan ise Miroğlu Mahmud Bey'in kızıdır. Bey'in huzurunda saz çalmaya kalkıştığında sazın tellerini koparır. Bundan ötürü babası kendisine bir tokat atar. Babasının kendisine tokat atması sonrasında oradan ağlayarak kaçan Emrah, geceyi bir mezarlıkta uyuyarak geçirir. Burada uyurken düşünde aksakallı bir pir elinden bir aşk dolusu içerek Miroğlu Mahmud Bey'in kızı Selvihan'a vurulur. Aynı aksakallı pir, aynı gece Selvihan'a da aşk dolusu içirerek Onun Emrah'a âşık olmasını sağlar.

Bu sırada Van üzerine bir sefer için yola çıkan Isfahan Şahı Şah Abbas, uğradığı Erciş'te de her şeyi yakıp yıkmıştır. Yedi yıl süreyle devam eden kuşatma neticesinde Van Kalesi'ni alamayınca dönmeye karar veren Şah Abbas, dönüş yolculuğunda uğradığı kent ve kalelerin tamamında yaşayan genç kızların tamamını esir alarak beraberinde Isfahan'a götürür. Şah Abbas tarafından esir alınarak Isfahan'a götürülen genç kızların arasında Emrah'ın sevgilisi Selvihan da vardır. Emrah, sevgilisi Selvihan'ı aramak üzere babası Âşık Ahmed'le birlikte Isfahan'a gider. Baba-oğul Isfahan'a vardığında Şah Abbas ile Selvihan'ın düğünleri yapılmaktadır. Emrah, saz çalıp deyişler söylemek suretiyle birbirilerine badeli aşık olduklarını kanıtlayıp Şah'ı ikna edince Şah, Selvihan'ı Emrah'a teslim eder. Sevgilisi Aslıhan'ı yanına alarak Erciş'e doğru hareket eden Emrah, Erciş'e vardıktan sonra karşılaştığı güçlükleri azimle yenmeyi başararak Selvihan'la evlenir. Erciş'e dönüş yolculuğu sırasında karşılaştığı Nazlı adındaki bir başka kıza da vurulan Emrah, onunla da evlenir.

"Emrah ile Selvihan", halk hikâyeleri arasında gerçekçi unsurlar

açısından en varsıl olanıdır. Bilhassa Van Kalesi'nin, Isfahan Şahı Şah Abbas'ca ihata altına alınmasına ilişkin bölüm, tarihî olaylarla yakından ilişkilidir. 1604 yılında I. Abbas'ın komuta ettiği ordunun 1633–1634 yıllarında I.Safi'nin kuvvetleri tarafından kuşatmaya maruz kalan Van Kalesi sakinleri büyük eza ve meşakatlar yaşamışlardır. Hikâyede geçen olayların, bu kuşatmalara ilişkin anılardan beslendiği anlaşılmaktadır.

Ülkemizde Ercişli Emrah ve ona dayandırılan "Emrah ile Selvihan" hikâyesi hususundaki çalışmaların startı, Erzurumlu Emrah hususunda çalışmalarda bulunanlar tarafından verilmiştir. Araştırıcıları sürekli meşgul eden konulardan biri, birbirine karışma olasılığı bulunan Erzurumlu Emrah ile Ercişli Emrah'ın şiirlerinin birbirinden ayıklanması olmuştur.

Ülkemizde ilk defa Mehmed Fuad Köprülü tarafından 1929 yılında basılan "XIX. Yüzyıl Saz Şairlerinden Erzurumlu Emrah" adındaki eserde yer alan hikâye, kitap olarak ilk defa Âşık Kemal'den derleyen Murat Uraz tarafından 1937 yılında "Emrah ile Selvi" adı altında yayımlanmıştır. Daha sonraki yıllarda, hakkında pek çok derleme ve araştırıda bulunmuş, bununla birlikte Muhan Bali tarafından 1923 yılında "Ercişli Emrah ile Selvihan Hikâyesi varyantların Tesbiti ve Halk Hikâyeciliği Bakımından Önemi" adı altında yayımlanan doktora tezinde ele alınmıştır.

HURSİD Ü FERAHŞAD

"Hurşidnâme" veya "Ferahnâme" olarak da bilinen "Hurşid ü Feralışad" Şeyhoğlu Mustafa tarafından 1387 yılında kaleme alınan bir aşk mesnevisidir. 7903 beyitten meydana gelen eser, Germiyanoğulları Sarayı'nda Süleyman Şah adına kaleme alınmasına karşın o ölünce I. Bayezid (Yıldırım)

Siyavuş (Hürmüz) adındaki İran Şahı'nın Ay Hatun'dan Hurşid adında bir kızı dünyaya gelir. Müneccimler Hurşid'in güzelliğinden ötürü ülkenin bir savaş ve yıkıma maruz kalacağını söylerler. Bunun üzerine Siyavuş Şah, kadını Ay Hatun'a, Hurşid'i yok etmesini söyler. Ama ana yüreği yanıktır, Ay Hatun her ne kadar kocasına "evet" derse de gönlü kızını öldürmeye razı olmaz. Hurşid'i bakıp büyütmeleri için gizliden Darü'l-Melek Kalesi'ne gönderir. Hurşid kız babasından gizli orada büyür. On altı yıl sonra kızın yaşadığı meydana çıkınca babası Siyavuş Şah, kızını öldürmek üzere dört kahramanını yanına alarak Darü'l-Melek Kalesi'ne gider. Ama gördüğü kızının güzelliği karşısın-

da büyülenen Siyavuş Şah onu öldüremez ve yanına alarak hükümdarı bulunduğu Cemâbad'a geri döner. Hurşid'i görür görmez kendisine tutulan dört kahramandan biri olan Azad, gittiği Mağrip'te Hurşid'in aşkından bir deli gibi yaşamaya başlar. Azad tarafından anlatılanlardan etkilenerek Hurşid'e vurulan Mağrip şehzadesi Ferahşad, yanına aldığı Azad'la birlikte Cemâbad'a gider. Cemâbad'da gizlice buluşan Hurşid ile Ferahşad arasında aşk yaşanmaya başlanır. Bununla birlikte Hurşid'e âşık olan Hıtay hükümdarı Boğa Han onu almak için ordusuyla birlikte İran'ın üzerine yürür. Hurşid bir desiseyle Boğa Han'ı öldürdükten sonra, onun Ferahşad tarafından öldürüldüğü haberini yayar. Onun yaptığını sandığı bu kahramanlıktan ötürü Ferahşad'ı benimseyen Siyavuş Şah kızını ona uygun görür. Bunun üzerine Ferahşad şehzade olduğuna ilişkin bir delil getirmek amacıyla ülkesi Mağrip'e gider. Ancak Ferahşad, orada, yanından ayrılmasını istemeyen babası tarafından hapse atılır. Bu durumdan ötürü Ferahşad'dan uzun zaman haber alınamayınca Hurşid, Mısır Sultanı Tus'un sarayında resmini görerek kendisine âşık olan Behram'a verilir. Bu süre içinde yaşamını yitiren babasının yerine Mağrip'e hükümdar olan Ferahşad, Hurşid'i almak üzere Cemâbad'a gider. Müftüler, kızın istediği kişiye verilmesi hususunda fetva verirler. Bunun üzerine Hurşid'e danışılır. Hurşid, Ferahşad'ı istediğini beyan eder. İki sevgili böylece çektikleri sıkıntıların ardından birbirine kavuşup mutlu olurlar.

Kuruluş açısından "Şehnâme"de adından söz edilen "Tûs Oğlu Behram Öyküsü"nü andırmasına rağmen "Hurşid ü Ferahşad", Doğu yazınlarında örneğine rastlanılmayan orijinal bir mesnevidir. İçinde geçen adlardan bazıları da Şehnâme'den alınmadır. Ahmedî'nin de Makedonyalı İskender'in yaşam ve savaşlarını ele alan "İskendernâme"sini bu eserin sağladığı başarı üzerine kaleme aldığı rivayet edilir. Türklerin folkloru, dinî ve millî yaşamları gibi konularla ilgili geniş materyalin bulunduğu eserde klasik mesnevi stiline uygun olarak 2 tevhid, 4 münacaat, 1 na't, 1 miraciye, 6 methiye(Dört Halife, Süleyman Şah ve Bayezid için), 1 sebeb-i telif, 1 tarih, konunun arasına serpiştirilmiş 23 gazel ve Hurşid'in dilinden 1 tercih-i bend bulunur. Vezin, kafiye, ses, dil ve edebî sanatlar açısından da mükemmel bir eser olan Hurşid ü Ferahşad, XIV. yüzyıl Türk dilinin belli başlı kaynaklarından bir tanesidir. Eser, Hüseyin Ayan tarafından 1979 yılında "Hurşidnâme" adı altında basılmıştı.

Ferhengnâme-i Sa'dî adlı ve 1073 beyitlik eserine gelince; bu eser Şeyh Sa'dî-i Şirâzî (ölm. 1292/H.691)nin Bostân adlı kitabının

tercümesidir. Eserin Farsça aslı 4184 beyittir. Hem asıl hem de tercüme feûlün feûlün feûlün feûl vezniyledir. Hoca Mesûd bu eseri 1354 (H.755) yılında tamamlamıştır. Eser Süheyl ü Nevbahâr'a nispetle, sanat yönünden sönük kalır. Fakat dil târihi îtibâriyle kıymetini muhâfaza etmektedir.

Konu îtibâriyle nasihat tarafı ağır basar. Bostan'ın bütününün tercümesi olmayan eser, bir nevi seçme tercüme hüviyetindedir. Şâir müntehabâtında (seçmesinde) eserin asıl tertibine riâyet etmemiş, yerine göre, hikâyelerin seçiminde takdim tehir de yapmıştır.

Elvân Çelebi: Âşık Paşanın oğlu olan Elvân Çelebi 2084 beyti bulan Menâkıbu'l-Kudsiyye fî-Menâsibi'l-Ünsiyye adlı mesnevîsini 1359 (H.760) yılında yazmıştır. Eser tam bir mesnevî olmakla birlikte, içinde terci-i bend ve kaside tarzında manzumelere de rastlanır. Elvân Çelebi, asrın önde gelen şâirleri arasındadır. Onun köklü ve kültürlü bir Türk âilesine mensup olması, yetişmesinde mühim rol oynamıştır. Edebiyatımızda ihtivâ ettiği manzûmelerle, bir tezkire hüviyeti taşıyan Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ'da da adı geçmektedir. Hayâtı hakkında geniş ve katî bilgi azdır. Babası ve dedesi gibi devrinde epeyce tanınmış mutasavvıf bir şâirdir. Cezbe sâhibi ve ulu bir şeyh olduğu kaynaklarda yer almıştır. Sünnî olan Elvân Çelebi tasavvuf terbiyesini babasının halîfeleri arasında yer alan ŞeyhülislâmFahreddîn'den almıştır. Gerek yaşayışı gerekse şiiriyle tesiri 16. yüzyıla kadar sürmüştür. Hatiboğlu ve Muhyiddin Çelebi gibi şâirler ona eserlerinde yer vermişlerdir. Elvân Çelebi yanında Elvân Paşa adıyla da anılan şâirin şâirliği vasattır. Hayâtı Çorum ve Kırşehir yörelerinde geçmiş tekke ve zâviye sâhibi bir sûfîdir. Doğum târihi gibi ölüm târihi de kesin bilinmemektedir. Adından da anlaşılacağı üzere menâkıp türünden bir mesnevî olan eserde; Seyyid Ahmed-i Kebîr-i Rifâî. Baba İlyas-ı Horasanî ve oğulları gibi bâzı zevâta yer verilmiştir.

Asrın diğer bir şâiri 1362 (H.763) yılında yazdığı ve edebiyâtımızda Maktel türünün öncüsü durumunda olan Kastamonulu Şâzî'dir. Hazret-i Hüseyin'in şehâdetini konu alan eseri, 3313 beyitlik bir mesnevîdir. Vezni fâilâtün fâilâtün fâilün'dür ve eserde yer yer aynı vezinle yazılmış gazeller de yer almaktadır. Eser on meclisten ibârettir. Hayâtı hakkında fazla bilgi olmayan Kastamonulu Şâzî'nin bu eseri Maktel-i Hüseyin nev'inin Türkçede ilk örneği olarak görülmektedir. Hâtime kısmındaki beyitler onun Mevlevî bir şâir olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.

Asrın ikinci yarısında görülen diğer bir mesnevî, mevzuunu

Kur'ân-ı kerîmden alan ve kendisine gelinceye kadar birkaç defâ başka şâirler tarafından işlenen, hemen hemen aynı adı taşıyan Yusuf ile Zeliha (Kıssa-i Yusuf) mesnevîsidir. Erzurumlu Mustafa Darir bu eserini 1367 (H.768) yılında yazmış ve hazret-i Yusuf'un hayâtını ele almıştır. Erzurumlu Darir bununla da kalmamış derin siyer ve târih bilgisinin verdiği imkân sâyesinde hazret-i Peygamber'in hayâtını kültür târihimizde, Türkçe olarak 3-4 cilt hâlinde Siyer-i Nebi adıyla yazmış, Fütûhuş-Şâm Tercümesi; adlı eserinden başka yine hadis sahasında Yüz Hadîs adında diğer bir eser de bırakmıştır. Dili gâyet açık, akıcı, samîmî ve sohbet havası içinde olan Erzurumlu Mustafa Darir'in, Âzerî sahasında yetişse bile, Osmanlı Türkçesiyle eser verdiğini zikretmek gerekir. Aynı yıllarda Meddâh Yûsuf, Varaka ve Gülşâh adlı 1559 beyitlik eserini yazmıştır. 1368 (H.918). Eser hazret-i Peygamber devrinde yer alan ve Benî Şeybe adlı bir kabîlede büyüyüp yetişen Varaka adlı oğlanla, Gülşâh adlı kızın arasında geçen hâdiseleri işler. Eser romantik, acıklı, belirli bir kısma kadar gerçekçidir. Daha sonra hazret-i Peygamberin mûcizesi karışmaktadır.

1372-73 (H.774) yılında Ümmî Îsâ tarafından yazılan ve 800 beyitten meydana gelen Mihrü Vefâ ile, ondan daha küçük bir mesnevî olan ve 350 beyti bulan İbrâhim'in Dâsitan-ı Yiğit 1379 (H. 781) adlı eserlerin zikrinden sonra, asrın büyük mesnevîleri içinde yer alan Hurşidnâme (Hurşîdü Ferahşâd) 1387 (H.789) üzerinde durmak yerinde olacaktır. Şeyhoğlu Mustafa 7903 beyit olan bu eserinde Türkçenin kudretini ölçmüş ve dili işlemiştir. Eser Germiyan Beyi Süleyman Şah adına yazılmaya başlamışsa da Yıldırım Bâyezîd Hana takdim edilmiştir. Eser daha çok Hurşid ile Ferahşad arasında geçen, masal unsurlarına yer veren, aynı zamanda siyâsetnâme cinsinden bir eserdir. Mesnevînin en belirgin yönü beşerî aşkı terennüm etmesidir.

Devrin mesnevî cinsinden bir başka eseri 1387 (H. 789) yılında Kemaloğlu İsmâil tarafından yazılan Feraknâme'dir. 3030 beyit olan bu mesnevî Mir Gâzî'ye ithaf olunmuştur. Ahmed'in Işknâmesi (Tuhfenâme) ise 15. asrın en son mesnevîsi olarak karşımıza çıkar. 1397 (H.800) yılında yazılan eser Kıpçak şîvesinden aktarılmıştır. 8702 beyittir. Uzun bir aşk hikâyesi durumundadır.

Mevzû çeşitliliğinin ve hayâl genişliğinin verdiği imkânlar bu yüzyılda irili ufaklı pekçok mesnevînin yazılmasına sebep olmuştur. Tursun Fakih'in 510 beyitlik Muhammed Hanefî Cengi ile Gazavat-ı Resûlullah gibi 673 beyitlik mesnevîleri gelmektedir. Ayrıca asrın diğer mesnevîleri Hazret-i Hadice Mevlidi; Kirdeci Ali'nin Güvercin Destanı,

Kesikbaş ve Ejderha Destanları ile Hikâye-i Delletü'l-Muhtel adlı masal unsurlarına yer veren eserleri vardır. İzzetoğlu'nun Tâvus Mûcizesi, Sadreddîn'in Mûcize-i Muhammed Mustafa'sı ve Destân-ı Geyik adlı eseri aynı tip eserlerdir. Bunlara ilâveten Kayserili İsâ'nın Dâsitan-ı İbrâhim'ini; Ömeroğlunun Şefâatnâme'si; Mehmed Yûsuf'un, Dâsitan-ı İblis, Hikâyet-i Kızu Celhûh ve Kâdı ile Uğru Destanı'nı; Yıldırım devri şâirlerinden Niyâzi-i Kadîm'in Mansûrnâme'sini Sule Fakîh'in Yusuf ve Zelîha'sını, Pir Mahmûd'un Bahtiyarnâme'sini ve müellifi bilinen ve bilinmeyen pekçok mesnevîrin bu asırda yazıldığı görülmektedir. Bu asırda yazılan mesnevîlerin sayısı bir hayli fazla olup, bunlar kısmen kurulmakta olan Divan Edebiyatı ile Halk Edebiyatı arasında gerek mevzu gerekse tür îtibâriyle bir köprü teşkil ederler. Fakat, bunun yanında bir millî benlik ve arayış da devrin eserlerinde görülür. Ayrıca eserlerde mevzûu dîne dayandırma ağır basar. Kaygusuz Abdal ise Halk Edebiyatı içinde tekke tarafında bulunan Yunus Emre'nin uzantısı durumundadır. Ayrıca Dede Korkut Hikâyeleri önceki asırda teşekkül etmelerine rağmen bu asırda yazıya geçirilmiştir.

Osmanlı Türkçesinin, Âzerî Türkçesiyle katî ölçülerle ayrılmadığı, Batı Türkçesinin bu merkezî devrinde başta Kâdı Burhâneddîn olmak üzere, sonradan Âzerî Edebiyatı içinde yer alacak olan diğer şâirleri ve eserlerini de zikretmek bu yüzyılın umûmî karakteri bakımından gereklidir. Bunlar arasında hakkında yukarıda yer ayırdığımız Erzurumlu Mustafa Darîr, Osmanlı sahasına yakınlık yönünden diğerlerinden ayrılır. Asrın bir başka şâiri dîvân sâhibi Nesîmî bulunmaktadır. O dîvânında, heyecanlı ve ateşli bir edâya, sanatlı ve âhenkli bir söyleyişe yer vermiştir. Gazellerinden başka Tuyuglar da yazmıştır.

On beşinci yüzyılda Osmanlı Edebiyatı: On dördüncü asırda gelişmiş ve temelini atmış bir edebiyattır. Çeşitli kültür merkezlerinde de olsa, teşekkülü 15. yüzyıla bir geniş ufuk verebilmiştir. Bu asrın hemen başında Ankara Savaşı (1402) gibi bir hâdisenin bulunması, Anadolu siyâsî birliğinin kurulmasını geciktirdiği gibi, kültürdeki dağınıklığın da devam etmesine sebep olmuştur. Böyle olmasına rağmen, ekseri zamanlarını Frenklere ayırmış bir beyliğin, bu yönüyle diğer beyliklerden apayrı bir tarafının bulunması ve cihâd aşkının ötekilere galebe çalması ve Müslüman Anadolu Türklüğünün kalbinin Osmanlı Beyliğinin merkezine meylini temin etmiştir. Çünkü beylikler arasındaki kavgalar boş ve mânâsızdır. Fakat Osmanlı Beyliğinin mücâdelesi bunlardan uzak olup, onlarınkine benzememektedir. Sultan Alaeddîn de onları bu gâyeyle birleştirmiştir. Zâten Germiyan Beyliği gibi beyliklerin,

her ne halde bulunursa bulunsun, Osmanlıya tâbiiyyeti, diğer beyliklerin de birliğe yönelmesinde örnek teşkil etmiştir. Bu bakımdan, daha önce Şeyhoğlu Mustafa'da görülen hususlar, başta Ahmedî olmak üzere Germiyan'da yetişen diğer şâirlerde de görülmüştür. Geçen asra nispetle 15. yüzyılın farkı, edebiyatta mesnevî türünün devam etmesinin yanında, nesir eserlerin ve dîvânların fazlalaşması, millîliğe önem verilerek târih şuurunun açığa çıkması ve Osmanlı târihinin yazılmaya başlamasıdır.

Daha asrın hemen başında Germiyanlı Ahmedî (ölm. 1412-13/ H.815), 1390 (H.792) yılında yazmış olduğu İskendernâme adlı 8760 beyitlik eserini, Yıldırım Bâyezîd'in büyük oğlu Emir Süleyman'a (1402-1410) sunmuştur. Şâir mevzûunu Nizâmî'den alınış İskender'in hayâtına yer vermiştir. Altı bölümden meydana gelen eserin son bölümü Osmanlı Melikleri Sülâlesinin târihini teşkil etmektedir. Nihad Sâmi Banarlı tarafından 1939 yılında Dâsitân-ı Tevârih-i Âl-i Osman ve Cemşidü Hurşîd Mesnevîsi adıyla yayınlanan eser Osmanlı târihini manzûm olarak vermektedir. Eserin tamâmı siyâsetnâmeye yakın olup, ansiklopediktir. Ahmedî bu eserinden başka 15. asra Dîvân ile giren şâirlerin başında gelmektedir. Onun Cemşidü Hurşid adlı mesnevîsi de Çelebi Sultan Mehmed'e sunulmuş olup, 4800 beyittir. Bu eser ise daha çok aynı asırda yazılan Tutmacı'nın Gül u Husrev'i gibi aşk mevzûunu işleyen bir eserdir. Zâten bu asırda 14. yüzyılda olduğu gibi dînî mesnevîler ağırlık kazanır. Bunların başında yine Ahmedî'nin ve Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i gelmektedir. Didaktik ve nasihatnâme türünden eserler bu asırda da görülmektedir. Ayrıca tasavvufî eserler de mevcuttur.

Sultan İkinci Murâd Hanın saltanatına kadar mesnevî vâdisinde verilen eserlerin yirminin üstünde olduğunu söylemek gerekir. Bunlar içerisinde hemen hepsinin; gerek mevzu, gerekse konuyu işlemeleri yönüyle, ayrı ayrı kıymetlerinin olduğunu belirtmek yerinde olur. Fakat gerek asrında gerekse bütün bir Osmanlı Türk Edebiyatında varlığını sürdürecek ve günümüze kadar Türk milleti tarafından tutulacak olan eserlerin başında Süleyman Çelebi'nin 1410 yılında tamamladığı ve Bursa'da yazdığı Mevlid'i (Vesiletü'n-Necat) gelmektedir. Mevzuda çeşitlilik itibâriyle Yazıcı Sâlih'in Şemsiyye'si, Ahmedî'nin Tervihü'l-Ervâh'ı zikredilmesi gereken eserlerdir. Asrı, eserleriyle süsleyen şâirler içinde yer alanlardan birisi de Ahmed-i Dâ'î'dir. Onun Çengnâmesi, Tıbba dâir yazdığı Tervîhü'l-Ervâh'ı Emir Süleyman'a sunulan eserlerdir. Ayrıca Viysü Râmin adlı eserini pâdişâhın emri üze-

rine tercümeye başlamışsa da ömrü vefâ etmemiştir. Camasbnâme Tercümesi ile Vasiyet-i Nuşirevân ve Mansûrnâme onun diğer eserleridir. Türkçe, müretteb olmayan Dîvân'ı da mevcuttur. Farsça dîvânı ile eserlerinin sayısı 10'u bulmaktadır. Bunlardan Cinân-ı Cenân, Miftâhü'l-Cenne, Sırâcü'l-Kulûb ve Tıbb-ı Nebevî Tercümesi mensurdur.

Sultan İkinci Murâd Han, bu asrın ikinci çeyreğinde ilim ve kültür hayâtına büyük bir canlılık getirmiştir. Sanata, ilme ve fenne düşkünlüğü, şâirliği, ilim adamlarına verdiği kıymet sâyesinde artık Osmanlı Sarayı, Türk ve İslâm dünyâsının merkezi olma yolundadır. Kuruluşundan beri devletin hayâtında görülen kültür faaliyeti ancak onun zamânında şahsiyetini bulmuş ve pekçok eserin, millî açıdan yazılmasına ve tercüme edilmesine sebep olmuştur. Osmanlının önde gelen iki büyük kültür pâdişâhından birincisi olmak şerefi ona âittir. Gerçekten devrinde yazdırdığı eserler ve Türkçeye olan düşkünlüğü, konuları âlim ve şâirlere dağıtması, hattâ tetkikiyle Sultan İkinci Murâd Hanın Türk kültür târihi içinde müstesna yeri vardır. Bu bakımdan devrinin âlim ve şâirleri, eser te'lif ve tercümesinde bir nevi yarış içine düşmüşler. Sultan Adına; manzûm ve mensûr olarak, pekçok eserin ortaya konulmasına ve Osmanlı edebiyatının gelişip serpilmesine sebep olmuşlardır.

Ebü'l-Hayr lakabını alan bu kültür pâdişâhı bütün anlatılanların üstündedir. Onun üstünlüğü oğlu Mehmed'e olan öğütlerinde ve Vasiyetnâmesinde de açıkça görülür. Fakat o, her şeyden önce dindâr bir pâdişâhtır, muvaffakıyeti, hatta iki defâ tahtı oğluna bırakması da ona bağlıdır.

Devrinde Osmanlı sarayı ilmin ve sanatın ve ışığın merkezi olmuştur. Onun etrâfında Hacı Bayram-ı Velî, Emîr Buhârî gibi devri ahlâkî yönden dirilten ve cemiyetin terbiyesini üstlenen büyükler; Molla Gürânî, Alâeddîn-i Tûsî, Şerâfeddîn-i Kırımî, Kırımlı Seydî Ahmed, Alâeddîn-i Semerkandî, Acem Sinan, Alâeddîn Ali Arabî, Fahreddîn-i Acemî ve Seydi Ali Acemî gibi Arabistan'dan, Türkistan'dan ve Kırım'dan gelmiş âlimler bulunmaktadır. Bunların çoğu bilhassa Seyyid Şerif Cürcânî ve Teftâzânî'nin talebeleri olmuşlardır.

Bunlara ilâve tarîkat ehli olan bu dirâyetli pâdişâhın devrinde, başta Bayramîlik olmak üzere Zeynîlik ve Mevlevîliğin sarayda yer tutması da zikredilebilir. Bu açıdan bakılınca, o, Mesnevî'nin ilk tercüme ve şerhini yaptırdığı ve adına izâfeten Mesnevî-i Murâdiyye lakabı ile anılmaktadır. Gerçekten Sultan İkinci Murâd Han zamânı Türk Milletinin içtimâî hayâtında Hacı Bayrâm-ı Velî, Akşemseddîn, Eşrefoğlu Rûmî gibi büyük sûfilerin bulunduğu, tasavvufa temâyülün fazlalaştığı,

Zeyniyye ve Mevleviyye tarikatlarının, yüksek mahfillerde rağbet gördüğü ve Bayramîliğin çok yayıldığı bir devirdir.

Tezkirelerin kaydettiğine göre, Osmanlı pâdişâhları içinde ilk şiir söyleyen de İkinci Murâd Handır. Zamânında Türk-Siyâsî Birliğinin kurulmaya başlamasıyla kültür ve sanat faaliyetleri de artık Osmanlı sarayına taşınmıştır. Bu îtibarla Sultan İkinci Murâd Han adına pek-çok manzûm ve mensûr eser yazılıp, ithâf edilmiştir. Devrinde yazılan mesnevîler konu îtibâriyle daha ziyâde dînî tasavvufî, aşk ve macera, târihî-hamâsî, ahlâkî ve dînî, destanımsı-efsânevî, nasîhatâmiz, ansiklopedik ve mizâhîdirler. Bunlar sırasıyla Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf tarafından 1424-25 (H.827) yılında yazılan ve bir ilmihâl olan 6960 beyitlik Kitâbü'l-Beyân'dır. Eser, dînî tâbir, terim ve deyim bakımından zenginlik gösterir. Vikâye Tercümesi olarak da anılır.

İkinci olarak Muhammed Hatiboğlu'nun 1425 (H.829) yılında yazdığı, yüz hadis ve yüz hikâyeyi ihtivâ eden 6092 beyitlik Ferahnâmesi gelmektedir. Eser dînî, didaktiktir. Tercüme olup, aslı Arapçadır. Açık bir dile sâhip olan eser, ayrıca hem Karamanoğlu İbrâhim Beye hem de İsfendiyar bin Bâyezîd'e sunulmuştur.

Gülşen-i Râz devrin bir başka eseridir. Şeyh Elvân-ı Şirâzî tarafından 1425-26 (H.829) yılında telif edilmiş olup, 2854 beyittir. Müretteb bir eserdir. Mevzû olarak Mahmûd-ı Şebüsterî'den alınmıştır.

Ansiklopedik bir eser olan ve elli bir bâbı ihtivâ eden Murâdnâme'ye gelince; 10.410 beyittir. 1427 (H.830) yılında tamamlanan bu eser devrin önde gelen hacimli eserleri arasında yer alır ve dil îtibâriyle sâdelik gösterir.

HURŞİD İLE MAHMİHRİ

Hurşid, Genç Karabağı Hükümdarı'nın oğludur. Mahmihrî (veya Mah-ı Mihrî) de İçmean Kenti Beyi'nin kızıdır. "Hurşid ile Mahmihrî", bu iki gencin aşkını ele alan bir halk öyküsüdür.

Hurşid ile Mahmihrî, düşlerine girerek kendilerine aşk badesi içiren aksakallı bir Pir-i faninin aracılığıyla düşlerinde birbirilerini görerek âşık olurlar, birbirilerine. Mahmihrî'nin, İçmean kentinin beyi olan babasının ölümünün ardından, İçmean'ı alan Kara Han, Mahmihrî'ye evlenme teklifinde bulunur. Ancak bu teklife hoş bakmayan Mahmihrî, yedi erkek kardeşiyle gizlice İçmean'ı terk ederek Geylan Yaylası'na kaçar. Orada, aksakallı Pir-i fani vasıtasıyla düşünde görüp âşık olduğu Hurşid'le görüşür. Mahmihrî'nin erkek kardeşleri her ne kadar başlan-

gıçta iki sevgilinin evlenmelerine rızalık gösterirlerse de kararlaştırılan düğün günü yaklaştığı zaman kız kardeşleri Mahmihrî'yi de yanlarına alarak birlikte İçmean kentine geri dönerler ve Kara Han'a kız kardeşlerinden gizli haber göndererek kız kardeşlerinin kendisiyle evlenmeye karar verdiğini bildirirler. Bunun üzerine hemen düğün hazırlıklarına başlanır. Sevgilisi Mahmihrî tarafından bırakılan bir mektuptan olup bitenler hakkında bilgi edinen Hurşid de onların peşlerinden İçmean'a gitmek üzere yola çıkar. İçmean'ı ele geçiren Kara Han'ın Mahmihrî ile evleneceği gün İçmean'a varan Hurşid, bir yolunu bularak gizlice görüştüğü sevgilisi Mahmihrî'yi yanına alarak oradan kaçar. Durumdan haberdar olarak onların peşine takılan Kara Han, bir süre sonra onlara yetişir. Onlara yetişir yetişmez Hurşid ile kavgaya tutuşan Kara Han, Mahmihrî tarafından atılan bir okla döşünden vurularak yaşamını yitirir. Böylece Kara Han'dan kurtulan iki sevgili yollarına devam ederler. Ancak henüz gidecekleri Genç Karabağı'na ulaşamadan bu defa da haramilerin ellerine düşerler. İki sevgili, haramilerce Hurşid'i öldürmekle görevlendirilen Arap tarafından kurtarılırlar. Üçü birlikte Genç Karabağı'na varırlar. Oraya varınca Hurşid, Mahmihrî'yle, kendilerini haramilerin ellerinden kurtaran Arap da Hurşid'in kız kardeşiyle evlenerek muratlarına ererler.

Kahramanları, hayalî halk öykülerinden olan "Hurşid ile Mahmihrî"nin değişik çeşitlemeleri bulunmaktadır. Kimilerinde, mesela kahraman, kent ve yer adları değişik olan öykünün çeşitlemelerinin kimilerinde hikâye, Hurşid ve Mahmihrî'nin ölümleriyle son bulur. Öyküyü ilk kez düzenleyen kişinin ünlü Türkmen âşıklarından Dadaloğlu olduğu ileri sürülmesine rağmen bu düşünce pek doğrulanamamıştır. İlk defa 1884 yılında "Gül ile Sitemkâr" adındaki başka bir halk hikâyesiyle birlikte taşbaskı olarak çoğaltılan "Hurşid ile Mahmihrî" daha sonraki yıllarda incelenmiş yeni baskıları yayımlanmıştır. Yeni harflerle ilk yayımlananı ise 1930 yılında Süleyman Tevfik Özzorluoğlu ve 1935 yılında Muharrem Zeki Korgunal tarafından gerçekleştirilmiş olanlardır.

ELİF İLE MAHMUT

İki sevgilinin uzun süre devam eden maceraların ardından birbirilerine kavuşmalarını ele alan bir halk hikâyesidir. XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başlarında yapılma resimli basımları mevcuttur. Öyküde dile getirilen olayların meydana geldiği coğrafya, Asya ülkelerini kapsamaktadır. Mahmut Buhara Hükümdarı Murad'ın oğludur. Ejderhan Hükümdarı Erjeng tarafından hapsedilen Elif ise Huten'lidir.

Resme bakarak âşık olma geleneğine dayanan ve yiğitlik unsurları taşıyan bu halk öyküsünün konusu kısaca şöyledir:

Uzun zamandan beri evli olmasına ve çeşitli çarelere başvurmasına rağmen hiç çocuğu olmayan Buhara Sultanı Murad'ın düşüne girerek bir erkek çocuğunun doğacağını müjdeleyen aksakallı derviş kılığındaki Hızır, kendisi gelmeden doğacak olan çocuğa isim verilmemesini söyler. Bu düşün sonrasında hamile kalan Sultan Murad'ın karısı, zamanı gelince doğum yapar ve derviş kılığına giren Hızır'ın söylediği gibi bir erkek çocuk dünyaya getirir. Çocuk dünyaya geldikten bir zaman sonra yine aksakallı derviş kılığına bürünen Hızır, hükümdarın evine gelir ve çocuğa Mahmut adını verir ve büyüdüğünde kendisine verilmek üzere bir de sihirli bir kılıç bırakır ve sonra da oradan ayrılır.

Gün geçtikçe gelişip serpilen Mahmut, delikanlılık çağına gelince aksakallı derviş kılığına bürünen Hızır tarafından kendisine bırakılan kılıç sayesinde yenilmez bir savaşçı olur. Zamanının büyük bölümünü avda geçiren Mahmut günün birinde avda iken vurarak yaraladığı bir ceylanı takip ederek bilmediği bir mağaraya girer. Girdiği mağarada Kırklar Meclisi ile karşılaşan Mahmut, Kırklar'ın kendisine sunduğu aşk dolusunu içerek mağarada resmini gördüğü kıza âşık olur. Orada bulunanlardan adının Elif olduğunu öğrendiği sevgilisi için saz çalıp deyişler söylemeye başlar. Artık bir hak aşığı olan Mahmut, günün birinde babasından izin alarak aşığı olduğu Elif'i aramaya koyulur. Resmini görerek aşığı olduğu Elifi aramak için çıktığı yolculuk sırasında başından pek çok macera geçen ve önüne çıkan birçok engeli, Hızır'ın sayesinde aşan Mahmut, neticede Elif'i bulur. Ama Mahmut'a aşk badesi içiren Kırklar'ın aynı gece kendisine aşk badesi içirerek Mahmut'a âşık olmasını sağladıkları Elif, evlilik teklifini reddettiği Ejderhan hükümdarı Erjeng tarafından zindana atılarak hapsedilmiştir. Sevgilisini alıp ülkesine götürmek isteyen Mahmut'un önce onu hapisten çıkarması gerekir. Sevgilisi Elif tarafından yakılmak suretiyle kendisini çağırması amacıyla kendisine verilen bir tutam saçı aldıktan sonra oradan ayrılan Mahmut, hemen Ejderhan hükümdarı Erjeng'e savaş ilan eder.

Savaş sırasında, sık sık sevgilisi tarafından kendisine verilen bir tutam saçtan her defasında bir tel yakarak sevgilisine, Ejderhan hükümdarı Erjeng'e karşı giriştiği savaş hakkında bilgi veren Mahmut, aksakallı derviş kılığına giren Hızır tarafından kendisine bırakılan büyülü kılıç sayesinde hükümdarı alt eder. Sonra hükümdar tarafından kapatıldığı zindandan çıkardığı sevgilisini yanına alarak ülkesine döner.

Sevgilisi Elif'i yanına alarak ülkesi Buhara'ya dönen Mahmut'u bir sürpriz beklemektedir. Çünkü Mahmut'un Buhara Sultanı olan babası, gördüğü Elif'e ilk görüşte sevdalanır ve kendisi onunla evlenmek ister. Bunun üzerine babasına karşı ayaklanan Mahmut, babasını öldürmek zorunda kalır. Öldürdüğü babasının tahtına oturan Mahmut, aşığı olduğu Elif ile evlenerek mutlu bir yaşama başlar.

Öyküde adından söz edilen büyülü kılıç, Elif'in yakmak suretiyle kendisini çağırması amacıyla Mahmut'a verdiği bir tutam saç vb. yaygın durumda bulunan masal unsurlarıdır. Mahmut'un, sevgilisinin yüzünden babasına karşı vermiş olduğu savaşım ve onu öldürmesi, evrensel bir motif olarak ilgi çekicidir.

Bu öykü, halk öykülerinin birçoğunda olduğu üzere kahramanın harikulâde bir şekilde dünyaya gelmesi, görmediği tanımadığı bir kızın resmini görerek ona âşık olması, onu arayıp bulması ve karşılaştığı pek çok engeli Hızır'ın yardımıyla geride bıraktıktan sonra onunla evlenerek mutlu bir yaşama başlanması esasına dayanır.

Bilinen ve 1881 yılında yapılan ilk basımı, öteki kimi halk hikâyeleriyle birlikte "Hikâye-i Mahmud ile Elifdir" adıyla Azerbaycan'da taşbaskısı olarak yapıldı. Bundan başka tarihli ve tarihsiz olmak üzere pek çok baskısı mevcut olan bu hikâye, yeni harflerle ilk defa 1930 yılında "Elif ile Mahmut" adı altında Süleyman Tevfik Özzorluoğlu tarafından ve 1931 yılında "Elif ile Mahmut" adı altında Muharrem Zeki Korgunal tarafından yayımlanmır.

VÂMIK-U AZRA

Türkçe de dâhil olmak kaydıyla kimi Doğu dillerinde kaleme alınan bir halk öyküsü olan ve Çin Hakanı Taymus'un oğlu Vâmık ile Gazne hükümdarının kızı Azra'nın aşklarını konu edinen "Vâmık ü Azra", İran ve Türk yazınlarında klasik mesnevi konusudur. İran tezkirecileri tarafından ileri sürülen iddialara göre menşei Eski İran olan öykü, M.S. 224/226–651 yılları arasında hüküm süren Fars asıllı Sasaniler Dönemi'nin 531–579 tarihleri arasındaki hükümdarı Hüsrev(Ksusro) I (Anoşirvan) adına yazılmıştır. Aslı Pehlevice olan öykü, Sasaniler döneminde yazıya aktarılmıştır. Kaleme alındığı dönemden itibaren geniş ilgi uyandıran ve hem İranlı, hem de Türk şairlerce pek çok defa yeniden kaleme alınan öykü, ateşperestler tarafından kaleme alınmasından ötürü Abdullah adındaki Horasan emirinin buyruğuyla suya atılmıştır. Dilden dile dolaşan bu öykü, bu olaydan iki yüz yıl sonra Unsurî adındaki Gazneli şair tarafından Şehnâme ölçüsünde Farsça olarak yeniden kaleme alındı.

Lamî Çelebi tarafından 1526 yılında dönemin Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'a sunulan mesnevinin konusu özetle şöyledir:

Vezirleri, çocuğu olmadığı için yas tutan Çin İmparatoru Taymus'a, yeni bir eş arama önerisinde bulunurlar. Gezdiği ülkelerin en güzel kızlarının resimlerini çizen nakkaş Beşir, Taymus'a, Turan hükümdarının kızının resmini gösterir. Kendisine gösterilen kıza âşık olan İmparator Tayınus, sözü edilen kızla evlenir. Bu evlilikten, bu hikâyenin kahramanı olan ve delikanlılık çağına gelince yeteneği ve civanmertliğiyle büyük üne kavuşan Vamık adındaki oğulları dünyaya gelir. Gazne hükümdarının da güzelliğiyle cihana ün salmış güzel bir kızı vardır. Adı Azra'dır. Kendisiyle evlenmek için peşinden koşturanları çok olmasına rağmen Gazne hükümdarının dünya güzeli kızı Azra'nın gönlü, kendisini hiç görmediği ama ününü duyduğu Taymus adındaki Çin hakanının Vâmık adındaki oğlundadır. Gece gündüz onun hayaliyle yanıp tutuşan ve onunla buluşup evlenmenin yollarını arayan Azra, sonunda düşüne girerek aynı anda hem kendisine, hem de düşüne girdiği Vamık'a aşk badesi içirerek birbirilerine âşık olmalarını sağlayan aksakallı dervişin kendisine verdiği nasihata uyarak bir nakkaşa yaptırdığı resimlerini değişik ülkelere dağıtır. Düşüne giren aksakallı dervişin aşk badesi içirerek kendisini âşık ettiği kızın resmini gören Vâmık, Azra'yı bulmak amacıyla sırdaşı Behmen ile birlikte hemen yollara düşer. Vâmık ile sırdaşı Behmen çok uzun süren meşakatli bir yolculuk sırasında başından geçen olumsuz olayları aksakallı dervişin yardımı ve

kendi azmi ile yenmeyi başarıp önüne çıkan çeşitli engelleri geride bırakarak Gazne'ye varırlar. Orada Azra'yla buluşurlar. Azra'yı babasından ister. Ancak Azra'nın Gazne hükümdarı olan babası bu evliliğe karşı çıkarak kızını vermez. Bunun üzerine kaçmaya karar veren Azra ile Vâmık, günün birinde gizlice Gazne'den ayrılırlar. Kızının kaçırıldığından haberdar edilen hükümdar, adamlarını Vamık'ın peşine takar. Bu takip sonucunda karşılaşan Vâmık ile hükümdarın adamları arasında amansız bir mücadele başlar. Vâmık'ın Behmen adındaki sırdaşına âşık olan Şah Ardahşir'in Dilpezir adındaki kızı onlara pekçok kez yardımcı olur. Behmen'in Tûr'a tutsak olması üzerine Dilpezir tarafından Kal'a-i Dilgüşâ'ya götürülen Vâmık, oradan Lahican ve Feri adlarındaki cin ve dev sultanlarınca Kâf Dağı'na kaçırılır. Bu süre içinde Vamık'ı aramaya çıkan Azra yolda Dilpezir ile karşılaşır. Bir ara Vâmık, Azra'yla Dilpezir'e kavuşursa da başlarına gelen yeni serüvenlerden ötürü birbirinden ayrılmak zorunda kalırlar. Azra, resminden kendisine âşık olan Mizban adındaki Tus hükümdarı tarafından ele geçirilir. Mizban'ın eline düşen Azra acı çekmekte ve hiç kimseyle konuşmamaktadır. Bu süreç içinde Hintli ateşperestler tarafından yakalanan Vâmık ateşe atılmasına rağmen yanmaz. Mizban'ın elinden kaçmayı başaran Azra bu kez de zencilerin tutsağı olur. Neticede zencilerin elinden kurtulmayı başaran Azra ile ateşperestlerin elinden kurtulmayı başaran Vâmık, Tus kentinde birbirlerini bulurlar. Burada Vâmık ile Azra'nın yanı sıra Lahican ile Feri ve Dilpezir ile Behmen de buluşurlar. Tus hükümdarı Mizban tarafından verilen ziyafetler ve düzenlenen eğlenceler neticesinde başlarından geçen birçok serüvenin sonrasında birbirlerine kavuşan Vamık ile Azra ve yanındakiler birbirileriyle evlenerek mutlu bir yaşam sürerler. Sonunda Mizban'dan müsaade alan Azra ile Vâmık ülkelerine geri dönerler.

Unsurî'nin eserinde Vamık ile Azra'nın soyları; öyküde adı geçen kişilerden pek çoğunun adlarının Yunanca olmasının, olayların Ege Denizi'nin Anadolu yakasına yakın bir adada gelişmesinin ve öyküde Yunan tarihine ilişkin olayların mevcut olmasının öykünün, Yunan menşeyli olduğunun bir ifadesi olarak kabul eden Doğubilimciler'in kimileri öykünün, Yunan yazınından kaynaklandıktan sonra Arabistan'a, oradan da İran'a geçtiğini iddia ederler ve Vâmık (âşık) ve Azrâ (bakire) sözcüklerinin Arapça oluşuna dikkat çekerler.

İran yazınında "Vamık ü Azra"nın yazarları arasında Unsurî'nin yanı sıra Zamirî (ö.973)'yi, Fasih-i Cürcanî(ü.11.yy.)'yi, Esirî'yi ve Nâmî'yi de saymak mümkündür. "Vamık ü Azra"yı Türkçe'ye çevi-

ren ilk kişi Behiştî olmasına rağmen en başarılı "Vamık ü Azra" çevirisi ise Unsurî'den yaptığı çeviriye muhtelif gazel, mesnevi, lugaz ve muammalar da ilave eden Lamî Çelebi tarafından yapılmıştır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre her ne kadar Behiştî Sinan ve Lamî Çelebi'nin yanı sıra "Vamık ü Azra", Muidî, Bursalı Havaî. Kuburizade Abdurrahman Rahimî ve Manisalı Camiî tarafından da Türkçe'ye çevrilmiş ise de bunlardan sadece Manisalı Camiî ile Lamî Çelebi tarafından Türkçe'ye tercüme edilenler elde bulunmaktadır.

Unsurî tarafından kaleme alınar öyküniin dışında değişik dillerde çeviri ve telif olmak üzere 25'in üzerinde "Vamık ü Azra" mesnevisi oluşturulmuştur. "Vamık ü Azra"nın aynı adı taşıması bu mesnevilerin tamamının ortak noktasıdır. Bundan başka "Vamık ü Azra"nın hüviyet ve şahsiyetleri, bağlı bulundukları uluslar, yaşamlarını idame ettirdikleri muhit ve ülkeler tamamıyla farklı ve değişiktir.

CEMŞİD Ü HURŞİD

İlk defa, asıl adı Cemaleddin Muhammed olan ve 1309–1376 tarihleri arasında yaşayan İranlı yazar Selman Saveci tarafından 1361 yılında kaleme alınmış olan "Cemşid ü Hurşid", Doğu yazınlarında mesnevilere konu olmuş bir aşk hikâyesidir. Mesnevi ve hamse geleneğinin tesiri altında bilhassa İran ve Türk yazınlarında sık sık yazılmıştır. Bu hikâye, Selman Savacı tarafından ünlü İranlı yazar Firdevsî'nin "Şehname"sinden, İran'ın ünlü hamse yazarı Genceli Nizamî'nin "Hüsrev ü Şirin"inden, Şeyhoğlu Mustafa'nın "Hurşid ü Ferahşad"ından ve daha başka bazı mesnevilerden alınan motifler birleştirilmek suretiyle düzenlenmiştir. Yukarıda sözü edilen mesneviler yapı açısından "Cemşid ü Hurşid"le benzerlik gösterseler de konu açısından farklılık arzederler.

Aşağı yukarı 2700 beyitten oluşan mesnevinin konusu özetle şöyledir:

Cömertliği, adaleti, sayısız hazine ve askerleriyle bütün cihana ün salan Çin fağfurunun biricik oğlu olan Cemşid, yakışıklı, eliaçık, ilim sahibi bir delikanlıdır. Savaş maharetleriyle yetişen Cemşid; içkiyi ve içki âlemlerini seven, aşka önem veren ve lütuf ve ihsanda bulunmada üne kavuşmuş biridir. Günün birinde bir içki meclisinde içtiği içkinin etkisiyle bahçede çiçeklerin arasında uyuya kalır. Rüyasında eşi menendi bulunmayan bir bahçede içinde bulunan kasrda yaşayan dünya güzeli bir kız görür. Tam o sırada içine bir aşk ateşi düşen Cemşid o heyecan-

la uyanır ve rüyasında gördüğü o kızı bir daha göremez olur. Kadehlerin dolaştığı içiki meclisinde aşk ateşiyle yanıp kıvranan Cemşid, tenha bir köşeye çekilerek orada feryadı figan etmeye başlar. Babası, durumdan haberdar edilir. Bu durıma çok üzülen fağfur, hemen eşi Hümayun Hatun'a giderek oğlunun içine düştüğü durumdan onu da haberdar eder. Oğlunun aşk derdine düçar olduğunu söyleyen eşiyle aynı düşünceyi paylaşan fağfur, oğlunun yüreğine aşk ateşi düşüren o kızı bulmak amacıyla ülkesindeki güzellerin tamamını sarayda toplar. Oğluna, birbirinden güzel yüzlerce kızın arasından içine aşk ateşi düşüren güzelin hangisi olduğunu sorar. Babasına rüyasını anlatan Cemşid, kendisine aşık olduğu kızın bunların arasında olmadığını söyleyince fağfur, oğlunun düçar olduğu aşktan aklını yitirip divane olmasından korkar.

Cemşid, günün birinde; tüccarlık yaptığı için Hıtay'ı, Hindistan'ı, Rum'u, Hicaz'ı, Yemen'i, Mısır'ı, Şam'ı gezen, oralar hakkında bilgi sahibi olan ve gittiği yerlerdeki güzellerin resmini yapıp saklayan bilge adam nakkaş Mihrâb'a çaresiz derdinden yakınarak ondan kendisine yardımcı olmasını söyler. Mihrâb, Cemşid'e, kendisinden övgüyle söz ettiği Rum Kayser'in dünyalar güzeli kızı Hurşid'in resmini gösterir. Mihrâb tarafından resmi gösterilen dünyalar güzeli kızın rüyasında gördüğü kızla aynı olduğunu görünce biraz rahatlayan Cemşid, Mihrâb'dan, Rum Kayser'in ülkesine gideceğini bu konuda kendisine yardımcı olmasını ister. Öneriyi olumlu karşılayan nakkaş Mihrâb, önce durumun fagfura bildirilmesi ve ondan izin alınması, sonra da kimse tanımasın diye tacir kılığına bürünerek yollarda satmak üzere yanlarına değerli taşlar, kumaşlar alınması gerektiğini söyler. Bunun üzerine fagfur, durum hakkında bilgilendirilir. Başlangıçta buna karşı çıkan fagfur, neticede onay verince nakkaş Mihrâb'ın önerilerine uygun bir şekilde yol hazırlıklarına başlanır. Yanlarına değerli mücevherat ve kendilerini koruyabilecek bin kadar yetenekli ve savaşçı genç alan şehzade Cemşid ile nakkaş Mihrâb, Rum diyarına gitmek üzere yola çıkarlar.

Yola çıktıktan bir zaman sonra bir yol ayrımına gelirler. Burada Rum diyarına giden iki yol çıkar önlerine. Yollardan biri güvenli ama bir yıl sürmektedir. İkincisi üç ay sürer ama tehlikelerle doludur. Nakkaş Mihrâb, her ne kadar tehlikeli yoldan gitmemesi konusunda Cemşid'i uyarırsa da kısa sürede Rum'a varma sevdasında olan Cemşid, bu iki yoldan kısa ama tehlikelerle dolu olanı seçer. Uyarılara kulak asmayan Cemşid, atının yönünü tehlikelerle dolu olan yola çevirir ve doludizgin yol almaya başlar. Bir zaman sonra rüzgârı misk, toprağı amber kokan, taşı la'l suyu abı Kevser olan bir yerevarırlar. Çevresin-

de perilerin uçuştuğu, harikulade manzaralı olan burası cinli sarayıdır. Şehzade Cemşid, eşsiz güzellikte olan bu yerde bir içki meclisi kurulması emrini verir. Buradaki periler tarafından, Şehzade Cemşid'in içki meclisinden haberdar edilen periler sultanı Hûr-zad, oturduğu taht ından gördüğü Cemşid'in güzelliğini görünce derinden bir ah çeker. Cemşid, Nâz-pervend aracılığıyla kendisini sarayına davet eden sultan Hûr-zad'ın davetini kabul eder. Davetine icabet eden Cemşid'i çok beğenip tahtında onunla birlikte olan sultan Hûr-zad, onunla evlenmek ister. Cemşid'in bu yolculuğa çıkış nedenini merak eden Hûr-zad, Cemşid'in aşkından haberdar olunca onu, bundan sonra gerçekleştireceği yolculuğun tehlikelerinden söz ederek vazgeçirmeye çalışır. Ancak onu kararından vazgeçiremeyeceğini anlayınca Cemşid'le dost olurlar. Şehzadeyi bundan sonraki yolculuk sırasında başına gelecek tehlikelerden korumak isteyen periler sultanı Hûr-zad, Cemşid'e iki gevher ile saçından üç tel verir.

Ertesi gün yola çıkan Cemşid ve kafilesi, Süfeylâ denilen bir dağa gelirler. Burası ejderhaların ülkesidir. Mihrâb, buradan biz değil Simurg'un dahi geçmesi mümkün değil dediği sırada bir ejderha çıkar karşılarına. Kılıcıyla, karşısına çıkan ejderhayı öldürdükten sonra yoluna devam eden Cemşid'in bu kez de burçları çelikten yapılına bir kent çıkar karşısına. Burası da devler sultanının mekânıdır. Burada da Mihrâb'ın uyarılarına kulak tıkayarak yola devam eden Cemşid, kulağı eşekkulağına, ayakları öküz ayağına, başı kaplan başına, burnu fil burnuna, başı boydan boya domuz tüyüyle kaplı olan bir devle karşılaşır. Askerlerine, saldırıya hazır emri veren Cemşid'i gören devlerden biri öteki devlerden yardım ister. Bunun üzerine her biri kükreyen bir aslana binip askerlerin içine dalmak isteyen devler tarafından mancınıklarla taşa tutulan Cemşid, kılıcıyla ayağından yaralayarak yere yıktığı devin başını gövdesinden ayırır. Devlerle amansız savaşın sürdüğü Süfeylâ Dağı civarında devam eden altı günlük yolculuğun ardından Rum diyarı kıyılarına ulaşılır.

İki gün kaldıkları dağlık ve bahçeli olan bu yerde bulunan manastırda karşılaştıkları yaşlı ruhbana dünya haline ilişkin sorular sorar, yanıtlar alırlar. Temin edilen gemilerle denize açılır. Ancak o gece çıkan fırtına nedeniyle oluşan dev dalgaların taşlara çaldığı gemi, parça parça olur. Eline geçen bir tahta parçasıyla yaşama tutunmaya çalışan Cemşid'in imdadına koşan olmaz. Arkadaşlarını kaybeder. Denizde üç gün yaşam savaşı veren şehzade, dördüncü gün çok güzel bir adaya çıkar. Tamamen meyve ağaçlarıyla kaplı olan bu adada çaresizlik içinde

tek başına kalır. Sevgilisine kavuşamadan öleceği endişesine kapılan şehzadenin aklına, periler sultanı Hûr-zad tarafından kendisine verilen saç telleri gelir. Onlardan birini kılıcıyla yakınca hemen o anda Nâz-perverd peyda olur yanında. Rüzgâr ayaklı bir atla uçarak denizi geç-tikten sonra Rum'a gelince periden ayrılan şehzade, sevgilisini anarak iki günlük bir yolculuk gerçekleştirince ayaklarının tabanı kabarır. Yü-rümekte olduğu yol, onu uzaktan görünen bir kente götürür. Orada, fır-tınada parçalanan gemiden kurtularak ondan önce buraya gelen nakkaş Mihrâb ve öteki arkadaşlarıyla karşılaşır. Sarılıp hasret giderirler. İki hafta boyunca içki meclisleri kurup eğlendikleri bu kentten üçüncü haf-ta ayrılırlar. Nihayet Rum Kayser'in bulunduğu kente gelirler. Burada tüccar kılığına girerek yanlarında getirdikleri saymaya başlarlar. Onlara karşı büyük ilgi gösteren kent halkı, bu durum hakkında Rum Kayser'i haberdar ederler. Onları mallarıyla birlikte görmek isteyen Rum Kay-ser, saraya davet eder. Davete icabet ederek değerli ve eşi menendi bu-lunmayan mallarıyla birlikte huzura çıkan Cemşid, Kayser'e karşı hür-mette kusur etmemeye özen gösterir. Cemşid'i daha iyi tanımak iste-yen Rum Kayser tarafından kurdurulan içiki meclisinde yenilip içilir. İçki meclisinden sonra evine dönen Cemşid, ertesi gün, uğruna bun-ca zorluklara katlandığı sevgilisini görmek ister. Bunun üzerine sara-ya giden nakkaş Mihrâb, yanında Çin'den getirdiği çok değerli malla-rın bulunduğunu söyleyince Rum Kayser'in kızı Hurşid, ertesi gün ya-nındaki mallarının tamamını saraya getirmesini ister. Sevinçle geri dö-nerek Hurşid'in güzelliklerinden Cemşid'e övgüyle söz eden Mihrâb, ertesi gün değerli eşyalarıyla yanına gittiği Hurşid'i tahtın üzerinde bu-lur. Hurşid'in cariyesi mallarının tamamını Hurşid'e sunmasını söyle-yince Mihrâb, malların bir kısmının kendisine ait olmadığını, sahibi ol-madan onları satamayacağını söyler. Bunun üzerine Hurşid, malların sahibi olan kervan emirinin de saraya gelmesine izin verir. Bu müjdeli haberi duyunca kendinden geçen Cemşid'i gül suyu ile ayıltan Mihrâb, hiçbir yerde bulunmayan iki la'l ile iki inciyi yanına alan Cemşid'le birlikte Hurşid'in yanına giderler. Hurşid'i görünce bayılıp yere düşen Cemşid'in başına toplanan sarayın bütün güzelleri gül suyu serperek onu ayıltmaya çalışırlar. Bu arada Cemşid'in başına gelen Hurşid, yer-de ay gibi bir güzel görünce hemen âşık olur. Ancak aşkını saklı tutar, sırrını kimselere açmaz. Hurşid'in saçlarına değen rüzgâr, onun mis ko-kusunu yerde yatan Cemşid'in burnuna götürünce kendine gelen Cem-şid, karşısında Hurşid'i görünce çok sevinir. Hurşid otağına dönünce Cemşid, yanında getirdiği mücevheratı Hurşid'e gönderir. Hurşid, ken-

disine gönderilen mücevheratın değerini sordurunca Cemşid, onları kendisinin bir armağanı olarak kabul edilmesini söyler.

Hurşid, ertesi gün ulağıyla Cemşid'e haber göndererek kendisini içki meclisine davet eder. Yanına aldığı iki la'l ve gevherin yanı sıra Şeker, Şeker-nâz ve Erguvan-nâz adlarındaki üç cariyesiyle davete icabet eder. Orada şiirler okuyup çeşitli musiki makamlarıyla şarkılar söyleyen bu cariyelerden son derece hoşnut kalan Hurşid, Nesât-engiz adlı cariyesinden adına bir şiir okunmasını ister. O da aldığı emir üzerine Cemşid'in kimliği konusunda bilgi sahibi olmak isteyen bir şiir okur. Bunun üzerine Şeker-nâz, Cemşid'in kimliği ve aşkı konusunda bilgi veren bir şiirle karşılık verir. Bu şiir karşısında mutluluktan uçarak raksa başlayan Hurşid, Şeker-nâz'a, Cemşid konusunda bilgi talep eder. Bunun üzerine Şeker-nâz, Cemşid'in kim olduğunu ve aşkı uğruna geçirdiği serencelerden söz eder. Bu içki meclisi sonrasında birkaç kez daha yan yana gelen âşıklar, birbirilerini daha yakından tanıyarak birbirilerine bağlanırlar.

Günün birinde yine bir içki meclisinde eğlendikleri bir sırada kendinden geçen Cemşid, Hurşid'in saçlarına elleriyle dokunur. Hurşid, bu yapılan hareketten hoşlanmaz. Bunun üzerine Cemşid pişmanlığını dile getirerek özür dileyince iki aşık yeniden barışarak içkili sohbet ve eğlencelerine devam ederler. Durumdan haberdar olunca kızının içkili meclislerde eğlenmesine sinirlenen annesi Efser Hatun, kızı Hurşid'i bir kalenin içinde bulunan bir saraya hapsederek yanına da cariyelerini ve Kitayun adındaki dayısını bırakır. Hurşid, annesi tarafından kendisine yapılan bu muameleye intizar edip ağlarken, Ayrılık acısına dayanamayan Cemşid dağlara çıkar. Hurşid'in aşkıyla yanıp tutuşan Cemşid aya, güneşe, yıldızlara ve sabah rüzgârına derdini anlatmaya başlar. Onlardan halini sevgilisine iletmelerini ister. Ama nafile. Çünkü bir yanıt alamaz onlardan Bir ay kadar dağda kalan Cemşid, nakkaş Mihrâb'ın önerisi üzerine kente geri döner. Cemşid, Mihrâb'ın Çin'e dönülmesi gerektiği önerisine red yanıtı verince Mihrâb, içine düşülen bu durumdan çıkmak için Kayser'in hizmetine girilmesi gerektiğini söyler. Kendisine bu öneriyle gidilince Cemşid'i kabul eden Rum Kayser, Cemşid'in bir fagfur olduğunu anlar ve onu yanından uzak tutmamaya çaba gösterir. Mihrâb'n maharetiye Şeker-nâz ve Şeker aracılığıyla olanlardan haberdar edilen Hurşid, "Cemşid eğer beni unutmadı ise her gece gelip kalenin altında su çekilen dolabın içine girsin. Ben, onu Yusuf gibi yukarıya çekeyim" der. Plan uygulamaya sokulur ve bu şekilde her gece buluşan âşıklar sabah olunca birbirinden ayrılır-

lar. Ancak bu durumun böyle devam edemeyeceğini söyleyen Mihrâb, Cemşid'e, Hurşid'in annesi Efser Hatun'ın ikna edilmek suretiyle evliliklerinin gerçekleşebileceğini söyler. Olumlu bulunan bu öneri hemen devreye sokulur. Çok değerli eşyalar ve kıymetli mücevherlerle Efser Hatun'un yanına giden Mihrâb, ondan, kızını hapsetmek yerine evlendirmek gerektiğini söyler. Efser Hatun da Şam hükümdarının oğlu şehzade Sadi'nin Hurşid'e talip olduğunu ve onunla evlenmek istediğini söyler. Düşmanlara kız verilmez gerekçesiyle buna karşı çıkan Mihrâb, Cemşid'in bir fagfur olduğunu ve oraya geliş nedenleri hakkında açıklama yapınca Efser Hatun, hemen görmek istediği Cemşid'i yanına getirterek onun gönlünü almaya çalışır. Cemşid de Hurşid'in bir an önce kaleden çıkartılmasını iater. Ertesi gün Hurşid, kaleden çıkarıldığı anda Şam hükümdarı Mihraç'ın oğlu Sâdi'nin ordusuyla birlikte geldiği haberi duyulur.

Kayser'in karşılama töreni hazırlattığını haber alan Cemşid, çok kıskanmasına rağmen bu törene iştirak eder. Kayser, hem Cemşid'e hem de Sâdi'ye altından yapılma kürsüler üzerinde yer verir. Böylece meclis kurulur ve eğlenceler başlamış olur. Bu durumdan rahatsız olan Cemşid, durumdan hiç de hoşnut değil. Sâdi, Kayser tarafından kendisine sunulan şarabı, önceden çok içtiğini ileri sürerek iade edince Kayser, bu kez şarabı Cemşid'e ikram eder. Cemşid'in, Kayser tarafından kendisine ikram edilen şarabı içmesiyle gece soona erer. Nakkaş Mihrâb, Kayser'in bu hareketini iyiye yorumlar. Bir sonraki mecliste Kayser tarafından kendisine ikram edilen şarabı içince dışarı çıkaran Sâdi, hicabından meclisi terk etmek zorunda kalır. İçine düştüğü durumdan ötürü üzgün olduğunu belirten Sâdi'nin çevgân oynamak istediğini belirtmesi üzerine Cemşid ile Sâdi, Kayser'in gözetiminde çevgân oynamaya başlarlar. Cemşid'in bu oyunda maharetini ortaya koyarak Sâdi'yi mağlup etmesi Kayser'i son derece mutlu eder.

Ertesi gün avа çıkılır. Avda yoluna çıkan aslanın saldırısı sonucunda atının ölmesi üzerine yere düşen Kayser, Cemşid'in yardımıyla aslanın elinden kurtarılır. Bu şekilde şehzadelerin ikisini de iyice tanıyan ve hanımı Efser Hatun'a; kızlarına Sâdi'den ziyade Cemşid'in layık olduğunu söyleyen Kayser, yanına çağırttığı Sâdi'nin vezirine; "ilk olarak Şam, Mısır ve Kuzey Afrika'nın yarısını, ikinci; mal ve ziynet olarak var olan her şeyi kendisine getirilmesini, üçüncü olarak da Şehzade Sâdi evliliğinin sonrasında Şam'a geri gitmeyecek, Hurşid'le birlikte Rum'da ikamet edecek" şeklindeki koşullarını kabul etmeleri şartıyla kızını verebileceğini söyler. Bu koşullar karşısında neşesi kaçan Sâdi,

annesiyle görüşmek üzere Şam'a döner. Oğlu Sâdi tarafından olanlar hakkında bilgilendirilince kızan Şah Mihraç, ülkesindeki mevcut askerle üstüne yürüdüğü Rum diyarında yollarının geçtiği her yeri talan eder. Durumdan haberdar olunca ordusunu toplayarak savaşa hazırlanan Kayser, kendisine yardımda bulunması önerisinin Cemşid tarafından kabul edilmesi üzerine çok sevinir. Böylece iki ordu arasında başlayan çetin ve amansız bir savaşın sonrasında Sâdi, askerlerini bırakarak kaçmak zorunda kalırken, başsız kalan askerleri Cemşid'e bend olduklarını bildirirler. Kayser, Şam'ın ve öteki yerlerin hükümdarı olan Cemşid'i taltif eder.

Günlük güneşlik bir bahar gününde yaptığı bir toplantıda kızını Cemşid'e vermek istediğini açıklayan Rum Kayser'in önerisi, orada bulunanların tamamı tarafından onaylanınca hemen Cemşid'e haber gönderilir. Bunun üzerine kurulan düğün kırk gün kırk gece devam eder. Eşsiz bir düğün sonrasında dünya evine girerek mutlu bir yaşamı süren Cemşid, günün birinde ülkesini, annesini ve babasını anımsayıp derin bir ah çeker. Yanına çağırdığı kâtibine Çin fagfuru olan babasına bir mektup yazdırarak vatan hasretini tamamen dışa vuran Cemşid'in üzüntülü hali, Hurşid'i kuşkulandırır. Durumu öğrenir öğrenmez kararı tamamen kocasına bırakan Hurşid, Çin'e gidebilmesi için Rum Kayser'den izin alması gerektiğini söyler. Bunun üzerine Cemşid, gönüllü olmasa da Rum Kayser'den bir yıllık izin almayı başarır. Buna çok sevinen Cemşid, yapılan büyük bir hazırlık sonrasında Çin'e gitmek üzere yola çıkar.

Öte yandan günün birinde oturduğu yerde oğlunu hatırlayıp ağlamaya başlayan fagfura, oğlunun Çin'e gelmekte olduğu haberi ulaşır. Habere son derece sevinen fagfur, haber gönderdiği eşi Hümayun Hatun ile atlara binerek oğulları Cemşid'i karşılamaya giderler. Kendisini karşılamaya gelen babasını görünce atından inen Cemşid, yüzünü yedi yerde toprağa sürer. Oğluyla yüzyüze gelen Fagfur, defalarca oğlunu öperek tanrıya şükrederken, oğlunu görünce sevincinden bayılan Hümayun Hatun, kendine gelince kendisine sıkı sıkıya sarıldığı oğlunu hasretle öperek bağrına basar. Oğlunun hatırını sorduktan yanına gittiği gelini Hurşid'in nikabını kaldıran Hümayun Hatun, karşısında güneş gibi parıldayan bir yüz bulunca şaşırır. Çünkü gördüğü yüz güneşi bile gölgede bırakacak kadar güzeldir. Bu güzellik karşısında şaşkınlığını gizlemeyen Hümayun Hatun, Hurşid'i kucaklayıp bağrına basarken oğlu Cemşid'i de kutlar. Birlikte saraya giderek hasret giderirler.

Günlük güneşlik bir bahar günü yanına çağırarak mülkünü kendi-

sine layık gödüğünü söylediği oğlu Cemşid'in elini tutarak tahta doğru yürüyen fagfur, tacını tahtını oğlu Cemşid'e bırakır. Ülkesini bayındır bir hale getiren Cemşid, Hurşid'le birlikte mutlu bir yaşam sürer.

Mesnevilerin tamamında görüldüğü üzere başta tevhid, na't ve sebeb-i telif (yazılma nedeni), sonda da bir hatime (sonuç) düzeniyle kaleme alınan "Cemşid ü Hurşid", Türk yazınında da muhtelif şairlerce işlenmiştir. Konu içine gazel, kıta gibi değişik nazım şekilleri serpiştirilmiştir. İlk defa İranlı şair Selman-ı Saveci tarafından ele alınan konu, daha sonraki dönemlerde kaleme alınan Farsça ve Türkçe "Cemşid ü Hurşid" mesnevilerinin tamamını etkilemiştir. Önce Şeyhoğlu Mustafa "Hurşidnâme (Hurşid ü Feralışad)" adıyla 1387 yılında kaleme aldı. Daha sonraki yıllarda Emir Sultan'ın talepte bulunması üzerine Selman-ı Saveci'nin mesnevisini esas alan Ahmedî, başka bazı kaynaklardan da yararlanmak suretiyle 1403 yılında aynı adla yarı çeviri, yarı telif bir mesnevi düzenledi. Böylece Türk yazınında ilk ve en önemli "Cemşid ü Hurşid" Ahmedî'nin kaleminden çıkmıştır. Ahmedî, Selman-ı Saveci'nin eserini çeviri veya adapte yoluyla almış değildir. Sadece konuları arasında benzerlik bulunan mesnevilerin her ikisi de orijinal sayılır. Mesnevi, Ahmedî'nin dilinde muhtelif hikâyelerle varsıl hale gelmiş ve lirik gazeller, Türk folklorundan alınma konular, Köroğlu ve Dede Korkut hikâyelerini anımsatan bölümlerle yerli hale getirilmiştir. 5000 beyitten oluşan eseri ilkin Emir Süleyman'a, ardından da Mehmet I'e ve daha başkalarına takdim etti. Tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (TY 921) (bas.1975). Ahmedî'den sonra "Cemşid ü Hurşid"i kaleme alan şairlerin en önemlisi, Selman-ı Saveci'nin eserini Türkçe olarak yeniden yazarak babası Mehmet II (Fatih) adına nazımla çeviren Cem Sultan'dır. O da eserin içine kimi kıtalar ve gazeller ilave etti. Eksik bir nüshası Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi (TY 1666)'nde bulunan eserin tamamı Ankara İlahiyat Fakültesi'nde bulunmaktadır. XVI. yüzyıl şairlerinden Abdî (Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa No: 443) ile Ayşe Hubba Hatun (nüshası henüz bulunmuş değildir)'un da birer "Cemşid ü Hurşid" kaleme aldıkları bilinmektedir.

YUSUF Ü ZÜLEYHA

"Yusuf ile Zeliha" adıyla da bilinen "Yusuf ü Züleyha", Arap, Fars ve Türk yazınlarında klasik mesnevi konusudur. Divan edebiyatında şairlerin pek çoğunun mesnevilerinde ele alınmış aşk hikâyesidir. Dünyanın en güzel insanı olarak tanınan Yakup oğlu Yusuf Peygamber'in Kuran'da 111 ayet şeklinde dile getirilen kıssasının aşk yoğunluklu bir şekilde edebiyatta yer almış şeklidir. Kuran'ın "Yusuf Sûresi"nde "öykülerin en güzeli" şeklinde adlandırılmak suretiyle geniş bir şekilde dile getirilmiştir.

Öykü özetle söyledir:

Yusuf, Yakup Peygamber ile Rahel'in oğludur. Küçükken annesini kaybeden Yusuf belli bir yaşa kadar halası İlya tarafından büyütüldükten sonra babası onu yanına alır. Yazılı kaynaklara göre Yakup Peygamber'in on iki oğlunun en küçüğü ve en güzeli olan Yusuf, gecenin birinde bir rüya görür. Rüyasında on bir yıldızın, Güneş'in ve Ay'ın kendisinin önünde eğildiklerini görür ve bunları kendisini öteki çocuklarından daha çok seven babasına anlatır. Rüyasını yorumlayan babası Yakup Peygamber, bu rüyaya göre Peygamber olacağını ve bu rüyasından kardeşlerine kesinlikle söz etmemesi gerektiği konusunda Yusuf'u sıkı sıkıya tembih eder. Çünkü Yusuf'u kıskanan üvey kardeşlerinden Yusuf'a zarar geleceğini biliyordu. Ama Yusuf, babasının öğüdüne uymamış ve gördüğü rüyayı ve babasının yorumunu kardeşlerine anlatmıştı. Babalarının onu çok sevmesinden ve korumasından ötürü zaten Yusuf'a karşı kin besleyen üvey kardeşleri bu rüyayı ve babalarının bu konudaki yorumunu öğrenince iyiden iyiye Yusuf'a düşman olurlar. Onu ortadan kaldırma planları yaparlar.

Günün birinde kuzu gütmeye giden Yusuf'un üvey kardeşleri, babalarından izin alarak Yusuf'u da yanlarında götürürler. Kuzu gütmek üzere Yusuf'u da yanlarına alan on üvey erkek kardeşi, çıplak bir şekilde yol boyunda bulunan bir kuyuya attıkları Yusuf'un gömleğini, boğazladıkları bir koyunun kanına bulayarak babalarına götürür ve Yusuf'un kurtlar tarafından parçalandığını söylerler. Bu olaya çok üzülen Yakup ağlaya ağlaya iki gözden kör olur. Öte yandan alış-veriş yapmak için Mısır'a giden Arap kavminden bir kervan, gece çökünce Yusuf'un atıldığı kuyunun yanı başına konaklar. Su ihtiyaçlarını gidermek üzere kuyunun başına giden Zaar oğlu Mâlik ile azatlı Hintli kölesi Büşrâ, kuyudan çıkardıkları Yusuf'u satmak üzere yanlarına alarak

Mısır'a doğru yola çıkarlar. Birkaç günlük yolculuktan sonra Mısır'a varınca Yusuf'u esir pazarına götürürler. Esir pazarına götürülen Yusuf, Mısır Sultanı Velid oğlu Reyyân'ın, asıl adı Katfir bin Amir veya Habib oğlu Asaf olan hazinebaşısı Aziz-i Mısır tarafından yüz altına satın alınıp eve götürülür. Cinsel gücünün zayıf olmasından ötürü kadınlara yaklaşmayan ve bundan ötürü hiç çocuğu olmayan Hazinebaşı'nın, Mısır ülkesinde güzelliğiyle dillere destan olan Zeliha adında bir karısı vardı. Güzelliği gözler kamaştıran Yusuf da henüz on yedisindeydi. Aziz-i Mısır'ın evinde altı yıl kalan Yusuf, yirmi üç yaşına gelen genç ve güzel bir delikanlıydı. Yusuf'a karşı büyük bir aşk besleyen Aziz-i Mısır'ın güzelliğiyle Mısır'a ün salan karısı Zeliha, günün birinde kocasının evde bulunmadığı bir sırada odasında yatmakta olan Yusuf'un yanına gider ve kendisiyle birlikte olmasını ister. Ancak bu isteğe karşı çıkan Yusuf kapıyı açıp dışarıya kaçarken arkasından onu yakalamak için çabalayan Zeliha, Yusuf'un gömleğini parçalar. İkisi kapının önüne çıkarken kapının önünde bekleyen Aziz-i Mısır ile Zeliha'nın amcasını oğlu Yemliha ile karşılaşırlar. Yusuf henüz ağzını açmadan Zeliha, kocasına:

—Bak kölen bana saldırdı, onu en şiddetli şekilde cezalandır, der.

Aziz-i Mısır tarafından şahit olarak gösterilen Zeliha'nın amcasının oğlu Yemliha:

—"Görelim, eğer Yusuf'un gömleği önünden yırtılmış ise kadın gerçek söylüyor, Yusuf yalancıdır. Eğer gömlek arka taraftan yırtılmış ise kadın yalan söylüyor, Yusuf doğru söylüyor" der.

Kontrol sırasında Yusuf'un gömleğinin arkadan yırtıldığı ortaya çıkınca kadının yalan söylediği ortaya çıkar.

Aziz-i Mısır her ne kadar duyulmaması için olayı örtbas etmeye çalışırsa da olay, kısa süre içinde herkes tarafından duyulur. Olay herkes tarafından duyulunca kendisiyle yatmak istediği Yusuf'tan red cevabı alan Zeliha, kocasına:

—"Bu Kenanlı çocuk, benim hakkımda kötü sözler söylüyormuş, şehirde kendisine sorarlarmış. Beni halkın gözünde küçük düşürüp rezil, rüsvay edermiş, ahlâksız bir kadın olduğumu söylermiş : "Zeliha, beni yatağına davet etti. Ben ise ona uymadım!" dermiş. Onu zindana atmak gerekir. Böylece suçun onda olduğunu bilirler. Beni dillerinden bırakırlar. Ve bu benim sözümü unutup ağızlarına almazlar." der.

Bunun üzerine Yusuf zindana atılır. Zindana atılan Yusuf, kendisi gibi zindanda bulunanların gördüğü rüyaları yorumlar ve yorumları da doğru çıkardı. Yusuf'a, gördüğü rüyalarını yorumlamasını iste-

yenler arasında sarayın eski şarap sunucusu da vardır. Şarap sunucunun en son gördüğü rüyasını yorumlayan Yusuf, ona yakın bir zamanda tekrar eski görevine döneceksin dedi ve gerçekten de kısa bir zaman sonra suçsuz bulunan şarap sunucu, tekrar saraya, sultanın yanına, yani eski görevine döner.

Şarap sunucu saraydaki eski görevine döndükten bir zaman sonra Mısır sultanı bir rüya görür. Sultan gördüğü rüyayı şöyle açıklar : «Rüyamda gördüm ki, yedi semiz ineği, yedi cılız inek yiyor ve yedi yeşil başağı da, diğer yedi kuru başak sarmalayıp onlara galip gelmiş.» der ve devam eder :« Ey ileri gelenler, eğer rüya tabiri yapabiliyorsanız, benim bu rüyamı hallediniz.»

Mısır sultanı gördüğü bu rüyayı ülkesinde bulunan rüya tabircilerinin ve müneccimlerin tamamına anlattı. Ama bu rüyayı yorumlayabilecek bir tek kişi bile çıkmadı. Hükümdar huzursuz olmaya, rahatı kaçmaya ve yemeden içmeden kesilmeye başladı. Sarayın zindandan yeni çıkan şarap sunucusu, Sultan'a:

—"Ben, sizin bu rüyanızın tabirini yapabilecek birini tanırım. Beni gönderin gidip getireyim" der.

Sultan:

—Hemen git, diye emir verir.

Sarayın şarap sunucusu hemen zindana, Yusuf'un yanına gider. O'na :" Yusuf, sultan şöyle bir rüya görmüş: Yedi halsiz inek, yedi semiz ineği yemiştir. Sonra da yedi kuru buğday başağı, yedi yaş(taze) buğday başağını yer. Bu neye işarettir? Bana açıkla." der.

Yusuf:

—"Yedi yıl birbiri ardınca ekin ekiniz. Ekinleriniz olgunlaştığı zaman biçtiğiniz buğdayı çıkarmayınız. Biçtiğiniz buğdaydan yiyebildiğiniz kadarını döğünüz. Geriye kalanını başağında ve kılçığında bırakınız, öyle kalsın. Bundan sonra yedi zahmetli yıl gelecektir. Bu topladığınız buğdayı o yedi yıl içinde yersiniz. Çünkü sonraki yıllarda ekin olmayacak ve kıtlık olacaktır. O semiz sığır da o ucuzluğa işarettir ki ekinler olur, buğdaylar çoğalır. Ağaçlarda yemişler çok olur. O yeşermiş buğday başakları o ekinin bolluğuna işarettir."

"O zayıf sığır da şuna işarettir ki sonra gelen yedi yıl kıtlık olacaktır. Toprakta buğday tanesi yetişmeyecek, ağaçlarda yemiş olmayacaktır. Bu önceki yıllarda topladığınız buğdaylar size o kıtlık yıllarında lâzım olacaktır. Başağında duran buğday, başakta ne kadar dursa dursun yemeye ziyan olmaz. Ama döğülüp savrulan o buğday on dört yıl kalmaz."

"Bu on dört yıldan sonra bir yıl gelecek ki o yılda yağmurlar çok yağacak, yemişler bol olacak. Memlekette ucuzluk, rahatlık olacak. Bütün ülke halkı refah ve saadet içinde olacaktır." der.

Sarayın şarap sunucusu, varıp Yusuf'un söylediklerini anlatınca Sultan:

—Git, hemen onu al yanıma getir, der.

Sarayın şarap sunucusu hemen zindana gider ve Yusuf'a:

—Sultan seni saraya istiyor, der.

Yusuf:

—Ben, hiçbir suçum olmadığı halde suç işlemiş gibi bu zindana atıldım. Ben bu şekilde sultanın huzuruna çıkmam. Ancak durum araştırılıp suçsuzluğum meydana çıkarıldıktan sonra sultanın huzuruna çıkabilirim, der.

Durum kendisine bildirildikten sonra hemen araştırma yapıp Yusuf'un suçsuzluğunu ortaya çıkaran ve zindandan çıkarttığı Yusuf'u Saray'a alarak hazinenin başına getiren sultan, iki yıl sonra da Zeliha'nın kocası Aziz-i Mısır ölünce Zeliha ile Yusuf'u evlendirir.

Sultan'ın gördüğü rüyadan haberdar olduğu için önceden gereken önlemi alan Mısır ülkesinin haznedarı Yusuf'un sayesinde, Mısır'a yakın ülkelerin hemen hepsinde büyük bir kıtlık olmasına karşın Mısır, kıtlıktan etkilenmediği gibi bir de çevresindeki ülkelerden akın akın gelen insanlara buğday sattı.

Mısır'a buğday almak için gidenlerin arasında Yusuf'un kardeşleri de vardı. Ancak kardeşlerinden biri, yani kendisiyle aynı anneden doğan kardeşi Bünyamin gelen on üvey kardeşinin arasında yoktu. Her ne kadar kardeşleri Yusuf'u tanımadılarsa da Yusuf, onları tanıdı. Ama kendisini onlara tanıtmadı. Onların bir daha gelmelerini ve gelirken kendi öz kardeşi Bünyamin'i de yanlarında getirsinler diye onlara bir daha geldiğinizde küçük kardeşinizi de getirirseniz ona da bir yük buğday veririm diyen Yusuf, para konusunda sıkıntı çekmesinler diye kardeşlerine sattığı buğday karşılığında aldığı akçeleri de onlardan habersiz onların buğday çuvallarının içine koydurur.

Buğdayları alan üvey kardeşleri ülkelerine varıp açtıkları buğday çuvallarının içinde kendi akçelerini görünce tekrar buğday almak üzere Mısır'a doğru yola çıkarlar. Bu kez Yusuf'un isteği doğrultusunda hareket ederek en küçük kardeşleri Bünyamin'i de yanlarına alan kardeşler uzun ve yorucu bir yolculuğun ardından Mısır'a varırlar. Onları, onlardan habersiz en iyi şekilde konuk eden Yusuf, kendi öz kardeşi Bünyamin'i görünce çok sevinir. Kardeşlerine istediği kadar buğday

veren Yusuf, kendi öz kardeşi Bünyamin'in gitmesine gönlü razı değildi. Onu yanında alıkoymak için kendi gümüş bardağını gizliden onun torbasının içine koydurur. Onlar yolcu olmak üzere iken gümüş bardağım çalınmış. Çalanın bulunması için arama yaptıracağını söyleyerek kardeşlerinin buğday torbalarını tek tek aratan Yusuf, gümüş bardağını kendi öz kardeşi Bünyamin'in torbasında bulunca kurallar gereği onu ülkesine göndertmedi. Üvey kardeşleri, gittikleri takdirde kendi yaşlı ve oğlu Yusuf için ağlaya ağlaya iki gözden kör olan babalarının kendilerini eve sokmayacağını ve çok üzüleceğini, bundan ötürü Bünyamin'i almadan gitmeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine gerçeği açıklamanın zamanının geldiğini düşünen Yusuf, kendisinin kardeşleri Yusuf olduğunu söyler. Onlara kendi gömleğini verir. Kör olan babasının bu gömleği gözlerine sürmesi halinde gözlerinin açılacağını ve onun tekrar görebileceğini söyler. Bu açıklamanın ardından yaptıklarından pişman olduklarını söyleyerek Yusuf'tan af dileyen üvey kardeşleri, onun kendilerine verdikleri gömleği de alarak ülkelerine dönerler. Olup bitenleri oğullarından dinleyerek müjdeli haberi alan babası Yakup, oğlu Yusuf tarafından kendisine gönderilen gömleği gözlerine sürünce gözleri tekrar görmeye başlar. Ve oğlu Yusuf'un isteği üzerine yakınlarından oluşan yetmiş kişilik aile bireylerini de yanına alarak Mısır'a giderek oraya yerleşir.

Kaynağını "Tevrat"tan alarak bugüne değin ulaşan "Yusuf ü Züleyha", bilinen dinî öykülerin en eski olanlarından biridir. Kuran'da "Ahsenü'l-Kasas (kıssa [öykülerin]en güzeli) şeklinde anılan "Yusuf ü Züleyha", İslam yazınında mesnevi şekliyle ilk defa İranlı ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınmıştır. Bu öykü, İran yazınında hamse sahibi olan pek çok şair tarafından ele alınarak işlenmişse de bunların içinde Molla Camî'nin "Yusuf ü Züleyha"sı en ünlü olanıdır.

Türk yazınında Ali(1232), Şeyyat Hazma (XIII. YY.), Süli Fakih (XIII. yy.sonu) gibi şairler tarafından dinî anlamda yorumlanan konu, tasavvufta da kahramanın başından geçen olaylar, ruh-gönül-dünya akıl-iman-ilim-yarar-gurur (bunlara ilaveten kin vb) arasında mevcut çelişkilerin sembolü şeklinde canlandırılıyordu. 1449–1503 tarihleri arasında yaşayan Hamdullah Hamdi, 1469–1534 tarihleri arasında yaşayan Kemalpaşazade ve 1582 yılında ölen Taşlıcalı Yahya gibi şairlerin kaleme aldığı mesnevilerdeyse Yusuf'un çile dolu yaşamı, Züleyha ile aşk macerası sürükleyici bir öykünün motifleri şeklinde ele alındı.

VİS Ü RAMİN

İran yazınında klasik halk hikâyelerinden biridir. XI. Yüzyılda yaşayan İranlı şair Fahreddin As'ad Cürcanî tarafından yaklaşık 1042–1055 tarihleri arasında kaleme alınan mesnevi. Kökeni Pehlevice düzyazı bir kaynağa dayanan öykü, ilk defa M.S.224/226–651 tarihleri arasında İran'da hüküm süren Sasaniler Hanedanı döneminde yazıya aktarılmıştır. Daha sonraki dönemlerde İranlı şair Fahreddin Cürcanî tarafından mesnevi şeklinde ele alınmıştır.

Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in, Amidettin Ebülfeth adındaki vezirine sunulan hikâyede Mervli Vis ile Horasanlı şehzade Ramin'in aşkları konu edilir. Cürcan, Merv, Herat ve Horasan'da başlarında geçen birçok maceranın sonrasında birbirine kavuşan iki sevgili, dillere destan aşklarını evlilikle sonlandırırlarsa da evliliklerinden kısa bir zaman sonra Vis yaşamını yitirince Ramin de hayatını, hükümdarı bulunduğu ülkeyi hakkaniyet ölçüleri içerisinde yönetmeye adar.

İnsanî aşkı ön plana çıkaran ve epik vasıflara haiz olan bu mesnevi bununla birlikte Zerdüşt inancında olan ateşperest İran'ın toplumsal yaşamının da bir tasviri niteliğindedir. Fahreddin Cürcanî tarafından kaleme alınan bu eser, 1935 yılında Mücteba Minovi tarafından "Vis and Ramin, A Romance of ancient İran Originally Written in Pahlevi and re-enderend into Persian verse by. F.Gorgoni" adı altında bir incelemeyle birlikte yayımlanmıştır.

Eserin Türkçe'ye çeviricisi olan Lamî Çelebi hikâyeyi kimi zaman değişikliğe uğratarak Zerdüşt dinine ilişkin kısımlarına yer vermemiş ve mesneviyi tasavvufsal bir havaya büründürmüştür. Lamî Çelebi'nin el yazısıyla yazıldığı tahmin edilen eserinin bir nüshası ((No.2278) Bursa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Cürcani tarafından kaleme alınan hikâyenin konusu kısaca şöyledir:

Mu'bit Menigan adındaki Merv Şehriyarı'nın biri öz, öteki üvey olan iki kardeşi vardır. Bunlardan öz olanın adı Zerd, üvey olanın adı da Râmin'dir. Öz kardeş olan Zerd, şahın hem veziri hem de başkumandanıdır. Mu'bit, bir eğlence sırasında gördüğü Şehru'ya âşık olur. Ancak evli olduğunu, yaşının ilerlediğini, bundan sonra dost ve şehvet peşinde olmadığını söyleyen Şehru, ona oğlu Veyru'dan söz eder. Bu yanıtla aşkına yanıt alamayan Mu'bit buna çok üzülür. Mu'bit'in çok üzüldüğünü gören Şehru, bir kızı olursa onu Mu'bit'e vereceğine dair söz verir. Daha sonra kocası Karun'dan hamile kalan Şehru'nun bir kızı olur. Ona Vis adını verirler. Tam o sırada Mu'bit'in üvey kardeşi Ramin

de Hûzan'da dayısının yanında yetiştirilmektedir. Sonunda Vis ile Ramin büyürler. Şehru, Vis ile oğlu Veyru'yu nikâhlar. Bunu haber alan Mu'bit, Şehru'ya bir mektup yazarak kendisine verdiği sözü hatırlatarak ona sadık kalmasını söyler. Red yanıtı alınca ordusunu toplayıp üzerlerine gider. Veyru oradan kaçmak zorunda kalır.

Mu'bit bu kez de doğrudan Vis'e bir mektup yazarak kendisiyle evlenmek istediğini söyler. Vis üzgündür. Onu reddeder. Tam da bu sırada Mu'bit'in öz kardeşi Zerd ile üvey kardeşi Ramin de Vis'in aşkıyla yanıp tutuşurlar. Ağabeyi Mu'bit'e artık yaşlandığını söyleyen Ramin, ona bu sevdadan vazgeçmesi gerktiği önerisinde bulunur. Zerd, Vis'i almak için Şehru'yu parayla kandırmaya çalışır. Ancak Mu'bit tarafından zorla Merv'e getirtilen Vis, Ramin'i görür görmez ona âşık olur. Kuzistan'a giden Mu'bit, üvey kardeşi Ramin ile Vis'in uzun geceler baş başa kaldıklarını haber alınca Horasan'a geri döner. Onları yakalatan Mu'bit, ateş mahkemesi kurdurtur. Bu mahkeme sonucunda Vis kurtulur, ancak Ramin zindana attırılır. Bir zaman sonra ikisi yine gizli gizli buluşurlar. Mu'bit, bu kez üvey kardeşi Ramin'e Gurab valiliğini vererek onu hem ülkeden hem de Vis'den uzaklaştırır. Vali olarak atandığı Gurab'a giden Ramin, orada âşık olduğu Gül adındaki bir dilberle evlenir. Bu evliliğe rağmen Ramin, Vis'i bir türlü unutamamaktadır. Ramin'in ayrılışına dayanamayan Vis hasta olup yataklara düşer. Artık evlendiği Gül adlı dilberden usanan Ramin Merv'e geri döner. Vis, Merv'e geri dönen Ramin'i, ağabeyi Mu'bit'e karşı isyana teşvik eder. Ancak Ramin'den daha erken davranan Zerd, ağabeyi Mu'bit'in avda bulunduğu bir sırada ülke yönetimine el koyar. Ramin de Zerd'in üzerine yürüyerek hazineyi ele geçirir. Ramin ile savaşa karar veren Mu'bit, sahrada bir yaban domuzu tarafından öldürülür. Ağabeyi Mu'bit'in bir yaban domuzu tarafından öldürüldüğünü haber alınca hem sevinen hem de üzülen Ramin, dillere destan bir düğünle Vis'le evlenir. Ancak, kısa bir zaman sonra Vis ölür. Vis'in ölümünden sonra hiç evlenmeyen Ramin, ülkesini adaletle yönetir.

Mehmet Ali İnci tarafından Türkçe'ye çevrilen Josef Wiesehöfer 'in "Antik Pers Tarihi" adlı yapıtında "Vis ü Ramin" hakkında şu bilgilere yer verilmektedir:

«Arsaklıların kral saraylarında anlatılan ya da şarkı olarak söylenen kahramanlık, aşk ve macera öykülerini, elimizde 12. yüzyılın yeni Persçe şiiri bu bundan doğan Gürcü nazım biçimi halinde bulunan ve ancak tarihsel tözünün bizi Part dönemine götürdüğü bir metin bildirmektedir : "Vis ve Ramin"

Bunun "Tristan ve Isolde" ile benzerliği, sıkça vurgulandı. Bu, Ramin ile kardeşi kral Mobad'ın nişanlısı arasındaki, herkesi suça ve acıya sürükleyen, ama sevgilileri sonunda birleştiren tutkulu bir aşkı anlatmaktadır:

"[Partça orijinalin Orta Persçe çevirisini Yeni Persçe metne aktaran Fahr ad-Din Gurgani, kendisine siparişi verene konuşuyor] :

Dedim ki :'Gerçekten güzel bir öykü,
altı bilge adam tarafından derlenmiş,
Asla görmedim daha iyisini, öyle ki
çiçeklerle dolu bir bahçe gibi,
Ama dili pahlavi[Orta Persçe]
ve anlamaz okur anlamını
Ama uğraşırsa bu öyküyle bir bilen kişi
kazanır bir mücevher hazinesine benzer bir güzellik,
Ünlü bir öyküdür bu çünkü
Ayrıntılarında sayısız büyü saklayan.'
Usta duyduğunda benden bu sözleri,
koydu başımın üstüne onur tacını:
Diledi benden, bu öyküyü süslemeni,
Nisan'ın bahçeyi süslediği gibi:

İstendi benden öyküyü anlatmam, elimden geleni yapıp onu anlamsız kavramlardan temizlemem, O kavramlar eskidiğinden ve şan günlerinin geçmesinden ötürü.»

ETHEM U HUMA

Asıl adı Alaettin Ali olan şair Sabit tarafından 1707 yılında kaleme alınan, fakat yarım bırakılmış olan aşk öyküsü. Salim tezkiresinde verilen bilgilere göre şair tarafından vücuda getirilmek istenen hamsenin birinci mesnevisidir. Müstakimzade tarafından sonuna 62 beyit ilave edilerek tamamlanan bir nüshası, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T 2901'de bulunmaktadır. "Ethem ü Hüma" mesnevisi yazarlardan bazıları tarafından ünlü sufilerden Belhli İbrahim bin Ethem'in hayat hikâyesiyle karıştırılmıştır. Kimi zaman, Sabit'in çağdaşı olan Mustafa Nati'nin "Ethemnâme"siyle aynı eser olduğu zannedildiği de olmuştur. Bu mesnevi de tıpkı "Ethemnâmede olduğu üzere Belh kentinde suculuk yaparak geçimini sağlamaya çalışan Ethem ile Belh hükümdarının Hüma adındaki kızının arasında geçen aşkı ele alır.

Hikâyenin konusu özetle şöyledir:

Belh kentinde, Edhem adında yüzü güleç, dili tatlı bir kişi yaşarmış. Mezarlığın içinde bulunan bir mağarada yaşayan Edhem, kentte suculuk yaparak geçimini sağlarmış. Karşılaştığı yoksulları evine götürerek onlara yediren içiren, ikramda bulunduğu için evinde hiç misafir eksik olmayan Edhem'im, aynı evi paylaştığı berberlik yaparak geçimini sağlayan bilge bir dostu vardır. Tıp ilmine vakıf olan bu dostu, hastalara yardım etmeyi çok severmiş.

Günlerden bir gün yine su tuluğunu yüklenip çarşıya su satmaya giden Edhem, yanlışlıkla şahın sarayının bulunduğu yere gelir. Sarayın görkemi karşısında şaşkın şaşkın bakınan Edhem'in gözü, sarayın penceresinden çevreyi seyreden peri yüzlü bir güzele takılır. Gördüğü bu güzellik karşısında aklı başından giden Edhem bayılarak yere düşer. Ayıldığında o ay yüzlü güzeli pencerede göremeyen Edhem, o peri yüzlü güzelin şahın kızı olduğunu anladığı için onu bir daha görmek amacıyla orada beklemeye başlar. Akşam olur, sabah olur, tekrar akşam olur. Ancak pencereden hiç görünen yoktur. Üzgün üzgün oradan ayrılmak zorunda kalan Edhem, mağaranın yolunu tutar.

Eve vardığında, bir şeylerin olduğunu fark eden kadim dostu, ondan, olup bitenleri anlatmasını ister. Edhem, başından geçenleri bir bir anlatır bilge dostuna. Bilge dostu, ona, hamı bir sevdaya tutulduğunu. gerçekleşmesi olanaklı olmayan bir aşka kapıldığını bunu için bu sevdadan vazgeçmesini söylerse de sözünü dinletemez, Edhem'e. O zamandan sonra her gün sarayın çevresinden uzaklaşmayan Edhem, günün birinde saraydan feryadlar geldiğini duyar. Merak eder. Olup bitenleri anlamaya çalışırken minareden salâ sesi yükselir. Ardından şahın kızının öldüğü haberi duyurulur. Olanlar karşısında vurgun yemişe dönen Edhem, kendine geldiği zaman, siyahlar giyerek mateme bürünen halkın cenaze namazı için toplandığını görerek onların arasına katılır. Belh Şahı'nın kızı, mezarlıkta, Edhem'in kaldığı mağaraya yakın bir yerde toprağa verilir. O peri yüzlü güzeli görebşlmek için mezarı açan Edhem ile blge dostu, şahın kızının naşını mağaraya taşırlar. Şahın kızının güzelliği karşısında kendinden geçen Edhem, bayılıp yere düşer. Şah kızının ölüm nedenini merak eden Edhem'in bilge arkadaşı, yüzüne baktığı şah kızının kan tuttuğunu, onun ölmediğini anlar. Kızı kurtarmak amacıyla hemen çalışmaya başlayan bilge kişi, kızın damarlarından kan alır. Bundan kısa bir süre sonra şah kızı kendine gelir. Kendine gelen şah kızı neler olduğunu, neden burada bulunduğunu sorunca Edhem'in bilge dostu olup bitenleri bir bir anlatır şah kızına. Tam bu sı-

rada kendine gelen Edhem, karşısında şahın kızının yaşadığını görünce çok mutlu olur. Şah kızına yaklaşarak olanlardan ötürü ondan özür diler. Sabah olur olmaz kendisini ailesine teslim edeceğini söyler. Ancak onların içten davranışlarını gören ve Edhem'in kensine âşık olduğunun farkında olan şah kızı, Edhem'e evlilik teklifinde bulunur.

Bunun üzerine daha önceden tanıştığı bir imama giderek kimsesiz ve yetim bir kızla evlenmek istediğini söyleyen Edhem, ondan nikâhlarını kıymasını ister. Tanıklar huzurunda nikâh kyılır ve evlilik gerçekleşir. Bir zaman sonra bu çiftin nur topu gibi bir oğulları dünyaya gelir. Adını İbrahim koyarlar. Yedi yaşına geldiği zaman okula başlayan İbrahim, dillere destan bir güzelliğe sahiptir. Başına kötü bir iş gelebileceği kuşkusuyla onu okuldan alan Edhem, oğluna suculuk yapma işini öğretir. Herkes, babasıyla çarşıda su satan İbrahim'in elinden su içme yarışına girer. Bu yoğun ilgiden ötürü İbrahim ve ailesi bir zaman sonra maddi açıdan iyi bir noktaya gelirler. Köşk misali bir ev alarak, cariyelere ve hizmetçilere sahip olurlar. Buna rağmen gurur ve kibidren uzak bir yaşam süren aile, eski mütevazılıklarını sürdürürler.

O dönemler yapılan nevruz şenliklerine yoğun ilgi gösteren halktan kimi insanlar, nevruz yerinde maharetlerini ortaya koyarak şahın ihsanına yaraşmaya çaba gösterirler. Edhem ile oğlu İbrahimi de hem hoşça zaman geçirmek hem de ticaret amacıyla bu şenliklere katılırlar. İbrahim'i gören herkes onun elinden su içmek için adeta birbirilerini ezerler. Şah, yaşanan bu izdihamdan rahatsızlık duyar. Bu kargaşanın nedeninin araştırılmasını ister. Hemen duruma el koyan şahın yardımcıları, olanlar hakkında şaha bilgi verirler. Bunun üzerine kızının ölümünün sonrasında hiç yüzü gülmeyen ve mutluluğu unutan şah, merak ettiği küçük İbrahim'i yanına çağırtır. Küçük İbrahim'i karşısında gören şah, ölen kızının yeniden dünyaya geldiğini sanarak titremeye ve ağlamaya başlar. Kanının kaynadığı küçük İbrahim'i yanına oturtan şah, yanına çağırttığı babasından, onun bir müddet yanında kalması için izin işter. Edhem, annesinin dayanamayacağını bunun için izin vermesinin olanaklı olamayacağını söylerse de sonunda şahın bu talebini kabul etmek zorunda kalır. Çaresizlik içinde şah tarafında kendisine verilen pahallı armağanlarla evine dönen Edhem, yaşananları eşine anlatır.

Öte yandan bir genci kendisine nedim yaptığını duyan hatunu, kıskandığı şaha bir mektup göndererek onu bu yaptığından ötürür kınar. Hatunu tarafından gönderilen mektubu okuyunca güilen şah, otağının sökülmseini ve saraya geri dönülmesini emreder. Şah ile İbrahim elele sarayın kapısından içeri girerler. Onları karşılamaya çıkan şahın ha-

tunu, İbrahim'i görür görmez feryad ederek ağlamaya başlar. Şahın yanından alarak yanına oturtan şahın hatunu küçük İbrahim'e bakar bakar ağlarmış. Bu durum aylarca devam eder gider.

Öte yandan dedesinin yanında olduğunu bilmesine rağmen tahammül gücü kalmayan Edhem'in eşi oğlunun geri getirilmesini ister. Bunun üzerine şahın makamına çıkan Edhem, oğlunu geri ister. Ancak hatununun, İbrahim'in geri verilmesine gönlü razı olmadığı için oğlunu geri veremeyeceğini belirten şah, bundan ötürü çok üzgün olduğunu söyler. Neticede, İbrahim'in ayrılığıra dayanamayacakları için Edhem ve ailesinin sarayın bir bölümüne taşınmasına ve birlikte yaşamalarına karar verilir. Bu şekilde her iki taraf da İbrahim'i daha kolayca görme olanağına kavuşacaktır.

Bu karar üzerine Edhem ailesiyle birlikte şahın hizmetinde bulunmak üzere saraya yerleşir. Şah hatunu, yanlarında hizmetçi olarak çalışmalarına rağmen İbrahim vasıtasıyla annesini ve babasını yanına çağırtır. Yaşlı uşak, saraya yeni taşınan eski efendisini karşısında görünce feryad ederek bayılır. Şahın hatunu duyduğu bu feryadın nedenini öğrenmek amacıyla, durumı hakkında kendisine bilgi vermesi için ikinci bir hizmetçiyi gönderir. Ancak o da bir türlü geri dönmez. Bu şekilde sarayda bulunan cariyelerin ve hizmetçilerin tamamı koşarak giderler. Ama onlardan da geri dönen olmaz. Çünkü gidenlerin hepsi karşılarında eski efendilerini görünce bayılıp yere düşerler. Bunun üzerine İbrahim'in başına bir iş gelmiş olabileceği endişesine kapılan şah hatunu, dışarı çıkar. Gözü yaşlı cariyeler ve hizmetçiler arasında salınarak gelen kızını görünce sevincinden, farkında olmadan kendini kırkayak merdivenden aşağıya atar.

Bu mutlu kavuşma sonrasında şahın kızı, ölü zannedilerek mezara konulmasının ardından başından geçenleri annesine ve babasına anlatır. Dengi olmadığı gerekçesiyle yaşamını borçlu olduğu Edhem'den ayırırlar korkusuyla bu sırrı bugüne kadar saklı tuttuğunu, ancak bundan böyle hasrete dayanacak gücünün kalmadığını söyler.

Neticede, tanrıya bir şükran ifadesi olarak cariye ve kölelerin tamamını azad edilir. Halk hediye ve ihsanlarla ödüllendirilir. Kentin her yanında tellallar dolaşarak şahın kızının ölmediğini halka müjdelerler.

Bir zaman sonra şah, topladığı divanda artık yaşlandığı için tahtını torunu İbrahim'e bırakmak istediğini söyler. Şahın bu önerisi kabul görünce Edhem oğlu İbrahim, dedesinin yerine Belh diyarının şahı olur.

Dedesinin yerine Belh diyarının şahı olmasının üzerinden tam yedi yıl geçmiştir. Bir av partisi sırasında önüne çıkan bir ceylanı taki-

peden Edhem oğlu İbrahim, vadide bir karganın hep aynı noktaya inip kalkmasına tanık olur. Merak edip o noktaya gider. Orada elleri kolları bağlı bir şekilde ölüme terk edilen biçare bir insanla karşılaşır. Onun neden bu halde bulunduğunu sorar. Eli ayağı bağlı adam, kendisinin bir kervancı başı olduğunu, ticaretle uğraştığını, hizmetinde çalışan adamlarının olduğunu ancak günün birinde yolunu kesen eşkıyalar tarafından soyulup bu vadiye atılarak ölüme terk edildiğini anlatır. Gagasıyla kendisine yiyecek ve su taşıyan bu karga sayesinde yaşadığını ve hayatta olduğu için tanrıya şükrettiğini söyler.

Duydukları karşısında şaşkına dönen Edhem oğlu İbrahim'in o andan itibaren yaşama bakış açısında değişiklikler olur. Kafası allak bullak olmuştur. Kullarının her türlü halde rızkını veren tanrıya daha iyi kulluk yapmanın yollarını arayan İbrahim, hemen oracıkta tacını yere atarak bir daha da saraya dönmez.

CEMŞAH-U ÂLEMŞAH

1501 yılından sonra yaşamını yitirdiği tahmin edilen Behiştî'nin mesnevisinin adı olan "Cemşah u Âlemşah"ın tamamı 2741 beyitten meydana gelir. Bazı yanlarıyla İran şairlerinden Şemseddin Muhammed Assar tarafından kaleme alınan "Mihr ü Müşteri" ile Tevrat'ta ve Kuran'ın "Yusuf Sûresi"nde yer alan ve ilk kez ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan " Yusuf ü Züleyha" mesnevilerini çağrıştırır.

Hemedan hükümdarı Nezir ile onun veziri olan Beşir'in çocukları olan Cemşah ve Âlemşah'ın yaşadıkları olayları ele alıp işleyen bu öyküye göre, bu iki erkek çocuk bir arada büyürler. Cemşah'ın annesinin yaşamını yitirmesinin ardından Hemedan Sultanı olan babası Nezir, bir başka kadınla evlenir. Üvey annesi Cemşah'a âşık olur. Onunla birlikte olmak için büyük uğraşı verir. Ancak Cemşah, "Yusuf ü Züleyha" öyküsünde olduğu üzere üvey annesinin aşkına karşılık vermez. Her defasında onun teklifini şiddetle reddeder. Yasak aşkına karşılık bulamayan üvey annesi, bana saldırdı diyerek Cemşah'a iftira edip ona gereken cezayı vermesi için onu babasına şikâyet eder. Cemşah, her ne kadar teklifin üvey annesinden geldiğini, kendisinin bu teklifi redettiği için onun kendisine iftira attığını söyleyip suçsuz olduğunu kanıtlamaya çalışırsa da babasını inandıramaz. Bunun üzerine Hemedan Sultanı olan babası Nezir, oğlu Cemşah için ölüm fermanı çıkarır.

Bunun üzerine Cemşah ile babasının vezirinin oğlu Âlemşah, durumun iç yüzünden haberdar olan vezir Beşir'in yardımıyla gizliden kaçarak ülkeyi terk ederler. Cemşah, oldukça meşakatli geçen bu yolculuk

sırasında karşılaştığı Sultan Namşah'ın kızına âşık olur. Ama aynı kıza Çin Fağfuru'nun oğlu da âşıktır. Aynı kıza âşık olan bu iki rakip arasında amansız bir savaş yaşanır. Neticede âşık olduğu kızın uğruna giriştiği amansız savaştan galip çıkarak Çin'i elde eden Cemşah, âşık olduğu Sultan Namşah'ın kızıyla evlenir ve arkadaşı Âlemşah ile birlikte ülkeyi idare ederek mutlu bir şekilde yaşarlar.

Mesnevinin elde bulunan tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi 2614 No.da kayıtlı bulunmaktadır.

MİHR-Ü MAH

İlk defa, 1573 yılında yaşamını yitiren İran şairlerinden Cemali-î Dehlevî tarafından kaleme alınan "Mihr ü Mah", Türk yazınında klasik mesnevi konusu olan Eski İran aşk destanıdır. İran yazınında Razî, Mir Askerî, Zahir-i Kirmanî, Hüseyni-i Kazvinî, "Camî" mahlasını kullanan Muhammed Şerif Bedayi-î Nefesi tarafından kaleme alındı. Bunun yanı sıra XVI. yüzyılda veya daha sonraki tarihlerde alındığı tahmin edilen düzyazı anonim bir "Mihr ü Mah" öyküsünün mevcut olduğu da bilinmektedir. Tek nüshası Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan "Mecmua-i Resail"in içinde yer alan bu anonim düzyazı aşk hikâyesinin konusu özetle şöyledir:

Maşrık diyarının Haver Şah adındaki adaletiyle kendisinden söz ettiren hükümdarının evliliğinin üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra bir oğlu dünyaya gelir. Adını "Mihr" koyarlar. Yıllar sonra tığ gibi bir delikanlı olan Mihr, katıldığı bir av partisi sırasında Müşteri ile tanışır. Katıldığı partide ilk kez görüşüp tanıştığı Müşteri tarafından kendisine resmi gösterilen Mah'a âşık olur. Resmini görerek âşık olduğu Mah'ın aşkından deliye dönen Mihr, günden güne sararıp solmaya ve yemeden içmeden kesilmeye başlar. Oğlunun günden güne eridiğini gören babası, bir yolla oğlunun derdini öğrenir. Çareler aranmaya başlanır. Ama aranan çarelerin hiçbiri Mihr'in derdine derman olmuyor. Bunun üzerine sevdasıyla yanıp tutuştuğu Mah'ı bulmak için yollara düşen Mihr, çok uzun ve badirelerle dolu dolu geçen bir yolculuğun ardından sevdiği Mah'ı bulur. Alıp ülkesine götürerek kendisiyle evlendiği Mah ile mutlu bir yaşam sürerler.

Türk yazınında konuları birbirinden farklı dört ayrı "Mihr ü Mah" mesnevisi bulunmaktadır. Bunlar:

a-) Birincisi; Mustafa Ali tarafından 1560–1561 veya 1561–1562 tarihlerinde kaleme alınan ve 1164 beyitten oluşan "Mihr ü Mah"dır. Alegorik özellikler ihtiva eden bu Mihr ü Mah'ın konusu özetle şöy-

ledir:

Güzellik diyarının hükümdarı olan Mihr (Güneş) oldukça bilge bir kişidir. Kadısı Bercis (Müşteri/Jüpiter/Mars), silahtarı Mirrih (Merih), kâtibi Utarid (Merkür), kapıcısı Zühal (Satürn) ve çengisi Zühre (Venüs) ile bir arada yaşamaktadır. Mah, günün birinde tek başına ava çıkan Mihr'i görür ve ona gönlünü kaptırır. Âlim ve üstün bir kişiliğe sahip olan Mâh sade ve alçak gönüllü bir yaşam sürmektedir. Uzun zaman Mâh'tan habersiz Mihr, sonunda Mâh'ın kendisine âşık olduğunu öğrenince tebdil-i kıyafet bir dilenci kılığına bürünerek tekkenin birine yerleşir. Onu görünce hemen tanıyan Mâh, ona aşkından söz eder. Mihr kendisini naza çeker. Sarayına döner. Ancak onu takip eden Mâh, sarayın çevresinden ayrılmaz. Günün birinde Husuf (Ay Tutulması) adındaki bekçi sarayın etrafında gezinip duran Mâh'ı hırsız zannederek yakalanmasını sağlar. Yakalanan Mâh, kadı Bercis'e götürülür. Kadı Bercis, kendisine halinden söz eden Mâh'a acır ve onu teselli etmeye çalışır. Hâlâ kendisini naza çekip kapris yapan Mihr, onu kent dışına çıkarmayı düşünür. Çıkarılan ferman üzerine Mâh kentten kovulur. Yolda Subh-ı Sâdık (saban aydınlığı- tan)'a rastlayan Mâh ona derdinden söz eder. Subh-ı Sâdık'ın araya girmesi üzerine Mihr, affettiği Mâh'ı yakınına aldırır. Ancak ondan hoşlanmayan Zerre (Yıldız)'nin aleyhte çalışması sonucunda Mâh tekrar kentten kovulma cezasına çarptırılır.. Bu sırada her yer Şah-ı Şita (Kış Padişahı) tarafından fethedilir; bu arada Zerre, Mihr'i kaybeder ve bir başına kalan Mihr ile Mah neticede birbirilerine kavuşurlar.

b-)İkincisi; XVI. yüzyılda yaşayan Zarifî tarafından kaleme alınan klâsik mesnevi tarzında olan "Mihr ü Mah"dır. Tek nüshası "Agâh Sırrı Levend"in özel kitaplığında bulunan bu yapıtın konusu özetle şöyledir:

Hilal adındaki Çin hükümdarının oğlu olan Mâh, çıktığı bir av sırasında yolunu kaybederek yabancı ülkenin birine gider. Yolunu şaşırarak gittiği bu ülkenin Pervin adındaki hükümdarı tarafından ele geçirilen Mâh, Mihr adındaki kızını aracı koyan Pervin tarafından kendi dinine döndürülmek istenir. Ama Mâh ile Mihr gerçekten birbirilerini severler. Pervin tarafından kendi dinine döndürülmek istenen Mâh, dininden dönmediği gibi Mihr'i kendi dinine döndürür ve onunla birlikte ülkesi Çin'e dönerek evlenirler.

c-) Üçüncüsü; Yine XVI. yüzyılda yaşayan Kıyasî tarafından kaleme alınan "Mihr ü Mah"dır. II. Selim'e sunulan ve tek nüshası mev-

cut olan bu eserin konusu Zarifî'nin "Mihr ü Mah"ı ile benzerlikler arz eder. Bu destanda bir padişahın oğlu olan Mah ile Çin hükümdarının Mihr adındaki kızının aşkları konu edilmiştir.

Bu eserin özeti şöyledir:

Ava düşkün biri olan şehzade Mâh günün birinde postacılık görevi yaparak mektup taşıyan bir güvercin yakalar. Mektupta Çi fağfurının Mihr adındaki kızının resmi vardır. Resmine âşık olduğu Mihr'i bulmak üzere Çin'e doğru yola çıkan şehzade Mâh, yolda bir ceylan yakalar. Gencin biri, karşılığında kölesi Numan'ı bağışladığı Mâh'tan ceylanı ister. Ceylanın kaşılığında gençten aldığı Numan ile dertleşen Mâh, ona derdini açar. Bunun üzerine kendisi tarafından yakalanan ceylanın Mihr'in sarayından kaçtığını ve kendisine ceylanı verdiği kişinin de kılık değiştiren Mihr olduğunu söyleyen Numan, daha önce yakaladığı güvercinin de kendisini rüyasında görerek kendisine aşık olan Mihr tarafından gönderildiğini anlatır Mâh'a. Birçok meşakat sonrasında Numan vasıtasıyla Mihr'i ülkesine kaçıran Mâh, babasının ölümü üzerine ülkenin başına geçerek mutlu bir hayat sürerler.

d-) Dördüncüsü; Osmanlı müelliflerinde Necatî'nin de "Mihr ü Mah" adında bir mesnevisinin bulunduğu söylenirse de bugüne değin ele geçmiş değildir.

MİHR-Ü MÜŞTERİ

1382 yılında yaşamını yitiren İran şairlerinden Şemseddin Muhammed Assar tarafından 1377 yılında tamamlanan 5120 beyitlik bir mesnevidir. Celayirli hükümdarı Sultan Şeyh Üveys'e sunulan bu yapıt, "Mihr ü Mah" adındaki İran aşk destanından ilham alınarak yazılmıştır. Muhtelif kütüphanelerde el yazmaları bulunmaktadır.

Şehzade Mihr ile vezirin Müşteri adındaki oğlunun birbirilerine karşı olan aşırı sevgilerinin, etrafında bulunanlar tarafından yanlış anlaşılmaya yol açması neticesinde ülkelerinden kaçmaları ve bu kaçışın sonrasında başlarına gelen olayların konu edildiği eserde geçen kişi adlarının tamamı gök cisimlerinden alınmadır.

1421–1444 ve 1446–1451 tarihleri arasında olmak üzere iki defa tahta çıkan Osmanlı padişahı II. Murat döneminde ve onun buyruğuyla 1431 yılında Hassan adındaki şairce Türkçe'ye çevrilmiştir. "Muhabbetnâme" veya "Aşknâme" adlarıyla da bilinen 5000 beyitlik bu eserin tek nüshası Paris'teki "Bibliothéque Nationale" (Ulusal Kitaplık)'de bulunmaktadır. Türk yazınında bu ad altında en tanınmış eser, 1520 tarihinde yaşamını yitiren Münirî tarafından 1486/1487 yı-

lında ulamalarla çevirisi gerçekleştirilen eserdir. Münirî'nin 6000 beyitten oluşan "Mihr ü Müşteri" sinin bilinen iki nüshası mevcuttur. 1599 yılında yaşamını yitiren Kiçi Mirzade Seyyid Yahya Hüseyin'in kaleminden çıkan "Mihr ü Müşteri" adlı yapıt ise nüshası elde bulunan üçüncü çeviridir. Bunların yanı sıra 1584 yılında yaşamını yitiren Molla Maşizade Fikri Derviş; 1572 yılında yaşamını yitiren Ümmî Veledzade Ali bin Abdülaziz; Azmi Pir Mehmed (1629 yılında oğlu Halfeti tarafından tamamlandı) ve 1601 yılında yaşamını yitiren Loknan bin Seyyid Hüseyin tarafından yapıldığı bilinen çeviriler ise hâlâ bulunamamıştır.

Yapıtın konusu özetle şöyledir: Erkek çocuğunun olmaması, âdilâne iş gören, görkemli bir hükümdar olan Şabuhr Şah'ın tek eksiğidir. Birgün, kendisi gibi çocuğu olmayan veziri Düstûr'la beraber avlandığı sırada bir pîr ile karşılaşırlar. Karşılaştıkları bu zat, onlara çocuklarının doğacağı müjdesini verir. Bu olaydan bir zaman sonra ikisinin de hanımları hamile kalır ve zamanı gelince doğumu yaparlar. İkisinin de erkek çocuğu olur. Şabuhr Şah, kendi oğluna Mihr, veziri Düstûr'un oğluna da Müşteri adını verir. Büyüyünce okula birlikte giden bu iki çocuğun yanlarına birer de arkadaş verilir. Mihr'in yanına verilen kişi Haib oğlu Behram, Müşteri'nin yanına arkadaş olarak verilen kişi de Bedr'dir. Bedr, Müşteri'ye tam bir arkadaş gibi davranır. Buna karşın Mihr'in yanına arkadaş olarak verilen Behram, art niyetli biridir. Mihr ile Müşteri'nin yakınlıklarını ve birbirlerine olan müfrit sevgilerini kıskanan Behram, bu iki cocuğun birbirine âşık olduğunu hocalarına söyler. Hoca da durumu Şabuhr Şah'a bildirir. Durumdan haberdar edilen şah, Mihr ile Müşteri'yi birbirinden ayırır. Bu ayrılığa son derece üzülen Müşteri'nin Mihr'e karşı olan sevgisinden haberdar olan Bedr, başlangıçta Müşteri'ye nasihatta bulunursa da Müşteri, buna pek aldırmaz. Bu arada, Müşteri'nin bu üzntüye dayanamadığı için hastalanan babası Düstûr, yaşamını yitirir.

Bedr'in vasıtasıyla arkadaşı Mihr'le mektupla haberleşmeye başlayan Müşteri'nin bir mektubu art niyetli Behram tarafından ele geçirilince işler daha da karmaşık hale gelir. Mektuptan haberdar olan şah, iki çocuğun idam edilmesi için cellâda emir verir. Ancak Bihzad adındaki birinin araya girerek şefaat dilemesi üzerine çocukları idam etmekten vazgeçen şah, oğlu Mihr'i zincire vurdurtırken, Müşteri ile Bedr ülkelerini terk ederek İran'a doğru yol almaya başlarlar. Yolculuk sırasında birçok olay yaşayan Bedr ile Müşteri, Reh-Zenân Kalesi'nde tutuklanırlarsa da kale serdarının Şehnâz adındaki güzel karısının yardımıy-

la serbest bırakılırlar. Isfahan'a doğru yol almaya başlarlar. Ancak havanın çok sıcak, bunların da hazırlıksız olmasından ötürü yolda çok perişan olurlar. Neticede karşılaştıkları bir kervanın yardımıyla Rey kentine doğru yol alırlar.

Bu süre içinde hâlâ zindanda zincire vurulu şekilde Müşteri'yi düşünen Mihr, yine Bihzad adındaki kişinin araya girmesi neticesinde babası tarafından affedilir. Kendisini huzuruna çağırtıp kendisine nasihatta bulunan babasının yanından ayrılmasının ardından annesini ziyarete giden Mihr, babası tarafından kendisine yapılanları hazmedememektedir. Müşteri'nin yokluğuna daha fazla dayanamadığı için tanıdığı nakkaşın birine yaptırdığı Müşteri'nin resmine bakarak kendisini avutmaya başlayan Mihr, bir zaman sonra artık hasretine dayanamadığı arkadaşı Müşteri'yi aramak üzere kendisine sadakatla bağlı olan Esed, Cevher ve Sabâ adlarındaki üç arkadaşıyla birlikte yola çıkar. Oğlunun kaçtığını haber alınca çok kızan Şabuhr Şah, tüm aramalara rağmen oğlunu bulamaz. Mihr'in annesi tarafından olayların müsebbibi olarak gösterilen Behram, durumu sezmeye başlayınca kendisini aklamak amacıyla şaha: "ticaret amacıyla her tarafta dolaşıp Mihr'i arayayım" der. Bu fikre onay veren şah, kendisine her türlü malazemeyi temin edince Behram yola düşer.

Müşteri ile Bedr neticede vardıkları Rey'de Mihr'in Azerbaycan'a gittiğini haber alınca oraya doğru yola çıkarlar. Yolda bir rastlantı neticesinde karşılaştıkları Behmen'in oyununa gelirlerse de sonunda ondan kurtulmayı başarırlar. Bulundukları ülkenin adı Derbent'tir. Çıktığı av sırasında karşılaştığı Müşteri'yi çok sevip arkadaş olan Derbent Şahı da onlara katılır. Böylece üç kişi olarak yola devam ederler. Vücutları kıllı ve çıplak olan acayip bir kavimle karşılaşırlar. Karşılaştıkları bu acayip kavimle savaşan Müşteri, onları mağlup eder.

Biz tekrar Mihr'e gelelim. Kendisine sadık olan üç Arkadaşıyla bir denize kıyısına gelen Mihr 30 gün süreyle bir deniz yolculuğu yapalar. Bu yolculuk sırasında bir fırtınaya tutulup denize düşerlerse de sonunda kurtulurlar. Oraya gelen bir geminin başında bulunan Şeref adındaki biriyle tanışıp arkadaş olurlar. Şeref de bunlara iştirak eder ve birlikte bir kente varırlar. Vardıkları kentin sultanına hediyeler verirler. Şeref, kentin sultanı Keyvan Şah'a Mihr'in yaşadıkları hakkında bilgi verince Mihr'i çok seven şah, onu meclisine davet eder. Bundan böyle akşamları Şeref'in evinde kalan Mihr, gündüzlerini Keyvan Şah'ın yanında geçirir. Şah Melik, karısı Şemse Banu'ya Mihr'den söz edince karısı : "Gûy u çevgân oynasın da görelim" der. Bunun üzerine kendisine haber

gönderilen Mihr, bir sonraki gün oyun hazırlıklarına başlar. Oyun günü Şemse Banu, Nahid adındaki kızıyla birlikte oyunu izlemeye gelirler. Oyun alanında Mihr'i gören Nahid, ona âşık olur. Gördüğü Mihr'in aşkıyla yanıp tutuşan Nahid, dadısı Cevzu'yu durumdan haberdar edince Dâye, durumu, Şemse Banu'ya, o da kocası Keyvan Şah'a bildirir. Neticede Mihr de Nahid'e âşık olur.

Bu olaylar yaşanırken Müşteri de yanındaki arkadaşlarıyla aynı kente gelmiştir. İki sadık arkadaş buluştukları için çok mutludurlar. Bedr, Müşteri ile birlikte yaşadıklarından Mihr'e söz eder Gene bir rastlantı sonucu gammaz Behram da aynı kente gelmiştir. Durumla yakından ilgilenen Keyvan Şah, Behram'ı idamla cezalandırmak isterse de Müşteri, Mihr'e kavuşmanın onuruyla şahtan onun affını diler.

Neticede Mihr, Keyvan Şah'ın kızı Nahid ile evlenir. Aradan bir zaman geçince sıla ve aile özlemi Mihr'i baba ocağına dönmeye zorunlu kılar. Kocasını yalnız bırakmayan Nahid, kocasıyla birlikte baba ocağına giderler. Durumdan hoşnut kalan Şabuhr Şah, oğlunun biricik arkadaşı Müşteri'den özür diler ve yanındakilerini büyük bir sevgiyle karşılar. Bir zaman sonra da tahtını oğluna bırakır.

Mutluluk hep aynı şekilde sürüp gitmez. Her şeyin bir sonu olduğu gibi mutluluğn da bir sonu vardır. Nihayette mutluluk sona ermiş ve sırasıyla Mihr, Müşteri, Nahid, Bedr ve öteki arkadaşları yaşamlarını yitirmiş ve Mihr'in yerine tahta oturan oğlu ülkesini yönetir.

ŞEM-U PERVÂNE

İran ve Türk yazınlarında klasik mesnevi konusu olan bir aşk öyküsü. Alegorik yapıda bulunan Şem u Pervâne (Mum ile Pervâne)'nin konusu kısaca şöyledir:

Artık yaşı kemâle ermiş olmasına rağmen hâlâ çocuğu olmayan Diyâr-ı Rum'un Jale adındaki hükümdarı uzun yıllar çocuğunun olması için yakarıda bulunur. Bir Kadir Gecesi'nde Şükûfe adındaki cariyesiyle birlikteliğinden bir oğlu dünyaya gelir. Çocuğa Pervâne adı verilir. Çocuğun bahtına bakan kâhinler, onun Şem adındaki bir kıza âşık olacağını ve bu nedenle çok büyük sıkıntı ve belâya maruz kalacağını söylerler. Babası, bilimin her türlüsü ve marifetler öğretilerek büyütülen Şehzâde Pervâne'ye Cennetâbâd adı verilen bir köşk inşa ettirerek Nâsır adındaki lalasıyla birlikte orada ikametini temin eder. Köşkün nakkaşlığını yapan Kâmil, köşkün orta yerine bir kız resmi yapar. Nakkaş Kâmil tarafından resmi yapılan bu kız, Çin fağfurunun Şem adın-

daki kızıdır. Bu resmi görünce hemen kıza âşık olan şehzâde, zamanının tamamını bu resmin karşısında geçirmeye başlar. Böylece kâhinler tarafından daha önce söylenenler gerçekleşmiş olur. Lala Nâsır tarafından durumdan haberdar edilen hükümdar Jale, ava gönderdiği oğlu avdan dönmeden önce resmi kazıtır. Av dönüşünde resmi yerinde göremeyince kendinden geçen Pervâne, aylar boyunca tedavi altına alınırsa da durumunda herhangi bir gelişme olmaz ve köşkten de kaçar. Babası hükümdar Jale tarafından aratılan Pervâne bir kuyuda bulunur. Fakat zincire vurulacak kadar aklını yitirmiştir.

Sihirbaz Neccar tarafından yapılan tahtadan kuşa binerek Çin diyarına doğru uçmaya başlayan Pervâne, hocası tarafından öğretilen bilimlerin yardımıyla gizlice Şem'in sarayına gider. Havuz başında nedimeleriyle birlikte oturan ve sayısız seyahatler yapan adamlarından biri tarafından Pervane hakkında anlatılan hikâyeyi dinleyen Şem, Pervâne'ye âşık olur. Tam bu sırada artık dayanacak gücü kalmadığı için ortaya çıkan Pervâne ile Şem, o gün akşama değin bahçede sevişirler. Gece vakti Şem'in koynunda bekçi tarafından yakalanarak zindana atılan Pervâne, oradan Dâye'nin yardımıyla kurtularak kente iner. Kentte karşılaşarak evinde gizlendiği kadının yardımıyla Şem ile mektuplaşmaya başlar. Şem yazdığı mektupta kendisini babasından istemesini yazdığı için ülkesine dönen Pervâne, annesinin yardımıyla babasını durumdan haberdar eder. Babası hükümdar Jale, kızı, Çin fağfurundan isterse de, vezirinin sözüne uyarak kızını şehzâdeye uygun bulmadığını söyleyen fağfurun yanıtı olumsuz olunca Jale ile fağfur arasında savaş çıkar. Ancak savaştan bir netice elde edilmeyince Jale ülkesine geri dönmek zorunda kalır. Bunun üzerine tekrar mektuplaşmaya başlayan Pervâne ile Şem, birlikte kaçmayı kararlaştırırlar. Gecenin birinde cariyelerinin yemeklerine uyku ilacı katarak onları uyutan Şem, Pervâne ile el ele vererek kaçarlar. Durumdan haberdar olan fağfur, hemen Diyâr-ı Rum'a bir casus yollar. Giden kişinin casus olduğundan habersiz olan hükümdar Jale, gelen casusa iyi davranıp onu hoş karşılayınca casus, fağfura, kızı Şem ile Pervâne'nin birbirine çok yakıştıklarını söyleyince rızalık gösterip kızının çeyizlerini gönderen fağfur, bir zaman sonra yaşamını yitirir. Bunun üzerine Çin diyârına şah olan Pervâne, Şem ile evlenerek ülkeyi uzun yıllar adil bir şekilde yönetir.

Şem ve Pervâne sözcükleri hem gazellerde simgesel mahlasıyla kullanıldığı zaman hem de mesnevilere ya da tartışmalara konu olduğu zaman daha ziyade tasavvufsal anlamda kullanmışlardır.

Eski yazınımızda gerçek aşkın simgesi olarak kabul edilen bu iki

sevgiliden biri olan Şem, tanrısal sevgiliyi, Pervâne de tanrısal sevgiliyi bulmaya çalışan aşığın temsilcisidir. Bu ilişki pervâne adındaki pul kanatlı bir sineğin mum ışığına atılmak suretiyle kendisini yakması örgesinden yola çıkılarak bulunmuştur.

XIII. yüzyıldan itibaren İran ve XIV. yüzyıldan başlayarak da Türk yazınında mesnevilerin arasına sıkıştırılmış olan tartışmalar ve öyküler biçiminde ortaya çıkan öykü. XVIII. yüzyıla değin ulaşır. 1193 yılında yaşamını yitiren Feridüddin Attar, "Mantıku't-Tayr" adlı yapıtında; 1292 yılında yaşamını yitiren Sadî-i Şirazî, "Bostan" adlı yapıtında; 1334 yılında yaşamını yitiren Kasım-ı Envar, "Enîsü'l-Ârifin" adlı yapıtında; 1360 yılında yaşamını yitiren Hâce-i Kirmânî de "Külliyât" adlı yapıtında "Şem ü Pervâne" örgesini öykü ya da tartışmalar biçiminde kullanmışlardır. Eski Türk yazınında da 1317 yılından sonra yaşamını yitiren Gülşehrî, "Mantıku't-Tayr" adlı yapıtın tercümesinde ve "Feleknâme" adındaki Farsça yapıtında; 1413 yılında yaşamını yitiren Ahmedî, "İskendernâme" adlı yapıtında ve 1501 yılında yaşamını yitiren Ali Şir Nevaî de "Lisânü't-Tayr"adlı yapıtında bu örgeyi aynı biçimde kullanmıştır.

Mustafa Kâilî'nin 1738 yılında kaleme aldığı ve nazım olup mesnevi tarzında yazdığı "Işknâme" adlı yapıtının dördüncü ve sonuncu öyküsünde ele alınan "Şem ü Pervâne", 1957 yılında yaşamını yitiren Ebu'l-Kasım Lohutî adlı Tacik şair tarafından 1920'lerde yazılmıştır, yapıtın teması vatan aşkıdır.

Tartışmalardan başka Farsça Şem ü Pervâne mesnevisinin ilki, 1535 yılında yaşamını yitiren İranlı şair Ehlî-i Şirazî tarafından 1488 yılında kaleme alınan mesnevidir. Bu konu, daha sonra XVI. yüzyılda Emineddin Nezlebâdî; XVII. yüzyılda Mevlâna Hâkî-i Belhî; 1565 yılında yaşamını yitiren Zamîrî Hemedanî ve XVII. yüzyılda Ekmeleddin Taşkendî gibi şairler tarafından ele alınmıştır. Farsça kaleme alınmış bir Hind öyküsü daha mevcuttur. 1696 yılında yaşamını yitiren Akilhan Râzî'nin kaleme aldığı bu yapıtın bir başka ismi de "Kıssa-i Ratan ve Padam"dır.

Eski Türk yazınında; yazmaları: Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Kit. No: 443; Nuruosmaniye Ktp. No: 4080'de kayıtlı bulunan Zâtî'nin "Şem ü Pervâne" adlı yapıtından başka aynı öykü, yazması: TS. H.No: 714; Süleymaniye Husrev Paşa Kit. No: 604'te kayıtlı olan Lamiî Çelebi ve yazması: İÜ. Ktp. Ty. No: 2255; Millet Ktp. Ali Emirî Kit. No: 1193'de kayıtlı olan Kalkandelenli Muidî tarafından da ele alınmıştır. Yukarıda yazılı olan mesnevilerin son ikisi Ehlî tarafından kaleme alı-

nan yapıta dayanmaktadır.

Ancak arada Niyazî mahlaslı bir şairin Osmanlı alanında Farsça kaleme alınmış bir "Şem ü Pervâne" daha vardır. 1320 yılında yaşamını yitiren Mahmud Şebüsterî'nin torunlarından olan bu şairin adı Abdullah Şebüsterî'dir. Yavuz Sultan Selim için adına yazılan bu mesnevinin şu anda Süleymaniye Ktp. Kadızâde Mehmed Kit. No: 415'te kayıtlı tek nüshası mevcuttur. Bu üç mesnevinin arasında Lamiî Çelebi tarafından kaleme alınan yapıt çok fazla farklılıklar arzeder. Bu klasik öyküye, Lamiî tarafından oldukça çok öğe ilave edilmiştir. Zâtî tarafından kaleme alınan "Şem ü Pervâne" adındaki yapıt, muhteva açısından ötekilerden farklılık gösterir. Günay Alpay (Kut)'ın "Şem ü Pervâne" adlı yapıta ilişkin çok önemli bir çalışması bulunmaktadır.

GÜL İLE SİTEMKÂR

Günümüzde neredeyse hiç hikâye edilmeyen ve bir derebeyinin oğluyla bir arkadaşının kızının aşklarını anlatan "Gül İle Sitemkâr", aşk öykülerinin kahramanları imgesel olanları içinde sayılan eski bir halk öyküsüdür. Öyküde yer alan koşuk şeklindeki parçaların genellikle mani biçiminde uyaklanmış olması, yapıtın en kayda değer yanıdır. Öykünün kahramanlarının konuşmaları ya karşılıklı bir şekilde mani okumaya dayanır, ya da birden çok maninin bir araya toplandığı mani dizisi biçimindedir. 1301/1885 ve 1341/1925 yıllarında olmak üzere iki kez Hurşîd ile Mahmihrî öyküsüyle beraber basılan Gül ile Sitemkâr öyküsü bir kez de tek başına 1332/1916'da basılmıştır. Latin harfleriyle halk kitabı şeklinde çeşitli baskıları mevcut olan öykünün konusu özetle şöyledir:

Horasan Derebeyi ile Yusuf Bey adındaki arkadaşının çocukları olmamaktadır. Çocuklarının olması için yakarıda bulunan bu iki arkadaş, çocuklarının farklı cinsiyetlerde olması durumunda bunları evlendireceklerine dair ant içerler. Günün birinde yakarıları kabul gören bu iki arkadaştan Horasan Derebeyi'nin bir oğlu, arkadaşı Yusuf Bey'in de bir kızı dünyaya gelir. Derebeyi'in oğluna Sitemkâr, arkadaşı Yusuf Bey'in kızına da Gül adı verilir. Aradan zaman geçer. Bu iki çocuk büyüyüp evlilik çağına gelir. Ancak Gül'ü sevmeyen Sitemkâr'ın annesi Şekerleb Bânû, oğluna, Cevri adındaki cariyesini almak ister. Sitemkâr'ın, annesi tarafından önerilen bu evliliğe onay vermesinden ötürü Gül, tarafından kendisine vefasızlığından söz edilen bir mektup gönderilir. Gül tarafından kendisine gönderilen mektubu okuyan Sitemkâr, aşk ateşiyle tutuşup kendinden geçer. Mektubu getirdiği ge-

rekçesiyle hizmetçiye hakaret edip döğen Sitemkâr'ın annesi Şekerleb Bânû, oğluna gizlice mektup gönderen Gül'ün kent dışı edilmesini ister. Kent dışına çıkarılmadığı takdirde idam edilecektir.

Bunun üzerine kendi evlerinin gizli bir bölümünde gizlenmeye başlayan Gül'ün kent dışına çıkarıldığı söylenir. Annesinin baskısıyla Cevri adındaki cariye ile evlenen Sitemkâr, Cevri ile gerdeğe girdiği gece evlerinin gizli bir bölmesinde saklanan Gül, Tanrı'ya yakarıda bulunarak Sitemkâr ile birlikte olmak ister. Dileği kabul edilen Gül uçarak Sitemkâr ile Cevri'nin bulunduğu odanın çıkmasına konar. Sitemkâr gerdek öncesi ibadet ederken Gül de şiir okumaya başlar. Ardından da tekrar uçarak saklandığı yere döner. Ancak Gül'ün bu hareketinden rahatsızlık duyan Cevri, durumdan, kayınvalidesi Şekerleb Bânû'yu, o da kocasını haberdar eder. Bunun üzerine Gül'ün babası Yusuf Bey, emre itaat etmediği gerekçesiyle idama mahkûm edilirse de sonunda kızını, kesin kent dışı etmesi koşuluyla affedilir. Bunun üzerine kızını kent dışına çıkarmaya kararlı olan Yusuf Bey, kendisine yakaran karısı tarafından kızlarını kent dışına çıkarmadan gizlice bir odaya kilitlemeye ikna edilir. Ancak bu önleme rağmen Gül'ün, tekrar yakarıda bulunarak gerdek odasının çıkmasına uçarak konmasına engel olamazlar. Cevri tarafından Sitemkâr'a karşı olan aşkını ispata davet edilen Gül, canına kıymaya kalkışır. Ancak Sitemkâr tarafından bu fikrinden vazgeçirilir. Cevri ile Şekerleb Bânû'nun tekrar şikayetçi olmaları nedeniyle Gül'ün babası Yusuf Bey cezalandırılır. Kent dışına sürüleceğini anlayıp gezgin kıyafetleri giyinen Gül, sazını eline alarak yola çıkar. Sarayın önünde geçtiği sırada Sitemkâr'a laf atınca o da gezgin kıyafetlerini giyinip yola çıkmaya karar verir. Anne ve babasının yakarıları sonuçsuz kalınca Gül'ü mutlaka bulacağını söyleyen Sitemkâr hapse atılır.

Hapishanede iken kendisine yemek getiren Cevri'iyi kandırarak ellerini çözdüren Sitemkâr, Cevri'yi yaraladıktan sonra oradan kaçar.

Bu süre içinde olaydan haberdar olan Sitemkâr'ın babası Horasan Derebeyi, çocukları doğmadan önce Gül'ün babası Yusuf Bey'e verdiği sözü de anımsayarak hem oğlu Sitemkâr'ı hem de Gül'ü bulmak amacıyla yola çıkmayı kararlaştırır. Bunun üzerine gezgin kılığına bürünen Derebeyi ile Yusuf Bey yola koyulurlar.

Çeşitli köylerde ozanlık yaparak günlerini geçiren Gül, kendisinin saz çalmasını beğenen Isfahan Beyi tarafından saraya aldırılır. Günlerden bir gün, ozanlık etmeye başlayan Sitemkâr'ın yolu da Isfahan'a düşer. Yolu Isfahan'a düşen Sitemkâr, Isfahan Beyi tarafından Gül ile yarıştırılmak amacıyla saraya çağrılır. Sarayda karşı karşıya gelen iki

ozan, başlangıçta birbirlerini tanıyamazlar. Ancak ilerleyen süreç içerisinde Gül'ü tanıyan Sitemkâr, ona gösterdiği bir işaretle kendisini tanıtır.

Bu arada çocuklarını aramak üzere yollara düşen Horasan Derebeyi ile arkadaşı Yusuf Bey'in yolları da Isfahan'a düşer. İkisi birlikte geldikleri Isfahan'da, Isfahan Derebeyi'nin sarayına çıkarlar. Onlar saraya vardığında Gül ve Sitemkâr, Derebeyi ile karşılıklı şiir atışması yapmaktadırlar. Burada birbirlerini tanıyan babalar ve çocuklar bir hafta boyunca kendilerini konuk eden Isfahan Derebeyi'nin sarayında kaldıktan sonra Horasan'a doğru yola koyulurlar. Kente dönmekte olduklarını müştucular aracılığıyla bildiren yolcuları karşılamak amacıyla hazırlıklara girişilir. Ne var ki Gül, son gece, Cevri tarafından kiralanan bir cadı aracılığıyla çadırında yattığı yatağıyla birlikte kaldırılıp mağaranın birine hapsedilir. Sabah uyandığı zaman Gül'ü yatağında bulamayan Sitemkâr, onun kendilerinden evvel kente gittiğini zannederek avunur. Fakat vardığı kentte Gül'ü bulamayan Sitemkâr, onu bulmak amacıyla atına binerek yola düşer. Şekerleb Bânû, mezarlığın birinde yanında bulunan iki hizmetkârına isteklerini söyledikten sonra yoluna devam eden oğlu Sitemkâr'ı bulup getirmeleri amacıyla iki cadı kiralar. Cadılar tam dokuz yıl süreyle Sitemkâr'ı ararlar. Ancak onun nerede olduğu hakkında hiçbir ipucu elde edemezler. Bu dokuz yıl boyunca Gül'ü aramaya devam eden Sitemkâr, neticede Yeşim Dağı'na varır. Ancak artık dayanacak gücü kalmadığı için ya canını alması, ya da Gül'ü kendisine göstermesi için yakarıda bulunan Sitemkâr'ın imdadına yetişen Hızır, ona Gül'ün kaldığı yeri söyler ve cadıya karşı dikkatli davranması önerisinde bulunur.

Gül'ü bulmak amacıyla Hızır tarafından kendisine tarif edilen mağaranın kapısına gelen Sitemkâr, mağaranın kapısında cilveli bir güzel kılığına bürünen cadı ile karşılaşır. Ancak Gül'e olan sadakatini ispatlayan ve kapıdaki güzelin cadı olduğunun farkına varan Sitemkâr, öpmek bahanesiyle kendisinse yaklaştığı cadıyı bıçaklayarak öldürdükten sonra mağaranın içine girer. Orada perişan bir durumda bulduğu Gül ile birlikte saraya dönen Sitemkâr, Gül'ün babasının evde bulunduğu bir gün ileri geri konuştuğu için kendisine kızdığı Cevri'yi evden kovar. Gül ile Sitemkâr'ın 40 gün, 40 gece devam edecek olan düğünleri başlar. Gerdek Gecesi'nde yeni evlilere hizmet etmek isteyen Cevri, Gül'ün yaşadıklarının sorumlusu olduğunu öne süren Sitemkâr tarafından köpeklere yem edilmek istenir. Ancak Cevri'yi affeden Gül, bir sonraki gün Sitemkâr'ın onunla da nikâhlanması için kocasını ikna

edince öykü çifte nikâhla sona erer.

VARKA İLE GÜLŞAH

Arap yazınında ortaya çıkmış, İran ve Türk yazınlarında ele alınmış bir aşk ve serüven öyküsüdür. Varka ile Gülşah, öyküsünün erkek kahramanı olan Varka, esasen VII. yüzyılda yaşayan, Uzra kabilesinden Urva (Urvat) b.Hizâm adındaki Arap şairin yaşamına ilişkin olmasına rağmen, daha sonra Arap yazınında bir öykü konusu şekline dönüştürülmüştür. Aynı konuyu işleyen İran ve Türk yazınlarında da VIII./IX. yüzyıl sonlarında İslâmsal bir ruhla ele alınan, romantik bir aşk mesnevisi şeklinde muhtelif yapıtlar ortaya çıkmıştır. Olay, Muhammed Peygamber döneminde Mekke dolaylarında yaşanmıştır. Öykünün en yaygın konusu özetle şöyledir:

Mekke'de bulunan Beni Şeybe kabilesi, Hilâl ve Hümâm adlarındaki iki kardeş tarafından yönetiliyordu. Günün birinde bu kabilenin yöneticisi olan iki kardeşten biri olan Hilâl'in bir oğlu, Hümâm'ın da bir kızı olur. Oğlana Varka (Varaka), kıza da Gülşah adı verilir. Aşırı bir sevgiyle birbirine bağlı olan Varka ile Gülşah adlarındaki bu iki amca çocukları bir arada büyür. Hatta Varka ok talimlerine gittiği zaman onun bu kısacık ayrılmasına dahi dayanamayan Gülşah da bu ok talimlerine iştirak eder. Bu iki sevgilinin arı ve pak aşkları kabiledeki herkes tarafından bilindiği için bunların evlendirilmeleri kararlaştırılır. Bununla birlikte civarda Müslüman olmayan Benî Amr adındaki bir başka kabile reisi, güzelliği dillere destan Gülşah'ı almak ister. Benî Amr, askerleri ile birlikte Gülşah'ı almak üzere geldiği zaman Gülşah ile Varka'nın düğünleri yapılmaktadır. Düğün ve eğlenceden kaynaklanan bir kargaşadan yararlanan Amr, düzenlediği bir baskın neticesinde Gülşah'ı kaçırır. Gülşah'ın kendisine ait olmasını söylerse de direnen kız onu kendisine yaklaştırmaz. Bu arada içkiyi fazla kaçıran Amr, bir köşeye sızıp kalırken, Varka da Gülşah'ı kurtarmak amacıyla askerleriyle birlikte Amr'ın sarayına baskın düzenler. Amr'ın kendisiyle bire bir döğüşecek bir er dilemesi üzerine Varka meydana çıkmaya çalışırsa da onun yerine kendisine engel olmaya çalışan Gülşah meydana çıkar, ancak mağlup olup tutsak düşer. İkinci kez meydana çıkmaya çalışan Varka'ya bu kez de yaşlı babası engel olur ve oğlunun yerine kendisi meydana çıkar. Ancak yaşı bir hayli ilerleyen babası mücadelede yaşamını yitirir. Günün sona ermesine rağmen çarpışmadan bir sonuç elde edilmeyince çadırlara dönülür. Amr'ın çadırında olduğu zaman bir hile düşünen Gülşah, Amr'a: "Ben esasen seni seviyorum. Ancak Varka'dan korkuyorum.

Onu ortadan kaldırırsan senin olurum" deyince bir sonraki gün Amr ile Varka bire bir savaşıma başlarlar. Çarpışma sırasında Varka, atının ayağının takılıp yere düşmesi üzerine mağlup olur ve tutsak düşer. Bunun üzerine Amr'a öcünü kendisinin alacağını söyleyen Gülşah, yanına verilen kölenin biriyle beraber Varka'nın yanına gelir. Orada birlikte köleyi öldüren Gülşah ile Varka atlara binerek oradan uzaklaşırlar.

Kabile halkı, tekrar düğün dernek kurup Varka ile Gülkşah'ı evlendirmeyi isterlerse de Gülşah'ın annesinin, Varka'nın babasız kaldığı için herhangi bir servetinin olmayacağını öne sürerek bu evliliğe karşı çıkmasından ötürü Varka, aynı zamanda Yemen emiri olan dayısı Selim Şah'dan parasal destek almak amacıyla Yemen'e doğru yola çıkar. Varka, Yemen'e vardığı zaman dayısı Selim Şah, Yemen'i ablukaya alan Melik Antere tarafından tutsak alınmıştır. Uzun süre devam eden çarpışmaların ardından Varka'nın da gösterdiği kahramanlıklar sayesinde Selim Şah esaretten kurtulmuş ve düşmanlar yenilgiye maruz kalmıştır. Savaşın ardından Varka, dayısı Selim Şah tarafından bir süreliğine Yemen'de alıkonur. Bu süreç içerisindeGülşah'ı almak isteyen Şam Reisi Melik Muhsin, yolladığı çeşitli armağanlarlar Gülşah'ın annesinin rızalığını alır. Bu evliliğe onay vermeyen Gülşah'ın babasının ve kabilenin diretmesine rağmen Gülşah, annesi tarafından Melik Muhsin'e verilir. Bu olayın ardından Varka, dayısı tarafından kendisine armağan edilen eşya ve mücevherlerle birlikte ülkesine dönünce hayrete düşen kabile halkı ona ne diyeceğini bilemez. Kendisine Gülşah'ın öldüğü ve gösterilen sahte bir mezarın ona ait olduğu söylenen Varka, kırk gün süreyle mezarın başında feryadı figan ederek inileyip durur. Bir zaman sonra Gülşah'ın Şam'a gittiği zaman yüzüğünü emanet ettiği ve aynı zamanda Gülşah'ın sırdaşı olan kızdan yüzüğü alan ve ondan gerçeği öğrenen Varka, Şam'a gitmek üzere yola çıkar.

Gerdek gecesinde Melik Muhsin'e teslim olmayan Gülşah, kendisinin Varka'ya ait olduğunu ve ondan başkasıyla birlikte olmasının söz konusu olamayacağını söyler. Gülşah'ın bu sözleri üzerine harikulâde bir insan olan Melik Muhsin, Gülşah'a: "Sen benim kardeşim olarak kal, ben senin yüzünü göreyim yeter" der.

Şam'a doğru yol alırken kırk haramîlerin saldırısına maruz kalarak baygın düşen Varka, bir gezintiye çıkan Melik Muhsin tarafından yaralı ve baygın halde bulunarak saraya getirilir. Baygın halde saraya getirilen genci görür görmez hemen tanıyan Gülşah tarafından bilgilendirilen Melik Muhsin, bu iki aşığı günler boyu bir odada baş başa bırakır. Bu zaman zarfında mutlu olan iki sevgilinin nefislerine boyun eğmedik-

lerine bizzat tanık olan Melik Muhsin, bu iki sevgilinin arasındaki aşkın tanrısal bir aşk olduğuna kanaat getirir. Melik tarafından kendisine gösterilen olağanüstü insanlık karşısında utanan Varka, Gülşah ile aralarındaki tanrısal aşka rağmen ülkesine geri dönmek ister. Onun ülkesine dönmesine gönlü razı olmayan Gülşah, Melik'ten onu gitmemesi için ikna etmesini talep eder. Bunun üzerine Melik, Gülşah'tan boşanacağını ve ikisini evlendirdikten sonra saltanatı kendilerine bırakacağını söyler. Melik'in bu önerisini kabule yanaşmayan Varka, ülkesine gitmek üzere yola çıkar..Ülkesine doğru yol alan ve Şam'ın dışına çıktıktan bir zaman sonra aşk heyecanıyla canını alması için Tanrı'ya yakaran Varka, hemen oracıkta yaşamını yitirir. Olaydan haberdar olan Melik ile birlikte mezarın başına gelen Gülşah, hançerle yaşamına son verir.

Muhammed Peygamber, bir savaştan döndüğü sırada buradan geçerken olay kendisine hikâye edilir. Yaşamını yitiren bu genç âşıklar için merhamet dileyen Muhammed Peygamber'in arkadaşları, ömürlerinden ömür vererek bu iki genç aşığı diriltmek amacıyla Tanrı'ya yakarıda bulunurlar. Muhammed Peygamber tarafından okunan duanın ardından dirilerek mezarlarından kalkan iki genç sevgilinin nikâhı Muhammed Peygamber tarafından kılınır. Bu iki genç âşık bu nikâhın ardından kırk yıl daha yaşarlar.

Öyküde adları geçen kahramanların büyük bölümü Müslümanlığı tercih eden kişilerden oluşmaktadır. Adları ve yaşadıkları çevre bakımından Araptırlar. Sadece adların sonuna ilave edilen "Şah" sanı, öykünün İslâmsal İran yazınında alnış olduğu biçimdir. Bu Farsça sözlüklerde kahramanların isimlerinin yer alması, öykünün İran yazınında ortaya çıktığının bir kanıtı olarak kabul görmektedir.

Öykü, Araplarda ortaya çıkmış olmasına karşın, Arap yazınında bu konuda kaleme alınmış herhangi bir yapıt bulunmamaktadır. Lâkin Kitabu'l-Agânî ve İbn Kuteybe tarafından kaleme alınan yapıtta Antere, Murakkiş ve Urva benzeri şairlerin hal tercümelerinde bu gibi öyküler dile getirilmektedir.

İran yazınında öyküyü ilk kez yazan kişi, Ayyûkî adındaki Gazneliler dönemi şairidir. Türk yazınında; XVI. yüzyılda yaşayan Yûsufî-i Meddah, "Varka ve Gülşah" adı altında bir mesnevi kaleme alan ilk kişidir. Yûsufî-i Meddah tarafından kaleme alınan bu yapıt, Erzurumlu Darir tarafından kaleme alınan "Yusuf ve Züleyha" adındaki yapıt ile Şeyhoğlu Mustafa tarafından kaleme alınan "Hurşîdnâme" adlı yapıtla birlikte büyük önem arzeden bir başka Türk dili ve edebiyatı hatırasıdır.

Yapıtın son kısmında verilen bilgiler uyarınca 1368 yılında yazı-

ya aktarılan yapıt, altı meclisten oluşur. Her meclisin nihayetinde dinleyici olanlara sağlıklar dilenerek bir sonraki toplantıya daha erken gelmeleri tavsiyesi yapılmıştır. Konu, Yûsufî-i Meddah tarafından Farsça kaleme alınmış "Varka ve Gülşah" adlı bir yapıttan alınmışsa bile o yapıt, olduğu şekliyle kopyalanmamıştır. Zira Türk halk edebiyatında yapıtın son kısmında yer alan yaşamını yitirdikten sonra Peygamber ya da erenlerin vasıtasıyla "tekrar dirilme" örgesi, Farsça kaleme alınmış "Varka ve Gülşah" adındaki yapıtların hiç birinde yer almaz. Bununla birlikte bu yapıtın bir aşk ve serüven mesnevisi olmasına rağmen, Yûsufî-i Meddah tarafından kaleme alınan yapıtta kahramanlık sahneleri daha çok ayrıntılıdır. Kimi zaman dinsel yanların ve hatta tasavvufsal çizgilerin daha belirginleştiği bu yapıt, İsmail Hikmet Ertaylan tarafından 1945 yılında tıpkı-basım şeklinde yayımlanmıştır. Aynı yapıt, G.M. Smith tarafından Leiden'de 1976 yılında "Yûsuf-ı Meddah, Varka ve Gülşah, A. Fourteenth Century Anatolian Turkish Mesnevi" adı altında yayımlanmıştır.

Mesihî adlı XVII. yüzyıl Azerî şairi tarafından 1628 yılında Azerî Türkçesiyle kaleme alınmış, hem konu hem de sonuç itibariyle Yûsufî-i Meddah tarafından kaleme alınmış yapıtla aynı olan "Varka ve Gülşah" adlı bir mesnevi de mevcuttur.

Bununla birlikte "Varka ve Gülşah" adında bir mesnevinin de Mostarlı Ziya tarafından 1584 yılında kaleme alındığı rivayet edilmektedir. Bunların dışında kim tarafından kaleme alındığı belli olmayan "Varka ve Gülşah" adında iki yapıt daha mevcuttur. Bunlardan mesnevi şeklinde olanı, DTCF Ktp. No: 208'de, düzyazı şeklinde olanı da Bayezid Ktp. No:5523'te kayıtlı bulunmaktadır. Türk halkı arasında istekle kabul edilen Varka ve Gülşah, süreç içerisinde tipik halk öyküleri içinde yer almıştır. Bir halk romanı şeklinde pek çok kez taş basmasıyla yayımlanmış olan (O. Spies: Türk halk kitapları mtr. Behçet Gönül, İst., 1941) öykü; bir kez de Mehmet Salih tarafından 1941 yılında yeni harflerle bastırılmış durumdadır.

Başka bazı Doğu örgelerini de kapsayan "Varka ve Gülşah" adındaki mesnevi, Ortaçağ Fransa'sında "Floire ile Blancheflor" adındaki romanın ortaya çıkmasına yol açmıştır.

MİHR-Ü VEFA

İran ve Türk yazınlarında ele alınmış, mesnevi biçiminde bir aşk öyküsü olan Mihr ü Vefa'nın konusu özetle şöyledir:

Ülkenin birinde bir padişah vardır. Adı Filikos olan bu padişahın üç oğlu vardır. Üç oğlunun da yüzleri aya benzemektedir. Padişah günün birinde hasta olup yatağa düşer. Bunun üzerine beylerinin tamamı toplanırlar. Padişahın hastalanması üzerine toplanan beyler, padişaha: "Ey padişah gözünü aç senden sonra kimin olsun bu taht ü tâc?" şeklinde bir soru yöneltince padişah, hazinede üç küpün mevcut olduğunu, kendi ölümünün sonrasında hazinede bulunan bu küplerin oğullarına verilmesini, bu küplerin içinde onlar için işaretler ve hikmetler bulunduğunu, bu işaretler ve hikmetleri esas alarak padişahı seçeceklerini söyler. Kendisine soru yönelten beylerine bu yanıtı veren padişah kısa bir zaman sonra da yaşamını yitirir.

Padişahın ölümünün ardından, onun söyledikleri doğrultusunda hareket edilerek hazinede bulunan üç küp, üç oğluna verilir. Bu üç küpten birinin içinde toprak, birinin içinde kemik ve üçüncüsünün içinde de altın bulunmaktadır. Bu küplerden hangisinin hangi oğluna verileceği hususunda tartışmalar yaşanır. Bunun üzerine araya giren vezirlerden biri, tahtı ifade eden toprak küpün büyük olan kardeşe ait olduğunu; içinde kemik bulunan küpün ortanca kardeşe ait olduğunu dolayısıyla büyük ve küçükbaş hayvanların da bu kardeşe ait olacağını; içinde altın bulunan küpün de küçük kardeşe ait olduğunu söyler. Sorun bu yolla çözüme kavuşturulmuş olur.

Bu paylaşım neticesinde içinde altın bulunan küpün, Vefa adındaki en küçük şehzâde tarafından alınmasıyla öykü başlamış olur.

Babasından kendisine miras olarak bırakılan altınları alınca çok sevinen Vefa, altınları sınırsız bir şekilde kullanmaya başlar. Borcu olanların borçlarını ödeyerek onları borçtan kurtaran Vefa, kısa bir süre içinde altınlarının tamamını tüketir. Daha önce çevresinde dört dolanan lar, para tükenince yanına bile uğramaz olmuşlar. İçine düştüğü durumdan kardeşlerine bahsetmeye utandığı için ülkesini terk etmeyi kararlaştıran Vefa, sattığı yüzüğünün parasıyla azık alıp yollara düşer.

Kentin birinde geçtiği sırada kendisine fal baktırdığı falcı, kendisine büyük sıkıntılara maruz kalacağını ancak sonunda rahata erişeceğini söyler. Önüne çıkan bir suyu başına kadar izlemesini söyleyen falcı, ona, bu suyun başında bulunan pınarda bir canavarın olduğunu, bu canavarı takip edip arkasından giderse kırk hücre dolusu hazine ile güzel bir kıza kavuşacağını söyler. Falcı tarafından kendisine söylenenle-

rin tamamını uygulayan Vefa, sarayın birinde Mihr adında harikulâde güzelliğe sahip olan bir kıza kavuşur. Mihr adındaki bu kızı görür görmez hemen âşık olan Vefa kendinden geçer. Mihr, bir zaman baygın kaldıktan sonra kendisine gelen Vefa'ya kendisinin Umman hükümdarının kızı olduğunu, ülkesinin düşman tarafından işgal edilmesi üzerine gemiyle kaçtıklarını ancak fırtınaya uğrayan gemilerinin buralara sürüklenip parçalandığını, kendisinin ve dadısının Hızır tarafından kurtarıldığını anlatır. Sarayda kendisini beklediğini, zira Hızır, kendisinin, Tanrı'nın emriyle Vefa'ya verildiğini söylediğini ve onun da kendisine âşık olduğunu anlatır. Falcının kendisine varoldığunu söylediği hazineleri Mihr ile birlikte gezmeye başlarlar. Ancak Mihr, "içinde bir şey yoktur" diyerek hazinelerden birinin kapısını açtırmaz. Bir zaman birlikte yiyip içip hoşça vakit geçirirler. Kapısını açmadıkları hazinenin içinde neyin olduğunu merak eden Vefa, gecenin birinde Mihr'in uykuda olduğu bir sırada gizlice anahtarı alıp hazinenin kapısını açar. Kapısını açtığı hazinenin iç kısmı acayip bir bahçedir. Bu bahçenin içinde yer alan her ağaç konuşmakta ve muhtelif dertlerin ilacının kendilerinde olduğunu söylemektedirler. Vefa, üç gömleğin bittiği bir ağacı izlerken aniden çıkan rüzgâr, ağaçta biten bu üç gömlekten birini alıp havaya uçurur. Buna çok üzülen Vefa, saraya döndüğü zaman karşılaştığı durumu Mihr'e aktarır. Bunun ayrılık anlamına geldiğini söyleyen Mihr, gömleğin gittiği yere kendilerinin de zorunlu olarak gideceklerini söyler. Rüzgâr tarafından havaya uçurulan gömlek, Mağrib diyarına düşer ve oranın hükümdarının eline geçer. Eline geçen gömleğin sahibine âşık olan Mağrib hükümdarı, gömleğin sahibini bularak kendisine getirmeleri emrini verir. Dört bir tarafın aranmasına rağmen gömlek sahibinin izine rastlanamaz. Bunun üzerine kendisine başvurulan ülkenin en ünlü cadısı, bu gömleğin Rum diyarında yaşayan Mihr adında oldukça güzel bir kıza ait olduğunu ve onu kendilerine getirebileceğini söyler. Fakir kılığına bürünüp küpüne binerek uçan cadı, Mihr ile Vefa'nın yaşadıkları saraya gelir. Durumdan bir gariplik olduğundan şüphelenen Mihr, her ne kadar fakiri içeri almak istemese de Vefa'nın ayak diremesi üzerine fakir kılığındaki cadı içeri alınır. Kendisini içeri alanlara büyü yapan cadı, Vefa'yı boğazından keserek yaşamına son verirken, küpün içine koyduğu Mihr'i de padişaha götürür. Cadı tarafından küpün içine konularak padişaha götürülen ve kendine gelince durumu anlayan Mihr, Vefa'nın yasını tutmak ve ardından da kendisiyle evlenmek için padişahtan bir yıl zaman talep eder. Mihr'in bu talebi padişah tarafından kabul edilir.

Kardeşleri tarafından aranan Vefa, ortanca kardeşi tarafından boğazı kesilmiş bir biçimde bulunur. Vefa'yı o şekilde görünce ağlayıp üzülen ortanca kardeşin yardımına Hızır gelir. Yardıma gelen Hızır, Vefa'nın tekrar yaşama dönmesi için ona kendi ömründen biraz vermesi talebinde bulunur. Kardeşi de ona kendi ömrünün yarısını vereceğini söyleyince hemen dirilen Vefa, Mihr'i sorar. Onu ülkesine götürmek isteyen kardeşi tarafından ikna edilemeyen Vefa, sarayının bahçesinde bulunan gömleklerden birini yanına alıp kardeşine veda ettikten sonra Mihr'i aramak için yollara düşer. On bir ay boyunca aradığı Mihr'i Mağrib ülkesinde bulan Vefa, hükümdarın bahçıvanı aracılığıyla kendisini tanıttığı Mihr ile bahçede buluşup kaçarlar. Sihirli küpüne binerek arkalarına düşen hükümdarın cadısının bir türlü bulamadığı âşıkların yolu bu kez Zengi ülkesine düşmüştür.

Yorgunluklarını gidermek için bir yerde uykuya dalan âşıklar uykuda iken Mihr, ava çıkan birkaç zenci tarafından yakalanarak hükümdarlarına götürülür. Hükümdarın görür görmez âşık olduğu Mihr, çerçi kılığına bürünen Vefa tarafından bulununca tekrar birlikte kaçarlar. Kaçarken ilk ulaştıkları kentte bu kez bir başka olumsuzlukla karşı karşıya kalırlar. Mihr, konuk olarak kaldıkları ev sahibi tarafından bir sarrafa satılır. Durumdan haberdar olan Vefa, tekrar çerçi kılığına bürünerek Mihr'e ulaşmayı başarır. Mihr, bu kez kaçmak için erkek kılığına bürünecektir. Ancak tekrar bir olumsuzluk yaşanır. Mihr'in kapısında iki atla bekleyen Vefa orada uyuya kalınca oradan geçen sarhoş bir seyis atlardan birini çalıp oradan kaçmaya başlar. Tam o anda kaçmak üzere dışarı çıkan Mihr, ata binip oradan kaçan kişinin Vefa olduğunu sanarak oradaki ata binip onu takip etmeye başlar. Kendisine ulaştığı kişinin Vefa olmadığını anlayınca çaresiz atları alarak oradan uzaklaşır. Bir zaman yürüdükten sonra yolu bir kente düşer. Vardığı o kentin hükümdarı yaşamını yitirdiği için kendilerine bir hükümdar seçmek isteyen kent halkı kentin giriş kapısında toplanmıştır. Orada beklemeye koyulan halk gece yarısı kentin kapısından giriş yapan ilk kişiyi kendilerine hükümdar seçme kararı alır. Rastlantı sonucu oradan geçen ilk kişi Mihr olunca orada bekleyen kent halkı onu kendilerine hükümdar seçerler. Bir taraftan Vefa, öte yandan sarhoş seyis ve ona âşık olan sarraf arka arkaya kente gelirler. Bir resmini yaptırarak kale kapısına astıran Mihr, bu resmi görüp bayılanları kendisinin huzuruna getirilmesi emrini verir. Kale kapısından ilk giren kişi, Mağrip sultanı olur. Onun ardından Zenci, daha sonra da sarraf ve seyis gelir. Bunların hepsi de resmi görür görmez kendilerinden geçince huzuruna götürüldükleri Mihr ta-

rafından zindana atılırlar.

Sonunda Vefa çıkagelir. Mihr, daha önce zindana attırdığı Mağrib sultanını, sarrafı, Zenci'yi ve seyisi zindandan çıkartıp huzuruna getirtir. Vefa'nın da bulunduğu bir ortamda, Mihr'i tanımayan Mağrib sultanı, sarraf, Zenci ve seyis sırasıyla yaşadıkları olayları anlatırlar. Mihr bu yolla bunlardan hiçbirinin kendisine el dokunduramadığını kendi ağızlarından Vefa'ya duyurmuş olur. Kendisine âşık olan Mağrib sultanını, sarrafı, Zenci'yi ve seyisi bağışlayarak ülkelerine gönderen Mihr, kendi yerine Vefa'yı tahta geçirir. Ülkeyi adil bir biçimde yöneterek mutlu bir yaşama başlarlar.

Bu konu;

M. ÇAVUŞOĞLU ve M. A. TANYERİ tarafından kaleme alınan "Zatî Divânı"nda:

"Müjde-i mihr ü Vefâ için gelübdür hatt-ı dost
Zâtiyâ gam çeknıezem andan besâret zagıdur."

Ali Nihat TARLAN tarafından kalemıe alınan "Necatî Beg Divânı"nda:

"Mihr ü Vefâ için mi getürdi beni felek
Cevr ü cefâ için mi yaratdı Huda seni"

Ali Nihat TARLAN tarafından kaleme alınan "Ahmet Paşa Divânı"nda:

"Sen gayrıma baktın diye bana cefâlar eyleyip
Mihr ü vefâlar gösterir bir demde bin bed-hâhına"

S. KÜÇÜK tarafından kaleme alınan "Bâkî Divânı"nda:

"Mihr ü vefâlar itmez isen dostum nola
Minnet degül mi cânıma cevr ü cefaların"

K. AKYÜZ, S. BEKEN, S. YÜKSEL, M. CUNBUR tarafından kaleme alınan "Fuzulî Divânı"nda:

"Çün cefâ mutaydım bilmem nedir mihr ü vefâ
Bilmese mihr ü vefâ resmin cefâ-kârım ne bâk."

A. N. TARLAN tarafından kaleme alınan "Hayâlî Divânı"nda:

"Bir cûybâr-ı mihr ü vefâyin zemânede
Evvel bahâr geldi bulanık degil miyem"

A. F. BİLKAN tarafından kaleme alınan "Nâbî Divânı"nda:

"Arz-ı mihr eylemege başladı devrân ammâ
Varak-ı mihr ü vefâyı kim okur kim dinler"

M. AKKUŞ tarafından kaleme alınan "Nef'î Divânı"nda:
"Aşk ehline tâ nüshâ-i hatt-ı ruh-ı dilber
Mektûb-ı huceste-rakam-ı mihr ü vefâdır."
Şeklinde yer almaktadır.

"Mihr ü Vefa", İran yazınında 1091 yılında yaşamını yitiren ve asıl adı Mir Muhammed Mümin Ekberâbâdî olan Arşî ve gene asıl adı Ebu Muhammed b. Muhammed Semerkandi olan Reşidi gibi şairler tarafından kaleme alınmıştır. Eski Türk yazınında da Gelibolulu Mustafa Âli'nin bu adla kaleme alınmış bir yapıtı bulunmaktadır. 1870–1957 yılları arasında yaşayan edebiyat tarihçimiz İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından kaleme alınan "Menâkıb-ı Hünervan" adlı yapıtın önsözünde belirtilenlere atıfta bulunan Nihal Atsız, "Âli Bibliyoğrafyası"nda yapıt konusunda şöyle der: «Âli'nin ilk eserlerindendir. 970/1562-63'de yazılmıştır. Mefâilün /mefâilün/ feûlün veznindedir ve 7000 beyit tutarındadır».

Mustafa Emin adlı Priştineli şairin de aynı adla bir yapıt kaleme aldığı Keşfü'z-zunûn'da sözedilmesine rağmen yapıt bulunamamıştır. Ümmî İsa adındaki şair tarafından kaleme alınan yapıt, ele geçen en tam nüshadır. İzmir Milli Ktp. No: 26/668'de bulunan yapıt, 31 yaprak olup 806 beyitten oluşmaktadır. Sondan yedinci beyitte adını belirten şair, mahlasının Ümmî İsa olduğundan söz eder. Lisan, yazım, ölçü ve anlatım olarak Osmanlı devri Türk yazınının başlangıç dönemine dair bir yapıt olduğu anlaşılan yapıtın, Atatürk Üniversitesi Ktp. Agâh Sırrı Levend Kit. No: 282–283: Marburg Staatsbibliothek. Ms. Or. Oct. No: 2628 de başka nüshaları olduğu belirtilmesine rağmen yukarıda verilen no.da kayıtlı böyle bir yapıta rastlanmamıştır.

Fuad Köprülü «Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış XV. a.» adındaki makalesinde özetle 1359 yılında kaleme alınmış yazarı bilinmeyen bir "Mihr ü Vefa" mesnevisinin bulunduğundan söz eder ve kendi kütüpkanesinde bir nüshasının bulunduğunu söyler.

Agâh Sırrı Levend, 1973 yılında kaleme aldığı "Türk Edebiyatı Tarihi-Giriş" adındaki yapıtında, Bursalı Haşimî tarafından kaleme alınmış bir "Mihr ü Vefa" nın varlığından söz eder.

MELİKŞAH İLE GÜLLÜ HAN

Halk öyküsü olan Melikşah ile Güllü Han'ın konusu özetle şöyledir:

Bir ülke vardır. Adı Onya Geylâni olan bu ülkenin Adil Şah adında bir hükümdarı vardır. Uzun zaman çocuğu olmayan bu hükümdar, günün birinde veziriyle birlikte çıktığı seyahat sırasında yolda bir derviş kılığına bürünmüş Hızır ile karşılaşır. Kendisinin bir çocuğu olacağını ancak kendisi gelmeden çocuğa isim verilmemesini isteyen derviş kılığına bürüren Hızır tarafından verilen elmayı karısıyla bölüşerek yiyen hükümdarın bir oğlu olur. Çocuk dünyaya geldikten bir zaman sonra gelen Hızır, çocuğa Melikşah adını verdikten sonra kayıplara karışır.

Büyüyüp evlilik çağına gelen Melikşah, günün birinde ava çıkar. Bu av sırasında karşısına çıkan Hızır tarafından resmi yapılarak kendisine verilen Yemen hükümdarının kızına âşık olan Melikşah, Yemen hükümdarının kızına âşık olduğunu sazı aracılığıyla babasına anlatır. Bu olayın üzerinden fazla bir zaman geçmeden yaşamını yitiren Adil Şah'ın yerine oğlu Melikşah tahta geçer. Yemen'e gitmek üzere yola çıkan ana-oğul, bu yolculuk sırasında pehlivanın birinin evine konuk olurlar. Bu konukluk sırasında annesiyle pehlivan gizlice evlenmeyi kararlaştırırlar. Ancak bu evliliğin gerçekleşebilmesi için Melikşah'ın ortadan kaldırılması gerekmektedir. Zalim anne bu evliliğin gerçekleşmesi için oğlunu, aslanların bulunduğu yerdeki narı ve kırk haramilerin bulunduğu yerdeki elmaları getirmekle görevlendirir. Çeşitli güçlüklere rağmen annesi tarafından istenen nar ile elmayı getiren Melikşah, kırk haramilerin bulunduğu yerdeki elmayı aldığı zaman kırk haramiler tarafından tutsak alınan ayın ondördü gibi güzel bir kızı onların elinden kurtararak babasının yanına yollar. Çeşminaz adındaki harikulâde güzelliğe sahip olan bu kız ile Melikşah karşılıklı şiir söylemeye başlarlar. Zalim annesi, güçlü bir yapıya sahip olan oğlu Melikşah'ın gücünü ortadan kaldırmak amacıyla başındaki üç sihirli tüyü koparduktan sonra gözlerini oyarak bir kuyunun içine atar. Annesi tarafından atıldığı kuyunun içinden bir rastlantı sonucu oradan geçen bezirgân tarafından kurtarılan Melikşah, saz çalarak kendisini tanıttığı bezirgânla birlikte yola çıkar. Uzun bir yolculuğun ardından vardığı Hind ülkesinde, kırk haramilerin elinden kurtardığı Çeşminaz ile karşılaşır. Güvercinlerin yardımıyla tekrar gözleri görmeye başladıktan sonra Hind ülkesinden ayrılan Melikşah, Güllü Han'ı bulmak üzere yola çıktığında bir bezirgânla karşılaşır. Karşılaştığı bezirgân tarafından Yemen hükümdarına götürülen Melikşah, orada hükümdarın emriyle kızı Güllü Han'la karşılıklı

şiir söylerler. Bu atışma sırasında birbirlerini tanıyan iki sevgili sarmaş dolaş olurlar. Bu atışmadan kısa bir zaman sonra Güllü Han'ın babası yaşamını yitirince, bacılarını Melikşah'a vermek istemeyen kardeşleri, onu, Karahan adında bir beye verirlerse de durumdan haberdar olan Karahan, Güllü Han ile Melikşah'ı evlendirir. Bunun üzerine Melikşah ile kızın kardeşleri arasında bir savaş başlar. Bu savaş sırasında Güllü Han'ın kardeşlerinin ordularını mağlup eden Melikşah, kayınbiraderlerinden birini öldürür. Bu savaşın sonrasında Güllü Han'ı yanına alarak Hint ülkesine giden Melikşah, oradaki sağ olan kayınbiraderini Çeşmiaz ile evlendirdikten sonra kendisi de kırk gün, kırk gece devam eden düğünün sonrasında Güllü Han ile evlenir.

"Melikşah ile Güllü Han" günümüzde Anadolu'da oldukça yaygın bir biçimde dillendirilmesine rağmen hem yukarıda özeti verilmiş olan bu öykü, hem de sözlü anlatımlarda dillendirilen öykü, halk öyküsü vasıflarının yanı sıra masal örgeleri de varsıl bir hale getirilerek hikâye edilmektedir.

1925 tarihli bir taş baskı nüshası elde mevcut olan yapıtta, öyküyü hikâye eden ve kitaplaştıranların adları bulunmamaktadır. Bununla birlikte "Leyla ile Mecnun", "Şah İsmail", "Derdiyok ile Zülfüsiyah" benzeri öyküler de yapıtın içinde bulunmaktadır. Öykü, Muharrem Zeki Korgunal tarafından 1931 yılında "Melikşah ile Güllü Hanım" adı altında yazılmıştır.

GÜL-Ü HÜSREV

XII. yüzyılda İranlı şair ve mutasavvıf Ferideddin Attar tarafından kaleme alınıp 1878 yılında Luknow'da basılan mesnevi. Çifte kahramanlı aşk öykülerinden biridir. Rum Kayseri'nin bir cariyeden dünyaya gelme oğlu Hüsrev ile Hozistan Emiri'nin kızı Gül'ün arasında yaşanan aşk macerasını konu edinir. Tutmacı'nın XIV. yüzyılda Türkçe'ye tercüme ettiği ve halen İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T 9862'de kayıtlı olan eserin aslı Farsça kaleme alınmıştır.

Rum Kayser'in oğlu Hüsrev ile Hozistan Emiri'nin kızı Gül arasında yaşanan aşkı anlatan Gül ü Hüsrev'in konusu kısaca şöyledir:

Müneccimler, çocuğu olmayan Rum Kayser'in bir oğlu olacağını, ancak büyük sıkıntılar yaşayacağını ve çeşitli belalara maruz kalacağı haberini verirler. Tam o sırada haremden bir halayıkla birlikte olan Rum Kayser'den hamile kalan cariye, vakti zamanı gelince bir erkek çocuk dünyaya getirir. Çocuğu kıskanan Rum Kayser'in sultan hanımı, çocuğu öldürtmek ister. Bunu haber alan halayık, çocuğu, yaşlı bir kadınla ülkesine gönderir. Hozistan'a varınca vadesi yetip yaşamını yitiren yaşlı kadın tarafından Hozistan'a götürülen çocuk, bir bahçıvanla karısı tarafından bulunur. Onu kendi çocukları gibi büyüten bahçıvan ile karısı, ona Hürmüz adını verirler. Göreni büyüleyen bir güzelliğe sahip olan Hürmüz, büyüyünce ok atmayı, kılıç kullanmayı ve at binmeyi öğrenir.

Hozistan Şahı'nın, güzelliğiyle dillere destan olan Gülrûh (Gül) adında bir kızı vardır. Isfahan Şahı'nın kendisiyle evlenmek istediği Gül, günün birinde bahçede gördüğü Hürmüz'e âşık olur. Aşkından hasta olup aylarca yataklarda yatan Gül, dadısıyla birkaç kez haber yollayadığı Hürmüz'den aşkına karşılık vermesi önerisinde bulunur. Başlangıçta Gül'ün önerisini reddeden Hürmüz, sonradan Gül'e âşık olur. İki âşık gizli gizli buluşmaya başlarlar. Gül ile evlenmek isteyen Isfahan Şahı, düğün hazırlıkları yapılmasını istemektedir. Gül'ün, Isfahan Şahı'nın bu teklifine sıcak bakmaması üzerine iki ülke arasında savaş başlar. Bu savaş sırasında yiğitliğiyle kendini kanıtlayan Hürmüz, emirin güvenini kazanır. Rum Kayser tarafından kendisinden haraç istenen Hozistan Emiri, Hürmüz'ü elçi olarak gönderir. Rum'a elçi olarak giden Hürmüz, Rum Kayser ve annesi tarafından tanınır. Düzenlenen şenliklerde ona Hüsrev adı verilir. Hozistan'a dönünce ülkeyi harap halde bulan Hüsrev, Gül'ün, Isfahan Şahı tarafından tutsak alındığını öğrenir. Birçok badirenin ardından Ferruh ve Piruz adlarındaki iki yardımcısıyla Isfahan'a varan Hüsrev, kendini Isfahan Şahı'na ünlü bir hekim olarak tanıtır.

Onun ünlü bir hekim olduğuna inanan Isfahan Şahı, ondan, hasta olan Gül'ü tedavi etmesi talebinde bulunur. Gül, kendini ünlü bir hekim olarak tanıtan Hüsrev'i tanır. Oradan bir yolunu bulup Rum'a kaçan Gül ile Hüsrev'in yanlarında Isfahan Şahı'nın Hüsna adındaki kız kardeşi de vardır. Hüsrev'e âşık olan Hüsna, bir desiseyle kaçıttığı Gül'ü Isfahan'a yollar. Bindirldiği gemi batınca kapalı bir sandık içinde bir balıkçı tarafından bulunan Gül, pek çok badireden sonra vardığı Çin Türkistan'ında Hüsrev tarafından bulunup kurtarılır. Birlikte dönd'kleri Rum'da evlenen Gül ile Hüsrev'in bir erkek çocukları dünyaya gelir. Adını Cihangir koyarlar. Bir zaman sonra bir yılan tarafından sokulan Hüsrev yaşamını yitirir. Onun acısına dayanamayan Gül de birkaç ay sonra Hüsrev'in mezarının başında yaşamını yitirir. Bu acılara dayanamadığı için altı ay sonra hastalanıp yataklara düşen Rum Kayser ülkesinin yönetimini, yanına çağırıp nasihat verdiği Cihangir'e bırakır.

SÜHEYL -Ü NEVBAHAR

Aşk ateşiyle yanıp tutuşan iki insanın birbirine kavuşması için verdikleri savaşımı konu edinen Süheyl ü Nevbahar'ın konusu özetle şöyledir:

Dört tane eşi olmasına rağmen tahtına varis olabilecek bir oğlu olmayan Yemen diyarı padişahı Sultan Bahr'ın günün birinde bir oğlu olur. Yeni doğan çocuğa, yüzünün aydınlığından ötürü "Süheyl" adı verilir. İyi bir eğitim alarak büyüyen Süheyl'in babası Sultan Bahr'ın yüz veziri vardır. Bunlardan biri de başvezir makamında bulunan Aristetalis'tir. Veziri ile görüşen Bahr, topladığı divanda tahtını oğluna bıraktığını söyler.

Günün birinde babasının makamına çıkan Süheyl, ona, avlanmak istediğini söyler. Nasihat vererek ava gitmekten vazgeçmesi gerektiğini belirten babası, ona, hazinelerinin anahtarlarını verir. Babasından hazinelerin anahtarlarını alan Süheyl, hazine odalarını gezerken bunlardan birinin kilitli olduğunun farkına varır. Kendisinden gizlenen bu odanın içinde nelerin bulunduğunu merak eden Süheyl, o kapalı odanın anahtarını sürekli üzerinde taşıyan babasıyla hamama gider. Orada bir fırsatını bulup babasının, sürekli üzerinde taşıdığı kapalı odanın anahtarını alan Süheyl, hemen gizli hazine odasının bulunduğu yere gider. Kapısını açar. Orada, çevresi Gülşen ve duvarlarından sütunlarına değin renklerin her türlüsüyle bezenmiş altın işlemeli bir köşk ve köşkün eyvanında değerli taşlardan yapılma bir taht ve taçlarla kaşılaşır. Bütün görkemiyle cennetten bir parçayı anımsatan bu harikulade güzellik karşısın-

da hayran kalan Süheyl, buranın kendisinden gizlenmesine çok üzülür. Orada gezinirken önüne çıkan havuza bakar ve havuzun içinde, aksi suya yansıyan güzel bir kız tasviriyle yüzyüze gelir. Yüzyüze geldiği bu harikulade güzellik karşısında kendinden geçer.

Sürekli üzerinde taşıdığı hazine odasının anahtarlarını olmadığını fark eder babası, hemen saraya koşar. Gizli hazine odasına vardığında oğlunu baygın bir şekilde yerde yattığını görür. Bir süre sonra kendine gelen Süheyl, yaşadıklarını babasına anlatır. Babası ona telkin ve tavsiyelerde bulunursa da değişen bir olmaz. Çünkü kubbeden havuza yansıyan resme âşık olan Süheyl, o günden sonra hiçbir şeyle ilgilenemez duruma gelir. Durumu vezirleriyle görüşen Sultan Bahr, kubbeki resmi yapan nakkaşın bulunmasını buyurur. Durum Yemeni'in tamamına duyurulur ve nakkaş kısa sürede bulunup huzura getirilir. Nakkaşın bu resmin, Çin fağfurunun kızı Nevbahar'a ait olduğunu söylemesi üzerine Süheyl, yolculuğa hazırlık için babasından izin ister. Oğlunun böyle uzun ve meşakatli bir yolculuğa çıkmasına gönlü razı olmayan babası onu bu kararından vazgeçirmeye çalışırsa da başarılı olamaz. Çaresizlik içinde oğlunun kararına rızalık gösteren Sultan Bahr, nakkaşın da oğluna refakat etmesini, arzusunun yerine getirilmesinin ardından da hemen geri dönülmesini buyurur. Svaşçı ve elit yedi bin asker ve oldukça değerli eşya ve mücevheratla yola koyulurlar. Geçtikleri ülkelerin tamamında büyük ziyafetler veren ve bağışlarda bulunan Süheyl'in ünü dört bir yana yayılır.

Öte yandan gecenin birinde rüyasında göğsüne konan bir şahinin kalbini alarak havalandığını, ancak havalandıktan bir süre sonra kalbinin, şahinin pençesinden yere düştüğünü görüp korkuyla uyanan Nevbahar, rüyayı, bir sultanın kendisine âşık olduğunu, ancak kısa sürede ayrılacakları şeklinde yorumlar. Tekrar uykuya dalan Nevbahar, bu kez rüyasında Süheyl'in kendisine âşık olduğunu görür. Ancak adını bilmediği bu civanmert, Nevbahar'a kaşı duyduğu aşktan ve yüzden çektiği ızdıraplardan bahseder. Bunun üzerine uyanarak sarayın damına çıkan Nevbahar, gelip geçenlerin arasından rüyasında gördüğü delikanlıyı arar. Dadısı kendisine sabırlı olması gerektiğini söyler.

Süheyl yönetimindeki kafile, Çin'e girdiğinde nakkaş tarafından önerilen plan dâhilinde hareket eder. Plan gereği gece harekete geçilir ve hisara yakın bir yerde çadırlar kurulup meşaleler yakılır. Bunları gören fağfur, durumu öğrenmesi için vezirini, çadırların kurulup meşalelerin yakıldığı yere gönderir. Onları karşılayan nakkaş, Süheyl'in Irak, Hicaz, Horasan ve Şam'ı yönetiminde bulunduran Yemen sulta-

nının oğlu olduğunu söyleyerek ona övgüler dizer. Kötü bir niyetlerinin bulunmadığını, amaçlarının İskender gibi dünyayı gezip görmek olduğunu söyleyerek efendisinin lütuf ve ihsanlarından söz eder. Oradan memnuniyetle ayrılan vezir, durıma fağfura anlatır. Ertesi gün kent dışına çıkan fağfur, Süheyl'in yanına giderek onunla tanışıp görüşür. Onu çok beğenenrek fahri oğlu olması önerisinde bulunan fağfur, arzu etmesi durumunda kentin beğendiği herhangi bir yerinde kendisine bir saray yaptırarak kendisini orada ağırlamak istediğini söyler. Bıına karşılık ilk davetir kendisi tarafından yapılması önerisinde bulunan Süheyl, fağfuru ve erkânını güzel bir şekilde ağırlar. Akşam saraya dönen fağfur, Süheyl'den övgüyle bahseder. Gördüğü rüya ile babası tarafından anlatılanlar arasında bağ kuran Nevbahar, Süheyl'e âşık olur. Düzenlenen ikinci şölen sırasında aşkı depreşen Süheyl bayılır. Nakkaş, fağfura, bunun memleket özleminden kaynaklandığını söyleyerek durumu düzelmeye çalışsa da Nevbahar, olanların aşktan kaynaklandığını anlar. Üçüncü şölen teklifi fağfurdan gelir. Ancak nakkaş, başkalarının davetlerine katılmayacaklarına dair yeminlerinin bulunduğunu öne sürerek davete icabet edemeyeceklerini anlatır. Fağfur da Süheyl'e beğendiği bir yerde kendisine bir saray inşa ettireceğini yinelemesi üzerine Süheyl, Nevbahar'ın sarayına yakın bir yeri beğenerek sarayın buraya inşa edilmesini ister. Bunun üzerine kısa zamanda inşa edilen görkemli bir sarayın önüne de Nevbahar'ın sarayının damında gezinenlerin akislerinin yansıdığı büyük bir havuz yaptırılır. İnşa edilen saraya taşınma işlemi hemen gerçekleştirilir. Nevbahar, sarayının damına her çıkışında yansısı Süheyl'in sarayındaki havuzun içine düşer. Bu yansımayı gören Süheyl her defasında bayılarak kendinden geçer. Aynı şekilde periler gibi bir görünüp bir kaybolan Nevbahar da Süheyl'in sesini alır almaz onu görmek amacıyla hemen sarayının damına çıkar. Günün birinde Nevbahar'la yüz yüze gelen Süheyl hemen oracıkta bayılıp yere yığılır. Bunu gören Nevbahar hemen sarayına döner. Bir zaman sonra kendine gelen Süheyl, eline kopuzu alarak aşkına ilişkin şiirler dile getirir. Birbirlerinden saklı tuttukları aşklarını, Nevbahar, bir kadın aracılığıyla Süheyl'e bildirirken Süheyl de aynı haberciyle Nevbahar'a karşı duyduğu derin aşkı iletir. Saçlarının uzunluğundan ötürü yürüdüğü zaman iki hizmetçinin peşinden altın bir tepsi ile saçlarını tuttukları Nevbahar, günün birinde bu uzun saçlarını sarayının damından aşağıya sarkıtır. Onları bir kement gibi kullanan Süheyl, bu uzun saçlara tutunarak Nevbahar'ın sarayına çıkar. İki âşık, Nevbahar'ın özel odasında baş başa yer, içer, eğlenip yatarlar. Eğlence sona erince de Nevbahar'ın sa-

rayının damından aşağıya sarkıttığ uzun saçlarına tıtuna Süheyl, aşağıya inerek sarayına geçer. Bulışmalar bu şekilde birbirini izleyerek devam eder. Ancak akşamı beklemek âşıklara zor gelmeye başlar. Bunın üzerine nakkaş tarafında öne sürülen plan devreye sokulur. Bu plan gereği âşıklar, beş-altı ay süreyle iki saray arasında kazılan bir tünel vasıtasıyla gece gündüz bir araya gelip gizli gizli buluşurlar.

Gecenin birinde bir muhabbet esnasında anne ve babasını çok özlediğini söyleyen Süheyl, nakkaşı, ülkelerine geri dönmek için fağfurdan izin almaya gönderir .Buna izin vermeyen fağfur, bir çöken düzenler. Gece yarısı nakkaş eşyalarını toplayıp adamlarıyla birlikte yola çıkarken, fağfur ile iki oğlunun sarhoşluğundan yararlanan Süheyl de yanına aldığı iki atla kent dışında Nevbahar'ı beklemeye başlar. Onu gören Çin'in Zengi Salun adındaki ünlü eşkiyası, Süheyl'i öldürmeye kıyamadığı için bayıltarak iki atına el koyar. Tam bu sırada Nevbahar çıka gelir. Gecenin karanlığında farkında olmadan Süheyl sandığı Zengi Salun ile kaçmaya başlayan Nevbahar, gün ağarınca kendisiyle kaçtığı kişinin Süheyl olmadığını görünce bir yolunu bularak kaçıp Salur'dan kurtulur. Bir zaman sonra kendine gelen Süheyl de Nevbahar'ı yanında göremeyince üzüntüsünden dağlara düşer.

Sarhoşluklarının etkisi geçtikten sonra kızını kaçtığını öğrene fağfur, iki oğluyla birlikte onları yakalamak üzere yollara düşerler. Fağfurun komutasındaki on bin seçkin savaşçı askeriyle nakkaşın komutasındaki Yemen askeri karşı karşıya gelirler. Yemenliler, başlangıçta galip geldilerse de deneyimli fağfur durumu kendi lehine çevirmeyi başarır. Ancak durumun aslını öğrenen fağfur, affettiği Yemenlilere çeşitli ihsanlarda bulunur. Bunun üzerine nakkaş yanına aldığı birkaç kişiyle Süheyl'i aramaya giderken geri kalanlar da Yemen'e geri dönmek üzere yola çıkarlar.

Aç, susuz ve bitap bir halde nereye gittiğini bilmeden dolaşırken bir deniz kıyısına ulaşan Nevbahar, uzaktan bir gemiyin geldiğini fark ederek onlardan yardım ister. Nevbahar'ı silahıyla birlikte gören tayfanın biri durumu hemen tüccar Cehud'a haber verir. Nevbahar, fağfurun kızı olduğunu, babasının öfkesinden kaçtığını söyleyince gemiye alınarak özel bir odaya yerleştirilir. Gemiyle bir aylık yolculuk sonucunda Kuşta Adası'na varırlar. Burada hükümdar Talis'in Kitas adındaki oğlu, gemide peçesi açılmış halde bulunan Nevbahar'ı görür ve ona âşık olur. Durumu öğrenen tüccar Cehud, Nevbahar'ı büyük bir paraya satmak ister. Ancak ona daha fazlasını vereceğini söyleyerek onu kandıran Nevbahar'la Cehud gece gizlice denize açılırlar. Karaya yaklaş-

tıkları zaman yıkanmak istediğini söyleyen Nevbahar, bir fırsattan yararlanarak oradan kaçmayı başarır.

Pek çok macera ve meşakatin sonrasında Tufan kentine yaklaşan Nevbahar, kentten kalabalık bir grubun kendisine doğru yaklaşmakta olduğunu görür. Yüzünün kapalı olmasından ötürü erkek ve sultanoğlu sandıkları Nevbahar'ı alıp tazim ile kente götüren halk, onu, ölen efendilerinin yerine sultan ilan ederler. Kız olduğunu gizleyerek ülkeyi adaletle yöneten Nevbahar, bulduğu usta bir nakkaşa sırrını açıklar. Kentin dört kapısına inşa ettirerek üzerine kendi resmini nakşettirdiği üstü kubbeli dört sebilhaneyi gözetimi altına tutan gözcüler yerleştirir. Resmi merak edenlerin yakalanarak kendisine getirilmesini emreder.

Bu arada Nevbahar'ın kaçtığının farkına vararak onu bulmak üzere yollara düşen tüccar Cehud, meşakatli bir yolculuğun sonrasında Tufan kentine ulaşır ve sebilhaneye uğrar. Gözcüler, sebilhaneye uğradığında kubbede Nevbahar'ın resmini görünce kendinden geçen Cehud'u bağlayarak Nevbahar'a götürürler. Ancak onu kınayıp azarlayan Nevbahar, yediği ekmeğinin hatrına onu bir odaya kapattırıp gereksinimlerinin giderilmesi için gerekenin yapılmasını emreder.

Gel gelelim Süheyl'e. Uyandığında Nevbahar'ı yanında göremeyince yollara düşen ve Nevbahar'ı nerede arayacağını şaşıran Süheyl, büyük bir sahranın ortasında ulu bir kale ile karşılaşır. Yaklaştığı kale kapısını çalmasına rağmen içerden bir ses çıkmaz. Tam da bu sırada Calus isimli yiğit, cömert ve gönül ehli kale komutanı çıkagelir. Süheyl'i içeri alıp yedirip içiren, kim olduğunu ve yaşadıkları hakkında bilgi sahibi olan Calus, ona Nevbahar'ı bulmak için elinden geleni yapacağına dair söz verir. Kendi yaşamı hakkında bilgi veren Calus, fağfuru tanıdığını, küçük yaşta babasının elinden ülkesini alan fağfur ile büyüdüğü zaman savaşarak ülkesinin bir bölümünü geri aldığını söyler. Nevbahar'ın Çin'de olup olmadığı hakkında bilgi edinmek amacıyla hemen hızlı koşa siyahî bir yiğit Çin'e doğru yola çıkarılır. Kısa zaman içinde uzun yol katereke Çin'e ulaşan siyahî yiğit, durum hakkında acuzenin birinde bilgi alır ve hemen geri döner. Süheyl, nakkaşın başından geçenleri öğrenince çok üzülür.

Bu sırada iki yüz yük ile bir miktar süvarinin Kirman yolunda ilerledikleri haberi kendilerine ulaşması üzerine kale komutanı Calus ile Süheyl silahlarını kuşanarak onların üzerine yürür. Çinli gezginler tarafından meydana getirilen bu grup üstün yetenekli savaşçılardan oluşmaktadır. Kurdukları pusu sonucunda, olağanüstü çaba göstermesine rağmen on yerinden yara alan Süheyl'i tutsak alırlar. Karşı tarafın üs-

tünlüğü karşısında taraftarlarının durumlarının iyiye gitmediğini gören Calus geri çekilirken, tutsak alınan Süheyl, Şah-ı Haveran'ın huzuruna çıkarılır. Haramileri, acımadan ölüm cezasıyla cezalandırmasına rağmen mahiyetindeki halkın yönetiminden hoşnut olduğu adil şaha, Süheyl'in kahramanlıkları anlatılır. Süheyl'in, harami olamayacağı kanısında olan şah, macerasını öğrenince çok duygulanır. Süheyl'in yaralarını tedavi ettiren şah, Nevbahar ile nakkaşı bulmak için adamlarını dört bir yana gönderir.

Günün birinde gezinmek amacıyla kıyıya varan Şah-ı Haveran ile Süheyl, iskeleye yanaşan bir geminin demir attığını görürler. Süheyl'in, gemiden inenler arasında gördüğü tüccar kılıklı nakkaş, Şah-ı Haveran tarafından sorguya çekilir. Bir zaman sonra Şah-ı Haveran'dan izin alarak oradan ayrılan Süheyl ile nakkaş, yollarının geçtiği yerlerde Tufan diyarı şahının ününü duyarlar. Bu kişini Nevbahar olabileceğini düşünen Süheyl ile nakkaş Tufan'a varırlar. Orada sebilhanedeki kubbenin üzerinde nakş edilen resmin Nevbahar'a ait olduğunu gören Süheyl, derinden bir ah çekince gözcüler tarafından derdest edilip şahın huzuruna götürülür. Kendini gizlemeye devam eden Nevbahar, nakkaşı sorguya çeker. Yaşadıkları maceraları öğrenince Süheyl'in yaralandığına çok üzülen Nevbahar, halkını, sahrada kurdurttuğu otağda toplar. Protokol yerini alınca Nevbahar, tutsak aldığı Zengi Salun ile Kitas'ı konuşturur. Süheyl de macerada adı geçen kişinin kendisi olduğunu söyler. Bunun üzerine Nevbahar, halkına, Süheyl'i şah olarak seçmeleri önerisinde bulunur. Konuşmalar sonrasında Nevbahar tarafından önerilen Süheyl'i kendilerine şah olarak seçen halk, Zengi Salun'u idam ederken, Celhud'a iki yüz değnek attırıp bin altın vererek azad ederler. Kitas'a da armağanlar vererek babasının ülkesine gönderirler.

Süheyl ile Nevbahar için kırk gün kırk gecelik bir düğün yapılır. Bir mektup yazdığı Çin fağfurunfan af dileyen Süheyl, Calus'a da yazdığı bir mektupla durumunu bildirir. Süheyl'in yazdığı mektubun vezir aracılığıyla ulaştırıldığı fağfur kızının çeyizini iki oğluyla birlikte Tufan'a yollar. Süheyl'in kendisine mektup yazarak durumu hakkında bilgi verdiği Calus'tan da pek çok armağan gelir. Annesine ve babasına yazdığı mektupla durumundan söz eden Süheyl, onlara hasretini de dile getirir.

Evliliklerinin üzerinden henüz bir yıl geçmeyen genç âşıkların bir oğlan çocukları doğar. Adını Hümam koydkları bu çocuk on beşine geldiğinde kemal ve maharet sahibi bir delikanlı olur. Günün birinde babası tarafından yazılarak elçiler aracılığıyla Süheyl'e gönderilen

mektup sitem doludur. Tahtlarını oğulları Hümam'a bırakan Süheyl ile Nevbahar Yemen'e giderler. Gelmelerine çok sevinen Süheyl'in ailesi Nevbahar'ı da çok beğenir. Süheyl, toplanan mecliste başından geçenleri bir bir hikâye eder. Babasının emriyle Süheyl tatarfından anlatılanlar kitap haline getirilirken, pek çok armağan, birkaç kent ve kale verilen nakkaş da vezir olarak atanır.

Aradan uzun yıllar geçmiştir. Hastalandığı için biricik oğlu Süheyl'i yanına çağırarak ona nasihatler eden Yemen sultanı Bahr, toplattığı divanda oğlunu yerine sultan olarak atadığını söyledikten bir zaman sonra vefat eder. Sultanın ölümü üzerine kırk gün karalar giyinip yas tutulur. Tahta oturup ülkesini adilane bir şekilde yöneten Süheyl, üç yıl halkından vergi almazken ülkesini abad, halkını mutlu eder.

AŞKNÂME

Mehmet adındaki Divan şairi tarafından 1398 yılında kaleme alınan Aşknâme, Hüma ile Ferruh adlarındaki iki gencin arasındaki aşkın konu edildiği bir mesnevidir. Şair, konuyu, Mısır'dan aldığı Kıpçak diliyle kaleme alınmış bir kitaptan eski Anadolu Türkçesine tercüme ettiğini anlatır.

Hüma, Hıtay ülkesinde bulunan Hümayunabad kenti Şahı Hümayun'un kızıdır. Ferruh ise Hozan ülkesinde bulunan Gülban kenti Şahı Numan'ın oğludur. Eserde bu iki genç arasında yaşananlar işlenir.

Öykünün konusu özetle şöyledir:

Hozan diyarında bulunan Gülban kentinin hükümdarı Numan Şah ile Hıtay diyarında bulunan Hümayunabad kentinin hükümdarı Hümayun Şah'ın çocukları olmazmış. Her iki hükümdar da çocukları olsun diye başvurmadık çare bırakmazlar. Neticede duaları ve adakları kabul görür ve her iki hükümdarın da karıları hamile kalır. Bu hamilelik sonrasında zamanı gelince doğum yapan Gülban kenti hükümdarı Numan Şah'ın karısı bir erkek çocuk doğurur. Yıllar sonra bir çocuğa kavuşmanın mutluluğunu yaşayan aile yeni doğan çocuklarına "Ferruh" adını verir. Karısına bir erkek çocuk doğurmasını, erkek çocuk doğurmadığı takdirde kendisini boşayacağını ve en ağır şekilde cezalandıracağını bildiren Hümayunabad kenti hükümdarı Hümayun Şah'ın hamile kalan karısı da zamanı gelince doğum yapar. Ancak doğan çocuk erkek değil, kızdır. Kız doğurduğunu kocasından saklayan kadın, kocasına erkek çocuk doğurduğunu söyler. Hüma adı verilen kız, tam bir erkek çocuğu gibi yetiştirilir. Bu iki çocuk büyüyüp evlenme çağına geldikleri zaman düşlerine giren aksakallı bir derviş tarafından kendilerine içiri-

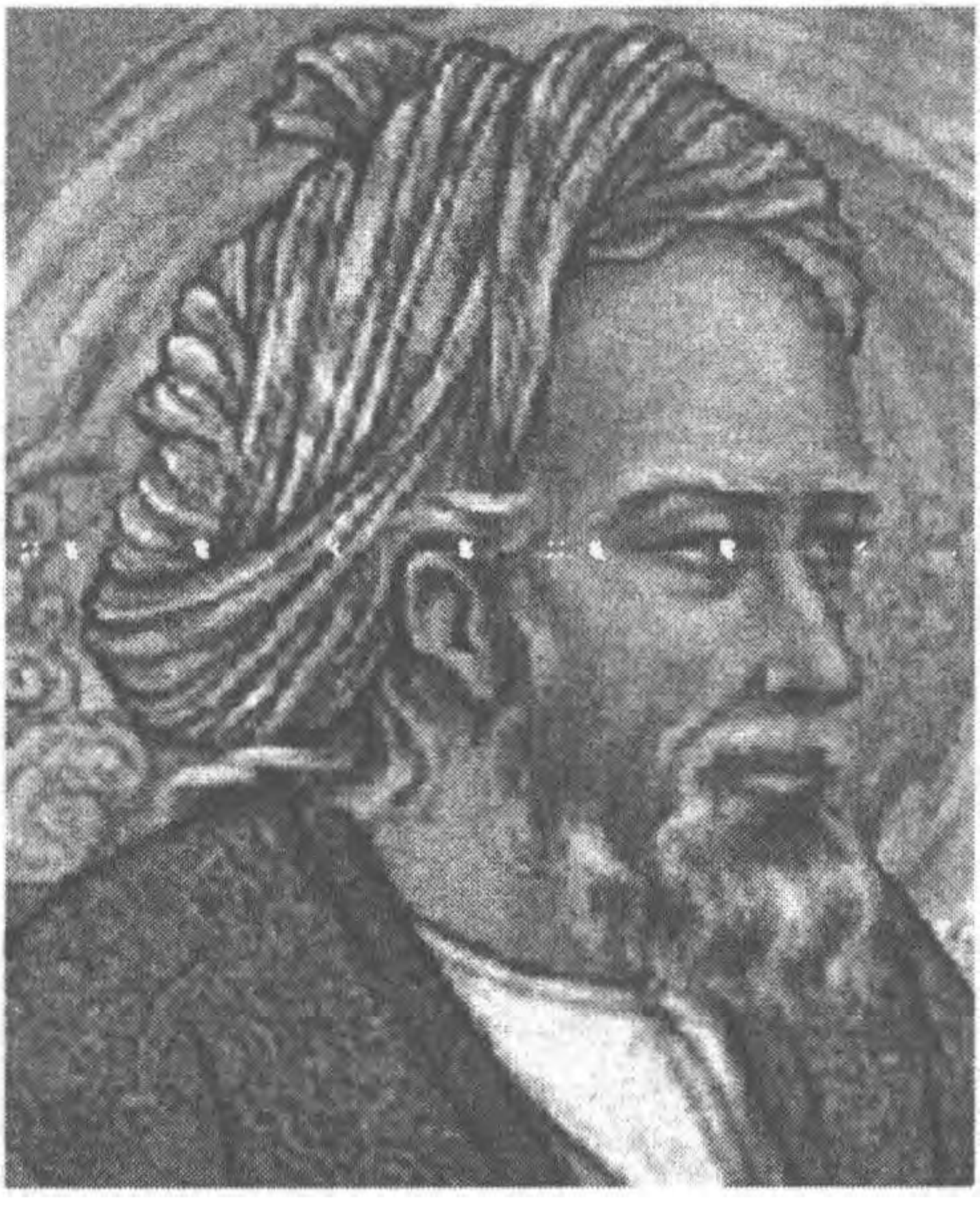
len aşk dolusından sonra birbirilerine âşık olurlar. Ama ne varki ikisi de bunu açıkça söyleyemiyorlar. Çünkü Hüma'nın babası Hümayun Şah, Hüma'nın erkek olduğunu biliyor. Böyle olunca da Ferruh'un Hurrem adındaki arkadaşı ile onun Dilgüşa adındaki sevgilisi onlara aracılık ederek yardımcı olurlar kendilerine. Annesinin isteği üzerine kız olduğunu babasından saklayan ve babası ölünce onun yerine tahta geçerek ülkenin ve ordunun yönetimini üstlenen Hüma, babasının ölümünün ardından aşığı olduğu Ferruh ile evlenerek mutlu bir yaşam sürerler.

Çocuğu olmayan Numan Şah'ın çocuğunun olması, korkusuzluğu ve güzelliğiyle cihana ün salan Hüma'nın erkek kılığına bürünerek babasının tahtına oturması, orduyu idare etmesi benzeri örgeler, halk hikâyesi geleneğinde mevcut olan emsallerini çağrıştırır. Ferruh'a yardımda bulunan Hurrem ile aşığı olduğu Dilgüşa'ın yaşadığı olaylar, çeşni kattığı mesneviyi daha da varsıl hale getirir. Eser, aşkı, Divan edebiyatı tarafından benimsenen ilahî aşktan tamamen ayrı bir şekilde ele alır. Sevişme sahneleri edebî sanatlara büyük oranda başvurularak, ama buna rağmen açık-seçik denilebilecek şekilde dile getirilir.

III. BÖLÜM

Takt-ı Cemşid

Cemşid

Mitolojik Motifler Taşıyan

İran Kaynaklı Destansı Halk Öyküleri

FİRDEVSİ ve ŞAHNAMESİ

a-) Firdevsî'nin Yaşamı

Asıl adı "Ebu'l-Kasım Mansur bin Hasan" olan Firdevsî, 934 tarihinde İran'ın Tus ili Taberan bucağında dünyaya gelip 1020 yılında Tus'da yaşamını yitiren ünlü İranlı şairdir. Kendisi tarafından kaleme alınan şiirlerden ve kendisine ilişkin kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, dönemlerinde yaşadığı Sâmanoğulları sultanlarından Nuh bin Mansur ve Gazne Sultanı Mahmud ile yakın ilişki içinde bulunup saraylarında kalınıştır. Kimi kaynaklara göre yoksul bir köylü çocuğu olduğu için, kimi kaynaklara göre de bir çiftlik sahibinin oğlu olmasına rağmen durumu hiç de iç açıcı olmayan Firdevsî'nin geçim sıkıntısı çektiği ve üzüntülü günler geçirdiği şiirlerine de yansımıştır.

Kendi zamanında, Eski İran tarihine ve destanlarına karşı giderek artan ilgiden önemli oranda etkilenen Firdevsî, başka ülkelerin yazın ürünleri ve söylenceleri hakkında bilgi edinmek amacıyla pek çok yer gezmiştir. Bir dönem gittiği Irak'ta Büveyhoğulları'ndan Sultan Bahaüddevle'nin sarayında kalmıştır. Burada kaldığı zaman zarfında "Yusuf ü Züleyha" adındaki mesneviyi kaleme almıştır. Bu yapıtını, bir zaman sonra gittiği Bağdat'ta 996 yılında İsmail el-Muvaffak'a sunmuştur. 999 yılında gittiği Isfahan'da emir Ahmed bin Muhammed'in sarayında kalmıştır.

Firdevsî'nin bu gezilere çıkışı da birtakım rivayetlere dayanır. Oldukça yaygın durumda bulunan bir rivayet uyarınca, Firdevsî ikamet ettiği köye ilişkin bir iş nedeniyle gittiği Gazne'de Sultan Mahmud'a dilekçe vermek amacıyla saraya gider. Sarayın bahçesine girdiği sırada görevliler tarafından kim olduğu ve ne istediği hakkında sorguya çekilir. Bu sırada saray bahçesinin içinde yer alan havuzun başında, o dönemin, Ferruhî, Unsurî ve Ascedî gibi ünlü ozanları, şiir konusunda tartışırlarken yanlarına varan Firdevsî'yi giyiminden ötürü küçüm-

serler. Onun da şair olduğunu öğrenince kendileriyle sınava katılıp katılmayacağını sorarlar. Firdevsî'den "olur" yanıtı alan bu ünlü ozanlar, o dönem İran'ının dilinde "şen" ekiyle sona eren ve dördüncüsünün bulunamayacağı zannedilen "Rışen"(parlak), "gülşen"(gül bahçesi) ve "cûşen"(zırh) sözcükleri ile kafiyeli üç dize söylerler, gene "şen" ekiyle sona eren dördüncü dizenin de Firdevsî tarafından bulunmasını isterler. Firdevsî eski İran efsânelerinde bir kahramanın adı olarak yer alan "Pûşen" sözcüğüyle sona eren dördüncü dizeyi söyleyince onun güçlü bir şair olduğu kanaatine varan ozanlar, durum hakkında Sultan Mahmud'u bilgilendirirler. Bu başarısından ötürü Firdevsî de bundan böyle sarayda bulunan konuklar arasına girerek bundan sonraki tartışmalara iştirak eder.

Ebü'l Müeyyet el-Belhî, Ebu Ali Muhammed bin Ahmed el-Belhî ve dönemin Tus valisi Ebu Mansur Muhammed bin Abdürrezzak tarafından kaleme alınan mensur ve 940–976 tarihleri arasında yaşayan Dakikî tarafından manzum olarak kaleme alınan "Şehnamle"lerin sonrasında o da 975 yılından itibaren ünlü yapıtı olan "Şehnaıme"yi kaleme almaya başlar. Daha ziyade Tus valisi Ebu Mansur Muhammed bin Abdürrezzak tarafından kaleme alınan düzyazı Şehname'den yararlanan Firdevsî, eserini bölüm bölüm Gazneli Mahmud'a yollanış ve ondan ödül beklemiş, ancak ümit ettiğini bulamayınca aleyhinde bir hicviye kaleme almıştır. Sultan Mahmud'un yapıtı beğenmemesi Firdevsî aleyhine kendisine yapılan telkinlerle ilişkilendirilir. Bir zaman sonra Herat'ta ikamet eden şair Azrakî'nin babası İsmail Verrak'ın yanında saklanan Firdevsî Şehnâme'yi, gittiği Mazenderân'da Büvendilerden Şehriyar'a ithaf etmek istemiş. Ancak Sultan Mahmud'a bağlı olduğu için eseri reddeden Şehriyar, 100.000 dirheme satın aldığı hicviyeyi imha eder. Şehriyar tarafından imha edilen bu hicivden altı beyit kaldığı söylenir. Bir başka rivayete göre de Sultan Mahmud, Firdevsî'nin yapıtına değer biçmediği için pişman olmuş ve kendisine 60.000 dinar değerinde armağanlar göndererek şairin gönlünü almak istemiş. Ancak armağanları Firdevsî'ye götüren kervan Taberan kentinin bir kapısından girerken, öteki kapısından da Firdevsî'nin cenazesi çıkıyormuş. Şehnâme'ye değer biçmediği için aleyhine hiciv yazdığı Gazneli Mahmud'dan korktuğu için Gazne'den Herat'a dönen Firdevsî orada altı ay kadar kaldıktan sonra Tus'a gitti. Bir zaman Taberistan'da Emir Şehriyar'ın yanında kaldı. Ardından tekrar döndüğü Tus'da yaşamını yitirdi. Halk arasında dinsiz olarak bilinmesinden ötürü cesedi evinin bahçesine defnedildi. Doğumunun 1000. yılında büyük tören-

lerle anılan Firdevsî'nin evinin bahçesinde bulunan mezarının üzerine bir anıt dikildi.

Ünlü yapıtı "Şehnâme"de dışa vuran İranlılık şuuru ve kullanmış olduğu lisan yüzyıllarca yabancı hakimiyeti altında kalmaya mecbur olan İran'da ulusal hisleri kabartan ve bugüne kadar gelmesine katkı sağlayan Firdevsî, dünya konusunda kötümser bir düşünceye sahip olmakla birlikte yazgıyı mağlup etmeye çalışmayı, iyilikte bulunmayı, çaresiz durumdaki insanlara iyi davranmayı, yeniliklere açık olmayı ve dinsel inancın her türlüsüne hoşgörüyle yaklaşmayı önerir.

Sultan Mahmud için kaleme aldığı "Şehnâme"de eski İran efsânelerini ve kahramanlıkları ele alan Firdevsî, kendinden önceki dönemlerde yaşayan İran şairlerini, İran tarihini konu edinen "Hudaynâme"yi, Zerdüşt inancının kutsal kitabı olarak kabul gören "Avesta"yı, Arap yazar ve şairlerini, Kuran'ı ve İran-Arap savaşlarına ilişkin eserleri ayrıntılı bir biçimde incelemiş ve bilhassa eski İran medeniyetiyle İslâmiyetin şekil verdiği Arap medeniyetini mukayese etme amacını gütmüştür. Firdevsî'ye göre İran'ı kılıç zoruyla ele geçiren Arap orduları, Araplarınkinden çok daha eskiye dayanan ve verimli olan İran uygarlığını yenemeyeceklerdir. Şehnâme, olayları bu bakımdan ele alan bir düşüncenin müdafaası niteliğinde olan bir yapıttır.

Firdevsî'nin fikirleri, hayata bakış açısı, insan ve kâinat sorunlarına bakış açısı ve benimsemiş olduğu düşünce dağınık bir biçimde "Şehnâme"nin içine serpilmiş durumdadır. İnsana ilişkin eylemlerin tamamı doğruluk, kahramanlık, fazilet ve iyilik benzeri değerlerden kaynaklandıran Firdevsî'ye göre başarı elde etmek amacıyla doğruluktan sapmak, başkalarını tuzağa düşürmek suretiyle üstünlük elde etmek, güçsüz durumda bulunan insanları ezmek ve en uygun fırsatlardan yarar sağlamaya çalışmak ne erdemle bağdaşır, ne de kahramanlıkla...

İyimserlik, Firdevsî tarafından benimsenen hayat tarzının mihenk taşını oluşturur. Onun tarafından savunulan düşünceye göre insan için mutluluk demek olan yaşamın başka bir amacı yoktur. İnsan mutlu olmak amacıyla yaşar. Acılara, üzüntülere ve yaşamın geçici eğilimlerine kapılmamak demek mutluluğun kapısını aralamak demektir. İyiliğin ve iyimserliğin başaramayacağı hiçbir olay yoktur. İyimserliğin çekirdeğini oluşturan erdem, doğruluk ve insanlıktan başka bir şey değil, toplumda insanların davranışlarını yönlendiren, başkaları hususundaki fikirlerine biçim veren bir değerdir. Eski İran düşüncesinin ve bilhassa Zerdüştlğün odak noktasını meydana getiren iyilik, güzellik, erdem ve yiğitlik benzeri kavramlar, Firdevsî tarafından kaleme alınan şiirlerde

çok geniş bir yer tutar. Bunlar, Zerdüşt'ün Avesta'da yer alan şiirlerinde en fazla ele alınan ve insanların tamamına tavsiye edilen değerlerdir. Bu değerler, Şehnâme'de Firdevsî tarafından insan davranışlarının değişmez ilkeleri olarak yorumlanır.

Firdevsî'ye göre öteki varlıkların tamamı gibi yeryüzünde konargöçer bir varlık olan insanın da bir sonu vardır. Yaşam, başlangıcı doğum, sonu ölüm olan iki sınır arasına sıkışmış bir zamandan ibarettir. İnsanın üstünlüğü, değeri, kazandığı bilgiyle elde edilen olgunluktur. Olgunluk da başkalarına karşı iyi davranmaya, yardımcı ve güleryüzlü olmayı ve alçak gönüllülüğü prensip edinmeyi gerektirir. İnsan ölümlü olmasına rağmen büyük kahramanlar ve büyük başarılara imza atan kişiler meydana koymuş oldukları ürünlerle ve örnek davranışlarla ölümsüz olmayı başarabildikleri için başarı, ölümü alt eder.

Firdevsî tarafından özellikle altı çizilerek vurgulanan konulardan biri de İslâmiyet'in eski İran medeniyeti karşısında yıkıcı bir niteliğe haiz olduğu düşüncesidir. Onun tarafından öne sürülen düşünceye bakılırsa İran, oldukça eski ve dünya çapında bir medeniyetin yaratıcıları olmasına karşın İslâm ilmiyle İran'ı ele geçiren Arap düşüncesinin ne köklü bir geçmişi var, ne de verimli ve geliştiricidir. Arap düşüncesi muhtevayı önemsemeyen bir biçime dayanmasından ötürü İran toplumunun yapısıyla, düzeniyle ve yönetim ilkeleriyle çelişir. Şekli esas alan bir toplum düşüncesi, insan özgürlüğünü, düşünce kabiliyetini ve yaratıcı gücünü önemsemez. Firdevsî bu hususlaki düşüncelerine açıklık getirirken Arap insanının yaşama düşüncesinden ve davranış şeklinden hareket eder:

"Deve sütü içip kertenkele eti yiyen
Arap öyle azdırmış ki işi
Göz koymuş İran'da Sasanilerin tahtına
Tuu yüzüne ey dönek felek tuu"

Bu dizelerde ortaya konulan düşünce, oldukça kısa bir geçmişe sahip bulunan Arap idaresinin, binlerce yıl eskiye dayanan İran medeniyeti karşısında takındığı olumsuz tavrını ihtiva eder. Burada İranlı olmanın bilincini sergileyen Firdevsî, şiirine özgürlüğü amaç edinen bir muhteva kazandırma çabası içindedir. Onun tarafından kaleme alınan "Şehnâme"nin dili, onun bu hususlaki tutarlılığının bir ifadesidir. Araştırıcıların kimilerine göre yüzbin dizenin üzerinde olan bu eserde yer verilen Arapça sözcüklerin sayısı üç yüz civarındadır ki bunlar da

İslâmiyet'in etkisiyle Farsça'ya geçmiştir.

İşlediği konuları ele almaya başlarken her zaman çevresinde dönüp durduğu bağımsızlık görüşünü, düşüncenin merkezine koyan Firdevsî'nin bağımsızlık anlayışı toplumcu olmaktan çok bireyci bir niteliğe haizdir.

Firdevsî tarafından kaleme alınan eserler, biri edebiyat, öteki uygarlık tarihi olmak üzere iki açıdan büyük öneme sahiptir. Konuyu edebiyat tarihi bakımından ele alan araştırmacıların söylediklerine bakılırsa Firdevsî, destan türünün kurucularından biridir. İran ulusunun bağımsızlık şuurunun gelişmesine katkı sağlayacak düşünce unsurlarını ortaya koyması ve destanı sadece efsânelerle değil de yaşanmış gerçek olaylarla bezemesi, Firdevsî tarafından destan türüne getirilen başlıca yeniliktir. Bu özellik, onun, destanını belli bir amacı dikkate alarak kaleme almasından ileri gelir. Kullandığı şiir dili oldukça sağlam, üslûbu akıcı, dizeleri arasında anlam bütünlüğü daimî ve işlediği olaylar birbiriyle ilişkilidir. Şiirde kimi zaman mübalağalı buluşlarla iniş çıkışlar göze çarpar, olağan bir olaydan aniden olağanüstü bir ortama geçiş yapılır, anlam, ses ve uyum şiirin tamamına hâkim olur. Bu destan çeşidi İslâm yazınında yenidir.

Uygarlık tarihi bakımından bakıldığı zaman, Firdevsî yeni bir inanışın etrafında kümelenen güçlerin saldırısına maruz kalan eski bir medeniyetin savunusunu yapan biri şeklinde meydana çıkar, yaptığı savunuyu somut örnekler vermek suretiyle devam ettirir. İnanç varlıkları, halk deyimleri, atasözleri, halk şiirinden alınma dizeler, halk masalları ve efsâne ürünleri, vermiş olduğu örnekler arasında önemli bir yer kaplar.

İslâm ülkelerinde, destan çeşidinin tek ve ulaşılmaz örneği şeklinde kabul görmesinden ötürü yüzyıllar boyu etkisini devam ettirmiş olan Firdevsî, pek çok destanın kaleme alınmasına imkân tanımıştır. Onun tarafından kaleme alınmış olan Şehnâme'de adından söz edilen Rüstem, Feridun, Gâve, Dârâ, Hüsrev benzeri kahramanlar, sultanları övmekte örnek olarak seçilmiş, değişmez birer övgü unsuru şeklinde kullanılmıştır. İran ve Osmanlı şairleri, Firdevsî'den en çok etkilenenler arasında baş sırada bulunurlar. Bilhassa Divan şiirinde Firdevsî tarafından seçilen kahramanlar değişmez örnekler niteliği taşır. İster Doğu'da, isterse Batı'da olsun Firdevsî'yi ve onun tarafından kaleme alınan eserleri ele alan birçok çalışma yapılmış ve eser yayımlanmıştır. Firdevsî, araştırıcıların bazıları tarafından eski İran dilinin yeniden yaratıcısı olarak kabul görür.

b-) Şehnâme

Şehnâme, asıl adı Ebü'l-Kasım Mansur bin Hasan olan ve 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan ve en son şeklini 1018 tarihinden sonra alan manzun İran ulusal destanıdır. İran mitolojisine göre ilk insan olarak yaratılan Keyumers'in yaratılışından Arap hâkimiyetinin başladığı X.yüzyıla değin İran'ın epik ve gerçek tarihine ilişkin bilgiler ihtiva eden önemli ve ünlü bir yapıttır.

Birçok Doğu ve Batı bilgini tarafından, üzerinde incelemeler yapılarak farklı açılardan yorumlanan Şehnâme'nin ölçüsü; genelde destan nitelikli mesnevilerin değişmez vezni olan "Şehnâme vezni" yani aruz vezninin "feülün feülün feülün feul" ölçüsüdür. Bundarî tarafından XII. yüzyılda düzyazı ile Arapça'ya çevrilen ve 1922 tarihinde basımı gerçekleştirilen Şehnâme, farklı yazmalara göre 48.000, 52.000 veya 60.000 beyitten oluşan manzum bir yapıttır. Kitap; 1. Pişdadiler (15 hükümdar), 2. Keyaniler (10 hükümdar. Bu dönemin sonunda İran'ın Zerdüşt ve İskender tarafından istilası bulunur), 3. Eşkaniler (kısa bir bölümdür) ve 4. Sasaniler (9 hükümdar) olmak üzere dört döneme ayrılmış bulunuyor.

Çağdaş Türk edebiyatı konusunda kapsamlı incelemeleri bulunan edebiyat tarihçimiz Kenan Akyüz, "Şehnâme" konusundaki düşüncelerini şöyle dile getiriyor: « Şehnâme, bahsettiği vakaların tarihiyle kahramanlarının karakterleri, zamanlarının bir mihrakı halinde yaşatılmaları, hayatı, cemiyeti ve genel olarak bütün hadiseleri düşünüş ve anlayışlarındaki basitlik ve birlik, İran'ın her şeyini yeryüzündeki her şeyden üstün tutmak gibi millî ruhun kuvvetle belirtilişi bakımlarından tam bir epope özelliği taşımaktadır. Eserin genel kuruluşu basittir: kronolojik sıraya göre sülalelere, sülaleler de padişahlara ayrılmıştır. Padişahların anlatılmasına, çoğunlukla gece gündüz değişikliklerine ait küçük tasvirlerle başlanır, esasî şahsiyetlerden her birinin ölümünden sonra, dünyanın faniliği ve kötülüğü hakkındaki düşünceler tekrarlanır. Savaş tasvirleri hep birbirine benzer ve eser bu muntazam kuruluş içinde başından sonuna kadar aynı şekilde akıp gider... Bu kuruluşu ve işlenişi ile Şehnâme'yi büyük bir sanat eseri olmaktan çok büyük bir sabır ve emek eseri; sahibini de büyük bir şair olmaktan çok büyük bir nazım olarak kabul etmek icab eder... İran ülkesinde ve milletinde, Şehnâme ve onun şairi kadar ne bir eserin ne de bir şahsiyetin sınırsız yankılar yaptığını göremeyiz.»

1892–1971 tarihleri arasında yaşayan Alman doğubilimci Hellmut

Ritter, "Şehnâme" hakkında şunları söylüyor: « Şehnâme'nin üslubu sadedir ve bedii sanatlarından halidir. Güzelliği bu gibi sanatlarda değil, daha fazla anlatış ve tasvir tarzında tecelli eder. Arapça kelimelerden oldukça ictinap edilmiştir, mamafih parlak teşbihler eksik değildir.»

Şehnâme'nin Türk kültürüne ve Türk yazınına yaptığı etkiler Orhan Şaik Gökyay tarafından şu cümlelerle özetlenir: «Firdevsî'nin yalnız klasik edebiyatımız üzerinde değil, halk edebiyatımız üzerinde de mühim bir tesiri vardır. Şehnâme yazıldıktan sonra birçok şairler ve nesirciler bunun tesiri altında kalarak Eski İran geleneğini akseltiren eserler kaleme aldılar. Saraylarda ve halkın toplandığı yerlerde bunları okuyan bir sınıf adamlar da çıktı. Bunlara şehnâmehan deniliyor ki sonradan kıssahan kelimesiyle müteradif olarak kullanılmaya başlandı. Eserin İran'da uyandırdığı bu tesir bizim hikâyeciliğimizde de görüldü. Meclisler ve kahvehanelerde okunan Salsalnâme, İskendernâme, Anternâme, Hamzanâme, Süleymannâme gibi eserlerin arasında Şehnâme tercümelerinin, ondan alınmış ve genişletilmiş hikâyelerin de bir yeri vardır. Bu eserlerin her biri ciltler tutmaktadır. Evliya Çelebi, Firdevsî'nin Şehnâmesi'ni okuduğu zaman Firdevs meleklerini hayran bırakan bir Şehnâme'den bahseder. Şehnâme'nin halk edebiyatımızdaki bu önemli yerinden dolayı onun halk arasında, kahvelerde, toplantılarda şehnâmehanlar tarafından okunmak için yapılmış başka bir tercümesini de biliyoruz. Eksik olan bu tercüme üç cilt olup Şehnâme'nin başından İskender'in doğumuna kadar olan kısmı ihtiva etmektedir. Bu nüsha üç cilt içinde 1778 yapraktır. Bu hacim bize eserin ne kadar genişletilerek, halkın merak ve alâkasını çekecek daha nice vakalar ve teferruat ilavesiyle cinler, periler, devler, tılsımlar ve daha başka masal ve destan unsurlarıyla beslenerek tercüme edildiğini gösterir.»

İran mitolojisine göre Keyumers adındaki ilk insanın yaratılışından, yani başlangıcından Arap hâkimiyetinin başladığı X. yüzyıla değin İran tarihini bir bütün şeklinde ele alan Şehnâme, dört ana bölümden oluşur. Birinci ve ikinci bölümünde İran tarihinin masallar dönemi ele alınmıştır. Bu dönemde yaşayan kahramanların tamamı söylencelerle doğsüstü vasıflar yüklenmiş, insanüstü başarılara imza atmış yiğitlerdir. Üçüncü bölümde; İran'ın yarı-tarih, yarı-masal dönemi ele alınmıştır. Tarih ile masalın iç içelik teşkil ettiği bu bölümde olaylar, geniş imge gücüyle varsıl hale getirilmiş, bilhassa İranlılarla Turanlılar arasında meydana gelen söylencesel savaşlarla teçhiz edilmiştir. İran'ın bilinen gerçek tarihinin ele alındığı dördüncü bölümde İran tarihi, bir kahramanlar otağı olarak nitelenir. Savaşlar ve başarılar insanüstü birer güce

dayandırılmıştır. İran hükümdarlarının tarihte bilinen en eskisinden itibaren ünlü İranlı yazar va şair Firdevsî'nin döneminde yaşayan en son hükümdara değin İran tarihinin tamamı bir bütünlük içinde ele alınır. İran'ın birbirini takip eden Pişdadiler, Keyaniler, Eşkaniler ve Sasaniler adlarındaki dört hükümdar soyunu ele alan Şehnâme'nin epik özelliği, tarihin gerçek olaylarını gölgede bırakır nitelikler taşır. Şehnâme'nin en büyük ve en başarılı kahramanı, Yunan mitolojisinde yer alan Herakles misali yedi zor işi başarıyla yerine getiren Zaloğlu Rüstem'dir. Rüstem, bilhassa İran'ın bağımsız hale gelmesi ve ilerlemesi yolunda gerçekleştirilen savaşların tümünde adından söz ettiren ünlü bir pehlivandır. Bu ünlü yapıtın Zaloğlu Rüstem dışında oldukça kalabalık bir kahramanlar tablosu mavcuttur. Bu tablo, başta Cemşid olmak üzere Dahhâk, Dahhâk'a karşı giriştiği savaşını başarıyla kazanan Kâve (Gâve), Feridun, Turan hükümdarı Efrasiyab, Keykâvus, Keyhüsrev, İsfendiyar, Dara, İskender vb.'lerinden oluşmaktadır.

Şehnâme'de ele alınan konulardan birincisi; İran'ın bağımsızlığı, halkın yapılan baskılardan ve haksızlıklardan kurtuluşu, haklı olanların zalimler tarafından ezilişi; ikincisi de hakkaniyet duygusunun geliştirilmesi olmak üzere iki temel görüş mevcuttur. İran halkı, ülkelerini zapteden düşmanların ve zalimlerin baskılarına son vermek amacıyla zalim hükümdar Dahhâk'ın şahsında örnekeleşen zulme karşı efsanevî demirci Gâve'nin mevcudiyetinde şekil bulan bağımsızlık ve baskıya karşı bayrak açma hissiyle hareket eder. Gerçekleştirilen kanlı çarpışmalar neticesinde hakkaniyet zulme galebe çalar ve Dahhâk yok edilir.

Ana kaynakları arasında sözlü geleneğin yanı sıra 531–579 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani hükümdarı Hüsrev (Ksusro) I (Anoşirvan) döneminden kalan bir nevi resmî İran tarihi olarak kabul edilen ve 439–457 tarihleri arasında hüküm süren Sasani hükümdarı Yezdigird(Yazdgird) II zamanında Dehkâni-î Danişver adlı bilgin ve daha sonra başka bazı bilginler tarafından kaleme alınarak tamamlanan Hudaynâme, Ebü'l Müeyyed el-Belhî'nin ünlü yapıtı Gerşasbnâme; Tus hükümdarı Ebu Mansur Muhammed bin Abdürrezzak tarafından 957 yılında dört yazara hazırlatılan yapıt ve içinde Mesudi-yi Merzevî ve Dakikî'nin yapıtlarının da bulunduğu manzunı metinler yer almaktadır.

Hükümdarlar tarafından kazanılan savaşlar ve elde edilen kahramanlıklar dile getirilirken, savaş sahneleri ve tabiat oldukça canlı bir şekilde betimlenir. Başta efsanevî pehlivan Bijen ile efsanevî Turan hükümdarı Efrasiyab (Alp-er Tunga)'ın kızı Menije'nin aşkları olmak

üzere kahramanlarının maceraları arasında aşk hikâyeleri de bulunmaktadır.

İranlı ünlü şair Firdevsî, Şehnâme'de genellikle İran'ın Müslümanlarca ele geçirilişinden, Eski İran kültürünün ortadan kaldırılmaya çalışılmasından ötürü hissettiği acıyı, üzüntüyü dile getirir. İşte bu nedenle Eski İran dinine bağlı bulunan kahramanları fevkalbeşer başarılar elde eden varlıklar şeklinde göstermek suretiyle şiirin içine alır. Adı geçen yapıtta Eski İran halkının dilinde yaşamaya devam ederek Firdevsî'nin yaşadığı döneme değin söylenegelen masalların tamamını bulmak mümkündür. Şehnâme, yazın ve dil tarihi açısından büyük öneme haizdir. Bilhassa Eski İran dilinde kullanılmış olan ve Firdevsî'nin yaşadığı dönemde unutulmaya yüz tutan dört yüz civarında eski sözcük, yapıtın dil açısından bir değer elde etmesini temin eder.

İlk Türkçe düzyazı çevirisi 1450 yılında, son Türkçe düzyazı çeviri yazısı 1945–1955 yılları arasında Necatî Lugal tarafından yapılan ve içinde pek çok sözcüğün yer aldığı görülen Şehnâme'nin 1514 yılında yaşamını yitiren Diyarbakırlı Şerif tarafından kaleme alınan manzum çevirisi Mısır'da Kansu Gavri'ye sunuldu.

Ahmedî tarafından 1390 tarihinde kaleme alınan İskendernâme örneğinde görüldüğü üzere Divan şairinin birçoğu bu yapıttan ilham aldı. Nefî'nin kasideleri örneğinde görüldüğü üzere canlandırılan kahramanlar, Divan şairlerinin eserlerinde sıkça ele alınır oldu.

Yapıtını kaleme alırken Gazne Sultanı Mahmud'dan çok yardını gören Firdevsî, yapıtı, bitirdiği zaman Gazneli Mahmud'a sunmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda İslam edebiyatının tamamını, bilhassa Türk Divan edebiyatını etkisi altına alan Şehnâme, destan türünün ulaşılmaz bir örneğidir.

ŞEHNÂME'DEN SEÇMELER

Hükümdar ve Hükümdarlık (Padişah ve Padişahlık)

Firdevsi'nin Şehnâmesi'nde padişahı ve padişahlığı yönetimin vazgeçilmez unsuru olarak görürüz. Firdevsi, hükümdarları sadece ülkeyi yöneten kişiler olarak değil aynı zamanda birer lider, önder ve rehber olarak da gösteriyor. İnsanca yaşamayı, giymeyi, yemek pişirmeyi, demirciliği, bina yapmayı, savaş silahları üretmeyi, toprağı işlemeyi topluma hükümdarlar öğretiyor.

Hükümdarlar da yalancı dünyaya sahip olmak istiyorlar, ancak herkes gibi onlar da sahip olamıyor(lar). Firdevsi bunu çok sık tekrarlıyor eserinde. Zira dünya saltanatı geçici olduğundan hükümdarların hırsa kapılmamaları gerekiyor.

Şehnâme'deki hükümdarlar (iyi ve kötü/düşman) belli nitelikleriyle ön plâna çıkarlar. Şehnâme'deki hükümdarların şu nitelikleri önemlidir:

• Hükümdar adil oluyor: "Adaletli olmaktan başka bir düşünce olmasın."

• Hükümdar bağışlarda bulunuyor: Halkın refah ve mutluluğu için bağışlar yapıyor.

.Eğer böyle yaparsa Allah hükümdara daha çok yardım ediyor, onun işlerini kolaylaştırıyor.

• İyi bir hükümdar aynı zamanda Allah'a iyi bir kul ve dindar oluyor: "Allah'ın dininden ayrılmamaya dikkat et. Çünkü din, insanda iyi düşünceler oluşturur."

• Yalan söylememeli: "Yalan söylemek de bir padişaha yakışmaz."

• "Konuşması güzel, yüreği aydın, yaratılışı temiz, her mecliste övülmeye değer" biri oluyor.

• Hırs hükümdarlar için kötü görülüyor, ya da kötü hükümdarların özellikleri olarak veriliyor.

İyi bir hükümdar eğer gururlanmaya başlarsa, bu talihinin ters döneceğine işaret ediyor. Hükümdarları bekleyen en büyük tehlike de bu: Zira bu Allah'a eş koşmaya kadar varabiliyor, bu durumdaki bir hükümdar büyüklük hissine kapılınca herkesin kendisine tapmasını istiyebiliyor, bu durumda da hükümdarın gücü bitiyor. Firdevsi bunu şöyle özetliyor: "Allah'a karşı benlik davasına kalkışınca her şeyi yıkıldı, her işi alt üst oldu."

. Hükümdarın en önemli görevi dünyayı kötülüklerden temizlemek, iyiliği yaymak.

• Dünyaya adaleti yaymak. Adaletin karşıtı olan zulmü de orta-

dan kaldırmak.

• Hatta hükümdarlara, insanların ruhunu temizleme, kötülere kötülükten el çektirme, nurlandırma gibi görevler de veriliyor.

Allah

Klâsik Şark-İslâm düşünce sistemine uygun olarak Şehnâme, akıl ve canı yaratan Allah adıyla başlıyor ve O'na övgü ile devam ediyor. Allah her şeyin üstünde görülüyor ve düşünülüyor. Zaten düşünce de O'nu kavrayamıyor. Allah her şeye gücünün yetmesi bakımından, önemli bir yardım kaynağı.

Toplum iyilik ve adalet üzere olduğu, ya da hükümdarlar iyi ve güzel işler yaptıkları zaman Allah yardımı alıyorlar. Gururlanma, büyüklenme ve nankörlük etme gibi, Allah'ın hoş görmeyeceği duygulara kapılınca da hükümdarlardan bu yardımlar kesiliyor. İyiliğin kaynağı olarak Allah gösteriliyor: "Ey şu gökleri döndüren, ey aklın ve sevginin Sahibi! Yeryüzünde bütün iyilikler Senden gelir!" Hükümdarlığın simgesi olan taç ve taht da yine Allah'ın sayesinde yükseliyor.

Şehnâme'de dönemin felsefesine uygun olarak Firdevsi'nin de Allah inancı ile ilgili bir tercih yaptığını görüyoruz. Bu tercih, dönemin düşünce sisteminde hangi konuların tartışıldığını göstermesi bakımından önemlidir:

Ey her zaman bilgiden dem vuran filozof! Ben senin 'git' dediğin yoldan gitmem. Allah'ı bir tanımaktan iyi bir inanış yoktur. Sen ister inan, ister inanma. Allah birdir, iyiliği yaratan Allah, senin gözünle gördüğün, aklınla düşündüğün ve yüreğinle duyduğun her şeyden sıyrılmıştır. İşte bu inanıştan şaşma. "Biz, şu kara topraktan, ta parlak güneşe varıncaya kadar, her yerde Allah'ın adaletinin akislerini görüyoruz."

HAMZA VE HAMZANÂME

a-) Hz. Hamza'nın Yaşamı

(Mekke, 569/570- Uhud, 625) Muhammed Peygamber'in amcasıdır. Cahilîye Devri'nde ve Müslümanlık döneminde Kureyş kabilesinin ileri gelenleri arasındaydı. Muhammed Peygamber ile sütkardeşi oldukları da rivayet edilir. Başlangıçta Müslümanlığı kabul etmediği halde bir zaman sonra saflarına katıldığı Muhammed Peygamber'in Hatice ile evlenmelerine öncülük etti ve onu Ebu Cehl ve taraftarlarına karşı savundu. Bedir ve Uhud savaşlarına iştirak etti. Uhud Savaşı'nda onu mızrakla öldüren Habeşî bir zenci köle, onun ciğerini çıkartıp Muaviye'nin annesi Hint'e götürdü. O da kendisine getirilen ciğeri, Hz. Hamza'ya karşı olan hasetinden ötürü yedi.

Hz. Hamza, daha sonra İslâm âleminin bir efsane kahramanı olarak çıktı ortaya. Hakkında pek çok destan kaleme alındı. Fakat bu destanlardan kimileri, Harun Reşit'e karşı isyan bayrağını açan Hamza bin Abdullah hakkında kaleme alınan destanlarla karıştırıldı.

Lütfi Sezen, Hz. Hamza hakkındaki düşüncelerini "Halk Edebiyatında Hamzanâmeler" adlı yapıtında şöyle dile getirir:

«Hz. Hamza Abdülmuttalib'in 12. oğlu ve Peygamber'in öz amcasıdır. Hicret'ten önce 52 (milâdî 570) yılında Mekke'de dünyaya geldi. Hz. Hamza'nın Çocukluğu Mekke'nin dışında geçti(32).

İslâm tarihi kitapları, Hz. Hamza'yı, savaşçı kişiliği, avcılığı, atıcılığı, cesareti, haksızlığa karşı çıkması, dürüstlüğü ve zulme boyun eğmemesi gibi özellikleriyle ve İslâmiyetin yayılmasında, Peygamber'in korunmasında gösterdiği kahramanlıklarla tanıtır.

İslâmiyetin doğuşu sırasında yaptığı mücadeleler nedeniyle Abdülmuttalib'in oğlu ve Hz. Muhamimed'in amcası Hz. Hamza'ya "Dinin yenilmez pehlivanı" sıfatı atfedilmiştir.

Hz. Hamza, İslâmiyetin ilk devirlerinde Peygamberi koruma ve Müslümanlığı yayma hususunda gösterdiği kahramanlıklarla daha sonra "Hamzanâme" adını alan destanî hikâyelerin başlıca konusu olmuştur. "Şehidi'ş-Şüheda", "Pehlivan u Şîr-i Cihan", "Esedullah" gibi lâkaplarla anılması, İslâmiyet'in temellerinin atılmasındaki rolünün ve hizmetlerinin hiçbir zaman unutulmadığını göstermektedir.»

"Hamzanâme" metninde Hz. Hamza'nın sıfatlarına ilişkin şu bilgiler yer almaktadır:

«...Gerçek Hamza'nın kaddi azdır. Ammâ halâ sahipkırandır»(14b–9)

«...Ammâ az zamanda İbrahim Peygamber neslinden bir sahip-kıran gelür Hamza dirler 'ömri az ola. Anımâ bu cihanda pek işler ide, didiler»(28b-2)

«...Abdül- Muttalib oğlu Hamza nam dilâver»(56a–9)

«Hamza dahi bir taze nihâldir. Ammâ zor pazûya mâliktir. Rüstem ve Kahraman takat götüremezler. Mekke şehrinde doğup yedi yaşında Yemen'i feth idüp on iki yaşında Nuşirevan'a varıp pây-ı taht pehlivanı oldi. Anda Melik Behram Kürd hakanıyla kırk gün ceng idüp sonra basdı, andan Hindistan'da Lendiha namında bir pehlivandan şikâyetçi geldi. Nuşirevan'dan imdâd istediler. Şâh dahi Hamza'ya teklif idüp Mihr-i Nigâr nam kızını ikrâr eyledi. Hamza da Mihr'e gönül virüp onın aşkıyla Hindistan'a varıp seksen altı arış kaddiyle Lendiha gibi adam ejderhasın döge döge zebûn idüp bağlayıp kafese koyup kayd bend ile İran diyarına getürüp Şâh'a teslim eyledi. Şâh'ın yanında olan hasudlar hased idüp gene Mihr-i Nigâr'ı Hamza'ya virmediler. Dürli dürli hileler idüp yedi pare şehirden varup haraç getür, deyüp gönderdiler. Gene ol dilâverin helâkına kasd idüp kâh zehirlü şarap içirdiler, gene olmadı, eyü oldı kâh barışup gece içinde şehbûn idüp zehirlü kılıç ile zahm urdiler. Hamza da artuk canına kâr idüp zor zor kızı alup kendi diyarına getürdü. Amınâ akib ol zahm sebebiyle on altı yıldır Kûh-ı Kâf'a düşdi »(104a–7 / 104b–12)

Hamza, oldukça güçlü ve hiç kimsenin başedemediği devleri, ejderhaları öldüren, yazgısına katlanarak on altı yıl Kâf Dağı'nda kalma cezasıyla cezalandırılan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar.

Masalımsı unsurların yoğunlukta olduğu "Hamzanâme"de Hz. Hamza'nın tarihsel şahsiyetiyle ilgisi bulunmayan serüvenler dile getirilir. Kâf Dağı'nda yaşayan devlerle savaşıma girdiği sırada üç kez ölüm tehlikesi geçiren Hz. Hamza, Hızır ve Kâf Dağı Sultanı Esma Peri tarafından kurtarılır. Bu bölümlerde Hz. Hamza, eza çeken biçâre bir insandır.

b-) Hamzanâme

Yeniçeri ocaklarında XIX. yüzyıla değin kahvehanelerde okunan "Hamzanâme", Hamzavî tarafından XIV. yüzyıllarda kaleme alınan ve Hz. Muhammed'in amcası Hz. Hazma(Hazma bin Abdülmutalip)'nın cenklerini ve yiğitliklerini dile getiren dinsel-destansal bir halk hikâyesidir.

Hamzanâme'nin konusu özetle şöyledir:

Hz. Hazma, 531–579 tarihleri arasında hüküm süren Sasani Pers

kralı Hüsrev(Ksusro) I (Anoşirvan ya da halk diliyle Nuşirevan)'in Mihr-î Nigâr adındaki kızına âşıktır. Nuşirevan'a karşı isyan bayrağını açan Çimapur Sultanı Sa'dân Şah'ın oğlu Lendiha adındaki pehlivan, Nuşirevan'ın Hindistan'da bulunan kalelerini ele geçirir. Nuşirevan tarafından Lendiha'yı bastırmakla görevlendirilen Hz. Hazma, Lendiha'yı yenmesi durumunda âşığı olduğu Mihr-î Nigâr'la evlendirilecektir. Hemen harekete geçen Hz. Hazma, üzerine yürüdüğü Lendiha'yı yener. Hz. Hamza'ya yenilerek Müslüman olan Lendiha, Hz. Hamza'nın en sadık arkadaşı olur. Anın hükümdar Nuşirevan verdiği sözü yerine getirip kızı Mihr-î Nigâr'ı Hz. Hamza'ya vermediği gibi, ona, yerine getirilmesi güç olan daha başka bazı görevler verir. Nuşirevan verdiği sözü yerine getirip kızını Hz. Hamza'ya vermeyince Hz. Hazma, Mihr-î Nigâr'ı alıp kaçırır. Bilge hâkimler bu kaçırma olayından ötürü Hz. Hazma'yı on altı yıl Kaf Dağı'nda kalma cezasıyla cezalandırırlar. On altı yıl dolmadan Hz. Hamza'nın buradan ayrılması mümkün olamayacaktır. Hz. Hamza'nın Ömer Âyyar adındaki dostu, Hz. Hazma tarafından kaçırılan Mihr-î Nigâr'ı, Nuşirevan'ın Kartas, Zubûn ve Hürmüz adındaki adamlarına teslim etmemek için İslâm ordusuyla beraber kaleden kaleye kaçıp dururlar. Çeşitli desiselerle Kartas, Zubûn ve Hürmüz'ü oyalayan Ömer Âyyar, Hz. Hamza'nın Kaf Dağı'ndan gelip öcünü kendisinin alabilmesi amacıyla, Hükümdar Nuşirevan'ın yukarıda adları geçen adamlarıyla savaşa girişmez.

Simsar Kalesi Beyi Şirizad'ı tutsak alan Ömer Âyyar, yanındaki Mihr-î Nigâr ve İslâm ordusuyla birlikte Simsar Kalesi'ne yerleşir. Bunun üzerine Nuşirevan'ın adamı Zubûn, kaleyi kuşatma altına alır. Hürmüz, Nuşirevan'dan yardım talebinde bulununca Kartas ordusuyla birlikte Hürmüz ile Zubûn'un yardımına gelir. Hürmüz, Kartas ve Zubûn şölen düzenledikleri sırada hizmetçi kılığına bürünerek kandırdığı Kartas'ın tacını kaçıran Ömer Âyyar, bunun üzerine kendisini yakalamaya çalışan Kartas'ı, sakalına yapıştırdığı yanan mumla yakmaya başlar. Sakalından tutuşarak yanmaya başlayan Kartas, yardımına gelen hizmetçiler tarafından kurtarılır. Ömer Âyyar'la başa çıkamayınca bir-iki yıl kaleyi ihata altında tutarlar.

Muhasara altında tutuldukları kalede yiyecekleri tükenen İslâm ordusunun talebi üzerine düşe yatan Ömer Âyyar, kalenin altında bulunan bir koridordan bir başka kaleye çıkan bir yol bulur. Ömer Âyyar tarafından bulunan bu koridordan çıkan İslâm ordusu düşmana yakalanmadan Tumâr Kalesi'ne geçer. Simsar Kalesi'ne girdiğinde İslâm ordusunu bulamayan Zubûn, bu kez de Tumâr Kalesi'ni kuşatma altına alır.

Bu bölümün ardından Lendiha'nın başından geçenler dile getirilir. Hürzem diyarının Tengrüs adındaki hükümdarı, Mekke üstüne yürüdüğü zaman Lendiha, Tengrüs'le savaşmak üzere Hz. Hamza'dan müsaade almıştır. Ordusunu yenilgiye uğrattığı Tengrüs'ün hazinesini Hz. Hamza'ya yollayan Lendiha, elinden kaçırdığı Tengrüs'ün arkasına takılır. Arkasına takıldığı Tengrüs'ün peşinden günlerce gittikten sonra Hürzem diyarına varan Lendiha, Tengrüs'ü İslâmiyete davet eder. Tengrüs'ten "red" cevabı gelmesi üzerine savaş meydanı kurulur. Savaş neticesinde Tengrüs'ün adamlarından ünlü pehlivan Kifâl yenilgiye uğrayınca Müslüman olur.

Vezirleri tarafından verilen akla uyan Tengrüs, içkilerine dârû koyduğu Lendiha ile Kifâl'ı esir alır. Bu sırada, daha önce Lendiha tarafından savaş sırasında öldürülen Tahmasb'ın oğlu Tahmasb Hindî, babasının öcünü alabilmek amacıyla Lendiha'yı aramaktadır. Aradığı Lendiha'nın Tengrüs'ün elinde tutsak olduğunu öğrenince onu Tengrüs'ten isteyen Tahmasb Hindî, Lendiha ile Kifâl'ı teslim alıp gemiyle ülkesine dönerken gemi batar.

Denizde üç gün süreyle bir tahtanın üzerinde giden Lendiha, kendisini kurtaran büyük bir gemiyi batırmaya çalışan büyük bir balığı öldürür. Sonunda Çimapur kentine gelmeyi başaran Lendiha, Send kentinde bulduğu Tahmasb Hindî'yle savaşa girişir; Tahmasb Hindî bu kez de Polâd Kalesi'ne kaçar. Bu kalenin Lendiha tarafından fethedilmesi üzerine kaleden kaleye kaçan Tahmasb Hindî, Hint Şahı Ray Az`im'e sığınmak zorunda kalır.

Bu bölümün ardından başlayan yeni bölümde Hz. Hamza'nın başından geçenler ele alınır. Mühelhil Heft Nere adındaki yedi başlı devle savaşırken, bu dev tarafından ateş denizine atılan Hz. Hazma, Kaf Diyarı'nın sahibesi Esma Peri tarafından kurtarılır. Üç yüz tane bağı bulunan Esma Peri, atıldığı ateş denizinden kurtardığı Hz. Hamza'yı bu bağlarda gezdirerek mutlu etmeye çaba gösterse de Hz. Hamza'nın gurbet elde olmasından ötürü canı sıkkındır.

Esma Peri, Hz. Hamza'dan gizlediği hücrenin birinde İfrit ile bir Peri'yi çiftleştirmek suretiyle dünyaya gelmesini sağladığı, konuşabilen ve üç gözü bulunan Âşkar adındaki tayı saklamaktadır. Esma Peri'ye çaktırmadan bu hücreye giren Hz. Hazma, İfrit ile Peri'yi azad ettikten sonra Âşkar'ı alarak oradan uzaklaşır. Esma Peri tarafından gönderilen periler, Âşkar'ın annesi ile babasını öldürürler. Hızır, Hz. Hamza'nın alıp yola çıktığı Âşkar'ın kanatlarını ve üçüncü gözünü belirsiz bir duruma getirip, ayaklarını nallayıp dilini mühürleyerek onun

hareketini sağlar.

Esma Peri ile Hz. Hazma evlenmek amacıyla Mihr-î Nigâr'a mektup yazarak ondan müsaade isteyince Esma Peri'ye tutkun olan Zarnak Nere adındaki dev, Gerşasb Ahendesti dahmesinde olan Mühelhil Heft Ser İfrit adındaki yedi başlı devden yardım talebinde bulunur. Bunun üzerine Hz. Hamza'yı bulup kendisine sihir yapan Mühelhil Heft Ser İfrit, onu, ateş denizine atar. Hızır tarafından, atıldığı ateş denizinden kurtarılan Hz. Hazma, öç almak amacıyla Gerşasb'ın Türbesi'ne gelir. Gerşasb tarafından kendisine bırakılan cephaneyi bulur. Oradan elde ettiği yeni silahlarla, kendisiyle savaştığı Mühelhil'in yaşamına son verir.

Bu bölümde; kalındığı yerden Ömer Âyyar'ın serüvenine devam edilir. İslâm ordusu, Tumâr Kalesi'ni ele geçirmiştir. Hürmüz, Zubûn, Kartas ve Lehraseb bir davete çağırdıkları Ömer Âyyar'ı kandırma planları yaparlar. Onların kendi aralarında yaptıkları konuşmalardan haberdar olan Ömer Âyyar, Kartas kılığına bürünerek çağrıldığı davete iştirak eder. Hal böyle olunca iki kişiden hangisinin gerçek Kartas olduğu bilinmez. Bundan ötürü Ömer Âyyar'ın yerine Ömer Âyyar zannedilen başka kişiler öldürülür. Böylece Ömer Âyyar öldürülmekten kurtulur. İslâm askerlerini başka bir kaleye götürme planları yapan Ömer Âyyar, Şah'ın ağzından Hürmüz'ü Medain kentine davet eden bir mektup yollar. Bayıltmak suretiyle yerine geçtiği Hürmüz'ün kılığına bürünen Ömer Âyyar, güya Şah'tan geldiği zannedilen mektubu okuyup orduya Medain kentine gitme emrini verir. Bu yolla Tumâr Kalesi'nin çevresinde bulunan kuşatma sona erer ve İslâm ordusu Sengsar Kalesi'ne gelerek orayı ele geçirir.

Bu arada Medain kentine gitmek üzere yola çıkan Hürmüz ve adamları, gerçek mektup ellerine geçince Ömer Âyyar'ın kendilerine oyun oynadığını anlayıp gerisin geriye dönerek Sengsar Kalesi'ne gelirler. Onların ordusundan kaçan İslâm askeri Abad Kalesi'ne gelir. Orada kendilerini besleyecek zahireleri kalmayınca Tanca Kalesi'ne gitme yolları aranır.

Ruhban kılığına bürünen Ömer Âyyar, Hürmüz'e yardım etmeye gelen Ebu'l Vera-i Zengi tarafından Hürmüz'e getirilen zahireleri kül, toprak vb. maddelerle değiştirmeyi başararak İslâm askerinin yiyecek ihtiyacını karşılar.

Bu bölümden sonra olayın seyri yeniden Lendiha'ya döner. Lendiha'dan kaçan Tahmasb Hindî, kaleden kaleye kaçar. Kendisine sığındığı Hint Şahı Ray Az'im, haline acıdığı Tahmasb'ı himayesine alır.

Tahmasb Hindî'yi takip ederken İbn-i Ad'dan kalan yerin tılsımı-

nı çözmeyi başaran Lendiha, Şiddad bin Âd tarafından kendisine bırakılan cephaneyi ele geçirir.

Ray Az'im ile Tahmasb Hindî, Lendiha'ya karşı giriştikleri savaşta yenilgiye uğrayınca Ray Az'im, Etraf-ı Send'den yardım talebinde bulunur.

Bu bölümden sonra yeniden Ömer Âyyar ve İslâm ordusunun yaşadıkları dile getirilir. Zahireleri biten İslâm askeri Tanca Kalesi'ne ulaşmanın yollarını aramaktadır. Üç bölük halinde kaleden kaçmaya çalışırken ruhban kisvesine bürünen Ömer Âyyar, Zubûn'u aldatmak suretiyle onların yanlış yola sapmalarını temin eder.

Bu sırada gördükleri bir rüyadan ötürü Müslüman olan Tanca Kalesi'nin Miskâl Şah adındaki şahı ile Mukalled Nehcivan adındaki oğlu İslâm askerini kaleye alırlar. Kale şahının oğlu Mukalled Nehcivan, kalelerinin etrafını kuşatma altına alan Zubûn, Kartas ve Hürmüz'le savaşarak onları yenilgiye uğratır.

Bu bölümde Hz. Hamza'nın yaşadıkları dile getirilir. Hz. Hazma ve Esma Peri, evliliklerine müsaade etmesi için yazdıkları mektubu Zive Peri vasıtasıyla Mihr-i Nigâr'a gönderirler. Hz. Hamza'nın, Ömer Âyyar'ın da evlenmesinden yana olmasından ötürü Esma Peri, Zive Peri'yi yollayarak Ömer Âyyar'ın Kaf Dağı'na gelmesini sağlar. Hz. Hazma, Lendiha'yı ve nikâhlarını kıymak amacıyla Nuşirevan'ın Hace-i Dâne adındaki vezirinin de düğünlerinde bulunmasını isteyince Esma Peri, onları da mahiyetindeki periler vasıtasıyla Kaf Dağı'na getirtir. Burada Lendiha Sahray Peri'yle, Ömer Âyyar Zive Peri'yle, Hz. Hamza da Esma Peri'yle evlenirler. Nikâhın ardından Lendiha yeniden Send'e; Ömer Âyyar da Tanca Kalesi'ne geri dönerler.

Bu süreçte Lendiha'nın bulunmadığı sırada Ray Az'im ile Tahmasb Hindî, Lendiha'nın askerine saldırırlar. Lendiha saldırıya kavuşur. İki taraf arasında altı ay devam eden savaş neticesinde Lendiha ile Ray Az'im barış anlaşması imzalarlar. Ray Az'im tarafından şarabına dârû konulmak suretiyle tutsak alınıp Nuşirevan'a gönderilen Lendiha yine kurtulmayı başarır ve Hürzem diyarına gelir. On altı yıl Ray Az'im ile savaşıp neticede bir desiseyle tutsak edilerek Nuşirevan'a gönderilen Lendiha hapse attırılır.

Kalelerini kuşatan Zubûn, Kartas ve Hürmüz'le savaşıp onları mağlup ederek yaralı kurtulan Mukalled Nehcivan'ın kahramanlığına hayran kalan İslâm askeri, tekrar düşmanla savaşma kararı alır. Gerçekleşen savaş sırasında İslâm askerinin büyük bölümü yaşamını yitirince Mihr-î Nigâr, savaşmaya karar veren Ömer Ma'di'ye kızar, buna içerle-

nen Ömer Ma'di kaleyi terk eder. Emlâk Şah kandırdığı Ömer Ma'di'yi tutsak alır.

XIII. yüzyılda Muhammed Peygamber'in yaşamını konu edinen dinsel-destansal muhtevalı, halk tarafından kolayca anlaşılabilir bir şekilde sade bir dille kaleme alınmış birkaç öykü ve Hz. Ali'nin savaşlarını konu edinen destansal öykülerin hemen sonrasında XIV. yüzyılda Muhammed Peygamber'in amcası Hz. Hamza'nın serüvenlerle dolu yaşamı ve savaşları çerçevesinde "Hamzanâme" adı verilen büyük destansal öyküler kaleme alınmıştır. Hamzanâmelerin varsıl ve girift bir yapıda olmalarından ötürü her dilde farklı Hamzanâmeler meydana gelmiştir.

Türkçe Hamzanâmeler, ilk defa XVI. yüzyılda Hamzavi'ce kaleme alınmıştır. Hamzavi tarafından kaleme alınan yapıt, zaman içinde daha da yaygın hale gelmiş, bilhassa Yeniçeri Ocaklarında, sınır boylarında ki kalelerde, kahvehanelerde el yazması kitaplardan okunmuş ya da meddahlarca anlatılmıştır. Hamzanâmelerin kaynağı Kuran-ı Kerim, hadisler, İslâm tarihi, Arap ve Fars kültürleridir.

106 varaktan oluşan Hamzanâme, düzyazı bir yapıttır. Yazım tarihi ve yazarı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Hz. Hamza ve Nuşirevan gibi tarihsel kimliklerden söz etmesine karşın olay örgüsü, yer ve zaman açısından bir masal zemini üzerine inşa edilmiştir. Nuşirevan'ın Mihr-î Nigâr adındaki kızına sevdalanan Hz. Hamza, Şah'ın kızını kaçırmasından ötürü on altı yıl süreyle Kâf Dağı'nda sürgün yaşama cezasıyla cezalandırılır. Şah'ın, Hz. Hamza tarafından kaçırılan kızı Mihr-î Nigâr, Hz. Hamza'nın cezalandırılması üzerine Hz. Hamza'nın Ömer Âyyar adındaki arkadaşı tarafından kaleden kaleye kaçırılarak babasına geri verilmez. Sürgün edildiği Kaf Dağı'nda devlerle savaşan Hz. Hamza'nın yardımına Kaf Dağı Sultanı Esma Peri koşar. Kendisine sevdalanan Esma Peri'nin iyiliklerine karşın onunla evlenen Hz. Hamza'nın Hace-i Dâne, Lendiha ve Ömer Âyyar adlarındaki arkadaşları, periler tartafından yapılan sihirler vasıtasıyla Esma Peri ile Hz. Hamza'nın düğünlerine iştirak ederler. Aynı gün Lendiha Sahray Peri'yle, Ömer Âyyar da Zive Peri'yle evlenirler.

Metnin tamamına bakıldığı zaman kronolojik sıra uyarınca Ömer Âyyar, Lendiha ve Hz. Hamza'nın maceraları dile getirilir. Hz. Hamza sürgün edildiği Kâf Dağı'nda on altı yıllık cezasının dolmasını beklerken devlerle savaşır. Ömer Âyyar, Hz. Hamza tarafından kaçırılan Nuşirevan'ın kızı Mihr-î Nigâr'ı Şah'ın adamlarına geri vermemek amacıyla onu kaleden kaleye kaçırır. Lendiha, Tengrüs'ü ele geçirip

Hz. Hamza'ya söz verdiği gibi onu tutsak almak amacıyla arkasından Hindistan'a değin gider.

Temel öğesinde İslâmiyeti yaygın hale getirme çabası bulunan Hamzanâmelerde geniş ölçüde gayrimüslümlerle gerçekleştirilen savaşlar dile getirilir. Savaşlarda iki ordunun karşılaşması, destan kahramanlarının ortaya çıkarak kendisiyle döğüşecek er dilemesi, karşısına çıkanı önce Müslüman olmaya çağırması, teklifin reddedilmesi halinde ilk atağın düşman tarafından gelmesi kuralına da riayet edildiği dile getirilir. Bilhassa destan kahramanlarının teke tek döğüştüğü anlara oldukça geniş yer verilir.

İslâmiyet öncesinde mevcut olan "yiğit" tipinin, İslâmiyet sonrasında cihad esasıyla birleşmek suretiyle "gazi" tipine dönüşmüş durumdadır. Hamzanâme'de Hz. Hamza, Kâf Dağı'ndaki on altı yıllık cezasının dolmasını, daha erken kurtulabilmek amacıyla Kâf Dağı Melikesi Esma Peri'yle evlenen kişi olarak dile getirilmesinden ötürü bu yazmada Hz. Hamza'nın, Hamzanâmelerin genel kanısı olan "gazi" kimliğinin pek öne çıkmadığını söylemek mümkündür. Bu yapıtta, Lendiha ile Mukalled Nehcivan "gazi" kimliğinin temsilciliğini üstlenmiş durumdadırlar.

Yapıtta olayların, zamandizinsel akış içinde üç ayrı mekânda geçtiği görülmektedir. Ömer Âyyar ve İslâm askeri İran'da; Lendiha Hindistan'da, Hz. Hamza da Kâf Dağı'nda yaşamaktadırlar. İran ve Hindistan hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakta, yalnız bu yerlerde bulunan kent ve kale adları yer almaktadır. Kâf Dağı'na ilişkin bilgi de bulunmamaktadır. Ancak sadece Esma Peri'nin birkaç bağının betimlemesi bulunmaktadır. İran mitolojisinin Dahhak ve Şiddad (Şeddad) gibi önemli kahramanlarının anıt-mezar betimlemeleri geniş bir şekilde dile getirilmiştir.

Yapıtta Nuşirevan'ın, Muhammed Peygamber'in yaşadığı bir devirde İran hükümdarı olduğu hakkındaki bilgi ve adı geçen metinde Hz. Hamza'nın, Nuşirevan'ın pay-ı taht pehlivanı olması, olayların, VI. yüzyılda yaşandığının bir ifadesidir. Yalnız anlatının, masal, destan, söylence zemininde olmasından ötürü destanın zamanı hususunda net bir hükme varmak olanaklı değildir.

Eserde masalımsı unsurların yoğunluklu olmasından ötürü din uğruna savaş verme düşüncesi kimi zaman ikinci planda kalmış durumdadır. Olayın özünde Mihr-î Nigâr'ı, Şah Nuşirevan'ın adamlarına teslim etmemek düşüncesi yattığı için düşmanı dine davet etmek yerine, ona yakalanmamak amaç edinmiştir. Bundan ötürü dinsel örgeler yo-

ğunlukta değildir. Ancak böyle olmasına karşın Lendiha ve Mukalled Nehcivan'ın başrolünü üstlendiği savaş sahnelerine geniş yer verilmiş durumdadır. Bu nedenledir ki savaş yöntemleri, donatı ve taktiklerine ilişkin motifler bulunmamaktadır. Kahramanın en büyük yardımcısı olan süngü, kılıç, ok ve yay gibi savaş araçları kahramanın gücüyle orantılı olarak bayağı ve olağanüstü vasıflara haizdirler. İran mitolojisinin kahramanlarınca kullanılan kılıçlar, kendilerini elde eden kahramanların güçlerine güç katmıştır. Destan motiflerinin olmazsa olmaz motifi olan at motifine yapıtta yer verilmiştir. Yeri geldiği zaman Hz. Hamza'ya arkadaşlık eden ve olağanüstü güçlerle teçhiz edilen "Âşkar" adındaki at, Hz. Hamza'nın gücüne güç katmıştır. Mukalled Nehcivan ile babası Miskal Şah'ın gördükleri düşün ardından Müslümanlığı seçmiş olmaları rüya motifinin dinsel yanına güç katmaktadır. Doğu kültüründe darda kalan insanlara yardımcı olduğuna inanılan "Hızır" miti ise Hz. Hamza'yı ölümün kıyısından beri alarak ve onun Âşkar adındaki atını kutsayarak yapıttaki yerini almıştır.

Sonuç olarak, Hamzanâme, İslâm ve Türk kültüründen gıdasını almasına karşın Fars kültürünün etkisini daha çok taşıdığı gözlerden kaçmayan bir gerçektir. Bu durum da yapıtın Fars yazınından çeviri olması düşüncesini pekiştirmektedir.

EBU MÜSLİM HORASANÎ VE "EBU MÜSLİMNÂME"

a-) Ebu Müslim Horasanî'nin Yaşamı

717/719 tarihinde doğup 13 Şubat 755 tarihinde Irak'ın Rumiye kentinde öldürülen Ebu Müslim el-Horasanî'nin asıl adı Abdurrahman Bin Müslim'dir. Hilafetin, Emevilerden Abbasilere intikalini temin eden ihtilalin önderidir.

Ebu Müslim'in geçmişine ilişkin kesin bilgi bulunmamakala birlikte Küfe ileri gelenlerinden "Beni İcl Kabilesi" başkanlarından Mak'il oğlu İdris ve İsa adlarındaki iki kardeşin kölesi olduğu, İdris'in daha sonra hizmetinde bulunan Ebu Müslim'i Abbasilerin bir kolundan gelen ve Balka'nın Humayma köyünde ikamet eden Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'a verdiği, onun da yerine geçen oğlu İbrahim'e verdiği ve Ebu Müslim'i çok beğenen İbrahim'in de onu çevrede ileri gelenlerinden Ebül-Necm Umran bin İsmail'in kızıyla evlendirdiği ya da İran asıllı bir kölenin neslinden geldiği ve mevali (Emeviler döneminde toplumsal konumu düşük, Arap olmayan Müslüman) olduğu kabul edilmektedir. Şiilerle ilişki içine giren Ebu Müslim, 737 yılında aşırı Şiilerden Mugise bin Said'in taraftarları arasına katıldı. 741 yılında Mekke'de hapis yatıyordu. Mekke'ye gelen Abbasi nakiplerince hapisten kurtarılarak İmam İbrahim bin Muhammed'e götürülen Ebu Müslim, İbrahim bin Muhammed, kendisini yetiştiren İbrahim bin Muhammed tarafından Emevî karşıtı hareketi idare etmesi amacıyla 745/746 yılında "Emin el-Muhammed" adıyla Horasan'a yollandı.

Emeviler, hem yurt idaresinde, hem de askeri komutanlıklarda yaşama hakkı tanımadığı Arap olmayan Müslüman halka kötü davranıyor ve onları insanlıkdışı muamelelere tabi tutuyordu. Bundan ötürü İran, Horasan ve daha başka bazı yerlerde Emevi düşmanlığının yayılmasına yol açtı. Abbasilerden İbrahim bin Muhammed'i halife yapmaya çalışan; Emevi karşıtı güçlerin kendi yönetiminde bir araya gelmesini sağlayan; yetenekli bir lider olduğunu kanıtlayan ve Abbasiler tarafından yirmi yıldan beri sürdürülen propagandadan ve Horasan'daki derin toplumsal bölünmelerden usta bir şekilde yararlanan Ebu Müslim, Emevilerin yönetiminden memnun kalmayan ve mülkü bulunmayan İran ve Araplar gibi çeşitli toplumsal gruplardan topladığı adamlarla bir grup meydana getirdi. Başarılı bir şekilde uyguladığı siyasal ve dinsel propagandalarla harekete hız katarak 5 Haziran (Kimi kaynaklarda bu tarih 15 Haziran olarak verilir) 747 tarihinde Emevilere karşı ayaklanma girişimini başlattı. Bu hareket kısa zaman içinde büyük bir hızla

Horasan'ın tamamına ve İran'ın öteki bölgelerine yayıldı. Emevi düşmanlarının tamamını kendi bayrağı altında toplayarak Aralık 947 veya Ocak 948 tarihinde ele geçirdiği Merv'i kendisine üss yaptı. Ardından Nişabur'u ele geçirdi. Emevi Halifesi Mervan II'nin Doğu Genel Valisi Yezid bin Ömer bin Hubeyre, Ebu Müslim tarafından çıkarılan ayaklanmayı bastırmak amacıyla Horasan'a bir ordu yolladı. Bunun üzerine Ebu Müslim, Horasan ve Maveraünnehir'den topladığı ordunun başına Abbasi ileri gelenlerinden Kahtaba bin Şebib el Tai'yi getirerek Yezid bin Ömer Bin Hubeyre tarafından Horasan'a görderilen Emevi ordusunun üzerine yolladı. Nişabur'u alan Kahtaba bin Şebib adındaki komutan, karşısına çıkan Emevi güçlerini peş peşe mağlup ederek Irak'a indi ve Faluca'da Emevilerin Yezid bin Ömer bin Hubeyre adındaki Irak genel valisini ağır bir hezimete maruz bıraktı. Ayaklanma, 750 yılında Ebu'l-Abbas'ın Abbasilerin ilk halifesi olarak ilân edilmesi ve II. Mervan adındaki son Emevi halifesinin mağlubiyete maruz bırakılıp öldürülmesi neticesinde istenilen hedefe ulaştı.

Kurulmasına öncülük ettiği Abbasilerin, yönetimi ele almasının ardından Vali olarak Horasan'da kalan ve Abbasilere kaşı çıkan iç ve dış düşmanları ağır mağlubiyetlere maruz bırakarak düzenin sağlanmasında önemli görev üstlenen Ebu Müslim, Emevi taraftarlarını, onların yöntemleriyle yoketmede büyük başarı sağladı. Buhara'da 750/751 tarihlerinde meydana gelen Şii ayaklanmasını bastırdı. Eyalette bir taraftan asayişi ve düzeni temin etmeye çaba gösterirken öbür taraftan da kendi komutanları vasıtasıyla Doğu'da İslam fetihlerini devam ettirdi. Bununla birlikte yönetimi ele alışlarını büyük oranda Ebu Müslim'e borçlu olmalarına rağmen, onun haklı olarak kazandığı saygınlıktan rahatsızlık duyan Abbasilerle bağları, her geçen gün daha da gerginleşmeye başladı. Hastalık derecesinde kuşkucu bir mizaca sahip olan Abbasilerin ikinci halifesi Ebu Cafer Mansur'un 754 yılında halife olmasıyla gerginlikler iyiden iyiye su yüzüne çıkmaya başladı. Mansur, Ebu Müslim'i, halifelik savıyla kendisine karşı isyana kalkışan amcası ve aynı zamanda Suriye valisi olan Abdullah Bin Ali'nin üzerine yolladı. Abdullah bin Ali'yi Nusaybin yakınlarında hezimete uğratan Ebu Müslim, ele geçirdiği hazineyi Halife Mansur'a göndermedi. Hem Abdullah bin Ali'den ele geçirdiği hazineyi halifeye göndermemesi, hem de atandığı Şam valiliğini reddederek Horasan'a dönüş yapması, aleyhindeki şüphelerin giderek artmasına yol açtı. Bundan ötürü Ebu Müslim'in düşmanlarının da halifeyi tamamen kışkırtmaları sonucu onu gözden çıkaran halife Ebu Cafer Mansur'un çağrısı üzerine istememesine rağ-

men Irak'a giden Ebu Müslim, kendilerine koca bir hükümdarlık kazandırdığı adamların ihanetine maruz kalarak 755 yılında II. Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur'un buyruğuyla Rumiye kasabası yakınlarında öldürüldü. Ölümü, pek çok başkaldırı ve ayaklanmaya yol açan Ebu Müslim'in yaşamı ve kişiliği halk arasında efsaneleşti.

İslâm tarihinin en başarılı komutanlarından biri olarak kabul gören Ebu Müslim'e, Emevî Devleti'ni yıkıp yerine Abbasî Devleti'ni kurmasından ötürü, "devlet değiştiren" anlamına gelen "nâkıl-üd-devle" ve "devlet kuran" anlamına gelen "sahib-ül-devle" denir. Abbasî Devleti'ni iktidara taşımak amacıyla Emevî ailesinin kalburüstü grupta yer alanlarının tamamını temizleyen Ebu Müslim, sınırlarını güvence altına aldığı Horasan'ın işlerini yoluna koydu. Büyük oranda onarımlara girişti. İslâmiyet'in Orta Asya ülkelerinde politik açıdan üstünlük kazanması ve yayılması O'nun döneminde Çin ordularına karşı 751 yılında zaferle sonuçlanan Talas Savaşı'yla gerçekleşti. Abbasîler tarafından yapılan kışkırtmalar sonucunda kendisine karşı isyana kalkışan iki kumandanını ve Buhara'da isyana kalkışan Şarık bin Şeyh ile kendisine karşı çıkan Süleyman bin Kesil-ül-Huza'yı öldürten Ebu Müslim, Horasan'da yaşayan Arap boylarını, Rebia ve Kuza gibi yerel prenslerin bir kısmını kendisine bağladı. İran'da bulunan tüm Emevî kuruluşlarının en önemlilerini ve orada kendisine asilik yapan Arap asilzadelerini ortadan kaldırdı. Tarihçilerin birçoğu tarafından kan dökücü, acımasız, soğukkanlı ve yiğit olarak vasıflandırılan Ebu Müslim'in öldürülmesi, onun insanüstü bir varlık olduğuna, bir bakıma onun tanrı olduğuna inanan İran Mecusîleri arasında büyük tepkilere yol açtı. Bunlar bir zaman Sindbad adındaki birinin başkanlığında bir araya gelerek Horasan'ın bir kısmını ve Rey ilinin tamamını ele geçirdilerse de Halife Ebu Cafer'in Cumhur bin Murad el İcli adındaki kumandanı tarafından yenilgiye maruz bırakıldılar. Kimilerine göre; eski halk inançlarıyla yeni din inançlarını harmanlamak suretiyle halk yığınlarını arkasından sürüklemeyi başaran Ebu Müslim, tanrılığın kendi mevcudiyetinde göründüğü iddiasında bulunmuştur. El Mukanna adındaki öğrencisi tarafından kurulan mezheplerde, Ebu Müslim'in tanrı şeklinde maddî bir şekil elde ettiğine, "tecessüd"üne inanılır. Sadece İran'da değil, Anadolu'da bilhassa Fütüvvet teşkilâtıyla halk arasında mukaddes olarak tanınan Ebu Müslim, menkıbelerden pek çoğuna konu oldu. Ebu Müslim'in yiğitliklerini, insanüstü davranışlarını, masal haline dönüşmüş yaşamını ele alan öykü ve destan rivayetleri şarkiyyat uzmanlarının ilgisine mazhar oldu, çok uzun çalışmalara, halk bilgisi araştırıları-

na neden oldu.

Asıl adı Abdurrahman'dır. Ebu Müslim künyesi ile tanınmış ve meşhur olmuştur. Emevi Devleti'nin yıkılışı ve Abbasi Devleti'nin kurulması aşamalarında önemli roller üstlenmiştir. Horasan'da bulunduğu sıralarda Emevilere karşı faaliyetler yürütmüş ve isyan hazırlıklarını organize etmiştir. Abbasi Devleti'nin kuruluşundan sonra nüfuzunun giderek artması, devlet yönetiminde etkisinin güçlü hale gelmesi

yönetimi rahatsız etmiş ve ortadan kaldırılmasına karar verilerek, bir görüşme sırasında öldürülmüştür. Risale-i Nur'da; Emevi Devleti'nin yıkılışı, Abbasi Devleti'nin kuruluşuna işaret eden bazı hadis ve ayetlerin tefsiri yapılmaktadır. Bu arada Ebu Müslim'in tahakkümüne işaret edilerek ismi zikredilmektedir (Lem'alar, s. 199). Künyesi Ebu Müslim Abdurrahmanı bin Müslim el-Horasanî şeklindedir.

Abdurrahman, 718 yılında Merv'de doğdu. Çocukluğu ve gençliği Küfe'de geçti. Bu dönemde Küfe, Emevi hanedanına karşı siyasi faaliyetlerin yoğun şekilde yaşandığı bir yer durumunda idi. Bu sebeple, kendisi Emevi aleyhtarı olarak yetişti. Abbasi soyuna mensup ileri gelenler tarafından yakın ilgi gördü. Kendisiyle Küfe'de karşılaşan bu şahıslar zekasına hayran kaldıklarından yakın ilgi gösterip Mekke'de bulunan İmam Muhammed'e ondan söz ettiler.

Ebu Müslim, İmam Muhammed'in yerine geçen oğlu İmam İbrahim'in huzuruna çıkarılarak kendisine takdim edildi. İmam İbrahim kendisine yakın ilgi gösterdi. Bu sıralarda Emevi hanedanına karşı siyasi faaliyetler giderek hız kazanmaktaydı. Bu yakın temastan sonra Ebu Müslim, Horasan'daki Emevi karşıtı faaliyetleri idare etmekle görevlendirildi ve bu amaçla Horasan'a gönderildi. Horasan'ın hilafet merkezine uzak olması ve yönetimin buradaki etkisinin oldukça zayıf olması, muhalefetin gelişip güçlenmesi için verimli bir zemin oluşturmaktaydı. Ayrıca, burada cereyan eden kavimler arası mücadelelerde Emevilerin taraf tutması da kendilerine karşı olan hoşnutsuzluğun artmasına sebep olmaktaydı. Abbasiler de burayı siyasi faaliyetlerinin merkezi olarak kullandılar.

Ebu Müslim, Horasan'da faaliyetlerini sürdürürken kendisi için önemli zorluklardan birisi soyunun kesin olarak bilinmemesi idi. Arap olmamakla birlikte Türk veya Fars kökenli olup olmadığı da kesin olarak bilinmemekteydi. Bu durum da Şiilerin ileri gelenlerinin kendisine şüphe ile bakmalarına ve hemen kabullenmemelerine sebep oldu. Bu durum ile bağlantılı olarak iki kez Merv'den ayrılmak zorunda kaldı. Ancak, daha sonra tekrar buraya döndü. Faaliyetlerini sürdürdü. Ayrı-

ca, İmam İbrahim'in de ondan yana tavır koyması ve Horasan'da lider konumunda olmasını istemesi, karşı tarafı kendisini kabul etmek zorunda bıraktırdı. Böylece devam eden ihtilal hazırlıklarında giderek ön plana çıkmaya başladı.

Ebu Müslim, özellikle 747 yılından itibaren yoğun propaganda faaliyetlerine girişti. Bir çok kimse ile görüştü. Bir taraftan Abbasilerin propagandasını yürütürken, diğer taraftan da isyancıları teşkilatlandırdı. Civarda bulunan yerleşim yerlerini dolaşarak insanlar arasındaki faaliyetlerini sürdürdü. Belli bir aşamadan sonra isyanın ne zaman gerçekleştirileceği ve ne zaman harekete geçileceği yavaş yavaş netleşmeye başladı. Arap olmayan unsurlar Araplara karşı isyan hazırlıklarına girişirken, tehlikeyi fark eden Araplar da hareketlenmeye başladılar. Ancak aralarındaki çekişmeler ve mücadeleler fazla olduğundan bir araya gelmeleri mümkün olmadı. Bu durumun farkında olan Ebu Müslim, bir araya gelmelerini engellediği gibi, birlik olma girişimelerini de etkisiz hale getirdi. Kabileler arasındaki ihtilafı körükleyerek birbirleriyle vuruştırdu.

Horasan'daki gelişmelerden haberdar olan Emeviler, harekete geçip en azından Araplar arasında ittifakı ve birlikte hareket etmelerini sağlamaya çalıştılar. Ancak bir netice alamadılar. Çünkü, harekete geçen Ebu Müslim şehirleri birbiri ardına zapt etmeye ve bölgeye hakim olmaya başladı. Kendileri üzerine gönderilen Emevi birliklerini bozguna uğrattı. Bu yenilgi üzerine Horasan'daki Emevi hakimiyeti hemen hemen tamamen ortadan kalktı. Emevi hakimiyeti burada son bulurken Abbasi hakimiyeti kuruldu. Horasan'a vali olarak tayin edilen Ebu Müslim ise, bozulan düzenin yeniden kurulmasıyla görevlendirildi. Bu arada yakın bölgelerde meydana gelen ayaklanma ve isyan hareketleri Ebu Müslim'in de desteğiyle bastırıldı.

Emevi hanedanının ortadan kalkmasında önemli katkısı olan, Abbasi Devleti'nin kurulmasında ön saflarda yer alan Ebu Müslim giderek güç kazandı. Bölgedeki etkisi ve gücünün giderek artması, Abbasi yönetimini rahatsız etmeye ve kendisinden kuşkulanmalarına sebep oldu. Horasan'da bazı vali ve idareciler vasıtasıyla Ebu Müslim'in gücünü kırma ve isyan çıkarma teşebbüsleri akim kaldı. Ebu Müslim bu tür girişimleri etkisiz hale getirerek isyan teşebbüslerinin önüne geçti. Devlet içindeki itibar ve nüfuzu daha da arttı. Halifenin kardeşi olan Ebu Cafer, bu durumdan büyük rahatsızlık duymaya başladı. Bu şahsın ortadan kalkması gerektiğini, kendisine karşı harekete girişilmesini istediyse de halifeyi ikna edemedi.

Kardeşinin yerine geçip halife olan Ebu Cafer, halifeliğinin ilk yıllarında büyük sıkıntı yaşadı. Amcasının hilafete geçme teşebbüsü Ebu Müslim'in de yardımıyla etkisiz hale getirildi. Halifenin amcasının kuvvetleriyle yapılan savaşın kazanılmasından sonra, söz konusu şahıs kaçmak zorunda kaldı. Hazine ve malları Ebu Müslim'in eline geçti. Bu gelişme Ebu Müslim'in gücünü daha da arttırırken, halifenin de rahatsızlığını arttırdı. Çünkü, bir komutanın gereğinden fazla güce ulaşması, idarenin üzerinde büyük baskıların oluşmasına sebep olmakta, ileride meydana gelecek kargaşa için önemli bir zemin teşkil etmekteydi. Eline geçirdiği hazineleri merkeze yollaması istendi. Ebu Müslim bu teklifi reddetti. Birkaç menfi gelişmeden sonra Ebu Müslim, ikna edilerek Halifenin huzuruna çıkarıldı. Huzura çıkarılmadan önce, Ebu Cafer ve devletin ileri gelenleri karşılamada hazır bulundu. Daha sonra, Ebu Cafer ile bir görüşme yaptı. Bu esnada saraya önceden yerleştirilen adamlar üzerine salınarak öldürüldü (755).

Ebu Müslim, kısa bir ömür yaşamasına rağmen, İslam tarihinin önemli şahsiyetleri arasında yer aldı. Kısa boylu, geniş alınlı ve esmer tenli bir fiziki yapıya sahipti. Soğuk kanlılığı, acımasızlığı, ketumluğu, akıllı ve ileri görüşlülüğü ile tanındı. Arapça ve Farsça dillerini iyi konuşabilen ve iyi bir eğitimden geçen birisiydi. Siyasi ve askeri faaliyetlerinin yanında Horasan'ın imarı ve kalkınmasında da müspet etkisi oldu. Soyu ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Arap olmadığı bilinmekle birlikte Türk veya Fars kökenli olma durumu kesin olarak bilinmemektedir.

Risâle-i Nur'da, Ebu Müslim'in ismi, Hac Suresi 47. âyetinin tefsiri ve bu âyetin işaret ettiği hadiselerle ilgili açıklamaların yer aldığı kısımda zikredilmektedir (Lem'alar, s. 199). Burada bazı gaybi işaretlere temas edilmekte, Peygamber Efendimiz'in (a.s.m), "Eğer ümmetim istikamet üzere giderse, ona tam bir gün vardır. Aksi halde ancak yarım gündür" meâlindeki hadis-i şerif, ihtiva ettiği mânâ, buradaki gün tabiri ve Kur'ân âyetinde (Hac, 47) geçen Rabbin katındaki gün (bin yıla eşit) ile dünyevî gün arasındaki münasebet izah edilerek bazı açıklamalarda bulunulmaktadır. Bu hadis ve ayetin işaret ettiği bazı olaylardan örnekler verilmektedir.

Hadiste, hükümet-i Arabiye'nin beş yüz sene yaşayacağı ifadesi yer alırken, Emevi ve Abbasi idaresinin beş yüzden fazla yaşadığı hatırlatılmaktadır. Bilindiği gibi bu iki dönem altı yüz yıla yakın sürmüştür. Bediüzzaman, bu fazlalığı yorumlarken; Yezid, Velid, Haccac'ın zulümleri ve Ebu Müslim-i Horasanî'nin tahakkümü ile geçen sürele-

rin Arap idaresi için fetret devri olduğunu, bu süreler düşüldüğü takdirde geriye beş yüz senenin kaldığını ifade etmektedir.

b-) Ebu Müslimnâme "Kıssa-i Ebu Müslim"

Destanların kültür tarihimizde çok önemli bir yeri vardır. Onlar; edebî bir tür olmakla birlikte, tarihin kırık dökük aynalarıdır. Konuları, çoğunlukla tarihî gerçeklere dayanmaktadır. Geçmiş zaman içerisinde yaşanmış olaylar ve yaşamış kahramanlar hakkındaki bilgileri, hiç değilse ana hatlarıyla, öğrenmemizi sağlamaktadırlar.

Ebâ Müslim-nâme, Türk Destanları içerisinde Müseyyeb-nâme'den sonraki ve Battal-nâme'nen önceki halkayı oluşturmaktadır.

Ebâ Müslim-nâme, Ebâ Müslim Horasanî'nin çevresinde gelişen olaylara dayanır. Onun çocukluk ve gençlik yıllarını, gösterdiği kahramanlıkları, yaşadığı dönemde geçen bazı olayları içerir. Özet olarak Hazret-i Ali ile Muaviye taraftarları arasındaki mücadeleleri ve Abbasîlerin zaferlerini anlatır.

İlk kez kim tarafından ve ne zaman yazıldığı bilinmeyenler arasındadır. Kaynaklar, Ebâ Müslim-nâme'nin, Ebû Tahir-i Tusî (Tarsusî) tarafından yazıldığını veya başka bir dilden tercüme edildiğini söylemektedir.

Ebâ Müslim-nâme, Türk muhayyilesi ile derinleşmiş ve renk almış, Türk zekası ile zenginleşmiştir. Destan, Türk milletinin kendi eseri olmuştur.

Ebâ Müslim-nâme'nin tam metni, şimdiye kadar ortaya konulmamıştır. Metin ortaya konulamadığı için tam olarak neleri içerdiği, kaç cilt olduğu bilinememektedir. Bütün bunlar, Türk kültürü ve Türk edebiyatı için büyük bir talihsizlik olsa gerektir.

Bu çalışma, Ali Ferdî bin Mustafa el-Kayseri tarafından H.1290'da manzum olarak istinsah edilen Süleymaniye Kütüphanesi nüshasının I. cildi esas alınarak hazırlanmıştır. Nüsha 159 varaktır.

Ebu Müslim el-Horasanî'nin tarihsel şahsiyeti, menkıbe haline gelmiş hayatı ve gerçekleştirdiği savaşlar kapsamında XII. yüzyılda meydana gelmiş olağanüstü olaylarla bezenmiş destansı halk hikâyesi.

İran'da ve Anadolu'da büyük bir üne kavuşan ve yaşadığı dönemde dahi kendisine ilahî vasıflar yakıştırılan Ebu Müslim ile ilgili efsânelerin meydana gelmesi ve bunların kitaplar halinde bir araya getirilmesi XII. yüzyıla değin ulaşır. Aslı Farsça olan "Ebu Müslimnâme"nin Türkçe'ye hangi tarihte çevrildiği hakkında kesin bilgi yoktur. Çevirilerin en ünlü ve en eski olanı Ebu Tahir Tusi tarafından yapılmış olanıdır. Anadolu

Alevileri, Ahiler, fütüvvet ocakları, Yeniçeriler arasında ve kahvehanelerde oldukça fazla okunan daha başka bazı çevirilerin de bulunduğu bilinen Müslimnâme'nin odak noktasını Hz. Ali taraftarlarıyla Muaviye taraftarları arasında meydana gelen savaşımlar ve savaşlar oluşturur. Ebu Müslim'in yaşamından parçalar, çocukları, Abbasilerin elde ettiği utkular, Hint Söylenceleri, Binbir Gece Masalları, Kitab-ı Mukaddes, İran ve Türk destanları benzeri kaynaklardan gerçekleştirilen ilaveler, sayısı 30'un üzerinde ciltte bir araya getirilmiştir. Kuruluş, kahramanların vasıfları ve ele alınan klasik örgüler açısından halk arasında yoğun bir ilgiyle karşılanan "Hamzanâme", "Battalnâme", "Danişmendnâme" ve "Saltuknâme" benzeri destansı eserlerle "Ebu Müslimnâme"nin pekçok müşterek noktaları bulunmaktadır. Türkçe nüshalarında kimi zaman Arapça ve Farsça sözcük ve tamlamaların yer alımış olmasına rağmen genel olarak halk tarafından anlaşılabilecek bir dille kaleme alınmıştır.

"Ebu Müslimnâme"nin, Ebu Tahir Tusi tarafından Farsça kaleme alınan eserinden aktarıldığı tahmin edilir. Doğu Türkçesi'yle kaleme alınan nüshaları da bulunmaktadır. Bunlara göre, ("sahibi dava" adıyla da anılan) Ebu Müslim'e gecenin birinde düşünde Peygamber başına taç takar, sırtına mintan giydirir, beline de kuşak sarar. Emevilerden, katlederek yaşamlarına son verdikleri aile bireylerinin intikamını almasını söyler. Bunun üzerine Ebu Müslim, silahının bulunmadığını ve onları nasıl öldüreceğini sorunca Peygamber, henüz insanoğlu tarafından görülmeyen bir balta gösterdi; Ebu Müslim başını kaldırdığında balta Cebrail'in elinde parıldamaktadır. Uyandığı zaman, düşünde Peygamber tarafından kendisine gösterilen baltanın kâğıda çizilmiş resmini elinde bulur. Ebu Müslim, hemen demirci Ahi Hurdek'e gider ve kendisine resmini gösterdiği balta gibi bir balta yapmasını ister. Balta için 40 batman demir gerektiğini söyleyen demirci, bir hafta sonra yedi kişi tarafından yerinden kaldırılamayan "Teber" adındaki baltayı yapıp Ebu Müslim'e teslim eder. Ebu Müslim de bu balta ile Peygamber'in aile bireylerine yapılanların intikamını alır. Bu öykü pekçok söylence ile varsıl hale getirilerek çok okunan bir halk kitabı şekline dönüşür.

Demirci Ahi Hurdek tarafından yapılarak Ebu Müslim'e verilen "Teber" adlı balta da başlı başına bir örgedir. Kendisine büyük kolaylıklar sağlayan bu baltasından ötürü adı, kendisi hakkında kaleme alınmış öykülerin bazılarında "Ebu Müslim Teberdâr-ı Merv"i olarak geçer.

Hz. Ali taraftarı olması, Kerbelâ ağlatısının intikamını alması amacıyla Emevilere karşı savaşmış olması, Anadolu'da batınî inançlı

insanlar arasında destan kahramanı hüviyetiyle anılmasına neden oldu.

XII. yüzyıl sonrasında "Hamzanâme", "Danişmendnâme", "Battalnâme" ve "Saltuknâme" gibi İslâmî ideolojinin hâkimiyet sağladığı, kahramanlarının isimleri ve menkıbeleri etrafında meydana gelen destansı öykülerle bir arada okunup anlatılan "Ebu Müslimnâme", manzum olarak ele alan Hafız Ferdî tarafından 1873–1881 yıllarında "Kitab-ı Ebu Müslim" adı altında 2 cilt halinde bastırıldı. Hafız Ferdî tarafından bastırılan bu yapıt ile 1909 yılında Çelebizade Mehmed Efendi tarafından yazılarak bastırılan "Hazâ Kitab-ı Ebâ Müslim" adlı yapıt, basılmış en eski nüshalardır. Muharrem Zeki Korgunal tarafından 1934 yılında 25 kitap halinde bastırılan "Ebâ Müslimî Horasanî", yeni harflerle yapılmış baskıların ilkidir.

BATTAL GAZİ VE "BATTALNÂME"

a-) Seyyid Battal Gazi'nin Yaşamı

Arapların ve Türklerin destansı halk öykülerinin kahramanı olan Battal Gazi, Emeviler tarafından Bizanslılara karşı VIII. yüzyılda gerçekleştirilen savaşlar sırasında ün yapan Arap komutandır. Güvenilir kaynaklara göre asıl adı, "Abdullah" olan ve "kahraman" anlamına gelen "Battal" lâkabıyla anılan bu kahraman, Türkler arasında "Battal Gazi", "Seyyid Battal" ve "Seyyid Battal Gazi" gibi unvanlarla nam salmıştır. Tarihsel kişiliğinin dile getirildiği Arap tarihlerinde anlatılanlara bakılırsa babasının adı Ömer ya da Âmr olan Battal Gazi, kimi kaynaklarda yazıldığına göre Arap kökenli olmayıp Emevilerin azatlı kölesidir. Adı, Arap kaynaklarında "Abdullah", Türk kaynaklarında "Cafer" olarak geçen Battal Gazi, kaynakların bazılarına göre "Antiokheia" (Antakya), bazılarına göre ise "Dımışk" (Şam) doğumludur.

685–705 tarihleri arasında tahtta hüküm sürmüş Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervan tarafından 685 yılından 705 yılına kadar vali olarak atandığı Misis (günümüzde Ceyhan'a bağlı Yakapınar) kentinde kaldı. Meslenıe komutasında bulunan Arap ordusu tarafından 717/718 yıllarında gerçekleştirilen Bizans (İstanbul) kuşatmasına ve 717–740 tarhleri arasında Emevi ordularınca Bizans'a karşı düzenlenen seferlerin tamamına iştirak eden Battal Gazi'nin Bizans kuşatması sırasında İstanbul'a girerek Ayasofya'yı ziyaret ettiği, oradan bir haç aldığı ve Bizans prensesini kaçırdığı söylenen rivayetler arasındadır.

Hacca gittiği 740 tarihinde Bizans ordusuyla Eskişehir yakınlarında eskiden Akronion denilen yerde gerçekleştirilen büyük savaş sırasında yaşamını yitirdi. Günümüzde kendi adıyla anılan Eskişehir'in Seyitgazi ilçesinde bulunan türbesi bugün önemli bir ziyaret yeridir.

Arap ve Türk destanlarının kahramanı olan ve Bizanslılar arasında da büyük bir üne kavuşan Battal Gazi'ye ilişkin iki büyük destan vardır. Birincisi Arapça ile kaleme alınan "Zâtü'l-Himme" olan destanın ikincisi de Türkçe kaleme alınan "Battalnâme"dir. Battalnâmelerin ilkinin Danişmendlilerin eğemenliğinde bulunan Malatya civarında kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Konusu her ne kadar Bizanslılarla gerçekleştirilen savaşlar olsa da olayların meydana geldiği yüzyıl farklıdır.

Battal Gazi hakkında anlatılan birçok öykünün tamamında gerçek olaylarla hayal ürünü olan olaylar arasında ayırtedilemeyecek kadar benzerlikler bulunmaktadır. Hangisinin gerçek, hangisinin hayal ürünü olduğunu anlamak oldukça güçtür. Osmanlı kaynaklarında, Battal

Gazi'nin tarihsel kişiliğinden ziyade masalsı kişiliği ön plana çıkarılmıştır. Destansı halk öykülerinde ise, Battal Gazi tamamen tarihsel kişiliğinden uzaklaştırılmış durumdadır.

b-) Battalnâme

Battalnâme, VIII. yüzyılda meydana gelen Emevi-Bizans savaşlarında gösterdiği üstün başarılarla büyük üne kavuşan Battal Gazi'nin menkıbe haline dönüşmüş yaşamı üzerine inşa edilmiş destansı halk hikâyesidir.

Konusunu, Emevilerden itibaren Selçuklular dönemini de içine alacak şekilde Bizanslılarla gerçekleştirilen savaşlar ve kuşatmalar meydana getirir. Bahse konu olan tarihî olaylar, masal ve efsânelerle bir araya getirilerek Battalnâme'de destansal bir vasıf kazanır.

Eserde, Battal Gazi'nin tarihî şahsiyeti etrafında kümelenmiş menkıbelerle birlikte, başka bazı kişilere ait olan kahramanlıkların Battal Gazi'ye maledilmesi ve hikâyeyi ilk kuran kişinin düşsel yardımıyla meydana gelen ve neticede gerçek olan tarihten gittikçe uzaklaşan maceralar dile getirilir.

Daha yaşamını yitirmeden önce kendisine ilişkin menkıbelerin halk arasında yaygınlık kazandığı Battal Gazi'nin adı etrafında biri Arapça Zâtü'l- Himme (halk ağzında Zelhimme), öteki Türkçe Battalnâme olmak üzere meydana getirilmiş iki halk hikâyesi bulunmaktadır.

Henüz yaşadığı döneminde halk arasında kendisiyle ilgili yaygın hale gelen menkıbeler, daha sonraki dönemlerde adı belli olmayan bir yazar tarafından bir araya getirilmiş, Haçlı Seferleri sırasında meydana gelen başka bazı menkıbelerin de eklenmesiyle Zâtü'l-Himme (veya Zelhimme) adındaki Arap halk hikâyesi ortaya çıkmıştır. Birinci bölümünde kendisine ilişkin menkıbelerin, Mesleme bin Abdülmelik adındaki Başkomutan'ın Sahsah adlı arkadaşı tarafından yaşanıldığı gibi gösterildiği Zâtü'l-Himme'de Battal Gazi, ancak ikinci bölümde ortaya çıkar. Zelhimme'de, VIII. yüzyılda Emeviler döneminde yaşanan olaylar bağlamından çıkarılıp alınan Battal Gazi maceraları, IX. Yüzyılda Abbasiler ve Malatya emirleri devrinde meydana gelen olaylar bağlamına girdirilmiştir. IX. Yüzyılda vukubulan İslâm-Bizans münasebetleriyle muhtelif menkıbe, söylence, masal konu ve örgelerinin yanyana getirilmesi neticesinde oluşan öykünün, ana hatlarıyla XI. yy.da meydana getirildiği, XII. yy'.da da son şeklini aldığı tahmin edilmektedir. Bundan başka Hristiyanlarla Müslümanlar arasında meydana gelen savaşları ele alıp işleyen "Digenis Akritas" adındaki Bizans halk

hikâyesinin de "Battalnâme" ve "Zâtü'l-Himme" ile benzer tarafları bulunmaktadır.

XI. yüzyıl sonlarıyla XII. yüzyıl başlarında kaleme alındığı tahmin edilen Türkçe Battalnâme'de yer alan olaylar da, tıpkı Zelhimme'de olduğu üzere Malatya ve civarında yaşanan olaylar üzerinde kurgulanmıştır. VIII. yüzyılda Araplarla Bizanslılar arasında meydana gelen savaşları, IX. Yüzyılda Malatya'da kurulan Arap Emirliği ile Bizans orduları arasında meydana gelen savaşları, X. ve XI. yüzyılda meydana geler tarihî bazı olayları da kapsayan ve bunları Battal Gazi'ye maleden Battalnâme, İslâmiyetin Anadolu'da yayılışına ilişkin enteresan izler taşımaktadır. Battal Gazi'nin, Malatya Arap Emiri Ömer'in kızıyla evlenmesi, 1124 yılında Malatya'ya yerleşecek olan atası bir Türkmen beyi ile Battal Gazi'nin kız kardeşinin evlenmeleri vb. dile getirilen olaylar arasında yer almaktadır. Yaklaşık 300-400 yıllık tarihî olayların izlerini üzerinde barındıran maceralar serisine, Zelhimme'de olduğu üzere birçok düşsel menkıbe ve masal unsuru da eklenmiştir.

Battalnâme ile Zelhimme arasında konu benzerlikleri bulunmasına rağmen Battalnâme'nin bu eserin doğrudan çevirisi veya adaptesi olmadığı adı geçen her iki metnin mukayese edilmesinden ortaya çıkmıştır. Yapısı ve anlatım tarzı açısından destansı halk öyküleriyle benzerlikler arzetmeyen Battalnâme'nin Zelhimme gibi bir Arap öyküsünden Türkçe'ye tercüme edilmiş veya öyle bir öykü numune alınmak suretiyle kaleme alındığı tahmin edilmektedir.

Düzyazı "Battalnâme"nin başında, IV. Halife Hz. Ali'nin çocuklarının başlarından geçenlerin dile getirilmesi ve daha sonra yer alan bir bölümünde Battal Gazi'nin Hariciler'e karşı yürütmüş olduğu mücadeleler, Battal Gazi'nin, Anadolu'da Aleviler tarafından sevilmesine neden olmuş ve Alevi şairlerin bazıları Battal Gazi üzerine uzun şiirler kaleme almışlardır.

Muhammed Peygamber, tükürüğünü, hikâyede dile getirildiği şekliyle üstün vasıflara sahip olan ve aynı zamanda zeki, bilgi sahibi, güçlü ve usta bir savaşçı olan Battal Gazi'ye ulaştırılması amacıyla Abdülvehhab Gazi adındaki bayraktarına emanet bırakmış. Abdülvehhab Gazi, Muhammed Peygamber tarafından emanet olarak kendisine bırakılan tükürüğü. uzun yıllar sakladıktan sonra Battal Gazi'ye teslim etmiş. Bu şekilde her dili konuşabilen ve üstün yetenekler elde eden Battal Gazi, keşiş kisvesine bürünerek Hristiyanlar arasında rahat bir biçimde dolaşırmış.

İslâmiyetin yayılması için büyük savaşım veren Battal Gazi'ye,

Muhammed Peygamber'in tükürüğünün yanı sıra İran mitolojisinin ünlü kahramanlarından Dahhak, Zaloğlu Rüstem ve Hz. Hamza'nın silahları da kendisine ulaştırılmıştır. Battal Gazi'nin, hakkında,"âb-ı hayat"tan içtiği için ölümsüzleştiği efsâne haline gelen "Div-zâde Âşkar" adındaki atı da, Hz. Hamza'dan kendisine intikal etmiştir.

Battalnâme'de ve günümüzde Anadolu insanı arasında dilden dile dolaşan menkıbelerde, XII. yüzyılda Malatya civarında da hüküm süren Danişmendlilerin sınır boylarında meydana gelen savaşlar sırasında inanılmaz kahramanlıklara imza atan Battal Gazi, bir kahraman şeklinde tasvir edilir.

Battalnâme'nin nesir ve nazım olmak suretiyle pekçok yazması mevcuttur. 1436–1437 tarihli nesir metin, bu yazmaların en eskisidir. Battalnâme'nin, bilinen tek manzum şekli ise 1785 tarihinde yaşamını yitiren Darendeli Kâtipzade Bakayî adındaki XVIII. yüzyıl divan şairi tarafından yazılmış olanıdır. 7000 beyitten meydana gelen bu eser 1769–1770 tarihinde kaleme alınmıştır. Battalnâme, "Menakıb-ı Gazavat-ı Sultan Seyyib Battal Gazi" (1870, 6 cilt; yb. Seyyid Battal Gazi, 1966–70, 6 kitap, yay. Haz. M. Faruk Gürtunca) adı altında basılmıştır. Hasan Köksal'ın da konuya ilişkin 1984 yılında basımı gerçekleşmiş "Battalnamelerde Tip ve Motif Yapısı" adında bir incelemesi bulunmaktadır.

İSKENDER VE "İSKENDERNÂME"

a-) İskender'in Yaşamı

M.Ö. 356–323 yılları arasında yaşayan İskender-i Zülkarneyn ya da bilinen adıyla Büyük İskender, M.Ö. 336–323 tarihleri arasında taht-ta hükünı sürmüş Makedonya kralıdır. Kısacık ömrüne büyük başarı-lar sığdıran İskender, Philippos II ile Olympias'ın oğludur. M.Ö. 343 yılında bilim, coğrafya, tarih sahalarında sahip olduğu geniş bilgileri-nin bir kısmını kendisine nakleden hocası Aristotales, İskender'e siya-sete ilişkin düşüncelerini benimsetmede başarılı olamadı. Savaş sanatı-nı, Traklar ve İllyrialılara karşı gerçekleştiren seferler sırasında öğrenen İskender, ilk olarak babasının Yunanlılara karşı M.Ö. 338 yılında yaptı-ğı "Khaironeia Savaşı"na iştirak etti.

Babasının M.Ö. 336 yılında ölmesi sırasında kendisinin, babasının yerine tahta çıkışına engel olabilecek herkesi yoketti ve M.Ö. 335 yı-lında kendisini Korinthos Birliği Meslisi'nde Hellenlerin Strategos (as-keri ve sivil yönetimin başı)'ı olarak tayin ettirdi. Makedonya'nın ku-zeyinde yaşayan ve Hellen olmayan toplulukları hâkimiyetine alıp bir-kaç Yunan sitesinde meydana gelen ayaklanmayı bastıran (bu bastırma sırasında Thebai yerle bir edildi) İskender, babası tarafından düşünü-len Asya'yı ele geçirme tasarılarını tekrar gündeme getirmeye başladı.

Makedonya'yı, M.Ö. 397- M.Ö. 319 tarihleri arasında yaşayan ve hem babasının, hem de kendisinin yardımcısı olan Makedonyalı önder Antipatros'a emanet ettikten sonra 37 000 asker ve Lakedaimon dışında kalan Yunan sitelerinin tamamından topladığı birliklerle birlikte M.Ö. 334 yılının ilkbaharında Çanakkale Boğazı'nı aşan İskender, aynı yılın haziranında Granikos (Biga Çayı) Zaferi'ni elde etmesinin sonrasında Küçük Asya'nın hâkimi durumuna geldi. İonia ile İran arasında önemli bir merkez konumunda olan Gordion'da "Gordion düğümü"nü bir kılıç darbesiyle çözmek suretiyle dünyanın tamamının hâkimi olma yoiun-daki iddiasını net bir şekilde açıkladı. Torosları aşarak Kilikia'ya giren İskender, Issos Ovası (Dörtyol'un K.batısında)'nda karşılaştığı "Koda-man" lâkaplı Dara III'ün kalabalık ordusunu hezimete uğrattı. Böyle-ce Ahemeni hükümdarının ordugâhı ve ailesi İskender'in eline geçti.

Barışın her türlüsünü reddeden İskender, Doğu Akdeniz'i çembere alma planını sistematik bir şekilde yürüterek Tir ve Gazze kuşatmala-rıyla Suriye kıyılarını egemenliğine aldı. Kudüs'ü fethetmesinin ardın-dan Mısır'a girerek Libya Çölü'ne doğru ilerleyip Amon Vahası'na ula-şan İskender, burada kendini Yunan Baştanrısı Zeus'un oğlu olarak ilan

ettirdi. Buradan geriye doğru dönüş yaparak Nil Deltesı'nın batı ucunda bulunan ve doğal güzellikleriyle bezeli bir yerde olan ve sonradan Helenistik Dönemı'in en önemli kenti konumuna gelen İskenderiye'yi kurdu.

M.Ö. 331 yılının ilkbaharında Fırat ve Dicle nehirlerini aşarak vardığı Gaugamela Ovası'nda Kodaman lâkaplı Ahemeni hükümdarı Dara III'ün son ordusuyla yüz yüze geldi. Burada karşılaşan iki ordu arasında Arbeles'te vuku bulan savaş, Ahemeniler sülalesinin sonu oldu. Bu savaşın ardından başkentlerin tamamı kapılarını Eski Yunan'a açarken, yaklaşık aynı tarihte Babil, Sus ve Ekbatana (Hemadan) şehirlerini işgal ettiren İskender'in kendisi de Persepolis (Parsa)'e girdi. Media ve Baktria'da Makedonyalılar tarafından kovalanan Kodaman lâkaplı son Ahemeni kralı Dara III, M.Ö. 330 yılında ele geçirilerek öldürüldü.

Bunun ardından güç iklim, tabiat ve insan (hürriyetlerine zaafıyla bilinen soylular ve bağımsız kabileler) şartlarına karşın Doğu illerine hâkimiyetini kabul ettirmek, İskender için yapılması gereken tek işti. Savaşta yara alan askerlerini, yol devamınca inşa edilen pekçok İskenderiye kentinde bıraka bıraka ilerlemeye devam eden ordu kuvvetten düşmüş ve eski gürlüğünü yitirmişti. İskender, M.Ö. 326 yılında günümüzdeki adı Bias olan Hyphasis kentine varmasının ardından Doğu yürüyüşüne son noktayı koymak zorunda kaldı. İsyana kalkışan askerlerinin talebi doğrultusunda İndus Nehiri'ne doğru inerek Karmania ve Gedrosia çölleri üzerinden Babil yolunu koyuldu. Komutanlarından Nearkhos adlı olanı ise bu süreç içinde Hint Okyanusu kıyıları ile Basra Körfezi'nde keşif gezileri gerçekleştiriyordu. İşte tam bu sırada otuz üç yaşında Doğu dünyasının hâkimi olan İskender, M.Ö. 13 Haziran 323 tarihinde aniden yaşamını yitirdi (Doğu yazınında kendisi hakkında öyküler kaleme alan yazarlar, onun "âb-ı hayat" denilen ölmezlik suyunu elde etmek amacıyla Hızır'la birlikte "Zulumat" adı verilen "Karanlıklar Ülkesi"ne yaptığı gezi sırasında kaybolduğunu iddia ederler).

Mutlakiyetçi bir kral olan İskender, kendisine karşı olmak amacında olan soylu Makedonyalıları ortadan kaldırmakta bir an bile tereddüt etmedi. Hâkimiyetine son verdiği Ahemenilerin anânelerini benimseyerek Doğulu büyük ailelere dayanma çabası içine girdi; karma bir ulus ortaya çıkararak (Sus kenti evlenmeleri) Hellen olan ve olmayan topluluklardan karma bir ordu inşa ederek, Makedonya'nın özgürlükçü anânelerini değiştirebileceğini ve dünya hakimiyeti planlarını başarıyla yerine getirebileceğini zannediyordu. İskender'in yerine tahta oturanlar, onun yeni topraklar edinme hırsını bir kenara bıraktılar ve

onun siyasetinde güttüğü, yerel halktan tarafa görünen herşeyi dışlama yolunu seçtiler: Doğu'yu birer işgalci ruhuyla sömürüp kanını emmeye başladılar.

Eski Yunan mitolojisinde adından sıkça söz edilen ünlü kahraman Akhilleus'a bir nazire olan kısa, ama şan dolu yaşamıyla Yunan kahramanlık ülküsüne kişilik kazandıran İskender'in tabii olarak düzmece âleminde kendisine has bir yeri bulunmaktadır. Kurmaca, M.Ö. 360–327 tarihleri arasında yaşayan Yunanlı tarihçi Kallisthenes'in Büyük İskender ile ilgili tarihinden itibaren, bilinmezlik ve ulaşılmazlığa gönül vermiş bir kişi konumuna sokulan büyük fatih, bu vasfını Orta Çağ'da da koruma başarısını gösterdi (Lambert le Tort ile Alexandre de Paris'in "Roman d'Alexandre"ı). Buna karşılık Albéric de Briançom veya Gautier de Lille ("Alexandreis") adlı yapıtında onu bir saray şövalyesi numunesi şekline dönüştürmeyi uygun buldular. 1639- 1699 tarihleri arasında yaşayan Fransız trajedi yazarı Jean Racine'nin 1665 yılında yazdığı "Alexandre le Grand" adlı yapıtında onu Versailles'in medeni hükümdarının bir öncüsü şeklinde kabul etti. İspanyolların "Libro de Alexandre" veya Almanların "Lamprecht'in Alexanderlied" adlı yapıtlarına göre salt olana erişme çabası içinde bulunan bir maceraperest olan İskender, Doğu Arap âlemi için Kuran'ın "çift boynuzlu" kahramanı "Zülkarneyn", 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan "Şehnâme" ve 1150–1214 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Genceli Nizamî tarafından kaleme alınan "İskendernâme" adındaki yapıtların başkahramanı olduktan sonra 1414–1492 tarihleri arasında yaşayan İranlı şair, sufi ve dilbilgini Camî (Molla ya da Mevlâna Nureddin Abdurrahman bin Nizameddin) tarafından ele alınan "Hirednâme-i İskenderi" (İskender'in Akıl Kitabı) adlı yapıtında gizemli bir hacıya dönüşür.

Doğu'da elde ettiği büyük şan neticesinde İskender'in ismi etrafında muhtelif efsâneler meydana gelcli. Kuran'da adından söz edilen İskender'in, Nuh'un Sâm adlı oğlunun neslinden gelme olduğu, Kâbe'nin inşası sırasında İbrahim Peygamber'le görüştüğü, Yecüc ile Mecüc kavminin saldırılarına karşı koymak amacıyla iki dağın arasına "Sedd-i İskender"i inşa ettirdiği, Zülkarneyn (iki boynuzlu) adıyla anıldığı, "âb-ı hayat" denilen ölmezlik suyunu elde etmek için "Zulumat" denilen Karanlıklar Ülkesi'ne Hızır'la birlikte bir yolculuk gerçekleştirdiği ve Peygamber veya evliya olduğu dile getirilir. Bu kahramana ilişkin söylenceler, İskender-i Rûmî veya İskender-i Yunanî adıyla anılan İmparator İskender hakkında söylenenlerle karışmıştır.

İskender'in, Kodaman lâkabıyla bilinen Pers kralı Dara III'ü mağlup etmesi, kızıyla evlenmesi, hocası Aristotales'in desteğiyle "Ayine-i İskender"i inşa etmesi, başında bulunan "tolga"dan ötürü "Zülkarneyn" adıyla yadedilmesi, Divan edebiyatında ele alınıp işlenmiştir. Kendisine ilişkin söylenceler "İskendernâme" adı verilen mesnevilerde işlenmiştir.

b-) İskendernâme

XIV. yüzyılda yaşayan Ahmedî tarafından kaleme alınan "İskendernâme", Makedonya kralı İskender'in yaşamını ve savaşlarını işleyen mesnevidir. Yapıt, 1389/1390 yıllarında Germiyan hükümdarı Süleyman Şah'a arz edilmek üzere yazılmış, ancak onun ölümünün ardından Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'ye sunulmuştur. İskender'in efsanevî yaşamının yanı sıra din, tasavvuf, ahlâk, felsefe, tarih, coğrafya, tıp vb. konular hakkında da geniş bilgilere yer verilmiştir.

İskender'in yaşamına Doğu'da ve bilhassa İran'da büyük önem verilmiştir. Edebî benzetmelerde İslam padişahları büyüklük açısından genel olarak İskender'le mukayese edilmelerinden ötürü büyük öneme haiz olan İskender, bir edebî konu haline gelmiş ve ilkin İran'da kendisinin tarihsel kişiliğine yön veren ve onu efsanevî İran hanedanlarından olan Keyanilerden biri olarak gösteren Firdevsî (Şehnâme) ve Genceli Nizamî (Şerefnâme, İkbalnâme) gibi İran şairleri tarafından yer verilen "Sedd-i İskender" denilen "Çin Seddi"ni inşa etmesi, Hızır ile birlikte "Bengisu" veya "Ab-ı Hayat" denilen ölmezlik suyunu aramaya gitmesi vb. efsâneler, bazen değişikliğe maruz bırakılarak nakledilir. Adından bahsedilen olayların, kişilerin, varlıkların birer sembol olduğu vurgusu yapılarak dile getirilenlerden kıssalar çıkarılır. Örneğin, Yecüc-Mecüc kavminin saldırılarının önüne geçilmesi amacıyla inşa edilen "Çin Seddi", kösnü ve öfkeye karşı Tanrı'ya berdoğup ona kulluk etmenin sembolüdür.

Konuyu, Firdevsî ve Genceli Nizamî gibi İranlı şairlerden alan Ahmedî, İskender hakkında söylenegelen bazı başka rivayetlerden de yararlanmak ve ansiklopedik kültürünü ortaya koymak suretiyle pek çok ulamalar yapmıştır. Çok sık bir şekilde Kuran ve hadislere işaret etmiş, geometri, yıldız bilgisi ve tbba ilişkin bilgiler vermek suretiyle düşünceleri ileri sürmüştür. Ahmedî, 10 000 beyitten oluşan "İskendernâme"nin arka kısmına bir de manzum tarih bölümünü ulamıştır. Bunun Osmanlı tarihiyle ilgili bölümü büyük önem taşır. İlk Os-

manlı Vekayinamesi olarak kabul görür.

İskender`in kendinden evvel gelen ve ondan daha sonra gelecek olan hükümdarları sorması üzerine hocası Aristotales, kısa dünya tarihini, mesnevinin kendisine takdim edildiği Şehzade Süleyman Çelebi dönemine değin Osmanlı tarihini dile getirir. Burada, bunun yanı sıra İslâmiyet'in ilk dönemiyle Emevi, Abbasi, İlhanlı ve Osmanlı tarihleri de konu edilmiştir. "Dastan-ı Tevarih-i Mülûk-i Âli Osman" (Osmanoğlu Hükümdarlarının Tarihlerinin Destanı) başlığı taşıyan bölümde Ertuğrul Gazi, Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murat, I. Bayezid ve Emir Süleyman'dan, bunların dönemlerinden, şashsiyetlerinden ve başardıkları işlerden bahsedilir. İlk Osmanlı Vekayinamesi olarak kabul gören bu bölüm, 1939 yılında ayrıca basılmıştır. Bu bölüm, Ahmedî'den sonra kaleme alınan Osmanlı tarihlerine kaynaklık etmiştir. Bazen oldukça sade dili ve ifadesi, Türkçe sözcük ve deyimlerin kullanılmış olması açısından önem arz eden İskendernâme'nin 75'in üzerinde yazmasını belirleyen Dr. İ.Ünver, 1444 tarihli bir yazmanın (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Ty.921) tıpkıbasımını 1983 yılında yayımladı.

İskendernâme, ünlü Türk Divan edebiyatı şairi Ahmedî tarafından kaleme alınmış bir mesnevidir.Klasik edebiyatta Ayine-i İskender olarak anılır. 1390 yılında yazılan mesnevi I. Beyazıt'ın oğlu Emir Süleyman'a sunulmuştur. Adından da anlaşılabileceği gibi eser Büyük İskender'in hayatını konu alır. Fakat, çoğu araştırmacıya göre, eserin amacı ismi geçen kişinin hayatını anlatmaktan çok bu hayatı bir çerçeve-hikâye olarak kullanıp birçok farklı bilim dalına dair çeşitli bilgiler vermektir. Nitekim eserde konu edinilen İskender'in yaşam öyküsü ile İskender'in gerçek yaşam öyküsü arasında büyük farklılıklar bulunur. Nizami'nin 2500 beyitlik İskendernâme'sinin bazı kısımları tercüme edilerek esere dahil edilmiştir. Ahmedî bu mesnevide 3 farklı şahsiyete 3 sembol yüklemiştir; Aristo aklı,İskender ruhu,İskender'in savaştığı Dara nefsi temsil eder.Ahmedî, Sultanın isteği üzerine mesnevisinin sonuna ilk manzum Osmanlı tarihi sayılabilecek 334 beyitlik bir Gazavat-nâme eklemiştir. Çoğu araştırmacı göre şiir açısından çok parlak bir eser olarak kabul edilmeyen İskendernâme'yi önemli kılan ana unsur ihtiva ettiği bilgilerdir. Her ne kadar bir mesnevi olsa ve nazım şeklinde yazılmışsa da eserin içeriğinin büyük bir kısmı geometri, astronomi, tıp, felsefe, siyaset, etik, teoloji gibi bilimlere dair bilgiler içerir. Bu da eseri Bilim Tarihi ve Felsefe Tarihi açısından önemli kılar. Eserin bu özelliği birçok bilimadamı ve şairin eseri edebi bir eserden ziyade bilimsel bir eser olarak görmesine sebep olmuştur. Eseri bu şe-

kilde yorumlayanlar arasında Latîfî ve E. J. Wilkinson Gibb gibi isimler vardır. Franz Babinger ise İskendernâme'nin Büyük İskender'e ait efsaneleri tesvir ettikten sonra bir bilim ansiklopedisi halini aldığını belirtir.

İskendernâme, ünlü Türk Divan edebiyatı şairi Ahmedî tarafından kaleme alınmış bir mesnevidir.Klasik edebiyatta Ayine-i İskender olarak anılır. 1390 yılında yazılan mesnevi I. Beyazıt'ın oğlu Emir Süleyman'a sunulmuştur. Adından da anlaşılabileceği gibi eser Büyük İskender'in hayatını konu alır. Fakat, çoğu araştırmacıya göre, esrin amacı ismi geçen kişinin hayatını anlatmaktan çok bu hayatı bir çerçeve-hikâye olarak kullanıp birçok farklı bilim dalına dair çeşitli bilgiler vermektir. Nitekim eserde konu edinilen İskender'in yaşam öyküsü ile İskender'in gerçek yaşam öyküsü arasında büyük farklılıklar bulunur. Nizami'nin 2500 beyitlik İskendernâme'sinin bazı kısımları tercüme edilerek esere dahil edilmiştir. Ahmedî bu mesnevide 3 farklı şahsiyete 3 sembol yüklemiştir; Aristo aklı,İskender ruhu,İskender'in savaştığı Dara nefsi temsil eder.Ahmedî, Sultanın isteği üzerine mesnevisinin sonuna ilk manzum Osmanlı tarihi sayılabilecek 334 beyitlik bir Gazavat-nâme eklemiştir. Çoğu araştırmacı göre şiir açısından çok parlak bir eser olarak kabul edilmeyen İskendernâme'yi önemli kılan ana unsur ihtiva ettiği bilgilerdir. Her ne kadar bir mesnevi olsa ve nazım şeklinde yazılmışsa da eserin içeriğinin büyük bir kısmı geometri, astronomi, tıp, felsefe, siyaset, etik, teoloji gibi bilimlere dair bilgiler içerir. Bu da eseri Bilim Tarihi ve Felsefe Tarihi açısından önemli kılar. Eserin bu özelliği birçok bilimadamı ve şairin eseri edebi bir eserden ziyade bilimsel bir eser olarak görmesine sebep olmuştur. Eseri bu şekilde yorumlayanlar arasında Latîfî ve E. J. Wilkinson Gibb gibi isimler vardır. Franz Babinger ise İskendernâme'nin Büyük İskender'e ait efsaneleri tesvir ettikten sonra bir bilim ansiklopedisi halini aldığını belirtir.

``İskendernâme``, ünlü Türk Türk kelimesinin aslı "türümek" fiilinden gelmektedir. Bu fiilden türetilmiş, kişi ve insan anlamında "türük" ve nihayet hece düşmesiyle "Türk" kelimesi ortaya çıkmıştır. Nitekim Anadolu'da bir kısım göçebeler de yürümekten "yürük" adını almışlardır. Türk kelimesi, ayrıca, çeşitli kaynaklarda; "töre sahibi, olgun kimse, güçlü, terk edilmiş, usta demirci ve deniz kıyısında oturan adam" manalarında kullanılmaktadır.

Coğrafi ad olarak Turkhia (Türkiye) tabiri ise altıncı yüzyıldaki Divan edebiyatı şairi Divan sözcüğünün sözlük bakımından iki anlamı vardır: Belli bir kalıpla yazılan ve besteyle okunan şiir türüne divan denir. Kalıp "failatün failatün failatün failün" şeklindedir. Divan sözcüğü,

ikinci olarak, divan tarzında şiir yazan sanatçıların eserlerini topladıkları kitap anlamına gelir. Divan, klasik Türk müziğinde ise en az üçer kıtalık şiirlerden bestelenen şarkıları tanımlar.

Ahmedî tarafından kaleme alınmış bir Alımedi mesnevidir. Özellikle Arap, Fars ve Osmanlı edebiyatında kendi aralarında uyaklı beyitlerden oluşan ve aruz ölçüsüyle yazılan şiir biçimidir.

1390 yılında yazılan mesnevi I. Beyazıt'ın oğlu Yıldırım Bayezid (1360 - 1403) 1360 yılında Edirne'de doğdu. Babası Murad Hüdavendigar, annesi Gülçiçek Hatındır. Gülçiçek Hatun Rum'dur. Yıldırım Bayezid yuvarlak yüzlü, beyaz tenli, koç burunlu, ela gözlü, kumral saçlı, sık sakallı ve geniş omuzluydu. Girdiği savaşlarda gösterdiği cesaretten dolayı ona 'Yıldırım' lakabı takılmıştı.

Emir Süleyman'a sunulmuştur. Adından da anlaşılabileceği gibi eser Büyük İskender'in hayatını konu alır. Fakat, çoğu araştırmacıya göre, eserin amacı ismi geçen kişinin hayatını anlatmaktan çok bu hayatı bir çerçeve-hikâye olarak kullanıp birçok farklı bilim dalına dair çeşitli bilgiler vermektir. Nitekim eserde konu edinilen İskender'in yaşam öyküsü ile İskender'in gerçek yaşam öyküsü arasında büyük farklılıklar bulunur.

Araştırmacıların çoğuna göre şiir açısından çok parlak bir eser olarak kabul edilmeyen ``İskendernâme``'Â'yi önemli kılan ana unsur ihtiva ettiği bilgilerdir. Her ne kadar bir mesnevi olsa ve nazım şeklinde yazılmışsa da eserin içeriğinin büyük bir kısmı geometri, astronomi, tıp, felsefe, siyaset, etik, teoloji gibi bilimlere dair bilgiler içerir. Bu da eseri Bilim Tarihi ve Felsefe Tarihi açısından önemli kılar. Eserin bu özelliği birçok bilimadamı ve şairin eseri edebi bir eserden ziyade bilimsel bir eser olarak görmesine sebep olmuştur. Eseri bu şekilde yorumlayanlar arasında Alexander III, İskender (BÜYÜK) ya da MAKEDONYALI İSKENDER olarak da bilinir (d. İÖ 356, Pella, Makedonya - Ö. İÖ 13 Haziran 323, Babil), İÖ 336-323 yılları arasında Makedonya kralı ve tarihteki en büyük komutanlardan biri. Pers İmparatorluğu'nu yıkarak Yunanistan'dan Hindistan'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuş, Eski Yunan uygarlığının Doğu'ya yayılmasında etkili olmuş ve efsanevi bir kahramana dönüşmüştür. Latîfî ve E. J. Wilkinson Gibb gibi isimler vardır.

Saltuknâme

Fatih'in oğlu Cem Sultan'ın buyruğu üzerine takriben 1473/1474–1480 tarihleri arasında Ebu'l-Hayr-ı Rumî tarafından derlenmiş olan Saltuknâme, 1210–1290 tarihleri arasında yaşayan Sarı Saltuk Dede adlı cengâver Türk dervişinin destansal maceralarını ve İslâmiyet'i yayma hususundaki savaşlarını anlatan, halk ağzından derleme bir eserdir. Yazarın, halk arasında yaygın olarak anlatılan efsâneleri derlemesiyle yaklaşık yedi yılda tamamlanan 3 ciltlik eserin, 1591 tarihli Topkapı Sarayı-yazması (Hazine,1612) ilk yaprağının dışında kalan sayfalarının hepsi tam olarak durmaktadır. Milli Kütüphane'de bulunan ve "Yazma eserler B 64"te kayıtlı bulunan yazmanın sadece 1. cildi, Halil Nuri Bey Kütüphanesi 17 292 No.da kayıtlı 1576 tarihli "Bor Yazması"nın da sadece 2. ve 3. ciltleri bugüne değin varabilmiştir.

1591 tarihli 3 ciltlik Topkapı Sarayı'nda bulunan yazmaya göre eserin başkahramanı olan Sarı Satuk Dede, Battal Gazi'nin torunudur. Günün birinde gördüğü bir düşün ardından bir mağarada Battal Gazi'nin ve Hz. Hamza'nın silahlarını ve kimi kaynaklara göre Hz. Hamza'dan Battal Gazi'ye intikal eden "Âşkar" adındaki atı, kimi kaynaklara göre de Hz. Ali'nin "Ankabil" adındaki atını elde ederek İslâm dinini yayma konusundaki savaşlara girişen Sarı Saltuk Dede'nin asıl adı Şerif Hızır'dır. "Çok kuvvetli" anlamına gelen "Saltuk" adı, İslâmiyet uğruna gerçekleştirdiği savaşlar sırasında yendiği ve İslâmiyeti benimsettiği bir Hristiyan beyi tarafından kendisine verilmiştir.

Birden fazla dil bilen, gerektiği zaman papaz kisvesine bürünen ve gerektiği zaman kerametler gösteren Sarı Saltuk Dede, Rumeli'ye, Anadolu'ya, Sivas'a ve Türkistan'a gider. Hz. Hamza'nın on altı yıl sürgün hayatı yaşadığı Kâf Dağı'na giderek pekçok zorlu canavar ve devlerle savaşır. Mısır ve Hindistan gibi Asya ülkelerinde Müslüman olmayan Uygur, Hıtay ve Hint beylerine. Afrika'da Habeşlere karşı savaşlar vererek İslâmiyetin yayılmasına katkı sağlayan Sarı Saltuk Dede, Rum diyarında Müslümanlara rahatlık vermeyen onlara eziyet çektiren Hristiyanlara engel olmak amacıyla Kûfe'de asker toplayıp gemilerle Karadeniz'e açılır. Burada karaya çıkarak Edirne, Üsküp ve Dobruca gibi kentleri fethedip orada bulunan ve Müslümanlara eziyet eden Hristiyan beylerini çeşitli cezalara çarptırır. Anadolu'ya geçer, Şahmaran diyarına gider, Frengistan'a sefer düzenler. Magrip'te bulunan cin diyarına ve Avrupa'nın içlerine değin seferler düzenler. Neticede içtiği bir zehirli su ve bir fedainin hançerli saldırısına uğrayarak yaşamını yitirir.

Tıpkı diğer dinî destanlarda olduğu üzere Saltuknâme de süreç

içinde varsıl bir hale gelmiştir. Özünde İslâmiyet öncesi Türk destanlarından izler barındıran ve Selçuklu döneminin tarihî olaylarıyla beslenen Saltuknâme metninde, Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemleriyle Osmanlı'nın kuruluş ve yükselme dönemlerinde vuku bulan pekçok olay da yer almıştır. 1222–1246 tarihleri arasında yaşayıp 1237–1246 tarihleri arasında tahtta hüküm süren II. Gıyasettin Keyhüsrev; 1238–1279 tarihleri arasında yaşayıp 1246–1262 tarihleri arasında tahtta hüküm süren II. İzzeddin Keykâvus ve 1192–1237 yılları arasında yaşayıp 1220–1237 tarihleri arasında tahtta hüküm sürmüş I. Alaettin Keykubat gibi Anadolu Selçuklu Sultanlarının ve 1299–1326 tarihleri arasında tahtta hüküm sürmüş Osman Gazi; 1389–1402 tarihleri arasında tahtta hüküm sürmüş I. Bayezid (Yıldırım), 1444–1446 ve 1451–1481 tarihleri arasında olmak üzere iki defa tahtta hüküm sürmüş olan II. Mehmet (Fatih) ve 1512–1520 tarihleri arasında tahtta hüküm sürmüş olan I.Selim (Yavuz) gibi Osmanlı padişahlarının ve Şehzade Cem Sultan'ın adları da "Saltuknâme"de yer alanlar arasında bulunmaktadırlar.

Halk edebiyatı, dil, tarih, antropoloji, folklor, toponomi ve ilahiyat araştırıları için çok büyük bir öneme sahip bir kaynak durumunda olan Saltuknâme, tarih ile efsânenin, dinî olaylarla destansal hikâyelerin harmanlandığı bir eserdir.

Latin harfli Türk abecesiyle Şükrü Halûk Akalın tarafından "Saltuk-Nâme" adı altında 1988 yılında 2 cilt halinde yayımı gerçekleştirilen Saltuknâme'nin Topkapı Sarayı'nda mevcut olan yazması tıpkıbasımı Fahir Iz tarafından hazırlanan "Saltuk-Nâme" 1974- 1984 yılları arasında Amerika'da Harward Üniversitesi tarafından fasiküller halinde yayımlanmıştır.

Saltuknâme'den

Oi leşker bunları ortaya aldılar, cenge başladılar. Şerif bir kere na'ra urdı: «Benem Saltıh» diyü at saldı. Yanar od gibi ol kavme girdi. Bir azim ceng oldu. Ceng içinde yolı Unfuvân'a uğradı, bir püşt-pâ urdı. Hemân atından yidi adım girü düşdi. Durunca sıçradı. Eşek kuyruğı gibi sakalın karvayup tutdı.

Eyitdi: «Müslüman olursın, yohsa seni öldüreyin mi, ne dirsin?»

Unfuvân eyitdi: «Gel beni öldürme, âzâd it. Sana yaramaz olmayanı hergiz.»

Pes Server üstinden duri geldi. Atına bindi. Unfuvân dahı durdu. Atına bindi. Leşkerine: «Epsem fârig olun» didi. Hemân fârig ol-

dılar. Server bu yana Kasım ve Hâşim ve Âsım birle bir yire kondılar. Unfuvân durup nimet ve nüzl getürdi. Server'den özrin diledi. Server: «Meseldür, çetük kim pençesin ura aslana, diri kalursa vara uslana» İmdi Server sizünle bizüm hâllimüz böyledir, bihamdillâh ki geldünüz bize kendümüz bildürdünüz diyüp hizmetle idüp özr-hâhlık eyledi. Server dahı anı nevâht idüp andan durup azm-i Seylân ve Habeş idüp gitdiler. Unfuvân dahı on atlı kulıyla. Şerif'le bile gitdiler ayrılmadılar. Seylân diyârına yitişdiler.

Pes Şerif kendüsini bir bezirgân suretinde koydı. Pes bu on kulı tutup sanduk içine bir sandıka dahı Unfuvân'ı Âsım birle koydı. Azm-ı Seylân idüp gitdi. Çün şehr-i Seylân'a gitdiler. Meribiz şehrine yetişdiler. Şehir kapusuna geldiler.

Bevvâblar: «Kandan gelürsiz? Yükünüzde ne vardur? Görelüm» didiler.

Şerif Eyitdi: «Benüm yüküm dürr ü cevâhirdür. Lâ'l-i yâkutdan yiğrek nesnedür. Şâh-ı Seylân'a lâyıkdur, ana getürdüm.»

Pes bevvâb gelür Seylâf'a haber virdi. Seylâf eyitdi: «Alun getürün görelüm.» Pes geldiler, Server'i ve bu yükleri çekdiler, Seylâf sarâyına koydurup bir hücrede karâr itdiler. O gice yatdılar. Seherde Seylâf âdemler gönderdi: «Bâzirgânı getür ve esbâbın görelüm, beğendüğümüz cevherlerin alalum, bâkîsin ana virelüm» didi. Pes kullar geldiler. Server'i dâvet eylediler. Çün Server Seylâf katına geldi; eyitdi: «Sultânum sağ olsun Devletünde acâib cevherler getürdüm. Sultânuma lâyıkdur» didi. Andan Kasım'a ve Hâşim'e eyitdi:

«Varun ol altı sandukı getürün. Bir uğurdan açun. Ol cevher çıksun. Sultân kankısın beğenürse alsun.»

DANİŞMEND GAZİ VE "DANİŞMENDNÂME"

a-) Danişmend Gazi'nin Yaşamı

1095–1175 tarihleri arasında olmak üzere 80 yıl devam eden ve 1127 yılına kadar Niksar'ı; 1127 yılından 1132 yılına değin Malatya'yı; 1135 yılından 1142 yılına değin Kayseri'yi ve 1142 yılından 1171 yılına değin Sivas'ı kendilerine başkent yapan Danişmendliler Beyliği'nin kurucusu olan Danişmend Gazi, Sultan Melik Şah adındaki Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun komutanlarındandı. Asıl adı Taylu (Tablu ya da Tatlu). Rumların baskısıyla sığındığı İran'da Müslümanlığı kabul edişinin sonrasında aldığı adı da Ahmet ya da Muhammed olan Danişmend Gazi'nin Batılı kaynaklarda adı Tanışman, Tanuşman, Danişman, Daliman olarak geçer. Hakkında Malatya emiri Ömer bin Ubeydullah bin Mervan'ın oğlu olduğu rivayeti bulunduğu gibi. Anadolu fatihi ve Türk devletinin kurucusu Selçuklu Prensi Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın dayısı olduğu söylentisi de bulunan Danişmend Gazi'nin yaşamına ilişkin kesin bilgi bulunmamaktadır. Arap kaynaklarında, Türkmenler arasında danışmanlık (öğretmenlik) görevinde bulunduğu ve döneminin bilginleri arasında sivrilerek beyliğe değin yükseldiği söylenen ve adına yazılan "Danişmendnâme" adındaki destanda yazılı olanlara göre de Battal Gazi'nin soyundan gelen Danişmend Gazi, 1070 yılında Abbasi halifesinden almış olduğu izinle ve çevresinde bulunan Tursan, Çavuldur, Çaka, Kara Toğan, Hasan, Süleyman bin Numan, Eyüp bin Yunus ve Kara Tigin adlarındaki beylerle birlikte üzerine yürüdüğü Malatya kentini Bizanslılardan aldı. Hemen akabinde Sivas'ı, Kastamonu ile Canik yörelerini, sonrasında da Tokat ve Amasya'yı alarak bir efsâne kahramanı kimliğine büründü.

Sultan Melik Şah'ın Anadolu'nun Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanması için 1085 yılında görevlendirdiği Danişmend Gazi, Kızılırmak ile Yeşilırmak nehirleri arasında bulunan vadileri ve Kelkit'i almasının ardından kurmuş olduğu beyliği, çevresinde bulunan öteki Türk beyliklerine kabul ettirdi.

Üzerinde, İleride Danişmend Devleti'nin kurulacağı topraklara Artuk Bey'in yerine genel vali olarak atanan Danişmend Gazi, dayısı olduğu Selçuklu Prensi Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın yaşamını yitirmesinin ardından yerine geçen oğlu I. Kılıç Arslan'ın maiyetinde, Anadolu'ya saldıran Birinci Haçlı Seferleri ordularına karşı savaştı ve bu sırada bağımsızlığını elde etti. Türk birliğinin kuruluşunda ve müdafaasında birinci derecede hizmeti geçenlerden biri olan Danişmend

Gazi'nin valilik ve emirlik dönemi tahminen 1095 yılından ölüm tarihi olan 1104 yılına değin 9 yıl devam etmiştir.

Kılıç Arslan I ile Haçlılara karşı gerçekleştirdiği savaşlar sırasında Godefroi de Boulogne'u mağlup edip esir alarak Malatya'yı 1099'da Hristiyanlardan geri alan Danişmend Gazi, 1101'de Eskişehir yakınlarında gerçekleşen savaşta arka arkaya gelen üç Haçlı ordusunu yenerek ününe ün kattı. Tutsak aldığı Bohémond adındaki Antakya prensinin serbest bırakılması karşılığında Bizans imparatorundan aldığı fidyenin yarısını ödemediği I.Kılıç Arslan tarafından 1104 yılında öldürüldü.

b-) Danişmendnâme

"Kıssa-i Melik Danişmend" veya "Kıssa-i Danişmend" adlarıyla da anılan "Danişmendnâme", Danişmend Gazi'nin maceralarının ve Anadolu seferlerinin ve kahramanlıklarının konu edildiği destansı halk hikâyesidir.

1192–1237 yılları arasında yaşayıp 1220–1237 tarihleri arasında tahtta hüküm sürmüş Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvûs II tarafından verilen buyruk üzerine İbn-i Alâ adındaki yazmanı tarafından 1244–1245 yıllarında kaleme alınan Danişmendnâme, daha sonraki yıllarda Arif Ali adındaki Tokat Kalesi bekçisi tarafından, dilini ağır bulan II. Murat'ın buyruğuyla, esere manzum parçalar ilave edilmek suretiyle yeni baştan düzenlendi. Daha sonraki yüzyıllarda tarihçilerin yararlandığı bir kaynak konumuna gelen Danişmendnâme'de dile getirilen tarihî konuların gerçeklerle ilgisinin bulunmadığının kanıtlanmasına rağmen yazarın birçoğu yer ve tarih hatalarını düzeltmek suretiyle eseri yeniden kaleme aldı. Bundan ötürü de birbirinden farklı olan birçok yazma örneği bulunan Danişmendnâme, "Mirkat ül-Cihad" ve "Fusûl-ı Hall ü Akd" adlarındaki yapıtlarını kaleme alan Gelibolulu Ali, Cenabî ve Hazerfen Hüseyin Efendi adlarındaki tarihçilerce kaynak olarak kullanılmıştır.

Battal Gazi'nin menkıbe haline dönüşmüş yaşamı üzerine inşa edilmiş destansı halk hikâyesi olan Battalnâme'nin bir devamı niteliği taşıyan ve masalsı unsurların daha az yer kapladığı Danişmendnâme'de, Bağdat Halifesi'nden müsaade alan Danişmend Gazi'nin, Malatya gazileriyle bir ve birlik olup Anadolu'nun iç kısımlarına akınlar gerçekleştirdiği dile getirilir. Bu seferler sırasında ele geçirdiği Sivas, Tokat, Zile, Çorum, Amasya ve Niksar bölgelerinde yaşayan halkı Müslüman eder. İstanbul'da Alemdağı'na değin vardığı da rivayet edilmektedir. Gerçekleştirilen bir akın sırasında Canik civarında pusuya düşürülmesi

neticesinde yaralanan Danşimend Gazi, üss olarak kullandığı Niksar'da yaşamını yitirir.

Destansı öyküde, Danişmend Gazi'nin 1104 yılında yaşamını yitirmesinden sonra yerine tahta geçen büyük oğlu Gazi Bey'e ilişkin olaylara da özetle değinilir. Pek çok nüshası mevcut olan Danişmendnâme'nin yazmalarından bir tanesi de, "Ali Emiri Bölümü Tarih 685" No'da kayıtlı olduğu Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

- **Bahtiyarnâme**

"On Vezir Hikâyesi" adıyla da bilinen "Bahtiyarnâme", İslâm âleminde oldukça yaygın halde bulunan bir öyküler dizisidir. "Sindbabnâme"(Yedi Vezir)" adındaki öyküden esinlenilerek kaleme alınmıştır.

Konu, esas olaylar arasına başka bazı olaylar da serpiştirilmek suretiyle yürütülmüştür. Maruz kaldığı bir baskın sırasında canını kurtarmak için düşmanından kaçan Azadbaht adındaki sultan, kaçtığı sırada yeni dünyaya gelen oğlunu, yanında kaçırmaya fırsat bulamayınca onu yolda bırakır. Babasının, yanında kaçırmaya fırsat bulamadığı için yolda bırakmak zorunda kaldiği çocuk, kendisini yolda bulan haramiler tarafından büyütülür. Sultan, aradan yıllar geçtikten sonra ele geçen haramilerin yanında bulunan delikanlıyı (ki bu delikanlı kendisinin öz oğludur, ancak ne sultan, onun oğlu olduğunu biliyor, ne de delikanlı, sultanın babası olduğunu biliyor) beğenip sarayına alır ve kendisine "Bahtiyar" adını verir. Ancak, Sultanın çok güvendiği için yanından ayırmadığı ve önemli görevler verdiği Bahtiyar'ı kıskanan on vezir; sultanın karısını baştan çıkarma iftirasını attıkları Bahtiyar'ı Sultan'la karşı karşıya getirirler. Sultan, uğradıkları iftira karşısında kendilerinin suçsuz olduklarını söyleyen Bahtiyar ile kendi karısını zindana attırır. On gün süreyle her gün vezirin biri Bahtiyar'ın idam edilmesi hususunda Sultanı kandırmak için çaba gösterir. Ancak idamı istenen Bahtiyar da vezirlerin bu çabalarına karşın her gün durumna uygun anlattığı bir hikâye ile idam kararını geciktirmeyi başarır. Nihayet hükmün infaz edileceği on birinci gün meydana çıkan haramilerin başı, Bahtiyar'ın, Sultan'ın öz oğlu olduğunu açıklar. Sonuçta olayın iç yüzünü öğrenen Sultan, Bahtiyar'a attıkları iftirayla onu idam ettirmeye çalışan on vezirinin onunu da idam ettirerek tahtını, Bahtiyar'a terk eder.

Bahtiyarnâme, Şemseddin Muhammed el-Dakikî tarafından XII. yüzyılda Farsça bezenmiş bir düzyazıyla kaleme alındı. Aynı konu, 1204 yılında Siraceddin adındaki bir başka yazar tarafından Semerkand

Sultanı adına "Lemeat üs-Sirac li Hazret it-Tac" adı altında tekrar kaleme alındı. XIV. veya XV. yüzyılda adı belli olmayan bir yazar tarafından sade ve güzel bir dille Anadolu Türkçesine tercüme edilmiş olan Siraceddin'in bu eserinin, Doğu Türkçe'siyle yapılmış ve Mansur Bahşi tarafından 1435 yılında Uygur harfleriyle kaleme alınmış bir çevirisi daha bulunmaktadır. Arapça'ya tercüme edilmiş şekli "Binbir Gece Masalları" arasında bulunan Bahtiyarnâme'nin 1795 yılında Fars diliyle ve manzum bir şekilde kaleme alınmış bir çeşitlemesi Malay diline de tercüme edilmiştir.

PÎR MAHMUD, (14. yüzyıl), şair. Yaşamı hakkında hiçbir bilgi olmayıp sadece Bahtiyarnâme'nin yazarı olduğu bilinmektedir. Bahtiyarnâme; 12. yüzyılda Şemseddin Muhammed el-Dakaikî tarafından Farsça nesir şeklinde kaleme alınmış, 1204'te Siraceddin, aynı eseri, "Lemeât üs-sirâc li hazret it-tac" adıyla yeniden yazmış, Pîr Mahmud da Siraceddin'in bu yapıtını güzel ve sade Anadolu Türkçesine çevirmiştir. Eserde, ibret verici dokuz hikâye arasına, ahlâkî öğütler içeren değişik vezinli şiirler serpiştirilmiştir. Tek nüshası, Afyon İl Halk Kütüphanesi'ndedir. Bahtiyarnâme'nin konusu:

Bir çatışma sırasında padişah Azatbaht, yenidoğan çocuğunu bir kuyu başında saklamak zorunda kalır. Haramiler tarafından bulunup büyütülen çocuk, bir fırsatını bularak haramilerin elinden kurtulur ve padişahın hizmetine girer. Padişah, bu çocuğun, kendi oğlu olduğunu bilmemektedir; ona, Bahtiyar adını verir. Saraydaki vezirler delikanlıyı kıskanıp iftira ederler. Ölümle cezalandırılan Bahtiyar, hükmün infazı sırasında, kendisini kaçıran haramilerden birinin ortaya çıkıp gerçeği padişaha anlatmasıyla idamdan kurtulur; gerçek suçlular cezalandırılır ve Bahtiyar, tahtın vârisi olur.

Bahtiyarname
Ömer Özbek - Hakan Ceylan

ey melek yüzlü canan
yine geldi bir hazan
sana olan aşkım ayan
yokmudur eylemek beni karman

her gece içerim şevk ile arak
bulamadım kendime bade-i aşk
duysun feryadımı bütün eflak
artık bende isterim mutlu olmak

sevdan ile gezerim diyar diyar
benim mecnunluğum artık aşikar
daimi eylerim sana intizar
yeter artık dön sevgilim eyle beni bahtiyar

derki Aşık Ömer(Hakan) nedir benim günahım
dağları yıkar geçer feryadım
bu dünyada ki bir tek karım
seni sevmek oldu güzel yarim.

Camasbnâme

Adını, Danyal Peygamber'in oğlu Camasb'dan alan Camasbnâme, İran ve Türk yazınlarında ele alınıp işlenen ve iç içe bir seri masaldan meydana gelen eserin adıdır. Aruzlu halk destanlarıyla divan mesnevileri arasında bir tarzla ve yalın bir dille yazılan eserde halk tabirleri de bulunmaktadır. Tevrat kaynaklı olmasına rağmen İslâmlaştırılmış durumda bulunan öykünün konusu özetle şöyledir:

Evrenin gizlerini ve maddelerin tamamının vasıflarını ve her derde devi olacak ilacı bilen bir hekim olan Danyal peygamber, yaşamının sonlarına doğru bildiği bilgilerin tamamını kaydettiği bir kitabı doğacak oğluna büyüdükten sonra verilmek üzere karısına emanet eder. Öyküye konu olan kişi Danyal peygamberin oğlu Camasb'dır. Arkadaşları tarafından ihanete maruz bırakılan Camasb, bir mağarada bırakılır. Burada açtığı bir delikten bal kuyusunun içine iner. İçine indiği kuyuda çok farklı bir dünya ile yüz yüze gelir. Bu yeraltı dünyasını hükümdarı Şahmeran (ya da Şahmaran)'dır. Camasb, bu yeraltı dünyasında bir zaman gezindikten sonra tekrar yeryüzüne çıkmak ister. Ancak kendisine karşı ilgi duyup hoşlanan ülkenin hükümdarı Şehmaran, Camasb'ın yeryüzüne dönüşüne engel olmak amacıyla ona, sırasıyla "Bulkiya", "Şahsahra", "Kâfdağı", "Cihanşah", "Murgşah", "Şahperi", "Cevhernigin Kalesi", "Şemsbanû" ve "Kigal Hindî" öykülerini anlatır.

Bu birbirinden güzel, ilgi çekici ve ilginç öyküleri anlatmasına rağmen Camasb'ın yeryüzüne dönmesine engel olamayacağını anlayan Şahmeran, Camasb'a, kendisinden bahsetmemesi ve yeryüzüne çıktığında kesinlikle hamama gitmemesi koşuluyla yeryüzüne çıkmasına izin verebileceğini söyler. Camasb, söylenenleri harfiyen yerine getireceğine dair Şahmeran'a söz verince Şahmeran, Camasb'ın yeryüzüne çıkmasına izin verir. Böylece Şahmeran'dan izin alan Camasb, tekrar yeryüzüne çıkar. Ama Camasb, yeryüzüne çıktığı zaman çok ağır bir hastalığa yakalanan ülkesinin padişahı, ölüm döşeğindedir. Ülkedeki tüm hekimlerin toplanmasına rağmen padişahlarının derdine bir çare bulamıyorlar. Çünkü Padişah'ı eski sağlığına kavuşturacak ilaç sadece Şahmeran tarafından bilinmektedir. Bunun için de Şahmeran'ı tanıyan birinin bulunması lazımdır. Şahmeran'la ilişkisi olan ve onu tanıyan birini bulmak amacıyla ülkede yaşayan herkes hamama sokulur. Çünkü Şahmeran'la tanışmışlığı olan kişi hamama girince terlemezmiş. İşte bu kişiyi bulmak için ülkedeki herkes hamama sokulmuş. Hamama girince terlemediği için hemen açığa çıkan Camasb, idam tehditi altında yeraltı dünyasının hükümdarı Şahmeran'a gider. Şahmeran'a yaptırarak getir-

diği ilaçla padişahın eski sağlığına kavuşmasını sağlayan Camasb, sonunda babası gibi ünlü bir hekim olur.

Halk arasında sözlü bir geleneğe de sahip olan bu öykü, daha çok "Şahmeran" adıyla bilinir. Şahmeran'ın, padişahın hastalığının tedavisi için öldürülüp etinden ilaç yapılması olayı, Şahmeran öyküsünü Camasbnâme'den ayıran en önemli özelliktir.

Hikâyenin menşei "Binbir Gece Masalları"dır. Türk yazınında hem nazım, hem de düzyazı şeklinde ele alınan konu, ilk defa Abdî tarafından, 1421–1444 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Osmanlı padişahı II. Murat adına 1429 yılında mesnevi şeklinde ele alındı (Bir nüshası Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, manzum, No.1202'de kayıtlıdır). Mesnevi, "Camasb ve Şahmeran (ana öykü)", "Bulkiya Hikâyesi" ve "Cihanşah Hikâyesi" olmak üzere birbiri içine geçmiş üç öyküden meydana gelir.

Battalnâme'de de bulunan öykünün 1750 yılında kopyalanan düzyazı bir versiyonu yalnızca "Cihanşah Öyküsü"nü ihtiva eder. Bir diğer versiyonu 1911 yılında "Şahmeran Hikâyesi" adı altında yayımlanıp 1973 yılında yeni basısı yapılmış, halk masalı şekline dönüşmüştür.

SAHMARAN HİKÂYESİ

(farsça Şáh ve Márán'dan "Şáh-ı Márán" Yılanların Şahı). Mitolojiye göre bu halk öyküsüne adını veren Şahmaran (Şahmeran), başı kadın başı şeklinde, gövde kısmı yılan biçiminde olan, insan gibi konuşan harikulâde ve söylencesel bir varlıktır. Asıl adı, "Âshâb-ı Kehf" öyküsünde geçen yedi kahramandan biri olan Yemliha veya Yemliya'dır. Nefesiyle ve nazarıyla adam öldürdüğüne ve definelere bekçilik yaptığına inanılan bu yaratığın yılanların hükümdarı olduğu kanısı son derece yaygındır.

Öykü edebiyatımızda II. Murat dönemi şairi Abdî Musa tarafından mesnevî şeklinde "Câmsbnâme" adıyla kaleme alınmıştır.

Câmasbnâme, zaman içinde daha basit bir şekle indirgenmek suretiyle halk öyküsü biçiminde de yazılmıştır. 1911 yılında "Mümtâzet'ül-Emâsil-Şahmeran" adıyla basılmış olan öykünün, Süleyman Tevfik, 1925; Himmetzâde Abdullah, 1917; Hakiki Şahmeran Hikâyesi, 1973 vb. günümüze kadar farklı şekillerde kaleme alınmış baskıları da bulunmaktadır.

Bir oluntusu "Battalnâme"de yazılan öykünün sözlü gelenekte pekçok metni bulunmaktadır. İskoçyalı Türkolog Elias John Wilkinson GİBB (1857-1958) gibi öykünün kökenini "Binbir Gece Masalları"nda arayanlar bulunduğu gibi, Alman Doğubilimci Enno LİTTMANN (1875-1958) gibi, Yahudi kökenli olduğunu ortaya atanlar da bulunmaktadır.

Öykü, Câmasbnâme'de yer alan şekliyle; 1- Câmasb ve Şahmeran Öyküsü; 2- Bulkiya (Balkiya) Öyküsü; 3- Cihanşah Öyküsü gibi iç içe geçmiş üç öyküden meydana gelir.

Mezopotamya'da bin yıldan bu yana hikâye edilen bu masal. Anadolu'da, Koçgiri'de geceleri genç-yaşlı herkesin toplandığı köy odalarında bilge dervişlerin, gözleri deryalaşmış masal anlatıcılarının ağzında bal gibi düşer karanlık gecelerin ortasına.

İnsanlığın en büyük utancıdır Şahmaran. En büyük utancıdır der bilge adam. Nedeni mi? Gelin nedenini hep birlikte okuyalım:

Yılanların şahıymış Şahmaran. yılanların yanı sıra doğadaki canlıların tamamı da çekinirmiş ondan. Onda mevcut olan bu güç aslında kimseyi korkutmazmış. Zira Şahmaran öteki hükümdarlar gibi ne kimseyi tehdit eder ne de gücünü kimseye gösterirmiş. Çünkü asıl gücünü bilgelikten alırmış Şahmaran. Evrendeki bilgilerin tamamına egemenmiş. Hakikatın yanındaymış, gerçeğin yolundaymış. Bu sayede bildik-

lerinin tamamını, vasıflarını, hayvanların tamamının dilini, her taşın tarihini bilirmiş. Ama gerçek bilge olduğu için bilgisini kullanmaz, kendi gücüne güç katmaya çalışmazmış.

Şahmaran en çok insanlardan kaçarmış, onların bencil isteklerini iyi bilmesinden ötürü bilgisini onlardan saklı tutarmış. Fakat Şahmaran insanlıktan uzak değilmiş. Çünkü yarı insan yarı yılan kisvesindeki Şahmaran, ne tam insan ne tam yılan, yarı ateş yarı su, yarı gece, yarı sabah gibi. Belden yukarısı şeytani denecek kadar büyüleyici güzel bir kadınmış. Başında yer alan boynuzları, taç gibi görkemli kılıyormuş onu. Ama belden aşağısı ise yılanmış. Her birinin ucunda bir yılan başı olan tam oniki ayaklı güzel bir kadınmış Şahmaran. Bilge, güzel ve hikmet sahibi biriymiş yılanlar tarafından tapınılan Şahmaran.

Onun masalını dengbejler on iki gün on iki gecede ancak bitirirler. Bizim anlatacağımız bölüm yalnızca hikâyenin son kısmı. Bir başka ifadeyle insanın masaldaki son ihaneti.

Efsanenin nihayetine değin bir yandan insanlardan kaçarken, öbür yandan da onları özleyen Şahmaran, tamamen bir yılan olmamasından kendini yılanların arasında da hep yalnız hissedermiş. Kimi zaman hasbihal olup dertleşmek, insanî duygularını insanla, insanoğluyla paylaşmak arzusundayımış. Ancak bin yıllar boyunca insandan sadece ve sadece ihanetin binbir yüzü olduğunu görmüş. Her insan ona bencilce yaklaşmış, onun arkadaşlığından çok, onlar için onun bilgisi önem taşıyormuş. Ve insan için bilgi güç demekmiş. İnsanoğlu biliyormuş ki, Şahmaran'ın etinin suyu bilgeliğin belki de ölümsüzlüğün yolunu açacak.

Şahmaran ise bin yıllardır kaçış halindeymiş. İnsanların ihanetinden ötürü ülkesini hep taşımak, izini hep kaybettirmek zorunda kalmış. Onun ölümü sadece insan elinden olabilirmiş. Şayet insan ona dokunmazsa kıyamete değin yaşama şansı varmış. İşte bundan ötürü hem insanlardan hem de yılanlardan da kaçarak yaşamını devam ettirirmiş Şahmaran.

Bu zamanların birinde üç genç ormanda top oynuyormuş. Oyun sırasında kaçan topu yakalamaya çalışan Camasb'ın ayağı taşa takılır ve orada bulunan kuyuya düşer. Arkadaşları, kuyuya düşen Camasb'ı çıkarmak amacıyla için çok uğraş vermişlerse de bunda başarılı olamamışlar. Arkadaşlarını kurtaramadıkları için ailelerinden çekinen gençler, olan biteni gizlemişler ve Camasb'ı hiç görmediklerini söylemişler. Ve o günden itibaren ne kuyunun yanına uğramışlar ne de ormana gitmişler. Aralarında Camasb'ın adını bile anmaz olmuşlar.

-Ya Camasb ?

Camasb her ne kadar kuyudan çıkamamışsa da halen yaşıyormuş. Kuyuya düştüğü zaman kendini yeni bir yaşamın içinde bulmuş. Kuyudan aşağı çok yumuşak bir düşme olmuş ve düştüğü yer çayır çimenmiş. Başlangıçta yaşamını yitirdiğini ve cennete geldiğini zannetmiş. Her taraf bin bir çeşit meyve, kuş ve çiçekle doluymuş. Çevresine baktıkça gördüğü manzaradan büyüleniyormuş. Zamanla çevresinde dolaşan yılanların farkına varmış. Fark ettikçe de gözleri büyümeye devam etmiş Boa, engerek, kobra, çıngıraklı, karayılan... Her çeşitten onlarca, yüzlerce, binlerce yılanın ortasında görmüş kendini. Çevresinde gördüğü yılanları korkusuyla korkunç bir çığlık atmış. Kendi çığlığından kendisi korkmuş ve susmuş. Çünkü bütün yılanlar dile gelmiş ve konuşmaya başlamışlar:

- "Korkma bizden, burada bizim misafirimizsin, hoş geldin! Biz insana düşman değiliz, insanlar bize düşman. Bakma yerlerde süründüğümüze, bizim de yüreğimiz var. Bize dokunmayana bizim zararımız olmaz. Görünüşümüzden korkma, üzme bizi... Biraz bekle, seni Şahmaran'ın huzuruna çıkaracağız. İnsanlardan o kadar büyük zararlar gördük ki, buralarda saklanma nedenimiz sadece kendimizi korumaktır. İstemezdik burayı öğrenmeni, ama oldu bir kere, artık başınızın üzerinde yerin var."

Olduğu yerde donakalan Camasb, kısa süre sonra karşıdan ağır ağır gelmeye başlayan Şahmaran'ın güzelliği karşısında, faltaşı gibi açılan gözleri kamaşmaya ve kendini kaybetmeye başlamış. Karşısında Camasb'ı gören Şahmaran'ın kalbi de hızla atmaya başlamış. Deprem olmuş sanki içinde. Gövdesi kuyruğundan kopacakmış gibi hissetmiş. Bin yıllık yaşamında ilk kez böyle bir duyguya kapılmış Şahmaran. Sanki daha önceki bin yıllık yaşamı silinmiş. Göz göze gelmişler. Camasb özür dileyerek başlamış sözlerine. Arkadaşlarıyla kuyunun yanında oyun oynadıklarını, kuyuya düşüşünü, köyünü, annesini ve oraları şimdiden özlediğini anlatmış.

Şahmaran:

- "Olmaz. Bir daha insanlara güvenmeyeceğime dair kesin yeminim var yılanlara" demiş.

Camasb, yalvarmaya başlamış. Ancak kesin kararlı olan Şahmaran:

-"Sakın israr etme !.. "

Camasb'ın ısrarları hiçbir yarar sağlamamış, yakarışları bir işe yaramamış. Şahmaran, başlamış ihanetle, firarla geçen yaşam öyküsünü

Camasb'a anlatmaya. Her gün bir parçasını öğrenmiş genç adam. Uzun zaman ne köyünü, ne de arkadaşlarını anımsamış. Öykü ilerledikçe Camasb daha da meraklanmış. Yalnızca Şahmaran'ın değil, insanların da bin yıllık tarihini azar azar dinleyerek öğrenmiş.

Günün birinde Şahmaran'ın anlattığı hikâye sona ermiş. Hikâye nihayete erince de Camasb'ın hevesi de tükenmiş. İnsan dediğin merakı tükenince yüzünü başka yöne çevirir, bilmediği başka meraklar peşinde koşarmış. Zamanla merakın yerini sıkıntılar almış, özlemler almış ve günün birinde Şahmaran'ın karşısına çıkmış:

- " Ben artık ülkeme dönmek istiyorum ey bilge Şahmaran! Sana minnetarım, bana çok şey öğrettin. Sayende her şeye başka bir gözle bakıyorum. Ama içimde yanıp tutuşan özlem dayanılmaz bir hal aldı. Burada duramam, yapamam ben artık. Burada yaşlanıp ölemem. İnsanları özlüyorum ben" demiş.

Şahmaran:

- "Olmaz ! Yeminim var !" demiş .

Ama Camasb çok ısrar etmiş.

- "Ben diğerlerine benzemem. Sana ihanet etmem. Yemin ederim. Güven bana. İnsana güvenilebileceğini ispat edeceğim sana." diye devam etmiş sözlerine.

Şahmaran:

- "Hayır!.. Hayır!.. Sen de ihanet edersin. Çünkü insansın, çünkü insan zayıftır. Unutma! Her insanın bir zayıf noktası vardır mutlaka. İhanetin ise bin bir çeşidi." diyerek tartışmaya son noktayı koymuş.

Böylece günler günleri aylar ayları kovalamış. Aradan zaman geçtikçe de Camasb'ın yüzü sararıp solmaya başlamış. Ağzını açıp tek kelime bile konuşamaz duruma gelmiş. O sustukça da Şahmaran üzüntüden beter olmuş. Ve :

- "Evet" demiş kendi kendine. " Yarı insan değil miyim? İnsanlığımın zayıf noktası çıktı karşıma. Aşk ölümündedir bu topraklarda. Tanrı olsun, Şah olsun kâr etmez." demiş.

Sonra yanına çağırdığı Camasb'a:

-"Sakın bu sefer yemin etme. Yemininden dönmeni istemem. Çünkü biliyorum ki, eninde sonunda bana ihanet edeceksin. İhanet zayıf noktada yeşerecek. Yanında kalmak istemediğine, o yaşama özlem duyduğuna göre bu böyle olacak. Ama senden istediğim bir şey var. Hiçbir zaman hamama gitme ! "

Bunları söyledikten sonra da gözden kaybolmuş. Yılanlar sırtlarına aldıkları Camasb'ı kuyunun ağzına kadar taşımışlar.

Meğer Camasb, yeminini kendi içinden yapmış. Bundan ötürü de köyüne bile uğramadan uzaklarda bir yere gitmiş. Orada marangoz yapmaya başlayan Camasb ne çok söz söylemiş, ne de çok söz dinlemiş.

Günün birinde, Camasb'ın gittiği bölgede hüküm süren şah hastalanmış ve yataklara düşmüş. Bu işe en çok sevinen kişi de şahın veziri olmuş. Vezirin en büyük arzusu Şahmaran'ı bulup onun etinin suyunu içerek bilgiye kavuşmak ve böylece ölümsüzlük ağacını bulup meyvesinden yemek, neticede ölümsüz olmakmış.

Vezir, uzun zamandan beri padişaha yalvarırsa da, Şahmaran'ı arayıp bulmak için padişahtan izin alamamış bir türlü. Korkak bir insan olan Padişah, Şahmaran'la uğraşmak istemezmiş. Ancak günün birinde padişah hastalanıp yataklara düşer olunca son kozunu oynamaya karar veren Vezir:

-"Hünkarım... Hastalığınıza çare bulunamadı bir türlü. Hangi hekim geldiyse aynı şeyi söylüyor. Derdinizin dermanını bilse bilse Şahmaran bilir. Derman onda. İzin verin Şahmaran'ı bulup getireyim" demiş.

Hükümdar:

-"Hiç vakit yitirmeyin !.. Bulun getirin yılanların şahını !" demiş .

Ve ülke halkının tamamı tek tek hamamlara sokulup çıkarılarak Şahmaran aranmaya başlanmış. Zoraki hamama sokulan Camasb'ın teni pul pul olmuş. Şahmaran'ın yerini bilen kişi hamama sokulunca vücudu, Camasb'ın vücudu gibi pul pul olurmuş. Bunun üzerine kolundan tutup alıp götürmüşler, Camasb'ı. Camasb, haftalarca devam eden işkencelerde ağzını açıp tek kelime bile söylememiş.

İşkenceler, neticede ölümün kıyısına kol gezer olmuş. Vezir, öleceğinden korktuğu için işkenceyi sonlandırmış. Ve kurnazca bir plan uygulamaya başlamış. Hemen Camasb'ın bulunduğu hücreye dalmış ve Camasb'a:

-"Ne yaptılar sana böyle evlat ? Benim bundan haberim yok. Acımasızlığın bu kadarı da olmaz. Hepsinin kellesini uçuracağım. Haydi gel seni saraya götüreyim. İyileşene değin benim misafirim ol !" demiş.

Camasb'ı saraya götüren Vezir, onu sarayda kuş sütüyle beslemiş ve çevresinde dört dönüyormuş adeta.

Bir süre sonra Camasb kendine gelir. O kendine gelince, vezir omuzları çökük bir halde Camasb'ın yanına oturmuş ve:

-"İnan bana! Bizim Şahmaran'a çok büyük saygımız var. Ama başımızda öyle bir tehlike var ki, çok fena. Çaresiz kaldık." demiş.

Sonra da halkın içinde bir salgının kol gezdiğini, bu hastalığın ve-

badan daha beter olduğunu, önlem alınmadığı takdirde tüm insanlığa yayılacağını ve bir süre sonra bir tek insanın bile sağ kalmayacağını söylemiş. Camasb, onu dinledikçe şaşkınlığı bir kat daha artmış.

Efsaneye İlişkin Yorum

Tarsus ve yöresinde dilden dile dolaşan efsanelerin en önemlisi ve en eskisi Şahmeran Efsanesi'dir, herhalde. Bu efsaneyi Tarsus'ta bilme¬yen, anlatmayan, duıyınayan yoktur Değişik ağızlar, farklı farklı dillendiriyor Şehmeran Efsanesi'ni. Tarsus'un dışında bir türlü, Tarsus'ta daha başka anlatılıyor Yazılı kaynaklardan bazıları bu güne değin duymadığımız değerler katıyor efsanenin arasına. Ancak burada bir gerçek var. Bunların tamamı halk tarafından anlatılıyor. Şahmeran'ın, Ceyhan ile Misis arasında bulunan Yılankale'de yaşadığı rivayet edilirse de, efsaneye göre Şahmeran bir yeraltı ülkesinde yılanlanyla birlikte yaşamaktadır

Şahmeran Efsanesi, Tarsus ve yöresindeki insanın, yaşadığı çağın kültürel değerleriyle süs¬lediği ve gelecek nesillere aktardığı söylencelerin hiç şüphesiz ki en uzun ömürlü olanıdır. Bu efsane, iki bin yıl önce günümüzde anlatıldığı şekliyle anlatılmıyordu. Temel konu değişikliğe uğramasa bile, zamanımızda isimlerden bazıları değiştirilerek anlatılmaktadır. Efasenede; Şahmeran'la tanışan insanın kişiliği farklıdır. Bu farklılığın yanı sıra isim de değişiklik göstermektedir. Kaynakların bazılarında Şahmeran'la tanışan ilk insanın ismi Belkıya olarak geçerken, bazılarında da bu isim Camasb olarak değişmektedir Kaynakların bazılarında da Şahmeran'la buluşan ilk kişinin Lokman olduğu dile getirilmektedir.

Şahmeran Efsanesi'nin sonunda Şahmeran'ın öldürülüş olayı, her değişik söylencede ortak sondur. Bu ortak sonun, bir başka ifadeyle Şahmeran'ın öldürülüşünün temel amacı insanın sağlık ve şifa bul¬masıdır Hatta bazı anlatımlarda Lokman Hekim'in Şahmeran ile karşılaşması uzun uzun anlatılmakta, şifa veren otların neler olduğu Lokman Hekim'e Şahmeran tarafından söylenmektedir.

Efsanenin çeşitli anlatımlarında Şahmeran'ın Eski Hamam'da öldürüldüğü iddiası genel bir kanı olarak ortaya çıkmakta ise de, bu kanının doğruluğu tartışmalıdır. Zira Şahmeran yakın zamanda öldürülmemiştir Eski Hamam Romalılardan kalma bir hamamın temelleri üzerine inşa edilmiştir. 1873 yılında çeşitli restorasyonlara tabi tutulmuştur. Eski Hamamın yapılışı çok eskilere dayanmaktadır Şahmeran, olsa olsa Eski Hamam'ın çok yakınında bulunan ve gününüzde TOK oto-

büsleri tarafından garaj olarak kullanılan Koma Hamamı'nda öldürülmüş olması muhtemeldir.

Yılanların Kralı anlamına gelen "Şahmaran" sözcüğü Farsça bir sözcüktür "Maran" yılan anlamında olup, "Şah" kelimesi de günümüz İran'ında halen kral anlamında kullanılmaktadır. Tarsus ve yöresinde yaşayan halk Şahmeran sözcüğünü biraz yumuşatarak Şahmeran şeklinde kullanmayı yeğlemiştir.

Hititler döneminde anlatılan İlluyanka Efsanesi'nde yılana benzeyen bir yaratık olan İlluyanka'nın Fırtına Tanrısı Teşup'la olan savaşı dile getirilmektedir. Bu savaşta İlluyanka Fırtına Tanrısı'nı hezimete uğratmış ve bu tanrının kalbi ile gözlerini ele geçirmiştir Fırtına tanrısı Teşup kalbini ve gözlerini geri alabilmek amacıyla fakir insanları olarak kullanmıştır. Neticede İlluyanka'nın ölümüne yol açan şey yine insanların ihaneti olmuştur Şahmeran Efsanesi'nin kimi yazmalarında Şahmeran aynı güvensizlik ve ihanet neticesinde öldürülmüş ve gözleri şifa verebilmek amacıyla alınmıştır

Şahmeran Efsanesi'ne kaynak teşkil edebilecek bir başka mitolojik konu da Yunan mitolojisinde adından söz edilen "Medusa"dır. Medusa fiziken tıpkı yılanlar kralı Şahmeran'a benzemektedir. Mitolojide Gorgonlar'ın üç çirkin kızından biridir, Medusa. Alt edilemeyen müthiş bir mahluktur. Büyük gözleri yıldırımlar gibi alev saçar. Yanık tenli alnın üstünde saç yerine kıvrılmış zehirli yılanlar başlarını kaldırır, korkunç ıslıklar çalarlarmış. Sesi, tıpkı yabanıl hayvanların sesi gibiymiş. Öfkelendiğinde çevreye korku ve dehşet saçarmış. Onun gözlerine bakmak, bakışları ile karşılaşmak bahtsızlığında bulunanlar oldukları yerde taş kesilirlermiş.

Mitolojide, Yunanlı ünlü kahraman Perseus tarafından başı kesilen Medusa'nın yere dökülen kanlarından kanatlı bir atın dünyaya geldiği ve yıldırım biçiminde gürleyerek göklere doğru uçtuğu rivayet edilmektedir. Bu at, sonradan Korinthoslu söylence kahramanı Bellerophontes tarafından binit olarak kullanılan Pegasus'tur

Perseus tarafından heybesine konulan Medusa'nın kesik başından sızan kanlar, damlalar halinde sağa sola düşüyor; düşen her damla kandan, korkunç, zehirli yılanlar doğuyormuş. Böylece, günümüzde dünyanın her yanında görülen yılanlar, Medusa'nın kesik başından yere damlayan kanından doğmuşlardır. Kesik başından sızan kanla yılanların doğmasına yol açan Medusa'nın süreç içerisinde z yılanlar kralı Şahmeran olarak, Tarsus'taki yerli halk tarafından ve onlar tarafından benimsenen kültürel, sosyal ve dinsel değerlerin etkisiyle değişmesi ih-

timali yüksektir.

Yine mitolojik dönemlerde, Kilikya'da, bir mağarada yaşadığı rivayet edilen yarısı kadın yarısı yılan şeklinde olan efsanevî bir yaratık mevcuttut. Adı Ekhidna'dır Efsanevî ejderha Ekhidna'nın, bedeninden ejderhalarla zehirli yılanların yaşadığı Typhon adındaki erkek kardeşiyle yaşadığı birliktelik neticesinde Kerberos, Lerne su yılanı, Khimaira, Nemea Arslanı ve Sphyngkli doğmuştur Şahmeran Efsanesi'nin yaradılış temelinde bir parçacıkta olsa Ekhidna'nın da rolünün olduğu muhtemeldir.

Roma dönemi evlerin ve çeşitli salonların mozaik taban döşemelerinde mitolojik olaylar, mozaik tablolar biçiminde nakşedilmiştir. Mitolojide Medusa ve Perseus hikâyesini rivayet eden mozaik tablonun Tarsus'ta bulunan Roma Hamamı'nın mozaik döşeme tabanında bulunabileceği fikrinden hareketle; Şahmeran Efsanesi'nin yaradılış kaynağını belgeleyebilmek amacıyla Roma Hamamı tabanında bulunan mozaiklerin ortaya çıkarılmasını beklemekten başka çare yoktur herhalde.

Tarsus ve yöresinde halkın efsaneye ilişkin olarak inandıkları bir sonuç vardır: "Şahmeran'ın öldürülmesinden yılanlar hâlâ habersizlermiş. Yılanlar, insanoğlunun yanına giden krallarının dönüşünü bekliyorlarmış Şayet krallarının öldürüldüğünü duyarlarsa tüm yılanlar yeryüzüne, Tarsus'a çıkıp, Tarsus'ta yaşayan tüm insanları sokup öldüreceklermiş " Bu inanç halen Tarsus'ta, Şahmeran Efsanesi'nin neticesi olarak devam edip gitmektedir

"Gûya zevk u safâ dahmesine kıldı tılsım
Şâh-ı Mâran mı aceb ol hacer-i nûrani"

Nedim

Lokman Hekim ve Şahmaran Efsanesi

Çukurova ve yöre illerinde son derece yaygın olan Lokman Hekim ve Şahmaran Efsanesi'nin farklı bir şekli de Mersin'de anlatılır. Buna göre:

Lokman Hekim'in babası da kendisi gibi hekimdir. Ölümü öncesinde karısına bir defter veren Lokman Hekim'in babası; "Doğacak çocuğumuz eşsiz bir hekim olacak; bilgide yeryüzünde ona yetişecek kimse çıkmayacak Bu defteri zamanı gelince ona ver," der. Bu olaydan bir zaman sonra doğum yapan kadın bir erkek çocuk doğurur. Adını

Lokman koyar. Çağına geldiğinde, tüm çabalara karşın okuma-yazma bile öğrenemeden evinin geçimini temin etmek amacıyla odun¬culuk yapmaya başlar.

Günün birinde odunlarını satmış, yorgun argın evine döndüğünde canı sıkkın olduğu için dolaşmak ister, kır yoluna sapar. Tam bu sırada bir inilti duyar. İniltinin geldiği yöne yönelir. Çevresine bakınırken insan başlı, ak, yılan gövdeli bir yaratık görür. Çok korkar.

Yılan:

"Ey insaroğlu! Sakın benden korkma. Ber yılarların padişahı Şahmaran'ım. Yaralandım, yaralıyım. Bana yardımcı olursan yaptıklarını karşılıksız bırakmam. Günün birinde mutlaka bunun karşılığını öderim." der.

Şahmaran'ı kucağına alan Lokman onun tarif ettiği yoldan ilereleyerek bir mağaranın önüne varır. Yılanın birşeyler mırıldanmasından sonra mağaranın kapısı açılır. Burası eşi menendi bulunmayan harikulade güzellikte bir yerdir.

Mağarayı bekleyen karayılan Şahmaran'ı sarayına götürür. Şahmaran kısa bir zaman sonra iyileşerek sağlığına kavuşur. Yaşadığı olayın üzerinden tam kırk gün geçmiştir. Lokman artık eve dönmek istediğini söyler. Şahmaran, gördüklerini kim¬seyle paylaşmaması telkininde bulunur ve:

"Ölümüm insan elinden olacak, bunu çok iyi biliyorum. Ölümümden haberdar olduğun zaman yapman gerekenleri sana tek tek anlatacağım. Sakın unutma, dediklerini aynen yapacaksın," der

Akabinde de hangi bitkinin hangi hastalığa iyi geldiğini, ilaçların nasıl hazırlanacağını tek tek anlatır, Lokman'a.

Lokman eve döndüğü zaman apayrı bir dünyanın insan olmuştur, adeta. Zamanının tamamını okumaya, yazmaya, ve öğrenmeye ayırır. Aradan bir hayli zaman geçer. Şahmaran sarayında yer alan billur suda kainatın tüm güzelliklerini seyrederken, gözü birden Tarsus Beyi'nin kızına takılır. Sevdaya tutulur, kıza aşık olur. Yemeden içmeden kesilir. Bir başka gün kızın kızın hamama gittiğini görür. Kızın güzelliği karşısında çılgına döner adeta. Hamama gider. Islak mermerler üzerinden kayıp düşer. Hamamcı ve kızın hizmetkârları Şahmaran'ı göbek taşının üstünde öldürürler.

Bu gün Tarsus'ta bulunan Eski Hamam'ın göbek taşı bu olaydan ötürü mukaddes olarak kabul edilir. Göbek taşının üzerinde bulunan lekenin Şahmaran'm kanı olduğuna ve vücudunu buraya sürenlerin dertlerinin tamamından kurtulacağı inancı yaygındır.

Şahmaran'ın öldürüldüğünden haberdar olan Lokman Tarsus'a gelir. Tarsus Beyi dermansız bir derde düşmüştür. Veziri fala bakar. Vezirin baktığı fala göre Tarsus Beyi Şahmaran'ın gözlerini ve ciğerini yerse şifa bulacaktır. Vezir, Şahmaran'da olağanüstü güçler olduğunu bilmesinden ötürü ilacı kendisi hazırlamak ister. Amacı Tarsus Beyi'ni öldürüp yerine geçmektir.

Lokman, şifa olacak olan bu ilacı kendisi hazırlamak ister. Bunun üzerine Tarsus Beyi işi Lokman'a havale eder. Lokman, Şahmaran tarafından kendisine anlatıldığı gibi canlız gövdeyi üç parçaya ayırır ve her parçasını ayrı ayrı kaynatır. Parçalar kaynarken, her bir parçanın hangi hastalığa iyi geleceğini söylemektedir. Bu sırada Lokman'ın yanına gelen vezir, hasta olduğunu söyleyerek, insanlara olağanüstü güçler sunan parçanın suyunun kendisine verilmesi talebinde bulunur. Lokman, vezirin kötü niyetli olduğunu anlar. Vezire kuyruk suyundan verir. Kuyruksuyunu içen vezir hemen yaşamını yitirir. Gövdenin ikinci suyunu kendisi içer. Tarsus Beyi'ne de gerekli ilacı yapar. İlacı içen bey sağlığına kavuşur.

Lokman saraydan ayrılıp kırda yürürken birden tüm bitkiler dile gelir Hangi hastalığa şifa olduklarını söylemeye başlarlar Okuma yazmayı öğrenmiş olan Lokman bitkilerden duyduklarının tümünü yazmaya başlar Böylece ünlü "Hikmet ül-Lokman" kitabı ortaya çıkar.

Efsaneye İlişkin Bir Başka Anlatı

Camasb fakir bir ailenin oğludur. Arkadaşlarıyla birlikte dağdan kestiği odunları kentte satarak evinin geçimini sağlamaktadır. Günün birinde, kentte satmak üzere dağda odun keserlerken arkadaşlarıyla birlikte bir kuyu dolusu bal bulurlar. Balları almak üzere içine indiği kuyudaki balları arkadaşlarına veren Camasb, kuyunun içindeki bal bitince aç gözlü arkadaşları tarafından kuyuda bırakılır Kuyuda yalnız başına feryat ederken bir akrebin toprağı delip kendisine doğru yaklaşığını görür Akrebi öldürür Akrebin geldiği noktadan iğne gözü kadar gün ışığının geldiğini fark eder Sürekli cebinde taşıdığı bıçağıyla ışığın geldiği yeri oyarak büyütmeye çalışır Bıçağıyla genişlettiği delikten geçen Camasb, çiçeklerle bezeli, ortasında havuzu bulunan geniş çe bir bahçeye girer Havuzun çevresinde bir dizi oturak ve bahçede bir yığın yılan bulunmaktadır Havuzun baş tarafında bulunan bir taht üzerinde oturmakta olan insan başlı, süt beyaz vücutlu bir yılan Camasb'a kendi diliyle hitap eder;

- Hoş geldin insanoğlu Benim misafirimsin, benden ve çevren-

de bulunan yılanlardan sakın korkma Benim adım Yemliha'dır Benim halkım ve insanoğulları beni Şahmeran adıyla bilirler. Bu taht ve bu ülke Cenabı Hakkın bir ihsanıdır Burada benim korumam altındasın der ve konuğu Camasb'a türlü türlü yiyecekler ikram eder.

Şahmeran ikramdan sonra:

-Ey insanoğlu, benim ülkeme neden ve hangi amaçla geldin? Bunu bana anlatır mısın? diye sorar.

Camasb başından geçenleri bir bir anlatır Şahmeran'a

Şahmeran, Camasb'ın hikâyesinden sonra başını sallar:

-İnsanoğlu nankördür, hilekârdır Küçücük menfaatler karşısında başkasının büyük zararlarına göz yumar. Geçmişte insanoğlu bana çok zarar vermek istemiştir, diyerek Camasb ile uzun uzun dertleşirler.

Camasb mutlu ve memnun bir şekilde yıllar boyunca Şahmeran'ın güvenini kazanır Biribirlerine uzun uzun hikâyeler anlatırlar. Nihayet günün birinde Camasb, Şahmeran'a;

- Ey muhterem efendim! Ailemi çok özledim Ne olur beni aileme kavuşturun! Bu lütfü bana bağışlayın, diyerek yalvarır

Bunun üzerine Şahmeran;

-Camasb, ben sözümü tutup seni yurduna gönderirsem, sen de aynen bana söz verebilir misin ki, bir daha ömrünün sonuna kadar hamama girmeyeceksin? diye sordu. Camasb cevaben;

- Ölünceye kadar hamam yüzü görmeyeceğime ve senin yerini yurdunu kimseye söylemiyeceğime yemin ederim, der ve yemin eder

Şahmeran, bu yemin üzerine, artık kanaat getirerek, Camasb'a biraz yolluk ve bir hayli de dünyalık ziynet, cevahir ve hediyeler vererek, orada duran yılanlara hitaben;

-Bunu o bal kuyusundan dışarı çıkarın, emrini verir.

Yılanın Önüne katılarak bal kuyusundan çıkan Camasb, artık özgür olmanın mutluluğu ve sevinci içinde evine koşar, ailesine ve sevdiklerine kavuşur Ailesi büyük bir merakla Camasb'a beş yıldır nerelerde olduğunu sorarlar Şahmeran'a verdiği sözü düşünerek hata yapmaktan çekinen Camasb:

-Yeminliyim, söylemek istemiyorum. N'olur bunu benden istemeyin der.

Annesi;

-Arkadaşların, senin dişi bir kaplan tarafından parçalandığını söylemişlerdi O günden bu yana tam beş yıl geçti aradan. Azap ve keder içinde bu günleri geçirdiğimizi tahmin edersin herhalde Buna rağmen sen bize bu ıstıraplı günlerin bir hesabını bile vermekten çekini-

yorsun, der.

Camasb:

- Benim o hain ve vicdansız arkadaşlarım şimdi nerededirler, ne yapıyorlar? der.

Annesi:

-Oğlum hepsi yaşıyor. Ticaretle uğraşıyorlar, çok zengin oldular Kimi zaman bize yiyecek ve para yardımında bulunuyorlar. Hâlimizi, hatırımızı soruyorlar, der.

Camasb dayanamadı:

-Ana var git bunlardan birini çağırıver, der.

Anası:

-Oğlum, onlar artık varlıklı ve büyük insanlar oldular. Bizim ayağımıza gelirler mi hiç? Yarın sabah kendin gider onları evlerinde ya da iş yerlerinde ziyaret edersin, der.

Camasb:

-İşin aslı öyle değil ana Sen var git onlara, "Oğlum geldi, sizi istiyor" de, onlar koşa koşa gelirler, der.

Gerçekten Camsab'ın annesi gidip o eski arkadaşlarından birini bulunca adam telaş ve endişeye kapılır. Diğer arkadaşlarını bulup, onlarla konuşup tartışır, sonuçta adaletten ve hukuktan korkarak, Camasb'tan af dilemeye, merhametini istemeye ve mallarının yarısını ona vermeye karar verirler. Mallarının yarısını yanlarına alarak Camasb'ın evine giderler Camasb'ın elini ayağını öperek:

-Ey kardeşimiz Camasb bizim cahillik ve kusurumuz büyüktür Bizim ettiğimizi sen etme Bizi affet, malımızın yarısını sana getirdik Gel barışalım, diye yakarmaya başlarlar. Bunlara acıyan ve suçlarını bağışlayan Camasb, yeniden onlarla dost olur.

Camasb'ın ailesine dönmesinin üzerinden yedi yıl geçmiştir. Aradan bunca zaman geçmesine rağmen Camasb, Şahmaran'a verdiği söz gereği hiç kimseye gitmemiştir.

Camasb'ın yaşadığı ülkenin hükümdarı Keyhüsrev, günün birinde kötü bir hastalığa yakalanır. Bedeninin tamamı kıpkırmızı yaralarla kaplanır. Hekim hekim derman arayıp durdular. Ancak ne hekimler ne de onların verdiği ilaçlar fayda verdi. Hastalık gittikçe arttı, ağırlaştı Hekimler bütün ümitlerini kestiler Çaresizliği kabul ettiler

Keyhüsrev'in, sihir işlerinden anlayan Şahmur adındaki veziri büyü kitaplarını karıştırırken, hükümdarın tek çaresinin Şahmeran'ın etini yemek olduğunu öğrenir. Durum, hemen hükümdara bildirilir. Keyhüsrev tellallar bağırtıp, Şahmeran'ın yerini bilene büyük vaadler-

de bu¬lunur. Ancak Camasb verdiği söz üzerine hiç ses çıkarmaz. Vezir yeniden bir hüküm çıkardı "Şahmeran'ı gören bir kimsenin belden aşağısı balık gibi beyaz pullu olur " Bunun üzerine bütün hamamcılara, halkın bedava yıkanmaları için emirler verildi ve hamam giderlerinin dev¬let tarafından karşılanacağını bildirir. Memurlara talimatlar verilerek, bütün halkın hamamlara gitmesi sağlanır. O sırada zorla da olsa Camasb da hamama götürülür ve sır çözülür Belinden aşağısı beyaz pullu olan Camasb hemen der dest edilerek doğru hükümdarın huzuruna çıkarılır. Keyhüsrev'in tedavisi için tek çarenin Camasb'ın elinde bulunduğu hususu kendisine anlatılarak Şahmeran'ın yerini göstermesi istenir.

Camsab kaçamak bir yol arar gibi:

- Babam büyük bir hekim olduğu için belki o bir çare bulur. Ben her ne kadar mektebe gittiysem de bir şey öğrenemedim Sanatımda çırak bile olamadım. Ben ne ilaç bilirim ki, der.

Bunun üzerine Vezir:

Biz senden ilaç istemiyoruz Sen bize Şahmeran'ın yerini söyle yeter Buna karşılık hükümdar sana büyük ihsanlar verecek, der.

Hiçbir şey anlamamış gibi davranan Camasb:

- Şahmeran nasıl bir şeydir? Ben onu hiç görmedim, der.

Vezir:

- Şahmeran'ı sen görmüş olmalısın. Çünkü belinden aşağısı pullu senin, der.

Camasb:

- Benim vücudum doğma büyüme böyle pulludur, der ve sırrını vermez. Camasb, kendisine zorla söyletilmek için bir hayli dövüldükten sonra cellada teslim edilir. Camasb hayatını kurtarabilmek amacıyla son bir çare olarak hiç olmazsa Şahmeran'ın kuyusunu göstermeyi kabul etti "Nasıl olsa onu oradan çıkaramazlar, ben de ölümden kurtuluruml" diye düşünüyordu -

Fakat durum düşündüğü gibi olmadı. Camasb kuyuyu gösterince, vezir ku¬yunun başında sihirini kullandı Okudu, üfledi ve nihayet Şahmeran, bir yılanın başında tuttuğu altın bir tepsi içinde görüldü Şahmeran Çevresine bakınırken Camasb'ı gören Şahmeran:

-İşte Camasb sonunda kanıma girdin. Ben insanoğluna güvenilmeyeceğini biliyordum Fakat ne çare ki yine aldandım, der.

Utancından yerin içine giren Camasb, ağzını açıp yanıt bile ve¬remedi Kendisinin bu aşağılık durumunu ve ihanetini bir türlü af edemiyordu Rezil olmuştu

Vezir Şahmur Şahmeran'ı tutmak için elini uzatırken, Şahmeran ona:

- Ey melun! Sen bana el sürme, yoksa hançerimle seni delik deşik ederim Ey Camasb! Sen beni kucağına al götür, der.

Camasb, Şahmeran'ı kucağında götürürken ona:

-Şahım, senden Keyhüsrev'in tedavisi için derman isteyecekler, dedi

Şahmeran:

- Bu derman benim elimdir Allah'ın dediği olur, ne yapalım! Eninde sonunda ölmeyecek miyim? Ey Camasb! Sana bir öğüdüm olsun. Sen bana belki de isteyerek kötülük ettin, fakat ben sana etmem. Bu melun, beni sana belki de boğazlatacak. Sakın kabul etme. Sonra katil olursun. Bırak beni Şahmur kessin. Beni toprak çanakta kaynatıp ilk suyumu sana içirmek isteyecekler. Sakın içme. O suyu ona içir. Eğer dediklerimi aynen yaparsan kazanırsın Ben nasıl olsa Öleceğim. Sen benim dediklerimi yaparsan, beni hayır dua ile anarsın, der.

Hükümdarın sarayına gelindiği zaman Camasb ağlamaya başlar. Buna son derece öfkelenen Şahmur:

- Sen deli misin? Bir yılan için ağlayacak ne var, diye bağırır.

Vezir nihayet Şahmeran'ı tutup keser. Üç parçaya bölerek, bir toprak çömlek içinde kaynatmak üzere ateşin üstüne koyduğu sırada hükümdarın bir yaveri gelerek onu saraya ister. Vezir saraya giderken Camasb'a hitaben:

- Al bu şişeyi, içine Şahmeran'ın ikinci suyunu doldur. Ben içeceğim. Belimin ağrısına iyi gelir. İlk suyunu da sen içeceksin. Her türlü hastalıktan korunur, kurtulursun, der.

Camasb, Şahmeran'ın ilk suyunu şişeye koyar ve ikinci suyunu da kendi içer. Birden çömlekteki parçalar dile geldiler:

- Biz hükümdarın hastalığına dermanız İlk üç gün başını yedir Dördüncü gün hamama götür, şifa bulur, dediler

Koşarak gelen Vezir Şahmur, telaşla ikinci suyu sordu Camasb, ikinci suyun yerine şişeşe koyduğu ilk suyu Vezire uzatır. Şahmur'un karnı, aldanarak içtiği suyun tesiriyle davul gibi şişer. Kendisini can havliyle yere atan Şahmur, çırpına çırpına son nefesini verip ölür.

Bu olay Kehsûrev'e iletilince, telaşa düşen hükümdar hemen huzuruna çağırdığı Camasb'a:

- Şimdi Şahmur öldü. İlacı nasıl kullanacağımızı biliyor musun? Nasıl yapacağız? diye sorar.

Camasb:

- Efendimiz hiç merak buyurmayınız Ben ilacın nasıl kullanılacağını iyice biliyorum Yaralarınızı iyi edeceğim, diyerek Şahmeran'ın baş tarafını hükümdara yedirir. O anda Keyhüsrev'in vücudunda bir kaşınma başlar. İkinci ve üçüncü parçalar da tesirini gösterir. Dördüncü gün hamama götürülen hükümdar, hamam dönüşü Camasb'ı sarayına kadar getirir, kendisine başvezirlik mührünün yanı sıra bir çok ihsanlar verir.

Şahmeran'ın ikinci suyunu içen Camasb, hikmet ve kimya ilminde büyük başarılar elde eder ve eserler verir. Bu su ona akıl ve feraset, zekâ ve hafıza bahşetmiştir.

Camasb, böylece ömrünün geri kalanını ünlü ve mesut bir kişi olarak yaşar.

Şahmeran Efsanesine İlişkin Başka Bir Anlatı da Aşağıdaki Şekilde Tarsusluların Dillerinde Dolaşmaktadır;

Günümüzde Mersin iline bağlı bir ilçe olan Tarsus, Sardanapal adındaki İran hükümdarının Tarsus'u işgali sonrasında Arap ülkelerinden gelen kervanların Anadolu'ya geçmesi için ilk büyük konaklama yeriydi. İpek Yolu, Tarsus'tan Antakya'ya oradan da İran ve Mısır'a değin varıyordu.

Sardanapal adındaki İran hükümdarı tarafından serbest bölge ilan edilen Tarsus'a büyük kervanlarla gelen Mısırlı tüccarların Tarsus'ta konaklayabilecekleri bir hayli konaklama yeri, hamamlar ve açıkhava plajları mevcuttu Tarsus'un yanı başında akıp giden Kydnos Nehri tarafından Toroslardan kar sularıyla birlikte kükürt getirildiği yine bilinen gerçekler arasındadır. Tarsuslular, kükürt taşıyan ırmağın kenarında yer alan plajlardan yararlanırlar ve bu suların eklem ağrılarını dindirdiğini söylerlerdi Kydnos Nehri'nde banyo yapanlar, Sardanapal tarafından tayin edilen vergi memurlarına vergi vermek mecburiyetindeydiler.

Her yıl kasların ertelediği sıralarda Mısır'dan hareket eden ve Karun kadar zengin olan Melikiya adındaki Mısırlı tüccar, Bağdat, Antakya ve Tarsus'a gelerek burada bulunan plajlarda yıkanırdı. Her yıl olduğu gibi gene bir ilkbahar mevsiminde yola çıkan Melikiya, Amanos Dağları'ndan geçerken haramiler tarafından soyulur. Kervanı haramiler tarafından yağmalanan Melikiya, güçlükle Tarsus'a varır.

Yiyecek alması amacıyla hizmetkârını kente yollayan Melikiya da rahatlamak amacıyla açık hava plajına gitmek üzere gittiği ırmak kenarında yıkanır. Plajdan çıkıp üstünü giyinirken yanına gelen Sardanapal'ın bir subayı ile iki eri, yıkandığı için Melikiya'dan yıkan-

ma parası isterler. Telaşa kapılan Melikiya, her ne kadar; "Soyuldum, param yok." Dediyse de kimseyi inandıramadı. Tam da o sırada imdadına yetişen hizmetkârı; "Gemilerimiz Sayda açıklarında battı. Gelecek sefere borcumuzu öderiz." diyerek subaya güven verince subay, durumu kral Sardanapal'a bildireceğini söyleyerek oradan ayrılır. Subay yanlarından ayrılınca arkasından seslenen Melikiya; "Sardanapal'a dünyada eşi menendi bulunmayan güzel bir armağan getireceğim. Krala bunu da söyle." talebinde bulunur. Melikiya, her gelişinde vergisini ilk ödeyen kişi olduğu iyi ve dürüst bir tüccar olarak bilinirdi.

Kral Sardanapal'ın yardımıyla Mısır'a dönen Melikiya, yol boyunca, eşi menendi bulunmayan armağanı nasıl bulacağını düşünüp durdu. Kendisine yapılan iyiliği unutması da söz konusu olamazdı. Mısır'a gittikten akıl küpü hizmetkârıyla konuşup tanıdıklarıyla görüşen Melikiya, krala nasıl bir armağan bulacağını kara kara düşünürken günün birinde koşa koşa yanına gelen hizmetkârı sevinç içinde telaşlı bir şekilde:

- Efendim, ben eşsiz armağanı buldum.
-Hani nerede?
-Nil vadisinde
-Canlı mı?
-Hem canlı, hem de konuşuyor, yedi yılan başı var ve insan
-Sen deli misin? Öyle bir yaratık olur mu?
-Olur efendim İnsan gibi de konuşuyor
-İsmi de var mı?
-Var efendim Adı Şahmeran Yılanların hükümdarıdır
-Yılanlar bizi öldürür!
-Efendim, biz onu kurtaracağız Bir büyücünün elinde tıtsak O da bizimle Tarsus'a gelecektir Kral Sardanapal'dan azat edilmesini ve ülkesine geri dönmesini talep ederiz.
-Sardanapal kabul eder mi bu armağanı? -
-Elbette edecektir Dünyada benzeri olmayan bir armağanı kabul etmemesi mümkün mü? Melikiya ile hizmetkârı anlaştılar Hemen oradan ayrılan hizmetkâr üç gece sonra bir devenin üzerine bindirilmiş büyük bir tahta sandıkla geri döndü Sandık evin bahçesine konuldu, kapılar iyice kapatıldı Sandık hizmetkârlar tarafından büyük bir ihtimamla açıldı Melikiya gördüğü manzara ve güzellik karşısında şaşkına döndü Gözlerine ina-namıyordu Karşısında, yere konulan ipek minderin üzerinde, dünya güzeli, sarı saçlı bir genç kız duruyordu. Bu kızın bedeninin, kolların altından ve omuz başlarından yedi yılan in-

sana saldırıyordu

Melikiya hizmetkârına sordu:

-Şahmeran bu mudur?

-Evet efendim

Melikiya Şahmeran'a sordu:

-Sen Şahmeran mısın?

-Ben Şahmeran'ım Beni bırakın ülkeme döneyim. Yoksa dünyadaki yılanların tamamı sizi rahat bırakmazlar

-Biz, sizi kurtarmak için büyücüden kaçırdık Ülkən nerədə?

-Benim ülken Nil Vadisi'nde ve Afrika'da kimsenin bilmediği bir yerdedir Beni bırakın sizi ve yedi sülalenizi zengin edeyim

-'Biz seni bırakacağız Ancak yolculuğu beraber yapacağız ve bu yolculuk sonunda seni azat edeceğiz

- Eğer beni azat etmezseniz, dünya durdukça yeryüzündeki bütün yılanlar insanlara düşman olacaklardır Size son defa söylüyorum, beni azat edin!

Melikiya Şahmeran'a söz verdi Şahmeran yere serilmiş bulunan ipek minderin üzerinde uyudu Ertesi gün yol hazırlıklarına başlandı

Şahmeran, ülkesine dönme vaadine inanmıştı Yolculuk için içerisi özel olarak döşenen sandığın içerisine girmişti Kervan yola çıktı Melikiya sevincinden uçuyordu Önden haberciler göndererek, Sardanapal'a eşsiz bir armağan ile yola çıktığını bildirmek istedi Bağdat'a geldiklerinde Şahmeran'ı ülkesinden kaçıran büyücünün binlerce yılan tarafından sokularak öldürüldüğünü duydular

Şahmeran olayı duymuştu Melikiya'ya seslendi:

- Yalan söylerseniz sizin de sonunuz böyle olacaktır

Kervan Birecik yakınlarında Sardanapal'ın askerleri tarafından karşılandı Kafile ve kervan kazasız belasız önce Antakya'ya, ardından da Tarsus'a ulaştı. Kervan, Sardanapal'ın İmadettîn adındaki valisi tarafından karşılanır. Birlikte Balıçesaray adı verilen ve orta yerinden Kydnos Irmağı'nın aktığı saraya geçilinir. Kervan sarayın orta yerinde yıkılır. Armağan sandığı büyük bir ihtimamla taşınır Taşıyıcıların oradan uzaklaşmasının ardından sandığın kapağı açılır ve Şahmeran'a seslenilir:

- Sen de yıkanıp serinlemek ister misin? der, Melikiya

-Evet isterim, diyen Şahmeran sandıktan çıkarak ipek gibi sarı saçlarını dalgalandıra dalgalandıra plaj odasına gider Suya giren Şahmeran dinsel inançları farklı olan insanlarla bir arada kalmaktan asla hoşlanmazdı. Ama buna katlanmak zorunda olduğunun da bilincindeydi.

Şahmeran, odanın orta yerinde bulunan şifalı suya girmişti ki, içeriye önce askerler, ardından da İri yarı bir subay girdi Bu, Tarsus Valisi İmadettin'den başkası değildi İri-yarı olmasına karşın korkak, cinlere, şeytanlara ve büyücülere inanan bir yaradılışa sahipti Şahmeran'ı görür görmez önce güzelliğine ve saçlarına hayran kalan, ardından da bu güzel gövdeden çıkan korkunç yılan başlarını gören Vali İmadettin:

-Eyvah! Bu armağan değil büyüdür, dedi Sonra da askerlere:

-Öldürün! diye emir verdi

Tehlikeyi sezen Şahmeran bir sıçrayışta havuzdan çıkarak kendini öldürmek isteyen askerlere doğru saldırıya geçti. Bu sırada bir mızrak göğsüne saplandı Acı ile inledi Gürültüye Melikiya koştu Fakat geç kalmıştı Yılanlar, yakaladıkları askerleri hemen öldürüyorlardı Korkunç bir savaş başlamıştı Şahmeran'ın yılan başları birer birer düşmeye başlamıştı. Son bir sıçrama ile haykırdı ve Vali İmadettin'i yakaladı Şahmeran

-Sizin dîninizde bir armağana böyle mi yaparlar? dedi

Vali İmadettin onu dinlemedi ve askerlere bağırdı:

-Öldürün!

Askerler tekrar saldırıya geçtiler Şahmeran'ın son yılan başı yeni bir hamle yaparak Vali İmadettin'in üzerine saldırdı Onu yere çarptı Askerler perişan bir halde kaçmaya çalışırlarken içlerinden birisi baltasını Şahmeran'a savurdu Şahmeran'ın ağzından "Allah!" sözcüğü dökülür. Melikiya'nın kendisine doğru koştuğu Şahmeran'dan fışkıran kanlar, hamamın duvarını kana buladı

Şahmeran ağlıyarak Melikaya'ya bağırdı:

- Bana yapacağın bu mu idi? Allah cezanı versin! Dedi

Fakat o sırada inanılması güç bir olay yaşanır. Büyüklü-küçüklü yüz binlerce yılan Tarsus'a saldırmaya başladı Aynı zamanda da yer sarsılmaya, evler, saraylar yıkılmaya başlanır. Nehir köpürerek kente saldırır. Halk dağlara doğru kaçışmaya başlar. Yer yarılıyor. İnsanlar yarılan yerin içine gömülüyordu Melikiya, düştüğü yerden kalkarak "su su" diye inleyen Şahmeran'ın yanına koşar ve ona su verir. O anda ortaya çıkan yedi büyük yılan Şahmeran'ı alarak denize doğru akıp giderler

Ortalık sakinleşip kral Sardanapal Tarsus'a girdiği zaman, yılanların Tarsus'u istila ettiğini öğrenir. Melikiya'yı arattı, buldıramadı Anlatılanlara inanmak istemedi Kendisini hamama götürdüler Şahmeran'ın kanı hâlâ duvarda duruyordu Kral Sardanapal, göz açıp kapayıncaya değin süre içerisinde olanlara halâ inanamıyordu Dudaklarından tarihe geçecek bir kaç sözcük döküldü:

- Tarsus yılanlardan batmış!

Türk Yazınında "Şahmeran Efsanesi"nin Yeri

Şahmeran, tanınmış bir hikâyenin kahramanıdır. Türk yazınında bu konu ilk kez 15 yüzyılda Abdi Musa adındaki II Murat devri şairi tarafından kaleme alınan "Camasbname" adlı mesnevide ele alınmıştır Şairi hakkında hemen hemen hiç bilginizin bulunmadığı bu yapıt, 1429 yılında tamamlanmıştır Mesnevi; adını hikâyenin kahramanlarından biri 'olan Camasb'dan almıştır. Eserin bilinen on nüshası mevcuttur Camasbname'de yer alan şekliyle hikâye, esasen iç içe geçmiş; "Camasb ve Şahmeran Hikâyesi", "Bulkiya Hikâyesi" ve "Cihanşah Hikâyesi" olmak üzere üç ayrı hikâyeden oluşmuştur. Mesnevide yer alan şekliyle öykü, Arap hikâye geleneğine özgü bir vasıf olarak tanınan "çerçeveli hikâye"ye örnek oluşturur Abdi tarafından kaleme alınan bu mesnevisinin yanı sıra 1780 tarihinde kopya edilerek bir örneği yazılmış ünlü bir Camasbname daha mevcuttur. Bu yapıt daha sonraki bir tarihte kısaltılmak suretiyle "Mümtazetü'l-emasil", "Şahmeran Hikâyesi" adı altında yayınlanmış durumdadır.

Camasbnâme, süreç içerisinde basite indirgenmek suretiyle halk hikâyesi haline dönüştürülmüştür. Pek çok çağdaş baskısı mevcut olan "Şahmeran Hikâyesi"nin son baskısı, 1973 yılında "Hakiki Şahmeran Hikâyesi" adı altında İstanbul'da yapılmıştır.

Bir değişik anlatı türü de Battalname'de yer alan "Şahmeran Hikâyesi" süreç içerisinde sözlü geleneğe geçmek suretiyle bir halk masalı haline gelmiştir. Masalın Ankara, Niğde, Gönen ve Kırşehir'de yedi çeşitlemesinin olduğu saptanmıştır.

Şahmeran Hikâyesi, Türk sözlü geleneğinde halk efsanesi şeklinde de yaşamını sürdürmektedir Şahmeran Efsanesi, 19 yüzyılda, Tarsus'a uğrayan Fürst Püekler-Muakalı adındaki Alman seyyah tarafından seyahatnamesine alınmıştır Alman seyyah tarafından seyahatnamesine alınan bu efsanenin bugün Ankara ve Mudurnu'da da saptanmış çeşitlemesi mevcuttur.

Türk yazınında rastladığımız Şahmeran Hikâyesi'nin kökenine ilişkin farklı düşünceler ortaya atılmıştır. E ,J W Gibb, öykünün menşeinin "Binbir Gece Masalları" olduğunu, üstelik bunun "Hasib Kerimeddin ve Şahmaran Hikâyesi" [A History of Ottoman Peetry, I^ondon 1904 I 432) adındaki Binbir Gece Masalları'ndan birinin şiirsel çevirisi olduğunu yazmıştır Buna karşılık İrene Melikof-Sayar Tabarl tarihini

kaynak olarak göstermişlir "Gibb'in belirttiği gibi Şahmeran hikâyesi Binbir Gece Masalları'ndan biridir " Bulukiya Hikâyesi'nin Yahudi kaynaklı olduğunu savunan Enno Littmann, "Hasib Kerimeddin ve Şahmeran Hikâyesi"nin de muhtemelen Mısır menşeyli olduğunu ortaya atmıştır. Buna karşılık Jan rtypka, Şahmeran Hikâyesi'nin menşeinin büyük bir olasılıkla İran'da aranması gerektiğini söylemektedir

Kahramannâme

İran kahramanlık destanıdır. Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan "Şehnâme"den yararlanılmak suretiyle oluşturulan kahramanlık öykülerindendir. Tarsuslu Ebu Tahir Tarsusi tarafından kaleme alındığı kabul edilmektedir.

Mehmed Emin Yemeni el-Salmaniyevî tarafından tek kitap halinde Türkçe'ye de tercüme edilmiş (basımı: 1868) eserin Arapça aslı sekiz kitaptan oluşur. Halk masalları geleneği içinde yer alan Türkçe tercümesinde meddah öykülerini çağrıştıran öğeler egemendir ve ikinci derecedeki kahramanlardan kurnaz Gerden-Keşan, asıl kahramanın önüne geçmiş durumdadır. Eser, Kahraman-ı Katil'in yaşamını konu edinir. Kahraman-ı Katil, İran Şahı Tahmûras'ın oğludur. Henüz üç yaşında iken bir dev tarafından Kâf Dağı'na kaçırılır. Orada usta bir cengâver olarak büyür. Babası Şah Tahmûras üzüntüsünden yaşamını yitirir. Kateresp adındaki amcazadesi, kendi hakkı olmasına rağmen tahttan feregat ederek Şahlığa getirilen Huşeng'in hizmetine girer. Huşeng, Hindistan'ı ele geçirmek üzere yola koyulduğunda Kahraman'la yüz yüze gelir. Kahteresp, bu cengâverin hüviyetini ortaya koyar. Böylece ülkesini aramaya çıkan Kahraman, korkusuzluğunu ve gücünü ispatlayarak, Huşeng yönetiminde Hindistan'ı ele geçirmeye giden İran ordusuna iştirak eder. İşbirliği içinde üzerine yürüdükleri Hindistan'ı alarak bir utkuya imza atarlar. Evcil hale getirdiği altı ayaklı, dört gözlü, bir boynuzlu deniz canavarının sırtında başarıdan başarıya koşan Kahraman, savaş sırasında öldürülen Hindistan hükümdarının yenilmezliğiyle ün salan savaşçı kızıyla nişanlanır.

Bir zaman sonra hem Kahraman'ın nişanlısı, hem de İranlı ünlü savaşçılardan Behram'ın annesi bir dev tarafından kaçırılır. Durumdan haberdar olan Kahraman, hem nişanlısını, hem de Behram'ın annesini devin elinden almak amacıyla Billur Dağ'a gitmek üzere yola koyulur. Bu uzun, yorucu ve meşakatli yolculuk sırasında Karun'un tılsımını çözen Kahraman, kendisine karşı giriştiği çetin savaş neticesinde mağlup ettiği devin elinden nişanlısını ve İranlı savaşçılardan Behram'ın anne-

sini kurtarmayı başarır. Kurtardıktan sonra birlikte İran'a döndükleri Hintli Prenses ile evlenen Kahraman, Huşeng'in yerine şah olarak seçilen Tahmuras'ın emrine girer.

Eserde Huşeng ve Kahraman gibi cengâverlerin savaşçı-kahraman olmayı, hükümdar olmaya tercih ettikleri gözden kaçmaz. İçinde manzum bölümlerin de yer aldığı, Memed Emin Yemeni el-Salmaniyevi tarafından kaleme alınan bu yapıt, halk yazınından büyük oranda beslenmiştir.

Kâbûsnâme

Hükümdar Keykavus bin İskender, oğlu Gilan Şah'a verdiği öğütleri içeren "Kabusname" isimli bir eser yazmış. Farsça olan bu eser, 1432 yılında Mercimek Ahmet in tercümesiyle Türkçe olarak yayınlanmış. 1944 yılında Orhan Şaik Gökyay tarafından sadeleştirilerek tekrar yayınlanan bu çeviri, son olarak Serpil Çalışlar Ekici tarafından bir kez daha sadeleştirilmiş ve Pencere yayınları tarafından 2003'te yayımlanmıştır. Eserin "şarap içmenin terbiyesi ve yolunu bildirir" adlı bölümü, bu her iki eserden de yararlanılarak, Gusto dergisinin 70. sayısının 62 ve 63. sayfalarında yer almış ve aşağıdaki metin de oradan alınmıştır. Bu metnin içerisinde dikkate alınmaya değer öğütler olduğundan ve dili de hoşuma gittiği için buraya aktarmak istedim. Yazarının efsanevi bir kişilik olması dolayısıyla da "Mitolojide Şarap" sayfasında yer almasının daha uygun olacağını düşündüm. Yazının aslına dokunmadan küçük çaplı da bir düzenleme yaptım.Ve Keykavus şöyle der;

"Bilmiş ol ey oğul ki, şarap konusunda ne iç diyebilirim ve ne de içme diyebilirim. Zira ki yiğitler kimsenin sözüyle iş görmezler ve başkasının sözüyle yiğitlik fiilinden vazgeçmezler. Zira bana dahi yiğitken çok söylerlerdi, ben dahi kabul etmezdim".

Elli yıldan sonra Haktaala bana inayet eyledi, yardım etti ve tövbeyi layık gördü.

Amma eğer içmeyesin, iki cihanın faydası senin ola.

Ve Tanrıtaala senden hoşnut ola ve hem halk arasında kınanmayasın.

Ve akılsızlar şeklinde olmayacak hareketlerde bulunmayasın.

Ve hem malın dahi telef olmaya.

Pes bu mana ile yani bu dediklerinden ötürü sen içmeyesin, revadır.

Ve hem benim katımda katıl sevgili olursun.

Ve lakin ey oğul, bilirim ki şarap yoldaşların seni içmemeğe komazlar.

Onun için demişlerdir ki, yalnızlık yeğdir, yanlış işe kılavuzlayan yoldaştan ise.

İmdi, bari eğer içersen tövbeyi gönülden giderme. Her dem günahını anıp

Haktaaladan tövbe ve yardım isteyedurgıl.

Amma madem içersin, bari yiyesi yedikten sonra tezcek şarap içme, ta ki üç kez susuzluğun kara.

Yani bir kez susuzluğu sabreyle, su içme, ta ki susuzluğun geçe.

Bir dahi susayasın, andan sabreyle, ta ki o susuzluk dahi geçe.

Pes üçüncü susadığın vakit içersen şarabı o vakit iç.

Zira yiyesi ki yemiştin, o vakit yediğinin kuvveti vücuduna sinmiş olur.

Ondan evvel ne su içmek gerek ve ne şerbet ve ne şarap.

Eğer susamazsan bari yiyecekten sonra iki saat geçe, ondan sonra iç.

Yani yiyeceğin kuvveti onda sinmiş ola.

Ondan sonra şarap içersen iç, hem şaraptan fayda bulursun ve hem yiyecekten.

Amma ey ciğerköşem, şarabı içersen ikindiden sonra iç, ta sen sarhoş olunca akşam olmuş olur.Halk seni sarhoş görmez. Öyle olunca akşama kaldığın sebebinden, ayıbın örtülür.

Ondan sonra şarap içerken çerez yeme. Çerezhor olma ki, şarap arasında çok yemek iyi değildir, ulular bu işi beğenmediler.

Ve hem deyupdururlar ki şarap içerken çok çerez yemek midede ağırdır.Sonra şarabı ilk yazda veya bağlar arasında içmeğe az git. Eğer buna benzer yerde şarap içmeyi seversen bari sarhoş olunca içme, ta ki evine gelince rezil rüsva olmayasın.İmdi sarhoş olunca içersen evinde iç, zira kişi ne ederse damı altında ettiği yeğdir, yani gök, ağaç yaprağının altında etmektense.Zira ev gölgesi insana örtüdür, ağaç gölgesi dört yanından rüsva eder Ve bir kişi duvarlı evceğizinin içinde, bir padişaha benzer mülkü içinde.

Ve lakin yazıda bir kişi şol garibe benzer ki yurdundan avare ola.

Pes ne denli mümün zengin olursa gurbette, kişi vatanındaki gibi olmaz.

Yani yazıdaki şarap sohbeti namuslu kişiler için ev içindeki gibi olmaz.

Andan geri meclisten, yani şarap sohbetinden şöylece kalk ki, iki

üç kadeh daha içmeye mecalin ola, yok değil ki bir kadeh daha içmeye mecalin olmaya.

Pes sakın kendini, tokluk lokmasından ve sarhoşluk kadehinden.

Zira ki tokluk ve sarhoşluk yemekten, şaraptan değildir.

Ve lakin kişi normal bir iştahtan sonra bir iki lokma fazla yerse tok olur ve ağırlaşır.

Ve bir iki kadeh fazla içerse sarhoş olur.

Pes sonraki lokmayı yeme, ta ki tok olup sonra ağırlaşmayasın. Ve şarap içersen sonraki kadehi içme, ta ki sarhoş olup sonra kınanmayasın. Yani ne çok tok ol ve ne de çok sarhoş.

Ta ki ikisinin dahi zahmetinden uzak olasın.Hele ey oğul, hiç olmazsa sarhoş olunca içmeyesin.

Zira ki sarhoş olunca içmenin iki türlü hasılı vardır; Birisi delilik ve birisi hastalık

.Pes uslu kişi niçin meşgul ola bir nesneyle ki hasılı ya delilik ola ya hastalık.

Ey oğul, hele eğer sarhoş olunca içersen bari sabahı etme, yani gece sarhoş yatıp sabahleyin daha şarap buharı başında iken şarap içme.

Ve eğer rastlayıp da içersen bari arada bir iç ki, sabah içmek ulular katında beğenilmiş iş değildir.

Sabah içmenin kötülüğünden birisi budur ki, sabah namazı geçe, yani kazaya kala.

Ve bir dahi bu ki henüz geceki sarhoşluğun buharı dimağından kaybolmadan

sabah içtiğin şarabın buharı ona karışır.

Eyle olsa bu iki buhar birbiriyle katılınca ikisinden melankoli doğar.

O dahi delilikten bir cinstir.O halde bir bozucudan, iki bozucunun fesadı daha fazladır.

İmdi bir dimağda ki bir bozucu vardı, geceki buhar; ona bir bozucu daha ulaştı, yani sabah içtiğin şarabın buharı.

Eyle olsa bunun gibi iki bozucu bir yere gelse arbededen başka hasıl ola mı?

Ko imdi bunu.Bir dahi bu kim Haktaala geceyi rahat içün yarattı.

Vakit ki halk rahat olup uyuya, sen şarap içmekte uyanık olasın. Yine halk uyandığı vakit sen uyusan gerek, sabah içtin yine uykunu alamadın.

Hakikatte zahmet üçe çıktı. İki şarap sarhoşluğu, bir uyku mahmurluğu.

Neuzübillah, ertesi gün göresin başı ağırlanmış ve göz kapağı şişmiş, gövde titrer, beyin zok zonk eder.

Hem deli oldun, hem hasta ve yorgun.

Ko ne bela imiş o sabah içkisi dedikleri.

Şükür ki vaki olmadı Mercümek'e. Ey oğul bilmiş ol ki sabah içmek az ola ki orada arbede ve kavga olmaya.Hele bari pişman olacak yaramaz bir iş de olmaya.

Amma arada bir özür için sabah içkisi revadır.

Ve lakin adet edinmek reva değildir.

Kâbûsnâme, İran'da Ziyaroğulları'ndan Emir Unsur ul-Meali Keykâvus bin İskender bin Kâbûs tarafından 1082 yılında, Geylan (Gilan) Şâh adındaki oğlu için kaleme alınan Farsça öğüt kitabıdır. Yapıtın ismini içeren Kâbûs, sülale içinde ün yapmış kişilerden biri olup Geylanşâh'ın dedesinin adıdır. XIV. ve XV. yüzyıllarda Türkçe'ye çevirileri mevcut olan ve kırk dört babdan oluşan kitabın her babında ayrı bir konuya ilişkin nasihatlar bulunmaktadır. İskender bin Kâbûs tarafından oğlu Gilan Şah'a sağlığına dikkat etmesi, hayatta başarılı olması ve lüzumlu bilgilere sahip olması amacıyla verilen nasihatlardan oluşur. İçinde tarihsel olayların, konulara ilişkin öykülerin ve şiirlerin de yer aldığı Kâbûsnâme'nin Eski Anadolu Türkçesine haiz olan ancak kim tarafından kaleme alındığı bilinmeyen çevirilerinin en eskisinin tıpkıbasımı, Dr. Elezar Birnbaum tarafından inceleme ve sözlükle beraber 1981 yılında Amerika'da Harward Üniversitesi basımevinden yayımlandı.

Yapıta bir önsözle başlayan Keykâvûs, bu bölümde eserin kaleme alınış nedenine ilişkin bilgi verir. Ardından nasihatların verildiği kırk dört bölüm yer alır. Bu bölümlerde tıp, yıldız, şiir, müzik, ahlâk, sanat, terbiye, politika, askerlik, ticaret vb. alanlara değinilerek bir bireyin kazanması lazım gelen yaşam bilgileri verilir. Konunun böyle geniş hacimli olması yazarın birçok bilim hakkında bilgi sahibi olduğunun göstergesidir. Konuların her biriyle ilişkili bir de öykü anlatılır. Bu öykülerin birçoğu yazarın kendi yaşadıklarından, geriye kalan kısmı da İran tarihinden alınmadır. Eserde bununla birlikte İlkçağ Yunanistan'ının ünlü filozoflarının ve İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerinin adları da yer almaktadır. Düşündüklerini aynen yazıya aktarması, yapmacığa ve bezeğe yer vermemesi ona büyük bir önem sağlamıştır. Yapıtta insanı eğlendiren bu öykülerin dışında pek çok manzum parça da bulunmaktadır. Bir bölümü yazarın kendi rubaileri olan bu manzum parçaların bir bölümü de Ebu Said Ebü'l-Hayr; Ebu Şekur Belhî, Ebu Selik, Ascedî, Ferruhî ve Lebibî gibi şairlerden alınmadır.

İran yazınında elde ettiği başarıdan ötürü günümüze değin İran'da ve Hindistan'da sekiz kez basılan Kâbûsnâme'nin böyle büyük bir başarı elde etmesi tahriflere de neden olmuş, ilaveler, çıkarmalar gerçekleştirilmiş olmasından ötürü baskılar arasında metin farklılıkları ortaya çıkmıştır. İran yazarlarının büyük bir kısmı da yer belirterek ya da belirtmeden yapıttan öyküler alıntılamışlardır.

Kütüphanelerde Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa tarafından 1380–1387 yılları arasında ve Akkadıoğlu tarafından 1403–1410 tarihleri arasında tamamlanan çevirilerinin dışında kimin tarafından kaleme alındığı bilinmeyen Türkçe çevirileri de bulunmaktadır. Mercimek Ahmed tarafından 1432 yılında yapılan ve Orhan Şaik Gökyay tarafından 1944 yılında yayımlanan çeviri, bunların arasında en tanınmış olanlarıdır. Bu en tanınmış çevirilerden birinin sahibi olan Mercimek Ahmed bu çeviriyi; daha eski bir çeviriyi yeteri kadar açık ve tatmin edici bulmayan II. Murat'ın talebi üzere gerçekleştirdiğini söyler. Yalın Türkçe'yle ve konuşma diliyle kaleme alınmış deyimlere, atasözlerine yer verilen çeviri, kimi zaman ilave edilmiş yorumlarla daha da cazibeli bir hal almıştır. Mercimek Ahmed tarafından gerçekleştirilmiş olan bu çeviri, Osmanlı padişahlarından III. Ahmet zamanında Namizâde Murtaza tarafından artık kullanılmaz olan Türkçe sözcüklerin yerine Arapça ve Farsça sözcükler kullanılmak suretiyle 1705 yılında tekrar yazıldı.

KÂBÛSNÂME'den

(Mercimek Ahmet çevirisi. Haz. Orhan Şaik Gökyay. 3.bas. 1974)

ŞAİRLER TERBİYETİN BEYAN EDER

«Ey oğul eğer şair olup şiir ayıtmağa kasdetsen cehdet ki şiirde özün murabba ola yani ruşen ola, açık ola. Ve sakın ki gamız söylemeyesin, yani örtülü söylemeyesin. Meselâ bir şiirde bir sözün ki mânası şeyhin sen bilesin ve ayruk kişi bilmeye, anın bilgi sözü söyleme. Zira şiiri halk içün aydurlar; kendi kendiler içün ayıtmazlar. Pes şiirin mânası açık gerektir ki ruşenliği sebebinden ötürü kim gerekse rağbet ede.

Amma şair gerektir ki hemen vezne ve kafiyeye kani olmaya. Pes sen dahı hayalsiz ve tertipsiz ve sınaatsiz şiir ayıtma. Tecnis ve tatbik ve mütezâd ve müteşabih ve müstear ve tecnis-i mükerrer ve müreddef ve ne ki buna benzer var ise kim bunda şerhetsek olmaz, aruzda bulasın ve bilesin. Ama eğer dilersen ki şiirin kamu şairler şiirinden üstün görüne, sözü müstear söyle, amma istiareyi imkânla söyle, yani istiareyi medihte çok istimal et, hâssa ki metettiğin kişi kemal ehli ola. Ama eğer ga-

zel ayıdasın. terane içün, iğen dahı masnû olmazsa kayırmaz. İllâ lâtif ve ter gerektir ki gazeli ayıdasın. Ve amma kafiyesi ve redifi gerek ki bir mâruf kafiyede ve redifde ayıdasın. Yani söylenmemiş kafiyedir deyip bir ınеçhul kafiyede ayıtnıa. Gerekmez yerde arabi müşkül lâfız katıp şi'rim sovuk etme. Ve her ne ki şiirinde söylersin, âşıklar vasf-ı haline göre lâtif söyle ki hem hâssa hoş gelsin hem amma, tâ ki senin şiirin şöhret tııta ve mâruf ola.»

Miraçnâme

Bir adı da "Miraciye"olan "Miraçnâme", Muhammed Peygamber'in göğe yükseliş mucizesini ele alan dinî bir edebiyat eseridir.

Miraçnâmeler, Divan edebiyatında çoğunlıkla mesnevi veya kaside şeklinde kaleme alınmıştır. Mesnevilerin ve divanların kimilerinde Miraciyelere yer verilmiştir. Konuyu daha detaylı bir biçimde ele alan ve çoğunlukla "Miraçnâme" olarak adlandırılan düzyazı veya manzum eserler de mevcuttur. Miraçnâmeler'de Kuran'ın "İsra" ve "Necm" surelerinde ve hadislerde beyan edilenlerle uygunluk içinde olarak genellikle Mirac'ın sebebi, ne zaman ve nasıl meydana geldiği, Muhammed Peygamber'in Mirac'a davet edilmesi, Miraç öncesinde göğsünün açılıp insanlığa has ayıp ve eksikliklerden sıyrılması, kalbinin itikat ve "şerh-i sadr" denilen bilgelikle doldurulması, Mekke'de bulunan Mescid-i Haram'dan Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'ya götürülmesi, yolculuk esnasında "Burak", "Miraç", "Meleklerin Kanatları", "Cebrail'in Kanatları" ve "Refref" adlarındaki beş binitten faydalanması, beş vakit namazın farz oluşu, ikramda bulunulan şarap ile sütten ikincisini tercih etmesi, göğün yedi katında kendisinin öncesinde Peygamber olarak gelenler tarafından karşılanması, göğün yedinci katında var olduğuna inanılan "Sidretül münteha" adındaki ağaçta Cebrail'in kalması, yolculuğu tek başına devam ettiren Muhammed Peygamber'in cennet dolaşması, göğün yedinci katında bulunan "Beyt ül-Mamur" adı verilen evi görmesi, gökkatlarının en yükseği olan "Arş"a ve kürsiye varması, karşısında secdeye durduğu Tanrı'yla konuşması ve geri dönmesi gibi konular ele alınır.

Miraç, Arapça'da "merdiven" anlamına gelir. İslâmiyet öncesi Arap ve Doğu Akdeniz inançlarında merdivenle göğe çıkma söylenceleri mevcut olmasına rağmen göğe yükselme olayı, "Gılgamış Destanı"ndan Yunan mitolojisindeki Herakles Efsanesi'ne ve İsa Peygamber'e kadar farklı şekillerde görülmektedir. "Miraç", pekçok halk söylenceleriyle ve yorumlarla ele alınmıştır. Çok yaygın durumda

bulunan bir inanış uyarınca, Cebrail, Burak adındaki kanatlı atla gelip Muhammed Peygamber'i Mekke'den Kudüs'e götürür. Orada göğe çekilen bir merdivenle veya kendi kanatlarının üzerinde göğe çıkarır. Göğün yedi katını dolaşan Muhammed Peygamber, orada melekler ve kendisinden önce gelmiş geçmiş Peygamberlerin tamamı tarafından karşılanır. Muhammed Peygamber, Miraç Gecesi göğün yedinci katına çıktığında her katta bir peygamberle karşılaşır. Sırasıyla Âdem, İsa, Yusuf, İdris, Hârun, Musa ve İbrahim ile selamlaşan Muhammed Peygamber, Nil ve Fırat ırmakları ile onların cennetteki yansımalarıyla ve "Sidretül Müntehâ" (sınır ağacı) ile karşılaşır. Göğün yedinci katına çıktıkları zaman Cebrail, "Sidretül Müntehâ"(sınır ağacı) yanında "Bir adım daha ileri gidersem yanar, yok olurum" diyerek Muhammed Peygamberi tek başına bırakıyor. Bu yolculuk sırasısnda cenneti, cehennemi ve göklerde mevcut olan her şeyi görmüş olarak dönen Muhammed Peygamber, göğün yedinci katında Tanrı ile konuşur. Ancak bu konuşma sırasında arada bir perde bulunduğu için O'nu görmesi mümkün olmaz.

Kimi Miraçnâmeler, bu yolculuğu, ruhun maddî ilişkiden sıyrılması, ilahî bilgiye vasıl olması olarak yorum getiren tasavvuf düşüncesi tarafından beslenmiştir. Türk yazınında yer alan Miraçnâmeler, kaynağını, Gazalî'nin "Maaric ül-Kuds fi Medarici Marifet in-Nefs" ve Muhiddin Arabî'nin "Fütuhat-ı Mekkiye"si gibi düzyazı Arap ve Genceli Nizamî'nin "Hamse"si, Attar'ın "İlahinâme"si, Camî'nin "Mirkat ül-Akaid"i, Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin "Lübb-i Lubab-i Manevi"si vb. manzum İran eserlerinden almıştır. XII. yüzyılda yaşayan Hâkim Süleyman Ata tarafından Orta Asya Türkçesi ve hece ölçüsüyle söylenen eser, türün Türk yazınındaki en eski örneğidir. Melik Bahşi'nin 1436/1437 yıllarında İran'ın Merv kentinde yazıya aktardığı Miraçnâme ise düzyazıdır. Bir "Kırk Hadis" kitabı olarak kabul gören "Nehc ül-Feradis" adlı yapıtın bir bölümünde işlenen konu, Yazıcıoğlu Mehmet'in "Muhammediye" adlı yapıtında olduğu üzere kimi siyer (biyografi) ve "Vesilet ün-Necat" adlı yapıtta olduğu üzere mevlüt kitaplarında da konu ele alındı. Ahmedî tarafından kaleme alınan "Cemşid ü Hurşid", Hamdullah Hamdi ve Fuzulî'nin "Leyla vü Mecnun", Nabî'nin "Hayriye", Şeyh Galip'in "Hüsn-ü Aşk" gibi mesnevilerin bazılarında; Ali Şir Nevaî, Taşlıcalı Yahya, Nevizade Atayî'nin hamselerinde; Lamiî, Ganizâde Nadirî, Naili-i Kadim, Neşatî, Nazım, İzzet Mola vd. nin divanlarında yer aldı.

Bu duruma göre Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Böl. No. 3756'da kayıtlı XIV. yüzyıla ait kimin tarafından yazıldığı belli olmayan bir

mesnevi, konuya ilişkin en eski bağımsız manzum eser olarak kabul görür. Aynı konuda Abdülvasi Çelebi'nin 1414 yılında kaleme aldığı "Miraçnâme", Bursalı Şeyh İsmail Hakkı tarafından 1703 yılında yazılan "Mirâciye", 1729 yılında yaşamını yitiren Nayi Osman Dede'nin, 1738 yılında yaşamını yitiren Nahifî'nin, 1810 yılında yaşamını yitiren Abdülbaki Arif'in, 1820 yılında doğan Muhammed Fevzi'nin ve Recep Vahyi tarafından 1896 yılında yazılan yapıtlar gibi bağımsız manzum eserler de mevcuttur. Bestesi günümüze ulaşan Nayi Osman Dede'nin yapıtının yanı sıra Abdülbaki Arif ve Muhammed Fevzi'ye ait olan yapıtlar bestelenmiş ve Recep ayında "Miraç Gecesi"nde tekke ve camilerde okunmuştur.

SİNDBADNÂME

Kuruluşu ve muhtevası itibariyle "Tutinâme", "Bahtiyarnâme" ve "Kırk Vezir" adlarındaki masalları çağrıştıran Sindbadnâme, bir ana öykü kapsamında birbiriyle içiçe geçmiş toplam 21–34/35 küçük hikâyeden oluşan Hint menşeyli bir masallar kitabı olarak tanınmasına rağmen bugün menşei hakkında muhtelif düşünceler ileri sürülmüştür. Olayların Hindistan'da geçmesine ve öyküde geçen adlardan bazılarının Hintçe olması gözönünde bulundurulduğunda öykünün Hint asıllı olduğu hükmüne varmak mümkündür. Esere adı verilen Sindbad, bir Şehzade'nin hocalığını yapan bir kişidir (Aynı adla anılan bir başka kahraman daha vardır. O da "Binbir Gece Masalları"nda maceraları dile getirilen Gemici Sindbad'dır). Bu ikisi birbirine karıştırılmamalıdır.

Ana öykünün konusu özetle şöyledir: Bir hükümdarın oğlu uzun zaman özel eğitime tabi tutulmasına karşın hiçbir başarı gösteremez. Bahse konu olan Şehzade, neticede bin bilginin içinden seçilen Sindbad tarafından gösterilen tarzla, duvarının her birine bir bilimin resminin çizildiği bir odada bilimlerin çoğunu öğrenme başarısını gösterir. Çocuğun şansında uğursuzluklarını bulunduğunu fark eden Hoca Sindbad, çocuğa, sınava tabi tutulacağı günün öncesindeki yedi gün, yani bir hafta süreyle hiç konuşmaması gerektiğini öğütler. Onu konuşturmak amacıyla yanına alan cariye, emeline kavuşamayınca çocuğa bühtan eder. Ona, kendisine sarkıntılık ettiği iftirası atarak babasına şikâyet eder. Cariyenin bu şikâyeti üzerine babası, oğlunun idam edilmesi için ferman çıkarır. Hükümdarın 7 veziri, cariyenin bühtanına maruz kalan Şehzade'nin masumiyetini ortaya koymak amacıyla, her biri bir gün olmak üzere 7 gün süreyle hükümdara masallar anlatarak idamın geciktirilmesine, hatta idam hakkındaki buyruğun geri alınmasına gayret gös-

terirler. Bu yedi vezirden biri, kadınlar tarafından oynanan oyunlar ve son pişmanlığın fayda sağlamayacağı konusunda hükümdara anlattığı iki masalla Şehzade'ye idam fermanını geri aldırmayı başarır. Bir sonraki gün cariye, adaletin yerine getirilmemesi durumunda doğacak olan sakıncalara ilişkin bir öykü anlatarak hükümdarı, idam kararını yerine getirmesi için ikna eder. Bu kez de ikinci vezir, anlattığı öyküyle inandırdığı hükümdarı, kararından vazgeçirmeyi başarır. Böylece yedi vezir, yedi gün boyunca hükümdarı kararından vazgeçirecek öyküler anlatırlar. Birbirinden ilginç öykülerle geçen bu yedi günün sonunda hocası tarafından sınav nedeniyle kendisine getirilen yedi günlük konuşma yasağının sonunda konuşmaya başlayan Şehzade, gerçekleri olduğu gibi babasına anlatır. Şehzade tarafından bu anlatılanlar, hocası tarafından da doğrulanınca hükümdar, oğlunun başına çorap örmeye çalışan cariyeyi en ağır şekilde cezalandırdıktan sonra tahtını oğluna bırakır.

Eserde anlatılan bu öyküler, kadınlara güvenilmemesi gerektiği ve son pişmanlığın bir yarar sağlamayacağı gibi ahlâki nasihatlara bağlanır. VII. yüzyıl öncesinde Pehleviceye tercüme edilmiş olan bu metin çeviri; Amid Ebülfevaris Fenazurî ve Muhammed bin Ali'yüz-Zahirî'nin çevirileri ile Rudekî ve Ezrakî'nin manzum, Dekayikî'nin düzyazı gibi işleme ve düzenleme yoluyla oluşturulan Farsça eserlere kaynaklık etti. 1279/1280 tarihinde yaşamını yitiren Malik Said İftiharuddin Muhammed Kazvinî tarafından yapılan Türkçe çeviri, Sindbadnâme'nin Türkçe çevirilerinin en eskisidir. Ancak adından söz edilen bu Türkçe çeviri, günümüze ulaşamamıştır. Sindbad öykülerini ilk kaleme alan kişi, 815 yılında yaşamını yitiren Aban bin Abdul Hamidul Lahikî olduğu bilinmektedir. Bunun dışında Muhammed Abdul Kerim tarafından Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid'in adına yapılan "Tuhfetu'l- Ahyar" adındaki tercüme ve bundan başka kim tarafından yazıldığı belli olmayan bir "Sindbadnâme" daha mevcuttur. "Sindbadnâme", "Kitabu'l Sindbad" ya da "Sindabal" adlarıyla İbranice'ye, "Şindban" adıyla İspanyolca'ya ve Süryanice'ye tercümeleri bulunmaktadır. Süryanice'den "Syntipas" adıyla Yunanca'ya çevirisi de mevcuttur. Bunun dışında, "Binbir Gece Masalları" içinde olmak üzere dünya dillerinin tamamına çevrilmiş durumdadır. 1872 yılında basılan "Yedi Âlimler Hikâyesi" adındaki eser de Sindbadnâme'nin bir çeşitlemesinden Türkçe'ye çevirisi yapıldı.

TUTİNÂME

Tutinâme, Sanskritçe kaleme alınan "Çapsaptati" adı verilen eser kaynak alınarak bir çerçeve dâhilinde ele alınan bir dizi hoşça vakit geçirici- nasihat verici masal niteliğindeki hikâyeleri derleyen eserdir.

1350 yılında yaşamını yitiren Ziyaeddin Nahşebî tarafından İslâmî inanışa uygun kimi değiştirme ve ulamalarla oluşturulan, sanatsal bir ifade tarzıyla 1330 yılında kaleme alınmış Farsça çevirisi; XVI. yüzyılda yaşayan Ebülfazi bin Mübarek, ardından da XVII. yüzyılda yaşayan Muhammed Kadirî tarafından yalın hale getirilmek suretiyle yeniden yazıldı. Muhammed Kadirî tarafından kaleme alınan metin, 1584 -1680 tarihleri arasında yaşayan Sarı Abdullah Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve bu tercüme 1838/1840 yılında basılmıştır.

Daha önceki çevirilerin oldukça kaba, yalın ve sanatsal değeri bulunmamasından ötürü ilk düzenli çeviri, 1330 yılında Şeyh Ziyâettin Nahşebî tarafından yapılan Farsça çeviridir. Çeviriyi yapan Nahşebî tarafından "gece" olarak adlandırılan 52 bölüme ayrıştırılan eserin aslı büyük bir olasılıkla 70–72 öyküden oluşmaktaydı. Nahşebî tercümeyi gerçekleştirirken yapıtın içerdiği hikâyelerden bazılarını değiştirmiş, bazılarını yapıttan çıkarmış ve yeni bazı hikâyeler eklemiştir. Daha sonraları uzun bir zaman kullanılmasına rağmen süreç içerisinde dilde gerçekleşen kimi değişikliklerden ötürü tercümenin dili yeni nesil tarafından tam olarak anlaşılamadığı için Hint-Türk hükümdarı Ekber'in emriyle eser, Ebu'l-fazl bin Mübârek tarafından yeniden kaleme alınmıştır. Bu tercümeden bir sonraki çeviri, Muhammed Kâdirî tarafından 17. yüzyılda gerçekleştirilirken eser, hem sadeleştiriliyor, hem de bölüm sayısı 35'e indiriliyor. Büyük beğeni toplayan bu çevirinin nüshası, başta Türkçe olmak üzere Hindce, Bengalce ve başka bazı dillere tercüme edilmiştir.

Cahit Öztelli bir yazısında (Tûtînâme Üzerine Bilgiler, Sivas folkloru, s.46, Kasım 1976), Millet Kütüphanesi Ali Emirî Kit. No. 168'de Nevizâde Atâî tarafından kaleme alınan bir Tûtînâme gördüğünden söz eder. 1837 yılında Bulak'ta 1840 yılında İstanbul'da basılmış olan Tûtînâme adlı yapıtların bu yapıttan aktarıldığını ileri sürer. Kendi kitaplığında da Maraşlı Hilmi adındaki bir şair tarafından manzum olarak kaleme alınan bir Tûtînâme mevcuttur. Tûtînâme'nin bir tanesi de 1922 yılında Süleyman Tevfik tarafından yayımlanmıştır. Şemseddin Kutlu tarafından hazırlanan Tûtînâme de yeni harflerle basılmıştır (Tercüman 1001 Temel eser, 1975).

Eserin konusu özetle şöyledir:

Aşığı olduğu Mâh-ı Şeker ile evlenen Said, babasının ısrarı ile tüccar olur. İyi kalpli Sait günün birinde pazarda gördüğü Tuti adındaki erkek ve zeki papağanı alıp eve götürür. Bir zaman sonra tek başına sıkılmasın diye Tuti'ye eş olarak dişi bir papağan alır. Tuti tarafından verilen nasihatlere uyan Said'in mali durumu kısa süre içinde iyi bir konuma gelir. Tüccar Said' in, güzelliği dillere destan Mâh-ı Şeker adında bir karısı vardır. Karısını aşırı derecede kıskanan tüccar Said, zorunlu kalmadıkça güzeller güzeli karısını yalnız bırakmazmış. Nadiren de olsa kimi zaman kent dışına çıkar ve birkaç günde ancak dönermiş. Böyle zamanlarda Mâh-ı Şeker adındaki dünya güzeli karısını Tut-i Kâmil adındaki papağanına emanet edermiş.

İşte böyle nadir günlerin birinde Tuti Kamil'in nasihatlerine uyarak deniz ticaretine atılmaya karar veren Tüccar Said, sefere çıkmadan önce güzel eşine, herhangi bir iş yapması gerektiği zaman mutlaka Tuti'ye danışmasını söyler. Uzun süre devam edecek bir yolculuğa çıkmak zorunda kalır. Her ayrıldığında olduğu gibi bu kez de evden ayrılmak zorunda kalan Tüccar Said, karısı Mâh-ı Şeker'i, Tut-i Kâmil adındaki papağanına emanet ederek yolculuğa çıkar. Tüccar Said yolculuğa çıkar çıkmaz komşuları olan bir delikanlı hemen harekete geçer. Kadını baştan çıkarmaya çalışır. İlk başlarda komşusu olan delikanlıya yüz vermeyen Mâh-ı Şeker, komşusunun peşini bırakmaması neticesinde yumuşamaya ve birlikte olmaya rızalık göstermeye başlar. Olayın farkında olan Papağan Tut-i Kâmil hemen devreye girer. Sahibesinin, komşularıyla buluşmalarına engel olmak için her gece ilgi çekici bir öykü anlatarak onu oyalamaya çalışır. Kadın her ne kadar komşusuyla birlikte olmak için çaba gösterirse de Tut-i Kâmil'in anlattığı öykü daha ilgi çekici olduğundan öyküsünün bitmesini beklermiş. Öykü bitince de sabah olurmuş. Sabah olunca da tekrar geceyi beklermiş. Ancak Tut-i Kâmil, ikinci gece bir başka ilgi çekici öyküyü anlatırmış. Bu durum, Tüccar Said eve gelinceye kadar devam eder gider. Tut-i Kâmil, böylece kocası gelene değin her gece ayrı ilgi çekici bir öykü anlatmak suretiyle ev sahibesi Mâh-ı Şeker'i oyalayarak kocasına ihanet etmesine engel olur.

IV. BÖLÜM

Alfabetik Sıraya Göre

İran Mitolojisinin Tanrıları, Kahramanları, Kutsal Kişi ve Mekâları

---A---

ÂB:"Âb" sözcüğü, Mezdekilik yazınında; "Âbân", "Âbân Yeşt", "Âbângân", "Âbrîzâın" benzeri sözcüklerde de bulunmaktadır. "Âpāmnapāt" adındaki melek de suların koruyucu meleğidir. Faydalı faktörleri aktiviteleri nisbetinde kutlu ve aziz kılan İranlılar, aralarında suyun da bulunduğu yaşamın esas icapları şeklinde kabul gören yedi unsurun özel bir tanrı tarafından korunduğuna inanırlar. Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da bunlardan övgü ile sözedilip takdis ediiir. Su, iyilikçi tanrı Ahura Mazda tarafından yaratıldığı zaman suların tamamı İranlılarca kutsal sayılan Elbruz Dağı'nın güney yamaçlarından doğan, içerisinde her biri farklı vasıflar taşıyan bin tane gölün suyunu barındıran Ferâhkert Denizi'ne doğru yol almaya başlar.

Zerdüştçülükte kutsal olarak kabul edilen unsurların arasında ikinci derecede bulunan su, Eski İranlılar tarafından çok kutsanırdı. Uzay ve dünyanın yaratılışısürecini ve sonucunu eski kaynaklara bağlı olarak anlatan Bundehişn'de yazılanlara bakılırsa su, tanrı tarafından yaratılan yedi önemli maddenin ikinci sırasında yer alır. Kutsal ölümsüz Hurdad, göklerin sonrasında yaratılan, yaratılışı tam elli gün devam eden ve dünyanın her bölgesinde yeraltında bulunan sudan sorumludur. Eski İranlılar, Elbruz Dağı'nın yamaçlarında, taşıdıkları kirlerden arınan yeryüzündeki suların tamamının aktığı, yerkürenin üçte biri oranında bir büyüklüğe sahip olan "Ferâkert" adında bir denizin bulunduğuna inanırlardı. Eski İran halkları, ilahî vasıflar yükledikleri ateşe olduğu kadar saygı duydukları suyu kirletmeyi günah saymışlar. İnançlarında suyu muhafaza etme hususunda titiz dinsel emirler de daima var olmuştur. Ayrıca Zerdüşt ayinleri sırasında da her zaman bulundurulması lazım olan unsurlardan biridir su.

"Ey yüce Ahura katından olan su,
Överim seni zevr ile ve iyi düşünce ile."

Avestâ/Yesnâ

"Överim seni ey ateş, Ahura Mazda'nın oğlu ve bütün ateşleri.
Överim güzel suları, Ahura Mazda'nın yarattığı bütün suları ve bitkileri"

Avestâ/Yesnâ

Su, tıpkı Sümerlerin inanışlarındaki gibi İranlılar tarafından da saygıda kusur edilmeyen, evrenin düzeni içinde yaratıcı görev üstle-

nen ve ilahî vasıflarla teçhiz edildiğine inanılan unsurlardan biridir. Bundan ötürü suyun kutsallığı ve önemi, Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avestâ'da sık bir şekilde vurgulanmıştır. Ünlü Yunanlı tarihçi Herodot'un da aralarında yer aldığı Yunan tarihçileri de İranlıların, kutlu saydıkları su için: "İranlılar suya işemezler, tükürmezler ve onda ellerini yıkamazlar. Çünkü suyun, pisliğin her türlüsünden uzak kalması gerekir."dediklerini yazarlar. Tarihsel söylentilerde, kimi törenlerde su için kurbanlar kesip fidye veren İranlıların, su meleğine saygı göstermek amacıyla M.Ö. II. yüzyılda bir ırmak kıyısında veya bir çeşme kenarında kazdıkları çukurların yanı başında kurban kestiklerinden bahsedilmektedir. Suya saygının bir işareti şeklinde kabul gören bu törenler M.S. V. ve VI. yüzyıllara değin devam etmiştir.

Eski İranda, takvimi meydana getiren aylardaın birinin adı "İsfend"dir. Bu ayın "on birinci günü", "hûr" adıyla anılırmış. Evrenin yaratılışının altı safhasını kutlamak amacıyla yıl boyunca değişik aralıklarla gerçekleştirilen ve her biri beş gün süren altı şenlik yapılırmış. "Gâhenbâr" adı verilen bu şenliklerin ikincisinin ilk günü, "İsfend"in "on birinci gün"ü olan "hûr"a denk gelirmiş. İnanışa göre su, tanrı tarafından bu gün yaratılmıştır. Gene yılın sekizinci ayı ve bu ayın onuncu günü "Âbân" adıyla anılırken, iki su meleğinden biri "Apāmnapāt", öteki de "Anahita" adını taşımaktadırlar. "30 kerde" ve "133 bend"ten meydana gelen Âbân Yeşt, Perslerin Aşk ve Bereket Tanrıçası Anahita'nın övgüsünü konu edinmektedir. Kimi metinlerde "Bânû: hanım"sözcüğüyle birlikte anılmasının nedeni, dişi olmasından ötürüdür.

Bütün klasik uygarlıklarda önemi bir bölüm mistik ve harikulade vasıflarıyla birlikte daima var olagelen suyun, eski İran'daki önemi yalnızca efsanelerde yer almasıyla sınırlı değildir. Su; Babil kalıntılarından ele geçirilen belgelerin bazılarında: "Çok eski dönemlerde evrenin kesif bir su kütlesi şeklinde yer aldığı, süreç içerisinde tanrıların arka arkaya var olmaya başladıkları, akıl ve bilgelik gereğince büyük önem arz eden yeni buluşlar yapıp yaratıcılıklar ortaya koydukları ve akabinde yeryüzünün, tanrıların en güçlü olanı tarafından yaratıldığı, sonra o güçlü tanrı tarafından verilen emir gereği yeryüzünde şiddetli bir tufan oluştuğu, karalarla suların birbirinden ayrıldığı, evrenin bir düzene bindiği yer ve gök suları arasında sınırların oluştuğu" ifadeleriyle yer alır.

Hinduizm'in kutsal metinleri olan Veda'ların ilk bölümü olan ve 1028 ilahiden oluşan Rig Veda'da verilen bilgiler uyarınca: "Başlangıçta her taraf karanlıklar içerisindedir. Hiçbir şey aydınlık değil ve gö-

rülmez. Her taraf sularla kaplıdır." Evren mitolojilerinin temellerini su oluşturur. Yaratılış ve doğuşun sudan oluştuğuna inanılan Asur, Mısır, Hint, İran, Babil ve Yunan gibi ulusların mitolojilerinde aşağıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere ilk yaratılış sırasında var edilen ilk şeyin okyanuslar olduğu inancına yer verilmektedir. Zerdüştçülüğün kutsal metinleri olan Avestâ'nın bir bölümü olan ve uzay ve dünyanın yaratılışı sürecini ve sonucunu eski kaynaklara bağlı olarak anlatan Bundehişn'deki bilgiler uyarınca: " Yaratılan ilk nesnenin gözyaşı olduğu" ve "her şeyin de sudan yaratıldığı" ifade edilir. Gene yazarı belirsiz olmasından ve içerisinde birçok rivayeti barındırmasından ötürü "Rivâyât-i Pehlevi" adıyla anılan yapıtta: "Her şey gözyaşından var edilmiştir." İfadesi bulunmaktadır.

Su, en eski çağlardan başlayarak bu güne kadar ulusların tamamının inanışlarında ilgi çekici önemini hep muhafaza edegelmiştir. Örneğin Moğollar, gereksinim duydukları zamanlarda suya attıkları birkaç taşla "Jadamishi" adını verdikleri bir çeşit büyüyü gerçekleştirirlermiş. Bu inanış uyarınca; bu taşları içine attıkları büyülü suda yıkandıkları zaman mevsim yaz da olsa şiddetle bastıran soğuk, kar, buhar ve yağmurla düşmanlarını yenilgiye maruz bırakırlarmış. Örneğin, içi su ile dolu bir kâsenin nikâh masasına konması, nikâh töreninin akabinde bu suyun gelinin başından aşağıya dökülmesi, çatının dört bir yanından sağlanan suyun bir yumurta kabuğuna konulup kadınlara içirilerek onların hamile kalmasının sağlanması, "Fatıma2nın mihri" olarak bilinen tuz ile suyun kirletilmemesi gereken objeler arasında yer alması, günümüz toplumundaki halk inanışlarında da benzeri şeylerle karşılaşıldığının bir göstergesidir.

895–956 yılları arasında yaşayan Abu al-Hasan Ali ibn al-Husayn al-Mes'udi adındaki Arap tarihçi, coğrafyacı ve filozof, "Mürûcu'z-zeheb" adındaki yapıtında eskilerin söylentilerini kaynak alarak yaratılış efsanelerini dile getirirken; "Başlangıçta her şeyin sudan yaratıldığı, gökler, yerler ve arşın hep sudan yaratıldığı" inancını nakledip bu inanışın; suyu, maddelerin en hası, ana madde ve üretme gücüne sahip eleman şeklinde gören eski Yunan filozoflarından bazılarının görüşleriyle yakınlık ve paralellik arz ettiğini söyler. 1147-1206 tarihleri arasında yaşayan İran'ın en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilen Genceli Nizamı (Nizâmî-yi Gencevî), biri "Şerefnâme" (1196-1200), öteki "İkbalnâme" (1200-1206) olmak üzere iki bölüm ve 2500 beyitten oluşan "İskendernâme" adlı yapıtında; İskender tarafından yedi hekimle birlikte gerçekleştirilen toplantıda, anı zamanda İskender'in danışman-

lığı görevini de yapan Valens adındaki hekimin ilk yaratılış hususuna ilişkin düşüncelerini şöyle dile getirir:

Şöyle dedi bana, 'bilge ve dürüst;
"Yoktu önceden sudan başka bir cevher."
Genceli Nizâmî

1003–1088 tarihleri arasında yaşayan İranlı filozof, kelam bilgini ve şair Nâsır-i Husrev, dizelerinde suyun yaşam sunucu tesirini "can veren bir melek" ve "hayat kaynağı nesne" vasıflandırmasıyla dile getirir. Şiirinin birinde de; evrenin yaratılışına ilişkin düşüncelerini şöyle ifade eder:

"Temeli bu evrenin, felek ve yedi gezegen,
Yaratıldı sırasıyla bu dört cevherden:
Aydınlık sudan, karanlık topraktan, ateşten ve rüzgârdan,
Dört cevher ve her biri diğerinin zıddı."
Nâsır-i Husrev

Zerdüştçülükte, "hûm" adı verilen kutsal içeceği içmek yaşamı gerçek varlığa ve ebediyete ulaştırmaktadır. Fars edebî metinlerinde bu inancın çok sık bir şekilde yansıması gözlerden kaçmaz:

"Seyret bu ulu feleği,
Dolu; toprak, hava, su ve ateşle."
Nâsır-i Husrev

"Yok parıltısı ayın, senin terlemiş yanağının yanında,
Güneşin parıltısı varsa da o kadar canlı değil."
Genceli Nizâmî

ÂBÂN: Eski İran takviminde her ayın 10. günü, yılın 8. ayı ve sonbahar mevsiminin 2. ayının adı olan Âbān, Farsçada kullanılan "âb" sözcüğünün çoğulu olan "sular" anlamına gelir. Eski İran'da suyun kutlu olarak sayılması suları sorumluluğunda bulundurduğuna inanılan Nâhîd (Sular Tanrıçası Anahita)'in adından ötürü yukarıda adı geçen Âbân ayı bu adla adlandırılmıştır. Tıpkı ötekilerinde olduğu üzere bu ayın adı, Zerdüştçülükle ilişkili olarak büyük olasılıkla Ahameniler devrinden (M.Ö. V. yy.) başlayarak kullanılan ve M.Ö. I. yy.da Eşkani-

ler döneminde yaygın hale gelen takvimlerden alınmıştır.

"Ahura Mazda'nın yarattığı, Asha'nın yolunu izleyenlerin iyi Âbân'ını överim.

Asha'nın yolunu izleyenlerin Aredvisur Anahita'sını överim.

Ahura Mazda'nın yarattığı bütün suları överim."

Avestâ / Horda Avestâ

Pehlevi dilinde "Āpān" şeklinde yazılan ve "suların tamamının doğaötesi dünyadaki adı" ve "Anahita'nın adı ya da sıfatı" anlamına gelen Âbân, Pehlevi diliyle kaleme alınmış metinlerin bazılarında "Borzîzed"şeklinde geçer. "Apāmnapāt" veya "napātām" sözcükleriyle anlamdaş olduğu ileri sürülmektedir. Geleneksel Fars kültüründe "su meleğinin adı"olarak da bilinen ve her yılın 8. ayı ile her ayın 10. gününün sorumluluğunun kendisine verildiğine inanılan Âbân sözcüğünün sonunda bulunan "-ân" çoğul eki olmasına rağmen günümüzde bu kullanım önemini yitirmiş ve çağdaş dilde tekil anlamı ifade etmektedir. Bu sözcük, bununla birlikte "demir elementinden sorumlu meleğin adı" olduğuna inanılır. "Âbân ayı" ve "Âbân günü" gerçekleştirilen aktivitelerin tamamının sorumluluğunun ona ait olduğuna inanılır. Âbân ayının Âbân günü bir başka ifadeyle eski İran takvimindeki yılın sekizinci ayının onuncu günü, öteki ayların onunda olduğu üzere bayram olarak kabul edilirdi.

Eski İran'da Âbân ayının "Âbânrûz" olarak bilinen günü, "âbângâh" adı verilen törenlerle kutlanırdı. Zû adı verilen İran hükümdarı, Turan hükümdarı Efrasiyab'ı bu günde mağlup ederek İran'dan çıkarmıştır. Bu gün, ayrıca beş veya yedi yıl süreyle devam eden yıkıcı kıtlık sonrasında bereket kaynağı olarak kabul edilen yağmurların yağdığı gündür. Dondurucu soğukların hüküm sürdüğü kara kış mevsiminin başlangıcı olarak kabul edilen Âbân ayında şarap içme geleneği de yaygın durumdaydı. Su ve suyun değişik görünümleri olan bulut, yağmur, kar, deniz ve çiğ Fars yazınında çok büyük orandaki şairlerin ilgisine mazhar olmuş ve Fars şiiri ve sanatlı sözlerine farklı ve yeni renkler kazandırmıştır.

"Ve Efrasîyâb'ı yenilgiye uğrattıkları gün...
Acem, o zulüm ve işkenceden kurtuldu.
O ay Âbân ayı ve o gün Âbân günüydü."

Ebû Alî-y Bel'amî

"Getir üzümün suyunu, Âbân ayıdır,
Uzak artık yazın eli, yeryüzünden."

Menûçehrî-yi Dâmğânî

"Kesti ya ırmağın suyunu Âbân ayı,
Olmalı şimdi elimizde üzümün suyu."

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân

"Zenginleşti, mutlu oldu, gençleşti adaletiyle Ferveı·dîn'im,
Yoksullaşıp mutsuz kalsa da, yaşlanmış olsa da Âbân'ın ritemiyle."

Emîr Muizzî

ÂBÂNGÂN: Eski İran geleneğine göre ay ile günün adı aynı olduğu zaman o gün bayram olarak kutlanırdı. Bundan yola çıkılarak Eski İran'da Âbân ayının onuncu günü olan Âbân gününde gerçekleştirilen törenlerin adıdır. Bir adı da Âbângâh olan ve Âbân ayının 10.günü için kullanılan Âbângân, Pehlevi dilinde "Āpāngān" olarak bilinir. Yani "Ābān ayının Ābān günü"olan bu günde, Şah Tâhmâsb'ın Zû adındaki oğlu, savaştığı Turan hükümdarı Efrâsiyâb'ı mağlup edip ülkesinden kovduktan sonra tahta çıkmıştır. Yine bu günde hükümdar Zû, kanallar kazdırarak ırmakları akıtmak için çalıştırdığı insanlara rehberlik etmiştir. Bu ad, bütün bunların yanı sıra suların onun sorumluluğunda olduğuna inanılan meleğin de adıdır.

Bu günde tutsak aldığı zalim Dahhâk'ın hükümdarlığı son veren Feridun'un hükümdar olduğu müjdesi ülkelerin tamamına yayıldığı için zalim Dahhâk'ın zulmünden kaçan insanlar tekrar evlerine ve yakınlarına geri dönmüşlerdir. Bundan ötürü bu gün, Perslerde bayram olarak kutlanırdı. Adı geçen bu günde yağmur yağarsa erkeklerin günü olarak kabul edilirmiş ve erkekler o gün suya girerlermiş. Yağmur yağmadığı zaman da kadınların günü olarak kabul edilirmiş ve kadınlar suya girerek bu aktivitelerini kutlu kılarlarmış.

Bu günün ulviliği ve yüceliği ve Fars mitolojisinde kapladığı yere ilişkin nakledilen söylentilerden biri şöyledir: Eski İran'da arka arkaya yedi yıl hiç yağmur yağmamasından ötürü meydana gelen kıtlık her tarafı yakmış kavurmuş. Bunun sonucunda çok insan yaşamını yitirmiş, geri kalanlar doğdukları kentleri, köyleri ve ülkeleri terk ederek başka yerlere gitmişlerdir. Neticede "Ābângân" denilen bu günde yağmurların yağmaya başlamasından ötürü insanlar yerlerine ve yurtlarına geri dönmüşler. İşte Pers geleneklerinde bu güne özel önem verilmesinin, bayram olarak kutlanmasının nedeni bundan kaynaklanmak-

tadır. Bu günde gerçekleştirilen törenler sırasında Persler ve bilhassa kadınlar, gittikleri ırmak ya da deniz kıyılarında sulardan sorumlu tanrıya yakarışlarda bulunarak dualar ederlermiş. Âbângân, İranlılar tarafından akarsulardan, göllerden, ırmaklardan, denizlerden ve çeşmelerden sorumlu tutulan İran'ın büyük tanrıçalarından Anahita'ya özgü bir gün olarak kabul edilir.

ÂBÂNNÂF: Eski İran inanışına göre ülkelerin sularını taksim etmekle görevli bir tanrı olarak kabul edilen Âbânnâf-sözcük olarak "kaynak", "sudan doğan" ve "göbek" anlamlarını taşır. Zerdüştilerin kutsal kitabı olan Avestâ'da "Āpmnapāt", Pehlevi dilinde "Borz", "Borzîzed" ve "Âbânnâf" biçimlerinde geçmektedir. Zerdüşçülüğün kutsal metinleri olarak kabul edilen Avestâ'nın su meleğini konu edinen bölümlerinde adı geçen bu tanrıdan bahsedilmektedir. Ferverdin Yeşt'te verilen bilgilere göre Apāmnāpat'ın Zerdüşt'ten önceki çağlarda Aryalar tarafından tapım gören ünlü bir tanrı olduğu ve kutsandığı dile getirilmektedir.

ÂBÂNNİYÂYİŞ: Sular tanrıçası ve dünyadaki suların tamamının manevî kaynağı olarak kabul edilen Anahita'nın övgüsünü işleyen ve "Niyâyiş-i pencgâne: beşli yalvarış" şeklinde bilinen niyayişlerden biridir. Bir adı da "Aredvisur Niyâyiş" olan "Âbânniyâyiş", Âbân Yeşt'in ilk yedi bendidir. Bunlar, su kıyılarında ve ırmak kenarlarında Âbânrûz'da sürekli okunur. Irmak ya da deniz kıyılarında tanrıya dua ve yakarışlarda bulunan Persler, bilhassa Âbân günü ırmak ya da deniz kıyılarında Âbânniyayiş okumanın sevap olduğu inancını taşırlar.

ÂBÂN YEST: Zerdüştçülüğün kutsal metinleri olarak kabul edilen Avestâ'nın "Yeştler" bölümünde yer alan 21 Yeşt'ten biri olan Âbân Yeşt, sular tanrıçası Anahita'nın övgüsünü işlemekte ve '30 kerde" ve "133 bend"ten meydana gelmektedir. Biri Anahita'nın övgüsünü, öteki onu övenleri işleyen olmak üzere tamamı iki bölüm halinde değerlendirilir. İkinci bölümü, her biri tanrıça Nâhîd'e övgüler düzmüş olan sultanları konu edinmesinden ötürü bu Yeşt'in tarihsel bölümü şeklinde nitelenir.

ÂB-İ BEKÂ:

Hayat suyuyla dost olan Hızır!
Hatırlasan ne olur susamış dudaklarımızı!

Ehlî-yi Şîrâzî

Haberi vardır hayat suyunun acılığından,
Hızır gibi elbet sonsuzluğa erenin.

Sâib-i Tebrîzî

ÂB-İ HAYAT: Efsâneye göre içen kişiye ölümsüzlük bahşeden tılsımlı bir sudur. Eski Sümer yazınında, İran, Eski Yunan ve Hint destanlarında da böyle tılsımlı bir suyun varlığından bahsedildiği görülmektedir. Doğu mitolojilerinde "Âb-ı Hayat Çeşmesi", karanlıkların içinde gösterilmiştir. Yunan mitolojisinde Deniz Tanrıçası Thetis, oğlu Akhilleus'u ölümsüzlüğe kavuşturmak amacıyla Styx-Irmağı'nda yıkamıştı. Roma mitolojisinde Baba Tanrı, Gök Tanrı Jüpiter, Gençlik Tanrıçası Juventa'yı, "Âbıhayat Çeşmesi" biçimine dönüştürmesine ilişkin bir söylence bulunmaktadır.

Ortaçağ Avrupa'sında gezmen şövalyelerin dünyayı turlayarak "Âbıhayat Çeşmesi"ni bulmaya çalışmaları hikâyelere konu olmuştur. Kuran'ın "Kehf Suresi"nde Hz. Musa'nın, Mecma ül-Bahreyn denilen iki denizin birleşme noktasında pişirilmeye hazırlanan bir balığın suya düştüğü sırada tekrar canlılık kazandığı, Hızır ile İlyas Peygamberlerin de bu sudan içerek ölmezliğe eriştikleri söylenir. İnanış gereği bu iki Peygamber'den İlyas karada, Hızır da denizde dara düşenlerin imdadına yetişirmiş. İslâm âleminde "Zülkarneyn" sanıyla bilinen Makedonya Kralı İskender'in de bu sudan içebilmek amacıyla Zulumat (ya da Zulemat) adı verilen Karanlıklar Ülkesi'ne bir yolculuk gerçekleştirdiği, günlerce yol kattetiği ancak sonunda karanlıklar içinde kaybolduğu söylenmektedir. Bu efsâneden ötürü "âb-ı hayat"a "Âb-ı Hızır" ve "Âb-ı İskender" adı da verilir. İskender tarafından gerçekleştirilen bu yolculuk, Genceli Nizamî'nin "İskendernâme"sinde; Ali Şir Nevaî tarafından kaleme alınan "Sedd-i İskender" adlı yapıtta, Ahmedî, Ahmet Rıdvan vb. tarafından kaleme alınan mesnevilerde anlatılmıştır. Bu yapıtlarda anlatılanlara bakılırsa İskender tarafından Karanlıklar Ülkesi'ne gerçekleştirilen bu yolculuğa Hızır da iştirak etmişti. Karanlığın içinde "şeb çerâğ"(gece parlayan yakut) ile saçtığı ışıkla yol gösterir. Kendisi önde giderek "âbıhayat"ı bulan Hızır, bu sudan içerek ölmezliğe erişir. Ancak İskender'e haber vermek üzere işaret koymak istediği anda çeşmenin görünmez olduğunu görür. Efsâne, bir taraftan evrensel bir özlemi ortaya koymaya çalışırken, öbür taraftan da insanoğlunun ölmezliği asla elde edemeyeceği hususunda realist bir neticeye varmış olur.

Âb-ı Hayat, Divan edebiyatında, bilhassa yaşam süresinin uzamasına sevgili tarafından yapılan katkıdan ötürü "leb" ile bir arada kullanılır. Divan edebiyatında "âb-ı cavidanî", "âb-ı civanî", "âb-ı zindegânî"

ve "âb-ı hayvan" gibi adlarla anılan bu cinaslı sözün; ilahî bilgi, tinsel feyiz ve neşe, aşk ve bilgelik, vuslat, söz ve şiir, şarap, arı su gibi manaları oldukça yaygındır.

Ortaçağ'da Âb-ı Hayat Çeşmesi 'nin mevcudiyetine samimiyetle inanılmış, süreç içerisinde bu inanç hemen hemen iman şekline dönüşmüştür. Amerika'nın keşfi gerçekleştirildiği zaman orada Âb-ı Hayat Çeşmesi'ni bulmaya çalışanlar bile olmuştur. Sözde İspanyol gemicinin biri ölmezlik getiren bu tılsımlı suyu aradığı zaman Florida'yı bulmuş.

Hayat suyunu, şimdi dök susamış boğaza,
Öldüğümde ve beni gözyaşıyla yıkadığında değil.

Sa'dî-yi Şîrâzî

Kurtardılar üzüntüden beni, dün gece seher vakti,
Karanlığında o gecenin, verdiler bana hayat suyunu.

Hâfız-i Şîrâzî

Dikkatle al kadehi elinden Hızır'ın,
Hayat suyunu bakarsın verir şarap yerine

Sâib-i Tebrîzî

ÂB-İ HAYVÂN:

"Karardı hayat suyu, nerede kutlu izli Hızır?
Damladı kan, gül dalından, ne oldu bahar rüzgârı."

Hâfız-i Şîrâzî

"Şöyle dedi aydınlık gönüllü ve akıllı:
Ölür mü hiç hayat suyu içen?"

Firdevsî

"Geçir ele hayat suyundan bir nişân,
İç ondan mutlu yaşa sonsuza dek."

Esedî-yi Tûsî

"Dünyayı seven dindar olamaz, doğru değil çünkü;
Hem İskender olmak, hem hayat suyu sahibi."

Senâî-yi Ğaznevî

Zülüflerinin karanlığında yol bulunca,

Dirildi ve buldu yeniden hayat suyunu."

Ferîduddîn-i Attâr

ÂB-İ HIZIR:

"Hızır suyunu velilerinnutuk ırmağından,
İçiyoruz ey susamış gafil gelsene."

Mevlânâ Celâluddîn

"Gonca ağzın, Hızır suyuna sonsuzluk vermiş,
Şeker dudağın, Mısır şekerinin değerini düşürmüş."

Sa'dî-yi Şîrâzî

"Ağzına gelse de canınsusuzluk ateşinden,
Çekme Hayat suyu için Hızır'ın minnetini."

İbn Yemîn

ÂB-İ ZİNDEGÂNÎ/ÂB-İ ZİNDEGÎ:

"İskender gitti, ancak nasibi;
Hızır ve İlyas aldı hayat suyundan."

Senâî-yi Ğaznevî

"Hayat suyu da yağdırsa bulut,
Asla yiyemezsin meyve, söğüt dalından."

Sa'dî-yi Şîrâzî

"Ağzına gelse de canınsusuzluk ateşinden,
Çekme Hayat suyu için Hızır'ın minnetini."

İbn Yemîn

ÂB-I MURGAN: (Fars. Ab ve mürgân'dan âbı mürgân, kuşların suyu) Şiraz yakınlarında söylencesel bir pınarın adı. Suyunun götürüldüğü her yerde içinden çıkan sığırcık kuşları orada yaşayan çekirgeleri yermiş.

ÂB-İ ZEREH: Sözcük anlamı "deniz" olan "zereh" Avestâ'da "zaryāh", eski Fars dilinde "drayah" ve Pehlevice'de "zrēh" biçiminde yazılır. "Gûd-i zereh" ve "Deryâ-yi zereh" adlarıyla da bilinen âb-i zereh, yeni Farsça'da yer alan "deryâ: deniz" sözcüğü başında yer alan harf farkıyla aynı kökten gelmekte ve aynı anlamı belirtmektedir. Bir başka adı da "Hâmûn"dur, deryâ-yi zereh'in. Sistan bölgesinde yer alan Hâmûn Gölü, hem Mezdekilik hem de Zerdüştlük inanışlarında kutlu ve ulvi makamların sahibi olarak kabul görür. Hîrmend Irmağı, çevresi geniş meralar ve sazlıklarla çevrili olan Hâmûn Gölü'ne İran topraklarında dökülen ırmakların en önemlisidir. Bu gölün Pehlevi dilindeki bir başka adı da "Kyānsih"dir.

"Geçerim ondan sonra Zereh suyundan,
Olursa eğer Yezdân, yardımcım benim."

Firdevsî

"Geldi Çin'den ta Zereh suyuna,
Bükülmüş beli sıkıntıdan, hapisten, bağdan."

Firdevsî

ÂB-İ ZEVR: Süt ve öteki içkiler veya "hevm" vb. kutsal olarak kabul gören sıvılar benzeri ayinler sırasında bulundurulan içeceklerden biri olan ve "âb-i zevr: zevr suyu" olarak da bilinen zevr, Avestâ'da "zevsre", Farsça ve Pehlevi dilinde "zevher" veya "zevr" biçiminde geçmektedir. Genel olarak "meyezd" olarak adlandırılan buru yiyeceklerle birlikte bulundurulur.

"Hazırlanan hevmler, biriktirilen zevrler, Eşe'nin, Ahura Mazda'nın,

Zerdüştün ilaçlarından nasiplerini almış, sıkıntıları gideren yararlı şeylerdir."

Avestâ/Vîspered

ÂFRÎCEGÂN: 30 Behmen günü eski İran'da düzenlenmekte olan "âbrîzân", "âbrîzegân" ve "âbpâşân" gibi adlarla da anılan bir bayramın adı olan "Âfricegân", kaynaklarda ; "Âfricegân-i İsfahân/ Âfrizegân-i İsfahân" şeklinde geçmektedir. Kentlerin bazılarında yaygın halde kutlanan bu bayram, Büyük Şah Abbâs'ın tahta çıkışının 23. yıldönümünde Çehârbâğ'da yapılan kutlama örneğinde görüldüğü üzere, İsfahân kentinde XI. yy.dan XVII. yüzyıla değin aralıksız kutlanmıştır.

973–1061 tarihleri arasında yaşayan gökbilimci, matematikçi, doğabilimci, coğrafyacı ve tarihçi Bîrûnî tarafından kaleme alınan eserlerin ilki olan "El-Âsâru'l-Bâkiye"de bu konuya ilişkin şunlar söylenmektedir: "Enûşirvân'ın atası Fîrûz zamanında birkaç yıl İran'da yağmur yağmadığından kıtlık ve kuraklık yüz gösterdi.

Fîrûz diğer ülkelerden haraç aldı ve ateşgedelere bağışlanan hediyeleri bile halka sonradan ödemelei şartıyla dağıttırdı. Halktan vergi almadı. Hazinelerinin kapılarını halka açtı. Durum daha da kötüleşince Fars Âteşgedesi'nde yağmur yağıncaya kadaribadete kapanarak tanrıdan istekte bulundu. Yağmur yağdı ve halk sıkıntılarından kurtuldu. Fîrûz, Fars çölünde, "Fîrûz'ın arzusu" adıyla bilinen yerde (arzusu burada gerçekleştiği için bu isimle bilinir) çok geniş katılımlı bir tören düzenlendi ve o günden sonra o yerde bu tören geleneksel olarak düzenlenmeye başlandı. Çünkü bu günde Tanrı onların isteklerini kabul etmiş, yine bu günde kıtlık ve kuraklıktan kurtulmuşlardı.

İsfahân'da "Behmen" ayının "Enîrânrûz" adıyla da bilinen 30. gününe "Âfricegân-i İsfahân/ Âfrizegân-i İsfahân: su dökme" adı da verilir."

Gaznelilerin çağdaşı olan Ebû Sa'îd Abdulhayy b. Mahmûd Gerdizî-yi Gazınevî, yaratılışın başlangıcından Gazneli Mevdûd b. Mes'ûd devrinin sonuna değin (432–440/1040–1048) olan olayları kapsayan ve ulusların tarih, önemli günleri, bayramları, geleneklerini ve dünyadaki olayları ihtive eden Zeyn'ıl-Ahbâr adlı yapıtında, yukarıda Bîrûnî'den nakledilen bilgilere ilaveten; halkın bu günde suları birbirine kattığını söyler. Gerek Bîrûnî olsun gerekse Gerdizî-yi Gaznevî olsun yapıtlarında bu günü; "Âfricegân-i İsfahân/ Âfrizegân-i İsfahân" şeklinde adlandırıp Behmen ayının 30. günü olduğuna açıklık getirirler. Bu günün Ferverdîn ayının bir günü olduğunu söyleyen Firdevsî bu konuyu dizelerine şöyle yansıtır:

"Böylece yedi yıl dünyadan,
Görmediler bir yeşerti küçükler ve büyükler,
Sekizinci yıl geldi Ferverdîn ayı,
Çıktı bir bulut alkışlarla."

Firdevsî

Kaynakların bazılarına göre ise her ne kadar Fîrûz tarafından kutlanmaya başlandığı iddia edilse de bu günün Fîrûz döneminden çok daha önceleri de İran'da kutlandığı ve mazisi, milattan bin yıl kadar evvelinde, Feridun'un torunu Menuçehr devrine değin dayanan "âb-i tîrgân" ile benzer olduğu söylenmektedir.

AHEMENES: Ahemeniler silsilesinden gelme Pers krallarının söylencesel atası.

AHEMENİLER (AKAMANIŞLAR): M.Ö. 550-M.Ö. 330 tarihleri arasında hüküm süren Pers hanedanı. M.Ö. 484'e doğ.-M.Ö. 420'ye doğ. Tarihleri arasında yaşayan Yunanlı tarihçi Herodotos tarafından verilen bilgilere göre sülâle, on Pers kabilesi içinde en gözü pek, en atılganları olarak kabul gören Pasargadlar'dan gelmektedir. Sülâlenin daha sonraki dönemde imparatorluğu inşa edecek olan cenahı, Yunanca adı Persepolis olan Taht-ı Cemşid (Parsa) ve Ahemeni dönemi Pers krallarının pek çoğunun mezarlarının bulunduğu yer olan Nakş-i Rüstem civarında bulunuyordu. M.Ö. IX. yüzyılda Kuzey İran'da Urumiye Gölü civarına yerleşen Ahemeniler, Asurlulara tabi olarak Persleri ida-

re ediyorlardı. Ancak Medlerin, Asurluların ve Urartuların baskılarına daha fazla dayanamayınca güneye, Zagros Dağları civarına göç ettiler. İran'ın G.Batısında yer alan Elam (Haltamti) Devleti'ne tabi olan küçük ülkesinin sınırlarını zaman içinde genişleten ve "Anzan Kralı" unvanını alan Kral Teipes, krallığını, Ariaramme ve Keyhüsrev (I.) adlarındaki iki oğlu arasında paylaştı; Ariaramme'nin payına yeni ele geçirilen Anzan ve Fars yöreleri, Keyhüsrev (I.)'in payına da Parsuma düştü. Medlerle Asurlulara bağımlı olarak mevcudiyetlerini muhafaza eden bu iki küçük krallıktan biri olar Parsuma'nın Kralı Keyhüsrev (I.), Asur Kralı Asur Banipal'a vergi ödüyordu. Keyhüsrev II, daha sonra kendi ülkesiyle kardeşinin ülkesini birleştirerek Anzan Kralı oldu. Daha sonra Med Hükümdarı Astyages'e karşı isyan bayrağını açarak M.Ö. 550 yıllarında İran'ın hâkimi olan Keyhüsrev II, Kral Karun'u mağlup ederek Lydia'yı yani Küçük Asya olarak bilinen toprakların büyük kısmını ele geçirip M.ö. 546 yılında "Pers Kralı" unvanını aldı. M.Ö. 539 yılında Babil Devleti'ne son verdi. M.Ö. 530–522 yılları arasında hüküm süren oğlu ve ardılı Kambiz II, M.Ö. 525 yılında Mısır'ı, günümüzdeki adı Libya olan Sirenayka ve günümüzdeki Etiyopya'nın bir bölümü olan Nübye'yi topraklarına dahil etti. Ahemeni hanedanının en büyük kralı olarak bilinen ve M.Ö. 522-M.Ö. 486 yılları arasında tahtta hüküm süren Dara I (Darayavauş), İmparatorluğun sınırlarını muhafaza etmekle kalmayıp ülkesinde meydana gelen ayaklanmaları bertaraf ettiği gibi sınırlarını, kuzey'de Sakaların ülkesinden, güneyde Sudan'a, doğuda İndus Ovası'ndan batıda Trakya ve Makedonya ülkesine değin genişletme başarısını gösterdi. Otuz beş yıl devam eden saltanatı döneminde merkezi bir idare inşa eden Dara I, mahallî yönetimi teşkilatlandırdı. Orta Doğu'nun tamamını içine alan imparatorluğunu, başlarında "satrap" adı verilen valilerin yer aldığı eyaletlere ayırmıştı. Eyaletlerin her biri imparatorca tayin edilen ve ona bilgi vermekle mükellef olan denetmenler tarafından daima denetim altında tutulurdu. Ahemeniler, hâkimiyetleri altında bulunan ve birbirlerinden çok değişik anâne, kurum, din, dil ve kültürlere sahip bulunan halk yığınlarını liberal bir anlayış içerisinde idare etti. M.Ö. 486- M.Ö. 465 tarihleri arasında hüküm süren ve Dara I'in oğlu ve ardılı olan Kserkses I zamanında imparatorluk gerilemeye doğru eğilim göstermeye başladı. İmparatorluğun eyaletlerinde satrap adı verilen valilerin isyan etmesi ve tahta çıkan ehil olmayan hükümdarlar, devletin çökmesine hız kazandırdı. "Kodaman" lâkabıyla bilinen Ahemenilerin son imparatoru Dara III, Makedonya Kralı Büyük İskender tarafından gerçekleştirilen saldırı karşısın-

da imparatorluk topraklarını savunma başarısını gösteremedi.

Ahemeni sülâlesinde krallık, babadan oğula intikal ederdi. Hatta bazı dönemlerde baba ile oğulun birlikte egemen oldukları bile görüldü. Krala, ardılı bulunmadığı hallerde yeni imparator, Dara I'in imparatorluğa gelişinde olduğu üzere asil ailelerin oylarıyla belirlenirdi. Ahemeni hükümdarının, Tanrı Ahura Mazda tarafından himaye edilen ve sevilen kişi olduğuna inanılırdı.

Başta Dara I olmak üzere onu takip eden hükümdarlar, kendilerinin Ahura Mazda tarafından iktidara getirildiklerı iddiasında bulunurlardı. Ahemeni sülâlesinden gelmiş ve Ahura Mazda tarafından seçilmiş olmak, iktidarlarının asıl dayanağını oluşturdu.

Feodal bir yapıya haiz olan Ahemeni İmparatorluğu'nda kral ailesi ve soylular geniş topraklara sahiptiler. İdarenin ve askerin başında yer alan satraplar (valiler) ve komutanlar kralın bandakası olarak kabul edilirlerdi. Bunlar, krala sadık olduklarının bir işareti sayılan kuşaklar takarlardı. Satrap adı verilen eyalet yöneticileri, "krallığın koruyucusu" ünvanına sahiptiler. Kral, nasıl ki Bilge Tanrı Ahura Mazda'ya karşı bir mesuliyet taşıyor idise satraplar da krala karşı bir mesuliyet taşırlardı. Krallar, kendi adına altın sikke bastırma hakkına sahip oldukları gibi, satraplar da kendi adına gümüş ve bakır paralar bastırma hakkına sahiplerdi. Para düzenini yaygın hale getirenler, Ahemenilerdir. Alış-veriş sırasında takas yerine paranın kullanılır olması, ticaretin gelişmesine hız kazandırdı. Ölçü ve tartı birimleri kaidelere bağlanır duruma getirildi.

AHURA MAZDA (Hürmüz): (Avesta dilinde "Bilge Efendi") Eski İran inanışının ve bilhassa M.Ö. 628-M.Ö.551 tarihleri arasında yaşayan Zerdüşt tarafından kurulan dinî sitemin en yüce tanrısıdır. İranlılar tarafından tapınılan en büyük tanrı olan Ahura Mazda, Zerdüşt dininin Avesta adlı kutsal metinlerine göre "Bilge Tanrı" ya da "Bilgelik Tanrısı"dır. M.Ö. 522–485 tarihlileri arasında hüküm süren Pers Kralı i. Darius (Dara) ve ardılları, ona tanrıların en büyüğü ve adil olan hükümdarların koruyucu tanrısı olarak tapınım göstermişlerdir.

Zerdüşt tarafından evrenin ve koruyuculuğunu yaptığı kozmostaki sistemin yaratıcısı olarak görülen Ahura Mazda, Spenta-Mainyu (iyi) ve Angra-Mainyu (Ehrimen=kötü) adlarındaki ikiz ruhların yaratanıdır. Yani birbirine zıt iki ruhun; aydınlığı, doğruluğu, yaşamı sembolize eden ve adına Spenta-Mainyu denilen iyi ruh ile karanlığı, ölümü ve yalanı sembolize eden ve adına Angra-Mainyu denilen yok edici ruhun da yaratanıdır. Bunlardan iyi ruh olan Spenta-Mainyu; doğruluk-

tan, aydınlıktan ve yaşamdan yana; kötü ruh olan Angra-Mainyu yalandan, karanlıktan ve ölümden yana saf tutar. Bu iki ruhun arasındaki mevcut savaşım, dünyanın tarihini meydana getirir. Zerdüşt dininin Avesta adındaki kutsal metinlerine göre Ahura Mazda, iyilikçi ruh olan Spenta-Mainyu ile bir tutulur. Avesta adı verilen kutsal kitapta gözler önüne serilen oldukça gelişmiş inanış şeklinde Ahura Mazda, iyi ruhla özdeş tutularak, araya başka bir şey girdirilmeden kötü ruhun karşısına çıkarılır. İlahî sistemin koruyuculuğunu üstlenen, iyi yaratıkların tamamının yerleriyle birlikte eylemlerini de belirleyen ve burunla birlikte "varedici" ilk baba da olan Ahura Mazda, ilahî sistemin yanı sıra suları, nebatatı, ışığı ve yeryüzünü, daha doğrusu iyi olan her şeyin oluşmasını temine çalışır. Evrende iyi olan ne varsa onların tamamının yaratıcısı olan Ahura Mazda, her açıdan bilge ve cömerttir, aldatıcı değildir. İnsanların gizli ya da açıkta bulunan faaliyetlerini denetim altında tutan, uyunmayan ve uyuyamamasından ötürü de aldatılamayan tanrıdır, Ahura Mazda. Dünya, biri gökyüzünde diğeri yeraltında bulunan iki ruhun savaş alanıdır. İyi ve kötü ruhların karşılıklı bir şekilde birbirlerini sınırladıkları ve ebediyete kadar bir arada yaşadıkları farzedilir. M. S. III. yüzyıl sonrasında kaleme alınan kaynaklarda Zurvan(Zaman), birbirinin ikizi olan Ahura Mazda ile Ehrimen'in babaları şeklinde gösterilir. Muhafazakâr Mazdaizm'e göre bu ikiz ruhlar, neticede Ahura Mazda'nın mutlak zaferi elde etmesine değin dönüşümlü olarak dünyanın hâkimi olacaklardır.

Bu tür bir düşünceyi; kimi yanlarıyla tanrının bazen Zurvan olarak adlandırıldığı Maniheizm'de de görmek mümkündür. Tanrıyı kendisini ilk ortaya koyuşunun şekli olan Hürmüz ya da "ilk yaratık", başlangıçta karanlıkların kötü ruhunca yenilgiye uğratılmasına rağmen daha sonradan tanrının kendini ortaya koyuşunun ikinci şekli olan "yaşayan ruh"ça kurtarılır.

Yunanca karşılığı "Oromasdes" olan Hürmüz, Zerdüşt öncesi İran'ında tapınım gören bir tanrıdır. Hurriler tarafından kurulan Mitanni Krallığı'nın Büyük Işık Tanrısı Mithra ve

Persler'in Aşk ve Bereket Tanrıçası Anahita ile birlikte bir "Tanrı Üçlüsü" meydana getiren Hürmüz, Zerdüşt tarafından kurulan Mazdaizm dininde İyilik Tanrısı olup Gökyüzü ordusunun da başıdır.

ALÂETTİN'İN LAMBASI: Binbir Gece Masalları'nın en tanınmışlarından biridir. İyi kalpli, çaba gösteren acar kahramanının şahsiyeti, elde ovulduğu zaman içinden bir cin çıkan tılsımlı lamba ve kötü

kalpli büyücü gibi unsurlarıyla ünlüdür. Büyücü, sahibinin tüm taleplerini sağlayacağı tılsımlı lambayı elde etmesi için Alâattin'e yardımcı olur. Alâattin adındaki delikanlı bu lambanın kendine sağlayacağı yardımla Padişah'ın kızıyla dünya evine gireceği zaman sihirli lambası büyücü tarafından ele geçirilir. Lambanın içinde yaşamaya mahkûm edilen cin, lamba kimin elinde bulunuyorsa ona hizmet verir. Alâattin maceranın nihayetinde lambaya yeniden kavuşarak Padişah'ın kızıyla evliliğini gerçekleştirmeyi başarır. Büyücünün yaşamına son veren cin, Alâattin tarafından serbest bırakılır.

ALETHİZESTHAİ: Zerdüşt inanışına göre "gerçeği söylemek" demektir.

ALİ BABA ve KIRK HARAMİLER: "Binbir Gece Masalları"nın en tanınmış olanlarındandır. Fakir, iyi kalpli kardeş ile varsıl ama kıskanç ağabeyi, başkalarını kandırmasını ve ufak tefek oyunlarla amacına erişmesini beceren fakat fedakâr cariye ve merhametsiz Kırk Haramiler arasında meydana gelen olay, iyilerin iyilik bulacağı hususundaki ahlâkî meseleyi tekrarlar. Odunculuk yapan Ali Baba, Kırk Haramiler'in hazinelerini saklı tuttukları mağaraya girmenin tılsımını öğrenir. Bunun için "Açıl susam açıl" şeklindeki sihirli sözcüğü söylemek gerekir. Mağaraya giren Ali Baba hazinenin bir kısmını evine taşımayı başarırken, mağaraya girdiği sırada tılsımlı sözcüğü söylemeyi unutan ağabeyi dışarı çıkamadan orada öldürülür. Ali Baba, kendisinin yaşamına son vermek isteyen haramilerin elinden fedakâr cariyenin yardımıyla kurtulmayı başarır.

ALTILAR: Bu çalışmada yeri geldikçe Altılar'dan söz etmiştik ki biz bunların vasıflarından söz etmek amacıyla daha önceki bölümlerde geçici olarak, "Başmelek" ibaresini kullanmıştık. Fehlevice'de bunlar "Amşaspand"lar olarak adlandırılıyordu. Zerdüşt'e olduğu kesinlik kazanan Gathalar'ın kaleme alındığı dilde ise bunlar "Spento Ameşo" olarak adlandırılıyorlardı. Ancak Bartholomae; ayrı ahlaksal ve sosyal işlevlere sahip olan bu varlıkları tek bir beden altında toplamanın yanlış olacağının altını çiziyor. "Altılar"ı bir vücutmuş gibi göstermek, onların özel, farklı önem ve farklı karekterlerini ortadan kaldırarak aynı konuma getirmeye neden olmuştur. Bu Zoroasterizm'in işidir.

Zerdüştlük dininde Altılar, manevî dünyanın ayırdedici varlıkları olarak kabul görürler. Gathalar incelendiği zaman, bu varlıkların yara-

tıcısının Ahura Mazda olduğunu görmek mümkündür. Bunlar kendiliklerinden var olmuş değiller. Gathalar'dan anlaşıldığı kadarıyla Altılar, Ahura Mazda'ya bağlıdırlar, ondan müstakil değildirler. Altılar; Mazda "Tanrı Sistemi"nde, "Üst Tanrı"ya tabi de değildirler, ondan müstakil durumdadırlar. Doğaldır ki bu şekildeki bir niteleme Zerdüşt'ün dinsel felsefesiyle ve Bahdini'nin ruhuyla taban tabana zıttır. Zerdüşt tarafınfan öne sürülen dinî felsefî düzende bir üst tanrı ınefhumu mevcut değildir. Bahdiniler, tanrının tekliğine inanırlar. Gathaları çok iyi incelendiği takdirde bunların Ahura Mazda'nın vasıflarını kendinde toplamış, kendi öz varlığının temel parçaları ya da tanrının sıfatlarının ifadesini bulduğu muhtelif görünümleri olduğunu görmek mümkündür. Bunlar, belli belirsiz bir biçimde Ahura Mazda'nın öz varlığından müstakil durumdadırlar. Bu müstakil olmaktaki amaç Altılar'ın varlık nedeni olan "Gerçek"i gün ışığına çıkarmaktır. Bu haliyle Altılar, İslamiyet'teki ve İsrail kaynaklı dinlerdeki meleklerle -kısmen- mukayese edilebilirler, ki bu dinler 'melek bilim'i Zoroasterizm'den ödünç almışlardı. Tanrı'nın bu veçheleri; biri "makro Evren"e yani bildiğimiz gerçek evrene, biri toplumsal işleyişe diğeri Mikro Evren" olarak insana ait olmak üzere üçlüdürler. Yani Aşa dendiğinde önce hangi Aşa'dan bahsedildiğini anlamak gerekiyor. Bir cümlede Aşa geçiyorsa; bunun kişiye özel Aşa mı, toplumsal Aşa mı, yoksa Evrensel Aşa mı olduğu, ifade edilmek istenen anlam bakımından büyük öneme sahiptir. Kişisel Aşa, her şahsa özeldir ve içseldir. İnsanın kendi gerçekliğidir. Toplumsal aşa, toplumun doğrunun emrettiği bir şekilde yani adalete uygun işleyişini temsil eder. Evrensel Aşa, evrenin düzenli işleyişi ile ilişkilidir ve evrenseldir. Bu ayırım çok önemlidir.

Ahura Mazda, kendi üstün varlığının özünden oluşturduğu bu ilahi varlıklarla kendisini de sınırlamıştır. İlahi düzenin işlerliği, evrenin Kötü Güçler'in cehennemleştirme eyleminden korunması, bu aracı "ruhlar" vasıtasıyla sağlanır ve Bahdiniler'in tanrısı bu işleyişi kendi karekterinden dolayı bozmaz. Görüldüğü gibi "kanatları ile" şuraya-buraya "uçuşan" meleklerle bu kudretli ahuralar arasında çok etkileyici bir fonksiyon ve insiyatif farkı vardır.

AMEŞA SPENTAS(Ameşaspend): İran mitolojisine göre somut olmayan bir meziyetin ya da vasfın adını alan Ameşa Spentas, Zerdüşt dinindē İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın hizmetinde dünya düzenini temin eden altı iyilik meleğinin genel adıdır. Söylediklerimizi daha iyi açıklamak için, Avesta 'ya göre, evrenin görünmez yapısını kuran me-

leklerin aşamalanmasına kısaca değineceğiz. Aşamalanmanın en üstünde, Ameşaspend denen yedi ölümsüz ermiş bulunur ve bunlar şekilsiz belirimlerdir. Bunlardan sonra kararları uygulayan melekler, yani Yazatalar gelir. Bunlar, aralarında Ateş'in de bulunduğu ince ve uçucu dünya gerçekleridir ve ateş, hem temizleyici ilkedir, hem de ruhun manevi yükselişinde onu taşıyan araçtır.

Yazatalar arasında Favrasiler büyük önem taşır. Bunlar, yılın son on günü kendilerine tapınılması gereken ölülerin ruhlarıdır ve gizli oldukları halde insanlıkla gerçek bir topluluk içinde bulunarak iyilik yapan kuvvetlerdir. Ayrıca bunlar, insan ruhunu korurlar ve olumlu etkileri altında insanların gerçekleştirdiği iyi davranışları saptarlar.

Tanrı'nın karşısına Şeytan'ı koyan ikicilik (düalizm); meleklere inanma; ölülerin ölmezliği ve sonradan dirilişleri. Bilindiği gibi, Zerdüşt; Zerdüştçülük dininin "Peygamber"idir. Tanrısıysa Ahura Mazda'dır. Bu dine, Tanrı'sının adından ötürü "Mazdacılık" (Mazdeizm) adı da verilir. Zerdüşt, Pehlevi dilindeki biçimidir. Yunanlılaşmış biçimiyse Zoroastres'tir. Daha başka biçimleri de vardır.

Zerdüşt adında bir kişinin tarihte gerçekten yaşayıp yaşamadığı, Musa'nın, İsa'nın yaşayıp yaşamadıkları gibi tartışma konusudur. Ama tıpkı; "Musa'nın, İsa'nın oldukları ortaya atılan ya da onların "din" ve "Şeriat'larını anlattıkları savunulan "kutsal kitaplar" misali Zerdüşt'ün de Avesta adında bir "kutsal kitap"ı var. Bu "kutsal" kitabın çok önemli bir bölümü Vendidad olarak adlandırılmaktadır. "Şeytan'a karşı koyma (Şeytan'la savaş)", yada "şeytan karşıtlığının Şeriatı" (Şeytan'a karşı koymanın kuralları) anlamında.

Bu kitap son derece büyük öneme haizdir. Zira, Yahudiliğin de, Hıristiyanlığın da, İslam'ın da "amentü"sünün, yani temel inanç kurallarının ve kimi "Şeriat" kurallarının bu kitaptan alınma olduğu, tartışma götürmez bir gerçektir: "Tanrı ordular'nı oluşturan "melekler", bu kitapta. Kral Şeytan İblis'in orduları'nı oluşturan "cinler" ve benzerleri bu kitapta. Ölümden sonraki yaşam, "cennet" ve "cehennem" inancı bu kitapta. Dinsel "pislik"ler, "pislenmeler nelerdir ve dinsel "temizlenme"ler nasıl olur; bu kitapta.

Bu kitapta "iki güç" çarpışmakta: Kral Tanrı Ahura Mazda ile Kral Şeytan Ehrimen.

Bu iki Kralın da "ordular"ı bulunmakta. Sayısız sıradan "asker"leri, "erbaş"ları, "subay'ları, "komutan"ları var.

Kral Tanrı Ahura Mazda'nın "ordular"ında "en ileri gelen", yani en büyük "rütbe"li "komutan" altı "melek" bulunur. Bunlar, Kral Tanrı'ya

doğrudan bağlıdırlar. Kralın "yardımcı"ları ve "Bakan"ları durumundadırlar. Kral tahtının (Arş'ın) önünde, "buyruk" alır ve yerine getirirler. Bunlar, şunlardır:

• "Vohu-Mano (Behmen)": "İyi düşünce" demek. "Yararlı Hayvanlar Bakanı"dır bu melek.

• "Asha-Vahisht (Erdibihişt)": "Güzel Erdem" demek. "Ateş Bakanı."

• "Şehriver.": "Güzel Krallık" demek. "Madenler Bakanı."

• "Siperdarmidh (Sfenta-Aramiti).": "İyi cömertlik" demek. "Yeryüzü Bakanı."

• "Haur-Vatat (Hurdâd)": "İyi sağlık" demek.

• "Amertat (Murdâd).": "Ölmezlik" (ya da iyi ölmezlik) demek.

Son iki "melek-bakan", birlikte, "su"larla "bitki"lere bakarlar. Ve bunların, Kur'an'a, değişik "işlev"de, "Harut-Marut" diye geçtikleri görülmekte. Bunlar çıktıktan sonra kalan dört melekse, Yahudilikçe, Hıristiyanlıkça ve Müslümanlıkça da kabul edilen dört ünlü melekten başka değiller. Anlaşılan, bu melekleri önce Yahudiler alıp aşırmışlar. Sonra da öteki iki din benimsemiş.

Yukarıdaki altı meleğe "ölümsüz kutsal kişilikler" denir. (Ameşas Spantas.)

Bunların dışında ve daha "aşağı rütbe"de olan "melek"ler pek çoktur Kral Tanrı'nın "ordular"ında. Tümüne "Yazata"lar ("Izid"ler) denir.

Bunlar da "göksel olanlar" ve "yersel olanlar" olmak üzere ikiye ayrılırlar:

Göksel olanların hepsinin başında en büyük "göksel yazata" sayılan Kral Tanrı Ahura Mazda bulunmakta.

"Yersel" olanlarsa Zerdüşt'ün yönetimindedirler. "Güneş"e, "Ay"a, "yıldız'lara, "hava"ya, "ateş"e ve "su"ya ilişkin işlerle ilgilenirler. Aslında "Güneş", Kral Tanrı Ahura Mazda"yı simgeler. Ötekiler, bundan sonra gelirler

"Melekler" içinde, görevleri yalnızca "koruyuculuk" olanlar ("hafaza") da vardır. Çeşitli "işlev"ler üstlenmiş, "grup grup" melekler.

Nitelikleri, görevleri ne olursa olsun, tüm "melek"ler, Kral tanrı'nın "ordular"ında "savaşçı" olarak bulunurlar ve Kral Şeytan Ehrimen'in "ordular"ıyla "savaşırlar".

Kral Tanrı Ahura Mazda'nın "ordular"ında nasıl "rütbe'ler varsa, Kral Şeytan Ehrimen'indekinde de var. Ahura Mazda'nınkinde "en yüksek rütbeli" birer "Bakan" durumunda "altı melek" mi var? Ehrimen'inkinde de bunların karşılığı olan şeytanlar var.

Bu "yüksek, en yüksek rütbeli" şeytanların üçü, adlarını, Hindula-rın "tanrı'larının adlarından almaktalar: "İndra", "Serva" ve "Nasatia".

Sırası gelmişken belirtmekte yarar var, Hint ve İran inanışları ara-sında bir tezatlık söz konusudur: Birinde "iyicil" diye inanılan güçlere ötekinde "kötücül" diye inanılır. Örneğin Zerdüştçülükte "iyicil" diye nitelenen "Asu-ra"lar, Hindularda birer "kötücül şeytan"dırlar. Hindu-ların "iyicil" diye inandıkları "div"ler ("dev"ler), Zerdüştçülük dinine göre "kötücül"dürler.

Ehrimen'in orduları, "kötücül cinlerden; "div" (dev), "dervec" (darvand), "peri"... adı verilen "kötücül" güçlerden oluşurlar. Ve "aşa-ğı dün-ya"da, "cehennem"de yaşarlar, kralları Ehrimen'le birlikte. "Cehennemin kapısı"nda da bir "dağ" bulunmakta: "Arezûra" dağı 384 Buna karşılık, Kral Tanrı Ahura Mazda, "ordular"ıyla birlikte "yukarı"da, "gökler"dedir!

Ne var ki, Kral Şeytan Ehrimen, bulunduğu yerde kalmak istememekte, Kral Tanrı'nın yerine geçmek için yanıp tutuşmakta.

Kral Tanrı Ahura Mazda bunu bildiği için, sürekli "uyanık" bulun-makta. "Ordular"ını da "uyanık" tutmakta her an. Çünkü kesintisiz ola-rak "savaş" durumu yaşanmakta.

Burada, hemen Kur'an'dan bir ayeti anımsıyoruz: Fecr Suresi'nin 14. ayeti: "Senin Rabbin gözlem evindedir." Böyle deniyor. Kral Tan-rı "gözlem evinde beklemekte", Kral Şeytan İblis ve "ordular"ı eliy-le kotarılanları hemen görüp kendi "ordular"ına bildirmekte, gerekli "önlem"leri aldırtmakta. "Cin"ler, "kötü niyet"le, "vahiy çalma" ama-cıyla "gök"lere mi yöneldiler? Kral Tanrı hemen bildirir ordularındaki meleklere. Melekler de o kötücül cinlerin ardına düşüverir ve onların üzerine, "ateş saçan, delip geçen" nesneler yağdırırlar. Kur'an ayetleri bunları anlatıyor. Daha önce de değinilmiş ve bu ayetlere yer verilmişti.

Kral Tanrı Ahura Mazda ile Kral Şeytan Ehrimen arasındaki savaş da öyle. Savaşan güçlerden her iki kesim de "uyanık".

Zerdüştçülüğün "kutsal" kitaplarından Vendidad'a göre, Kral Tan-rı Ahura Mazda'nın gerçekleştirdiği her "yaratış"a, Kral Şeytan Ehri-men bir "yaratış"la karşılık vermekte. Ahura Mazda hep iyileri, "yarar-lı" olanları yaratırken; Ehrimen de "kötü"leri, "kötülük'leri ve "zararlı-ları" oluşturup ortaya koymakta.

Vendidad'a şunlar anlatılarak giriliyor:

"Ben Hürmüz'ün (Ahura Mazda'nın) yarattığı güzel ülkelerin ilki; Aras ırmağının suladığı İran'dır."

"Ölüm dolu Ehrimen'se, şu belayı yaratarak buna karşılık verdi:

Divlerin (devlerin) yaptığı ırmak yılanı ve kış.

"...Ben Hürmüz'ün yarattığı güzel ülkelerin ikincisi, Sogd'luların yaşadıkları ırmak kıyısı kesimlerdir."

"Ölüm dolu Ehrimen'se şu belayı yaratarak buna karşılık verdi: Hayvancıkları ve bitkileri yok eden çekirge."

"Ben Hürmüz'ün yarattığı güzel ülkelerin üçüncüsü, Merv'dir. Çevresiyle korunaklı olan Merv."

"Ölüm dolu Ehrimen'se şu belayı yaratarak buna karşılık verdi: Olumsuzluk ve sapkınlık."

Böyle sürüyor bölüm boyunca. Ahura Mazda hangi ülkeleri, yani kentleri yaratmış, Ehrimen neler yaratarak bunlara karşılık vermiş; "bir bir anlatılıyor"!

Daha sonraki bölümler "soru"lu, "yanıt"lı. Zerdüşt sorar; Hürmüz, yani Ahura Mazda karşılık verir.

İkinci bölümde, "iyilik"çi ve "adalet"çi bir mitolojik hükümdar olan Yima Khshaetra dönemindeki "gelişme"ler anlatılmakta. Şöyle başlanmakta:

Zerdüşt, Hürmüz'e sordu:

"Hürmüz! Ey çok yararlı ruh! Ey tüm gövdeler dünyasını yaratan. Ey kutsal! Ben Zerdüşt'ten önce, sen Hürmüz'ün konuştuğu ilk insan kimdir? Kimdir o ki, sen ona Hürmüz dinini, Zerdüşt dinini öğrettin."

Hürmüz karşılık verdi:

"İyi insan Yima'dır o, ey Zerdüşt. "İyi çoban" Yima. Ben Hürmüz'ün, sen Zerdüşt'ten önce konuştuğu, Hürmüz dinini, Zerdüşt dinini öğrettiği ilk kişi o'dur.

"Ey Zerdüşt! Hürmüz olarak ben ona dedim ki:

"Ey Vivanhat oğlu Yima! Benim şeriatımı (dinimi) öğrenmek ve gereğini üstlenmek (yaymak) ister misin?

"Yima buna şu karşılığı verdi ey Zerdüşt: "'Ben bu göreve elverişli değilim daha. Şeriat dersini alamam; öğrenemem ve gereğini üstlenemem!'

Muhammed de, "ilk vahiy" esnasında, "vahiy meleği"ne buna benzer bir yanıt verdiğinden söz eder. "Hadis"te, kendisine "oku!" dendiği ve kendisinin "okur değilim, okuyamam!" şeklinde yanıt verdiği dile getirilir. Bu hatırlandığı zaman Muhammed'in "ilk vahiy" numarasının kaynaklarından biri ortaya çıkıyor.

"İyi insan" ve "iyi çoban" Yima, öneriyi red etmiş görünmesine karşın yine bir görev alır Hürmüz'den:

Bölümde verilen bilgiler uyarınca: Hürmüz'ün "yarattıkları"nı

"üretip çoğaltma", "koruma-kollama" ve "gerekli önlemleri alma" yükümlülüğünü üstlenir. Bu dönemde daha; ne "kışın amansız soğuğu", "ne yazın" sıcak rüzgârının amansız sıcağı, ne "hastalık" ve ne de "ölüm" var dünyada.

Yima, Hürmüz tarafından kendisine verilen bir "altın yüzük" bir de "altınla süslemeli kılıç" sayesinde ülkeye egemen olur.

Lakin, her "üç yüz kış"ta bir, Hürmüz'ün "yaratıkları", öylesine çoğalırlar ki, hiçbir yere sığmaz olurlar. Her böyle oluşta, "iyi çoban Yima'yı ikaz eden Hürmüz, ona tedbir almasını emreder. Yima "gürey yönünde, Güneşin yolunda, nur (ışık) içinde, altın yüzüğünü ve altınla süslemeli kılıcını" kullanırken öte taraftan da "Yeryüzü Bakanı", "Sipendarmidh" (Spenta-Aramiti) adlı meleğe seslenir, ondan kendisine yardımcı olması ve "yeryüzünü genişletmesi" talebinde bulunur. Dilediği gibi olur: Daha önceki genişliğin "üçte bir"i eklenir yeryüzüne. Üç kez böyle olur ve yeryüzü genişletilir. Aradan bir zaman geçtikten sonra; Hürmüz, bir defa daha Yima'yı ikaz eder: Bu defa daha önemli bir "tehlike" var: "Öldürücü kışlar" gelecek, canlıları yok edecek derecede soğuklar yaşanacak.

Hürmüz, Yima'ya bir "sığınak" ("var") yapması emrinin yanı sıra sığınağın ölçülerini verir. Hangi çeşit "seçme insan", "seçme hayvan" ve "seçme bitki" alıp buraya koyacağını bariz bir şekilde söyler. Söylenenlere riayet eden "İyi çoban" da gerekeni yapar.

Bu sığınak, "tufan"daki "Nuh'un gemisi"ne benzer bir "kurtarıcı" görevi üstlenmekte. Aradaki fark, sadece "coğrafya" ve "iklim" farklarından kaynaklanmaktadır. "Nuh'un gemisi", azgın "su"lardan; "Yima'nın sığınağı" ise azgın "soğuk"lardan "kurtarma" fonksiyonunda...393

"Sığınak"ta, her çeşit ihtiyaca biaen "nur" (ışık) bile bulunduğu rivayet edilir. Buraya Hürmüz'ün "din"ini "sokan" ve yayma girişiminde bulunan da "Karesiiptar" adında bir "kuş"tur. "Ruhani Başkan" ise "Urvatatnara" adında bir insan.394

Bunlar olurken Kral Şeytan Ehrimen boş duracak değil ya. Yima'yı yok etme çabasına girişir. Mitoloji uyarınca, "şeytan"larından "Dahhâk", bir yolunu bulup o, "iyi çoban"ın yaşamına son verir. Bu "bela"nın başına gelmesinde "Yima"nın kendisinin de "suç"u vardır. Çünkü "başarılarına böbürlenmiştir".395

Sözü edilen "Yima", İran mitolojisinde ünlü bir hükümdar olan "Cemşid"dir.396

"Dahhâk" ise (Zohak), yine İran mitolojisinde ünlü, Asurlu bir ko-

mutandır. Ancak, ileri gelen bir "şeytan" sayılmıştır.

Yine mitolojide anlatılanlara göre "Dahhâk"ı da "esir" alıp "hapseden" ve bundan ötürü "İran"ı kurtaran biri çıkmıştır: "Feridun." "Cemşid"in torunlarından. "Dahhâk"ın o gün bugün, Demavend (Denbavend) Dağı'nda "hapis"te bulunduğuna ve yanına gidenlere "büyü" öğrettiğine inanılır. Kur'an'da, Bakara Suresi'nin 102. ayetinde, "büyü öğretmenleri" olarak sunulan "Harut-Marut" öyküsünün kaynaklarından birinin bu inanç olduğu düşünülür.

"Dahhâk" eğer "şeytan"sa, nasıl "hapsedilmiş" olabilir?

"Şeytan"ın, "cin"in "hapsedilebileceği"; dahası, bunların "zincirlere vurulabilecekleri", Kur'an'da. da anlatılır. Daha önce de değinilmişti: Sâd Suresi'nin 38. ayetinde "Ve demir halkalarla bağlı öteki şeytanlar" denmesi ve başka yerlerdeki birçok anlatım, Kur'an in da bu savda olduğunu açıkça dile getirir. Buharî ve Müslim'in E's-Sahih'lerinde de yer alan bir "hadis"e göre, "cinlerden bir "ifrit"in, "namaz"nı bozmaya geldiğini anlatan Muhammed; bu "ifrit"i tutup "mescidin direklerinden birine bağlayacağı sırada, düşünüp bundan vazgeçtiğini" açıklar.400 "Mucize"lerden söz edilirken bu "hadis" tekrar gündeme gelecektir.

Vendidad, Zerdüştlüğün bu önemli kitabı, yirmi iki bölümden oluşuyor. Hürmüz (Ahura Mazda) ve "ordular"ıyla, Ehrimen ve orduları arasındaki "savaş", bazı bölümlerde direkt olarak, bazı bölümlerde ise dolaylı olarak dile getirilir.

Vendidad'da, dinî kriterlere göre "iyi" ve "kötü" sayılanların "ruh'larının ölümleri sonrasında sonra nerelere gideceklerine dair de "açıklamalar" bulunmakta:

"Tanrı-Şeytan Krallıklarında İyilerin ve Kötülerin Ruhları Nerelere Giderler?" Dinsel ölçülere göre "iyi" sayılan kişilerin "ruh"lan "yüce"lere gider. "Güzel", "ışıklı" ve "mutluluk dolu" yerlere. Bir başka deyişle, "cennet'e. "Kötü" sayılan kişilerin "ruh"lanysa "aşağı dünya"ya gider. "Karanlık", "azaplı-işkenceli" yere. Bir başka deyişle, "cehennem"e...

Öteki "kutsal kitaplı" üç dinde görüldüğü üzere, Zerdüştçülükte de anlatılan bu.

Vendidad'da yer alan bilgiler uyarınca, "iyi" kişilerin "ruh"ları gövdelerinden ayrıldıktan bir zaman sonra "yüksek"lere çıkar. Bunları "Karşılayanlar" da bulunur. "Melekler"den karşılayıcıları. Bu "ruh"lar "gök melekleri" tarafından karşılanır. Sıradan "melek"lerle ("yazata"lar) birlikte gözde melekler de bu karşılamada yer alırlar. Ör-

neğin, "Yararlı Hayvanlar Bakanı" Behmen bunların arasında yer alanlardandır. "İyi düşünce" anlamına gelen Behmen (Vohu-Mano), "altından yapılma taht"ı üzerinde doğrulur ve şu şekilde seslenir: "Nasıl geldin, ölümlü dünyadan ölümsüz dünyaya hoş geldin ey iyi kişinin ruhu!". Bu ruh, Kral Tanrı Ahura Mazda'nın, ileri gelen (Bakan) altı meleğin önünden, bunların altından tahtlarının karşısından geçerek yücelerdeki "Firdevs Cenneti"ne varır.

ANAHİTA (ANAİTİS) (lekesiz, saf): Eski Doğu dinlerinin hemen hemen tamamında karşılaşılan "Büyük Tanrıça"nın aldığı şekillerden biri olan Anahita, Perslerin Aşk ve Bereket Tanrıçası'dır. Dinsel törenleri, Büyük Işık Tanrısı Mithra'nın dinsel törenleriyle birlikte yapılan ve Yunanlılar tarafından Büyük Tanrıça Kybele ve Aşk ve Güzellik Tanrıçası Aphrodite ile özdeş tutulan Anahita için Ahemeniler Hanedanı'ndan Pers Kralı II. Artakserkes tarafından Sus'ta, Akbatana'da (Hemedan) ve Babil'de birçok tapınak inşa ettirilmiştir. (Geniş bilgi için NÂHÎD maddesine bakınız)

ANDER: Zerdüştçülükte Ameşaspand Aşavahista'nın zıddı olan Darvand. Ölüm sonrasında lânetlenmiş olan ruhları uçuruma sürüklemekle görevli olan Ander, günâh tohumları saçar.

ANGRA-MAİNYU: İran mitolojisine göre karanlığı, ölümü ve yalanı simgeleyen Angra-Mainyu, Zerdüşt inancında Kötülük Tanrısı Ehrimen'in başlangıçtaki adıdır.

ANHU VAHİŞTA: Mezdekilik dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Zend Avesta'da en iyi dünya olarak anlatılan Anhu Vahişta, ölüm sonrasındaki yaşamda, iyi olanların kalacakları yerin adıdır.

ANKA: (İbranice, anak: gerdanlık, uzun boylu dev, gerdanlık takmak, boğmak). Renk renk tüylerle bezeli, yüzü insan yüzü şeklinde, boyun kısmı oldukça uzun, bünyesinde her hayvandan bir nişan bulunan, Kâf Dağı'nda yaşadığına inanılan büyük bir kuş. Her zaman tek ve erkek olan bu kuş, batı dünyasında Phoeniks, doğu dünyasında Anka, Sîreng, Sîmurg, Zümrüd-i Anka, Tuğrul, Anka-i muğrip adlarıyla anılmaktadır. Söylencelerden birine göre Hz. Musa döneminde ortaya çıkan Anka, daha sonra yaratılan erkeğiyle birliktelik yaşayarak çoğalmıştır. Başka bir metinde yazılı olanlara göre yaşamının sonuna geldi-

ği zaman bahar ağacı dallarından inşa ettiği yuvasını ateşe vermek suretiyle kendisini yakarmış. Böylelikle bir yeni anka dünyaya gelirmiş. Yeni dünyaya gelen bu genç kuş, gücü kuvveti yerine geldiği zaman, yuvasını ateşe vermek suretiyle kendisini yakan babasının cesedini ya da küllerini Mısırda bulunan Heliopolis'e götürüp Güneş sunağına bırakırmış. Bir rivayete göre Anka, ölmek için Mısır'a gidermiş. Bu söylencenin ayrıntıda oldukça farklılık arz eden fazla sayıda metinleri bulunmaktadır. Anka, Araplar arasında kimi zaman kuş olarak betimlenen Semerder ile karıştırılır. Doğudaki mevcut rivayetler uyarınca her zaman batıya doğru uçan Anka, önünde bulunan kuşları avlarmış, kuş kalmadığı zaman da çocuklara saldırırmış. Bundan ötürü orada yaşayan halk Anka'yı peygamberlerine şikâyet etmişler. Bunun üzerine Anka ve nesli, peygamberin duasıyla bir yıldırımla ortadan kaldırılmıştır.

Ed. Asırlar boyu yaşayan ve daima yüksekten uçtuğuna inanılan Anka, Divan edebiyatında, halk öykü ve söylencelerinde de işlenen örgelerden biridir. Masal kahramanları Anka'nın kanatlarına binerek uzun yolculuklara çıkarlarmış. Şehnâme'de, İran'ın ünlü pehlivanlarından Rüstem'in babası Zâl'in, Sîmurg tarafından eğitildiği dile getirilir.

"Bîvücud olmak gibi yoktur cihanın rahatı
Gör ki Sîmurgun ne dânı var, ne de sayyadı var"

Ragıp Paşa

APĀMNAPĀT: Hint ve İran mitolojilerinde benzer vasıflar taşıyan Apāmnapāt'ın, bahse konu olan vasıflarından yola çıkarak bu iki ulusun bir arada yaşadığı çağlardaki eski ortak tanrılarından biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zerdüştilerin kutsal metinleri olan Avestâ'da: "suların çocuğu"anlamını taşıyan Apāmnapāt'ın, Hinduizm'in kutsal metinleri olan Vedaların bir bölümünü teşkil eden Rig Veda'da özel bir ilahisi de mevcuttur. Suları taksim etmekle sorumludur. Avestâ'nın farklı bölümlerinde adı geçmesine rağmen kendisine has bir ilahi ya da bölüm mevcut değil. Gerek İran gerekse Hint kültürlerinde olsun Apāmnapāt'ın su ile olan yakın ilişkisi gözlerden kaçmaz: o, sulardan doğmuş şeklinde vasıflandırılmakta, sular içerisinde parıldamak suretiyle çevresine ışık saçmaktadır.

Apāmnapāt, su tanrısının adıdır. Adı "suların torunu", "göbek" ya da "doğurulmuş" anlamlarını taşımaktadır. Pehlevîce'de kendisinden "Borz Îzed" ve "Âbân" adlarıyla bahsedilen Apānınapāt, Zerdüştilerin kutsal metinleri olan Avestâ'da "Napātapām" şekliyle de bilinir ve "red-i bozorgvâr", "şehriyâr-i şîd", "tîz esb" ve "server" sıfatlarıyla va-

sılandırılır. Apāmnapāt Hinduizm'im kutsal metinleri olarak kabul gören Vedalar'da da sular tanrısıdır.

Avestâ'da bu konuda verilen bilgilere bakılırsa mazisi Ârilere uzanır ve suların taksimatıyla görevlidir. Pehlevi diliyle kaleme alınmış kaynaklarda "Bereznet" sıfatıyla anılan Apāmnapāt, farklı metinlerde; "Borz Îzed" ya da "Borc Îzed" şekillerinde de geçmektedir.

AREİMANOS: Zerdüşt tarafından, ışığa benzeyen ve en aşırı ışık- tar. bir varlık olan "Horomazes"e karşı yaratılan Areimanos, karanlığa ve cehalete benzeyen ve karanlıktan yaratılan varlıktır.

ARMAİTİ: Sözcük anlamı bakımından "dine bağlılık", "dindarlık" ya da "sevgi" anlamına gelen ve eski Aryan dilinde "yer ana" olan Armaiti ya da Aramaiti, Altılar'ın dördüncü unsurudur. Armaiti özü din tarafından gösterilen doğru yol olan "doğru düşünce"nin mümessilidir. Egemenlikle bir arada düşünüldüğü zaman, dindarlığın, kişinin kendi özünde var olan ve topluındaki egemenliğini gösteriyor. İyilikçi Tanrı Ahura Mazda bu sıfatıyla yaratılanın, yaratan tarafından gösterilen yola inanışının sağlanmasını amaç ediniyor. İnsanı bir çeşit "Mikro Kozmos" şeklinde idrak eden Bahdiniler, elde edilen bu itibarın, ruhun kötüye karşı olan mukavemetini arttırdığı inancını taşırlar.

Zerdüşt, eski Aryan tanrılarının tamamını redetmesine rağmen "Yer Ana"yı değişikliğe maruz bırakarak da olsa alıp İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'ya, onun bir sıfatı şeklinde bağladı. "Yer Ana" olarak "Armaiti, köylülüğün ilgisini kapsayan hususlarda "İyi Unsurların" mümessili olmayı başardı. Onun zıddı konumunda bulunan Pairimati; "küstahlığın en büyüğü"nün mümessilidir. İran'daki soylular tabakasını meydana getiren "hvêtu" tarafından işlenen "günah" şeklinde Yaştlarda adından söz edilen Pairimati, daha sonraki pek çok düşünür tarafından da ele alınan bir örge olmuştur. Sıddıqi'ye dayandırılan bir hadisinde Peygamber Muhammed; "... Pers (Fars) asilleri kibirlerinden dolayı sorgusuz-sualsiz cehenneme gidecekler" der. Taromaiti ya da Pairimati, kibirli Fars soylularının günahı olarak Aramaiti'nin karşısında saf tuttuğu ana mefhum konumundayken, öte taraftan da da "açişto mantuş", bir başka ifadeyle "en kötü hami" olarak adlandırılan ve "gâuş vâstra" şeklinde adlandırılan köylülere zulm eden soyluların bir başka yüzü de gündeme geliyor. Bu fakir köylüler, bir başka ifadeyle "gâuş vâstralar", "vaso.yati" ya da "vaso.şiti"ydiler. Bir başka deyişle bağımsız hareket etme serbestisine sahip değillerdi. Zerdüşt, Yasnalar'da on-

ları; "hiç kimse o düşük rütbelilerin (köylülerin) ne denli yüce olduklarını bilemez" der. Topraklara zorunlu olarak olarak mahkûm edilen bu köleler, serfler, Zerdüşt tarafından en büyük saygıya değer görülen üreticilerdir. Yasnalar'ın tamamında öküz ya da sığır teşbihlerine bu emekçi insanların emeklerinin bir simgesi, kimi zaman da bu insanların kendilerini ifade etmek üzere müracaat edilir. Yasna 32.15'te Zerdüşt, inananlara zalimlik eden karapanlar'ın, kavilerin ortadan kaldırılışından ve cennetten kovuluşundan söz eder.

Burada Xşathra'nın Armaiti'yle de ilgili olar en önemli veçhelerinden birine varılıyor: Cihanşümul Xşathra "semavî imparatorluk" ya da "semavî egemenlik" anlamını taşımaz. Bu ilahî mefhum; İyi olan dünya düşüncesinin maledilmesi (Dindarlık aracılığıyla), o dünya düşüncesinin hem "Mikro Kozmos" olarak insanın kendi ruhunda, hem de cihanşümul seviyede hakim olmasıdır. Böylece "Kötü", soyutlanacak, kendisine nihayi darbenin indirilmesi olanaklı hale gelecektir. Akabinde dünya yeni ve adaletli olan bir nizama kavuşmuş olacaktır. Doğaldır ki bu bir tercih sorunudur. Yasna 51.6'da; "Biri ki, iyiden daha iyi olanı benimsemiştir ve Kendisi(nin-A.M.'nın) arzu ettiği şey için başarının gelmesine neden olacaktır, (onu) kendi Egemenlik'inde Mazda (Bilge) olan Ahura (benimsiyecektir). Fakat O'na (A. M'ya) hizmet etmeyecek olan şu adamı için, hayatın nihai dönüm noktasında en kötünün kötüsü olacak (bu tür bir ceza onu bekleyecek)." denilerek bu tercihin ahrette mevcut olan ceza ve ödülünden de bahsedilir.

Zerdüşt hazır yiyiciliğin ve çalışanların emekleriyle kazandıklarını çalarak caka satan dönemin egemen sınıflarının en büyük düşmanı olduğunu şu sözleriyle gözler önüne sermektedir (32. yasna, 11): "Bu Yalan'a sapmış olanlar, gerçek mirasçıları (olan insanlardan) çaldıkları mallarla debdebe içinde yaşayan beyefendiler ve hanımefendiler olarak ortalıkta boy verirler, (işte bunlar) aynı zamanda müminleri mütekâmil İyi Düşünce'den saptırmaya çalışanlardır."

Doğru dünya görüşünü seçenler, taraftar kazanmakta da başarılı olurlar, ki bunlar hazır yiyiciler değil, emekçilerdir" hususu, Yasna 31.10'da şu şekilde ele alınıyor : "...O (sığır), bu iki (seçenekten, yeryüzünde) İyi Düşünce'nin (de) üreticisi (ve böylelikle) sığır-yetiştiricisi olan çiftçiyi kendisine doğru sözlü sahip olarak seçti." Bu bölümde geçen sığır sözcüğü esasen, doğrudan yana tercih yapanlardır, bir başka ifadeyle Bahdin'in yandaşlarıdır. Yandaşlar da; metinde "sığır yetiştiricisi olan çiftçiler" olarak geçen emekçilerdir. Bu emekçiler, Eski Aryan toplumunda ve zaman içinde Med toplumunda "jyâtuş" (Kürtçe'ye

dikkat) denilen "geçim" araçlarına malik olamadan toprağa mahkûm edilmiş durumdaydılar. Halbuki Zerdüşt tarafından kaleme alınan "dizeler"in önemli bir bölümü bir tarım reformunun gerçekleştirilmesi, hem de devrim niteliğinde bir reform gerçekleştirilmesi amacıyla sisteme baskı yapıyorlardı. Ancak Peygamber'in reform isteği: toprak sahiplerinin, ruhaniler sınıfının ve soyluların şimşeklerini üstüne çekmiş, Zerdüşt'ün anayurdundan sürgün edilmesi ile son bulmuştu. Neticede kısmi bir utku elde edildi ve toprak köleleri gönüllü tebaa haline dönüşti ve bu sistem bölgede son yüzyıla değin değişikliğe uğramadan devam etti. Böylece mahalli idarecilere içten sadakat, zorunlu toprak köleliğinin yerini almış oldu.

Yasna 30.5'teki: "Yaeça xşnaoşan ahuram haithyaiş şya othanaiş fraorat mazdam" tümcesi çevirisinde, bu gönüllülük esasına göre sadakat şu şekilde dile getirilir; "(Ve böylece bunlar; Gerçek'i seçenler), devamlılık elde ettikleri adil hareketleri ile İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'yı hoşnut edeceklerdir." "Adil işleriyle" tanrıyı "gönüllü"lük esasına göre hoşnut tutmak ve devamlılık elde ettikleri adil işleriyle hoşnut tutmak, yeni bir düzen getirilmesine imkan tanımıştır. 32. Yasna,15; "Bu gibi şeylerden dolayı (nefreti şeylerden dolayı), karapanlar sınıfı, kavalar ve şu kendileri tarafından tuzağa düşürülenler tarihe karıştı. Bunlar İyi Düşünce'nin ikametgâh'ından alınıp götürüleceklerdir (orada, hayatları üzerinde diledikleri gibi hükm edenleri etkileyemeyeceklerdir)" diyerek zalimlik yapan sınıfların, Peygamber'in sağlığında tarihe gömülmüş olduğunun göstergesidir. Serf-Senyör ilişkisi, Zerdüşt'ün dinini yaydığı dönem süresince halledilmiş gibi görünüyor. Çare bulunan "serf-senyör" ilişkisinin yerini alan gönüllü "tebaa-kral" ilişkisinin mümessili konumuna geldi. Bütün bunlardan da anlaşılıyor ki; Zerdüşt, İslamiyet tarafından "mezalim" olarak tanımlanan olguya, bir başka ifadeyle hakların yağmalanmasına karşı yaşamı süresince bir asker gibi savaşım vermiştir. Aramaiti, Ermeni diline dinsel bir unsur, "santa armati" olarak, Med dilinden intikal ettiği biçimiyle "sandarmet", bir başka deyişle "yeryüzü dünyası" olarak geçti. Aramaiti'nin Philo'daki karşılığı "dînamis ileos"tur. Ancak söz konusu olan bu benzerlik son derece belirsizdir.

ARTRVAHŞA: Sadece "lan" adı verilen kurban için yetkili olan rahipler grubunun adıdır.

ASSUERUS: Ahemeni sülâlesinden Pers Kralı Kserkses I'in adı-

nın Vulgata Latincesiyle yazılış şeklidir. M.Ö. 486–465 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Kserkses I, "Ezra'nın Kitabı"nda ve "Yudit'in Kitabı"nda bu isimle yâd edilir.

ASURA: Hint-İran mitolojisinde "deva" adı verilen tanrılarla çatışan söylencesel varlıklardır. Yeraltı dünyasında yaşayan ve sanskritçede "soluktan yaratılmış" anlamına gelen Asura, destan ve puranalarda iktidarı elde etmek amacıyla insanlar ve tanrılar dünyasına doğru hareket eden güçlü şeytanlar şeklinde betimlenmişlerdir. Dünyaya karışıklık tohumları saçan bu yaratıklar, brahmanların kurban törenlerini her zaman sabote ederler. Eski İran'da Ahura adı verilen ve sürekli üstünlüğü elde bulundurma çabası içinde olan bu yaratıklar, Hindistan'da sürekli mağlup olurlar. Kimileri, Hint mitolojisinde "üç gözlü" tanrı olarak bilinen Şiva ve Güneş Tanrısı veya kozmosu üç adımda dolaşmayı başaran Tanrı Vişnu gibi Hinduizm'in büyük tanrılarıyla zorlu savaşlara girişen bu yaratıkların görünümler oldukça korkunçtur (çıkık sivri dişler, patlak gözler vb).

AŞA: Altılar arasında büyük öneme sahip olanlardan biri Aşa'dır. Hintlilerin bu isme karşılık gelen "rta"sı mevcuttur. Kürtçe'nin Zazakisi'nde bu iki sözcüğün; bir başka ifadeyle "Aşa" ve "Rta"nın karışımı olan ve aynı anlamı taşıyan "Raşta=Gerçek", Kurmanci'de "rasti" sözcüğü hâlâ kullanırlılığını devamı ettiriyor. Aşa, sözcüğün öz manasıyla; "hak düzeni" anlamını taşır. Bu tanrısal yaratık aracılığıyla İyilikçi Tanrı Ahura Mazda; kozmosun nizamî bir biçimde işleyişini, dünyanın düzeninin aksamadan işlemesini, insanların sosyal ve dinsel yaşamlarının bir intizama oturmasını, insanların derunî temizliğini, doğanın uygun hareketini, doğada yaşayan varlıkların tamamının yaşamlarının bir düzen içinde devam etmesini amaç edinmiştir. Grek fikir dizgesine "Logos", ayrıca daha bariz bir biçimde "Kozmos" olarak giren "Aşa" bununla birlikte "gerçek" anlamına da gelmektedir. Bu tanrısal mefhum ya da obje, Altıların öteki unsurlarıyla da bir bağlantı içindedir. Gathalarda mevcut olan bu bağ, işlevin faal bir biçimde ifa edilmesi son derece büyük öneme haizdir. 31. Yasna'nın 6. kısmında Haurvatat ve Ameratat'la arasında bir bağ kurulan "Aşa", bununla birlikte mecazi manada da olsa Yasna 47.2'de kendisinden İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın çocuğu olarak söz edilir. Bir başka ifadeyle İyilikçi Tanrı Ahura Mazda, "Aşa"nın (gerçeğin) babası şeklinde nitelenir ki, burada bariz bir biçimde "gerçek", eski Med dilinde "Aşa" anlamına gelmekteydi. Ahura Mazda'nın "gerçek"in babası olduğu Y. 44.3'te bir baş-

ka amaç için yinelenmesine rağmen Y. 31.7-8'de "Aşa"nın Ahura Mazda tarafından yaratıldığı ve bunu kendi sıfatı aracılığıyla yaptığı açık bir şekilde dile getirilmektedir. Gene Y.28.8 ve Y.29.7'de İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın Aşa'yla aynı tanrısal arzulara sahip olduğuna yer verilmektedir ki bunu da doğal karşılamak gerekir. Yasnalarda (Gathaların geçtiği Yasnalarda) Aşa'nın, Altılar adındaki tanrısal varlıkların ilk yaratılanı olan Vohu Manah'la bağlarını konu edinen ibarelerle sıkça karşılaşınak mümkündür. Bununla birlikte Ahura Mazda, insanlar tarafından işlenen açık ve gizli günahlardan ancak Aşa aracılığıyla haberdar olur. Zira Aşa bir bakıma dabireye göre derunîdir. Bahdini inancını benimseyenlere "Aşavan" adı veriliyordu. Bu sözcük, doğruyu, doğruluğu kabulenen kişi anlamına geliyordu.

"Theios Logos", birçok yönden Zerdüştlük'ten etkilenen Philo'nun doktrininde "Aşa"ya karşılık gelen mefhumdur. Philo'da "doğru"nun müncssili olan bu ruhî ya da semavî mefhumun, Tanrı'yla birlikte olduğunu ya da onunla aynı saflarda yer aldığını görürüz. Bilindiği üzere Gathalarda "doğru", "doğruluk"olarak adından söz edilen "Aşa"nın, Ahura Mazda'ya refakat ettiği dile getirilir. Burada sözü edilen; "Aşa aracılığıyla...", "Aşa ve Vohu Manah ile..." benzeri ibarelerde yer alan refakat ediştir. Philo'nun "doğrusu", Kötü ya da Yalan'dan hoşlanmayan onun düşmanı olandır. Bahdinilerin "Aşa"sı da Kötü'nün ve Yalana Sapmışlık'ın düşmanıdır ve ruhî alemde onun rakibi "Drug"; bir başka ifadeyle "Yalan"dır. Drugcular; Kürtçe'de "Yalan söyler" ya da "Yalan söyledi" anlamına gelen "Drugvant" ya da "drugvat" olarak adlandırılırlardı. Buna "Yalana Sapmışlık" demek de mümkündür. Drug, insanlığın düşmanıdır.

ÂŞIK KEREM: "Kerem ile Aslı" öyküsünün erkek kahramanıdır. Araştırıcıların kimileri, öykünün düzenlenmesi öncesinde bu adla anılan bir aşığın yaşadığını kabul ederler.

ÂŞKAR: Adına "Âşkar-ı Devzade" de denilen Âşkar, "Battalnâme"de, Battal Gazi'nin olağanüstü vasıflara haiz olduğu rivayet edilen atının adıdır. Battal Gazi'nin, Malatya Beyi olan babası Hüseyin Gazi tarafından geyik avına gittiği sırada bir mağarada bulunan Âşkar'ın yanında Âdem Peygamber'in iki belik saçı, Davut Peygamber'in zırhı, İshak Peygamber'in giysisi, Muhammed Peygamber'in amcası Hz. Hamza'nın silahları bulunmaktadır. Hüseyin Gazi vasıtasıyla o sırada henüz dünyaya gelmemiş olan oğlu Bat-

tal için yollanan at, Battal Gazi'nin İslâmiyet'in yayılması için giriştiği savaşlar sırasında onun en yakın yardımcısı konumundadır. Destanda Âşkar'ın suyun üstünde yürüdüğü, gerektiği zaman kanatlanarak uçtuğu dile getirilir. Hamzanâme'de, Muhammed Peygamber'in amcası Hz. Hamza'nın bir mağaranın içinde İshak (Âşkar) adındaki atı bulduğu, Saltuknâme'de de Sarı Saltuk Dede'nin rüyasına giren Battal'ın, mağaranın birinde bu dinî destan kahramanını beklediğini müjdelediği dile getirilir. Mağarada ele geçirilen at motifi, İslâmiyet öncesi Türk yazınından izler taşımaktadır.

ATEŞ: Fars. (âteş) a.Ezelî ve ebedî şeklinde algılanan, varlık türlerinin dört kurucu unsurundan biridir. Dört Unsur Öğretisi uyarınca varlık türleri su, toprak, hava ve ateş'ten meydana gelmiş bir bütündür.

Threataona, Aji Dahaka, Kawa gibi kavramları bir arada düşünerek menkibeyi doğru algılarsak her şey daha kolay yerine oturur. Zerdüştiler'in Athar Varêşnaspa adındaki ateş ibadethanesi daha önceden de belirtildiği üzere her yıl hac ziyaretlerinin düzenlendiği önemli bir yerdi. Özellikle Atharpatakan'da alt kademede yer alan önemli sayıda ateş mabetleri mevcuttu. Bu mabedler hem güncel ibadetler, hem kurban törenleri ve hem de İran mitolojisine göre mevsimler ve gökler, su, yeryüzü, bitkiler âlemi, hayvanlar âlemi ve insan gibi evrenin yaratılışının altı safhasını kutlamak amacıyla yıl boyunca değişen aralıklarla gerçekleştirilen her biri beşer gün devam eden altı şenlikten her biri olan Gahambar şenlikleri için kullanılırdı. İran'ın, Müslümanlar tarafından işgalinden 400 yıl sonra dahi yukarıda adı geçen bölgede 400 ateş mabedinin bulunduğu Müslüman kaynaklarınca da doğrulanmaktadır. Zerdüştilik'te kıble olarak kabul gören "Ateş", Müslümanlar tarafından "Allah'ın Evi" olarak kabul gören Kâbe'ye dönerek ibadet etmelerini çağrıştırır.

İnsanların bedenine "vicdan" şeklinde yerleşen "Ateş", Varathraghna tarafından insanların yüreğine yerleştirilmiştir. Bu günkü tıp alemi tarafından yüreğin dört odacığından birine verilen "Atrium" adı, Latin dilinde "ateş yakılan oda" anlamını taşır. Öyle ise yüreğin, insan bedeninde "vicdan ateşinin yakıldığı yer" olduğu, Latinler tarafından da kabul görüyordu ya da o bu isimlendirmeden o anlamı çıkarmak mümkündür. "Kalp ateşi", insanı kötülüklerden, bir başka ifadeyle kötülük yapmaktan beri alan ateşin ta kendisidir. O, vicdandır. İnsan bir kötülük yapmaya kalkıştığı zaman devreye giren bu ateş, insanı, kötülük yapmaması konusunda ikaz eder. Medya'da bilinen en eski ateş mabedi, Pehlevi dilinde "Adur i Guşnasp" olarak geçen Athar

Vereşnaspa'dır. Verethraghna'ya adanmış olan ve "aygır ateşi" ya da "aygır sahipliği ateşi" anlamına gelen bu mabed; yaklaşık M.Ö. 400'lü ya da en erken 500'lü yılların ilk dönemlerinde yapılmıştır.

Süreç içerisinde sürekli yer değişikliğine maruz kalan bu mabedin yapıldığı ilk tepe Kuzey-doğu Medya'da yer almaktadır. Sebeos adındaki Ermeni tarihçisi, Yunan mitolojisinde adından sıkça bahsedilen ve yiğitliğin sembolü olarak kabul gören Herakles'le ilgili olarak kaleme aldığı yapıtında bundan bahsetmektedir. Grek Ptolemaios tarafından tutulan kayıtlarda (M.Ö.140) bu büyük ateş mabedinin Medya'nın kuzey-batısında,Ouesaspe şeklinde adlandırdığı bir bölgede bulunduğundan söz edilir. Herzfeld, bu Ouesaspe'nin Ragha-Ganzaka yolu güzergâhında bulunduğundan söz eder. Bu Ganzaka'nın Tanzaka ya da Zazaka'dan bozulma olabileceği olasılığının bulunduğunu da Minorsky'den öğreniyoruz. Atur i Guşnasp, sonradan aşağı doğru kaydırılmak suretiyle, Ormiye'nin 160 kilometre güney doğusunda bulunan "Taxt i Süleyman" olarak adlandırılan yere nakledildi. İkinci derecede öneme sahip olan ateş mabedlerinden biri olan ve "tay ateşi" anlamına gelen "Athar Kavatakan" mabedi, Medya'nın başkenti Ekbatan'da yaptırılmıştır. Kutsal bir ziyaretgâh olan "Athar Kavatakan" mabedine her yıl Zerdüştiler tarafından hac ziyaretleri düzenlenirdi. Zerdüştilerin bunlardan başka da muhtelif büyüklükte olmak üzere en küçük köy birimlerine varana değin ateş mabedleri mevcuttu. İbn Hawkal tarafından kaleme alınan "Kitab ul masalik wal mamalik" adındaki yapıtta verilen bilgilere bakılırsa Hicri 4. yüzyılın Azerbaycan'ında Kürtler tarafından hâlâ çok sayıda ateş mabedinin açık tutulduğu tartışma götürmez bir gerçektir.

Sırada "Athar" ve onun mukaddesatlığı vardır. "Athar", bir başka ifadeyle "Ateş", Zerdüşt öncesinde yaşayan Aryan kavminde "âtrium" ya da Türkçesiyle "Evin Ocağının Tüttüğü Oda", son derece mukaddesti. Maddi ateşin kendisine atfedilmeyen bu mukaddesatlık, kalp ateşinin bir simgesiydi. İsrail kökenli dinlerde de "Yehova'nın Ateşi", Zerdüştilerin "Ahura Mazdası'nın Ateşi" gibi mukaddes bir ateş olmasına rağmen iki dinde de mukaddes olarak kabul edilen ateşin menşei farklıdır. Zerdüştiler tarafından mukaddes olarak kabul edilen ateş, "Kalp Ateşi" olmasına karşın İsrail menşeyli dinlerde kursal olarak kabul gören ateş, "şimşek"tir. Müslüman düşünürlerin küçük bir bölümü ile bir bölüm Batılı araştırıcının"Ateş"in, Zerdüşt tarafından"Kıble" olarak kabul gördüğünü ve bu eğilimin tapınmayala ilgili bir yanının bulunmadığından söz ederler. Şayet "Ateş"in Kıble şeklinde kabul görmesinin

abesle iştigal olduğu biçiminde kabul gördüğü ileri sürülüyorsa, bir binanın (Kâbe) olarak kabul görmesini de biraz garipsemek gerektiğine inanıyorum.

İsrail tanrısı, öykülerde; "sonsuza dek yanan" veya "yok edici ateş" şeklinde tanımlanır. Ama her ne olursa olsun azımsanmayacak derecedeki bir bölüm İslam yazarı, Bahdin'i; hatalı olarak "ateşperestlerin dini" biçiminde tanımış ve o şekilde de tanıtmışlardır. Bu hata bilerek yapılmaktadır ve harikulade Zerdüşt Felsefesi'ni küçük düşürmekten öteye gidemeyen gayretler olarak algılanmalıdır. Şimdi de özetle Zerdüşt'ün Bahdinisi'nin öteki kimi vasıflarından bahsedelim. "Vohu Manahi (pehl; humata), Vohu Vacahi (pehl; huxta), Vohu Akem (pehl; hvarşta)". Bahdini'nin temelini oluşturan bu üçlü "iyi düşünce, iyi söz, iyi eylem" anlamını taşır.

Özgün olarak Zerdüşt'çe ortaya konulan bu triad, karşıtı olan mefhumlarla insanın derunî aleminde savaşım verir. İnsan, bu derunî savaşım sırasında tercih edeceği yer ile kendi yazgısının belirleyeni konumunda olacaktır. İlahî emirler gereğince iyi düşünmek, doğru işler yapmayı düşünmek, başkasının zarar görmeyeceği şeyleri planlamak, kendisine dine uygun düşecek doğru bir gelecek tayin etmek vb. düşüncelere ilişkinişlevlerin tamamı bu "Vohu Manahi"nin kapsamına girer. Aynı inancı taşıyanlara ya da genel olarak insanlara; haz duyulan, fakat doğru sözlerle hitap etmek "Vohu Vacahi"dir. Bunların tamamının yol açacağı fiiller de doğru olacaktır ve olmalıdır ki bu da "Vohu Akem"dir. Bunları dikkate alan insan "Cinvato Pereto (Sırat Köprüsü)"dan kolaylıkla geçme başarısını elde ederek cennete ulaşmaya nail olacaktır.

Dinî inanışta doğru yoldan ayrılmak, doğru olmayanı düşünerek planlamak, yalana başvurmak, yoldaş polduğu insanlara insafsızca davranmak, ister insan olsun ister hayvan olsun varlıkların tamamına zulümde bulunmak, hırs ve kan dökücülük benzeri fikrî, sözlü ve fiili hatalar hesap gününde karşınıza çıkmış olacaktır. Hristiyanlık ve İslamiyet doktrininde de durum bundan farklı değildir. İslamiyet'in beş şartından biri olan oruç, Bahdini tarafından kabul görmez. Müslümanların; "oruç tutarak ruhumuzu eğitiriz" ya da "yoksulların açlıktan çektiklerini anlamak için oruç tutarak nefsimizde duyarız" ya da "daha sağlıklı oluruz" vb. bahaneler öne sürerek oruç tutmaları kendi inançlarından çok daha evvel mevcut olan tek tanrılı Bahdini tarafından kabul görmemiştir. Bu, Vendidad'da suçların en büyüklerinden biri olarak kabul görür. Buna rağmen Bahdinilerin kimi mezheplerinden olan insanların, yılda iki kez iki çeşit oruç tuttuklarını daha önceden de söz etmiş-

tik. Zerdüştiler, birinci çeşit oruçta hayvanlara saygılarından ötürü et, balık, yumurta ve tereyağı gibi hayvansal besinler tüketmezler. Süresi üç gün olan ikinci oruç çeşidi, Müslüman Kızılbaşlar tarafından tutulan üç günlük "Hızır Orucu" ile bir benzerlik arz eder. Ama Zerdüştiler, Müslümanlar tarafından oruca ilişkin olarak ileri sürülen gerekçelerin büyük kısmına günlük yaşamları sırasında uyarlar ve onlar, bunları toplumsal esas olarak kabul ederler. Müslümanlar tarafından oruçla ilgili ortaya atılan kimi gerekçeler, Bahdiniler için geçerli değildir. Zira Bahdinilerin sosyal yaşamlarında güçlü bir kolektiflik ve bir çeşit sosyal güvenlik mevcuttu.

Bu dinin kurallarını eksiksiz uygulayan krallar, primitif bir anlamda da olsa araştırmacıların bazılarınca sosyalist sayılırlar. Bu dinin kaidelerini en iyi uygulayan krallar, ilkel anlamda da olsa, bazı araştırmacılar tarafından sosyalist olarak telakki edilmektedirler. Bu adil krallardan biri olan II.Khusrow için Muhammed Peygamber'in; "Onun döneminde yaşamış olmaktan mutluluk duydum" dediği söylenir. Kısacası, İslamiyet'te zekât, fakirlere ayrılan zorunlu bir kaynak olmanın yanı sıra yoksulları anımsamak bir vicdan sorunu olmasına karşın, Bahdinilerde bu ana bir dinî sorundur. Gathalarda da belirtildiği üzere; "Bir arkadaşın bir arkadaşa yardımı", tamamı arkadaş olan müminler için dinî bir vazifedir. Bir başka husus; Güneş, ay ve yıldızlara ilişkin tutumdur. Anlaşıldığı kadarıyla eski birer "semavî daeva" olan bu cisimlerden, Zerdüşt çok fazla söz etme "cesaretini" gösterememiştir ya da onları Ahura Mazda'yla şöyle veya böyle ilişkili kılmamıştı. İsrail menşeyli dinlerde de böylesine bir ilişkilendirmeden imtina edilmiştir. Genesis 1.14-19'da; tanrı; "ol" deyince bu göksel ışıltıların oluştuğu, bu ışıltıların gök yüzüne tesbit ediliği (çakıldığı), bunlar sayesinde (ay ve güneş) gece ve gündüzün ayırdedildiği kaydedilir. Bu konu İslam inancında Kur'an'ın 36. suresinin 38., 39. ve 40. ayetlerinde işlenir: "Güneş kendi yolunda akıp gider". "İşte bu aziz ve alim olan Allah'ın takdiridir". "Aya gelince, ona" Allah "menziller tayin etmiştir". "Ne güneşin aya çatması, ne de gecenin gündüzü geçmesi mümkündür. Onların her biri kendi yörüngelerinde yüzerler". Bu dinleri benimseyen ulusların tamamının evveliyatında hem güneşe hem de aya tapınmışlık gibi bir husus mevcut olduğu için peygamberlerin bu semavî varlıkları yad etmekten imtina etmelerine rağmen. Kuran'da yine de bir yıldız için Allah ona "and olsun ki" demek suretiyle kutsar.

Bir başka husus bekârete ilişkin olanıdır. Hıristiyanlar tarafından çok fazla sevilen bekâret, Bahdiniler ve İslamiyet için çok da geçerli bir

meziyet değildir. Bu iki dinde bekâret yerine evlilik temel alınır.

Bir diğer konu bekâret ile ilgilidir. Hristiyanlığın çok fazla sevdiği bekâret, Bahdin ve Müslümanlık için geçerli bir erdem değildir. Bu dinlerde bekaret yerine evlilik esastır. Zarathuştra, Gathalar'da kızı Pourucista'nın şahsında evliliği kutsar. Bahdini kızları 15 yaşından başlayarak serbest bir şekilde evlilik yapabilirler. Evlilik dışı ilişki büyük bir günah olarak kabul edilir. Daha sonraki Zerdüştçülük'te de bu daha da katı hale getirilerek devam ettirilmiştir. Vendidad 4.47'de "... sana doğrusunu söyleyeyim, ey Zarathuştra Spitama! Bir eşi olan insan, çocuk sahibi olmak istemeyen insandan çok üstündür..." deniyor. Müslümanlıkta da durum Bahdin'in benzeridir. Hz.Muhammed'in, ikinci adetini (ayhali kanaması) gören kızını hala evlendirmediği için vicdan azabı çektiğinden söz edilir. İslamiyet'in evliliğe ilişkin tavrı, Peygamber Muhammed'in çok evlilik yapmasından da anlaşılır. Ama Hristiyanlık'taki "kutsal bâkirelik" kavramı bu iki dinin evliliğe ilişkin düşünceleriyle tenakuz halindedir.

ATEŞGÂH: ("ateş yeri" anlamında Farsça söz.) Mezdekilik inanışında, üzerinde ateşin yakıldığı sunağın adı. Bir başka ifadeyle Zerdüşt dinine inananlar tarafından tapınılan ateşin bulunduğu kutsal yapıdır. Ateşgâhlar, bu dinin tapınaklarıydı. Çünkü M.Ö. 484–420 tarihleri arasında yaşayan ünlü Yunanlı tarihçi Herodotos'un söylediğine göre Mazdek doktrininde tapınak yapımının yasaklanmasından ötürü Ateşgâh, Mazdek dininin tek dinî anıtıdır.

ATEŞGEDE: Farsça'da "ateş" ve "gede" sözcüklerinin birleşmesinden oluşan ateşgede, mitolojiye göre ateşe tapınan Mecusîlerin tapınağıdır.İslamiyet öncesi İran'ında kutsal ateşin içinde yandığı yapı ya da alana verilen isimdir. Örtülü bir mekân zorunluluğu olmayan ateşgedenin mekânı, üstü açık özel bir kesim ya da doğal petrol sızıntısının yandığı bir alan da olabilir. Yapı olarak inşa edilmiş ateşgelerin temel örneği, dört masif ayaklı, üstü kubbeyle örtülü bir strüktürdür. Tromp geçiş öğelerine oturtulmuş kubbeleri ve masif taşıyıcılarıyla bu tür ateşgedeler, İslam döneminde kkubbe kubbe sistemlerinin evrimini etkilemişlerdir.

ATHAR: Mezdekilik inanışında ateş. Parsilerde ismi "Ateş"tir. Büyük Bilgelik Tanrısı Ahura Mazda'nın oğlu sayılır, ama Ameşa Spentas'lardan biri olan Aşa Vahişta (Arzı Bihişt)'yla yakından ilgi-

lidir. Atar, adına inşa edilen tapınakların tamamında daima ateş yanar.

Newroz Efsanesi'nin Ateşle (Athar'la) çok sıkı bir ilişkisi vardır. Bu bakımdan Athar gibi Newroz'un en önemli figürünü atlamak, Newroz'u hiç anlamamak demektir. Ateş dinlerin önemli bir bölümünde kutsaldır. Hint-Avrupa kavimlerinin onun alevlerinin arasında bir tanrının varlığını his ettikleri kesin. Hint Rahipleri Brahmanlar o tanrıya 'Agni' diyorlardı, İran Aryanları ise (Avesta'ya inananlar) Athar diye adlandırırlar onu. Athar görünmeyen ateş olarak, fravaşileri oluşturur. Bu Ahura Mazda'nın görünmeyen ateşidir (fravaşi). Ahura Mazda dürüstlük'ün simgesi olduğuna göre bu şekliyle Athar, Aşa'dır (Dürüstlük). Çok karmaşık olan figürler arası ilişkiyi daha fazla deşmeden burada bırakalım..

Mithra, Genç Avesta'da ateşin efendisi konumuna getirildi. Güneş, ateşlerin en büyüğüdür. En büyük ateş olan güneşin kendi yörüngesinde dönüşü Mithra'nın denetimi altındadır. Ateşe yüklenen anlam Aryani dinlerde biribiriyle çelişki halindedir. Zerdüştçülük'te ise bu anlam çok daha farklılık gösterir. Ateş, Zerdüştçülük'ün ana figürleri arasında en önde gelenidir, hiç şüphesiz.

Evet, Kürtler'in atalarınca geliştirilmiş bulunan mitolojik Ateş mefhumu, Zerdüşt'te ve sonraki girift Zerdüşt Dini'nde son derece önemli bir yere sahiptir. Ateş vicdandır, ateş zaferi müjdeleyendir, ateş yaşamın enerjisidir, ateş kıbledir, ateş iyinin hamisidir, ateş özgürlüktür.. Bütün bunları, Avesta'nın ruhunu ele aldığımız zaman görmek mümkündür. Böylece ateşin Newroz'da bu kadar merkezi bir yer kaplamasını anlayabiliriz.

Avesta'da; Zerdüşt tarafından meydana getirilen bölüm olan Gathalar'da, bununla birlikte Genç Avesta'da; Yasna XVII'de, Yaşt XIX'da, Siroza 9'da, Nyayiler'in V.'sinde, Bundahişn; Bölüm XVII'de ve Zat Sparam; VI. Bölüm'de, Ahura Mazda'nın oğlu Athar'dan (Ateş'ten) büyük oranda, Avesta'nın öteki bölümlerindeyse aralara serpiştirilmiş bir biçimde söz edilir. Bunlara baktığımızda beş çeşit ateşin varlığına inanıldığını görürüz.

Birinci tür ateş; Athar Berezi-savangha'dır. Bu ateş, Bilge Tanrı Ahura Mazda 'hareketli hale' gelmezden evvel bile mevcut olan Anarg-Roşni=sonsuz ışıktır. İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın meydana geldiği görünmez ateştir bu. Tanrı'nın bilincini (Vohu Menah) izaha çalışır. Her iyi varlık, özünü bu ateşten alır. Ateşten meydana gelen bu ruhsal ezeli özlere "Fravaşi" adı verilir. Bunlar kutsaldırlar ve kirlenmenin her çeşidinden uzak bir saflıkta bulunurlar ve ölümsüzdürler. Fravaşiler, ruh-

sal kompozisyonlarından ötürü, Ahura Mazda'nın "Görünmez Sonsuz Işığı"(Aşa)'nı yansıtırlar (Mistry, Pervin, '20. Yasna; Aşem Vohu Framroat Ha'nın şerhi üzerine' adlı yazısından).

İkinci tür ateş; Athar Vohu-fryana'dır. Vohu; iyi, frya: rahmet manasındadır. Bu yaşam ateşidir ve insanlarla hayvanların yaşamlarına kaynak teşkil eden ateştir. Siestan'a inmiştir (Zamyad yaşt). Vicdan manasında olan hvareno ve özgürlük manasında olan hükümdarlık hvarenosu bu ateştendir.

Üçüncü tür ateş; Athar Urvazişta'dır. Bitkilerin yaşam ateşidir. Bu ateş Horasan'da bulunan "Raevant Dağı"na inmiştir.

Dördüncü tür ateş; Athar Vazişta'dır. Bu ateş bulutlarda ikamet eden ve yağmur yağdıran ateştir. 'Suların Oğlu' olarak da adlandırılan Apam Napat söz konusu ateşin mümessili olan mitolojik figürdür (yazata). Apam Napat, bulutların içinde yer alan şimşektir ve bulutları yağmur yağdırmak suretiyle döllediği inancı yaygındır.

Beşinci tür ateş; Athar Spenta; beşinci ve konumuz açısından en önemli ateş çeşididir. Bir adı da "Nairya-Sangha" olan bu ateş, Zafer Ateşi'dir ve mitoloji uyarınca Athar/Athur-patakan'da, Asnavant Dağı'na inmiştir. Atharpatakan, günümüzde Azerbaycan sınırları içindedir, bir başka ifadeyle Medya'dadır. Athar=Kürtçe (sırasıyla Zazaki ve Kurmanci) Adır, Agır=Od manasındadır (kısaca ateş). Patakan; döl, soy (Kürtçe'nin Zazakisi'ndeki putek?). Bundan yola çıkarak araştırıcılar bu adın "Ateş'in tohumu" (Adarbîgân'a izafeten), "Ateş'in indiği yer", "Ateş neslinden gelmiş olanlar" anlamlarını çıkarırlar. Her halukarda Kürtlerin atalarının zafer tutkusu ile bariz bir biçimde ilişkili kılınan bu ateşin Zafer=varhram ateşi ve bununla birlikte Kava ateşi olması, bizi ister istemez efsanede, Aji Dahaka'ya karşı burada (Adarbigan'da) elde edilen zaferin ateş yakılarak dağdan dağa haber verilmesini anımsatır. Bu ateşin, Key Husrev'in Turanilere karşı zaferini kazanmasına yardım ettiği de aynı dini kaynaklarda anlatılır (sınozalar; 9, dipnot, 7; SBE cilt V'te).

Ateş'in, Ahura Mazda'nın oğlu Athar'ın, kralların farr'ı (hvarenosu) uğruna, daha bariz bir ifadeyle Aryanlar'ın hakimiyeti uğruna Aji Dahak'la savaşa tutuşması, bu utku meselesini daha da somut bir duruma getirir. Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da Yima'dan uzaklaşan hvareno uğruna verilen savaş şu şekilde dile getirilir:

Hvareno, Yima'dan üç defa uzaklaşır. Bu efsane üçüncü defa, gene bir kuzgun kılığına bürünerek ayrılmasına ilişkindir. Bunu Aji Dahaka

kapmaya çaba göstermektedir. O kapması durumunda, Aryanlar'ın var olma nedeni dahi ortadan yok olur. Şimdi XIX. Yaşt'ta yer alan bu kavgayı izleyelim:

(47). ...Bunun üzerine Athar, Ahura Mazda'nın oğlu 'ben hvarenoyu kapmalıyım, onu, zorla alınamayacak olan hvarenoyu kapmalıyım' diye içinden geçirerek ilerledi.

Fakat şu üç ağızlı, Aji Dahaka, şu Kötü'nün kanunun takipçisi arkadan onun (Athar'ın) üstüne, onu söndürmek düşüncesiyle atıldı:

(48). (Aji Dahak): 'Onu (hvarenoyu) bana ver, Ey Athar, Ahura Mazda'nın oğlu. Eğer Sen, o zorla alınamayacak olanı kaparsan, senin üzerine; bir daha Ahura'nın yarattığı şu dünyanın yüzünde bir daha parlayamayacağın bir hale (getirecek) şekilde üstüne atlayacağım ve böylelikle sen, bir daha iyi kurallar dünyasını savunamayacak (duruma geleceksin).

...Ve Athar ellerini, canını koruma güdüsü üstün geldiğinden geri çekti. Aji onu bu kadar korkutmuştu.

(49). Daha sonra Aji, üç ağızlı, şu kötü kuralın (adamı) kalbinden şunları geçirerek ileri atıldı: 'Ben, zorla alınamayacak olan hvarenoyu almak istiyorum.'

Fakat Athar, Ahura Mazda'nın oğlu, onun ardından, şu sözleri sarfederek ilerledi: ilerledi:

(50). 'Sen üç ağızlı Aji Dahaka, onu bana ver. Eğer sen, zorla alınamayacak olan hvarenoyu almışsan, senin arka tarafından (kıçından) girecek, alevleyerek ağzından çenenden çıkacağım, böylece sen bir daha Mazda tarafından yaratılan yeryüzüne saldıramayacak, iyi kurallar dünyasını tahrip edemeyeceksin.'

Böylece Aji ellerini (hvarenodan), canını koruma güdüsüyle geri çekti. Athar onu bu kadar korkutmuştu.

Avesta'da yer alan bu anlatım da Athar'la Atharpatakan Halkı arasında mevcut olan bağı, Athar'ın yurdu olarak Atharpatakan'ı düşündüğümüz zaman (seed of the fire), daha net bir şekilde ortaya koyar. Zaten Zerdüştiler'in hac mevsiminde ziyaret ettikleri en büyük Ateş Mabedleri de Atharpatakan'da yer alıyordu. Eski adıyla "Athar Verêşnaspa" (Aygır Sahib(liğ)i ateşi) olan ve Pehlevi dilindeki adıyla "Adur-i Guşnasp" olan mabed bunların en ünlüleriydi. Bu ateşe nezredilen mabed, Medya'da yer alan Asnavand Dağı'nda yapılmıştır. Bundahişn'de verilen bilgilere göre (Bund.; XVII. 7) Key Xusrev (Kava Xusrava), Atharbadagan'da bulunan işgalci putperestlere karşı utku elde ederek, onlar tarafından putlarına nezredilen mabedleri tahrip etmiş ve muhte-

melen bu savaş sırasında yitirdiği atının ruhuna nezrettiği bir ateş mabedi inşa etmiştir. Utku Ateşi'nin, Asnavant Dağı'nın tepesinde ilk defa hangi tarihte yakıldığı belli değildir.

Ancak mitolojide, bu Utku Ateşi'yle ilahî varlık olarak kabul gören Varathraghna arasında çok sıkı bir ilişki mevcuttur. Adı; muhaliflerini, rakiplerini ezen, zafer elde etmiş anlamını taşıyan ilahî bir varlık olarak kabul edilen Varathraghna, bunun yanı sıra eski bir Aryan tanrısıdır. Bu mitolojik figürün yukarıda sözünü ettiğimiz sıfat çerçevesinde ateşle ilişkili kılınması, zafer ateşine nezredilen mabedin bölgesinde ulaşılabilir yüksek bir dağa yapılmış olması son derece önemli anlamlar ihtiva eder. Görünürdeki ateşi yere indiren Varathraghna, kalp ateşini de insanların kalbine yerleştiren mitsel figürdür. Yukarıda yer alan birinci yan cümleciği yoruma tabi tutarsak, bir zamanlar Medyalılar'ın elde ettiği bir zaferin, orada bulunan en yüksek dağda ateş yakılarak duyurulduğu neticesine varmak mümkündür. Bunun Newroz Menkibesi ile bağı -neredeyse- tartışmasız bir şekilde izaha kavuşmuştur. Ateş, Threataona, Aji Dahaka, Kawa gibi kavramları bir arada düşünerek menkibeyi doğru algılarsak her şey daha kolay yerine oturur.

Athar Varêşnaspa adındaki mabedi, Zerdüştilerin en önemli ateş mabedidir. Bundan önce de belirtildiği üzere buraya her yıl hac ziyaretleri tertip edilirdi. Daha aşağı bir derecede yer alan ateş mabedleri özellikle Atharpatakan'da bolca miktardaydı. Bu mabedler hem güncel ibadetler, hem kurban törenleri hem de İran mitolojisine göre mevsimler ve gökler, su, yeryüzü, bitkiler âlemi, hayvanlar âlemi ve insan gibi evrenin yaratılışının altı safhasını kutlamak amacıyla yıl boyunca değişen aralıklarla gerçekleştirilen her biri beşer gün devam eden altı şenlikten her biri olan gahambar kutlamaları için kullanılırdı. Müslüman istilasının 400 yıl sonrasında dahi adı geçen bu bölgede 400 ateş mabedinin mevcut olduğunu Müslüman kaynaklarından öğreniyoruz (Baldhuri).

Zerdüştilerin kıble olarak "Ateş"i seçmeleri Müslümanlar tarafından "Allah'ın Evi" olarak kabul gören Kabe'ye dönerek ibadet etmelerini çağrıştırır.

İnsanların bedenine vicdan olarak yerleştirilen Ateş'i insanların kalbine yerleştiren Varathraghna'dır. Bugünün tıp alemi, kalbin dört odacığından birini 'Atrium' olarak adlandırırlar. Athrium'un, Latin dilindeki anlamı; "ateş yakılan oda"dır. Öyle ise kalbin, insan bedeninde vicdan ateşinin yakıldığı yer olduğu Latinlerce de kabul görüyordu ya da bu adlandırmadan bunu anlayabiliriz. Kalp ateşi insanı kötülüklerden, bir başka ifadeyle kötülük yapmaktan alıkoyan ateşin adıdır. Vic-

dandır o. İnsan bir kötülük yapmaya teşebbüs ettiği zaman bu ateş devreye girerek insanı ikaz eder.

AVESTA: Zerdüşt dininin mukaddes olarak kabul gören kitabının adıdır. Perslerin, Zerdüşt'e bağlı bulunduğuna inanılan kitap olan Avesta'nın metni M.S. IV. yüzyılda belirlendi. Makedonya Kralı İskender, tamamı 12 000 öküz derisine yazıldığı söylenen metinleri Persepolis'te yakmıştır. Bunların, akılda kalanlarına dayanılarak M.S. III. veya IV. yüzyılda yeniden kaleme alındığına inanılır. Bugüne kadar gelebilen bölümleri (1287 yılından itibaren muhtelif tarihlere ait el yazmalarında) şunlardır: Parsiler ve Gebrlerce İyilik Tanrısı Ahura Mazda'ya kurban sunulması esnasında okunan ve bilhassa Zerdüşt'e atfedilen ilahiler olan gathalar'ı ihtiva eden Yasna; şeytanların kovulması ve bilhassa ölülere ilişkin temizlik ve sağlık öğütlerini, ayin kurallarını, yasal yargıları ihtiva eden Vendidad; duaları ihtiva eden Visjered; ayin günlerini yönlendiren tanrılar için okunan ilahileri ihtiva eden Siroza ve Khorda Avesta'dır. Bunların dışında özet olarak kabul gören Vendidad Sade adı verilen kısaltılmış bir metin daha bulunmaktadır. Eksiksiz bir Avesta metninin ilk kez 1758 yılında bulunduğu söylenmektedir.

ÂYİN: "Din töreni" anlamında âyin, oldukça eski tarihsel bir geçmişe sahiptir. Din duygusuna ulaşmış en iptidai topluluklar dahi, bu inançlarını bir tapınma biçiminde dile getirmeyi arzuladıkları zaman muhtelif törenler vücuda getirmişlerdir. Bununla birlikte, bu dinsel törenlerin başında, kendisinden korktukları tanrılara büyük gövdeli hayvanlar kurban etmek gelirdi. Bu törenler sırasında hisleri dile getirmek üzere muhtelif oyunların oynandığı ve şarkıların söylendiği de olurdu. Tiyatroda olduğu gibi müziğin ortaya çıkışında da bu âyinlerin rolü oldukça büyüktür.

Tasavvufta, bilhassa Alevi, Bektaşi ve Mevlevi tarikatlarında törenin ismi içerisinde bulunan "cem" sözcüğü esasen toplanma, birleşme; tasavvufî terim olarak da, sufi olan kişinin Tanrı'dan başka bir varlığın mevcudiyetinin söz konusu olmadığını idrak etmesi. O'nun nurları içerisinde yok olması manasına gelen, Arapça cem sözcüğüyle ilişkilidir. Türkçe'de ve Farsça'da sözcüğün sonuna gelen bir gırtlak ünsüzü olan ayn (') söylenemediği için, sözcük, ayn'sız yazıya dökülen efsanelik İran hükümdarı Cem (Cemşid)'in adıyla karıştırılmış durumdadır.

ÂYİNE-İ İSKENDER: İskender'in aynası. "Âyine-i gîtî-nümâ" ya da "Âyine-i âlem-nümâ" (cihanı gösteren ayna) adıyla da anılır. Ri-

vayete göre İskender, adı geçen bu aynayla çok uzakları izlermiş. Deyim bu temel doğrultusunda Doğu yazınında sıkça yer almıştır. Bu ayna hakkındaki bir başka rivayete göre de Âyine-i İskender, İskender tarafından, hocası Aristo'nun yapmış olduğu planla İskenderiye kıyısına yapılan deniz fenerinden başka bir şey değildir. Dünyanın yedi harikasından biri olan bu fenerin, 1252 yılına değin varlığını koruduğu söylenir.

Tasavvufta kâmil insanın kalbini ifade eden Âyine-i İskender, Divan edebiyatında söylencesel kimliğiyle işlev görmüştür.

.

"Yok, seninçün ihtiyaç Âyine-i İskender'e
Gevher-i Zâtında Rûşen her misâlin sûreti"

Osman Nevres

"Görüp la'l-i lebin hayran-ı ruhsârın olan bîdil
Bilir câm-ı Cem ü mir'at-ı İskender nedir cânâ"

Nazîm

ÂYÎN-Î CEM: (cem, toplama, biriktirme/topluluk, kalabalık) a.Alevi-Bektaşiler tarafından cemaatle beraber yapılan ibadet şeklinde algılanan kutsal törenin adıdır.

Hacı Bektaş Veli Anadolu'ya geldiği zaman Şii-Alevi göçer çiftçilerden meydana gelen, kendi doktriniyle örtüşen ve geliştirmiş olduğu felsefenin özünü anlayabilecek hazır bir halk yığınıyla karşılaştı. Eski Türk, İran, Arap ve Helen düşünce ve inanışlarının bir arada harmanlandığı Bektaşilik'e şekil verirken; Ortodoks İslâmlıktan ayrılan üç büyük yenilik getirdi

1-) Türkçe'yi ibadet dili haline getirdi.

2-) Kaldırdığı sünnet ve şeriatın yerine herkese şeriatsız bir hayat armağan etti; ibadeti zorunlu olmaktan çıkardı, cinsiyet ayırımı ve içki yasağı bulunmuyordu.

3-) İbadetin (namaz) yerine, eski Türk Şamanizmi'nden, Zerdüştçülükten ve öteki halkların toplumsal-dinsel uygulamalarından ilhamı alarak geliştirmiş olduğu cem'i getirdi.

ÂYÎN-Î CEM: Efsânelik İran hükümdarı Cem (Cemşid)'in, gece ile gündüzün eşit olduğu günlerde olmak üzere yılda iki defa yapılmasını emrettiği doğrultuda yapılan içki içip Güneş'e tapınarak eğlenme olayıdır. Bir başka ifadeyle, Doğu söylencelerinde şarabı icad eden Cemşid adındaki İran hükümdarı tarafından düzenlenen toplantılardır. İran halkını, kendisi tarafından düzenlenen bu toplantılara katılmaya

zorunlu tutan Cemşid, hükümdarlık döneminin sonlarına doğru tanrılık iddiasında bulunmuş ve gök naturizmi ile doğaya tapmaktan oluşan bir yeni din kurmuş bulunuyordu. Cemşid, gece ile gündüzün müsavi olduğu gün yapılmasını buyurduğu bu toplantıların birinde şarabı bulmasından ötürü Cem, Cemşid, sözcükleri de zevk ve eğlence âlemlerinin anısı şeklinde kullanılagelmiştir.

"Sanma menşur-i hired ya iffet ü takva yürür
Bezm-i Cem'dir bunda hükm-i câm-i gamı- fersa yürür"

Ragıp Paşa

ÂZÂD, ÂZÂDE: Farsça hür, serbest, esir olmayan anlamına gelen bu sözcük, İran'da belirli bir toplumsal sınıfı belirtir. (Çoğulu: âzâdân ya da âzâdegan olan bu sözcük, Türkçemize zâdegân şeklinde geçmiştir.) Daha Partlar döneminde İran'da yaşayan bu sınıf, toplumun önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Âzâde sözcüğü Eski İran yazını yapıtlarında kahramanların bir kısmına da isim bile olmuştur. Sasani hükümdarı Behram- ı Gûr'un cariyesi ve çalgıcısı Âzâdvâr'ın öyküsü oldukça ünlüdür. Burhân-ı Kati de âzâdvâr adındaki özel bir müzik makamının olduğundan bahseder. Gene Ali Şîr Nevaî, "Mizanü'l Evzan" adındaki yapıtında halk arasında arûzla söylenmiş bu tür türkülerden söz etmektedir.

Tasavvufta dünyadan elini eteğini çeken sofiler de âzâde (âzad) adıyla anılmışlardır. Ünlü İranlı yazar Sadi Şirazi, "Gülistan" adındaki yapıtında âzâde'yi, "Ağaçlardan her birinin belli bir verimi, bilinen bir vakti vardır ki, bunun varlığı ile ya da yok oluşu ile kimi zaman taze, kimi zaman solgun olurlar. Selvinin böyle bir durumu yoktur. O her zaman tazedir. Bu da âzâdelerin özelliğidir.» şeklinde tanımlar. Bu aşamaya erişen insanlarda şu vasıfların mevcut olması gerekir : Söz, iş, bilgi, iyi ahlâk, her şeyi terk, toplun yaşayışından uzak durma, yetinme ve vazgeçme. Bunlardan ilk dördü kendisinde mevcut olan bir insana "bâliğ" adı verilir. Âzâde'ler: kimileri dünya ehline karışmaktan ve onlar tarafından verilen armağanları almaktan imtina edenler ve kimileri de zararlı gibi görünen bir şeyin, yararlı olmasının da olanaklı olacağını var sayarak halkın arasına karışıp karışmamakla, onlar tarafından verilen armağanları alıp almamak arasında bir fark bulunmadığını öne sürenler olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Kimi gayri tabii gruplar da bu biçimde hürriyetini elde etmiş bir insanın, Allah'a ibadetten kurtulduğu iddiasında bulunmuşlardır.

AZERMİDUHT: İran'da Sasani Hanedanı'nın son dönemlerinde 630–631 yıllarında meydana gelen isyanlar sırasında Ferruhzat Hür-

müz adındaki Horasan valisinin desteğiyle tahta çıkan Azermiduth, Sasani Hükümdarı Perviz II'nin kızıdır. Kendisiyle evlenme talebinde bulunan koruyucusu ve Horasan Valisi Ferruhzat Hürmüz'ü tuzağa düşürmek suretiyle öldürten Azermiduth, bir yıl sonra babasının intikamını almak için harekete geçen Ferruhzat Hürmüz'ün Rüstem adındaki oğlu tarafından öldürüldü.

---B---

BABEK: "Hürremiye" adındaki dinî-siyasî hareketin İran menşeyli lideri. Medayinli bir yağ tüccarının oğludur; Azerbaycan'da tanıştığı Hürremilerin Cavidan bin Sehl adındaki önderinin yandaşları arasına girdi. Cavidan, 816 ylında yaşamını yitirince, önce onun ruhunun kendisine geçtiğini iddia ederek Arra'nın Bazz adındaki dağlık bölgesinde yaşayan halkı, Abbasi Halifesi Memun'a karşı isyana teşvik etti. Hâlife Memun tarafından gönderilen güçler isyanı bastıramayınca isyan, Cibal bölgesine değin yayılmaya başladı. 833 yılında halife olan Mutasım tarafından isyanı bastırmakla görevlendirilen Afşin, Babek'i meydan savaşında hezimete uğrattı. 837 yılında Bazz Kalesi'nin Afşin tarafından ele geçirilmesi üzerine çareyi kaçmakta bulan Babek, Arran'da ele geçti. Samara'da 838 yılında elleri, ayakları kesilmek suretiyle öldürüldü. XI. yüzyıla değin Bazz'da mevcudiyetlerini koruyan taraftarlarının bir kısmı Sünni Müslümanlığı seçerken geri kalan kısmı İsmaililerin arasına katıldı.

BAGA: Pers Kralı Dara I tarafından "diğerleri" olarak adlandırılan tanrısal varlıkların adıdır.

BAHAR-I DANİŞ: Hintli Şeyh İnayetullah Kanbû tarafından 1651 yılında kaleme alınan Farsça masal kitabı olan Bahar-ı Daniş, Cihanda Sultan ile Behrever Bânû'nun aşklarını ve buna bağlı olan olayları ele alır. 1768 ve 1799 yıllarında olmak üzere iki defa Ingilizce'ye, 1802 yılında da İngilizce'den Almanca'ya tercümesi yapıldı. 1804 yılında bölümlerinden bazılarının Fransızca'ya tercümesi yapıldı. Eserin bir bölümünü Türkçe'ye tercüme eden Namık Kemal, bu çevirisinin başında "Bahar-ı Daniş Mukaddimesi" şeklinde bilinen bir Divan edebiyatının gerçeği işleyiş şeklini yargılayan bir önsöze yer verdi.

BAHARTİSTAN : (Ravzat ül-Ahyar ve Tuhfet ül-Ebrar), 1414–1492 tarihleri arasında yaşayan İranlı şair, sufî ve din bilgini Cami tarafından 1487 yılında yazılan "Baharistan", Sadi-i Şirazî tarafından yazılan "Gülistan" adlı yapıt örnek alınarak kaleme alındı. Onun gibi ravza (bahçe) denilen bölümlerden meydana gelir. Şeyh Cüneyd ile ünlü mutasavvıf, filozof ve şairlerden bazılarının hatalarını ve menkıbelerini ele alır. Manzum bölümleri de mevcut olan bezeli bir düzyazıyla ka-

leme alınmıştır.

BAHDİNİLER: Zerdüştçüler, dinlerine "Bahdin" adını vermeyi tercih etmişlerdir. "Bah" v e "din" köklerinden oluşan bileşik bir sözcüktür "Bahdin". "Bah" ya da "Beh", Avesta'da adından söz edilen ve "güzel, iyi" anlamını taşıyan "Vohu" ile eştir. "Din" de gene Avesta'da adından söz edilen ve "vicdan, içsel ben" ya da doğrudan "Din" anlamı taşıyan "Deana" sözcüğü ile eştir. Bir bütün olarak ele alındığı zaman "iyi din", "güzel din" anlamlarına gelir, Bahdin. Biz, bundan sonraki kısımlarda "Zarathuştra dini" ya da daha snradan "Zerdüştilik" gibi –Peygamber tarafından da kabul görmediği kesin olan- bir adlandırmadan sakınmak amacıyla bu dinin bahse konu olduğu bölümlerde "Bahdin" sözcüğünü tercih edecek ve Bahdi'i benimsemiş olanları "Bahdiniler" olarak adlandırmaya özen göstereceğiz.

Sırası gelmişken İslam'ın Kuran-ı Kerim adındaki kutsal kitabının Bahdinileri; "Mecusi" olarak adlandırdığını da anımsatalım. Mecusi sözcüğü, menşeini Grekler tarafından "Magus" ya da "Magi" olarak adlandırılan, Medyalı "Magu" din adamlarından almaktadır.

Yarımada Arapçası'nda "g" harfi yerine "c" harfinin kullanılmasından ötürü Magus bu dilde Macus'a dönüşüvermiştir. "Macus'ların dinine mensup" diyebilmek amacıyla da "Macusi" veya "Mecusi" sözcüğünü türetmek suretiyle, Bahdiniler'i vasıflandıracak manada kullanır olmaya başladılar ki sözcük bu biçimiyle Kur'an'da da yer almış bulunuyor. Batılı bilim adamları, Zend-Avesta'yı sistematik bir biçimde tetkik etmeye başladıkları zaman bu kitabın özgün kısımları olan Gathalarla sonradan ulanmış olan öteki kısımları arasında kimi zaman büyük farklılıklar olduğunun farkına varmışlardır. Bu açıdan Bahdin'i tetkike çalışırlarken, hem kolaylık elde etmek hem de söylediklerini okurlara doğru bir biçimde ulaştırmak amacıyla iki dinsel yapıt arasında bir ayırım yapma gereğini hissettiler. Daha açık bir ifadeyle, Zerdüşt'ün dinsel sisteminden mi, yoksa sonradan Med Mitolojisiyle harmanlanmış felsefesel yapıdan mı söz ettiklerini ortaya koymak amacıyla daha basit bir yol arama girişimine başladılar. Bu amaçla özgün Avesta'nın Zarathuştra'sı ile Grekler tarafından bir isimlendirmesi olan Zoroaster'i kilit sözcük olarak seçmeyi tercih ettiler. Bir başka ifadeyle özgün felsefeden söz ederken, Peygamber'in "Zarathuştra" biçiminde ifade ye çalışılan adını, sonraki "bulaştırılmış" felsefe ya da din mevzubahis olduğu zaman da "Zoroaster"i kullandılar. Bu pratik ayırıma biz de katılacağız. Bundan sonraki bölümlerde her hangi bir yerde kullanacağımız

"Zarathuştra" sözcüğüyle özgün felsefeyi"Zoroaster" sözcüğüyle Med Mitolojisiyle harmanlanmış Geç Avesta'da yer alan doktrinden söz ettiğimizi biliniz. Zerdüştçülükte Tanrı birdir, iyidir ve "Ahura Mazda"dır. O, Kötü'nün düşmanıdır ve kötülüğün hiç birinden mesul değildir. İnsanları denemez. İnsanların var olma nedeni, Kötü'ye karşı savaşımdır. Ahura sözcüğü, eski Aryan dilinden kalma bir sözcüktür. Aryanlar'ın Hint kolunda "Asura" haline gelen bu sözcükle "tanrı" ifade edilmeye çalışılmıştır. Ancak söz konusu olan bu sözcük, Aryanlar'ın İran Kolu'nda anlam değişikliğine maruz kalarak; "Efendi", "Sahip" vb. mefhumları karşılamak amacıyla kullanır olmaya başlanmıştır. İngiliz araştırmacılar Ahura'yı "Lord" olarak terciime ederler. Mazda sözcüğünün; "Bilgelik", "akıl", "hikmet" vb. bir anlamı ifadeye çalıştığını ortaya koyduğunu bildiren ilk araştırmacı, Hindistanlı Neryosangh'dır. Bu araştırmacı bunun yanı sıra Mazda'da yer alan "?Maz-"ın, "büyük, "ulu" gibi bir mana ihtiva ettiğine de dikkat çeker. Malum olduğu üzere "Maz" kökü bugünün Kürtçesi'nde "Mezin=büyük" alamını taşıyacak biçimde olduğu gibi korunmuştur. Böylece isim; "Mutlak Bilge", "Tek Bilge", "Efendi Bilge", "Tek Efendi", "Ulu Efendi" gibi muhtelif biçimlerde tercüme edilebiliyor.. Medya'da, M.Ö. 715 Yılı'nda, Mazdaka'nın özel isim olarak kullanılması, Prof. Eduard Meyer ve Geldner'in dikkatını çekmiş ve bu iki araştırmacı sonuçta Zarathuştra Dini'nin o sıralarda dahi ülkede egemen konumunda bulunduğuna kanaat getirmişlerdir. Diğer taraftan Prof. Hommel, Assur-bani-pal devrine ilişkin (M. Ö. 650 civarı) bir Asur kitabesinde "Assara Mazāš" adına rastlar. Bu keşifle; Ahura Mazda'ya Aryaniler'in bir Tanrı olarak Zarathuştra'dan önce de tapındıkları gün ışığına çıktı. Evet bu kitabeler, Mazdaka adının söylenir olmasından sonraki bir dönemle ilişkiliydiler, ama gene de Zarathuştra'nın dininin şekil almaya başladığı dönemden çok daha eskidirler.

Biz ismin tarihçesine ilişkin bu sınırlı bilgileri sizlerle paylaştıktan sonra Tanrı'nın adının yorumunda mevcut olan karmaşaya geri dönelim. Bahdiniler'in dinsel sisteminde tanrı mefhumunun girift ve derin olması, Ahura Mazda'nın adının yorumunda karşılaşılan anlam kaosunun en önemli nedenidir. Bu giriftliğin idrakine varmayan ya da Tanrı telakkileri farklı olan Fars kitabelerinin yazanları; Kral Darius ya da Xerxes, Ahura Mazda'yı; "Mathişta Baganam", bir başka ifadeyle "en büyük tanrı" olarak nitelerler. Doğal olarak "en büyük tanrı"nın olabilmesi için birden çok tanrının varlığı söz konusu olmalı ki bu Zarathuştracılığın ruhuyla çelişmektedir. Zira 44.Yasna, Ahura Mazda'nın her

şeyin yaratıcısı olduğunu açık bir şekilde ortaya koyar. Aynı Yasna'da herşeyin ona tabi olduğu da dile getirilir. Ancak İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın kendi kendini sınır içine aldığı ve Kötü tarafından sınırlandığı kadarıyla. Hem de çok girift bir sistem içerisinde.. Bu dinde "iki temel ruhsal güç" ve onların sistemleri söz konusu olur. Bu iki güç "İyi" ile "Kötü"dür. Bu güçler evrende, toplumda ve insanın ruhunda uzlaşmaz bir kavgaya tutuşmuşlardır. Kavga asla danışıklı döğüş değildir. Geleneksel Sami-Hami Dinleri'nde yer alan İblis figürü Kötü'ye benzetilmiş olsa da aralarındaher hangi bir ilişki bulunmamaktadır.,Zira birincisi; İblis Tanrı tarafından var edilmiştir. Halbuki Zerdüştçülük'te adından söz edilen "Kötü" kendiliğinden vardır. Ortadoğu Dinleri'nde İblis'in ömrü kıyamete değin olmasına rağmen Zerdüşçülük'te çekişmeli bir kavgayla belirlenir. Sami-Hami Dinleri'nde İblis belirli bir varlık, eski bir melektir. Halbuki Zerdüştçülük'te Kötü bir güçtür. İki güç, İyi ve Kötü zıtlar olarak yan yana ve kavga halindedirler. Bir başka ifadeyle zıtlar birlik halinde ve kavga halinde. Hem de yaşamın her alanında.. Evrende Kozmos ile Kaos'un, toplumda zalimler ile emekçilerin, insanın ruhunda iç hesaplaşmanın kavgasıdır bu. Kötü kim sorusunun yanıtını gathalarda kolayca bulmak mümkündür. Şu şekilde dile getiriyor Yasna 32.10:12. Öğretilerinin (karekteri icabı), onlar insanları en iyi eylemlerden saptırdıklarından dolayı, Mazda onlar için Kötü (olan) hükmünü verdi (onları kötü olarak niteledi), (bu hükmü) şu işkence etme alışkanlıklarıyla sığırın hayatını mahvedenler ve şu zengin karapanlar, tiranlar ve yalanın egemenliğini Gerçek'e tercih edenler (için verdi). Bundan anlaşılacağı üzere yasnada; direktman tiranlar, yalanın hükümranlığına rızalık gösteren ya da çanak tutan işbirlikçiler ve işkenceci zalim zenginler hedefe oturtulmuştur. Burada dikkatlice incelediğimiz zaman dinin felsefesini de görmek mümkün; ilkel bir sosyalizm. Bu saptama pek çok Batılı araştırmacının buluştuğu ortak noktadır. Çelişkiye, daha açık bir ifadeyle söylersek temel çelişkiye ise 30. Yasna'nın 3. bölümü açıklık getirir: "Evet, bunlar iki temel ruh(sal güç)türler, ki kendilerini ikiz (zıt ikizler gibi) açığa vururlar. Düşüncede (manahi), dilde veya sözde (vacahi) ve eylemde (akem) İyi ve Kötü.. Akıllı olan, bu iki güç arasında bir defada doğruyu seçer, ahmak ise onu değil". Bu bölüm, araştırmacılarca en çok tartışma konu yapılan ve yorumlama sırasında fazla sayıda yanlışın yapılmasına neden olan bölümdür. Bu karışıklıkların tamamına neden olan şey, iki sözcüğe getirilmiş olan yorum farkıdır. Bunlardan birincisi metinde adından söz edilen "xvafena", ikincisi de "yeema" (iki "e"yi uzun bir "e" şeklinde oku-

yunuz). Xvafena; Kürtçe'deki "xewn" sözcüğüyle benzerlik arz eder ve Bartholomae tarafından "xewn" sözcüğünün ifade ettiği anlam ile, "somnõ=uyku" biçiminde yoruma tabi tutuldu. Bir başka yazarlar grubu bunu "dream" şeklinde yorumlama eğilimi gösterirler. Bu sözcüğün "dream" ya da "sleep" biçiminde yorumlanmasına -bir dereceye kadar- Yaşt; 13, 104 neden olmuş diye düşünüyorum ki sözcük burada "...Kötü rüyalara direnmek için" biçiminde ve yukarıda geçen yorumuyla kullanılmıştır. Halbuki "uyku" anlamı taşıyan sözcük, kutsal kitap Avesta'da xvafena değil, Kürtçe'ye daha yakın duran; "xvafna"dır. Moulton, xvafena'yı "gizli görüntü", "hayal alemi" biçiminde anlamayı tercih etmiştir.

Dinin genel karekteridikkate alındığı zaman bu açıklama da mantıklıdır. İnsler söz konusu olan bu sözcüğün "?xvafni-" kökünden türediğini ve "rekabet" anlamı taşıdığından söz eder ki bence bu yorum en uygun olanıdır. Ben bu anlayışa bağlı kalacağım. "Yeema" sözcüğü de genellikle dinin yorumlanmasında karmaşaya neden olmasından ötürü son derece önemlidir. Yazarlardan bazıları bu sözcüğün anlamı olan "ikiz" kelimesinden yola çıkarak,İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'yla Kötülükçü Tanrı Angra Mainyu'nun ikiz olduğundan hem fikirler. Zurvancılar tarafından bu iki güce bulunan bir de baba mevcuttur: Zaman tanrısı, Zurvan. Dinkard'da yer aldığı biçimiyle (yani xvafna'yla bir arada) olaya yorum getiren West; "Ohrmazd-Hürmüz- (Ahura Mazda) ve Ehrimen (Angra Mainyu)'in aynı rahimi paylaşan ikizler" olduklarından söz eder. Halbuki söz konusu olan bu yorum gathalar'da ifadesini bulan dinin ruhuyla tezatlık içerir. Burada söz konusu olan ikizlik, zıtların iki kutbu anlamında bir ikizliktir. Biribirleri çelişki yaratan davranışı benimseme -veya xvafena ile de birleştirirsek-, yarış halindeki iki kutup anlamında bir ikizlik söz konusudur.İzleyen tümceyi, bir başka ifadeyle "düşüncede, sözde ve eylemde iyi ve kötü" ibaresini de kullanmazsak, orta yerde kardeşliğe ilişkin hiç bir iz bulunmadığının farkına varırız. Aynı Yasna'nın 5.bölümü olayı biraz daha izaha kavuşturur: "Bu iki (temel) güçten (ruhtan) Yalan (dregvô) olanı, Kötü şeyler yapmayı (acişto verezyo-zazakiye dikkat) seçmiştir. Fakat son derecede hayırlı olan güç, ki en sert taşlardandır elbisesi (yani taş gibi dayanıklı ve değişmez dürüstlükteki ruh), Gerçek'i (Aşa'yı) seçmiştir. Böylece bu doğru (seçimi yapanlar), sürekli doğru (adaletli) eylemleri ile Ahura Mazda'nın güvenini (kazanacaklardır)". Bu bölümden anlaşıldığı kadarıyla İyi ve Kötü, Ahura Mazda, yani tek ve yaratıcı olan tanrı ile direkt olarak özdeştirilemez. Ahura Mazda'nın kendi doğası, İyi

ile aynı menşeyden gelir. İyi, Ahura Mazda'nın da menşeini almış olduğu Tanrısal Sonsuz Işık'tan meydana gelir. Bu, ışığın kendisidir. Onu (İyi'yi) yaratan Ahura Mazda'dır. Yaratılmış olan İyi ile kendiliğinden varolan Kötü birer güçtürler ve onlarla olan bağımız bir tercih sorunudur. Tercihlerini İyi'den yana kullananlar Ahura Mazda tarafından gösterilen yola girmişlerdir. İyi ve Kötü arasında meydana gelen bu muazzam evrensel savaşımda, Bahdin öncesindeki dinlerin tamamının önderleri, ifritler ve iblislere karşı sakinleştirici yöntemler kullanırlardı. Bu yöntemlerin günümüze -- biçim farklılığı göstererek de olsa -- intikal eden en ağırlıklı şey törenler sırasında kurban kesmektir. Grek düşünürü Plutarch'tan Magular'ın Bahdini olmayan bölümünün, "Cehennem ve Karanlık"a; Homa sunusu esnasında kurt kanı da kullanarak yakarıda bulunduklarını öğreniyoruz. Bu çeşit törenler güneş görmeyen bir yerde gerçekleştirilirdi. Pers Kralı Xerxes'in Amestris adındaki eşi, Kötülükçü Tanrı Ehrimen'i sakinleştirmek amacıyla üst sınıftan 14 çocuğu canlı canlı toprağa gömdüğünü ünlü tarihçi ve tarihin babası olarak kabul gören Herodotus'un yapıtlarından öğreniyoruz. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Tam da böyle bir zeminde Zerdüşt dünyada ilk defa; "Kötü'ye diren!.." şeklinde seslenen bir peygamber olma özelliğini taşıyordu. Ondan korkmak , ona adaklar adamak, onu sakinleştirmek yerine Ona diren!. Kötüden kurtuluşun yegane yolu, kötü olan herşeye, herkese ve her telkine karşı direnç göstermektir. Kötü her yerdedir.. Kötü'yü kendi beyninde yer edinen düşüncende, kendi dilinde ve kendi hareketlerinde ara ve ona diren.. İçine dön, içini dinle, kalp ateşinin (atrium) hemen yanında seni ayartmaya çaba gösteren Kötü'nün fısıltılarını duyacaksın. Ateşli Doğru ile korkutucu Kötü'nün savaşımını kendi kişiliğinde ele geçireceksin!. Sen bu sırra mazhar olduğun zaman, tanrı sensin!. Zira sen de Tanrı'nın özünü oluşturan tanrısal ışıktan var olmuşsun. Bu sırra er! Bu sırra ermekle Kötü'yü hak ettiği cehennemine sürmek üzere tecrit etmiş olursun. Yeni ki senin "daênâ"n, bir başka ifadeyle derunî kişiliğin, vicdanın, ruhunun derinliklerinde saklı duran o tanrısal varlığın parlasın, yeterki içinde yer edinen "ben" kötüye karşı direniş göstersin! En el Haq! Zerdüştçülükte tek yaratıcı Ahura Mazda'dır. Ancak "primitif dinlerin malum olan bir özelliği" olarak Ahura Mazda'nın doğrudan yaratıcı olmadığını, yaratma işini ilahî Altılar'a bıraktığından söz eden Nyberg, böyle olması durumunda onun göstermek istediği gibi "ilkel"lik olmadığını anlamış değildi herhalde. Buna 29.Yasna'yı, 31.Yasna'nın 9.bölümünü, 46.Yasna'nın 9.bölümünü, 30.Yasna'nın 3-6. bölümlerini vb. örnek verir. Gene aynı araştır-

macı tarafından verilen bilgi uyarınca: Ahura Mazda; yaşamı, Angra Mainyu; yaşam olmayanı "yarattığı zaman" büyük cihanşümul savaşım start almıştı. Bu antitezler hem fizik ve hem de ruhsal plaında vardır. Hislerden, iletişimden, isteklerden, inanışlardan, sözden ve hareketlerden meydana gelen bir iyiler silsilesi olan yaşamın tam karşıtı "Kötü" olan ölümdür, yaşam olmayandır.. Bunları; bir başka ifadeyle yaşam olanı ve yaşam olmayanı var eden iki ikiz ve karşıt Mainyu mevcuttur, yani; İyi (Spenta) Mainyu ve Kötü (Angra) Mainyu.. Bundan yola çıkan Nyberg, Zerdüştçülüğün ikilemine geliyor; "Bu ikizlere bir baba lazımdır". Peki kimdir bu ikizlerin babası, ya da böyle bir babanın varlığı söz konusu mu? Pehlevi yapıtlarından yararlanan bu yazar; İrani felsefeler karışımı içinde iki baba buluyor; Doğu İran'da ikizlerin babası Ahura Mazda'dır, Batı İran'da ise Zurvan..

BAHTEK: Hamzanâme'de adından söz edilen Bahtek, İran Şahı Nuşirevan'ın adamıdır. Hürmüz'ün, Bahtgân adındaki adamının babasıdır.

BAHTGÂN: Adına, Hamzanâme'de rastlanılan Bahtgân, 531–579 tarihleri arasında hüküm süren Pers Kralı Nuşirevan'ın oğlu Hürmüz IV'ün adamlarındandır.

BARECHOM: Bilhassa bir rahibi kutsama metninin başlangıç kısmında yapılan barechom, Parsilerde önemli arınma töreninin adıdır.

BARZUNAME: XI. yüzyıl sonu ya da XII. yüzyıl başına ait İran destanı. Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta ele alınan Rüstem destanına ilişkindir. Adı bilinmeyen yazar, bu yapıtta Rüstem'in Barzu adındaki torunlunun savaş sırasında gösterdiği kahramanlıkları dile getirir.

BEHİŞT (BİHİŞT). Eski İran dinlerinden biri olan Mazdekilik inancında cennet demektir. "Zend Avesta" adındaki Mezdekilik dininin mukaddes kitabında ölüm sonrasındaki hayatta, iyi olanların kalacakları ve adına "Anhu Vahişta" denilen en iyi dünyadan bahsedilir. Ruh, buraya gelmezden evvel, cesedin yanında üç gün kaldıktan sonra, rüzgâr tarafından cehennem üzerinde bulunan Tişinvet Köprüsü'ne sürüklenip götürülür. Burada üç yargıç tarafından tartılır ve üç gün süreyle devam eden bir sorgulamaya tabi tutulur. Ruh, böylece cehennemin üzerinde bulunan Tişinvet Köprüsü'ü aşar. Uzun bir yolculuğun sonrasında "Anhu Vahişta" denilen "dünyaların en iyisine" yani cennete varır.

BEHMEN: Zerdüşt inanışında Ameşa Spenta (Ebedî Kutsal) denilen yedi melekten biridir. "İyi düşünceyi" temsil eden ruhun adıdır. Görünmez olan dünyada İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın mümessili, madde âleminde ise faydalı büyükbaş hayvanların hamisidir. Bunun yanı sıra Güneş yılının her ayının ikinci günü ile "behmen" denilen on birinci ayın mesuliyeti kendisine verilmiştir.

BEHMEN: Tarihî-efsânelik kişilik. İran mitolojisine göre İran'da hüküm sürmüş Keyâniler hanedanı hükümdarlarından ve İran'ın ünlü cengâverlerinden İsfendiyar'ın oğludur. Dedesi Güştasb, Asıl adı Ardahşir olduğu rivayet edilen Behmen'e babası İsfendiyar'ın ölümü sonrasında tahtını ona devreder. Hükümdar olduğu zaman babasının öcünü almaya kalkışır. Dedesi Güştasb Şah, ona yaratlışındaki cesaret ve yiğitliğinden ötürü «kızgın, hiddetli aslan» anlamına gelen "Behmen" adını verir. Hikâyesi, "Behmennâme" adlı yapıtta detaylarıyla dile getirilir. 224/226 -241 tarihleri arasında tahtta hüküm süren ve Sasani İmparatorluğu'nun kurucusu olan Ardişir I ile ilgili söylencelerde de adından söz edilir. Behmen'in, tahta otturması sonrasında İsrailoğullarıyla savaşıma başladığı ve Kudüs'ü yakıp yıktığı söylenir.

Büyük bir olasılıkla Sasani hanedanı hükümdarlarından biri olan Behmen, ya da öteki adıyla Ardahşir'in adının çevresinde pek çok menkıbe ortaya çıkmış ve Behmen destansal bir kimliğe bürünmüştür. Örneğin o ülkesine zarar veren yedi başlı bir ejderha ile savaşan bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Divan edebiyatında da Behmen örgesi işlenmiştir:

"Cebhesi gülşen-i İslâm'a meh-i ferverdin
Bâğ-ı bedhâhına şemşîr-i hilâl-i Behmen"

Nedim

BEHMEN: Zerdüşt inanışına göre bir meleğin adıdır.

BEHMEN: Eski İran'da Güneş yılının 20 Ocak ile 20 Şubat tarihleri arasındaki zamana verilen addır.

BEHRAM: Eski İran'da Güneş yılında her ayın 20. gününe verilen addır.

BEHRAM: Eski İranlılar tarafından Mars (Merih) gezegenine verilen addır. Eski İran inancına göre yolcuları korumakla görevli olduğuna inanılan hayır meleklerinden biri olan Behram, adları "yıldıza tapan" anlamına gelen Keldâni Sabiîleri tarafından "Mares" adıyla tanrılaştırılmıştır. Romalılara "Mars" olarak geçen bu isim, Yunan-

lılara "Ares" adıyla intikal etmiştir. İranda bilhassa yolcuları koruyan bir melek olarak kabul gören Behram, ya da öteki adıyla Mirrîh, Zerdüştlük inancının kutsal metinleri olarak kabul gören Avesta'da bir zafer tanrısı olarak gösterilmiştir. Romalılarda da sadece Savaş Tanrısı olmuştur. Behmen'e Romalılar tarafından kazandırılan bu kimlik, büyük olasılıkla onun sonra uğursuz olarak kabul edilmesine neden olmuştur. Behmen'in Zühal ile Kırân durumuna da bundan ötürü "iki uğursuz yıldızın kırânı" anlamına gelen "Kırân-ı Nahseyn" adı verilmiştir. Rengi kırmızımsı olarak kabul edilmesinden ötürü sadece tek yıldız adı şeklinde kullanıldığı gibi kan, savaş vb. adlarla da anılagelmiş bulunuyor:

"Şebinçün itdi Behram ahterân-ı nahsa emriyle
Şafak sanma felekte toldı hûn-ı küştedir sahrâ"
Ganizâde Nâdirî

"Bakıp destindeki şemşîre bîm-i cân ile Behram
Dolaşsın ayağı dâmânâ râh-ı Kehkeşân üzre"
Nedim

BEHRAM: Pers mitolojisine göre efsanevî bir pehlivanın adıdır. Güderz'in oğlu ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı İran ulusal destanında adından söz edilen kahramanlardan Giv'in kardeşidir. Bir başka ünlü pehlivan olan Rüstem'in damadı tarafından öldürülür.

BEHRAM-I GUR: M.S. 420–438 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani hükümdarıdır. M.S. 399–420 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Yezdigird II'nin oğlu ve ardılıdır. Çocukluk ve gençlik yılları Kuzey Arabistan'ın Hira ülkesinde hükümdar Munzır'ın yanında geçen Behram-ı Gûr, burada tam bir Arap gibi yetişti. Babasının ölümünün ardından bu ülkenin yardımıyla İran'da vukubulan taht kavgalarını ortadan kaldırarak babasının tahtına oturdu. Akhunluları Merv yakınlarında yenilgiye maruz bıraktı. Ama Hristiyan halkın ezilmesinin önüne geçmek isteyen Doğu Roma İmparatorluğu'nun silahlı müdahalesini engelleyemedi. Behram V olarak da anılan Behram-ı Gûr, yabanıl eşek avına olan zaafından ya da sert mizacından ötürü bu adla anılır. Divan edebiyatında halkına adil davranmasından, gücünden ve cesurluğundan ötürü telmih yoluyla ele alınır. Husrev-i Dehlevî'nin, Behram-ı Gûr'un bir yabani eşek avı sırasında bir çukura düşerek yaşamını yitirdiğini anlatan "Heşt Behişt" adlı yapıtına dayanılarak "gûr" kelimesinin "yaban

eşeği" ve "mezar" anlamları arasında tevriye yapılır. Behramın' çeşitli mesnevilerde "fitne", "Dilârâm", "Aşûb", "Âzâde" gibi adlarla anılan cariyesi ile arasında meydana gelen olay, Taberi ve Salebi gibi Arap tarihçilerinin eserlerinde ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta farklı şekillerde ele alınır. İlk defa Geceli Nizamî tarafından "Behramnâme" olarak da bilinen "Heft Peyker" adıyla mesnevi haline getirilen Behram'ın menkıbeleşmiş yaşamı, daha sonraki yüzyıllarda hem İran hem de Türk yazınında defalarca işlendi (Aşkî: Nizamî'der tam çeviri; Ali Şir Nevai: Seb'a-i Seyyâr; Hatifî'nin "Heft Manzar", Lamiî; Yümnî: Nizamî'den nesirle çeviri) .

Minyatürler tarafından da konu olarak ele alınan Behram, Arapça ve Farsça şiirler kaleme almakla yetinmemiş, müzikle de ilgilenmiştir. Edebiyat alanında Sasaniyân sülâlesinde Hüsrev Perviz ile dedesi Nuşirevan dışındaki hükümdarların hiçbiri Behram kadar ün yapmamıştır. Onun adı çevresinde meydana getirilen menkıbelerden birinde yazılı olanlara göre akrabası olan bir kişinin fazla içkiden yaşamını yitirmesinden ötürü şaraba, Behram tarafından yasak getirilir. Bir başka söylenceye göre de içki içen bir adam içkiyi fazla kaçırıp sarhoş olup sızınca kargalar gelip gözlerini oymuşlar. Bu olaydan ötürü Behram içki yasağı getirmiştir. Bu yasak sırasında içki düşkünü olan biri kent dışında içki içerken karşılaştığı aslanın üzerine saldırmış. Neye uğradığını bilemeyen aslan kaçmaya fırsat bulamamış. Sarhoş adam sırtına bindiği aslanın yelesinden tutarak kente getirir. Bu olayadan hoşnut kalan Behraım, hemen içki yasağını kaldırır.

"Kıssa-i Behram-ı Gûr" ve "Bânû-i Hüsn" adındaki Farsça bir halk öyküsüne de konu olan Behram-ı Gûr menkıbelerinde muhtelif yan olaylar da mevcut olmakla beraber, ana konu hükümdar ile mesnevilerde adı Fitne, Dilârâm, Aşûb ve Azâde benzeri farklı şekillerde geçen cariyesi arasında yaşanan aşka ilişkindir.

Ali Şir Nevaî tarafından kaleme alınan "Seb'a-i Seyyâr" adlı mesnevide dile getirilen menkıbe özetle şöyledir: Mâni adındaki yaşlı bir nakkaş, bir av esnasında Hıtaylı varsıl bir tüccar tarafından satılığa çıkarılan bir cariyenin resmini Behram'a gösterir. Mâni adlı nakkaş tarafından kendisine resmi gösterilen Dilârâm adındaki bu cariyeye âşık olan Behram, onu hemen satın aldırıp yanına getirtir. Ülke işlerini tamamen yüzüstü bırakan Behram, yanına getirttiği Dilârâm'ı hiç gözünün önünden ayırmaz, güzelliğini seyreder ve sesini dinler. Bir Zaman sonra bir ceylan avı esnasında sarhoş iken cariyeye kızan Behram, onu kimsenin bulunmadığı ıssız bir diyarda terk eder. Ama bir sonraki gün

yaptığından nedamet duyan Behram, Dilârâm'ı aratmaya başlar. Behram, bütün aramalara rağmen izine rastlanamayan Dilârâm'ın aşkından hastalanıp aklını yitirince dört yüz hekim Behram'ı tedavi etmeye başlarlar. Kendisine uygulanan bu tedavi sonucunda biraz kendine gelen Behram'ı avutmak amacıyla yedi köşk inşa edilir. İçleri nakkaşlar tarafından bezenen bu köşklere yedi iklim hükümdarlarının kızları getirtilerek yerleştirilir. Behram her gün bir köşkte eğlenir. Kendisi için inşa ettirilen yedi köşkte, yedi iklim hükümdarlarının kızlarıyla beraber gelen kişiler tarafından anlatılan hikâyeleri dinleyerek teselli bulmayı çalışır. Yedinci gün, Harezm'den gelenlerden biri, Behram'a, Dilârâm'ın kendi ülkesinde olduğu müjdesini verir. Bunun üzerine hemen Harezm'e gönderdiği büyük bir kafileyle Dilârâm'ı geri getirten Behram, tekrar eski sağlığına ve mutluluğuna kavuşur.

Behram'ın menkıbelerinde adından söz edilen "yedi köşk" ya da "yedi kubbeli saray", "Revak-ı Heft Manzar" adıyla anılmaktadır.

İran ve Türk yazınında hem yaban eşeği, hem çukur ve mezar anlamını taşıyan "gûr" sözcüğüyle yapılmış pek çok kelime oyunu mevcuttur:

"Kemendendâz-ı dehrin kimse bendinden halâs olmaz
Zamâne gösterir Behramı isen de âkıbet gûru"

Bâkî

Divan şiirinde bir rumuz şeklinde kullanılan Behram'ın menkıbeleriyle Türk halk öykülerinde de karşılaşmak mümkündür.

"Cihan mülkünden ey Bâkî ne hâsıl
Bilürsün behre-i Behram-ı Gûr'ı

Bâkî

"Öğme Behram-ı Gûr'ı bîrengi
Ne bilür cengi bir yaban eşeği"

Sâbit

BEHZÂD ve ŞEHZÂD: "Hamzanâme"de adından söz edilen Behzâd ile Şehzâd, Ömer Ayyar ve İslâm ordusu tarafından fethedilen Sengsâr Kalesi'nin şahlarıdırlar. Kalenin fethi sırasında öldürülürler.

BELİSAMA: İran mitolojisine göre Ateş ve Demircilik Tanrıçası'dır.

BERDİYA (SMERDİS): M.Ö. 556/530 tarihleri arasında hüküm süren Pers Kralı Keyhüsrev II'nin en küçük oğludur. M.Ö.522–486 tarihleri arasında hüküm süren Pers Kralı Dara I Bisütun'da bulunan ki-

tabesinde Keyhüsrev'in büyük oğlu ve aynı zamanda M.Ö.530–522 tarihleri arasında tahtta hüküm süren halefi Kambiz'in Berdiya'yı gizli bir şekilde öldürttüğünü, büyücü Gaumata'nın kendine Berdiya süsü vermek suretiyle Kambiz'e karşı isyan bayrağını açtığını ve Perslerin kralı olarak onun yerine geçtiğini dile getirir. Fakat kaynaklardan bazıları, Dara I'in, hikâyeyi, bir gaspı saklı tutmak amacıyla uydurmuş olabileceğini ve Kambiz'e karşı isyan bayrağını açıp onun yerine oturan Dara I, tarafından M.Ö. 522 yılında devrilen kişinin Berdiya olabileceği düşüncesini ileri sürerler. Yukarıda da açıklandığı üzere her ne kadar Dara I'in Bisütun yazıtlarında gerçek Berdiya'nın Kambiz tarafından öldürüldüğü, daha sonra Gomates adında bir rahibin (magus) Berdiya'nın kisvesine bürünerek M.Ö. 522 yılında tahtı ele geçirdiği yazılı olsa da M.Ö.525–456 tarihleri arasında yaşayan Yunan trajedi yazarı Aiskhylos ve başka bazı yazarlar da tahta geçen kişinin gerçek Berdiya olduğunu söylerler. Yunanlı ünlü tarihçi Herodotos da Berdiya (Smerdis)'nın iyi bir yönetim sergilediğini ve Dara I tarafından öldürülmesinin halk arasında büyük bir mateme neden olduğunu dile getirir.

BERSEM: Zerdüşt inancının ayinleri yapıldığı zaman kullanılan bir değneğin adı. Özel olarak hazırlanan bu değnek, törenin idare edilmesinde işe yaramasından ötürü kutsal olarak kabul edilir. Bersem ağacının dalları; özel duaların okunması sonrasında "Bersemcin" adı verilen kutsal bir bıçakla kesilir ve törenin sona ermesinin ardından "Bersemdâm" adındaki kılıfların içinde saklanır. Rivayete göre "Bersem Ayini", Sasaniler devrinde her yemek öncesinde yapılırdı. Daha sonraki yüzyıllarda gerçekleştirilen Zerdüşt ayinleri sırasında Bersem dalları yerine gümüş ya da pirinçten yapılma bir çubuk kullanılır olmaya başlandı.

BEST: Farsça'da "ilahî sığınak", "kapınak" anlamına gelen best, ermişlerin türbeleri veya camiler gibi dokunulmaz olarak kabul gören yerlerin adıdır. Buraya sığınan suçlu, dokunulmazlık elde edebilmek amacıyla ödemesi gereken fidye hususunda pazarlık etme hakkına sahipti. 1906 yılının Ağustosunda ulema tarafından önderlik edilen çarşı esnafıyla zanaat loncalarının da iştirak ettiği 12.000 kişilik best, Muzaffereddin Şah'ı, bir anayasayı kabullenmek mecburiyetinde bıraktı.

BİH'AFRİD BİN FERVERDİN: 749 yılında yaşamını yitiren İranlı mecusî din adamı olan Bih'afrid bin Ferverdin yedi yıl Çin'de

yaşadıktan sonra dönüşünde Nişabur civarında bulunan Havaf'ta, kendisini yeniden dirilmiş ve gökten inmiş bir peygamber şeklinde lanse etti. Bir rivayet uyarınca da ölmüş numarası yaparak hazırlatmış olduğu mezarda bir yıl kalmıştır. Ebu Müslim Horasanî, ona karşı Zerdüşt rahiplerini kışkırtınca zor durumda kaldı. Bunun üzerine Müslümanlığı kabul ettiğini beyan etmesine rağmen kehânetlerini devam ettirmeye çalışınca öldürüldü. Savunduğu doktrin, esasta Zerdüşt inancına dayanmakla beraber yakın akraba evliliğine karşı olmak, şarap içmemek, ölmüş olan hayvanların etini yememek gibi prensipleriyle kimi zaman zor durumda kalınca kabullenmiş gibi göründüğü Müslümanlığa yaklaşır. Her gün yedi defa Güneş'e dönmek suretiyle dua etme şeklinde ibadet edilmesi kuralını getirmiştir.

BİHZÂD: Timur'un soyundan Türk devlet adamı ve şair Hüseyin Baykara'nın sarayında yetişen Bihzâd, 1537 yılında yaşamını yitiren İranlı ressam ve minyatürcüdür. Daha sonraki yıllarda Şeybek Han adındaki Özbek hükümdarına bağlanan Bihzâd, İran Şahı Şah İsmail döneminde İran'a gitti. Konularını saray yaşamından çok, halk yığınlarının gündelik yaşamından seçen Bihzâd, gittiği İran'da portreler, minyatürler ve manzara resimleri yaptı. Yapıtlarının en önemlileri; Genceli Nizamî tarafından kaleme alınan Hamse'nin British Museum'da bulunan nüshası ile Sadi-i Şirazî tarafından kaleme alınan Bostan adındaki yapıtın Kahire Hidiv Kütüphanesi'nde bulunan nüshasına yapılan minyatürleridir.

Bir söylentiye göre "Hüsrev ü Şirin" adlı öykünün kahramanlarından biri olan Ferhad'ın babasının adı da Bihzâd'dır ve o da nakkaştır. Şirin'e ait olan köşkün resimleri bu Bihzâd tarafından yapılmıştır. Ancak Bihzâd'ın yaşadığı dönem ile "Hüsrev ü Şirin" adlı öykünün ortaya çıktığı dönem arasında büyük zaman farkı bulunmaktadır. Buna rağmen bu Bihzâd'ların her ikisi de Divan şairleri tarafından aynı kişilik olarak kabul edilmiştir:

"Güzel tasvîr idersün hatt u hâl-i dilberi ammâ
Füsûn u fitneye geldikçe ey Bihzâd neylersün"

Nâilî-i Kadîm

BİJEN: İran mitolojisine ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'ye göre ünlü pehlivan ve cengâver Rüstem'in güzelliğiyle cihana ün salan Giv adındaki kız kardeşinin oğludur. Gücü

kuvveti yerinde olan bir pehlivandı. İranlı efsânelik kral Keyhüsrev'in buyruğuyla arkadaşı Hurgih'le beraber savaşa iştirak eder. Savaş sırasında arkadaşı Hurgih tarafından kandırılarak çadırına götürüldüğü Turan Hükümdarı Efrasiyab'ın kızı Menije'ye âşık olur. Bundan ötürü Bijen, durumdan haberdar olan Menije'nin babası Efrasiyab tarafından tutsak alınarak bir kuyunun içine atılır. Burada yedi yıl hapis tutulur. Bir başka söylentiye göre de Bijen, bir gün avlanmak üzere kıra çıkar. O sırada kırda bulunan Turan hükümdarı Efrasiyab'ın Menije adındaki kızı kırda karşılaştığı Bijen'e âşık olur ve âşık olduğu Bijen'i bir sandığa kapatarak saraya götürür. Durumdan haberdar olan Efrasiyab, Bijen için idam fermanı çıkarırsa da bundan vazgeçirtilerek bir kuyuya hapsettirilir. Bir zaman sonra durumdan haberdar edilen dayısı Rüstem tarafından aşığı olduğu Menije'nin de yardımıyla kuyudan kementle çıkarılarak Menije ile birlikte İran'a götürülen Bijen'in bu öyküsü, İran yazınında çok sık bir şekilde ele alınan konulardan biridir.

Bijen ve içine atıldığı kuyu Divan edebiyatında telmih ve teşbihlere konu olmuştur:

"İder âvihte bin cân ile İzzet kendin
Görse çâh-ı zegan-ı yârimi rûh-i Bijen"

İzzet Molla

BİNBİR GECE MASALLARI: Hikayeye göre Fars kralı Şehriyar "Hindistan ile Çin" arasındaki bir adada hüküm sürer (eserin daha sonraki biçimlerinde bunun yerine Şehriyar'ın Hint ve Çin'de egemenlik sürdüğü yazar). Şehriyar karısının kendisini aldattığını öğrenir ve öfkelenir, tüm kadınların sadakatsiz, nankör olduğuna inanmaya başlar. Önce karısını öldürtür, sonra da vezirine her gece kendisine yeni bir hanım bulmasını emreder. Her gece yeni bir gelin alan Şehriyar, geceyi hanımıyla geçirdikten sonra tan vakti hanımını idam ettirir. Bir süre bu böyle devam eder, daha sonra vezirin akıllı kızı Şehrazad bu kötü gidişata son vermek için bir plan kurar ve Şehriyar'ın bir sonraki eşi olmaya aday olur. Evlendikleri geceden başlayarak, kardeşi Dünyazad'ın da yardımıyla Şehrazad her gece Şehriyar'a çok güzel ve heyecanlı hikayeler anlatır. Tam şafak vakti geldiğinde, hikayenin en heyecanlı yerinde, hikayeyi anlatmayı keser. Hikayenin sonunu merak eden Şehriyar, Şehrazad'ın hikayeye ertesi gece devam edebilmesi için, o gecelik Şehrazad'ın idamını erteler. Kitabın sonuna kadar yer alan hikayeler, Şehrazad'ın Şehriyar'a anlattığı hikayelerdir. Sona gelindiğinde,

Şehrazad üç erkek çocuğu doğurmuştur ve evliliklerinden uzunca bir süre geçmiştir. Kralın kadınlara olan öfkesi ve kötü düşünceleri dinmiş, Şehrazad'ın sadakatine inanmıştır. Böylece önceki emrini de kaldırır.

Eserde bulunan hikayeler çeşitlidir; şiir, komedi. trajedi ve alaycı hikayelerin yanında, aşk hikayeleri, tarihi ve dini öyküler de mevcuttur. Eserdeki bir önemli noktada hikayelerin bazılarında bulunan erotik motiflerdir ki bu eserin bazı baskılarının çeşitli yerlerinin sansürlenmesine neden olmuştur. Eserde bulunan hikayelerde hayali veya mitik yer ve karakterlerin yanı sıra gerçek yer ve karakterler de yer alır, çoğu zaman hayali ve gerçek kişi, olay veya yerler birbiriyle harmanlanmıştır. Örneğin, eserdeki birçok hikayede göze çarpan baş karakter Abbasi Halifesi Harun Reşid'dir.

Bazen Şehrazad'ın anlattığı bir hikayede geçen bir kahramanın kendine has bir hikayesi ve o hikayenin de içinde farklı bir hikaye olabilir. Böylece eserdeki hikayeler zengin biçimde farklı tabakalardan oluşur.

Popüler kültürü de etkileyen eser, hem bir bütün olarak hem de içerdiği hikayeler tekil olarak filme alınmış, benzer edebi eserlerin yazılmasına ilham kaynağı olmuştur.

Birbirine bağlı masallardan meydana gelen Arap masalları derlemesi. Hem eski, hem de anonim olması bu masalların hızlı bir şekilde yayılmasına neden olmuştur. Hatta daha sonraki yıllarda bunlara benzetilmek suretiyle "Binbir Gün Masalları" adında bir başka masallar dizisi meydana çıkmıştır. Karısı tarafından aldatıldığına kanaat getiren İran Şahı Şehriyar, kendisini aldattığına inandığı karısını boğdurmaya, bu olaydan ötürü kadınlara düşman olması nedeniyle de ertesi günün sabahında öldürtmek üzere her akşam yeni bir kadınla evlenmeye karar verir. Şehriyar, her gece yanına aldığı cariyeyi ertesi günün sabahında boynunu vurdurtmaya başlamış. Sıra vezirin Şehrazat adındaki kızına gelir. Akıllı vezir, kızının yanına sözde kardeşiymiş gibi çok iyi masal bilen Dinarzad adındaki birini katmış. Kız, anlatacağı hikâye sona ermedikçe kendisine dokunulmayacağına dair söz alır Şehriyar Sultan'dan. Yalnız Şehrazat, kız kardeşi olarak bilinen Dinarzad'ın da geceyi kendileriyle beraber gerdek odasında geçirmesini hükümdardan talep eder. Talep, Şehriyar tarafından kabul görür. Bunun üzerine gündüzleri, kardeşi olarak tanıttığı masalcı Dinarzad'dan öğrendiği masalları, geceleri Şah Şehriyar'a anlatmaya başlayan Şehrazat, gün doğarken anlatmakta olduğu masalı ya en heyecanlı yerinde kesermiş ya da daha heyecanlı bir yeni masal anlatmaya başlarmış. Şah Şehriyar, buna

oldukça ilgi duyar, masalın neticesini öğrenebilmek amacıyla kızın öldürülmesini bir sonraki güne bırakırmış. İç içe bulunan masallar her gece aynı şekilde devam eder gider: Bin birinci geceye gelindiği zaman Şah Şehriyar, zekâsına hayran kaldığı ve kendisine sadakatine inandığı Şehrazat'ı öldürmekten vazgeçer. Böylece Sultan'ın zannettiği gibi kadınların tamamının akılsız ve erkekleri aldatmaya meyilli olmadığını kanıtlayan Şehrazat, sona geldiğinde üç çocuk doğurmuştur ve Şehriyar ile evlenmelerinin üzerinden uzun bir zaman geçmiştir. Böylece Şehrazad'ın sadakatine inanan kral Şehriyar'ın, kadınlara olan öfkesi ve kötü düşünceleri de değişmiştir.

Binbir Gece Masalları'nın menşeinin İran ve Hindistan olduğu tahmin ediliyor. X. yüzyılda yaşayan Arap gezgin ve tarihçi Mesudî (Ebü'l-Hasan Ali bin Hüseyin El-) tarafından 947 kaleme alınan "Murüc üz-Zeheb" adındaki eserle "Hezâr Efsâne" (Bin Masal) adında Farsça bir kitaptan, Arap halkı arasında "Elf Leyle" (Bin Gece) veya " Elf Leyle ve Leyle" (Binbir Gece) adıyla tanındığından bahseder. "Hezâr Efsâne" nin bin gecelik bir süre içinde hikâye edilen bir masaldan meydana geldiği belirtiliyor. Ancak yuvarlak hesapların Araplar arasında uğursuz sayılmasından ötürü "bin gece" daha sonra "binbir gece"ye çıkarılmış bulunmaktadır. Bu konuda inceleme yapanların söylediklerine bakılırsa "Hezâr Efsâne", IX.'yy.'a doğru Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bunların bir kısmı Hint menşeylidir. Zira iyi olmayan bir işi geciktirdiği zaman elde etmek amacıyla masalları girift bir hale getirmek suretiyle uzatma metodu, kimi Hint masallarına has bir metottur.

Büyük bölümü yabancı menşeyli olan bu masallar, yerli bir çerçeveye oturtulmak suretiyle yerli hale getirilmiş durumdadırlar; bundan başka Arap masalcılar tarafından sağlanan katkıyla da sayıca arttırılmıştır. Değişik zamanlarda masallara katkı sağlayan yazarlar, masalcılar ve hikâyecilerin sayıları o kadar fazla ki bunları belirlemek mümkün değildir.

Masalların büyük bölümünün içine pek çok şiir de ilave edilmiştir; bunlar masal anlatan kişinin ağzından çıkmış gibi gösterilir. Çok sık olmamakla birlikte zaman zaman şairlerin adının yadedildiği de olur. Kuvvetli bir duygulanmayı, coşkuyu ifade etmek söz konusu olduğu zaman şiirlere müracaat edilir.

Binbir Gece Masalları'nın bilinen üç kaynağı mevcuttur: Birinci bölüm İran menşeylidir (Hezâr Efsâne'den gelme masallar). İkinci bölümü, Bağdat menşeylidir, bu bölümde yer alan masallar daha ziyade Harunurreşid'in adı etrafında gezinir. Üçüncü bölüm, Mısır men-

şeylidir, bunların son Memluklar döneminde Kahire'de kaleme alındığı veya yazıya aktarıldığı zannedilir. Bu masalların en ünlü olanları: "Alâeddin'in Sihirli Lambası", "Ali Baba ve Kırk Haramiler" ve M.S. I. binyıl dolaylarında geçmiş gerçek bir gezinin öyküsünü ifade eden "Gemici Sindbad'ın Yedi Gezisi"dir. Binbir Gece Masalları'nın kimileri zaman içinde Türk halk masalı haline dönüşürken, kimileri de muhtelif dönemlerde kitap şeklinde basıldı.

Binbir Gece Masalları'nın Arapça metninin Doğu'da ve Batı'da muhtelif baskıları gerçekleştirilmiştir. 1835 yılında 2 cilt halinde basılan Bulak baskısı, Arapça en iyi metindir. Binbir Gece Masalları Batı'da ilkin 1646–1715 tarihleri arasında yaşayan Fransız Doğubilimci Antoine Golland'ın 1704–1717 'de 12 cilt halinde Fransızca'ya tercümesiyle meydan çıktı; sonradan pek çok dillere muhtelif tercümeleri gerçekleştirildi. Türkçe'ye ilk defa, 1839–1861 tarihleri arasında tahtta hüküm sürmüş Osmanlı Padişahı Abdülmecit döneminde Ahmet Nazif Efendi tarafından dolambaçlı ve anlaşılması güç bir dille tercüme edilmiştir (1.bas.4 cilt; 2.bas.6 cilt). Sonraki yıllarda Batı'daki çevirilerden alınıp kısaltılmak suretiyle ikinci elden yapılmış tercümeleri mevcuttur.

İşte o ünlü Bin Bir Gece Masalları'ndan bir tane:

"Belh Beyi İle Kızı":

Ka'b adındaki Belh Beyi'nin hemsinslerinin bir eşsiz örneği olan bir oğlu ve bir kızı vardır. Ölünü anında kızını, oğluna emanet eden Belh Beyi'nin ölümü üzerine Hâris adındaki oğlu tahta oturur. Bir nevruz töreni sırasında dama çıkan Hâris'in kız kardeşi, Hâris'in hazinesine bakan Bektaş adındaki kölesini görür ve âşık olur.

Bektaş, aşkını döktüğü şiirleri ve resimlerini dadısı aracılığıyla kendisine gönderen prensese âşık olur. Prenses günlerin birinde sarayın koridorlarında dolaşırken Bektaş'la yüzyüze gelir. Prensesin eteklerine sarılan Bektaş, sevdiği kıza duygularını anlatır.

Buna sinirlenen prenses, hangi cesaretle eteklerine dokunduğunu, kendisinin bir köle olduğu gerçeğini unutmaması gerektiğini söyleyerek onu azarlar. Bektaş, aşkını tek başına yaşamak isteyen prenses tarafından kendisine gönderilen şiirlerin özünü kavrayamamıştır. Aşkını şiirlere döken prenses kölenin aşkını kabul etmez.

Tam bu sırada çıkan bir savaşta ön saflarda Hâris ile savaşan Bektaş, başından yara alır. Tutsak alınacağı sırada erkek kılığına bürünen yüzü peçeli prenses onu kurtarır. Prenses de ağabeyi Hâris ile yan yana düşmana karşı savaşır. Neticede Hâris, Buhara Şahı'nın da desteğiyle

savaşın galibi olur.

Savaş sonrasında Bektaş tarafından yazılan bir mektubun dadısı aracılığıyla gönderildiği prenses yine şiirler söylemeye devam eder. Prensesin şiirleri, günün birinde Rodegi adındaki şair'in eline geçer. Buhara Şahı'nın huzurunda, aralarında prensesin ağabeyi Hâris'in de bulunduğu bir mecliste eline geçen şiirleri okuyan Rodegi, bu şiirlerin sahibinin Ka'b'ın kızı olduğunu ve bu şiirlerle kölesine olan aşkını dile getirdiğini söyler.

O meclisten susmayı tercih eden Hâris, Buhara'dan Belh'e döndüğü zaman kölesi Bektaş'ın odasında duran bir kutunun içinde kız kardeşine ait olan şiirleri bulunca Bektaş'ı bir zindana attırırken kız kardeşini de şah damarını kestirdikten sonra kızgın bir hamama hapseder. Bu kez şiirlerini kanıyla hamamın duvarlarına yazmaya başlayan prenses, can verene değin hamamın duvarlarını şiirlerile doldurur. Ertesi günün sabahında hamamın duvarla örülen kapısı yıktırılarak prensesin naaşı çıkarılarak toprağa verilir.

Bir yolunu bularak zindandan kurtulan Bektaş, önce Hâris'in başını keser, ardındanda sevgilisinin başında göğsüne sapladığı hançerle yaşamına son verir.

Hâris'in kız kardeşini ve onun aşığı olan köle Bektaş'ı cezalandırma yöntemi; "İlâhî-nâme" adlı yapıtta şu şekilde dile getirilir: "Hâris'in gönlü ateşlerle doldu, o sırrı anlayıp öfkesi arttı; kız kardeşini öldürmeyi kurdu. Önce o has köleyi, Bektaş'ı zincire vurdurup zindana attırdı. Ondan sonra o gümüş bedenli kızı, hamamı kızdırıp içeriye kapatmalarını; iki bileğinin şahdamarlarını yarmalarını emretti. Hacamatçı, kızın şahdamarlarını yardı, hamamda öylece bıraktı. Sonra onu hamama kapattı, hamamın kapısını da taşla kireçle ördürdü."

BİNBİR GÜN MASALLARI: "Binbir Gece Masalları"nın etkisinde kalınarak oluşturulan Doğu masalları derlemesidir. 1710–1712 de, önsözünde masalları Muklah adlı bir dervişin Hint ve Türk metinlerinden derlemiş olduğu Farsça kaleme alınan bir eserden çevirdiğini söyleyen Fransız yazar F. Pétis de la Croix tarafından "Les Mille et Un Jours" (Bin Bir Gün) adıyla yayımlanmıştır. Ancak yazarın, yararlandığı kaynak olarak gösterdiği Muklah tarafından kaleme alınan eserin metnini gören olmamıştır. Pétis belki de çevirilerini, masalların çoğunun yer aldığı ve Türkçe'ye de çevrilen "El Ferec ba'd el Şidde" (Sıkıntıdan Sonra Ferahlama) adındaki Arapça eserden yapmıştır. Bu masalların arasında "Seyf-ül-Mülük" gibi ayrı öykü halinde ünlenenler de

bulunmaktadır. Masalların yazıldığı dil, "Gil Blası kaleme alan Lesage tarafından incelenmiştir. Eserde erkeklere karşı birtakım saplantıları bulunan bir prensesin yaşadığı olaylar dile getirilir. Masallar, prensesi, saplantı haline getirdiği düşüncelerden ve önyargılardan kurtarma amacına yöneliktir. Ali Rauf tarafından birincisi 1867'de, ikincisi 1870'te olmak üzere iki cilt halinde "Elf-ün-Neher ve'n-Nehar" adı altında eksik olarak Türkçe'ye çevrilen eserin eksikleri, Mustafa Hilmi Paşa, Ahmed Şükrü ve Sait Fehmi'nin yardımlarıyla tamamlanarak 1873 yılında ikinci kez yayımlandı.

BÎSUTÛN: Bağdat'tan Akbatana'ya (Hemedan) giden yol güzergâhında, Kirmanşah kentinin yaklaşık 30 km. doğusunda yer alan dik ve yalman bir dağın adıdır. Arap yazarlarının ilkleri tarafından kaleme alınan yapıtlarda "Bagistan" şeklinde geçmesine karşın daha sonra Bahistûn ya da Bîsutûn şeklinde ortaya çıkmıştır. Horasan'a giden büyük askersel yolun güzergâhında bulunmasından ötürü bu dağın adına seyahatnamelerde sıkça rastlanır. Dağın yüksekçe bir yerinde M.Ö.522–486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni hükümdarı Dara I'e özgü bir zafer abidesi mevcuttur. Gene burada yer alan ve Bâbilce, Elamca ve Farsça olmak üzere üç dilde yazılan kitabe, Bâbil çivi yazısının analizinde kilit görev üslenmiştir. Edebiyatta dağ, direği ve dayanak noktası bulunmayan şey, aşılması güç mânia şeklinde geçer. Eski yazınımızda çokça ele alınan "Ferhad ile Şirin" adlı öyküde Ferhad'ın Şirin'e ulaşmak amacıyla delmeye çalıştığı söylenen dağ, bu Bîsutûn Dağı'dır:

"Leb-i Şirinlerin zevkiyle Ferhâd'ı benem asrın
Yanında cem'olan seng-i melâmet Bîsutûnumdur"
Fuzûlî

BOSTAN: "Bustan" veya "Sadinâme" olarak da bilinen ve İranlı şair Sadi-i Şirazî tarafından 1257 yılında kaleme alınan Bostan, İslâmî ahlâk kurallarına dayanan öğretici mesnevinin adıdır. Hak, aşk, alçakgönüllülük, yetinme, lütûf, eğitim vb. konuları nasihat verici fıkra ve öykülerle ele alır. Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizce gibi dillere çevrilen "Bostan"; İran, Türkiye, Hindistan'da vb. medreselerde ders kitabı olarak okutuldu. Hikmet İlaydın'ın yaptığı Türkçe tercümesi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın "Şark Klasikleri" arasında yayımlanmıştır. Şemî, Sudî ve Hevaî tarafından Türkçe; Sururî, Bahar, Riyaz Ali

ve Kadir Ali tarafından Farsça açıklamalar ele alındı. İranlı minyatürcüler tarafından en çok ele alınan konuları içeren eserin 1488'e doğru Bihzad tarafından Herat'ta resmedilmiş nüshasının biri Kahire Ulusal Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

BUKEPHALOS: İslâm âleminde "Zülkarneyn"(Çift boynuz) olarak bilinen Makedonya Kralı İskender'in atının adıdır. At, kendi gölgesinden ürktüğü için kimse binemiyordu. Bu durumun farkına varan 15 yaşındaki İskender, yüzünü Güneş'e çevirdiği için gölgesini görme olanağı olmayan ata egemen olma başarısını gösterdi. Kendisinin Hindistan'daki belli başlı düşmanlarından biri olan Hintli Kral Paurava (Poros)'ya karşı düzenlediği savaş sırasında ölen atı Bukephalos için Hydaspes Irmağı kenarında muhteşem bir cenaze töreni düzenleten İskender, atının mezarının bulunduğu yerde Bukephalia şehrini inşa etti.

BUTİMAR: İran mitolojisinde yer alan bir efsaneye göre Butimar Kuşu, kıyıda oturup sürekli denizi seyreder ve deniz kuruyacak endişesiyle hiç su içmezmiş. Öyle dura dura da susuzluktan ölürmüş.

BUZURGMİHR: Sasaniler döneminin önemli vezirlerinden biridir. Özlü sözlerden meydana gelen kısa öğütleri içeren bir yapıtı bulunmaktadır. Bu yapıtta yer alan konular Müslümanlık döneminde de yaşamını devam ettirdi.

BÜRZOYE: M.S. 224/226–651 tarihleri arasında hüküm süren Sasaniler Hanedanı'nın, 531–579 tarihleri arasında hüküm süren Hükümdarı Hüsrev (Ksusro) I (Nuşirevan)'ın hekimidir. Hükümdarın buyruğuyla gittiği Hindistan'dan tıp ve satranç konularına ilişkin kitaplarla birlikte "Kelile ve Dimne" adlı yapıtın "Pançatantra" isimli sanskritçe aslını getirerek Pehlevi diline tercüme etti.

BÜRZFERAH (FERİBURZ): Söylencesel İran hükümdarı Siyavuş'un oğlu ve efsânevi Turan hükümdarı Efrasiyab'ın torunu ve aynı zamanda efsânelik İran hükümdarı olan Keyhüsrev'in amcasıdır. Keyhüsrev, İran'a büyük zararlar veren Turanlılara karşı düzenlediği saldırıda, tahtı ele geçirme sevdasında olan amcası Bürzferah'ın ihanetinden ötürü başarılı olamadı.

---C---

CAMASB: Zerdüşt dinine ilişkin rivayetlerde adına sıkça rastlanılan Camasb, İranlı efsânelik filozof ve müneccimdir. M.Ö. VI. ila M.Ö. IV. yüzyıl arasında yaşadı. Yaşamına ilişkin fazla bilgi bulunamayan Camasb, Keyâniler Hanedanı'ndan Güştasb döneminde yaşadı. Kardeşi Fergüşter (Ferşüşter) gibi efsânelik İran hükümdarlarından Güştasb'ın vezirliğini yapan Camasb, Zerdüşt'ün kızıyla evlidir. Muhtelif olaylara ilişkin konular hakkında önceden haber verişiyle ünlüdür. Bu bilgilere İranlı ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınan İran ulusal destanı Şehname'de Güştasb ile Camasb arasında muhtelif dinî, ahlâkî vb. konulara ilişkin soru ve cevapları ihtiva eden "Camasbnâme" adında bir eseri bulunmaktadır. Gezegenlerin birbirine yaklaşma ve uzaklaşma dönemlerine ilişkin kaleme aldığı eser, XIII. yüzyılın sonlarında Arapça'ya da tercüme edildi. Camasb, kendi dönemi öncesinde yaşanan gezegen hareketlerini kayda aldığı gibi, daha sonra yaşanacak olan gezegen hareketlerini hesaplayarak bu esere yazmıştır.

CÂM-I CEM: Efsânevî İran hükümdarı Cem'in, öteki adıyla Cemşîd'in kadehinin adıdır. İran mitolojisinin gözde kahramanlarından biri olan Cem, bununla birlikte şarabı bulan kişidir. Bizzat kendisi tarafından kullanılan sihirli kadehinin üstünde yedi adet büyük yazı bulunurmuş. Bu yazılardan esinlenen Cem, dünyada meydana gelen olayların tamamını bu yazılardan görürmüş. Bundan ötürü "Câm-ı Cem", "dünyayı gösteren kadeh" anlamı taşıyan "Câm-ı âlemnümâ", "Câm-ı gîtî-nümâ", "Câm-ı cihân-bîn", "Câm-ı cihânnümâ" adlarıyla da anılmıştır. Cem'in kadehi de İskender'in aynası gibi şairce bir söylencedir.

"Esti nesîm-i nev-bahâr açıldı güller subh-dem
Açsın bizim de gönlünüz sâki medet sun câm-ı Cem"

Nef'î

(İlkbahar rüzgârı esti, sabah vakti güller açıldı; ey içki sunan güzel, bize de Cem'in kadehiyle bir içki sunuver bizim de gönlümüz açılsın!)

"Humâr-ı derd-i ser ü neşvesi bükâ- engîz
Bu bezmgâhta câm-ı Cem'in nesin gördük"

Neşatî

(Mahmurluğu sıkıntı verici, keyfi de gözyaşı döktürücü; biz bu eğ-

lence yerinde Cem'in kadehinin nesini gördük?)

CÂM-I İSKENDER: İskender'in kadehi ya da aynası. Bu mitolojik ayna, Makedonya Kralı İskender döneminde hocası Aristo tarafından bulunmuştur. Gene bu aynanın yardımıyla ülkeye saldıran düşman askeri henüz uzaktayken görüldüğü için ona göre savunma düzenine geçilirmiş.

Söylenegelen söylencelerden bir başkasına göre de İskender Mısır'da Habeş ve Zengi ordularını hezimete uğratmasının ardından, kumandanlarından birini, deniz kenarında inşa ettiği İskenderiye kentine bırakmış. Yanındaki Belinas, Hermis ve Valines adlarındaki bilginler, İskender'in emriyle yaptıkları yuvarlakça sihirli bir aynayı, inşa ettirdiği İskenderiye'nin yüksekçe bir yerine asmışlar. İşte bu sihirli aynaya bakıldığı zaman bir aylık yoldan gelen bir gemiyi görmek olanaklıymış.

"N'oldun ölürsin Necâtî la'l-i rûh-efzâ-yı dost
Âb-ı Hızır ile lebâleb câm-ı İskender sunar"

Necati

(Bu beyitte ise câm, hem ayna hem de kadeh karşılığında kullanılmış durumdadır. Ölüm esnasında hastaya su verildiği gibi bir kimsenin ölüp ölmediğini anlamak amacıyla da ağzına ayna tutulur.)

Tasavvuf âleminde "Âyine-i İskender", mâsivâdan, yani dünyayla ilgili ilişkilerin her türlüsünden sıyrılmış kalbe denir.

CAM-I KEYHÜSREV: İran'ın efsânevi hükümdarlarından Keyhüsrev'in, içine bakıldığı zaman dünyada olup biten olayların tamamını gösterdiğine inanılan söylencesel kadehinin adıdır. Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta yer alan "Bijen ve Menije" öyküsünde, Keyhüsrev'in bu kadehin içine bakmak suretiyle Bijen'in içine atıldığı kuyuyu gördüğü dile getirilir. İranlı şairler tarafından kaleme alınan yapıtlarda yazılanlara bakılırsa Cam-ı Keyhüsrev, dünyayı yansıtan bir aynanın ta kendisidir. İran yazınında bununla birlikte "Cam-ı Cem"(Cem'in Kadehi) veya "Cam-ı Cemşid" (Cemşid'in Kadehi)'nden de bahsedilir. Orta Asya tasarımlarında yer alan "Şaman Aynası"nın fonksiyonuna haizdir.

"Şaman Aynası" denildiği zaman akla, Şamanlar tarafından boyuna asılan veya hırkalarının önüne, bazen de arka tarafına astıkları can/ruh kabı, torbası şeklinde idrak edilen, on iki hayvan betimlemeli madenden yapılma levha gelir. Ruhları bir araya getirmeye ve yerleştirme-

ye yarayan Şaman Aynası, şamanın öteki dünyaları görmesine yardımcı olur. Bu dünyanın yansısı, yani tersyüz edilmiş şekli olan öbür dünya şeklinde idrak edilmesinden ötürü, şaman buna baktığı zaman öteki dünyayı izlemiş olur. Bunun ötesinde ayna, ölen insanların canlarının/ ruhlarının "gölgeleri" nin bir araya geldiği bir kap, zarf veya kâse şeklinde inanca taşınır.

CAVİDAN-I HIRED : Eski İran, Yunan,, Hint ve Arap felsefecilerinin ve bilge kişilerinin söylediği sözlerden seçilme nasihatları ihtiva eden "Cavidan-ı Hıred"in, İran'ın efsânelik hükümdarı Huşeng tarafından kaleme alındığı öne sürülmektedir. Avesta diliyle kaleme alınan bu eser, Orta Farsça (Pehlevi dili)'ya ardından da 813–833 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Abbasi Halifesi Memun zamanında Hasan bin Sehl tarafından Arapça'ya tercüme edildi. Eserden bugüne sadece İbn-i Miskeveyh tarafından "Adab ül-Arap" ve "Ve'l- Fars" adıyla Hasan Bin Sehl'in tercümesinden yapılmış olan seçmelerden yeniden düzenlenmiş şekli gelebilmiştir. İbn-i Mikeveyh tarafından kaleme alınan eser, Kahire'de 1952 yılında "El-Hikmet ül-Halide" adı altında; Hindistan'da 1605–1627 tarihleri arasında hüküm süren Cihangir zamanında ve 1876 yılında İran'da Tahran'da Farsça yayımlandı.

CEM (ya da CEMŞİD): Fars mitolojisine göre Zerdüştçülük dininin İyilikçi Tanrısı Ahura Mazda'dan aldığı nasihatle ülkesini yöneten Cem, şarabı bulduğuna inanılan efsânelik İran hükümdarıdır. Eski İranlılar Zerdüşt dini öncesinde doğa öğelerine tapınırlardı. En büyük tanrıları da "Varuna" adındaki Gök Tanrısı'ydı. Güneş Tanrısı olan Mitra, Gök Tanrısı Varuna'nın oğlu ve bununla birlikte göğün gözü olarak kabul görüyordu. Varuna, Eski Yunanlıların Baş Tanrısı Zeus ile Mitra ise Eski Yunanlıların Güneş Tanrısı Apollon ile benzerlik gösteriyordu. Eski Hint inanışında Güneş'in oğlu olarak kabul gören Yama, Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da Yima olarak geçer ve ilk insan olarak kabul görür. Bu öğe İran mitolojisine Cem veya Cemşid olarak geçmiştir.

Cem (Jam), Browne'ye göre, Hindular'daki Yama ve Avesta'nın mitolojisinde Ahura Mazda tarafından kendi mesajını insanlığa iletmeye çağrılan ama bunu yapmayan Yima'nın kendisidir. O'nun adındaki –şid, güneş anlamlı Hurşit adında da karşılaşılan eski bir ünvandır.

Şahname'ye göre Newroz Festivali'ni koyan Yima adlı bu büyük kraldır. Yima (Yama, Cemşit), 700 yıllık bir yönetimi takiben Da-

hak tarafından devrilir ve öldürülür. Dahak, Avesta'daki yılan (ejderha) Azhi Dahaka'yı temsil eder. Efsaneye göre O'nun omuzlarından her gün insan beyniyle beslenmesi gereken iki yılan peydah olmuştur. Biruni, onun Aryan mitolojisindeki üç başlı dragona karşılık düştüğünü yazar. Firdewsi'de Dahak, anısı hâlâ yaşayan Arap istilasının neden olduğu nefret nedeniyle Arap bir karektere dönüştürülür. Dahak, Kawa adlı bir demircinin kışkırttığı bir halk isyanıyla devrilir. Böylece Kawa ulusal kurtuluşun simgesine dönüşür. Bazı versiyonlarda Kava'nın işlevi Feridun'a yüklenir.

Kaynakların kimilerine göre de Pişdadiler Hanedanı'nın dördüncü ya da beşinci hükümdarı olarak kabul görür. Zerdüşt dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın Videvdad bölümünde kendisinden iyi bir hükümdar olarak söz edilen Cem, kendisiyle sık sık görüşüp yeni din konusunda kendisinden talimat aldığı tanrı Ahura Mazda'dan korkunç bir kışın ve büyük bir tufanın meydana geleceğini öğrenince içinde, insan, hayvan, bitki tohumları, gıda maddeleri ve mukaddes ateşi gizlediği "Varra" adı verilen büyük bir sığınak yaptırır. Tufanın sonrasında kalkındırmaya çaba gösterdiği halkına; 50 yıl yapı işlerini, 50 yıl denizciliği, 50 yıl din, savaş ve tarım alanlarında uzman yetiştiriciliği, 50 yıl demirciliği ve silahçılığı ve 50 yıl dokumacılığı öğretir. Tufanın sonrasında kalkındırarak altın devri yaşattığı İran'da 700 yıl gibi çok uzun ve ihtişamlı bir yaşam süren Cem'in hükümdarlığı sırasında 300 yıl boyunca halkından hiç ölen olmadığı gibi açlık, kötülük ve hastalık gibi insan yaşamını olumsuz olarak etkileyen musibetler de yaşanmaz. Iran takviminde, "Nevruz" adı ile anılan "Yılbaşı Günü" geleneğini başlattı. Avesta'nın, içlerinde gathalarla birlikte Zerdüştçülük inancının başlangıcı ve gelişime göstermesi bakımından bilginin en fazlasını ihtiva eden baş tanrılar için ilahiler bölümü olan Yaşt kısmında, şahlara yaraşır biçimde ihtişamlı bir yaşam süren Cem'in kendisini Tanrı sanıp kendisine tapınılmasını isteyince bütün ihtişamının kuş olup uçtuğu yazılıdır. Bunun üzerine Cem'e karşı isyan bayrağını açarak ayaklanan halk, bu kez de o ihtişamın peşinden koşan ve sonradan "Ejderha Kral" lakabıyla anılacak olan Dahhak'ı tahta geçirir. Dahhak'ın İran'a hâkim olması üzerine Cem, Çin'e kaçar. Cem'in ve kuş olup uçan ihtişamın peşinden Çin'e kadar giden Dahhak, kuş olup uçan ihtişamı yakalayamaz ama ele geçirdiği Cem'i öldürtür. Zalimliğiyle ün salan Dahhak daha sonra hükümdarlığı, kendisini Babil'de yakalayıp Demavend Dağı'nda zincire vuran Cem'in çobanlar tarafından büyütülen Feridun adındaki oğluna bırakmak zorunda kalır.

Şarabın bulunuşu da onun döneminde olmuştur, hatta bu olay çerçevesinde gelişen efsânelerden birine göre, günün birinde yanında çalışanlarıyla birlikte otururken gökyüzünde ayaklarına yılan sarılmış bir kuş gören Cem, okçularına kuşu yaralamadan yılanı öldürmeleri emrini verir. Emri yerine getiren okçular kuşu yaralamadan yılanı vururlar. Yılandan kurtulan kuş, Cem'in kendisine yaptığı bu iyiliğe karşılık vermek amacıyla gagasıyla birkaç "tane" getirir. Kuş tarafından getirilen bu taneler toprağa ekilir. Bir müddet sonra toprağa ekilen bu tanelerden asma ve üzüm elde edilir. Üzümden elde edilen sular uzun zaman saklanır. Ancak bu suların zehirli olduğu kanısı yaygınlaşır. Günün birinde yaşamına son vermek isteyen cariyenin biri saklanan bu üzüm suyundan içer. Ancak intihara kalkışan cariye ölmez. Tam tersine bu işten keyif almaya başlar. Şarabın keyif verici etkisi kendini göstermeye başlayınca bol bol şarap içilmeye başlanır. Şarabın icad edeni olarak tarihe geçen Cem'in, üzerinde yedi hikmeti belirttiğine inanılan kadehi de ünlüdür.

Söylencesi, Fars ve Türk yazınlarına konu olmuş önemli söylenceler arasında yer almaktadır. Şarabın mucidi olarak Divan edebiyatında sıkça anılan Cem'in, üzerinde yediHikmetin yazılı olduğu "Cam -ı Keyhüsrev" adı verilen kadehinden bahsedilir. Cem'in inandığı inanç gereğince içki içip günde yedi kez Güneş'e dönerek ibadet edilirdi. Buna "Ayin-i Cem" denir. Şahsiyet açısından Nuh Peygamberi ve Yunan mitolojisinde yer alan Şarap ve Bağcılık Tanrısı Dionysos'u çağrıştırır. Adı, aynayla birlikte anıldığında İskender-i Zülkarneyn, rüzgâr, karınca, dev, yüzük ve taht ile birlikte anıldığında Süleyman Peygamber, Şarap ve kadehle birlikte anıldığı zaman söylencede adı geçen Cemşid kast edilir.

"Hâk-i Cem üzre çıkup lâle dutup cânını dir
Ki kimin var ise bir câmı bugün oldur Cem"

Fuzûlî

"Cem'in tamâma erip derv-i câm kalmıştır
O câmdan da bu mecliste nâm kalmıştır"

Nâbi

Doğu Geleneğinde Şarap

Doğu geleneğine göre şarabı, İran şahlarından Cemşid bulmuştur. (Cemşid: Efsanevi İran hükümdarı. İran'a altın dönemini yaşattığı anlatılır.) Cemşid, sarayında yediği üzümlerin köpürdüğünü görmüş, ta-

dını da beğenmeyince bu üzümlerin suyunu çıkarıp zehir gibi diye bir kenara koymuş. Korkunç derecede baş ağrısı çeken cariyelerden birisi, dayanamayıp intihar etmeye kalkışınca bu suyu içmiş. Cariye ölmediği gibi bir hoş olmuş, başının ağrısını unutmuş. Sonra diğerleri de bundan içmişler ve adına da "Ab-ı Hayat" demişler.Esti nesim-i nevbahar açıldı güller subh-dem Açsın bizim de gönlümüz saki medet sun cam-ı Cem

(İlkbahar rüzgarı esti, sabah vakti güller açıldı,Saki, medet et, Cem'in kadehini sun da bizim de gönlümüz açılsın) Nef'i

Cemşid'den çok sonraları yaşamış olan meşhur İran'lı hekim İbn-i Sina şöyle demiştir; "Şarap, bilgenin dostu, cahilin düşmanıdır. Felsefecinin tavsiyesi gibi acı ve yararlıdır; düşünce adamlarına serbest, aptallara yasaktır. Cahili şeytana, bilgeyi Tanrı'ya yönlendirir. Aynı zamanda din onu bilgeye izin vermiş ve akıl onu zihin yoksununa yasaklamıştır." İbn-i Sina, bir bilim adamı olduğu için böyle derin bir söz söylemeye gereği duymuştur belki de:)) Belki de daha basit olarak şunu demek istiyordu; "içmesini bilmeyen, içmesin kardeşim..." (Koca cümleyi kuşa çevirdim diye umarım Hekim bana kızmaz:))Kötü olan sarhoşluktur. İki - üç kadeh şarap içen biri sapıtmaz. Eğer sapıtıyorsa, onun sapıtmasının nedenini, kaynağını şarapta değil başka bir yerde aramak gerek. Birisi iki kadeh şarapla kalamayacağını, kendini sınırlayamayacağını düşünüyorsa, kendini durduramıyorsa, o kişinin hayatın başka alanlarında irade göstermesi, sağlam bir duruş sergilemesi nasıl beklenebilir?...

CEMŞASB: Hz. Süleyman'a verilen adlardan biridir. Bu addan ötürü Doğu edebiyatında Hz. Süleyman ile İran'ın efsanelik hükümdarı Cemşid, birbirine karıştırılmış ve hatta Cemşid'in esasen Hz. Süleyman olduğu iddiasında bulunanlar bile olmuştur. Bundan ötürü Cemşasb adı yüzük, taht, rüzgâr, karınca, dev vb. sözcüklerle anıldığı zaman Hz. Süleyman'dan; kadeh, şarap gibi sözcüklerle beraberce anıldığı zaman Cemşid'den bahsedilmiş sayılır.

CEMŞASB: İran'ın, 700 yıl gibi oldukça uzun bir zaman taht-ta ihtişamlı bir hayat yaşayan efsanevi hükümdarı Cemşid'in oğludur.

CEMŞİD: ("Cem" ve "ışık" anlamına gelen "şit"ten) İran'ın söylencesel hükümdarı Cem'in öteki adıdır. Bu adın kendisine verilmesine neden olan efsâne şöyledir: Dünyanın tamamını dolaşan Cem'in, gezdiği yerlerin içinden en çok beğendiği yer Azerbaycan'dır. Burada mü-

cevherli elbisesini giyinip mücevherlerini takındıktan sonra mücevherli tahtına oturur. Güneş doğduğu zaman üzerine vuran ışıkları gören insanlar bu ihtişamlı güne "Yeni Gün" anlamına gelen "Nevruz" adını takarlar. O günden itibaren Cem de "Cemşid" olarak anılmaya başlanır.

CEŞN: Ateşin bulunuşunu kutlama bayramıdır. İran mitolojisine göre hem ilk insan hem de ilk hükümdar olan Keyûmers, doksan dokuz çocuğun babasıdır. Yüzüncü çocuğu dünyaya gelince bayram eder. Siyamek adındaki oğlu devlerle yaptığı savaş sırasında yaşamını yitirir. Sonra Siyamek'in oğlu Huşeng, padişah olur ve babasının öcünü alır. Behmen ayının 10. gününde (31 Ocak) adamlarıyla birlikte dağda bir yılan öldüren Huşeng, henüz kuyruğu altına girmeyen yani tam ölmeyen yılana bir taş atar. Bir kayaya çarpan taş kıvılcım çıkarır. Taştan çıkan bu kıvılcımı çevrede bulunan otları tutuşturmaya başlar. Otlar tutuşmaya başlayınca otların arasında bulunan yılan da bu ateşte yanar. İlk kez karşılaştıkları bu ateşi Tanrı'nın nuru olarak kabul eden Huşeng ve yanındakiler bu günü bayram olarak kabul ettiler. Zerdüşt inancında bu bayram sırasında ateş yakılarak ateşin bulunuşu kutlanır.

ÇÂH, ÇEH: Farsça'da "kuyu", "çukur" anlamına gelir. Muhtelif Doğu söylencelerinde ve bu söylencelerin İslâmî örgelerle bezenerek öykü biçimine dönüştürülmüş kıssalarda oldukça çok geçmektedir. Bu bakımdan takım halinde kullanılır. Çâh-ı Bâbil (Bâbil söylencelerinde adlarından söz edilen Hârût ile Mârût'un kıyamet gününe değin saçlarından asılı biçimde kalacakları kuyu), Çâh-ı Bijen (Efrasiyab'ın Bijen'i içine hapsettiği kuyunun adı), Çâh-ı Nahşeb (Orta Asya'nın Nahşeb kentinde bulunduğu söylencelerde dile getirilen bir kuyu. İbn-i Mukni tarafından yapılan bir ay, ayın batışının ardından bu kuyudan doğarak dört kulaç uzağa aydınlık saçarmış.), Çâh-ı nisyân (unutulmak), Çeh-ı zekân, Çâh-ı zenaidân (çene çukuru), Çâh-ı Rüstem (Rüstem'in, Şagad adlı üvey kardeşi tarafından içine düşürülerek öldürüldüğü kuyu), Çâh-ı Yusuf (Yusuf Peygamber'in on üvey kardeşi tarafından içine atıldığı kuyu), Çâh-ı ziç (Rasat kuyusu. Eskiden göğü ve gök cisimlerini incelemek isteyen insanlar, kuyular kazarak buradan göğe bakarlarmış.)

Bu unsurların tamamı Divan ve dinsel-tasavvufsal yazınımızda sıkça kullanılmış durumdadır. Divan edebiyatında sevgiliden söz eden beyitlerde onun çene çukuruyla zindan ve kuyu arasında benzetmeler yapılır.

"Bâğ-ı ruhunda çâh-ı zenahdânı hasreti
Cennet çemenlerin bana zindan eder dirîğ"

Ahmed Paşa

"Çün düşdi o çâha mâh-ı Nahş
Lâyık k'ola nâmı şâh-ı Nahşeb"

Şeyh Galib

"Sîm-i sefîd-i hâlise benzer çeh-i zekân
Ayniyle şehr-i Edirne'nin Akpınarı'dır"

Sâbit

ÇEŞME-Yİ HAYÂT/ÇEŞME-Yİ HAYVÂN:

"Onun güzel sözlerinin içinde hayat çeşmesi,
İç hayat suyunu yaşa ölümsüz hayatı."

Nâsır-i Husrev

"Cana can katan dudağının yanında
Ne değeri var ki hayat çeşmesinin?"

Fahruddîn-i Irâkî

"Yol bulsaydı eğer Hızır, çenendeki bu çukura,
Görmesi gerekmezdi asla hayat çeşmesini.

Sa'dî-yi Şîrâzî

"Görür görmez Hızır o cana can katan, gönül çelen dudağı
"Hayat çeşmesinin suyu işte senin bu ağzın"der."

Sa'dî-yi Şîrâzî

"Katıksız aydınlıktır, bilirsen eğer karanlık;
Baksana hayat çeşmesi karanlıklar içinde."

Mahmûd-i Şebisterî

"Hayat çeşmesisin sen bütün yeryüzünün,
Susamış hepsi sana bütün yeryüzünün."

Emîr Husrev-i Dihlevî

"Yok bilgiden başka hayat çeşmesi
Yok bilgiden başka kurtuluş kapısı."

Evhedî-yi Merâğeî

"Bu karanlıklar çok ölenler oldu,
Hayat çeşmesini bulanlar çok az oldu."

Evhedî-yi Merâğeî

---D---

DAHHÂK: İskender Pala, "Divan Edebiyatı Sözlüğü" adlı yapıtında Dahhâk hakkında şöyle der: "İran'ın Pişdadiyan sülalesi hükümdarlarından biridir. Dahhâk-ı Mâri (Yılanlı Dahhâk) da denilen bu kişi zulmüyle meşhurdur. Dahhâk, İran mitolojisine Hint mitolojisinden girmiştir."

Dahhâk'ın "Hamzaname"de adı, bir yerde şöyle geçer:

"Emîr-i cihân bir yol yerinden turup râ'id-i felek gibi na'ra urup tîğ-i Dahhâk'ı çeküp başladı bunları kırmağa."(24b-17).

Söylencesi Hint mitolojisinden İran'a; oradan da İslâm mitolojisine geçen Dahhâk, mitolojiye ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yazılanlara göre İran'ın önde gelen efsâne Kahramanlarından biridir. İnanış gereğince Nuh Tufanı'ndan bin yıl sonra dünyanın egemeni olan ilk hükümdardır. Yaşadığı bin yıllık zaman süresince dünyayı zalimâne bir şekilde idare eden Dahhâk, neticede Gâve adındaki Isfahanlı bir demirci tarafından öldürülür. Eski Hint mitolojisinden kaynaklanmış olarak Mecusîlerin kutsal kitabı olarak kabul gören Zend Avesta'yla yaygınlık elde ettiği rivayet edilen bu söylencenin kayda değer bir öğesi de Direvş-i Gâviyânî'dir. Hz. Ömer döneminde İran'ın ele geçirilişi sırasında Araplar tarafından ele geçirilen bu önlüğün ünlü Gâve'ye ait olduğu rivayet edilir. Hint mitolojisinde Aji Dahâka, güneşi ablukaya alan bir karabulutun sonradan üç başlı bir ejderhaya dönüşmesiyle oluşur. Feridun'un da Aji Dahâka karşı savaşım veren Traitana adındaki bir melek adından bozma olduğu söylenir.

İran'ın efsânelik hükümdarı Cemşid'in, çobanlar tarafından dağda büyütülen oğlu Feridun'un, kendisini Babil'de yakalayıp Demavend Dağı'nda zincire vurarak adaleti yerine getirdiğine değinilen Dahhâk, omuzlarında iki yılan başını taşımasından ötürü Divan şiirinde "Mâr" (yılan) ile birlikte yâd edilir. Dahhâk'a karşı savaşa girişen Gâve ve Feridun adlarıyla telmih ve tenasüp sanatları yapılmaktadır. Kendisine ilişkin söylence hatırlatılarak sevgiliden bahsedilirken, iki omzunda salınan zülüf yılana; gülen dudaklar da Dahhâk'a benzetilir.

İslâm mitolojisinde zalimlik örneği olarak kabul gören Dahhâk'ın söylencesinin Hint mitolojisinden İran ve İslâm mitolojilerine geçtiği tahmin edilmektedir. Söylence gereğince Nuh Tufanı'nın 1000 yıl sonrasında yaşayan ve Nuh'un Yafes adındaki oğlunun soyundan gelen Dahhâk'ın 1000 yıl devam eden saltanatının 800 yılı zulümle geçmiş,

son 200 yıllık saltanat döneminde ise iki omzunun başında iki yılanbaşı tezahür etmiş. Dahhâk'ı sürekli rahatsız eden bu iki yılan, her gün kendilerine verilen iki insan beyniyle beslenirlermiş. Beyinleri yılanlara verilmek üzere öldürülme sırası Gâve'nin Karen ve Kubad adlarındaki iki oğluna gelince Direvş-i Gaviyâne adındaki demirci önlüğünü mızrağının ucuna takarak bayrak yapan Gâve, halkın zalim Dahhâk'a karşı isyanına önderlik ederek onu tahttan indirir.

"Vefâsı yok demişler âlemin Cemşîd ü Dahhâk'e
Görenler sûret-i nîk ü bed'i âyine-i Cem'de"

Osman Nevres

Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da yer alan her figür gibi, Dahhak da dinsel kitapta (Avesta'da) ve Med menkıbelerinde farklı karekterler olarak bulunur. Avestik Dahhak, Aji Dahaka'dır. Aji=yılan, Dahaka=zehirli, sokucu. Daha sonradan birleşen bu iki sözcük, Ajdahak, ajdaha, Ejdeha ya da ejderha benzeri değişimlere maruz kalarak bugünün Kürtçesi'nin ve komşu Hint-Avrupa Dilleri'nin muhtelif lehçelerinde farklı bir biçimdekullanılmaya başlanmıştır. Kürt ve giderek Indo-İranian Masalları'nın pek çoğunda kahramanlardan biri ejderha olmasındaki sır da belki bundan kaynaklanmaktadır. Ejderhalı mitolojik olgular, Rig Veda adındaki Hindu kutsal kitabında da bulunmaktadır. Rig Veda'da yer alan ejderha Aji yerine Ahi'dir. Ahi, semavî suların kaynağını ele geçirmiştir. Bu kaynağın mutlaka bundan kurtarılması lazımdır. İndra bu yılana karşı şimşek ve yıldırımlarla silahlanmış bir biçimde savaşım verir. Daha somut ve Avesta'da yer alan anlatımla daha çok benzerlik gösteren biçimiyle (hemen aynı figürler), Rig Veda'da (Rv I, 158, 5; X, 99,6) mevcuttur. Burada Traitana Aptya (Firdevsi'deki Feridun), üç başlı, altı gözlü düşmanı öldürerek inekleri özgürleştirir.

Dahhak, genel olarak Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da şu şekilde tanımlanır: "...üç çeneli, üç başlı, altı gözlüydü ve bizim yerleşik insanlarımızı öldüren, yalanın (kendisi) bir ifritti. Deavaların (yarattığı) çok muazzam güçteki bir ifritti o. Kötü ve günahkar bir zalim. Aşavanlar'ın evini yıkan da budur"(Yasna IX, 8).

Burada 'Aşavan', Aşa olarak adlandırılan 'dürüstlük' gücü'nden yana tavır koyan kişi, yani mü'min kişi anlamını taşımaktadır. Dahhaka Bawrili'dir. Fırtına Bulutu'nun zalim yılanıdır o.. Bawri, Avesta'da; Babil'in ya da Güney Mezopotamya'da yer alan Sami-Hami menşeyli ülkelere verilen isimdir. Bu 'Zalim Yılan', Aryanlar'ın irsî vasıflar yük-

lenen düşmanıdır. Aslında Kaldeli olarak kabul görür (mitolojik halinden boşaltılarak). Babil adı bununla birleştirilmiş. Bu konuya ışık tutabilecek bir tarihsel delil, Asur zulmünü dile getiren dikkat çekmeyen bir tarihi kaydın varlığı söz konusuydu ki bu sonra unutulur oldu (Derm, 1905-6). Bu kayıtta bunun yanı sıra İranlılar (ki Medler olarak adlandırırsak daha doğru olur) tarafından komşu Kaldea'daki Samiler'e duyulan ulusal husumete ilişkin bir kaç satırlık bir metin(cik) de vardı ((Bkz yaştlar, s 60, dipnot 3). Aban Yaşt`ta Dahhak "bin duyu sahibi" ya da "bin kulaklı" şeklinde tanımlanır. Bu: "bin duyu" Mithra Yaşt adı verilen bölümde bir başka biçimde bir daha geçer. Aban Yaşt, 34'te Dahhak "son derece güçlü", "zalim, yalana sapmış kişi", "iblis", "dünyaya zararlı", maddi dünyaya zarar vermek amacıyla Anngra Mainyu tarafından yaratılan yalana sapmışların en güçlüsü', "İyi'nin taraftarlarının dünyasını yıkmak amacıyla (Kötü tarafından yaratılmış)` biri olarak yer alır. Benzeri tanım, Zamyad Yaşt, 37'de de yinelenmektedir.

Dahhak süreç içerisinde, bilhassa ünlü şair Firdevsi'de, Avesta'da yer alan bu yarı mitolojik konumdan çıkartılarak, somut bir tarihi kişi biçimine sokulur. Newroz Efsanesi'nin içinde, muhtemelen ya Sasaniler'in 'Xvataynameg' olarak adlandırılan saray çevresinin kendilerine bir çeşit soyağacı yaratmak amacıyla da kullanmış oldukları bir çeşit olay kayıt defterinde ya da Medlerin torunlarınca dilden dile aktarılmak suretiyle halk arasından gelen şekliyle, Firdevsi'ye değin varır. Kısaca; Şehnâme'de (Firdevsi; yaklaşık MS 1000 yılı- muhtelif çeviriler) Dahhak zalını bir kral olarak tanımlanır. Somuttur. Cemşid'in hemen sonrasında tahta oturarak (Iran Coğrafyası'nda) 1000 yıl egemen olmuştur. Aşçılığını üstlenen Ehrimen (ya da hekim kisvesine bürünen Ehrimen)'in, omuzlarından öpmesinden ötürü her iki omuzundan birer yılan adeta filizlenmiştir. Söylenceye göre yılanlar (ameliyatla) oradan sökülüp atıldıkça yeniden filiz vermiştir. Akabinde kendisini Dahhak'a bir bilge kişi şeklinde gösteren Ehrimen, Ona yılanların (şerrinden) korunması amacıyla öğütler verir. Bu yılanların beslenmesi için gençlerin beynine gereksinim bulunmaktadır. Böylece yılanların şerrinden korunmak amacıyla, bunları her gün İranlı gençlerin beyinleriyle beslemeye başlarlar

Bu efsanede adından söz edilen Cemşid, kutsal kitap Avesta'nın mitolojik figürlerinden biri olan Yima'dır. Ehrimen de Angra Mainyu'dur. Hakeim Abul/asem Firdevsi (MS 1020) tarafından aktarılan menkıbenin bir benzerinde yılanlar, Mithra panteonundan "Deus Aeternus"un omuzlarından başlarını çıkarırlar. Firdevsi tarafından aktarılan efsane-

yi Afganlıların da sahiplendiklerini belirtmekte yarar vardır. Dahhak, 'Perslerin İblis sürümü' olarak tanımlanıyor ve isim olarak Dahhak yerine "Zohak" kullanılıyor (P. G. Woodcock, 1953). Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da aktarılan mitsel anlatımda Yima, yasak yiyecek olarak biftek yemeye başlayınca, maliki bulunduğu hvareno'yu egemenlik sürdüğü 616 yıl, altı ay sonra yitirir (Bundahişn, 34,4). Bunun akabinde Aji Dahaka'yla birlikte hareket eden Yima'nın Spityura adındaki öz kardeşi, muhtemelen krallığı elde etmek amacıyla olacak, kardeşini, bu Kötü Güç ile birlikte hareket ederek ikiye biçti (19. Yaşt,46 ve Bundahişn 31.3). Fakat Spityura kral olamadı. Menakıb uyarınca Dahhak onun yerine ülkenin yazgısını 1000 yıl süreyle elinde tutma başarısını gösterdi. Aji Dahaka, bunun yanı sıra Yima'nın Savanghanak ile Erenavak adlarındaki iki güzel kızını da nikâhına aldı.

Görüldüğü üzere ister mitolojik (Avestik) sürümü olsun, ister efsanevî olsun: ortada yılanın rol üstlendiği bir ifade söz konusudur. Efsanelerin her ikisini birleştirirsek, betimlemesi bakımından; üç başlı, üç ağızlı, altı gözlü, bin duyulu (kulaklı), güçlü, zalim, kötülük için Kötü tarafından yaratılmış, iki omuzunda iki yılan bulunan bir mitsel efsanevî varlık çıkar karşımıza. Bu iki tanımı bir araya getiren ve Amed'in Güney-Batısı'nda bulunan bir heykelin fotografları mevcuttur. Heykel'in bulunduğu yer, Tigris'in (Hiddekel'in=Dicle'nin) batısıdır ve tarihsel Asur Toprakları'nın sınırları içindedir. Heykel'in, Asur Toprağı olduğu zannedilen bir yerde ele geçmesi, bundan sonra işleyeceğimiz Newroz saptamamıza güç katan bir delildir. Bu heykel; üç başlı dişi bir mitolojik bir yaratığı betimliyor. Heykel üç başlıdır. İki baş ayakların bulunduğu tarafta, bir baş da başın bulunması gereken yerdedir. Omuzlara doğru kıvrılan iki yılanın görüldüğü heykelin her iki kolunda bunun yanı sıra ikişer satır şeklinde, Ortadoğu'da günümüze değin ortaya çıkarılmamış bir yazıyla yazılmış bir metnin varlığı söz konusudur. Uppsala Üniversitesi'nden bir profesör tarafından adı geçen metnin bir bölümünün eski Hint alfabesinde yer alan rakamlardan meydana geldiği belirlenmiştir. Bu belirleme, heykelin Hurriler'e ait olma olasılığını güçlendirebilir. Ancak heykele direkt ulaşma imkanının bulunmamasından ötürü yazının analizi mümkün olmamıştır. Heykelin Kürdistan'da bulunmuş olması enteresandır. Büyük olasılıkla Kürtler arasında torunları bulunan Hurri dönemiyle ilgilidir. Büyük önem arz eden bir başka konu da söz konusu heykelin Avesta ve Firdevsi'de yer bulan Dahhak betimlemelerinin ikisini bir arada ihtiva etmesidir.

DAKHMA: Hint Parsilerinin Zerdüştçülük inancı gereğince cena-

zelerini koydukları kulelerdir. Bu kulelere bırakılan cenazeler bu şekilde akbabalar tarafından parçalanır ve temaslarıyla hem toprağı, hem de ateşi kirletmemiş olurlar.

DAKİKÎ: 940–976 tarihleri arasında yaşayan İranlı şairdir. Asıl adı Ebu Mansur Muhammed bin Ahmet'tir. Genç yaşında kölesi tarafından öldürülen Dakikî, Sâmâni Sülâlesi için methiyeler kaleme aldı. Nisbesine bakılarak kendisinin veya babasının uncu olduğu tahmin edilen Dakikî (uncu), İran ulusal destanını manzum bir şekilde kaleme almaya başlayan ilk şairdir. Ünlü İranlı şair Firdevsî, Dakikî'nin, Güştasb'ın hükümdarlık döneminden başlayıp Zerdüşt'ün meydana çıktığı zamana değin geçen olayları dile getiren 1 000 beyitten oluşan manzumesini Şehnâme'nin baş kısmına olduğu şekliyle aktardı. Aşk ve şaraba ilişkin şiirlerinden sadece bir kısmı bugüne gelebilen şairin bir beytinde Zerdüştçülük inancına bağlı bulunduğu anlaşılmaktadır.

DARA I (DARAYAVAUŞ): Kendisinin Ahemenilerin bir kolundan, Keyhüsrev ve oğullarının da bir başka kolundan geldiği iddiasında bulunan Dara I, M.Ö. 522–486 tarihleri arasında hüküm süren Pers kralıdır. Altı Pers soylusuyla beraber, kendini, Kehhüsrev II'in en küçük oğlu Berdiya olarak tanıtan öncelini, Büyücü Gaumata olduğu iddiasında bulunarak öldürttü. Dara I' in tahta gelişi taht üzerinde hak talebinde bulunan iki Pers ile imparatorluk haklarının yedi mümessilinin idare ettiği bir seri isyana neden oldu. Bunları hezimete uğratan Dara I, Şakaları hâkimiyetine aldı,(Iaksartes'in öte tarafında) Indus Vadisi'ni ele geçirdi ve Pers İmparatorluğu sınırlarını daha da genişletti. Avrupa kıtasındaki Trakları ve Makedonları kendisine boyun eğmek zorunda bıraktı. Pontos bozkırında bulunan İskitlere karşı bir sefer gerçekleştirdi. Ardından kıyıda bulunan halklar tarafından çıkartılan ve "İonia Ayaklanması" olarak bilinen ayaklanmayı bastırdı (Asya Yunanlıları, Karialılar, Kıbrıslılar [M.Ö. 499–493]). Bu ayaklanmaya iştirak eden Atinalılarla Eretrialılara ceza vermek amacıyla komutanlarını bir sefer düzenlemekle görevlendirdiyse de (İlk Med Savaşı, M.Ö. 492) sefer, başarısızlığa mahkûm oldu.

Büyük bir teşkilatçı olan Dara I, idarede (satraplıklar [valilikler]), vergi düzeninde değişiklikler gerçekleştirdi veya yeni düzenlemeler yaptı. Asayiş ve vergi toplama gayesiyle "Kral Yolu" adıyla anılan büyük bir karayolu şebekesi vücuda getirdi. Kızıldeniz'e varan Nil Kanalı'nı kazdırıp Hint Okyanusu'nda keşifler yaptıran ve "Dareikos"

adı verilen ilk Pers paralarını bastıran Dara I, utkularını ve bayındırlık alanındaki aktivitelerini dile getiren çok sayıda kitabe bıraktı.

Yunanlı tarihçi Herodotos, Persler hakkında yazdıklarının bir tümcesinde şöyle diyor: «Oğullarına 5 yaşından 20 yaşına kadar üç şeyi: ata binmeyi, ok atmayı ve doğru söylemeyi öğrettikleri...» Dara I, de bu tümceyi kanıtlarcasına alt mezar kitabesinde bunu tam olarak bu şekilde algılamış ve bunları takip etme iddiasında olduğunu söylemiştir: «Ahura Mazda'nın arzusuna göre, öyleyim ki haklılığı seviyorum, haksızlıktan nefret ediyorum. ... Haklı olan şey, hoşuma gidiyor. Bir yalan uşağının dostu değilim. ... Ellerim ve ayaklarım güçlü. At binicisi olarak sınandım. Hem yaya ve hem de atlı, ok atıcısı olarak da sınandım.»(Antik Pers Tarihi, 131)

DARA III: "Kodaman" lâkabıyla tanınan Dara III, M.ö. 336–330 tarihleri arasında tahtta hüküm süren son Ahemeni kralıdır. Sülâlenin en küçük kolundan geldiği tahmin edilir. M.Ö. 338 yılında destek vererek getirdiği Kral Oarses (Arses)'i zehirlemek suretiyle saf dışı bırakan Pers Sarayı'nın Krallık Muhafız Birliği Komutanı Bagoas tarafından sağlanan destekle Arses'in yerine tahta oturdu. Ancak kısa bir zaman sonra desteğiyle tahta oturduğu Bagoas'ı yanından uzaklaştıran Dara III, onu zehirleterek öldürttü. Maiyetinde bulunan satraplar, Makedonya Kralı İskender tarafından M.Ö. 334 yılının ilkbaharında başlatılan saldırı karşısında mağlup olunca Dara III, kararsız kalmaya başladı. M.Ö.333 yılında İskos ve M.Ö.331 yılında Gaugamela Ovası'nnda da İskender'in ordıları karşısında yenilgiye uğrayınca sürekli bir şekilde kaçmaya başlayan Kodaman lâkaplı Dara III, kendisiyle birlikte kaçan Baktria ve Sogd satrabı Bessos'un fitlemesiyle M.Ö. 330 yılında kendisine refakat eden satraplar tarafından Part ülkesinde öldürüldü.

DATİSTAN-I DİNİK. Ortaçağ İran'ında kaleme alınan bir inceleme yazısının başlığıdır. Adı geçen inceleme Mazdaizm'in dogma ve âyin yöntemleri hususunda sorulan sorulara yanıt şeklinde kaleme alınmıştır. Menuçehr adındaki Zerdüşt rahibine maledilmektedir.

DEJ-İ BEHMEN: Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta yer alan efsânelerde verilen bilgilere göre mukim, geçit vermeyen ve duvarları gökyüzüne değin yükselen sihirli bir kaledir. Beddinan (puta tapanlar), bu kalede puthanelerini kurmuşlar. Efsânevî İran hükümdarı Keykâvus'un Feriburz Tus adındaki oğlu büyük bir ordıy-

la kalenin kapısına dayanır. Fakat birden bire ısınmaya başlayan yerin tesiriyle zırhlar ve mızraklar erimeye başlar ve askerler de zırhlarının içerisinde yana yana kül olurlar. Bu olayın sonrasında kaleyi ablukaya alan Keyhüsrev, Tanrı'nın adının yazılı olduğu bir mektubu mızrağın ucuna takarak başkumandan Giv'e verir. Giv, kendisine verilen bu mızrağı kalenin bedenine vurmaya başlar. Bedenine mızrakla vurulan kalenin duvarları yıkılarak gökyüzünü kapkara bir bulut kaplamaya başlar. Keyhüsrev, bu karanlıkta kalenin bedenini ok yağmuruna tutar. Kalenin içinde bulunan kötü ruhlu devler ölmeye başlar. Kötü ruhlu devlerin ölümünün ardından İranlılar, içine girdikleri kaleyi yıkarlar, yerine de "Azergeşeb" adındaki en büyük ateşgedeyi inşa ederler.

DEJ-İ SEPİD: Firdevsî'nin Şehnâme adlı eserinde İran ve Türk sınırları arasında yer aldığı bildirilen efsânevî kalenin adı. Sührab, İran'a gerçekleştirdiği bir sefer sırasında Ferd Aferid'i mağlup ederek kaleyi yıkar.

DENKARD: Pehlevice kaleme alınmış geniş derleme. Zerdüşt yazını ve tarihine ilişkin metinleri içerir.

DESTÂN-I İBRAHİM EDHEM: Koşuk şeklinde kaleme alınmış dinsel bir destandır. Kim tarafından ve ne zaman kaleme alındığı belli değil. Yapıtın bir kopyası Vasfi Mahir Kocatürk'ün özel kitaplığında bulunmaktadır.

İranlı ünlü yazar Attar tarafından kaleme alınan "Tezkiretü'l-Evliya" adındaki yapıtta yer alan en güzel menkıbelerden biri olan "İbrahim Edhem Öyküsü", Türk yazınına da bu yolla intikal etmiştir. Bunun ilk düzyazı çevirileriyle birlikte nazına aktarılmış halinin XIV. yy.da oluştuğu zannedilmektedir. Ancak XIX. yy.da basılmış matbu kopyalarına rastlamak da mümkündür.

Yapıt, İbrahim Edhem adındaki İran hükümdarı tarafından gecenin birinde görülen bir düş ile başlar. Düşünde devesini yitiren adamın biri, İbrahim Edhem'in devesini ister ve Tanrı'ya kulluk etmenin, tahtta oturmakla olanaklı olamayacağını söyler. Bir sonraki gün padişahın sarayına yakın konaklayan kervandan biri de kendisiyle görüşen padişaha düşünde gördüğü adamın söylediklerine benzer sözler söyler. Daha sonraki günlerde teselli bulmak amacıyla adamlarıyla birlikte bir av gezisine çıkan padişah, yolunu şaşırarak arkadaşlarından ayrı düşer. Kulağına bir ses «Uyan, uyandırılmadan önce uyan» şeklinde bir söz söyler.

Karşılaştığı çobanın birine kendi elbisesini vererek çobandan aldığı keçeye bürünerek yollara düşen İbrahim Edhem'in tahtına oğlu otumuştur. Yerine tahta oturan oğlu günün birinde babasının Mekke'de dervişlerin başı olduğunu ve ormandan keserek sattığı odunların parasını dervişlere dağıttığını öğrenir. Onu alıp getirmek amacıyla bir gün tüccar kılığına bürünerek Mekke'ye giden oğlu, babasıyla karşılaşır. Ona kendisini götürmek için geldiğini söyler. Ancak, Tanrı sevgisi için tacından tahtından vazgeçen İbrahim Edhem, oğlunun isteğini kabul etmez.

DEVA-DİV: İran mitolojisine göre başlarında Kötülük Tanrısı Ehrimen (Ahriman)'ın bulunduğu ve sayıları sonsuz olan div (dev), Mezdekilik inanışına göre kötü cinlerin adıdır. İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'ya karşı daima savaşım içinde bulunan Ehrimen'in yanısıra yönetiminde bulunan altı cin de, Ameşa Spentas adı verilen altı iyilikçi ruha karşı savaşım verirler. Zerdüşt dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da adından söz edilen "iblis" anlamındaki "daiva"dan türeyen bu sözcük, Sanskritçede yer alan "deva" ("diu" parlamak, ışıldamak kökünden "Zeus", "Deus", "Dies" vb.) sözcüğünün karşılığıdır.

Eski Farsça'da Daeva, Hindistan'da Veda döneminde doğa güçleriyle özdeş tutulmak suretiyle kaba bir biçimde "gök", "hava" ve "yer" tanrıları şeklinde gruplara ayrılan çok sayıda kutsal gücün müşterek adıdır. Sözcüğün kök anlamına bakıldığı zaman Hindistan'da tapınım gören tanrıların aslında bir taraftan tabiatta mevcut olan gün, şafak, güneş, ay, şimşek, yıldızlar vb. ışık ve ısı olaylarının, öbür taraftan ateş, kutsal ocağın alevleri, ateşi besleyecek alkol ve yağın dökülmesi gibi adak ateşine ilişkin ögelerin kişilik kazandırılmış biçimleri olduğu anlaşılır. Daha sonraki tek tanrılı dinlerde deva'lar tek ulu varlığa nispeten zaman içinde tali duruma düştüler. Veda dönemi Hindistan'ında tanrılar, Devalar ve Asuralar, İran'da da Daevalar ve Ahuralar şeklinde iki gruba ayrıldılar. Hindistan'da deva'lar süreç içerisinde Asuralardan daha büyük öneme sahip olunca asura sözcüğü de kötü ruh anlamını almaya başladı. İran'da ise Hindistan'daki durumun tam tersi oldu. Yani daeva'ların tanrılığını kabul etmeyen Zerdüşt, onları iblis (şeytan) olarak saydı. Devalar, İran folklorunda ve bilhassa Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme vasıtasıyla div adı ile günümüze kadar mevcudiyetlerini korumuştur. Eski Yunan tanrıları gibi, Brahmanizm tanrıları da öncesiz ve sonrasız olmayıp yalnızca ölümsüzdür. Bu ölümsüzlük de uzun zaman sonra çektikleri çile ve riyazet sayesinde elde edilmiştir. Her şeye vakıf olmadıkları ve her şeye sahip olmadıkları gibi, çile-

keşlerin iman gücüyle tanrılık makamından aşağıya indirilebilirlerdi. Budizm'de Devalar "Karma Kanunu" uyarınca Buddha'nın hizmetçileridirler.

"İderdüm mâyin ol yârı sözümle belki ağyârı
Eğer dîv ü perî-vârî musahhar olsa efsundân"

Ahmed Paşa

"Yâ koyup âşiyân-ı Ankâya
Dîv ile eyleyim mi hem-sâye"

Nev'izâde Atâî

DİLÂRÂM: 420–438 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasaniyan sülalesinden İran hükümdarı Behram-ı Gûr'un sevgilisi ve cariyesi. İran yazınında Behram ile birlikte şiir söyleyen ilk şairlerden biri olarak kabul edilen Dilârâm, güzelliği, zekâsı ve şuhluğuyla tanınmıştır.

DİREFŞ: (Fars. Direfşi'den dalgalanmak, yayılmak'tan direfş). İran mitolojisine göre "Direfş-i Gâvyân" ya da "Direfş-i Gâviyânî", demirci Gâve'nin Dahhâk'ın zulmüne karşı giriştiği ayaklanma sırasında meşin önlüğünden yaptığı bayrak. Söz konusu olan bu bayrak Kadisiyye Savaşı sırasında İran'ı feth eden Arap ordularının eline geçmiştir.

"Kametin hamgeşte kılmakta direfş-i Gâviyân
Râyet-i mansurenin pîşinde dâim rû gibi"

Nedim

DRAUGA: Zerdüşt inanışında "yalan"a verilen addır.

DRUC: Mezdekilik dininin inanışlarına göre cehennemde şeytanların dışında yaşayan "yalan" ile onların "yardakçıları" olan cinlerin adıdır. Bunların içinde en tehlikeli olanı, cesetleri çürüten "Nasu" adındaki cindir.

---E---

EDESSA OKULU: "Pers Okulu" adıyla da anılan bir tanrıbilim okuludur. İlkin Nisibis (Nusaybin)'te açılan okul, IV. ve V. yüzyıllarda en ihtişamlı dönemini yaşadı. Adını, Efraim adındaki Suriyeli bir azize borçludur. 412–436 tarihleri arasında Edessa Psikoposluğu görevini yürüten Rabulas'la ardılı olarak görev yapan İbas hararetli tartışmacılardı. Onların ardından Edessa Okulu, 489 yılında Imparator Zenon tarafından verilen bir emirle kapatıldı. Nısibis (Nusaybin)'te tekrar kurulan okul burada nasturiliğe doğru bir temayül içine girdi.

EFRASİYAB (AFRASİYAB): Zerdüşt dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da "Frangrasyen", Orta Farsça'da "Frasiyav" ya da "Frasiyak"; İslâmî kaynaklarda "Ferasiyat", "Farasiyab" ya da "Efrasiyab" şekillerinde karşımıza çıkan bu ad: ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan ve İran ulusal destanı olarak kabul gören "Şehnâme"de adından söz edilen Turan hükümdarının adıdır. Firdevsî'nin ünlü nazım eseri Şehnâme'ye göre sülalesi, yaklaşık olarak M.Ö. VIII. yüzyılda yaşayan İranlıların efsânevî hükümdarı Feridun'un oğlu Tuç (Tur)'a değin uzanan ve Turan hükümdarı Peşeng'in oğlu olan Efrasiyab, Tuç (Tur)'un, yeğeni Menuçihr tarafından öldürülmesi üzerine patlak veren Turan-İran Savaşları sırasında Menuçihr'i mağlup ederek İran'ın hâkimi durumuna gelir. Aslında Savaş Tanrısı olup Turanî kavimlerin en büyük Tanrısı olarak bilindiği de rivayet edilir. Söylenceye göre İran'ı, yeraltında demirden yapılma bir kalede yaşayan ve İranlılara karşı muhtelif hilelere başvurmaktan çekinmeyen Efrasiyab'ın elinden ve hâkimiyetinden, Pişdadiyan sülâlesinden gelme Zâv (Zâb) adındaki hükümdar kurtarır.

Bir başka söylenti gereğince de Efrasiyab'ın üzerine bir orduyla beraber oğlu Siyavuş'u da yollayan İran'ın efsanevi hükümdarı Keykâvus, Siyavuş'la Efrasiyab'ın yaptığı antlaşmayı kabul etmedi. Bunun üzerine Siyavuş, Efrasiyab'a sığınır (kimi kaynaklara göre de Siyavuş, Sodaba adındaki üvey annesinin iftirasına maruz kaldığı için Efrasiyab'a sığınır) ve Efrasiyab'ın, adı, "venüs gezegeni" anlamına gelen "Ferengis" adındaki kızıyla evlenir. Kendisine damat edindiği Siyavuş'un haklarını korumak amacıyla tekrar İran'a saldıran Efrasiyab'ın kıskançlık yüzünden öldürdüğü damadı Siyavuş'tan hamile kalan kızı Ferengis, ünlü savaşçı ve pehlivan Giv tarafından İran'a

kaçırılır. Siyavuş'un intikamını almak üzere Turan ülkesinin üzerine yürüyen İranlı ünlü pehlivan Rüstem (Zal'ın babası) ile Tus, Turan ülkesinin altını üstüne getirirler. Neticede efsânevî İran hükümdarı Keyhüsrev ile yaptığı savaşların tamamında hezimete uğrayan Efrasiyab, kaçtığı Azerbaycan'da saklanırsa da sonunda yakalanarak öldürülür.

Efrasiyab, eski yazınımızda İran destanlarından gelen kahramanlarla beraber büyük ve güçlü yerinde bir hakan sembolü şeklinde kullanılmıştır:

"Şâpûra tâc-ı devleti geydür cenîn iken
Dârâyı an hikâyet-i Efrasiyâb kıl"

Hayâlî

"Ey safter-i yegâne ki yoktur tenezzülün
Efrâsyâb-ı hidmete Hakan-ı Çin ile"

Nâilî-i Kadîm

Turanlıların Türk kökenli olmalarından ötürü Türk olarak kabul edilen Efrasiyab, "Divan-ü Lûgat it-Türk" ve "Kutadgu Bilig" adlı yapıtlarda ve Türk destanlarında adından söz edilen Alp Er Tunga adlı kahramanla aynı kişi olarak tanıtılmaktadır.

EHRİMEN (AHRİMAN): Eski İran mitolojisine göre kötü ruh olan Ehrimen, Zerdüştçülük inancına göre Kötülük Tanrısı'dır. Aynı zamanda Zerdüştlük inancının iki ana prensibinden bir tanesidir. İyi Ruh Ahura Mazda'nın karşıtı olan Ehrimen, her zaman İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile savaşım halindedir. Zamanla iyiliğin karşısında eriyip kaybolacağına inanılan Ehrimen, dünyayı karıştırıp kötülükleri arttırmaya çaba göstermesine ve düzenler kurmaya çalışmasına rağmen neticede her zaman Ahura Mazda'nın karşısında yenilgiye uğrar.

EMURDAD (MURDAD): Ameşa Spenta adındaki altı melekten biri olarak kabul gören Emurdad, Zerdüştlük inancında "iyi ölümsüzlük"ü temsil eden ruhun adıdır.

EPÜŞ: İran mitolojisine göre kuraklık tanrısıdır.

ERDİBEHİŞT-ERDİBİHİŞT: Farsça "erd" (benzer) ile "behişt" (cennet) sözcüklerinden; cennete benzeyen. Ateş manasında kullanıldığı da olmuştur. Başlangıcı son Sasani hanedanından İran hükümdarı Yezdigird'in 632 yılında tahta oturuşu kabul edilen şemsî, İran takviminin ikinci ayının adıdır. Her şemsî ayının üçüncü günü. Eski yazınımızda İran anânesiyle bayram olarak kabul gören bu mevsim ya da gün

için kullanılmıştır:

"İrdi yine ürdibehişt oldu hevâ anber-sirişt
Âlem behişt ender behişt her gûşe bir bâğ-ı İrem"

Nef'î

ERDİBİHİŞT: Ameşa Spenta adındaki altı melekten biri olarak kabul gören Erdibihişt, Zerdüştlük inancında "iyi erdemi" temsil eden ruhun adıdır.

ERJENG, ERTENG: Ünlü Fars ressamı ve Manicilik dininin kurucusu olan Mani-i Nakkaş'ın resim albümü. Bununla birlikte Çin'de bulunan bir tapınağın ve Şehnâme'de yazılanlara göre ünlü kahraman Rüstem tarafından öldürülen kahramanlardan (devlerden) birinin adıdır.

Eski yazınımızda yukarıdaki anlamlarıyla kullanılmış olan bir öğe olmasına rağmen daha çok resim albümü anlamıyla konu edilir. Bu halde Nigâristân, Çin benzeri devletlerle bir arada kullanılır. Sevgilinin saçı, âşığın kendisi için benzetme öğesidir.

"Cemâlinden sûret-i Erjeng bîhûş
Firâkından büt-i Âzer şikeste"

Bâkî

"Değildir sâde hikmet nakş-i nazm-i tâb-i derrâkim
Nigâristân-ı mâna sûret-i Erjeng göstermiş"

Ârif Hikmet (Hersekli)

ERJENK NERE: "Hamzanâme"de adından söz edilen Erjenk Nere, Esma Peri'nin egemenliğinde bulunan Kâf Dağı'nda yaşayan devlerden biridir. Kardeşi Hürpay Nere'nin intikamını almak için kendisiyle savaştığı Hz. Hamza tarafından öldürülür.

ER NAYİŞ: "Hamzanâme"de adından söz edilen Er Nayiş, Hz. Hamza'nın Âşkar adındaki atının babasıdır. Kâf Dağı Melikesi Esma Peri, ifrit olan bu yaratığı bir hücrede Nalise Peri'yle zoraki çiftleştirmek suretiyle Âşkar'ın doğmasını sağlar.

ESMA PERİ: "Hamzanâme"de adından sıkça söz edilen Esma Peri, Kâf Dağı'nın Sultanı'dır. Orada on altı yıl yaşamaya mahkûm edilen Hz. Hamza'ya âşık olan ve neticede onunla evlenen Esma Peri, Hz. Hamza'nın başı dertte olduğu zaman yardımına mahiyetindeki perileri göndererek onu kurtarır.

ESRARNÂME: Adı, "Gizlileri Bildiren Kitap" anlamına gelen yapıt, İran'ın Feridüddin Attar adındaki mutasavvuf şairinin tasavvuf konularını ihtiva eden ünlü mesnevisidir. Attar, düşünceleri hikâyeler yardımıyla dile getirdiği bu yapıtını, babasıyla beraber Nişabur'a gelen Mevlana Celaleddin Rumî'ye hediye etmiştir. Bu olay göz önünde bulundurulduğunda "Esramâme", 1806 yılından evvel kaleme alınmış olmalıdır. 3100 beyit civarında olan bu tasavvufî yapıt, 26 makaleden oluşmaktadır. Tasavvufî görüşler, Attar'ın tüm öteki yapıtlarında görüldüğü üzere, küçük öykülerle dile getirilmiştir.

İlk kez 1872 yılında Tahran'da basılan Esramâme'nin Ahmedî tarafından Türkçe'ye çevirisi yapılmıştır.

ESTHER (ESTER): "Esther'in Kitabı" adındaki yapıtta adından söz edilen kahraman kız. Eserde yazılanlara göre Esther, Pers İmparatorluğu'na sürgün edilmiş harikulâde güzelliğe sahip bir Yahudi kızı şeklinde tasvir edilir. Esther, M.Ö. 486- 465 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni kralı Kserkses (Hşayarşa) I'in ilgisine mazhar olunca kral, kendisiyle evlenir. Yahudi düşmanlığıyla bilinen vezir Haman tarafından ülkede bulunan Yahudilerin öldürülmesi için ferman çıkarmaya zorlanan efsanevî İran hükümdarı Hşayarşa'nın Yahudi asıllı karısı Esther, bu hükümdar fermanının çıkmasını engellediği gibi, kocasını bu fermanı çıkarmaya zorlayan vezir Haman'ı da astırır. Böylece Esther sayesinde Yahudiler, kral tarafından kararlaştırılan bir katliamdan kurtulmuş olurlar.

EŞATOLOJİ: Öteki dünya bilgisi; konuları dünyanın sonu, ölüm ve ölüm sonrasındaki dirilime olan doktrin.

ETHEMNÂME: Mustafa Na'ti tarafından XVIII. yüzyılda kaleme alınan 1187 beyitlik mesnevi. Belh Sultanı olmasına rağmen tacını, tahtını bırakarak dervişlik yolunu yeğleyen İbrahim Ethem'in hayat hikâyesi etrafında gelişen bir eserdir. Eser, tarihî gerçeklere olduğu kadar, akla da ters düşen vasıflar taşır. Buna rağmen dilinin akıcılığı ve kimi zaman lirik ve gizemli bir hava sezilen ifadesiyle ilgi çekicidir. (Daha geniş bilgi için Edhem ü Hümâ adlı bölümü okuyunuz.)

--- F ---

FARGARD: Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın fasılalarından ya da bölümlerinden her birine verilen ad.

FELEKNÂME: XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başında yaşadığı tahmin edilen Yunus Emre'den sonra çağının en büyük şairi olarak kabul gören Gülşehri tarafından 1302 yılında kaleme alınan Feleknâme, insanın yaratılışı ve nereden gelip nereye gideceğiyle ilgili, tasavvuf muhtevalı, ahlâksal ve öğretici Farsça mesnevidir. Tek nüshası Ankara İl Kütüphanesi No. 817'de kayıtlı yapıt, Gazan Han adlı Moğol hanı adına kaleme alınmıştır. Yapıtta "Neredeyiz ve nereden geldik ?" şeklinde kendi kendine soru soran Gülşehri; "Mademki bu dünyaya geldik neden gidiyoruz ?" diyerek şaşkınlığını dile getirmektedir. Sorularının tamamına ve şaşkınlığına cevap bulma çabası içine girişir. Yaratılanların en yücesi olan insanoğlunun evveliyatının neresi ve gideceği yerin neresi olacağını ortaya koymak çabasında olan Gülşehri, mesnevinin nihayetinde Tanrı'yla vuslatın biricik yolunun, candan ve tenden vazgeçme olacağını vurgular.

FERÂHKERT: Eski İranlılar tarafından dünyanın en büyük dağı olarak kabul edilen Elbruz Dağı'nın yamaçlarında yer aldığına inanılan denizin adı. İnanışa göre yeryüzündeki suların tamamı taşıdıkları kirlerden arındıktan sonra, yerkürenin üçte biri büyüklüğüne sahip olan bu denize akarmış

Farklı kaynaklarda adına "Deryâ-yi Ferâhkert: Ferâhkert Denizi, "Okyânûs-i Ferâhkert: Ferâhkert Okyanusu" şeklinde de rastlanılan Ferâhkert, Zerdüştçülüğün kutsal metinleri olan Avestâ'da "Vourukasha" biçiminde "bir okyanusun sahili", "büyük sahil" ve "geniş kıyı" manalarında kullanıldığı da görülmektedir. Nerede bulunduğu konusunda net bilgiler olmamakla birlikte, İranlı kimi araştırıcı ve doğubilimciler, Ferâhkert'in, Hazar Denizi, diğer bir kısmı da Hint Okyanusu veya Aral Gölü olduğu görüşünü ileri sürmektedirler. Araştırıcıların bir bölümü de Ferâhkert'in, İran'ın güneyinde yer alan bir okyanus olduğunu ileri sürmektedirler.

Ferâhkert'in doğuşu Sekizinci Yeşt'te şu şekilde yer alır: Yağmurlar tanrısı Teşter adındaki yağmurlar tanrısı ile Epûş adındaki kuraklık tanrısı arasında yaşanan uyuşmazlık nedeniyle savaş başlar. Savaş sü-

resi boyunca Kuraklık tanrısı Epûş, yağmur tanrısı Teşter karşısında üç defa yenilgiye maruz kalır. Bu üç utkunun her birinin sonrasında ara verilmeksizin gece- gündüz demeden şiddetli yağmurlar yağmaya başlar. Bu yağmurların şiddetiyle meydana gelen azgın sel, kötülükçü tanrı Ehrimen ve taraftarlarını ortadan yok eder. Sellerin kesilmesinin sonrasında bu kez de esmeye başlayan çok şiddetli rüzgârlar sel sularını sürükleyip bir büyük vadide toplar. Oradan "Vourukasha: Ferâhkert Denizi" belirmeye başlar. Yaklaşık büyüklü küçüklü bin gölün suyunun aktığı bu deniz, Eski İranlılarca kutsal sayılan Elbürz Dağları'nın güney yamacında uzanmakta ve oldukça geniş bir sahayı kaplamaktadır. Suların tamamı, Aredvisur Anahita olarak adlandırılan batı yanında yer alan berrak ve oldukça bol bir suya sahip olan çeşmeden doğmakta, yalçın ve yüksek kayalıklarla kaplı olan Hugar Dağı'na doğru akmaktadır. Rivayete göre bu efsanevî deniz; suların, çeşmelerin ve akarsuların tamamının kaynağını oluşturur. Geleneksel İran'a, İran halklarına ilişkin büyük önem arz eden hikâyeler, destanlar ve efsaneler, dinsel içerikli birtakım söylentilerde yer alan olayların çoğu bu denizin kıyılarında yaşanmış ve geniş sahillerinde gerçekleşmiştir. On dokuzuncu Yeşt'te anlatılanlara bakılırsa efsanevi Turan hükümdarı Efrâsyâb'a ilişkin olayların önemli bir kısmı bu denizin kıyılarında geçmiştir. Bununla birlikte Gerşâsb, Sîmurğ ve öteki pek çok ünlülerin enteresan maceralarının yaşandığı yerler de yine bahse konu olan bu denizin kıyılarıdır.

FERENGÍS: Adı, "venüs gezegeni" anlamına gelen Ferengis, Turan-İran savaşlarında, efsânevî İran hükümdarı Feridun'un torunu ve İran hükümdarı olan Menuçihr'i yenerek İran'ın egemeni durumuna gelen Turan hükümdarı Efrasiyab'ın kızıdır. Babasına sığınan Siyavuş ile evlenir. Ancak babası, kıskançlığından Siyavuş'u öldürtür. Bunun üzerine Siyavuş'tan hamile kalan Ferengis, İran mitolojisinin ünlü savaşçılarından Giv tarafından İran'a kaçırılır. Efrasiyab tarafından öldürtülen Siyavuş'un intikamını almak üzere Turan ülkesinin üzerine yürüyen İran mitolojisinin ünlü savaşçı ve pehlivanları Rüstem ile Tus, Turan ülkesinin altını üstüne getirirler.

FERGÜŞTER: Zerdüşt dinine ilişkin efsanelerde adına sıkça rastlanılan Fergüşter, Zerdüşt'ün kızıyla evli olan İranlı efsânelik filozof ve kâhin Camasb'ın kardeşi ve efsânevi İran hükümdarı Güştasb'ın veziridir.

FERHÂD: İran menşeyli "Hüsrev ü Şîrin" adındaki öykünün bir

bölümü olan ve sonradan genişletilmek suretiyle hem divan, hem de halk yazınımıza konu edilen "Ferhâd ü Şîrin" öyküsünün erkek kahramanıdır. Tarihsel şahsiyeti hususunda kesin bilgi mevcut değidir. Yazınımızda yaşadığı aşk serüveni, yaşadığı sıkıntılar, Şîrin'le karşılaşınca bir «âh» çekip bayılması, inşaatçılığı, Bîsütûn Dağı'nı delmek suretiyle su çıkarması, bu çalışma sırasında yararlandığı külüng benzeri öğelerle ele alınmış ve âşıkların sembolü olarak kabul edilmiştir. Daha çok Hüsrev ve Şîrin'le bir arada anılır ve öyküye atıfta bulunulur.

"Oldu dil bir büt-i Şîrin dehenin Ferhâd'ı
Ana lâlâ geçinür Hüsrev ü Şîrin dâdı"

Bâkî

"Hûn-germ idi Aşk'a la'l-i nûşîn
Ferhâd'ına cân verirdi Şîrin"

Şeyh Galib

"Dertli aşk yolunda olmuştur irşâd
Memâlik-i aşkı eyledi âbâd
Tirşesin taşlara urur'du Ferhâd
Bîsütûn'da «Allah, Allah» diyerek"

Dertli

FERİDUN: Yaklaşık M.Ö. VIII. yüzyılda yaşayan efsânevi İran hükümdarıdır. Hayatıyla ilgili bilgiler, Yunanlı tarihçi ve aynı zamanda tarihin babası olarak kabul gören Herodotos ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıta dayanmaktadır. Buralarda verilen bilgilere göre Pişdadiler Sülalesi'nin beşinci hükümdarı ve efsânevî İran hükümdarı Cemşid'in torunu olan Feridun kimi kaynaklara göre de Cemşid'in oğludur. Cemşid döneminin son zamanlarında meydana çıkan ve zalimliğiyle ün salan Dahhâk'ı, demirci Gâve'nin önderliğinde tahttan indiren halk tarafından tahta getirilen Feridun, Dahhâk'ı Demavend Dağı'nda zincire vurarak öldürtür. Ateşperest olup astroloji ve tıpla iştigal eden Feridun, fil üzerine tahtla oturmanın mucididir. Adı, günümüz İranlıları arasında çok sık bir şekilde konuşulan Feridun, Turan'ı ve Arap ülkelerini kendi topraklarına katarak ülkesinin sınırlarını genişletti. Yaşlanınca ülkesini; Tuç (Tur), Selm ve İrec adlarındaki üç oğlu arasında bölüştürdü. Onları, Yemen hükümdarı Serv'in kızlarıyla evlendirdi. Oğulları arasında anlaşmazlık çıkınca kardeşleri tarafından öldürtülen İrec'in oğlu Menuçihr'i veliahıt seçerek karışık-

lığın önüne geçti.

Dahhâk'ın zulmünden esirgenmesi için dağlara kaçırılan Feridun, orada çobanlar tarafından büyütülür. Ateş, toprak ve sudan oluşan üç nesnenin kutsallığına inanılan Persilerin kutsal kitabı Zend Avesta ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı İran ulusal destanına göre tahtta 500 yıl hüküm süren Feridun'un yaşamı İran'da efsâne haline geldi. Hint Brahmanları tarafından kutsal olarak kabul gören kitaplarda Triton adındaki melek ya da Tanrı ile bir tutular ve "Ajidahaka" adındaki ejderhayı öldüren Feridun, adaletiyle ün yapmıştır.

Eski yazınımızda İran söylencelerinden geçen öteki kahramanlar içinde, Feridun, adaletin simgesi şeklinde ele alınmıştır. "Feridun-ı faziletperver", "Feridun-ı Ferrûh", "Feridun Fer" şeklindeki deyimlerle methedilen kişinin vasıfları dile getirilir.

Dahak'ı yenilgiye uğratan Feridun, onu Damawand zirvesinde bir mağaraya hapseder ve kendisi çıkar tahta. Ama kendi ailesi içinde sorunlarla karşılaşınca geniş imparatorluğunu İraj, Salm ve Tur arasında bölüştürür. Browne'ye göre Feridun'un üç oğlunun Tevrat'taki Şem, Ham ve Yafet'e karşılık düştükleri söylenebilir.

Feridun, İran'ı en küçük oğlu İraj'a verir. Ama İraj, kardeşleri Salm ve Tur tarafından öldürülür. O'nun oğlu Manuçer, iki amcasını öldürerek babasının intikamını alır ve onların başlarını dedesi Feridun'a yollar. Efsanedeki Tur, Türkler'i temsil eder. Gerçek İran tarihinin çok büyük bir bölümünü işgal eden Türkî ve İrani halklar arasındaki savaşlar efsanede Tur'un ve İraj'ın oğulları arasındaki savaşlar şeklinde yansır.

Feridun, Avesta'daki 'Threataona" sözcüğünün değişime maruz kalmış, bozulmış biçimidir. Bizim, Thraetaona'yı ve Newroz Mitolojisi'nde yer alan önemini en iyi şekilde anlayabilmemiz amacıyla 'tarihçe'ye göz atmamızda yarar vardır. Ancak bunu ele almadan evvel konuya daha net bir biçimde bakabilmek amacıyla bir başka açıdan "Hvareno" ya da "Hvarr" kavramını ele almamızda yarar vardır. "Hvareno" ya da "Hvarr", sonraki Kürtçe'de değişime maruz kalarak "farr" ya da "fer" şekline dönüşmüştür. Malum olduğu üzere Avesta'da yer alan bir mefhum olan "Hvareno"nun "Hv" bölümü ancak "f" şeklinde söylenir. Bu yolla "fareno" ya da "farr" sözcüğüne ulaşmış oluruz. İşte Kürtler'in göz ışığı anlamında kullandıkları ve Türkler tarafından da sıkça kullanılan "fer" sözcüğünün aslı buradan gelmektedir.

"Ahvaratem hvareno", Hvareno'nun bir biçimidir. Tamamen "hü-

kümranlık ışığı" manasındadır. Bir ışıktır ki; tanrısal olarak verilmiştir ve hükümdara ilahî bir veçhe sağlamıştır. Bu, sanki onların gözlerinden bellidir. Bu nedenle hükümdar olabilmek amacıyla, kesinlikle hvarr sahibi olmak gerekiyor. Hvareno, Aryanlar'da ilk olarak Vivaghvant'a verilmiştir. Mitolojide verilen bilgiler uyarınca Vivaghvant, Taxmarup'un, o da Aryan Irkı'nı kuran ya da meydana getiren ilk mitolojik erkek olan Hoşang (Huşeng)'ın oğludur. Bu anlamda dünyevî hükümdarlığa reva görülen ve hvareno sahibi olan Ayranlı ilk kişi Vivaghvant'tır diyebiliriz. Hvareno Vivaghvant'tan Yima adındaki söylencesel oğluna intikal eder. Tabii Yima'nın da ilk kral olduğunu mitolojik kayıtlarda görmek bir çelişki olarak karşımıza çıkabilir. Ancak Yima özeldir. Zira o, ölümsüzlüğü elde eden hükümdardır. Yima, hvarenoyu üç defa yitiriyor. Bu hvareno son defa yitirildiği zaman Bawrili Aji Dahaka adındaki bir yabancı'nın eline geçecek.. İşte hvareno üzerine Aryaniler (burada Medler) ile bu yabancı arasında yaşanan kavga, esasen Newroz söylencesine açıklık getiren kayda değer kanıtlardan biridir. Zira Zamyad Yaşt'ta (19. yaştta) ahvaratem hvareno uğruna yaşanan kavga, ki kavga Athar denilen Ateş ile Dahhak arasında yaşanmıştı, mitolojik olarak İyi ile Kötü'nün ya da tarihsel olarak yerli halkı ile istilacıların kavgasını simgeliyordu. Evet hakikaten iyi düşünüldüğü zaman bunun, esasen Kürtler'in Newroz Efsanesi'nde dillendirildiği biçimiyle, yabancı güçlere karşı verilen erki elinde bulundurma savaşının dinî örgelerle dile getirilmesinden öte bir şey olmadığı kanaatine varılabilir. Bundan evvel de belirttiğimiz üzere Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da verilen bilgiler uyarınca hvareno üç defa Yima'dan, bir kızgun kuşu kılığına bürünmek suretiyle kaçmayı başarır. Yima ölümsüzlüğü elde eden ancak onu muhafaza etmeyi başaramayan Yaptığı yanlışlıklar nedeniyle üç defa hükümdarlık fer'ini yitirir. Birinci defa bu hvareno Mithra tarafından kurtarılır. Malum olduğu üzere Avesta'da adından tanrısal güç olarak söz edilen Mithra, Aryanlar tarafından tapınım gören en eski tanrılardan biridir. İkinci defa da Threataona tarafından kurtarılır (üçüncü defa ateş).

Feridun (Threataona)'un hvareno'yu kurtarması, mitolojik manada, tanrı tarafından kendisine hükümdarlık sanı bahşedildiğinin bir işaretidir. Avesta'nın Yasna bölümüne göre (yasna; 9, 8) zalim Dahhak, bu önemli figür tarafından cezaya çarptırılmıştır. Bununla birlikte Feridun (Threataona), "Homa" adı verilen kutsal içkiyi hazırlama ayrıcalığı elde etmiş Athwya'nın oğludur. Medyalı'dır. Malum olduğu üzere Zerdüşt inancında "Homa" adı verilen kutsal içkiyi hazırlama ay-

rıcalığı dinî yanı aleni, büyük öneme haiz mitolojik ve gerçek kişilere verilmiştir. Gene Avesta'da verilen bilgiler uyarınca Feridun, Aspiyan (Atlılar) aşiretinin bir bireyidir. Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın Vendidad adı verilen bölümünde verilen bilgiler uyarıncaFeridun, 'Çathru-gouşo Varena'da dünyaya gelmiştir. Orada Aji Dahaka'ya karşı savaşım vermiş ve onu hezimete uğratmış. Ancak, Vendidad'da verilen bilgilere göre (Fergard I,18), bu olaya son derece öfkelenen Angra Mainyu, yabancı hükümdarların zulmunu yaratmıştır. Bu da, yabancı zulmüne karşı savaşım manasına, dikkat çekicidir. Çathru-gouşa Varuna, "dört köşeli Varuna ülkesi" ya da gökyüzü manasını taşır. Bu ülkeden, Hinduların kutsal metinleri olan Rig Veda'da da "Catur-asrir Varuno" şeklinde söz edilir.

Bununla birlikte Feridun (Threataona) adına Avestik kavalar dizisinde de rastlamak mümkündür. Bu mitolojik kavalar sekiz figürden (sonradan kişi) ibarettir. Bununla birlikte eski Med toplumunda küçük prenslere verilen kawa (kava, kavi), ünvanına Perslerde rastlanılmaz.

Zalimliğiyle ün yapmış Dahhak'ı hezimete uğratan Feridun (Threataona), onun yaşamına son verinedi, onu zincire vurarak Daena Dağı'na (sonraki yayınlarda bu dağdan, Medya'da yer alan Demavend Dağı olarak söz edilir) hapsetti. Avesta'nın öneme haiz terimlerinden biri olan Daena, özetle "vicdan" anlamı taşır. "Daena"; Bartholomea tarafından "derunî varlık (inners wessen)", "sprituel ego (geistiges ich)" ve "kişilik (individualitet)" şeklinde tanımlanır ki bu tanım, çok yerinde tanım olarak kabul görür. Moulton, Reitzensen'in daenayı "ich (ego, ben)" şeklindeki tanımına; kendisinin "self=ben" ya da "ego" biçimindeki tanımıyla iştirak ederken, Meillet bu mefhumu "personnalité religeuse= dinsel kişilik" şeklinde algılıyor. İşte bu tanımları dikkate aldığımız zaman yukarıda da izah etmeye çaba gösterdiğimiz Ünlü Kawa, zalimliğiyle ün yapan Dahhak'ı insanların vicdanına, onu insanlarca her gün sorguya çekecek bir yere hapsetti dersek yanlış olmaz sanırım. Bu tamamen büyük öneme haiz dinî bir saptamadır. Zalim kişilerin akıldan çıkarılmaması, beynimiz ya da vicdanımız aracılığıyla da olsa her zaman sorguya çekilmesi gerektiğini bize hatırlatır. Kendimizi bu çeşit bir derunî yargılama sayesinde her gün yenilemiş, yolumuzu aydınlık tutmuş oluruz.

Divan edebiyatında, İran ulusal destanı olarak kabul gören Şehname'den kaynaklanan pek çok İranlı kahraman gibi çok sık bir şekilde bahse konu edilmiştir. Bilhassa methiyelerde methedilen büyüğün erdem ve hakkaniyetlerinden söz edilecekse Feridun'a benzetilmesi bir

gelenek haline gelmiştir.

"Feridun tâc ile fahr eyler ise ger bu âlemde
Ona bir peykin gönder de sen zevk u sefâ eyle"

Nedim

"Mihr-i şâhenşeh-i atâgüster
Cem-himem dâver-i Feridun-fer"

Seyyid Vehbi

FRAVAK: İran mitolojisine göre evrensel monarşinin kurucusu ve Pişdadiyan Sülalesi'nin hükümdarı olan Huşeng'in babasıdır. Siyamek'in oğlu Perslerin kutsal olarak kabul gören kitaplarında insanlığın atası olarak kabul edilen Maşya-Maşyana adındaki ilk çiftin torunudur.

FRAVAŞİ: Zerdüşt inancına göre koruyucu meleklerin adıdır. Doğum öncesinde mevcut olan bu melekler, kişinin ölümünün sonrasında da ruhta bütünleşirler. Yılın ilk ayı Fravardin, adını, bu meleklerden alır.

FRAVEHR: Orta Farsça'da "fraverti", eski Farsça'da "fravaşi" olarak bilinen Fravehr, adil insanların ruhlarının tamamı anlamında kullanılan Farsça sözcüktür. İnsanın doğumunun öncesinde var olan öğedir. Ruh (revân) ölümün sonrasında ona bağlı hale gelir. İlk zamanlarda yaşamını yitiren kahramanların ruhu olarak kabul görüyordu.

FRAVERDIGAN (FERVERDIGAN): Gün sayısı 365 olan yılın 30'ar günlük aylara bölünmesinin ardından geriye kalan 5 günü belirten Farsça sözcüktür. Mazdeki inanışına göre "frahevr" adı verilen adillerin ruhlarının tamamını kutsamak amacıyla bu beş günlük zamanda düzenlenen şenliklere de aynı ad verilir. Ölülerin tamamının ruhları otuz yıllık bir dönemin ardından bu törenler sırasında gerçekleştirilen sunulardan ve adil insanların tümünün ruhlarına nezredilen ibadetlerden hisselerine düşeni alırlar. İnanış gereğince ruhlar, tekrar dünyaya dönüş yapar ve yakınlarının bu şenliklerden ötürü temizlemiş oldukları evlerinde Tanrı'ya sunulmuş olan kurban etlerinden yerler

GAHANBAR: İran mitolojisine göre mevsimler ve gökler, su, yeryüzü, bitkiler âlemi, hayvanlar âlemi ve insan gibi evrenin yaratılışının altı safhasını kutlamak amacıyla yıl boyunca değişen aralıklarla gerçekleştirilen her biri beşer gün devam eden altı şenlikten her biri.

GATHA: Doğrudan Zerdüşt'ün kendisine atfedilen şarkılar veya ilahiler derlemesi olan gathalar, Zerdüştçülüğun kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta' nın en eski kısmını meydana getiren kutsal Zerdüşt metinleridir. Avesta'nın ana kısımlarından biri olan dinsel tören düzenine ilişkin bilgileri içeren Yasna'ya ilave edilen Gathalar başlıca dua ayinlerini ve Haoma kurbanını tasvir eder.

GAUMATA: M.Ö. 522- 486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni hükümdarı Dara I'in Bîsütûn'da bulunan yazıtlarına göre, kendisine İran'ın efsânevi hükümdarı Keyhüsrev II'nin oğlu Berdiya süsü vererek tahtı ele geçiren büyücünün adıdır.

GÂVE: İran mitolojisine göre ünlü demirci ailesinden olan Gâve, 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan Şehnâme'nin kahramanlarından biridir. Mitolojiye göre İran'da 1000 yıl kadar uzun bir zaman egemen olan ve zalimliğiyle ün yapan hükümdar Dahhâk'ın 1000 yıllık egemenlik döneminin son 200 yılında her iki omuzunda birer yılanbaşı bitmişti. Dahhâk'ı sürekli rahatsız eden bu iki yılan, her gün iki delikanlının beynini yiyerek beslenirlerdi. Bu iki yılanı beslemek amacıyla her gün, ülkede bulunan gençlerden iki tanesi öldürülürdü ve öldürülen bu iki delikanlının beyinleri bu yılanlara yedirilirdi. Sıra, ünlü demirci ailesine adını veren Gâve'nin Karen ve Kubad adlarındaki iki oğluna gelmişti. O gün onlar öldürülerek beyinleri yılanlara yedirilecekti. Ancak oğullarının ölümünü istemediği için direvş adındaki deri önlüğünü mızrağının ucuna takarak bayrak yapan Gâve, halkın, zalimliğiyle ün yapmış Dahhâk'a karşı isyanına önderlik etmiştir. İsyancıların, Dahhâk'ın yerine tahta geçirmek istediği Feridun, Gâve'nin elinde bulunan mızrağın ucunda dalgalanan ve adına "Direvş-i Gâviyani" denilen deri önlüğü altın ve ipeklerle süsleyerek ayaklanmacıların yanında olduğunun işaretini verdi. Babil'de ele geçirilen zalim Dahhâk,

Demavend Dağı'nda zincire vurularak öldürüldü. Ayaklanma sonrasında halkın isteği üzerine tahta geçen Feridun ve Feridun'un sonrasında tahta geçen hükümdarların tamamı, Feridun gibi deri demirci önlüğünü süsleme geleneğini devam ettirerek "Direş-i Gâviyani"yi kendilerine bayrak yaptılar. Halk tarafından zalim Dahhâk'ın yerine tahta oturtulan efsânevi İran hükümdarı Cemşid'in torunu Feridun, krallık tacını başına koymadan önce halkın isyanına önderlik eden demirci Gâve, ona, meşin demirci önlüğüyle çekiç üzerine and içirir.

Ünlü İranlı şair Firdevsî'nin Şehnâme'sinde zalim hükümdar Dahhâk ile Demirci Gâve'nin macerası, birbirinden bağımsız bir biçimde dile getirilirken, Burhân-ı Kâtı'nın çevirisindeyse İranlı pek çok şair ile bizim bazı Divan şairlerimizce zulme karşı adaletin sembolü şeklinde gösterilen Gâve'den Hıta ve Huten ülkesindeki misk âhûsunun göbeği biçiminde söz edilmektedir. Gâve, İranlı pek çok şair ile bizim kimi Divan şairlerimiz tarafından zulme karşı adaletin timsali şeklinde gösterilmiştir.

M.S. 224/226–651 yılları arasında egeeemenlik süren Sasaniler İmparatorluğu öncesindeki devirde adından asla bahsedilmeyen efsanenin; "Direvş-i Gâviyani" ya da "Gâviyan-i Direvş" olarak adlandırılan Sasaniler dönemi bayrağına bu adın verilişinin nedenini açıklığa kavuşturmak amacıyla ileri sürüldüğü kaydedilmektedir. 636 yılında yapılan Kadisiye Savaşı sırasında Müslümanlar, adı geçen bayrağı ele geçirdikten sonra parçalayarak aralarında bölüştüler.

Divan şiirinde, zalim hükümdar Dahhâk zulmüne karşı halkı isyana teşvik etmesi ve Direvş-i Gâviyani adı verilen demirci önlüğünü bayrak yapması anımsatılarak işlenen Gâve, genellikle haksızlıklara karşı mücadele eden bir karakterin mümessili biçiminde gösterilir ve Dahhâk'la birlikte anılır.

İran'ın Cemşid adındaki efsânevî hükümdarının hemen akabinde tahta oturan Dahhâk, zalimliğiyle ün yapmıştır. Eskiden beri süregelen anâne ve inançların yerine yenilerini koymak arzusu gütmektedir. Bir dağda kendi inançlarına paralel dinsel ayinlerini idame ettirmeye çalışan çobanların çocukları, zalim Dahhak'ın askerlerince toplanıp götürülürler.

"Bir abd-i Habeş dehre olur baht ile sultân
Dahhâk'in eder ımülkünü bir Gâve perîşan"

Ziya Paşa

Nyberg; Kava, Kawa, Kawe ya da Kavi, ki Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avesta'da bu sonuncu yazılış şekli itibariyle yer alan,

manifest=tebliğ, küçük kral ve kahraman anlamlarını taşıyan bu sıfatın; 'küçük hükümdar'lara ya da 'kabile reisleri'ne verildiğinden söz eder. Kaviler, Hinduizm inancında "gaipten haber getiren" birer "kâhin" ve 'şair' şeklinde görev alırlar. Nyberg," kavilerin Medya ile ilgileri yoktur gibi bir iddiada bulunmaya cesaret edemem' diyor. Fakat, Avesta'nın çok eski bir kitap olduğundan ısrarlı olmasından ötürü, kavileri direkt Medya'ya bağlamaya da cesaret edemeyen Nyberg'in onları Medya'ya bağlamaktan başka çaresi de bulunmuyor. Zaten günümüze değin ele geçen belgelerde de bunun aksini iddia edecek en ufak bir kanıta rastlamak da münkün olmamıştır. Nyberg'in bu durumda elindekilerini kullanmakta tereddüte düşmemesi, kavileri gerçek hüviyetleriyle, bir başka ifadeyle Medyalı kimlikleri ile tanıtması gerekirdi. Hatta biraz daha ileri gidelim şayet en aşağısından Genç Avesta Medya'da şekillenmişse, ki buna karşı çıkan bulunmuyor, ya da onu Medler'den birileri yazmışsa (veya terennüm etmişse), ki Nyberg'de buna hiç bir biçimde itirazda bulunmuyor, öyleyse Genç Avesta'da yer alan 'kavi' bolluğuna bakarak bunun nedenini bilimsel olarak düşunmesi gerekirdi. Bu sıfatı Avesta hep Medyalılar için kullannaktadır. Çünkü Medyalılar'ın bir sıfatıdır bu. Bu konuda araştırmacıların hiç biri ciddi bir itirazda bulunamadığı gibi bunların Medya'lı kavalar serisi olduğu konusunda bilim adamları arasında geniş bir görüş birliği mevcuttur.

Bartholomae; birincisi; 'Daevaların dinine bağlı, Zerdüşt öğretisine mugayir, kabile prensleri'; ikincisi; 'Kavata'nın kurmuş olduğu bir hanedanlık; üçüncüsü; 'Mazdacılar'a ve Mazdacı Halk'a kesin düşman olan (bir grup)' olmak üzere kavi kavramına üç tarif getirir. Bu üç tarif az çok biribirleri ile çelişmiyor. Çünkü her üçünün de ortak yanı vardır; her üç tarif de üst sınıflardan birini işaret ediyor. Ama yine bir terslik, Kava Vişlaspa bahse konu olduğu zaman bariz bir biçimde kendisini ele verir. Çünkü eğer bütün Kavalar Mazdacı Halk'a kesin düşman idiyseler, o zaman Zerdüşt'ün koruyucusu olan bu kavaya ne demeli? Çünkü Kava Vişlaspa hem Zerdüşt Dini'ni kabul eden ilk kavadır, hem de Peygamber'in koruyucusudur (the patron of Zarathushtra). Karşı çıkışın bir diğeri, Genç Avesta'da kavaların tamamen iyi kişiler olarak sunulmasıdır. Sonradan şekillenen Avesta bölümlerinde kavaların tümüyle 'beraat' etmesi, Athurpatakan'da kavaların önemli bir aşamada bulunduklarının da göstergesi olmalı.

Dönemin kabile prensleri kavramı, bu günün aşiret resileriyle aynı düzeydeki insanlardır. Hatti zatında "aşiret" sözcüğü, Med dilinde aynı manayı taşıyan "zantu" sözcüğü bırakılarak alınmıştır. Arapça'da aşi-

ret reisi şeyhtir. Sonradan gelişen 'Keya=muhtar" ya da "adalet dağıtan" mefhumunun da "Kava" mefhumundan ortaya çıktığı konusuna kuşkuyla yaklaşılmaktadır. Kabile reisliği-kava aynılığı, o dönem koşullarında ve bu prenslerin kimi ilahî güçler taşıdıkları inancı ile birleştirildiği zaman anlamlıdır. Ancak 'Kavata'nın kurmuş olduğu hanedanlık' okuyucuya tanıdık gelmeyebilir. Bu tarif, Genç (Medya'da ortaya çıkan) Avesta'da kendisini gösteren mitolojik kavalar dizisini göstermektedir.

Kavi Kavata sekiz kava serisinin birincisi, Kavi Husrava da sonuncusudur. Bu adlar, çağdaş dillerde "Key Kubat" ve "Key Husrev" şeklinde değişiklikler göstermektedir. Malum olduğu üzere Kürt'ün ulusal marşında "Key Husrev"in adından söz edilmektedir ('êmî koley key xusrevin=biz Key Husrev'in çocuklarıyız' şeklinde) ve Herzfeldt'e göre (1947) bu Key Husrev, Akamenid Hükümdarı Cyrus'tur. Ama, gerçekte Herzfeld'in kimi zaman bilerek ya da bilmeyerek şecereleri saptırdığını tanık olan araştırmacılar onun tarafından öne sürülen bu iddiayı ciddiye almamışlardır. Bütün bu mitolojik kavalarla Medya arasında bir taraftan aleni öte taraftan da mitolojinin karekteri gereği net olmayan bağlar mevcuttur. Örneğin; Manusçithra ya da adının bozulmuş Manuskihar, Medyalı Threataona'nın torunudur. Bununla birlikte Zerdüşt'ün de uzaktan atasıdır. Kava Kavata (Key Kubat), Çiz (Ormiye)'den 240 Km uzaklıkta yerleşik, Nodar'ın torunudur. Kava Uzava ise Kava Kubata'nın tarafından evlat edinilen bir figürdür. Bu kava, bir nehirde (bu nehrin Araxes=Aras olma olasılığı yüksek), bedenine kadın bluzunu sarınmış bir biçimde, kelek benzeri bir ilkel taşıtın üzerinde soğuktan donmak üzere iken bırakılmış olarak bulunur (Bundahişn, XXXI,24). Bu bebeği kurtaran Kava Kavata, ona; "titreyen çocuk" anlamını taşıyan "Uzava" adını vermiş.

Keyhüsrev (Yaştlar sayfa, 64; dip not;1 ve bundan sonra sayfa 114, dip not: 7 ile sayfa 304). mitolojiye göre Medya'da kraldı. Bu kral daimi bir biçimde ülkesini istilacı Turan hükümdarlarına karşı müdafaa etmek amacıyla savaşım vermiş. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Manuscihar'dan başlayarak Kava Husrava'ya (Key Hüsrev'e) değin Kavaların tamamı bu düşmanlara (Aryani olan Turanileri'e) karşı savaşmışlardır.

Newroz Efsanesi'nde adından söz edilen Kawa'nın, Med Devleti'nin kuruluşu sırasında (yaklaşık M.Ö. 715 ya da daha açık bir ifadeyle 674), Önasyalı yabancı istilacılara karşı ilk defa 'karşı koyan' Kawa olmalı. Bu arada şunu da belirtelim ki bu hikayenin tanıtamını bir-

leştirerek veren tek kişi Firdevsi'dir. Ancak devreye geç girmesinden ötürü onun hikayesi de masalımsı bir hal almıştır. Ama biz örgeleri net bir biçimde yerine koyduğumuz zaman Newroz Efsanesi'nin ana ruhunu, bir başka ifadeyle direnişçi ruhuyla birlikte bu efsanenin Medya'ya özgülüğünü de yakalamış oluruz.

GAYOMERT: (Avesta dilinde gayo mar'etan "ölümlü diri", "ölümlü hayat") Adı, İran mitolojisinde yaratılan ilk insan olarak geçer. Zerdüştçiliğin kutsal metinleri olarak kabul gören Avesta'da dile getirilen rivayete göre İyilik Tanrısı Ahura Mazda tarafından yaratılan, insanlıkla tanrısallık arasında bir aracı konumunda olan Gayomert, ilk başta kutsal olarak kabul edilen boğa ile birlikte yaratılır ve altı bin yıl süreyle iyi ve kötü maddenin bir araya gelmesinden günümüz dünyası var oluncaya değin mutlu bir yaşam sürerler. Günümüz dünyasının var oluşundan itibaren otuz yıl daha yaşamış olan ve insanlığın ilkörneği şeklinde idrak edilen varlık olan Gayomert ile kutsal olarak kabul edilen ve birlikte doğduğu boğa ile birlikte ölür. Boğanın gövdesinden 55 çeşit tahıl ve 12 çeşit bitki türer. Tasarım uyarınca genç ve güzel olan ancak sonradan Kötülük Tanrısı Ehrimen'e boyun eğmesinden ötürü bedeninden metaller oluşan Gayomert'in 40 yıl süreyle "armaiti" denilen toprakta kalan ve altın olarak algılanan spermlerinden iki ağaç veya iki filiz şeklinde inanca taşınan ilk erkek Maşya ile ilk kadın Maşyana yaratıldı. Maşya ile Maşyana, İran inancına göre ilk insan çiftidir.

Gayomart, efsanevi Pişdadiler'in ilk kralıdır. Avesta'nın ilk insanı Gayo Mareta, yani Zerdüştler'in Ademi'dir. O ölünce yerine torunu Huşang geçer. Tesadüfen ateşi keşfeden Huşang, bu büyük buluşunu anmak amacıyla Sadah Festivali'ni koyar. O'nun yerine oğlu Tahmurat, sonra da Tahmurat'ın oğlu Cemşit (Jam-shit) geçer tahta. Cemşit, kendisinden öncekilere göre İran ulusal efsanesinin çok daha önemli bir figürüdür.

GEBRLER: (Farsça "gebr" imansızdan). VII. yüzyılda İran'ı fetheden Araplar tarafından yenilgiye maruz bırakılan Parsilerin sülalesinden gelen halk. Yaşadıkları Yezd ve Kirman eyaletlerindeki topraklarını terketmeyen Gebrler, Zerdüştlük inancından ayrılmadılar. Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen fetihlerin ardından İslâmiyet'i benimsemeyen Zerdüştiler ilk başta Fars ve Horasan'ı yurt edindiler. İlk göç IX. yüzyılda, günümüzde sayılarının 82 000'e ulaştığı Hindistan'a doğru başladı. Isfahan'ın ticaretine canlılık kazandırmak amacında olan

Abbas (Büyük) I, bin beş yüz Gebr ailesinin, Isfahan dışında bulunan Zende Rud Irmağı'nın öte tarafına yerleşmelerine yardımcı oldu. Ancak Abbas I döneminde Zende Rud Irmağı'nın kıyısına yerleştirilen bu Gebr aileler, 1642–1667 tarihleri arasında hüküm süren Abbas II döneminde tekrar dağlara döndüler.

Pers İmparatorluğu'nun esenliğini bozan iç savaşlar, savaşlar ve Kandaharlı Mir Mahmut tarafından gerçekleştirilen istilalar, Zerdüştlük inancına sahip olan bu topluluğun parçalanmasına sebep oldu. Kandaharlı Mir Mahmut'un bayrağı altında bir araya gelen Gebrler, 1722 yılında gerçekleştirilen Isfahan kuşatmasına iştirak ettiler. Ama kentin alınması Gebrlerin yaşamında bir iyileşme yaratmadı. XV. yüzyılda İran ve Hindistan'da yaşayan Zerdüştiler arasındaki mevcut ilişkiler büyük bir gelişme gösterdi. XIX. yüzyılda Yezd ve Kirman'da yaşayan Zerdüştilere yardım eli uzatmak amacıyla Bombay'da teşkil edilen komitenin, İngiliz hükümetinin yardımıyla 1882 yılında Nasrettin Şah'tan aldığı bir ferman İran'da yaşayan Zerdüştilerle Şah'ın içteki tebaası arasındaki ayrılıklar giderilerek eşitlik sağlandı.

GERŞASB: 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta adından söz edilen kahramanlardan biri olan Gerşasb, efsânevî İran hükümdarı Feridun'un torunudur. İran'ın efsânelik hükümdarı Menuçihr'in ileri gelen adamlarından biri ve aynı zamanda hazinedarıdır. Şehnâme'de anlatılanlara göre soyu efsânevî İran hükümdarı Cemşid'e değin uzanır. Ünlü cengâver ve pehlivan Rüstem'in büyükbabası olan Neriman onun oğludur. Biruni ve bazı Batılı Doğubilimciler tarafından yapılan incelemelerde yazılanlara göre Gerşasb, Saru ve Neriman aynı kişilerdir. Bu kahramanların maceraları, Esedi-i Tusi tarafından kaleme alınan "Gerşasbnâme"de anlatılmaktadır.

GERŞASB: İran efsânelerinde ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de adından söz edilen ikinci Gerşasb da Zâb ve Pişdadiyan sülalesinin son hükümdarıdır. Onun ölümünün sonrasında ülkesine yönelik Turan saldırılarında artış yaşanmaya başladı.

GİV: İran mitolojisinde ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de adına sıkça rastlanan ünlü cengâver ve pehlivanlardan biridir. Gene İran mitolojisinin ünlü kahramanlarından Güderz'in oğlu ve gücü kuvvetiyle ünlü pehlivanlardan Bijen'in ba-

basıdır. İran'ın Keykâvus ve Keyhüsrev gibi efsânevî hükümdarlarının döneminde yaşayan Giv, Turan-İran savaşları sırasında büyük yararlılıklar gösterdi. Büyük bir yolculuğa çıkan Keyhüsrev'le birlikte kar fırtınasında kayboldu.

GÜDERZ: İran mitolojisine ve ünlü İranlı Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'ye göre ünlü bir pehlivan olan Güderz, Turan-İran savaşları sırasında büyük yararlılıklar gösteren ve İran'ın efsânevi kahramanlarından Zâloğlu Rüstem'in damadı ve ünlü pehlivan Giv'in babasıdır. İran'ın efsânevî hükümdarlarından Keykâvus'un vezirlerinden biri olan Güderz, Eşkâniyan hanedanındandı. Güderz adı, aynı hanedandan gelme iki hükümdarın da adıdır. Bunlardan birincisi zalimliğiyle ün yapmış Şabuhr, ikincisi de İbn İran Şah'dır.

GÜL-GÛN: (f.) Gül renkli. İran kaynaklı "Hüsrev ü Şîrin" öyküsünün kadın kahramanı olan Şîrin'in atının adıdır.

Bu öykünün kahramanı olan Hüsrev'in "Gül-gûn" ve "Şeb-diz" adında iki güzel atı vardır. Bunlardan Gül-gûn'ü Şîrin'e armağan edince Gül-gûn, Şîrin'in atı olarak edebiyata geçmiştir. Şairler bu iki sözcük üzerine tevriye yaparlar. Genellikle Şeb-diz sevgilinin "Zülfü", Gül-gûn de onun "yanağı" ve kimi zaman da âşıkların "gözyaşı" şeklinde ele alınır.

"Gül-gûn rûhun gül ü semeni şemı-sâr ider
Yüzün hayâli gözlerümi lâle-zâr ider"
Nesimî

Kimi zaman âşık ile maşuk bir müsabaka sırasında bir oyun alanında karşı karşıya gelirler. Bu alan güzellik alanıdır. Atlı iki yarışmacının yarışmaları, sevgilinin saçlarının kırbaç şeklinde hayali, Şeb-diz'in 'gece", Gül-gûn"ün "gündüz" şeklinde işlenmesi, karşılaşma esnasında çevrenin toz duman altında kalması bu sözcükler etrafında şairlere muhtelif temeli hazırlar.

"Hatt-ı Şeb-diz degül cilve idüb kopdı gubâr
Hüsn meydânun içinde rûh-ı Gül-gûn'un"
Zatî

GÜLİLE SİTEMKÂR: Bir halk hikâyesi olan "Gül ile Sitemkâr"; Horasan derebeyinin oğlu Sitemkâr ile onun Yusuf adındaki arkadaşının kızı Gül'ün aşklarını konu edinir. Evlenmelerine karşı çıkılan, müsaade edilmeyen iki sevgilinin başından olmadık işler geçer. Muhtelif

maceralar yaşayan bu iki sevgili köy köy dolaşıp mani kataı şeklinde şiirler söylerler. Neticede birbirine kavuşup muratlarına ererler. Öykünün içinde tabiatüstü olaylar, cadılar vb. varlıklar mevcuttur; iyiliğin ve şuurun mümessili olan öyküde kahramanının başarıları ortaya konur. Halk kitabı olarak muhtelif basısı gerçekleştirildi.

GÜLŞENNÂME: İranlı şair ve mutasavvıf Feridettin Attar tarafından kaleme alınan "Mantıku't-Tayr" adındaki yapıtın Şeyh Ahmed Gülşehrî tarafından gerçekleştirilen çevirisi. Tasavvufsal bir yapıttır. Hakk'a ulaşmak için arada bulunan "taleb", "aşk", "marifet", "istiğna", "tevhid", "hayret" ve "fakr ü fenâ" adındaki yedi vadinin aşılması gerekir. Yukarıda adı geçen bu yedi vadiyi aşan bir kişide benlikten hiçbir iz kalmayacağı temel düşüncesi çevresinde gelişen bu öykünün konusu özetle şöyledir: Öteki kuşların tamamını toplayan Hüthüt kuşu, onları, Simurg adındaki padişahlarını aramaya çağırır. Ancak her biri kendince çeşitli gerekçeler gösteren kuşlar bu meşakatli işe iştirak etmek istemezler. Neticede onlara çeşitli öyküler anlatan Hüthüt, ikna ettiği kuşlarla birlikte Simurg'u aramak üzere Kâf Dağı'na gider. Oraya vardıkları zaman kendilerinden başka kimseyi görmezler. Simurg, kuşların kendileridir. Burada Hüthüt, Simurg ve kuşlar simge olarak kullanılmışlardır. Akıl, halk ve Tanrı'yı simgeler.

Gülşehri'nin 717/1317 de tamamlanmış olan çevirisinde konu daha genişletilmiş ve derinlemesine işlenmiştir. Anlatımı, kendi asıl anlatımından daha güzeldir. Yapıtın İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi'nde Yazmalar Bölümü No. 1360 ve 236 da, Fatih Camii Kütüphanesi'nde No. 2557 de kayıtlı üç nüshası mevcuttur.

GÜL-Ü NEVRUZ: XIV. yüzyılda yaşayan Çağatay şairlerinden Lütfî tarafından 1411 yılında kaleme alınan 1228 beyitlik mesnevi. Muzafferiler döneminin şair ve hekimi olan Celaleddin Tabib tarafından 1333 yılında kaleme alınan Farsça mesnevinin çevirisidir.

Fars hükümdarı İskender Mirza adına düzenlenmiş olan mesnevinin konusu; Horasan hükümdarı Firuz Şah'ın oğlu Nevruz ile Rumi Kayseri'nin Gül adındaki kızı arasında yaşanan aşk macerasıdır. Yeniden kaleme alınmış bir eser kadar başarılı olarak kabul edilen mesnevi, Çağatay edebiyat dilinin tarihsel gelişimi açısından büyük öneme sahiptir. Nüshasının biri Süleymaniye Kütüphanesi Laleli bölümü No. 1911'de kayıtlı olan eser, I. Sultanov tarafından 1949 yılında Taşkent'te yayımlandı.

GÜLİSTAN: İranlı şair Sadi-i Şirazî tarafından 1258 yılında, bir nevi öykü anlatma tekniği olan makame şeklinde kaleme alınan bir yapıt olan Gülistan, mensur şeklinde yazılmış, ancak ara yerlerine anlatılanlarla paralellik arzeden şiir parçaları serpiştirilmiş durumdadır. Eser:

1-) Hükümdarların hal ve davranışları;

2-) Dervişlerin ahlâkı;

3-) Yetinmenin (kanaat) erdemi;

4-) Susmanın yararı;

5-) Aşk ve gerçlik;

6-) Güçsüzlük ve yaşlılık;

7-) Eğitimin etkisi;

8-) Sohbetin töresi olmak üzere sekiz babdan meydana gelir.

Genel yapısı itibariyle makameyle benzerlik arzetmesine rağmen eserde, makamede karşılaşılan, kulağı büyülesin diye çok gerekli olmayan tantanalı ve uyaklı anlatımların yerini ölçülü bir anlatım almıştır. Kitapta neredeyse baştan sona değin "Sehl-i mümteni" denilen, kolay görünmesine karşın esasen telâfuzu zor bir anlatım şekline rastlanmaktadır.

Daha kaleme alındığı yıldan itibaren üne kavuşan Gülistan, asırlar boyunca İslâm âleminde medreseelerde ders kitabı şeklinde kabul edilerek okutuldu; Doğu ve Batı dillerine tercüme edilerek açıklaması yapıldı. İlk Latince tercümesi, 1651 yılında Amsterdam'da yapıldı.

1391 yılında Seyf-i Sarayî tarafından Kıpçak Türkçesi'ne tercümesi yapılan yapıt, ardından başta Kadı Manyas (II. Murat'ın I. Padişahlığı dönemi 1421–1444) olmak kaydıyla 1550 yılında ölen Şahidî İbrahim Dede; 1593 yılında ölen Mahmut bin Şemî; 1596 yılında ölen Sudi Bosnavî ve daha sonra pek çok kişi tarafından şerhleriyle beraber Tütkçe'ye tercüme edildi. Cumhuriyet dönemindeki Türkçe tercümeleri 1944 yılında Niğdeli Hakkı Eroğlu; 1945 yılında Kilisli Rifat ve 1946 yılında Hikmet İlaydın tarafından gerçekleştirildi.

"Gülistan"a; Camî "Baharistan"; Kemalpaşazade "Nigaristan" ve Ahmet Şirazi-i Vakar "Encümeni Daniş" adlarıyla nazireler kaleme almışlarsa da bunların hiçbiri Gülistan'ın seviyesine ulaşma başarısı elde edemedi.

GÜŞTASB (vištasb) : Kimi kaynaklara göre M.Ö.522–486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni Kralı Dara I'in babasıdır. Oğlunun hükümdarlığı yıllarında Part eyaletinin satrabı (vali) olarak görev yapıyordu.

GÜŞTASB: Tanrı'nın kullarına rahmetini ulaştırdığına inanılan manevî yol.

GÜŞTEHEM: 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan Şehnâme'de ve İran mitolojisinde adından sıkça söz edilen kahramanlardan biridir. Menuçihr'in torunu ve Nuser'in oğludur.

GÜŞÜRVAN (Güş-ü-rün): Mezdeki mitolojisine göre Kutsal Boğa'nın adıdır. İyilik Tanrısı Ahura Mazda tarafından varedildi. Kötülük Tanrısı Ehrimen tarafından yaşamına son verilmesine rağmen ruhu, gerideki hayvanların tamamının ruhu haline dönüştü, yıldızların ışıkları tarafından saf hale getirilen menisinden yararlı hayvanların tamamını üreten iki boğa dünyaya geldi.

---H---

HÂMÂN: M.Ö. 486–465 tarihleri arasında talıtta hüküm süren efsânevî Ahemeni Kralı Kserkses (Hşayarşan) I'in efsanevî veziridir. Eski Ahit'in bölümlerinden Ester Kitabı'ında Yahudilere karşı olan düşmanlığıyla tanınır. Kur-an'a göre Firavun'un divanında Kârun ile birlikte yeralan Hâmân başvezirlik görevini yürütüyordu. Yakın bir zamanda Musa'nın dünyaya geleceğine ilişkin haber alan bu iki vezir, bunun önüne geçmek amacıyla yeni doğan erkek çocuklarının tamamının öldürülmesi emrini verirler. Tanrı tarafından gönderilen bir peygamber olarak ortaya çıktığı zaman da onu yalancılıkla itham ettiler. Veziri Hâmân'dan kendisi için bir kule inşa ettirmesini isteyen Firavun, bununla göğün yollarına çıkarak Musa'nın tanrısına erişeceğini iddia eder. Bir rivayet uyarınca elli bin kişi yedi yıl süreyle çalışarak oldukça yükseklere erişen bir kule inşa ettiler. Ancak kule Cibril tarafından yıktırılır. Öyküünün, Eski Ahit'te kimi değişiklikler gösterdiği gözlemlenmiştir. Firavun'a, Musa'yı yok etmelerini büyük divanında yer alan Bileam, Eyup ve Yethra'nın öğütlediği ileri sürülür. Kârun ile birlikte dünyanın en zengin insanı olarak gösterilen Hâmân, Arap tarihî kaynaklarının pek çoğunda oldukça önemli bir yer tutar. Hükümdarı, ülkede bulunan Yahudilerin tamamını katletmesi için ferman çıkarmaya zorlar. Ancak hükümdarın Esther adındaki Yahudi kökenli karısı bu fermanın çıkmasına engel olduğu gibi, kocasını bu fermanı çıkarmaya zorlayan vezir Hâmân'ı da astırır.

HAMÂN SAMUN ŞAH: "Hamzanâme"de adına rastlanılan Hamân Samun Şah, Hint Şahı Ray Azim'in yardımına gelen kendisine bağlı şahlardan biridir.

HÂMUN: "Keyânise" adıyla da bilinen ve çevresi otlaklar ve sazlıklarla çevrili olan Hâmûn, Sîstân denilen bölgenin kuzeydoğusunda yer alan ve bir kısmı da Afganistan sınırları içerisinde göldür. Suyu; Ferâhrûd, Hîrmend, Şûrrûd gibi nehirlerin sularından meydana gelen Hâmûn'un suyu azalmaya başladığı zaman çevresini kaplayan otlaklar ve sazlıklar sararmaya başlar.

Tazeliğinden ötürü ilkbahar mevsiminde yumuşamaya başlayan sazlıklar hayvan yemi olarak kullanılırken, biraz daha büyüdüğü zaman hasır ve başka birtakım araçları dokumada malzeme olarak kulla-

nılır. Suyu son dönemlerde giderek azalmaya başlayan Hâmûn, bunun-la birlikte Sîstân bölgesinde bulunan bir bucağın da adıdır. Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avestâ 'nın bir bölümü olan Bundehişn'de; "Kyansih" adıyla bilinmektedir. Hâmûn'un kıyıları, Zerdüştçülüğün peygamberi olan Zerdüşt tarafından vaat edilen şeylerin doğduğu yerdir. Şöyle ki; Zerdüştçülük inanışları uyarınca Hûşîderân, Hâmûn suyunda yıkanan ve Zerdüşt'ün nutfesiyle hamile kalan bakire kızlardan doğmuştur.

Doğu İran'da yer alan ve harikulade vasıflarıyla anılan Hâmûn, İran'ın batısında yer alan Urûmiyye Gölü gibi kutsanır. Avestâ'nın bir bölümü olan Bundehişn'de verilen bilgilere bakılırsa başlangıçta suyu tatlı ve içimli olan Hâmûn, süreç içerisinde kokuşmuş ve suyu içilmez hale gelmiştir. İnanç uyarınca, yine Zerdüşt tarafından vaat edilenler arasında bulunan Soşyânt'ın dönemde tekrar eski tadını ve lezzetini elde edecek ve yeniden gerçek varlığına kavuşacaktır. Buna rağmen bu söylentiler, günümüz Hâmûn gerçeğiyle bağdaşmamaktadır. Çünkü tatlı ve içimli olmasından ötürü çok çeşitli kuşların ve ördeklerin yaşadığı Hâmûn'un suyu, Urûmiyye Gölü'nün suyunun aksine tatlı ve içimlidir.

İslamiyet sonrasındaki çağlarda yazılan geleneksel kimi coğrafî kaynaklarda ve İranlı ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de Hâmûn'dan "Zereh" olarak söz edilmektedir. Bu sözcüğe göre esasen "deniz" anlamına gelen Hâmûn'un adı, bundan önceki çağlarda da "Zereh-i Kyansih" olarak geçmektedir. Bu gün de Güneybatı Afganistan'da "Gûdîzereh" adını taşıyan bir havza mevcuttur. Yine Bundehişn'de verilen bilgilere göre; Keyâniler hanedanının yerleşim bölgesinin adı da Kyansih'dir. Avestâ'da verilen bilgiler uyarınca da, Keyânîler sülalesinin asıl ve öz vatanları Sîstân ya da Hâmûn çevresidir. Hâmûn toprağı, onun varlığıyla yücelerde Zuhal'in zirvesinden, Cömertliği karşısında bir sinek kanadı değil, hazinesi Karun'un.

HAOMA: Eski Mezdeki inanışına bağlı olan Persler tatafından ayinler sırasında kullanılan ve kimilerinin yalancı altınmantar benzeri var sanma yaratan bir mantar zannettiği Haoma, potansiyel ilahî özün görünüşe taşınması şeklinde algılanan mukaddes bitkinin adıdır. Sasaniyan hanedanı döneminde İran'da kullanılan "hanı" ve Hint vedalarında adı geçen "soma" adlı kutsal içki ile aynı anlama gelen "haoma"nın bitkisinin havanda dövülmesi neticesinde sağlanan özsu; şaman geleneğinde olduğu üzere Tanrı'ya nezredilen kurbanların, kurban edilme-

si öncesinde zararı olmayan bitkilerle kendinden geçmelerini ve gerçek dünyadan uzaklaşmalarını temin ediyordu.

HAOMA: Haoma bitkisinin havanda dövülmesi neticesinde elde edilen özsuyunun inek sütü ile mayalanmasıyla sağlanan mukaddes içki; ölümsüzlük suyu.

HAOMA: Zerdüşt tarafından yöneltilen soruları alıp İyilik Tanrısı Ahura Mazda'ya ileten ve bir sonraki gün İyilikçi Tanrı Ahura Mazda tarafından verilen cevapları alıp Zerdüşt'e ileten "aracı" tanrı.

HÂRUT İLE MÂRUT: Kur'an-ı Kerim'de adlarından söz edilen iki melek. Eski İranlılar arasında Hurdâd ve Murdâd adlarıyla bilinen meleklerin bu iki melekle eş olduğu rivayet edilir. İki Ermeni mabudu şeklinde bilindikleri de kimi kaynaklarda dile getirilmektedir.

Haklarında birçok söylenti mevcuttur. Bu söylentilere Ahdi Atik'de yer alan öyküler temel oluşturur. Bu öykülerden biri uyarınca melekler, yeryüzünde yaşayan insanlar tarafından işlenen günahları gördükleri zaman Tanrı'ya: «Ya Rabbi, insanlar senin verdiğin bu kadar nimetin kıymetini bilmeyerek bunca günahı nasıl işliyorlar? Neden onların bunca günah işlemelerine izin veriyorsun?» diye sorarlar. Bunun üzerine Tanrı, onlara: «İnsanların yaradılışında bulunan huy, doğa arzu ve istek sizde olsaydı siz günah işlemez miydiniz?» diye sorar. Melekler hep bir ağızdan: «Hâşâ! Biz doğru yoldan sapmazdık.» derler. Bunun üzerine Tanrı kendi aralarında güvendikleri iki melek seçmesini emredince melekler, kendi aralarında Hârut ile Marut'u seçerler.

Tanrı tarafından Bâbil'e gönderilen bu iki melek, gündüzleri kendilerine verilen işleri yaptıktan sonra geceleri de "İsm-i Âzam" duasını okuyup gökyüzüne çıkarlarmış. Günün birinde, Zühre adında çok güzel bir kadın, şikâyetçi olduğu kocasından boşanmak amacıyla bunlara başvurur. Kadına âşık olan bu iki melek, onunla birlikte olmak isterler. Kadın, puta tapıp içki içme koşuluyla kendilerine teslim olacağını söyleyince iki melek, kadının bu isteğini yerine getirirler. Ancak buna rağmen kendilerine teslim olmayan kadın onlardan kendisine "İsm-i Âzam" duasını öğretmelerini talep eder. Melekler tarafından kendisine öğretilen duayı okuyan kadın gökyüzüne çıkar, Tanrı tarafından orada bir yıldıza dönüştürülür. Bunun üzerine pişman olup af dileyen meleklere aracılık eden İdris Peygamber, onlara dünya ya da ahiret azabını tercih etmeleri önerisinde bulunur. Onlar tercihlerini dünya azabından

yana kullanınca Tanrı, onların kıyamet gününe değin Bâbil'deki kuyunun birinde baş aşağı asılı bir şekilde azap çekmelerini emretmiş. Büyücüler bu kuyunun başına gelerek bu iki melekten sihirin nasıl yapılacağını öğrenirlermiş. "Çâh-ı Bâbil" (Bâbil Çukuru) adı verilen bu kuyu eski yazınımızda sıkça kullanılan öğelerden biridir.

"Çâh-ı Bâbil'de olan iki melek
Biri Hârut ü birisi Mârut"

Vehbî

. Eski yazınımızda Hârut ve Mârut adındaki bu iki melek büyücülüğün piri şeklinde ele alındığı gibi sevgilinin gözleri, ganızesi ve saçları için bir benzetime öğesi şeklinde de kullanılmıştır. Bununla birlikte şairlerin, insanları etkileyen, onları sarsan, sanki bir başka dünyaya götüren şiirlerini kâğıda aktaran ve Hârut ile Mârut'a benzetilen kalem de sanki bir sihirbazmış gibi sayılmış.

"Sihr ü efsûn ile dolmuştur derûnun ey kalem
Zülf-i Hârut'un dimek mümkin mi nâl olmuş sana"

Nedîm

HASENE HANIM: "Kerem ile Aslı" öyküsünde adından söz edilen Hasene Hanım, Aslıhan'ın babasının, yanında zindancıbaşı olarak çalıştığı beyin akıllılığıyla ün salmış kız kardeşidir. Tutuklanan Kerem ile Sofi adındaki arkadaşının serbest bırakılmalarına yardımcı olur.

HEFT DERYÂ: Eski dünya karalar topluluğunda; dünyanın tamamının üzerinde yedi deniz olduğu kabul edilirdi. Hintlilerde de; tıpkı İslâmiyet'ten önceki ve sonraki devirlerde Araplarda olduğu gibi yedi denizin varlığı inanışı yaygındı. Farisi yazınında "heft deryâ", "heft âb" ve "heft bahr" bileşikleri sıkça kullanılmaktadır.

"Heft âb", "heft bahr" ve "heft muhît" gibi adlarla da bilinen heft deryâ: yedi deniz, sırasıyla: Deryâ-yi Ahder; içerisinde aralarında Serendîb adasının da yer aldığı fazla sayıda ada ve adacıkların bulunduğu deniz. Ummân Denizi, Kulzum Denizi/Kızıldeniz. Berber Denizi, Okyanus Denizi, Kostantiniyye Denizi, Karadeniz. Kaynakların bazılarında bu denizlerin adları farklı bir şekilde geçer. Adı geçen denizler yanı sıra; Çin Denizi, Curcân Denizi ve Hârizm Denizi'nin de adları verilir.

"Nitelemek için vasıflarını yetmez aklımız, bilgimiz.
Bir damla erişemez sahiline yedi denizin."

Ferîduddîn-i Attâr

"Öyle istekliyim ki ey dilber seni görmeğe, bir gün eğer,
Gönlümden bir ah yükselse, yakar kavurur yedi denizi."

Sa'dî-yi Şîrâzî

"Ne değeri var aşkın istiğnasının yanında Hâfız'ın ağlamasının,
Bu denizde bir şebnem gibi görünür yedi deniz."

Hâfız-i Şîrâzî

HEFT ÂB ŞOSTEN: "Yedi su ile yıkamak", "yedi kez yıkamak", "dikkatle, titizlikle yıkamak", "kirlerden temizlemek" anlamlarında kullanılır. Tıpkı köpekle teması sağlanan bir kabın başlangıçta bir kez toprak ve su ile akabinde de altı defa su ile yıkanmasının gerekmesi örneğinde olduğu gibi bilhassa dinsel inanış uyarınca kirlenmiş kabul edilen herhangi bir eşyanın yedi defa yıkanması anlamına gelir.

HEFTHAN: 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta ünlü pehlivan Rüstem'in Mazenderan'da esir alınan İranlı efsânevî kral Keykâvus'u kurtarmak amacıyla yedi günde kattettiği yol. Rüstem bu yolu kattederken insanlar, hayvanlar ve devlerle savaşmak zorunda kalır.

HEFTHAN: İranlı şair Firdevsî'nin Şehnâme adlı eserinde serüvenlerinden söz edilen İran destan kahramanlarından İsfendiyar'ın, kız kardeşlerini esir alan Ercasp'ın yaşamına son vererek elinde esir bulunan kız kardeşlerini kurtarmak amacıyla Belh kenti ile Ruyindij kenti arasında yedi gün içinde aldığı yol.

HEFTHAN: Nevizade Atayi tarafından kaleme alınan Hamsesinde yeralan beş mesneviden biri (1626). Mecazî aşkı işleyen mesnevi, 2787 beyitten oluşur. Genceli Nizamî tarafından kaleme alınan "Heft Peyker" adındaki mesneviyi nazire olarak düzenlemiştir. Ancak Heft Peyker'de görülmüş olan yedi ülkenin kızlarınca anlatılan öykülere karşılık Hefthan'da öyküler, aşığın yedi erkek arkadaşınca hikâye edilir. Atâî, yapıtın kaleme alınış nedenini bilhassa Genceli Nizamî tarafından işlenen aşk düşüncesini beğenmediğine ve kendi aşk düşüncesini meydana koyma arzusuna bağlar. Metnin aslında yedi öykü mevcuttur. Bunlar içerik açısından "Binbir Gece Masalları"nı çağrıştırmakla birlikte kimi farklılıklar arzetmektedirler. "Âğâz-ı Kitab-ı Heft Han" adında yedi meclis halinde hikâye edilen öyküler Anadolu'da, İstanbul'da, Bursa'da, Edirne'de, Çin-i Maçin'de, Bağdat'ta, Rey'de, Belh'te vb.

yerlerde geçmektedir.

Yedi öykünün birincisinde bir kadı ile öğrencisi tarafından yaşanılanlar dile getirilir. İkinci öykü Çin-i Maçin'de; başkahramanı Gazne Sultanı Mahmud Sebüktekin olan üçüncü öykü de Gazne'de geçer. Ardından Bağdat, Rey ve Belh kentlerinde yaşanan üç öykü aktarılır. Öykülerin tamamı tema olarak aşkı ele alır. Tasavvufî aşka yakın bir düşünceyle ele alınmıştır. Öykülerde, kaleme alındığı yılların halk yaşantısından, atasözleri ve tabirlerden, esnafın içinde bulunduğu durumdan ve Doğu söylenceleriyle masallarından gelme birçok özellik göze çarpmaktadır.

Yapıtın yalnızca İstanbul Kütüphanelerinde otuz civarında nüshası mevcuttur. Bunların arasında on tanesini mukayese eden Turgut Karacan, bir inceleme bölümüyle yapıtı yayımladı: Nev'îzâde Atâî, Hefthân Mesnevîsi (İnceleme-metin) 1974.

HEFT PEYKER: Genceli Nizamî tarafından 1197 yılında kaleme alınan mesnevi. Meraga'da hâkimiyet süren Alaettin Körp Arslan adındaki Türk hükümdarın talebi üzerine kaleme alındı ve ona arz edildi. 420–438 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasaniyan hükümdarı Behram-ı Gûr (V. Behram)'un yedi ayrı ülkenin kızlarıyla maceraları ve onlarla olan evliliği hikâye edilir. Eser, yedi gezegeni sembolize eden yedi güzel kız tarafından anlatılan hikâyelerle gelişir. Kahramanına ilişkin olarak İran kaynaklarından nakledilen bilgilere, yazarın hülya gücünün renkli mahsulleri ve yaşadığı devirle ilgili müşahadeeleri de ilave edilir. Mesnevi 5600 beyitten oluşur.

HEŞT BEHİŞT: Hüsrevi Dehlevî tarafından kaleme alınan bu eser, 420–438 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı Behram-ı Gûr (Behram V)'un bir yabani eşek avı sırasında bir çukura yuvarlanıp öldüğünü konu edinir.

HİRBED (HİRBÛD): Eski Farsça'da (Avesta dilinde) "ateşgede başkanı" anlamına aêtra paiti'den gelmektedir. Sözcük, süreç içerisinde, ateşperestlerin lideri, yargıcı, müftüsü; başrahip; ateşgede hizmetçisi anlamlarını alır olmuştur.

HÎRMEND: Suyunun bolluğuyla bilinen bir ırmak olan Hîrmend, Avestâ'da adı; "haētu", "haētumenet" biçimlerinde geçer. Birinci parçası "haētu: köprü, sed ve bend" anlamlarını taşıyan hîrmend bileşik bi-

çimiyle; "köprüsü", "bendi" ya da "seddi olan" gibi anlamlarda kullanılır. Bununla birlikte bahse konu olan sözcük, kutsal kitap Avestâ'da Hîrmend Irmağı'nın geçtiği bölgede yer alan arazinin adı olarak da kullanılmaktadır.

Hîrmend, Kâbil yakınlarında bulunan dağlardan doğarak Hâmûn gölüne dökülmektedir Zâmyâd Yeşt'te verilen bilgilere göre: "görkemli, beyaz dalgalı, azgın bir su" dur, Hirmend Irmağı. Hâmûn Gölü'nün kutsanan suyunun sağlandığı ve Ferr-i keyânî sahibi olan bu ırmak, İran toprakları dışında kalan bölgeleri sel baskınlarıyla yok edebilecek, düşmanları ortadan kaldırabilecek, kıtlık ve şaşkınlığa sürükleyebilecek güçtedir. Kitâb-i Mukaddes'te Sîstân bölgesinin adı olarak da geçen Hîrmend, Eski İran'da Sîstân bölgesinin bereket kaynağı olarak bilinir. İran yaylasının doğu bölgesindeki ırmaklardan biri olan ve Kâbil'in 60 km. uzağındaki Bâbâ Dağları'ndan, Bamiyân yakınlarında doğup Hezârcât ve Zemîndâver yakınlarından geçen Hîrmend Irmağı'nın uzunluğu 1100 km.ye ulaşmaktadır. Her iki yanında fazla sayıda akarsu ve nehir bu ırmağa akmakta ve suyunu artırmaktadır. Hîrmend Irmağı'ndan ayrılan pek çok ırmak, İran topraklarını da sulayarak akmakta, bilhassa Sîstân bölgesinde önemli miktarda araziyi suladıktan sonra Hâmûn Gölü'ne dökülmektedir. Hîrmend, ilkbahar mevsimlerinde genişliği 900 m.ye varan diğer mevsimlerde 300 m. genişlikte akıma sahip olan en büyük ve suyu bol ırmaklar arasında yer alır. Uzunluğu Sind ve Fırat'tan daha fazladır. Hîrmend Deltası ve çevresinde bulunan topraklar, çok verimli topraklar olmasından ötürü bahsi geçen ırmak, Sîstân bölgesinin verimlilik kaynağı olarak da bilinir.

"Muzaffer, ulu hükümdarın emriyle,
Kurdu çadırı Hîrmend kıyısına".

Firdevsî

HORDÂD VE MORDÂD: Zerdüştçüler kutsal kitap olarak kabul edilen Avestâ'da; "Amertāt: ebedîlik, sonsuzluk (olumsuzluk edatı e+mer: ölüm + son ek tāt:)", Pehlevîce'de "Hordāt" ve "Emürdāt", Yeni Farsça'da; "Mordâd" şeklinde kullanılmakta olan bu kelimeler sırasıyla "olgunluk, yeterlilik ve sağlık", "ölümsüzlük ve ebedîlik" anlamlarına gelmektedirler. Genel olarak bir arada anılan Mezdekilik inancının bu iki büyük meleğinin ikisi de, İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın olgunluğu ve ebedîliğini simgelemektedirler. Ahura Mazda, Hordâd'ın mutluluğunu, Mordâd'ın ebediliğini, dünya yaşamını, mukaddes inanç gereğince düzenleyenlere bağışlamaktadır.

Bitkilerin mes'uliyetinin verilmiş olduğu Mordâd, daima suların mesuliyetini üstüne alan Hordâd'la bir arada bulunurlar. Mezdekilik inancı gereğince bireyin, herkesin varmak için çaba gösterdiği, aynı zamanda Mordâd'ın vasfı olan olgunluk aşamasına varabilmesi amacıyla beş imşâspend'e has barış ve uyumluluk, doğruluk ve dürüstlük, alçakgönüllülük ve insan sevgisi, göksel bir yönetim kurmak suretiyle insanoğlunun rahat ve huzurunu sağlama, sağlıklı bir yaşamı kurma gibi sıfatlarla donatılması lazım gelir.

Hordâd, Avestâ'da; "Haurvatāt: olgunluk ve erişkinlik", Pehlevi dilinde "Hūrdat/Xūrdat". Farsça'da; "Hordâd" adıyla bilinir. Bu imşâspend'in dünyamızdaki görevi, suları korumak, cennette yaptığı iş de, yaptığı iyilikleriyle insanların gönüllerini kazananlara sağlık ve esenlik vermektedirler.

Her ayın 6. günü, ağaçlar ve bitkileri yaratmak ve beslemekle ve kötülükleri ortadan yok etmekle görevli kılınan Hordâd'ın; her ayın 7. günü de, dünyayı korumak, bitkisel kökenli besinleri daima sağlamak, açlık, zarar ve hastalıkları ortadan kaldırmakla görevli kılınan Mordâd'ın sorumluluğundadır. Su hizmetlerinin organizasyonunu sağlamak Hordâd'ın, bitkileri korumak da Mordâd'ın görevleri arasındadır. Bu iki meleğin adını almış olan her ayın 6. ve 7. günleri, "Ceşn-i Hordâdgân" ve "Ceşn-i Mordâdgân" adındaki törenler tertip edilir. Zerdüştçülüğün peygamberi Zerdüşt, Hordâd günü dünyaya gelmiştir. Söylentilerde yer alan bilgiler uyarınca; kıyamet de, bu günde olacaktır. İzed Teşter, İzed Ferverdîn ve İzed Bâd, Hordâd'ın yardımcıları, İzed Reşn, İzed Aştâd ve İzed Zâmyâd ise Mordâd'ın yardımcılarıdır. Târîç ve Zârîç adlarındaki açlık ve susuzluk devleri Hordâd ile Mordâd'ın düşmanları arasında yer almaktadırr. Zambak, Hordâd'a özgü çiçektir.

HOROMAZES: Zerdüştçülüğün kurucusu Zerdüşt tarafından yaratılan Horomazes, ışığa benzeyen ve en arı ışıktan olan kutsal varlıktır.

HŞAYARŞAN (Kserkses I): M.Ö. 486–465 tarihleri arasında tahtta hüküm süren efsânevî İran hükümdarıdır. Yahudi düşmanı olarak bilinen Hâmân adındaki veziri, ülkesinde yaşayan Yahudilerin tamamını öldürmek amacıyla kendisini ferman çıkarmaya zorladı. Ancak Hşayarşan'ın Yahudi menşeyli karısı Esther, fermanın çıkmasını engellediği gibi, kocasını bu fermanı çıkarmaya zorlayan vezir Haman'ı da idam ettirir.

HUDAYNÂME (HATAYNÂME): İran hükümdarlarına iliş-

kin yarı-söylencesel; yarı-tarihsel bir eserdir. İslâm tarih eserlerinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul görür. Eski İran kültürü, Ortaçağ İslâm medeniyetinin oluşmasında etkin rol oynadı. Bu kültür etkisinin yazın sahasındaki numuneleri arasında İran ulusal destanı Şehnâme'de zirveye oturan Hudaynâme (Hataynâmek), ilk sırayı alır.

HURGiH: İran'ın efsânevî hükümdarı Keyhüsrev'in buyruğuyla savaşa giden Hurgih, ünlü pehlivan Rüstem'in Giv adındaki kız kardeşi'nin oğlu Bijen'in arkadaşıdır. Bijen'le birlikte Turan ülkesine savaşa giderler. Bijen'i kandırarak Turan hükümdarı Efrasiyab'ın kızı Menije'nin çadırına götüren Hurgih, arkadaşı Bijen'in Menije'ye âşık olmasını sağlar.

HUŞENG (HOŞENG): Eski Pers mitolojisine göre evrensel tekerkliğin kurucusu ve Zerdüşt yasasının meydana çıkışı öncesindeki Dedesi Keyûmers'ten sonra Pişdadiler sülalesinin ikinci efsânevi hükümdarıdır. Kahramanlıkları, Firdevsî'nin Şehnâme'sinde coşkun bir dille anlatılan Huşeng'in babası Fravag: onun babası Siyamek; onun babası Maşya; onun babası İran mitolojisine göre ilk insan prototipi olan Gayomert'tir. Mazana'nın iblislerine karşı savaşını verir.

Ateş ve demir, veziri olduğu dedesi Keyûmers'in ölümünün ardından onun tahtına oturan Huşeng döneminde bulunmuş, ekini ve dikin alet ve araçları onun tarafından icad edilmiş, ilk köylerin kurulması, savaş aletlerinin yapılması onun döneminde yapılmıştır.

Edebiyatta yukarıda sıralanan vasıflarıyla ele alınan Huşeng, efsânevî hükümdarlardan biridir.

"Nigâh-ı satvet-i lerziş-fiken Sâm u Neriman'a
Şükûn-ı şevket-i hayret-fezâ Huşeng u Dârâ'ya"

Fitnat

Huşeng: İbnürreşad Ali Ferruh tarafından 1887 yılında kaleme alınan oyun. İsmini, Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'den almış olan bu koşuk şeklindeki tarihsel piyeste, Namık Kemal ve Abdülhak Hamid'in etkileri açık bir biçimde görülmektedir ve Tanzimat'tan sonraki yazarların da müşterek konusu olan "zulüm aleyhtarlığı"nı ele alan ve 1911 ve 1918 yıllarında oynanan yapıtın konusu özetle şöyledir:

Zalimliğiyle ün yapan Nerinan adındaki Kelat hükümdarı, Huşeng'in Menije adındaki kızını ele geçirmeye çalışır. Menije'nin Mirza adındaki nişanlısı savaşta galip gelince Neriman onu öldürtür.

Nişanlısı Mirza öldürtülünce Menije de intihar ederek yaşamına son verir. Bunun üzerine Neriman, bu iki gencin ölümünden sorumlu tuttuğu Huşeng'i idamı ettirir. Ancak vicdan azabıyla kıvranan Neriman'ı, zulmettiklerinin hayalleri öldürür. Yapıt hafiften gelen bir sesle sona erer:

"Bil âhirete kısas kalmaz
Câni ezilir de adl ezilmez"

HÜRMÜZ: Bilgelik Tanrısı Ahura Mazda adının Sasani dönemi İran dillerindeki değişikliğe maruz kalmış şeklidir. Ahemeni Persleri tarafından tanrıların en büyüğü olarak kabul gören Hürmüz, Zerdüşt içinde, etrafında Ameşa Spentas olarak bilinen altı iyilik meleği bulunan tanrıların en yücesiydi. Bunun karşısında Kötülük Tanrısı Ehrimen bulunuyordu. Yumuşak bir ikilik şekli meydana getiren bu tezatlık, Mezdekilik inanışında daha bariz bir şekilde ortaya çıkar (Geniş bilgi için Ahura Mazda maddesine bakınız).

HÜRMÜZ I: 272–273 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı. 241–272 tarihleri arasında tahtta hükümı süren Pers kralı Şapur(Şabuhr) I'in oğlu ve ardılıdır. Horasan valiliği yaptığı dönemde Romalılarla yapmış olduğu bir savaşta büyük üne kavuştu. Manicilik dininin kurucusu Mani-i Nakkaş'ı sarayında gizlediği ileri sürülür.

HÜRMÜZ II: 302–309 tarihleri arasında tahtta hükümı süren Pers kralı. Şabuhr I'in torunudur. Tahta çıkışının ardından Araplarla savaştı. Savaşta kazanan taraf olmasına rağmen Araplar tarafından öldürüldü.

HÜRMÜZ III: 457–459 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı. 438–457 tarihleri arasında tahtta hükümı süren Pers kralı Yezdigird II'nin oğlu ve halefidir. Akhunlulardan destek alarak kendisine karşı isyana kalkışan Piruz adındaki kardeşiyle savaşmak mecburiyetinde kaldı. Bu savaş sırasında ülke, anneleri Dinak tarafından yönetildi.

HÜRMÜZ IV: 579–590 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı. 531–579 tarihleri arasında tahtta hükümı süren Pers kralı Hüsrev (Nuşirevan) I'in oğlu ve ardılıdır. Annesinin Türk olmasından ötürü "Türk'ten doğma" anlamına gelen "Turkzad" adıyla anılırdı. Bizanslılara karşı giriştiği savaşlarda yenilgiye uğradı; kendisine karşı isyan bayrağı açan Behram Çubin tarafından tahttan alaşağı edildi.

HÜRMÜZ V: 631–632 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı. 591–628 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı Hüsrev II'nin torunudur. Azermiduth adındaki halasıyla savaşmak mecburiyetinde kaldı. 632–651 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı Yezdigird III'ün hükümdarlığı elinden alınmasının ardından kendi askerlerince öldürüldü.

HÜSREV (KSUSRO) I (NUŞİREVAN) "BİLGE KRAL": 531–579 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasaniyan sülalesinden Pers kralı. 488–531 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı Kubad I'in en küçük oğlu ve ardılıdır. "Nuşirevan" lâkabı, ölmez ruh manasına gelen Pehlevi dilindeki "anoşek revan" kelimesinden gelmektedir. İslâm âleminde daha ziyade "Âdil" sıfatıyla bilinen Nuşirevan'ın Arapça şekli olan "Kisra" kendisinin sonrasında tahtta hüküm süren Sasani hükümdarları için kullanılır oldu. Daha 513 yılında tahtın varisi olarak ilan edilen Nuşirevan, 531 yılında tahta çıkışının hemen sonrasında yeğeni lehine bir komployla yüz yüze geldi. İlerlemesinden kaygı duyduğu Bizans İmparatoru İustinianus'a karşı 540 yılında açtığı savaş sırasında Antakya'yı (Antiokheia) topraklarına kattı, sonradan Kafkas Lazlarını egemenliğine alma çabasına girişti. 562 yılında neticeye bağlanan barış antlaşması ile iki taraf da eski topraklarını korumaya başarısı gösterdi. Doğu'da Türklerden de aldığı destekle Akhunları mağlup ederek imparatorluğunun sınırlarını Oxus'a kadar vardıran Nuşirevan 570 yılında Yemen'i ele geçirdi, 573 yılında Dara'yı aldı ve 575 yılında Kapadokya'ya girdi. Melitene (Malatya)'de Bizanslılara mağlup oldu. Nuşirevan'ın hükümdarlık yaptığı dönem, gerçekleştirilen askersel reformlar ve geliştirilen yeni bir vergi toplama sistemi açısından büyük öneme sahiptir. Mezdeki inanışını güdenleri ülkeden kovmasına rağmen adil, bilge ve hoşgörülü şahsiyetiyle sağlam bir üne sahip olan Nuşirevan'ın, Anuşagzad adındaki büyük oğlu tarafından kendisine entrika çevrilmiştir. Bu entrikadan ötürü gözleri kör edilen Anuşagzad'ın yerine kardeşi Hürmüz IV veliaht olmuştur.

VI. yüzyılda yaşayan Bizanslı tarihçi Agathias bir yapıtında; "Bir yazın düşkünü ve iyi öğrenen bir felsefe öğrencisi olduğu söyleniyor..." dediği "Bilge Kral" Nuşirevan, sadece Perslerce değil, bununla birlikte Romalıların bazıları tarafından da aslında hakettiğinden de daha fazla övgüye ve hayranlığa değer görülüyor. Yunan edebiyatının eserlerinin biri tarafından onun için Persçe'ye tercüme edildiği bilinmektedir. Hatta Nuşirevan'ın, M.Ö. 384–322 tarihleri arasında yaşayan Yunan filo-

zof Aristotales'in yapıtlarının tamamını; M.Ö. 384–322 tarihleri arasında yaşayan Payanlı Hatip Demosthenes'in ve Oloros'un M.Ö. 460–395 tarihleri arasında yaşayan oğlu Yunanlı tarihçi Thukydides'in yapıtlarını özümsediğinden daha çok esaslı bir biçimde özümsediği ve Yunanlı filozof Aristo'nun M.Ö. 427–348/347 tarihleri arasında yaşayan oğlu filozof Platon'un öğretilerinin tamamını tanıdığı rivayeti dillerde dolaşıp durmaktadır.

Agathias, Nuşirevan'ın Atina'da bulunan okullarının kapılarına kilit vurulmasının ardından vatansız bir konuma düşen Yeni Platoncular'a misafirlik tanıdığını ve bunların ülkelerine tekrar dönmek istedikleri zaman, Doğu Roma'yla gerçekleştirilen barış görüşmeleri sırasında memleketlerinde herhangi bir cezaya çarptırılmayacaklarına dair güvence aldığını dile getirmektedir. Nuşirevan bu Yeni Platoncular'dan biri olan Priskianos Lydos'u daha sonra öğrenme heveslisi ve bununla birlikte şüpheci olarak vasıflandırmaktadır. Nuşirevan'ın, Yunan bilgisinin, Perslilere aktarılmasında etkin rol üstlenen Suriyeli Hristiyanlardan biri olan ve Yunanca eğitim almış olup Sasaniyan Sarayı'nda ikamet eden Suriyeli Uranios'u evrendoğumun meseleleri, dünyanın sonu, töz ve elementler hususunda büyücülerle tartıştırmıştır. Aralarında Hristiyan otoritelerinin de yer aldığı bu tür münazaralara kendisi de bizzat iştirak eden kralın, bu tartışmalar sırasında zeki ve bununla birlikte öğrenmeye hevesli göründüğü dile getirilmektedir. Karda Psikoposu Mar Barsauma ve Persli eski bir Nasturi Psikoposu olan Pers filozofu Paulus'un, Nuşirevan'ın öğretmenleri arasında yer aldıklarını Se'ert'in "Nasturi Tarihçesi"nden öğreniyoruz. Hatta Paulus'un, Nuşirevan için Suriyece, günümüze değin ulaşma başarısını gösteren bir mantığa giriş bile kaleme aldığını öğreniyoruz. Yunanlı filozof Aristotales ve M.S. 234–305 tarihleri arasında yaşayan Yeni Plâtoncu filozof Porphrios'a göre yönelmiş bir "eisagoge"un Nuşirevan'a nezredilmesini "Bütün şeylerin gerçek bilgisi olan felsefe, sizin içinizde doğuştan bulunan bu felsefeyi size bir armağan olarak gönderiyorum" şeklinde gerekçelendirmektedir.

Suriyece edebiyatta "Bilge Kral" veya "felsefe kitaplarının tamamını okumuş Kral" şeklinde nitelendirilen Nuşirevan'ın buyruğuyla Hindistan'a gönderilen özel hekimi Burzoy'un gittiği Hindistan'dan dönüşünde yanında getirmiş olduğu, M.S. ilk yüzyıllarda bir araya getirilmiş sanskritçe masal ve öykü derlemesi olan "Pançatantra"(Beş Kitap) adlı Hint fabl eserini konu edinen bir kritik yazısının kendisince özendirilen aktarımı Nuşirevan'ın Doğu'ya bakışını ortaya koymakta-

dır. Prensipleri "kurnazlık" denilen "Mylius" veya hatta kural ve dürüstlükdışı politika anlamına gelen makyavelizm şeklinde tarif edilen siyasî idare sanatını, insan bilgisini ve zekiliği öğretmesi lazım gelen bu yapıtın Orta Persçe yazıyla kaleme alınmış bir çeşidi her ne kadar yitik durumda ise de, Burzoy'un VI. yüzyıldan kalma derlemeden yaptığı Pehlevice tercümeden yaklaşık üç yüz yıl sonra İbn Al Mukaffa tarafından Arapça nazıma çevrilmiş bulunan çeşidi günümüze değin ulaşmış durumdadır. İslâmi adalet duygusu manasında bir bölümü dönüştürülmüş ve "Kelile ve Dimne" adıyla yayımlanmış bulunan bu sonuncu olanı Doğu'da büyük taraftar toplamakla yetinmeyip bununla birlikte Ortaçağ'da muhtelif Avrupa dillerine tercüme edilmiş ve 1621–1695 tarihleri arasında yaşamış olan Fransız şair La Fontaine'e ilham kaynağı olmuştur. Bir Arap belgesinde yazılı olanlara bakılırsa bir tıp kitabı bile kaleme alan, daha doğrusu Yunanca ve Hintçe eserlerden derleme yapan Nuşirevan'ın, felsefe, tanrıbilimi ve devlet biliminin yanı sıra hukuk ve tıp sahalarında yapılan yabancı katkılar da ilgisini çekiyordu. Hatta Nuşirevan'ın hukuk sistemindeki reformlara ilişkin bir buyruğunun bulunduğu akıllardan çıkarılmamalıdır. Bununla birlikte Nuşirevan döneminin mobadan mobadı Veh Şabuhr'un, Zerdüştlük dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın "21 Naks"ını yayımladığı, "Hvaday-Namag"(Efendiler Kitabı)ın ilk net şekli içinde Nuşirevan döneminde var olduğu ve sonradan pekçok defa incelemeye tabi tutulduğu söylenmektedir.

Bizanslı tarihçi Agathias, her ne kadar Nuşirevan'a ait oldğundan şüphe duymuş olsa da aşağıdaki paragrafta yazılı olanların Nuşirevan'a ait olduğu "Başarı Kitabı" (Karnamag)'ında yazılıdır: « [Hukuk kitabının yaratılmasında ?] Roma İmparatorluğu'nun ve Hint devletlerinin sakinlerinin kuralları üzerine araştırma yaptık. ... Dininin ya da kökeninin başkalığından dolayı hiç kimsenin gönlünü kırmadık. Olumladığımız şeyi, onlardan kıskançlıkla uzak tutmadık. Ve aynı zamanda onların savunduklarını öğrenmekten utanmadık. Çünkü muhakaktır ki: Gerçekten ve bilimden haberdar olmak ve bunları incelemek, kralların kendilerini süsleyebilecekleri şeyin en yücesidir. Ve krallar için en yüz kızartıcı olan şey, onların öğrenmeye hor bakarak tenezzül etmemeleri ve bilimleri araştırmaktan utanmalarıdır. Kim ki öğrenmiyor, bilge değildir.»

HÜSREV II (PERVİZ ya da HÜSREV ABHERVİZ): 591–628 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı. 579–590 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı Hürmüz IV'ün oğlu ve "Bilge Kral"

lakabıyla bilinen Nuşirevan'ın torunudur. Bir olaydan ötürü hükümdar Hürmüz IV'e kızan Behram-ı Çûbin adındaki kumandan veliaht Hüsrev ile babası hükümdar Hürmüz'ün arasını açmak amacıyla veliaht Hüsrev adına bastırdığı sikkeleri Medain'e yollar. Bunlar Hüsrev tarafından yapıldığı tahmin edilerek sorguya çekilir. Sorgu sırasında ikna edemediği babasına bunu yapanlardan intikamını alacağını söyleyen Hüsrev, Azerbaycan'a kaçar. Babasının tahttan indirildiğini ve gözlerine mil çekilerek kör edildiğini haber alınca Medain'e gelerek tahta oturur. Behram-ı Çûbin'e karşı giriştiği savaşta mağlup olur. Kendisine gittiği Rum'dan destek ister. Kayser, kızı Meryem'le evlenmesi koşuluyla kendisine destek vereceğini söyleyince Hüsrev, Meryem'le evlenir Böylece Bizans İmparatoru Maurikios'tan aldığı 70.000 askerlik destekle geldiği Medain'de kendisine karşı ayaklanan zorba Behram-ı Çûbin"e karşı savaştı ve savaşı kazanarak 591 yılının yazında tahta oturdu. Ancak Maurikios'un desteğine karşılık Dara ve Martyropolis kentlerini Bizans'a bıraktı. Bizans İmparatoru Maurikios 'un 603 yılında Phakos tarafından öldürülmesinden yararlanan Hüsrev II, imparatordan intikam almak amacıyla 603 yılında Bizanslılara savaş ilan etti. İlk başlarda neredeyse Doğu Bizans'ın tamamını ve 614 yılında Kudüs'ü fethederek kutsal haçı ele geçirdi. Fakat Phakos'un ardından imparatorluk tahtına oturan Heraklius, atağa geçerek ordusuyla birlikte Ktesiphon'a yürümeye başladı. Kısa bir zaman sonra Hüsrev II, soylularca desteklenen oğlu Şirûye tarafından hapse attırılarak öldürüldü. Kaynaklarda güzel yüzlü, hoş görünümlü, düzgün ahlâka sahip, yürekli ve güçlü bir hükümdar olduğu, olağanüstü zenginliğe sahip olduğu, nadir eşyalarının olduğu rivayet edilir.

Kahramanlıkları, ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan Şehnâme'de ele alınan Hüsrev II'nin Şirin ile aşk macerası yaşanması, Ferhat ile rakip olmaları "Hüsrev ü Şirin" adlı mesnevilerde konu edilmiştir. Divan şiirinde bunun yanı sıra atı, kılıcı, başarıdan başarıya koşan bir hükümdar olması gibi yanlarıyla işlenmiş olan Hüsrev II, sevgili ve aşk ülkesinin sultanı şeklinde tarif edilir.

Hüsrev, "Hüsrev ü Şîrin" ya da "Ferhâd ile Şîrin" adlı mesnevînin erkek kahramanlarından biridir. Bu öyküde Hüsrev, sevgiliye kavuşmanın, Ferhâd, maddî aşk acısının ve sevgiliye kavuşamadan yaşamını yitirmenin somut numunesini ortaya koyarlar.

"Koyub bir yasduğa baş kasr içinde Husrev ü Şîrin
Katı güç taşda Ferhâd seng-i hâre yasdanmış"

Zâtî

Sevgili, Hüsrev (şah, padişah, sultan) şeklinde nitelenir. Zira sevgili aşk diyarının biricik sultanı; âşık, sultanın her fermanını yerine getirmiş olan bir bende (köle)' dir.

"Pâdişâhım seni Hak Husrev-i zî-şan etmiş
Lâyık-i saltanat-ı taht-ı Süleyman etmiş"

Nâilî-i Kadîm

"Hüsrev" sözcüğüyle hem sevgili, hem de "Husrev ü Şîrin" öyküsü anıştırılarak tevriye yapılır. Sevgilinin ağzı, yuvarlak ve kırmızı oluşundan ötürü kırmızı şekere benzetilir. Ağzın şirin şeklinde dile getirilişi tevriye vasıtasıyla Hüsrev'e benzetilmesiyle ilişkilidir. Bu takdirde sevgiliye "Husrev-i şîrin-dehen" ya da "Husrev-i şîrin-leb" denilir. Şirin sözcüğüyle tevriye yapılmak suretiyle Hüsrev'in sevgilisi Şîrin de kastedilir. Ayrıca Hüsrev ya da Ferhâd adlarından da söz edilir.

"Husrev-i hûbân eden sen dilber-i şîrin-lebi
Bî-sütûn-ı aşk içinde beni Ferhâd eyledi"

Hoca Dehhanî

HÜSREVÎ DEHLEVÎ: 1253–1325 tarihleri arasında yaşayan İranlı şair ve yazar olan Hüsrevi Dehlevî'nin asıl adı Ebulhasan Emir bin Emir Seyfettin Mahmut'tur. Moğol istilasından ötürü Türkistan'dan Hindistan'a göç eden bir ailenin oğlu olup çok iyi bir eğitim gören Hüsrevi Dehlevî, Delhi Saray mensuplarından birinin kızıyla evlendi. Büyük bir ihtimalle kayınpederi olan kişinin aracılığıyla 1265–1287 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Mahmut bin Giyasettin'den itibaren 1324–1351 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Muhammet II bin Tuğluk'a değin korunduğu yedi hükümdar tarafından saygı gördü. Nizamettin Evliya adındaki ünlü sufinin müridi oldu. Şeyhi Nizamettin Evliya'nın yaşamını yitirmesi üzerine saraydaki görevinden ayrılarak servetini yoksullara dağıttıktan kısa zaman sonra yaşamını yitirdi. Belli başlı yapıtları : "Tuhfet üs-sigar", "Vasat ul-hayât", "Gurret ül-kemâl", "Bakiye-i nâhiye" ve "Nihâyet ül-Kemâl" adları altında beş bölüme ayrılan ve yaşamının muhtelif zamanalarında kaleme aldığı şiirlerini ihtiva eden "Divan", Genceli Nizamî'nin Hamse 'sinden ilhamı alarak kaleme aldığı "Matla ül-Envar", "Şirin u Hüsrev", "Mecnun u Leylâ", "Aine-i Sikenderi" ve 420–438 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers Kralı Behram-ı Gûr (Behram IV)'un gerçekleştirdiği bir yabani eşek avı sırasında bir çukura düşüp öldüğünü konu edindiği "Heşt Behişt" gibi mesnevilerin de arasında bulunduğu Hamse; aynı vasıfları ta-

şıyan Duvalrani adındaki bir kız ile Hızır Han adındaki bir prensin aşklarını konu edinen "Duvalrani Hızır Han"; "Miftâh ül-Fütûh", "Kıran üs-Sa'deyn" ve "Nur Sipihr" adlarını taşıyan tarih eserleri.

HÜSREV SENDİ: "Hamzanâme"de adından söz edilen Hüsrev Sendi, Hint Şahı Ray Azim'in adamıdır. Hz. Hamza tarafından mağlup edildikten sonra Müslümanlık inancını benimseyen Hüsrev Sendi, Çimapur Sultanı Sa'dân Şah'ın oğlu Lendiha ile giriştiği savaş sırasında ölür.

ISFAHAN: İran'da bir kent olan Isfahan, Safevi döneıni İran'ının başkentiydi. Söyleıce gereğince zalim Dahlhâk'ı hezimete uğratan Gâve, bu kentte ortaya çıkmıştır. Direfş-i Gâviyânî bağlamak da yalnızca bu kentte oturan insanlara özgüdür. Kentin adı, "askerler" anlamına gelen "sipâhân" sözcüğünden gelmektedir. Hakikaten de Isfahan, her dönemde İran'ın en büyük ordugâhı olmuştur. Kent büyük bahçeler ve fevkalâde güzel mimarî yapılarla süslü olmasından ötürü Divan şairlerimiz tarafından İstanbul ile mukayese edilmiştir. Bununla birlikte sürme imal etmesi nedeniyle de yazınımızda sürme ilişkisiyle yadedilir.

"İran zemînine tuhfemiz olsun bu nev gazel
İrgürsün Isfahan'a Stanbul diyârını"

Nedim

İREC: İran mitolojisine ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yazılanlara göre, M.Ö. VIII. yüzyılda yaşayan efsânevî İran hükümdarı Feridun'un en küçük oğludur. Ülkesini üç oğlu arasında paylaştıran Feridun, Turan ülkesini oğlu Tur (Tuç)'a; Şam ve Irak'ı ortanca oğlu Selm'e; İran'ı da en küçük oğlu İrec'e bırakır. Ancak ağabeyleri, kıskandıkları en küçük kardeşleri İrec'i öldürürler. Neticede dedesi Feridun'un da yardımını alan İrec'in Menuçihr adındaki oğlu babasını katleden iki amcasını öldürüp babasının intikamını aldıktan sonra tahta oturur. Yazınımızda öteki İran mitoloji kahramanları gibi kullanılmış bir öğedir.

"Sana yetmez mi bu töhmet ki yazmışsın kasidende
Kıralım âl-i Kisra pûr-ı Rüstem nesl-i İreç'tir"

Osmanzâde Tâib

İREM: Yalancı cennet. Şam'da, İskenderiye'de, Aden'de, Sana'da, Hadramut'ta ve Umman'da olduğu rivayet edilen dünya cenneti. Bahçesine de "İrem Bağı" anlamına gelen "Bağ-ı İrem" adı verilmiştir. Söylence uyarınca Âd isimli Yemen hükümdarının Şedîd ve Şeddâd adlarında iki oğlu varmış. Dünya ülkelerinin tamamını kendine bend eden Şeddâd, büyüklüğüyle ve varsıllığıyla iftihar edermiş. Dünyanın öte yanında "Cennet" adı verilen mutluluk ülkesinin mevcudiyetini öğrenmiş. Bunun üzerine, "Ben de bir cennet yaparım" diyerek böyle bir ülkeyi dünyada inşa etmeye girişmiş. İnşasına başlanan üç yüz civarındaki binanın duvarları altın ve gümüşten, direkleri zeber-

ced ve yakuttanmış. Kendisi için de "Şeddâdî Bina" adı verilen yüksekçe bir saray inşa ettirmiş. Aralarından nehirler akıtılan ve sokakları misk gibi kokan bu köşklerin su kanallarının kıyılarına yakuttan ve altından ağaçlar dikilmiş. Tanrı'nın öfkesine maruz kalan Şeddâd, bu dünya cennetini görmeye gelirken yaşamını yitirmiş. Hûd Peygamber, onları doğru yola getirmek isteyen Tanrı tarafından gönderilmiştir. Ancak onlar bir türlü imana gelmemişlerdir. Cebrail'in bir na'ra atmasıyla İrem adındaki bu kent içinde yaşayanlarla birlikte ortadan kalkmışlar.

Yazınımızda mutluluklar ülkesi, cennet misali, insanların sıkıntı ve acıların her türlüsünden uzak kaldığı bir yer şeklinde adından söz edilen İrem, sevgilinin ikametgâhı, güzelin bahçesi, içinde gezinip salındığı yer, evinin bulunduğu sokak, sevgiliyle buluşma yeri vb. farklı manalarda da kullanıldığı olmuştur. Bağ-ı İrem şeklinde sevgilinin güzelliği için teşbih öğesi şeklinde kullanıldığı ya da İrem Bağı'nın güzelliğinden söz eden defterin bir sayfası biçiminde düşünüldüğü de olmuştur (Defter-i bâğ-ı İrem).

"Tût-i bâğ-ı İrem'dür ki şekerden dem urur
Leb-i Şîrinün içün Ahmed açar olsa dehen"

Bununla birlikte Bâğ-ı İrem bahar betimlemelerinde teşbih öğesi şeklinde de kullanılmıştır.

"Erdi yine ürdi behişt oldu hevâ amber sirişk
Âlem behişt ender behişt her gûşe bir bâğ-ı İrem"

Net'î

İSFENDİYÂR: İran tarihinde hak, adalet, lütuf ve kudret simgesi olarak bilinen efsanevi kahramanı olan İsfendiyâr, İran mitolojisine ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de anlatılanlara göre İranlıların ünlü destan kahramanlarından biridir. İran'da İslamiyet öncesi hanedanlarından Keyânîlerin efsânelik İran hükümdarı Güştasb (Viştasb)'in en büyük oğludur. Zerdüştlük'ün kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta'da "kutsal yaratılmış" anlamına gelen "Sipıntû Dâte" şeklinde adlandırılmış ve "Taxma" şeklinde tanımlanmıştır. Adı, Pehlevice kaleme alınan kaynaklarda Zerdüştçülük'ün güvenilir savunucusu ve lideri şeklinde geçerse de yazın alanında daha ziyade Rüstem-i Zâl ile savaşımı ile üne kavuşmuş ve trajik ölümüyle anılagelmiştir.

Gerçekleştirdiği kahramanlıkları destanlaştırıp ona efsanevi bir kişilik kazandıran eser, ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan "Şehnâme"dir. Ebû Mansûr es-Seâlibî tarafından kaleme alınan

"Ğureru Afybâri Mülûki'l-Fürs" ve "Siyerihim" adındaki yapıtları İsfendiyâr'a ilişkin bölümü, Şehnâme ile paralellik içermektedir. Başta Taberî, İbnü'l-Esîr ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî olmak üzere birçok tarihçi de İsfendiyâr'a ilişkin muhtelif olaylar hakkında bilgi vermişlerdir.

İranlılar tarafından kullanılan takvim uyarınca her Şemsî ayının beşinci günü için kullanılmakta olan "Rabb-ı mân İsfendâr" ve "Rabb-ı rûz İsfendâr" benzetmesinin üstün meziyetlerinden ötürü "ayın ve güneşin sahibi" manasında İsfendiyâr'a verilen bir ünvandan ileri geldiği zannedilmektedir. Babasının sağlığında kabul ettiği Zerdüştiliği yaymak amacıyla pek çok savaşa iştirak ederek önemli başarılar elde etmiştir. En büyük destekçisi ve danışmanı Pesütan adındaki Zerdüşt din adamı olan İsfendiyâr'ın elde ettiği başarıları hazmedemeyen babası Güştâsb, tahtının oğlu İsfendiyâr tarafından elinden alınacağı rivayetlerin etkisinde de kalarak onu bir kaleye hapseder. Tam da bu sırada Turan hükümdarı Ercâsb, üzerine yolladığı askerle İran'ın altını üstüne getirerek Güştâsb'ın iki kızını tutsak alır. Bunun üzerine zorda kalan Güştâsb tarafından hapisten çıkartılarak Turan hükümdarı Ercâsb'ın üzerine gönderilen İsfendiyâr, kız kardeşlerini Ercâsb'ın elinden alır. Tahtını elinden alır korkusuyla onu en tehlikeli işlere gönderen babası, bu kez de Rüstem-i Zâl'ı bağlayıp getirmesini istemesinden ötürü Şebistan'a giden İsfendiyâr, Rüstem ile savaşa tutuşur. Uzun zaman devam eden savaşımlar sırasında Zâloğlu Rüstem tarafından çatal bir okla iki gözü kör edilen İsfendiyâ M.Ö. 549 yılında kalbinden ölür. Böylece tahtını elinden alır korkusuyla yerine getirilmesi zor işlere göndererek onun ölümüne yol açan babası Güştâsb ölünce yerine İsfendiyâr'ın Ardalışir Behmen Daraz adındaki oğlu tahta oturur. İran mitolojisine göre yiğit ve cengâver bir kimliğe sahip olan İsfendiyar, rivayete göre Zerdüşt tarafından tunç vücutlu yapıldığı için savaş aletlerinin hiçbiri bedenine işlemiyordu. Bundan ötürü kendisine "Tunç Gövdeli" (Rûyînten) ve "Tunçtan" (Rû-yîn" lâkabıyla hitap edilirdi. Serüvenleri, ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de geniş yer kaplamaktadır. Burada kurtları, aslanları, ejderhaları ve cadıların yaşamına son vermesi, kız kardeşlerini tutsak alan Turan hükümdarı Ercâsb'ın üzerine yürüyerek onu yenmek amacıyla ırmakları geçmesi vb. uzun savaşım ve kahramanlıklarının öne çıkarıldığı muhtelif maceraları dile getirilen İsfendiyâr'ın tarihî şahsiyeti konusunda birbirinden farklı yorumlar yapılmıştır. Hatta İsfendiyâr, Avrupalı kimi yazarlar tarafından katıldığı savaşlarda büyük başarılara imza atan Dara olduğu konusunda muh-

telif düşünceler öne sürülmüştür. Buna rağmen Şehnâme, İsfendiyâr'ı, Rüstem'in henüz adı duyulmadığı dönemde İran'ı Turanlıların elinden alan ve Zerdüştçülüğün yayılmasında büyük rol oynayan dinsel bir kahraman şeklinde tanırlar.

Divan şairleri, övgüler yağdırdıkları kimseleri, ya da padişahları Şehnâme'de adından söz edilen kahramanlara benzetirlermiş. İsfendiyar da sağlam karakterinden ve cesaretinden ötürü benzetilen kişiliklerden biri olmuştur.

"Bu İsfendiyar ol gaza heft-hân
Bu Rüstem o peykâr-ı Mâzenderân"

Sâbit

KÂF DAĞI: Bilhassa Doğu halkları inanışı ve İslâm evrenbilimi uyarınca dünyayı dört bir yandan kuşatma altına alan dağın adıdır.

Eskiden dünyamızın şekliyle ilgili oldukça farklı düşünceler mevcuttu. Antikçağ'da M. Ö.IX. yüzyılda yaşayan Yunanlı şair Homeros, MÖ. VIII. yüzyılda yaşayan Yunanlı şair Hesiodos; İonialı düşünürler, İbraniler ve Araplar dünyayı çoğu zaman düz bir kurs (güneş tekeri) şeklinde hayal ederlerdi. Kâf Dağı, insanlar tarafından aşılması imkansız bir bölgeyle (Yunan inancında Okeanos) dünyanın çevresinden ayrılmış durumdadır. Yakut, 1203–1283 tarihleri arasında yaşayan İranlı gökbilimci ve coğrafya bilgini Kazvinî ve 1290–1349 tarihleri arasında yaşayan Arap yazar İbnülverdi tarafından yapılan tanımlamalarda Kâf Dağı, zümrütten meydana geliyordu ve göğün rengi de onun yansısı neticesinde oluşmuştu. Bir başka inanış uyarınca da Kâf Dağı'nın dayanmış olduğu ve dünyayı dengede tutma başarısını gösteren kaya, bir çeşit zümrütten oluşuyordu. Dünyada bulunan dağların tamamının anası olduğuna inanılan Kâf Dağı'nın yer altında bulunan kolları'yla öteki dağlarla bağlantı içinde olduğuna inanılırdı. İnsanlar tarafından aşılması güç olan bu dağ, dünyanın bitim noktasıdır, görünen ve görünmez olan dünyanın sınırıdır ve onun arkasında nelerin bulunduğu hakkında hiçbir şey bilinmez. Arap yazar İbnülverdi, Kâf Dağı'nın arkasında yer alan ülkenin renginin gümüşi, kırk gün kattedilecek uzunlukta ve meleklerin yaşam sürdükleri yer olduğunu söyler. Muhammed Peygamber'den nakledilen bir rivayet uyarınca meleklerin, Kâf Dağı'nın öte yanında yaşam sürdükleri, bir tanesi altından, yetmiş tanesi gümüşten ve yedi tanesi miskten olma, her bir tanesi on bin günde kattedilebilecek ülkeler mevcuttur. Başka bir inanış uyarınca da bu dağın arkasında cinler ikamet ederler. Fakat Kâf Dağı, bilhassa Araplar tarafından "Anka" adındaki kuş ile benzerlik arzeden "Simurg"un yaşam sürdükleri yer olarak ün kazanmıştır.

Kâf Dağı'nın, İslâm âlemini kuzeyden sınırlayan Kafkaslar'a ilişkin olduğu fikri oldukça yaygındır; bundan ötürü 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta İran hükümdarlarının ve kahramanlarının vuruşmalarına sahne olan Babil'deki Demavend Dağı, otuz tane kuş büyüklüğündeki efsânevi yaratık olan Simurg'un ülkesi şeklinde gösterilmektedir.

İslâm'ın Kâf Dağı'yla ilgili inancı İranlıların etkisi altında kalmış-

tır. İranlıların inancında yer alan Elbruz ("Yüksek Dağ") Dağı, Yunan mitolojisinde yer alan Olympos Dağı benzeri tanrıların ikametgâhı olduğu, dünyanın uç kısmında yer aldığına inanılan söylencesel bir dağdır. Zerdüştlüğün kutsal metinleri olarak kabul gören Avesta'da dile getirilen anlatım uyarınca Kâf Dağı, dünyada bulunan bütün öteki dağların belkemiğini meydana getirir. Yakut, Kâf Dağı'nın eskiden Elbruz adıyla anıldığını iddia eder.

Hintlilerde de İran kozmolojisiyle benzerlikler arz eden bir inanış mevcuttur (üzerinde yaşanılan dünya ile görünmez olan dünyaları birbirinden ayıran ve arkasında karanlıkların dışında hiçbir şey olmayan Lokaloka Dağı'ndan bahsedilir).

Sabîi inancı da Müslümanların inancıyla paralellik arzeder(kurs "güneş tekeri" şeklinde dünyanın, kuzey yönü dışında kalan yönlerinin okyanus tarafından kuşatıldığına, bunun kuzey yönünde de firuze renkli kayalardan meydana gelmiş bir dağın varolduğuna, göğün de rengini buradan aldığı inancı yaygındır).

Doğu ülkelerinde adından söz edilen bu dağın kuzey yönünde bulunduğu fikri yaygındır. Bu fikrin, dünyanın sınırını meydana getiren dağ ile tanrıların ikametgâhı olan yerin, göğün kuzey kısmında yer aldığını kabul eden Babil halkından kaynaklandığı zannedilmektedir. Kutsal kitapta görüldüğü gibi aynı görüşün izlerine İbranilerde de rastlamak mümkündür. Hintlerde Buddhacı inanış uyarınca dünyanın merkezi ve belkemiği olarak kabul gören Meru, Himalaya dağlarıdır.

Binbir Gece Masalları'nda ve diğer masallarda da adından sıkça söz edilen Kâf Dağı, Divan edebiyatında erişilmesi zor yer, makam, harikulâdelik sembolü şeklinde anılır.

"Hamzanâme"de, İslâm mitolojisinin olmazsa olmaz dağı olarak görülen Kâf Dağı, Hz. Hamza'nın on altı yıl süreyle ikamet etmek mecburiyetinde olduğu mekânın adıdır. Hamza, devlerin, cinlerin, perilerin yaşadığı bu mekânda, buranın Melikesi olan Esma Peri ile dünyaevine girer. Hamza, zoraki ikemete mecbur tutulduğu bu yerde sayıları binlerle ifade edilen devlerle savaşır, çok cefalar çeker. Yurduna hasret kalır. Kâf Dağı'nın sultanı Esma Peri, burada "Şehr-i Zerrin" denilen mekânda ikamet eder.

Esma Peri'nin melikesi olduğu Kâf Dağı, Hamzanâme metninde şu şekilde dile getirilir:

«Sultanı Kâf'ın bir bağı var idi. Edrafında üç yüzden ziyade köşkler var idi. Dünyada misli yok idi.»(23b–8)

Aynı metinde Kâf'a ilişkin olarak bir başka yerde de şöyle denir:

«Sahipkıran 'âlemde bu kûhı Kâf'a düşeli divler ile ceng eyledûgin ve Kâf'ın yedi kulesin ve bin dört yüz cezirelerin gezüp 'acaib ve garaib seyr-i temaşa eyledigin ve 'ibret alacak nesneler görip ve on sekiz sahipkıranın dahmelerin feth idüp her birinden nasip aldugın beyan eyledi.» (70b–13).

Kâf Dağı sultanı Esma Peri'nin daha sonra Hz. Hamza'nın atı olacak olan Âşkar'ı hapsettiği hücre şöyle dile getirilir:

«... Bir de gördi ki bir â'lâ bağçe içine girüp gezmege başladı, bakup gördi ki öte başında bir kubbe var.» (24a-2).

Hamzanâme metninde Kâf Dağı'nda Hz. Hamza'nın gezdiği bir yer de şöyle tasvir edilir:

«Bir draht-ı müntehâya gelüp gördi bir müferrih çeşme edrâfında lâ'l-i yakut ve zim-zerden lâleler cevâhirden bir havuz eylemişler. Her bir lâlesinden âb-ı zelâl akar. Ol havuz dibine kum yerine incü döknüşler. Bu bir makam-ı dilgüşâdır ki âdamın hayâli gider. Ol suffenin üzerinde envâ dürlü dibâ ü ziba ile müzeyyen döşemişler meclis hâzır, sofralar açılmış durur.»(26a–22).

Kâf Dağı Sultanı Esma Peri dilediği anda Süleyman Bağları'nı kurar. Olay, Hamzanâme metninde şu şekilde dile getirilir:

«Andan bâr-gâh-ı Süleymân'ı getürüp kurdıler. Hamza bâr-gâhı dahme-i Hazret-i Süleymân'dan çıkarmışdı. Ol kadar büyük idi ki evvel Süleymân divânı bu bâr-gâhdâ iderdi. Sonra gökde taht indükte divân olup bâr-gâh-ı hazineye kodi. Açmaga tafsili budur ki üç yüz altmış kubbesi vardır ve üç yüz... İdi. Bu bâr-gâhı kurup kaldırıp ve devşirmek istediklerinde mahsus sandıkları var idi. Ana koyıp divlere yükledirlerdi ve ol bâr-gâh kuruldıkta bir düşmân içerü girmek dilese eger giz ki eger Âşkâr'a ol cinniler âhfâdan başın koparup ataralar idi.»(65a–19).

Hamza, Kâf Dağı'nda İran mitolojisinin kahramanlarından biri olan Gerşasb'ın dahmesini ele geçirir. Dahme, Hamzanâme metninde şöyle dile getirilir:

«Hamza yakın gelüp gördi bir mu'azzam şehirdir. Burç boruları, kapuları muhkem edrâfın dolaşarak "şunın fethi ne şekil ola, deyüp ka'lenin kapusı öninde bir 'amûd gördi. Nazar iyledi birkaç satır yazı gördi, okudı öyle dimiş ki: 'Her kim bunda gelüp temaşa iderse eger Hamza İbn-i 'Abdu'l Muttalib isen feth idüp benim kabrim ziyaret eylesün. Bu 'amûdı yerinden koparasın kapu açılır'. Dimiş. Hamza zor idüp 'amûdı kopardı. Bir dehliz açıldı. Hamza içerü girdü. Şehr-i 'zim çıkdı, ol şehri temaşa iderek bir 'azim saray-ı 'âli gördi, içerü girüp ner-

dibandan yukaru çıkdı. Bir divânhâneye geldi. Üstad ey der: Bunda bir san'at iylemiş ki cümlesi diri sanursın. Vezir-i vüzerâ hükemâ cem olmışlar pây-ı taht sandalyesinde Gerşasb Ahendest oturmış yüz altmış arış kaddiyle sanki hayatda gibi.»(28a–1).

Yazınımızda ulaşılması oldukça zor bir yer, orun, görkem ve büyüklük sembolü şeklinde kullanılmakla birlikte Anka ile birlikte muhtelif sanatların gösterilmesine temel teşkil eder.

"Belâgat Kâfının Ankâsıdır ma'dûmdur misli
Cihânı beyzâveş altına almışdır per-i şi`r-ûm"

Zâtî

Kâf Dağı, tasavvuf âleminde "gönül: Simurg da "insan-ı kâmil" olarak gösterilir. Ancak bunun tersini iddia edenler de olmuştur.

"Kâf Dağı'nı arkama
Yüklendim etme aceb
Bahr-ı muhiti içtim
Kanmadım amma neden"

İdris-i Muhtefî

KAHRAMAN: 934–1020 tarihleri arasında yaşayan ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından 975 yılından itibaren kaleme alınan Şehnâme'de ve Zerdüştçülüğün kutsal kitabı Avesta'da yazılanlara ve İran mitolojisine göre Pişdadiler sülalesinden Şah Tahmûras'ın oğludur.

Tarsuslu Ebu Tahir Tarsusi'nin Şehname'den yararlanarak kaleme aldığı "Kahramannâme"ye göre henüz üç yaşında iken bir dev tarafından Kâf Dağı'na kaçırılan Kahraman, orada usta bir cengâver olarak büyür. Onun devler tarafından Kâf Dağı'na kaçırılmasına dayanamayan babası üzüntüsünden bir zaman sonra yaşamını yitirir. Kahteresp adındaki amcazadesi kendi hakkı olmasına rağmen tahttan feragat ederek Tahmûras'ın yerine tahta getirilen efsânevî İran şahı Huşeng'in hizmetine girer. Huşeng, Hindistan'ı ele geçirmeye gittiği zaman yolda, ülkesini aramaya giden Kahraman ile karşılaşır. Amcazadesi Kahteresp bu cengâverin hüviyetini ortaya koyar. Bunun üzerine ülkesini aramaya çıkarken kendi ülkesinin şahı ve askeriyle karşılaşan Kahraman, gücünü ve korkusuzluğunu ispatlayarak Şah Huşeng'in yönetiminde Hindistan'ı fethetmeye giden İran ordusuna iştirak eder. İşbirliği içinde Hindistan utkusunu elde ederler. Evcil hale getirdiği altı ayaklı, dört gözlü, bir boynuzlu deniz canavarının sırtında başarıdan başarıya koşar. Öldürülen Hint hükümdarının yenilmezliğiyle ün salan savaşçı

kızıyla nişanlanır. Bir zaman sonra nişanlısı, İranlı ünlü cengâverlerden Behram'ın annesini kaçıran dev tarafından Billur Dağı'na kaçırılır. Hem nişanlısını, hem de Behram'ın annesini kurtarmak amacıyla Billur Dağı'na gitmek üzere yola koyulan ve bu yolculuk sırasında Karûn'ın tılsımını elde eden Kahraman, nişanlısı ile Behram'ın annesini devin elinden kurtarmayı başarır. Sonra sevgilisiyle birlikte döndüğü İran'da evlenerek mutlu bir yaşam sürer.

İskender Pala, "Divan Şiiri Sözlüğü"nde Kahraman hakkında şu bilgiler yer verir: « Pişdadiyan sülalesinden Tahmûras'ın oğlu imiş. Devler tarafından kaçırılıp onlar arasında büyümüştür. Ergenlik çağına gelince suda aksini görüp devlere benzemediğini anlamış ve bir gergedana binerek insanların bulunduğu yere gelmiş. Orada birçok kişiyi öldürmüş. Rüstem'e yenilmiş "katil" lakabıyla anılır.»

"Hamzanâme" metninde de iki ayrı yerde adı şöyle geçer:

« İşte bir rivayetde Hamza, Kahraman Sâm'ın kemerin ve tîğ-i gamgamın bunda bulur alup dört beş müte'ayyin kılıçları olur.» (29a–17).

« Hamza dahı bir taze nihaldır. Amma zor pazûya mâlikdir. Rüstem ve Kahraman takat getüremezler.» (104a–6).

Devler tarafından bile kaldırılamayacak kadar ağır olan gürzü ve elmastan yapılma, geceleri ay gibi parıldayan "Gamgamı" adındaki kılıcıyla ünlüdür. Eski yazınımızda "Kahramân-ı Kâtil" adıyla anılan Kahramân, zulüm, güç ve savaşçılık hususlarında teşbih öğesi şeklinde kullanılır.

"Çektikçe çeşm-i hışmı ile şemşîr-i gamzesin
Uşşâka dehşet-i gazâb-ı Kahramân virir"

Nef'î

"Dîvini gördüm rakîb ile yürürken Zâtıyâ
Baknıadı bana o çeşm-i Kahramân-ı gamzenün"

Zâtî

KALE-İ SEFİD: İran'da Huzistan ile Fars'ı birbirine bağlayan dağ geçidinin en yalnıan ve sarp kısmında sağlamlaştırılmış kaledir. İran seferi sırasında satrap (vali) Ariobarzanes konutasında bulunan askerler tarafından müdafaa edilen kale, M.Ö. IV. yüzyılda buradan geçmek mecburiyetinde kalan Makedonya Kralı Büyük İskender'i bir hayli zorladı. Sasanilerin Zaloğlu Rüstem adındaki ünlü komutanı İran kaynaklarında adından "Kale-i İsfid"(Beyaz Kale) olarak söz edilen bu kaleyi güçlü bir kuşatma sonrasında Bizanslılardan alarak yıktırdı. Uzun yıllar virane durumda bekletilen kale, Büveyhilerin çöküş dö-

nemi sırasında meydana gelen karışıklıklar sırasında Ebu Nasr adındaki Şabuhr eyaleti valisi tarafından emin bir sığınak şeklinde XI. yüzyılda yeni baştan yaptırıldı. 1139 tarihinde Selçuklu Hükümdarı Gıyaseddin Mesud'un Kara Sungur adındaki atabeyinin güçleri önünden kaçan Bozaba adlı Fars valisi buraya sığınmak zorunda kaldı. Aldığı ülkelerdeki kalelerin tamamını yıktıran Hulagu'nun dokunmadığı Kale-i Sefid, İlhanlı Devleti'nde 1256–1383 tarihleri arasında siyasî suçluların hapsedildiği bir zindan olarak işlev gördü. 1393 yılında İkinci İran Seferi'ni gerçekleştiren Moğol Hükümdarı Timur'un eline geçen kaleye sığınan Muzafferi sülalesinin üyelerinin tamamı burada toplu bir şekilde katledildiler. Lur ırkından vurguncu ve talancı bir aşiret olan Mamasanilerin elinde yüzyıldan fazla bir zaman kaldıktan sonra 1588–1629 tarihleri arasında hüküm süren Safevi hükümdarı Şah Abbas (I)'ın Hamza adındaki komutanınca ele geçirildi. 1759–1834 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Kaçar sülalesinden Feth Ali Şah'ın son dönemlerinde Bakkaş Han adındaki bir maceraperestin idaresinde isyana kalkışan Mamasaniler, kaleyi ele geçirdilerse de üzerlerine yollanan Azerbaycan birlikleri, uzun süre devam eden bir kuşatmanın ardından kaleyi geri almayı başardı.

KAMBİZ I: M.Ö. 559'a doğru ölen Kambiz I, M.Ö.556–530 tarihleri arasında tahtta hüküm süren ve Ahemeni imparatorluğunun kurucusu olan Büyük Keyhüsrev (II)'in babasıdır.

KAMBİZ II: M.O. 530–522 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers kralı. Ahemeni İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Keyhüsrev (II)'in oğlu ve ardılıdır. Kendisini bir yanlışlık neticesinde çılgın bir deli gibi gösteren Yunanlı tarihçi Herodotos'un vasıtasıyla tanınan Kambiz II, Mısır'ı kolay bir şekilde Psamtik III'ün elinden almayı başarmış, Libyalıları, Sirenaykalıları ve Etiyopyalıları (Nübyeliler)'ın bir kısmını haraca bağlamıştır. Bir isyanı önlemek amacıyla Mısır'a müdahalede bulundu. Sonradan kardeşi Berdiya kendisine karşı isyana kalkıştı; Kambiz II bu sırada yaşamını yitirdi.

KAMHUR: "Hamzanâme"de adından söz edilen Kamhur, Hint Şahı Ray Azim'in yardımına koşanlardan biridir. Kendisinin bin tane fili vardır. Çimapur Sultanı Sa'dan Şah'ın oğlu Lendiha bu filleri ateşle korkutup kaçırtır.

KAMUS SENDİ: "Hamzanâme"de adından söz edilen Ka-

mus Sendi, Hint Şahı Ray Azim'in adamlarındandır. Çimapur Sultanı Sa'dan Şah'ın oğlu Lendiha ile giriştiği savaş sırasında yaşamını yitirir.

KANDEHAR PERİ: "Hamzanâme"de adından söz edilenlerden biridir. Kâf Dağı Melikesi Esma Peri'nin yardımcısıdır. Esma Peri ile Hamza'nın nikâhını kıyması için efsânevi İran Şahı Nuşirevan'ın veziri Hace-i Dânâ'yı Kâf Dağı'na getirtir.

KAREN: İran mitolojisine ve Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yazılanlara göre iki omuzunda biten iki yılanı hergün sırasıyla öldürülen iki delikanlının beyniyle besleyen ve 1000 yıl gibi uzun bir zaman saltanat süren Zalim Dahhâk'a karşı "direfş" adındaki deri demirci önlüğünü mızrağının ucuna takarak halkın, Zalim Dahhâk'a karşı isyanına önderlik eden demirci Gâve'nin iki oğlundan biridir(Geniş bilgi için "Gâve" maddesine bakınız).

KÂVÛS: İran'ın söylencesel tarihinde adı geçenlerden biri olan Kâvûs, Keyâniler hanedanından efsânevî bir hükümdar. Keykâvûs adıyla da bilinir. Hakkında, Nemrut ya da Firavun olduğu rivayetleri de bulunmaktadır. Eski yazınımızda adından söz edilen efsânelik kişiliklerden biridir.

"Divân-ı şi'r içinde henüz nâmı söylenür
Kâvûs u Key kanı, Cemşîd u kanı câm"
Nev'î

"Padişehsin memleket virân u düşmendür kavî
Niçe bir kıssa sorarsın Husrev u Kâvûs'dan"
Kadı Burhaneddin

KELİLE VE DİMNE: Hükümdarlara nasihatta bulunmak için kaleme alınmış ahlâksal bir Hint masal derlemesidir. Bu ad, hayvanlar arasında geçmiş olayları ahlâksal bakımdan konu edinen yapıtın kahramanları olan iki çakalın sanskritçe karşılığı olan "Karataka ve Damanaka" (daha eski tekstlerde "Kalilag ve Damnag") sözcüklerinden kaynaklanır. Yani "Kelile" ve "Dimne", birinci bölümde yer alan öykülerin kahramanlarından iki çakalın adıdır. Bir giriş bölümü ve 15 öyküden meydana gelir. Öykülerin girişinde Kral Debşelim filozof Brahman Beydaba'ya sorular yöneltir. O da hep hayvanlardan verdiği örneklerle sorulan soruları yanıtlar. Bu şekilde kralın danışmanlığı yapılmış, onun, halkını cesaret ve bilgiyle yönetmesi temin edilmek isten-

miştir. Sanskritçe'den Pehlevice'ye oradan da Arapça'ya tercümesi yapılmış ve Hristiyan âleminde büyük ilgiyle karşılanan Kelile ve Dimne; M.S. III. yüzyılda Vişnu inancına bağlı adı belli olmayan bir Brahmanca Keşmir'de kaleme alındığı tahmin edilmektedir.

M.S.531–479 tarihleri arasında tahtta hüküm süren "Bilge Kral" lâkaplı Sasaniyan sülalesinden Pers Kralı Nuşirevan'ın buyruğuyla Hindistan'a gönderilen Burzoy adındaki özel hekiminin VI. yüzyılda Hindistan'dan getirdiği bir derlemeden yaptığı Pehlevice tercüme, yaklaşık üç yüz yıl sonra İbn-i Al Mukaffa tarafından Arapça nazıma çevrildi. Bu çeviri; Yunanca, Farsça, İbranice, Latince, İspanyolca, İtalyanca, Slavca, Türkçe, Almanca, Flamenkçe, Fransızca vb. başka dillere yapılan çevirilere kaynaklık etti.

Türk yazınını derinden etkileyen çeviri, Kâşifî tarafından XV. yüzyılda "Envar-ı Süheylî" adıyla gerçekleştirilen Farsça tercümedir. En mükemmel Farsça çeviri şeklinde kabul gören bu eser, Hüseyin Baykara'nın Emir Ahmed Süheylî adındaki vezirinin adına kaleme alınmıştır. Derlemenin ilk Türkçe metni ise Kul Mesud tarafından Aydınoğlu Umur Bey'e sunulan eserdir. 1934 yılında Krakow'da basılan bu yapıt, Ebul-Maali Nasrullah bin Mehmed'in Gazneli Behram Şah adına Arapça'dan Farsça'ya tercüme ettiği metnin eski Anadolu Türkçesine çevirisidir. Sözü edilen bu eser daha sonra I. Murat adına nazım şeklinde yeniden yazıldı. Alâeddin Ali tarafından (Vasi Âlisi) Hümayunnâme (ös. 1835) adıyla Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilen bu eser, Türk yazınındaki önemli eserlerden biridir. Osmanlıcada Taib tarafından yapılan "Zübdetül-Eshar" ve Adanalı Ramazanizade Abdünnafi Efendi tarafından yapılan "Nafiü'l Asari" adındaki çeviriler de "Hümayunnâme" kaynak alınarak yapılmıştır. II. Abdülhamit'in buyruğuyla Ahmed Mithad tarafından sadeleştirilen "Hümayunnâme" yayımlanmadı. Taşkentli Fazlullah bin İbrahim tarafından Doğu Türkçesine, Abdülaallam Faiz Hanoğlu tarafından da Kazan Türkçesine tercüme edilerek 1889 yılında basılan derleme, bu günün Türkçesine Ömer Rıza Doğrul tarafından Arapça nüshası kaynak alınmak suretiyle "Kelile ve Dimne" adı altında tercüme edildi ve bir araştırı yazısıyla beraber 1941 yılında yayımlandı.

KEY: Padişah, hükümdar. Eski İran hükümdarlarından ikinci katmana dâhil olanların sanıdır. İran veya İran kültürüne bağlı ülkelerin hükümdarlarını sınıflara ayırmada "Keyhüsrev", "Keykubad", "Keykâvus" gibi tali derecede sayılmış olanların adlarının başına geti-

rilen ünvan. Ardından da bu sülaleden gelme hükümdarlara Keyâniyân denilmiştir.

"Çemende lâle giydi efser-i Key
Alındı tâc ü taht-ı Beymen ü Dey"

Bâkî

KEYANİLER: Hint ve İran mitolojilerinde yer almalarına rağmen hiçbir tarihselliği bulunmayan İran hanedanı.

KEYHÜSREV: Keyaniler hanedanından efsânelik İran hükümdarı. Siyavuş'un oğlu ve efsânevî Turan hükümdarı Efrasiyab'ın torunudur. Rivayete göre efsânevî Turan hükümdarı Efrasiyab'ın üzerine bir orduyla birlikte oğlu Siyavuş'u da gönderen İranın efsanevi hükümdarı Keykâvus, Siyavuş ile Efrasiyab'ın yaptığı antlaşmayı kabul etmez. Bunun üzerine Siyavuş, Efrasiyab'a sığınır. Efrasiyab'ın, adı, "venüs gezegeni" anlamına gelen Ferengis adındaki kızıyla evlenir. Ancak Siyavuş'u kıskanan kayınbabası Efrasiyab onu öldürtür. Kocası, babası tarafından öldürülen Ferengis hamile haliyle ortada kalır. İşte Siyavuş'tan hamile kalan Ferengis, Keyhüsrev'i doğurur. Babasının ölümünün ardından doğan Keyhüsrev, Bamiyan yakınlarında bulunan Kalu Dağı'nda yaşayan çobanlarca büyütülür. Yedi yaşına geldiği zaman yay yontmaya başlayan Keyhüsrev, on yaşına girdiği zaman ne aslanlardan, ne de kaplanlardan korkuyordu. Turan hükümdarı olan dedesi Efrasiyab'ın Piran adındaki veziri tarafından kaçırılır. Demirci Gâve sülalesinden gelme bir İranlı olan Güderz, günün birinde bir düş görür. Gördüğü bu düş üzerine İran tahtının varisinin Turan diyarında yaşadığını anlayan Güderz, aynı zamanda ünlü bir pehlivan olan oğlu Giv'i, Keyhüsrev'i bulması için Turan diyarına gönderir. Birçok badireler atlatan Giv, neticede tesadüfen Keyhüsrev'i bulur ve onu, kolundaki Keyani işaretinden tanır. Keyhüsrev'i ve annesi Ferengis'i yanına alan Giv, onlarla birlikte İran'a döner. Keyhüsrev, annesiyle birlikte İran'a döndüğü sırada amcası Bürzferah (Feriburz), tahtı ele geçirme sevdasına kapılmıştı. Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de anlatılanlara bakılırsa Keykâvus, Kötülükçü Tanrı Ehrimen'in egemen olduğu Erdebil yakınlarındaki Behmendiz Kalesi'ni kim fethederse tahta o oturur diye bir şart koşar. Göksel güçlerin yardımıyla kaleyi fetheden Keyhüsrev, büyükbabası Keykâvus'un tahtına oturur. Kalenin olduğu yerde de "Azurgüşap Ateşgedesi"ni inşa ettirdi. Ülkesinde gerçekleştirdiği geziler sırasında Turanlılar tarafından ülkesine verilen büyük zararlara gözleriyle şahit oldu. Ülkesine ve-

rilen bu büyük zararlardan ötürü Turanlılardan intikam alacağına dair yemin etti. Soylulardan da aldığı yardımla Turanlıların üzerine yolladığı ordu, amcası Bürzferah'ın ihanetinden ötürü başarıya ulaşamadı. Hemen sonrasında oluşturduğu dört ordudan birincisinin başına ünlü pehlivan Güderz'i getirdi. Öteki üç ordu düşmanı kuşatma altına alırken Güderz komutasındaki birinci ordu, Turanlılara saldırarak onları hezimete uğrattı. Çin imparatorunun yardımına rağmen torunu Keyhüsrev'e yenilen Turan hükümdarı Efrasiyab, kaçarak Azerbaycan'da bulunan mağaranın birinde saklandı. Saklandığı yer ancak tabiatüstü çarelerle ortaya çıkarılabildi. Bulunduğu mağaradan çıkarılan Efrasiyab, başı kesilerek öldürüldü. Kuşid Dağı'nda bulunan büyük bir ejderhayı öldüren Keyhüsrev, bundan sonra ülkesini barış içerisinde idare etti. Bir zaman sonra tahtını Lurasp'a devreden Keyhüsrev, yaşamının sonunda Tanrı'dan kendisini göğe kabul etmesi için bir dilekte bulundu ve uzun bir yolculuğa çıktı. Bu yolculuk esnasında bir su kaynağının (ölmezlik ırmağı) suyunda yıkanmasının ardından gizemli bir şekilde ortadan kaybolurken yoldaşlarının bir bölümü de tipiye tutularak yaşamını yitirdi.

"Hemân oldur niyâzım senden ey Keyhüsrev-i Sânî
Ki gûş-ı hûşa mengûş eyle dürr-i pend-i pîrânî"

Bâkî

"Girse de gencîne-i Keyhüsrev-i Cem destüme
Fârig olmam sâil-i teh-cur'a-i câm olmadan"

Nâilî-i Kadîm

KEYHÜSREV II (Büyük): Media kralı Astyages'in Mandane adındaki kızı ile M.Ö.559'a doğru yaşamını yitiren Ahemeni hükümdarı Kambiz I'in oğlu olan Keyhüsrev II, efsânevî Pers kralларından biridir. Doğduğunda öldürülmesi için dedesi Astyages tarafından emin adamı Harpagos'a teslim edilen Keyhüsrev II, bir çoban tarafından ölümden kurtarıldı. Keyhüsrev'in bir çoban tarafından ölümden kurtarılması üzerine dedesi Astyages, emrini yerine getirmeyen Harpagos'u, bir şölen sırasında öz çocuğunu kesip kendisine yedirerek cezalandırır. Harpagos da, Anzan tahtına yeni oturan Genç Keyhüsrev'i, Astyages'e karşı isyana teşvik etmeye ikna ederek Astyages'ten intikamını aldı. M.Ö. 555 yılında Astyages'i hapse attırıp Ekbatana'yı (Hemedan) ele geçiren Keyhüsrev, M.ö. 546 yılında "Medler ile Perslerin Kralı" ünvanını aldı. Keyhüsrev, M.Ö. 546 yılında kendi ülkesini daha çok güçlenmeden yenmek isteyen Lydia Kralı Kroisos'u, Kapadokya'da bulunan

Pteria kenti yakınında yenerek Sardies'e kadar kovaladı. Lydia atlarının Pers develerinden ürkmesi sayesinde Sardies'i ele geçirerek Lydia krallığını sona erdiren Keyhüsrev II, M.Ö. 545 yılından M.Ö. 539 yılına değin Asya'da bulunan İonia kolonilerine baş eğdirmekle meşgul oldu, ardından Doğu'ya doğru yönelmeye başladı. Fırat nehirinin yatağını değiştirdi. Kroisos'un Baltazar adındaki müttefiğini öldürüp babası Nabonidus'u tutsak aldı. M.Ö. 359 yılında girdiği Babil'de Nabonidus tarafından el koyularak Babil'e getirtilen çeşitli halkların putlarını kendilerine geri verdi. Bununla birlikte Babil'e sürgün edilen Yahudilere, Kudüs tapınağından getirtilen altın vazoları iade etti ve Babil Kralı olarak tahta çıktığı yılın tarihini taşıyan bir fermanla da sürgün olarak Babil'de bulunanlara Filistin'e geri dönme olanağı sağladı. Hazar Denizi ile Hindistan arasında yaşayan halklarla savaşan Keyhüsrev II, Baktriane, Sogdiane ve Margiane gibi yerleri ele geçirerek İaksartes'e değin ilerleme başarını gösterdi. Ünlü Yunanlı tarihçi Herodotos'un verdiği bilgiye göre Massagetesler'in Tomris adındaki kraliçeleriyle evlenmek isteyen Keyhüsrev II, kendisinden red yanıtı aldığı Tomris'in ülkesini işgal ederek Spargapises adındaki oğlunu tutsak alır. Bunun üzerine Spargapises de kendini öldürmüştü. M.Ö. 528 yılında kendisine yenildiği Tomris'e tutsak düştükten sonra adı geçen kraliçe onun başını kanın içine sokup boğdurmak suretiyle yaşamına son verir. Başka bir kaynakta ileri sürülen bir iddiaya göre de daha uzun bir zaman, sakin bir yaşam sürerek yaşamıştır. Bir Meşhed Murgab alçak kabartmasında bulunan resmin Keyhüsrev II'ye ait olduğu tahmin edilmektedir. Pasargadai'de de Keyhüsrev II'nin mezarı olarak bilinen mezar büyük bir olasılıkla ona ait değildir. Yaşamı, Batılı birçok sanatçıya esin kaynağı olmuştur. Bu konudaki eserlerin belli başlıları şunlardır: Bir Britiksel halılar dizisi(Boston); Ciro Ferri'nin bir duvar resimleri dizisi (Quirinal, Roma); Bir Dişi Köpek Tarafından Emzirilen Keyhüsrev (G.B. Castiglione, Cenova); Keyhüsrev ile Fantheia (Pietro da Cortona, Floransa); saltanat döneminin Versailles'in kemer kovanlarında tasvir edilen öteki olayları ve Keyhüsrev II'nin Tomris tarafından kafası, içi kanla dolu bir kabın içine sokularak boğdurulması sahnesi.

KEYKÂVUS: Efsânelik İran hükümdarı. Kaynaklardan bazılarının onu Keyebiveh'in oğlu olarak göstermesine karşın Belamî, Firdevsî ve El-Talibî gibi kimi Müslüman yazarlar da onun Keykubad'ın oğlu olduğunu iddia ederler. Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de, şeytanların ikamet ettiği ve geceleri kralın ordusuna

taş yağdıran "Dev-i Sefid"(Beyaz Dev) adlı bir dev tarafından muhafaza edilen Mazenderan'a bir sefer gerçekleştirdiği anlatılır. Burada kör edilerek zindana hapsedilen kralını kurtarmak amacıyla yollara düşen efsanevî pehlivan ve cengâver Rüstem, bu yolculuk sırasında yedi büyük tehlike geçirir. Uykuda iken öldürdüğü "Dev-i Sefid" adındaki devin kanı, kör olan kralın yeniden görmesini ve ordusunun başına geçmesini sağlar. Ardından Yemen'e bir sefer düzenler ve bu sefer sırasında karşısında yenilgiye uğradığı Yemen hükümdarı Zül-Azar tarafından bir kuyuya atılan Keykâvus, gene ünlü pehlivan Rüstem tarafından kurtarılır.

Güçsüz olan insanlara karşı yufka yürekli, zalim ve zorba olanlara karşı gaddar bir kral şeklinde anlatılan ve tanrısal güçlerce muhafaza altında tutulan Keykâvus'a devler bile boyun eğermiş. Gene efsâne uyarınca gökyüzüne başkaldırdığında devler, kendisine, kutsal olarak kabul gören Elbruz Dağı'nın zirvesinde bir saray veya yüksek bir kule inşa ederek onun, askerleriyle beraber göğe varmasına yardımcı olmuşlardır. Göğe çıkmaya çalışmasından ötürü tanrısal güçler kendisini muhafaza etmekten vazgeçerler. Göksel güçlerin kendisini muhafaza etmekten vazgeçmesi üzerine askerleriyle birlikte yere düşen Keykâvus, sağ kalır ancak askerlerinin tamamı yaşamını yitirir.

Yemenlilerle giriştiği savaş esnasında Yemen kralının kızı Suda'yla dünyaevine girmiştir. Ancak kaynaklardan bazıları, Keykâvus'un kendisiyle evlendiği Suda'nın Yemen kralının kızı değil, Turan hükümdarı Efrasiyab'ın kızı olduğunu iddia ederler.

Yüz elli yıl hükümdarlık yaptığı iddia edilen Keykâvus, kendisini tahtından indiren Keyhüsrev tarafından zindana hapsedilmiş ve yaşamının geri kalan kısmını hapsedildiği bu zindanda geçirmiştir.

KEYKUBAD: İranlı Keyaniler sülalesinin kurucusu olarak kabul gören efsânelik Pers kralı. Geleneksel sözlü kaynaklardan edinilen bilgilere göre suların üzerinde yeni dünyaya gelmiş bir bebek iken, Pişdadiler sülalesinin son kralı Uzav tarafından bulunan Keykubad, onun tarafından evlat edinilir. Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da ve yazılı kaynakların kimilerinde verilen bilgilere göre ise Keykubad'ın adı, Kevi Kavata'dır. Gene bu kaynaklara göre babası Uzav olan Keykubad, Menuçihr'in neslinden gelmedir. Uzav'ın ölümünün sonrasında İran topraklarını Turan hükümdarı Efrasiyab'ın istilasından kurtarması için Keykubad'ı görevlendiren Sistanlı Zâl, oğlu Rüstem'i Keykubad'ı aramakla görevlendirdi. Babası tarafından

Keykubad'ı arayıp bulmakla görevli kılınan ünlü pehlivan Rüstem, onu, İranlılarca kutsal olarak kabul edilen Elbruz Dağı'ndaki bir sarayda bulur. Ancak, Keykubad, Rüstem tarafından bulunmadan önce rüyasında, iki beyaz şahinin, başına bir taç giydirdiğini gördü ve kendisini arayacaklarını anladı. Efrasiyab, Rüstem tarafından yenilgiye maruz bırakıldıktan sonra İran eski sınırlarına tekrar kavuştu. Krallığını yeniden teşkilatlandıran ve onarım faaliyetlerine girişen Keykubad, yüz yıl süreyle devam eden bir saltanat sürdükten sonra yaşamını yitirdi. El-Talibî ve El-Sa'alibî gibi kimi tarihçiler gibi ünlü İranlı şair Firdevsî de kaleme aldığı Şehnâme adlı yapıtında Keykubad'ın hükümdarlık yaptığı yıllarda İran'ı Turanlıların saldırılarından korumak amacıyla büyük çaba harcadığını yazar.

"Adlin katında cevr ü sitem dâd-ı Keykûbad
Hışmın yanında lutf u kerem kahr-ı Kahraman"

Bâkî

KEYUMERS: Zendcede Gayo-Maretan ("ölümlü hayat"). İran destanına göre ilk insanın adıdır. Kutsal boğa ile aynı anda yaratıldı. Bu iki yaratık altı bin yıl mutlu bir şekilde yaşadı. Ancak iyi ile kötü ilkelerin birlikte bulunduğu günümüzdeki dünya yaratılınca mutlulukları bozulmaya başladı. Keyumers ile Kutsal boğa dünyanın yaratılışından sonra otuz yıl daha birlikte yaşadılar ve birlikte yaşamlarını yitirdiler. Boğanın bedeninden 55 tür buğday ile 12 tür bitki oluştu. Keyumers'in kırk yıl toprakta kalan ekininden ise Maşya ve Maşyana adlı ilk insan çifti doğdu.

KIRK HARAMÎLER: Masallarda ve halk öykülerinde adlarından söz edilen eşkiyalar topluluğu. Yol keser, adamı öldürürler. Başkalarından çalıp çırptıklarını mağaranın birinde gizlerler. "Ali Baba ve Kırk Haramiler" adındaki masalda olduğu üzere genellikle yaptıkları kötülüklerin bedellerini öderler. "Kerem ile Aslı" öyküsünde görüldüğü üzere bazen de yakaladıkları masal kahramanlarının haksızlıklara maruz kaldığını öğrendiklerinde de ona yardımda bulunurlar.

KIRK VEZİR HİKÂYESİ: Kim ya da kimler tarafından kaleme alındığı belli olmayan Doğu menşeyli masallar kitabı. Hint menşeyli olduğu, Türkçe'ye ilk defa Şeyhzade Ahmet Mısrî tarafından II. Murat'ın hükümdarlığı döneminde olaylarda ve isimlerde değişiklikler yapılmak suretiyle tercüme edildiği öne sürülmüştür.

Eser, üvey annesinin iftirasına maruz kalmış bir şehzadeyi kurtarmak amacıyla 40 vezir tarafından 40 gün süresince anlatılan öykülerden meydana gelir. Kadınlara inanılmaması gerektiğini ispatlayacak vasıflara sahip olan bu öyküler, Arap harfleriyle 1886, 1909, 1910 yıllarında olmak üzere birkaç defa basılan kitap İngilizceye tercüme edildi; Kayyum Nasrî tarafından 1868 yılında Kazan Türkçesine çevrilerek bastırılan bu öykü, meddah öyküsü olarak da anlatılırdı.

KİSRA: "Bilge Kral" sıfatıyla anılan efsânelik İran hükümdarlarından Nuşirevan'ın Araplar arasında kullanılan lâkabı. Kendisi ve kendisinin sonrasında gelen öteki İran hükümdarları için de kullanılmış olan bir lâkaptır. Hatta umumiyetle İran hükümdarlarının tamamı için kullanılan bir lâkap olduğunu söylersek yanlış olmaz sanırım. Eski yazınımızda adından söz edilen İran menşeyli yüzlerden biridir.

"Sana Kisrayı adalette muâdil tutsam
Fazladır sende olan devlet-i din ü iman"
Bâkî

KUBAD: Ünlü İraanlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de adından söz edilen Kubad, iki omuzunda biten iki yılanı her gün sırasıyla öldürdüğü iki delikanlının beyniyle besleyen ve 1000 yıl gibi uzun bir zaman tahtta saltanat süren Zalim Dahhâk'a karşı, direfş adındaki deri demirci önlüğünü mızrağının ucuna takıp bayrak yaparak halkın zalim Dahhâk'a isyanına önderlik eden Gâve'nin oğlu ve Karen'in kardeşidir(Geniş bilgi için "Gâve"maddesine bakınız).

KUBAD I: 488–496 ve 499–531 tarihleri arasında olmak üzere iki defa tahta oturan efsânevi Pers kralı. 459–484 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers Kralı Perviz (Piruz-Firuz)'in oğlu ve 531–579 tarihleri arasında tahtta hüküm süren "Bilge Kral" lâkaplı Pers kralı Nuşirevan'ın babasıdır. Mezdekçi dinî grubun gücünü kırmak amacıyla, sosyal adaletsizliği, eşitsizliği ortadan kaldırmayı, toprakları paylaştırmayı ve kadınların müştereken kullanılmasını amaçlayan devrimci Mazdek'e destek vermesinden ötürü din adamları ve asiller tarafından 497 yılına doğru tahtından indirilen Kubad I, 499 yılına doğru Eftalitlerin desteğiyle yeniden tahta oturmayı başardı. Yönetici sınıfındakileri çevresine toplamak amacıyla 502 yılında Bizanslılara karşı savaş açtı; ancak teşebbüs edilen harekât, Bizans-Pers Limes'i üzerinde kuşatma savaşından öteye gidemedi. Kafkaslarda Hunların tehtidiyle yüzyüze gelen Kubad I, Hun İmparatoru Anastasios ile yedi yıllığına ateşkes im-

zalamasına rağmen 527 yılında İberya(Gürcistan)'yı ele geçirmek amacıyla tekrar savaşa başladı. İustinianos'un Belisarios adındaki komutanı Persleri 530 yılında Dara'da bozguna uğratmasına rağmen, 531 yılında Kallinikhos'ta yenilgiye maruz kaldı. Kubad I'in yaşamını yitirmesi üzerine bir ateşkes imzalandı ve tahtına oğlu Nuşirevan oturdu

Adaletiyle meşhur olan Kubad, öteki efsânelik İran hükümdarlarıyla birlikte Divan edebiyatımızda adından söz edildi.

"Senün âdilün olur bir vezire gelmedi rast
Kubâd u Husrev u Dârâ vü Tuğrul u Sencer"

Nev'î

---M---

MAGUS (MAGUŞ): Maguş, Kuzey İranÂ´da kurulmuş olan antik Media krallığının rahip sınıfı. Maguşlar sihir yapabilme, hadisleri ve rüyaları yorumlayabilme ve astrolojik öngörülerde bulunabilmeleriyle ünlüydüler. Maguşların bu ritüel bilgisi nedeniyle ZoroastrianizmÂ´in tek gerçek rahipleri olduklarına inanılırdı. Maguşların ZoroasterÂ´i etkileyip etkilemedikleri ya da onun takipçisi olup olmadıkları bilinmemektedir. Maguşlar, "Efendi Tepesi" denen tepenin üzerinde hiç durmadan atadan oğula saat tutarlardı. Büyük yıldız görünene kadar bu saatin tutulacağı, ve zıldıy göründüğünde de büyük kurtarıcının geleceğine inanırlardı. Maguşlardan İncilÂ´de de söz edilmektedir.

MANTIK ÜT-TAYR: İranlı mutasavvıf Feridettin Attar tarafından 1187 yılında kaleme alınan tasavvuf muhtevalı mesnevidir. 1058–1111 tarihleri arasında yaşayan İranlı kelam ve fıkıh bilgini ve düşünür Gazali tarafından kaleme alınan "Risalet üt-Tayr" adındaki eserden ilham alınarak yazılan 493 beyitlik mesnevinin ana düşüncesi "vahdet-i vücut" (varlık birliği) düşüncesidir. Bu tasavvufi görüş alegorik bir şekilde kuşları konuştırmak suretiyle anlatılır: Kuşlar, başlarına bir padişah seçmek amacıyla bir toplantı yaparlar. Bu toplantı sırasında Hz. Süleymanın Hüthüt adındaki elçisi, adına Sımurg denilen kuşlar padişahının ikamet ettiği yeri bildiğini, onun Kâf Dağı'nda yaşadığını söyler. Ancak buraya ulaşmak oldukça zor ve tehlikelidir. Zor ve tehlikeli de olsa bu yolculuğu yapmaya karar verirler. Neticede tehlikelerle dolu bir yolculuk sırasında yedi koyak geçilerek Sımurg'un yaşadığı yere ulaşılır. Ancak kuşların sayısı, Simurg'un yaşadığı yere gelinceye değin 30'a düşer. Farsça Simurg da (si=otuz, murg=kuş) "30 kuş" anlamındadır. Sonunda Simurg olarak gördüklerinin kendilerinden başkası olmadığının bilincine varırlar. Simurg, kendisini ziyarete gelen kuşlara "siz 30 kuş olarak geldiniz, daha çok gelseydiniz daha çok görürdünüz. Çünkü burası bir aynadır" der. Böylece tamamı kendilerini Sımurg'un mevcudiyetinde yok ederler. Böylece birliğe varılmış, aranan bulunmuştur. Ana konuyu Attar'dan almak suretiyle Türkçe'ye ilk çeviriyi 1317 yılında yapan kişi Gülşehrî'dir. Farsça'dan yeni Türkçe'ye bir çevirisi Abdülbaki Gölpınarlı tarafından 1944 yılında 2 cilt halinde yapılmıştır.

MAŞYA ve MAŞYANA: Ateş; toprak ve sudan oluşan üç nesne-

nin kutsallığına inanan Parsilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Zend Avesta'nın sonrasındaki Parsi nnkaddes kitaplarında insanlığın tamamının atası olarak kabul gören çiftin adı. Kötülük Tanrısı Ehrimen'in teşvikkâr nasihatlerine uymalarından ötürü mutluluğu yitirmişlerdir.

MAZENDERAN (MAZANDARAN): İran'da Hazar Denizi'nin güney kıyısında Elbruz Dağı'nın kuzey yamacında il. İran mitolojisine göre burada şeytanlar yaşar ve Dev-i Sefid (Beyaz Dev) adındaki dev tarafından korunmaktadır. Ordusuyla buraya giden efsânevi İran hükümdarı Keykâvus'un askerleri, gece olunca bu dev tarafından taş yağmuruna tutulurmuş. Burada hapsedilen Keykâvus, ünlü pehlivan Rüstem tarafından kurtarılmıştır.

MECNUN: "Leyla ile Mecnun" öyküsünün erkek kahramanıdır. Emeviler zamanında amcasının kızına karşı duyduğu derin sevgiyi şiirlerinde işlemiş, Mecnun (deli) adıyla anılmış olan bir Arap şairin yaşadığı öne sürülür. En yaygın olan rivayetlerden birine göre bu kişi, Beni Amr sülalesinden Kays bin Mülevveh'tir. Bu şaire ait olan şiirler daha sonra Ebubekir el Valibi tarafından bir araya getirilmiştir. Öykü ise şiirlerde ele alınan konulara uygun düşen mensur parçaların araya serpiştirilmesiyle oluşmuştur. Şiirlerin tamamının aynı kişiye ait olup olmadığı hususu açıklığa kavuşmuş değildir. Ancak bu şiirlerin sevgiyi ve ayrılık acısını işlemede Arap yazınının en güzide mahsullerinden olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.

MENİJE: Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de adından söz edilen Menije, efsânevî Turan hükümdarı Efrasiyab'ın kızıdır. İranlı ünlü pehlivan Rüstem'in, Giv adındaki kız kardeşinin oğlu Bijen'in sevgilisidir. Kızı Menije'nin, Bijen'le aşk yaşadığından haberdar edilen Efrasiyab, tutsak aldığı Bijen'i Çâh-ı Bijen (Bijen'in Kuyusu) adındaki kuyuya attırır. Yedi yıl süreyle bu kuyuda tutulan Bijen, dayısı Rüstem'in yardımıyla kuyudan çıkarılarak İran'a götürülür.

MENUÇİHR (MİNUÇEHR): İran mitolojisine ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yazılanlara göre efsânevi İran hükümdarı Feridun'un torunudur. Selm ve Tur adındaki kardeşleri tarafından öldürülen İran hükümdarı İrec'in oğludur. Dedesi Feridun'dan aldığı destekle, babasını öldüren Selm ve Tur adlarında-

ki amcalarını öldürüp babasının intikamını aldıktan sonra tahta oturdu.

Uzun süre yaşayıp çok saltanat sürdüğü ileri sürülen Menuçihr (Minuçehr) eski yazınımızda adından söz edilen efsânevî kişiliklerden biridir.

"Minûçehr'in solar gül çehresi bîm-i sitîzinden
Ne dem Efrâsiyab-âsâ girerse remze merâne"

Sümbülzâde Vehbi

MERİH, MİRRÎH: İranlılar arasında "Behmen" adıyla bilinir İyilik meleklerinden biri olarak kabul görürdü. Adları, "yıldıza tapanlar" anlamına gelen Keldanî Sabiîleri tarafından tanrılaştırılmış ve Mares adıyla tanınmıştır. Bu, Yunanlılara Ares (Yunan Savaş Tanrısı), Romalılara da Mars (Roma Savaş Tanrısı) adıyla intikal etmiştir. İran'da bilhassa yolcuları koruyan bir ilahî güç olan Merih, Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da Zafer Tanrısı'dır. Romalılarda elde ettiği Savaş Tanrısı kimliğiyle daha sonra uğursuzluk işareti olmuştur. Elinin birinde hançer ya da kılıç, ötekinde kesik bir baş tutan kırmızı parmaklı bir genç şeklinde betimlenen Merih, astroloji uyarınca doğası müfrit denecek kadar ateşli ve kurudur. Sevinç, kahramanlık, öfke, eğlence, hainlik, güç, kızgınlık ve liderlik onunla ilişkilidir. Bununla birlikte "Salı" ve "cumartesi" günlerinin de Merih'e ait olduğu söylenir. Sekendiz'le yan yana gelişine "kıran-ı nahseyn" adı verilmiştir. Rengi, bakır kırmızısı ya da kızıl kan şeklinde kabul gören Merih, yazınımızda bir yıldız adı olarak kullanılmakla birlikte kan, savaş, hançer, kılıç, ölüm vb. şeklinde de kullanıldığı olmuştur.

"Mirrih'in eli donup şitâdan
Düştü yere hançeri semâdan"

Şeyh Gâlib

"Vatan tuttukça dâyim kubbe-i devvârda
Ola muhkem binâ-yı ömrinün bünyâdı Behramun"

Zâti

"Felek-i işrete bir ahter-i ferhunde iken
Yine Mirrîh-sıfat durma döker kanı kadeh"

Bâkî

MİHRİ NİGÂR: "Hamzanâme" de adından söz edilen Mihri Nigâr, efsânevî İran hükümdarı Nuşirevan (Hüsrev I)'ın kızıdır. Ünlü pehlivan Hamza, Nuşirevan'ın serdarı olduktan sonra Nuşirevan, onu, Hint diyarındaki Çimapur Şahı Sa'dân Şah'ın oğlu Lendiha'yı tutsak

alıp İran'a getirmesi için Hindistan'a gönderir. Hamza bu işi başardığı takdirde Nuşirevan, kızı Mihri Nigâr'ı Hamza'ya vereceğine dair and içer. Hamza, Hindistan'a gidip Şah Nuşirevan'a asi olan ünlü pehlivan Lendiha'yı tutsak alarak İran'a getirir. Ancak verilen söz yerine getirilmez. Verdiği sözden dönen Şah Nuşirevan, kızı Mihri Nigâr'ı Hamza'ya vermez. Bu kez yedi kentin haracını getirmesi durumunda kızını kendisine vereceği vaadinde bulunur. Hamza, bu koşulu da başarıyla yerine getirir. Ama yine verilen vaad tutulmaz ve Mihri Nigâr, Hamza'ya verilmez. Bunun üzerine Hamza, Mihri Nigâr'ı kaçırır. Hükemâ, Mihri Nigâr'ı kaçıran Hamza'yı on altı yıl Kâf Dağı'nda kalma cezasıyla cezalandırınca Hamza, Mihri Nigâr'ı koruması ve babasına geri verilmemesi için ömer Âyyar'a teslim eder. Mihri Nigâr, hükemâ tarafından on altı yıl Kâf Dağı'nda sürgün yaşamaya zorunlu tutulan Hamza'yı bekler. Hamza, orada Kâf Dağı melikesi Esma Peri ile evlenecektir. Ancak onunla evlenmeden önce Mihri Nigar'dan izin ister. Mihri Nigâr, Hamza'nın Esma Peri ile evlenmesine izin verir.

MİTHRA: İran mitolojisine göre M.Ö.522–486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers hükümdarı Dara I zamanında adı ilk kez ortaya çıkan Mithra, Perslerin büyük tanrısıdır. Kim bilir belki de M.Ö. XIV. yüzyılda Mitanni Hurileri tarafından tapınım gören Hint tanrısı Mithra'dan gelmiş olan bu tanrı, Zerdüştiler tarafından kutsal olarak kabul gören Avesta'da yazılanlara bakılırsa evreni yaratan unsurların egemenidir, öteki dünyada ölülerin ruhlarını tartına sorumluluğunu yüklenmişti. Iran'da, Güneş Tanrısı Şamaş ile karıştırılan, Frigya'da Sabazios'un etkisi altında kalan Mithra, Anadolu'da yer alan kültlerden kimi tören biçimlerini benimsedi. Helenistik çağda Asya'da yaşayan Yunanlılar tarafından bir figürle temsil edilen Mithra'nın etrafında bir mistik din oluşturuldu; kısa zaman içinde Roma âleminde benimsenmeye başlanan ve kültü M.S. II. yüzyılda Batı Roma'da limanlara, büyük kentlere ve garnizonlara yayılmaya başlayan Mithra dini, Hristiyanlık'la rekabet eder duruma geldi. Ölü ruhlarının öteki dünyada yaşamlarını sürdürmeye devam edeceğini vaat etmek suretiyle, bu külte bir kurtuluş umudu getiren tinsel tarafın bu başarıdaki katkısı inanılmaz derecede büyüktür. Gizemli törenleri mağaralarda ya da yeraltında bulunan tapınaklarda gerçekleştirilen Mithra dinini tercih eden insanlar, bir boğanın Mithra tarafından kurban edilmesi (arıtılan boğa kanının serpilmesi) sayesinde ebedîliği elde ediyorlardı. Bilhassa Roma ve Ostia'da bulunan yüzlerce yeraltı tapınağının duvarları, boğa kesen Mithra, as-

lan başlı boğa Kronos vb. külte ilişkin resimlerle bezelidir. Bu gizli kültün içinde karga, kartalbaşlı aslan, asker, aslan, pars, güneşin habercisi ve ulu olmak üzere yedi mertebe bulunurdu. Başında bir ululular ulusunun yer aldığı bu dinde bir üst kademeye terfi edebilmek için muhtelif sınavlardan geçmek mecburiyeti vardı. Törenlerin bazılarında bu dinden yana tercihini kullanan insanlar maske takarlar; kutsal su, oruç, sembolik anıt kaldı. Bunların en önemlileri şölenler düzenleyip hayvan kurban ederlerdi.

MİTRAEUM: Tanrı Mithra'ya tapınım göstermek gayesiyle inşa edilmiş yeraltı tapınağı, mahzen mezar ya da mağara. Bir girişin hemen akabinde merdivenle, göğün mümessili olarak kabul gören tonozlu bir salona inilir. Bu salonun iki tarafında da oturulacak yerler mevcuttur. Mithraeum'un bezemesi Tanrı'nın öyküsünü dile getirir ya da simgesel bir manâ içerir. Dip kısmında bir duvar gözünde, mitolojiden esinlenerek vücuda getirilmiş küçük tabloların içinde bulunan bir alçak kabartma Mithra'nın avlanmasını ya da bedeni dünyayı oluşturan boğanın kurban edilişini simgeler. Bununla birlikte köşenin birinde hayvanların kurban edildiği bir çukur mevcuttur. Bu yeraltı tapınaklara Roma, Ostia, Galya ve Germania'da Rhône, bilhassa Ren ırmağı vadilerinde karşılaşmak mümkündür.

MUBİD (ya da MUBED): Zerdüştçülerin önde gelen din adamlarıdır. Bununla birlikte hukuk hususlarıyla da ilgili olan mubidler, din adına gerçekleştirilen zulüm yargılamalarıyla büyük üne kavuşmuşlardı. Yaptıkları görevlere göre birkaç sınıfa ayrılmış bulunan kâhinler, mubidlere bağlıydılar.

MURDAD: Zerdüştlük dininde "iyi ölümsüzlüğü" temsil eden ruhun adıdır.

MUZ (ya da MUĞ): İran mitolojisine göre Parsilerin bend oldukları Zerdüştlük dininin rahiplerine verilen ad.

---N---

NÂHÎD: "Aredvisur Anāhitā", "Anāhītā", "Anahita", "Zühre", "Venüs", "Çoban Yıldızı" benzeri adlarla da anılan Nâhîd, eski İran'ın büyük tanrıçalarından biridir. Dinî ayinler sırasında çok büyük önem verilen ve özel bir yeri bulunan bir tanrıçadır. Hinduizm'in Veda adındaki kutsal metinlerinde Hindu Sanat Tanrıçası, Brahman'ın karısı, yazın, dans, hitabet, müzik benzeri bütün yaratıcı ve sanatsal etkinliklerde insanlara yardımda bulunan, bilgiyi ve yaratıcı telaffuzu, maddi ve manevi bütün şeylerin üzerinde tutan "Sarasvati" ile eşit bir değerde kabul gören Nâhîd'in İran tarihindeki geçmişi, çok eskilere, Zerdüşt öncesi dönemlere kadar varır. İnanç gereğince başlangıçta "Sarasvati"yle ilgili olan "Aredvî" nitelemesi, günümüz Hindistan'ının Pencap Bölgesi'nde bulunan küçük mukaddes bir ırmağın adıdır. Sonrasındaki dönemlerde "Sarasvati" adlı Hindu tanrıçanın yerini, onun "Aredvi" ve "Sure" olan iki nitelemesi alır oldu.

Mezdekilik inancında; "ateş", "su", "hava" ve "toprak" dört temel kutsal eleman olarak kabul edilirler. Buradan da anlaşılacağı üzere "su", ateşin, hemen sonrasında ikinci mukaddes elemanı olarak kabul görür. Bu dört kutsal elemanın her birinin kutsal metinler olarak kabul görev Avesta'nın "Yeşt" adı verilen kısmında özel bir "yeşt"i mevcuttur. 30 kerde ve 133 ayetten oluşan "Âbân Yeşt" . Tanrıça Nahid ile ilgili olanıdır. Eski İran'ın bütün bölgelerinde sulardan mes'ul tanrıça olarak "Aredvisur Anāhitā", "Aredvisur âb" adlarıyla da anılan Nâhîd, fevkalade bir saygı ile yad edilirdi. Anâhîd sözcüğü başında yer alan "ān" olumsuzluk edatıyla; "pislik", "ayıp" ve "kusur" manalarında olan "āhitā" kelimesinin birleşmesi neticesinde oluşmuş "ayıp ve kusurdan uzak", "temiz" ve "saf" anlamlarında kullanılmaktadır.

"Aredvi: çevresindeki topraklara bereket sunan mitolojik bir nehir adı", "sûr: güç ile", Anahita: temiz ve lekesiz" manalarında kullanılan üç kelimeden oluşan Aredvisur Anāhitā"; Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avestâ'da "Anāhītā", Pehlevi dilinde "anāhīd" ve "anāhīt", eski Farsça'da "Nâhîd", Ermeni dilinde "Anahit" ve Yunanca'da; "Anaitis" benzeri adlarla anılan Anahita, ateş, su, hava ve toprak olmak üzere dört temel anasır içindeki suyu koruyan ve ondan sorumlu olan meleğin adıdır. "Suyu bol ve temiz nehir", "gür ve duru su" anlamlarını taşımaktadır. Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul edilen Avestâ'da belirtildiği üzere bu su; cennet suları arasında yer

almakta, dünyada bulunan bütün suların büyüklüğünde olup suladığı yedi ülkenin topraklarına can vermekte ve Ferâhkert Denizi'ne dökülmektedir. Fars yazınında ve Farsça kelimelerde "Nâhîd", "Nâhide", "Nâhîde" ve "Nahit" biçimleriyle "erginlik çağına gelmiş kız" anlamına gelmektedir. Ayrıca "Nâhîd", adından "Zühre" olarak da bahsedilen "Venüs"ün bir başka adıdır.

Birçok din ve inançta yaşamın başlangıç noktası ve doğuşun temeli, daima dişi varlıklarla ilişkilendirilir. İran'da Anahita, bol sulu duru ırmakların, yeryüzündeki bütün ırmakların ve üretkerliklerin tamamının kaynağı, annelerin memelerinde bulunan sütlerin temizleyicisi, güç, parlaklık, durulluk ve arılık simgesi, selvi boylu, olağanüstü güzelliği bulunan, özgür, başında yıldızlarla donatılmış altın taç, bedeninde altın elbiseler ve altından çok değerli gerdanlıklarla bezenmiş bir tanrıça şeklinde nitelenir.

Zerdüştçülüğün kutsal metinleri olarak kabul gören Avestâ'da, bu tanrıça harikulade bir güzelliğe sahip, selvi boylu ve oldukça cazibeli genç bir kız nitelemesiyle anılır. Pers kitabeleri ve tarihçilerce verilen bilgilere bakılırsa Anahita, oldukça eski dönemlerden başlayarak yaygın olarak övgülere konu olmakta, adına özel tapınaklar yapılmaktadır. Anahita tapınakları, İranlı rahibeler için de birer inzivaya çekilme ve tanrıya yakınlaşma yerleri biçiminde kabul edilmektedirler. Hemedân, Şûş ve Kengâver (harabeleri bu güne kadar gelebilmiş) tapınakları, söz konusu tapınaklar arasında en önemli ve en görkemli olanlardır.

Bu güne kadar gelmeyi başarabilen bu yapılar, 591–628 yılları arasında tahtta hüküm süren ve bir adı da II. Hüsrev olan Husrev-i Pervîz devrine ilişkin olup Şirin'in yaşadığı binalar şeklinde nitelenmektedir. İran ve çevresindeki ülkelerde yer alan Anahita tapınakları, daha ziyade yörenin bol suya sahip, büyük ırmaklarının kenarlarına inşa edildiği gözlerden kaçmaz. İran'la birlikte Ermenistan bölgesi ve başka bazı Asya ülkelerinde de Anahita adıyla ve tapınaklarıyla yüz yüze gelinmesi söz konusu olan tanrıçanın, inananlarının yaşadığı coğrafyanın dışında kalan başka bölgelerde de büyük üne kavuştuğunun bir göstergesidir. IV. yüzyıldan itibaren Zerdüşt âteşgedeleri ve Anahita tapınakları, yerlerini İsevîlerin kiliselerine bırakmıştır. Eski İran kültüründe "âdîne" adıyla da bilinen cuma günü "Nâhîd"e özgüdür:

"Ey Spitama Zerdüşt! Aredvisur adındaki çeşme erkeklerin tenlerindeki tohumlarını, kadınların rahimlerindeki çocuklarını, annelerin göğsündeki sütü temizler."

Avestâ/Vendîdâd, Fergerd: VII, 16.

"Aredvisur hanım yardıma yetişsin!"

Avestâ, Horde Avestâ, 4.

"Bütün kadınların doğumunu kolaylaştıran, gerekli olduğunda bütün kadınların memelerine süt indiren odur."

Avestâ/Âbân Yeşt, Kerde: I, 2.

"Aredvisur Anahita her zaman genç, güzel, alımlı, boylu boslu, mutlu, özgür, saygın ve soylu bir kız görünümünde, üzerinde çok değerli ve göz alan süslü elbiselerle görünür. Doğrusu ulu Aredvisur Anahita, her zaman âdeti olduğu üzere elinde bersem, kulaklarındaki dört köşeli altın küpeleriyle, nazik gerdanındaki güzel gerdanlığıyla görülür."

Avestâ/Âbân Yeşt, Kerde: 30, 126–127.

Halk arasında son derece sevilen bir tanrıça olan Anahita, Mezopotamya'da yaşayan Samilerin Aşk ve Doğurganlık Tanrıçası' İştar'ın bir sıfatı olarak kabul edilirdi. Bazen el değmemiş, tertemiz bir bâkire, bazen de büyük bir fahişe olan Anahita; suyun, üretkenliğin ve bereketin tanrıçasıydı.

Öbür yandan Nâhîd, "felek" adı verilen göğün üçüncü katında ikamet eden Zühre/Venüs, Hârût ile Marût'u sınamak için Tanrı tarafından güzel bir kadın kılığında gönderilen güzeldir. Bazen sabah, bazen de akşamları doğar. Pers edebiyatında güneş sisteminin en parlak yıldızlarından biri olarak kabul edilen Nâhîd, Zühre'nin anlamdaşı olarak kullanılmakta, feleğin şarkıcısı, güzellikler ortaya koyan, süslenme ve bezenme simgesi olarak yansımakta, bazen de eski anlamlarını hatırlatacak kelimelerle birlikte kullanılmaktadır.

Eski İran'ın Sular tanrıçası olarak kabul edilen Anahita, Yunanlı tarihçilerce Yunan Namus ve Masumiyet Tanrıçası "Artemis"; Bizanslı tarihçilerce de Roma Ay ve Avcılık Tanrıçası Diana adıyla adlandırılır.

Araplarca cahiliye devrinde tapınılan üç puttan biri olan Uzzâ da, Nâhîd ile benzer özellikler arz eder. Avesta'nın "Âbân Yeşt", adı verilen en uzun yeşti, bu melek için ayrılmış bulunmaktadır. Bu yeşt; biri Nâhîd'in vasıflarına ve övgüsüne, biri de yıldızlara ayrılmış bulunanı olmak üzere iki bölümden oluşur. İkinci kısmında yaptığı zalimlikle nam salan Dahhâk, efsanevî Turan hükümdarı Efrâsyâb ile Cem, Hûşeng, Ferîdûn ve Gerşâsp gibi efsanevî İran hükümdarlarının yaptıklarından söz edilmektedir.

Pers edebiyatında adından "Anahita" ve "Zühre" olarak da söz edilen Nâhîd, özellikle Zühre adıyla: "Zühre perverden: güzelin yüzünü süslemek", "Zühre cebîn: güzel yüz", "Zühre ruh: sevgili", "Zühre-yi

çengî: şarkıcı Zühre", "Zühre had: güzel yüz", "Zühre rûy: güzel/parlak yüzlü", "Zühre sîmâ: güzel yüz", "Zühre tâli': talihli", "Zühre tarab: mutlu", "Zühre likâ: parlak yüzlü", "Zühre nevâ: güzel sesli, iyi okuyan", "Nâhîd-i Çengî: feleğin çalgıcısı Zühre", "Nâhîd-i işretzây: feleğin çalgıcısı Nâhîd vb. düzyazıların bir çoğuna konu olmuştur.

Nâhîd, yıldıza dönüşmeden evvel Babil'de yaşayan son derece güzel ve albenili bir kadındı. Sınanmak amacıyla tanrı tarafından yeryüzüne yollanan Hârût ile Marût adlarındaki iki melek, Nâhîd'in evine gitmiş ve onun albenisinin büyüsüne kapılarak günah işlemişlerdir. Onlardan "İsm-i A'zâm" duasını öğrenen Nâhîd, göklere yükselmiş ve Allah tarafından yıldıza dönüştürülmüştür.

Kutsal Yezdân'ın en güzel adlarına,
Işık saçan güneşe ve kara toprağa,
Tahta, taca, aya ve Nâhîd'e yemin;
Bakmadım kötü gözle size ben.

Firdevsî

Kükremiş bir aslan gibi, savaş anında,
Nâhîd'e benzer, eğlence gününde.

Firdevsî

Güvenme dünyaya ve varsa bir kadeh şarabın,
İç neşesiyle tatlı dillilerin ve Zühre yanaklıların.

Hâfız-i Şîrâzî

Talih yıldızımın zulmünden seher vakti gözüm,
Öylesine ağladı ki Nâhîd gördüğünde ay sandı.

Hâfız-i Şîrâzî

Hangi Zühre yanaklı, peçesini attı da,
Ateş, kalbi terinden suya dönüşüverdi.

Sâib-i Tebrîzî

Yükseldi doğu tarafından Nahîd,
Karanlık madenden çıkan ışıltılı cevher gibi.

Pervîn-i İ'tisâmî

Göklerin en yüce katında ikamet eden ve iyilikçi tanrı Ahura Mazda tarafından verilen emirle göklerden, bulutların üstünden yağmur, kar ve dolu gönderen Anahita'nın bulut, yağmur, kar ve dolu adlarındaki

dört beyaz at tarafından çekilen bir arabası vardır. Her gölün her ırmağın ve her denizin kıyısında yüz pencereden ve bin sütundan oluşan son derece güzel döşenmiş çok süslü bir evi bulunmaktadır.

NAKŞ-İ RÜSTEM: Ahemeni dönemi Pers krallarının büyük bölümünün mezarlarının bulunduğu yer. Dara I'in ardından tahta gelen krallar, Persepolis (Parsa) ovasına dönük olan bu uçurumlarda, cephe kısımları krallık yapılarını çağrıştıran mezarlar oydurtmaya başladılar. Kapının her iki tarafına yüksek kabartmalarla bezeli bir üzengi taşıyla nihayete eren sütunlar yerleştirilmiş durumdadır. Kornişin üstünde bulunan kaya kabartması, kralı bir ateşgedenin ön tarafında dua ettiği sırada gösterir; sunağın hemen alt kısmında da iki dizi halinde insan figürü göze çarpar. Uçurumun ön kısmında takriben 11 m. Yükseklikte bir kule mevcuttur. Kör pencereler ve dikdörtgen şeklindeki nişlerle süslenmiş olan kulenin iç kısmında, cephe kısmında bulunan bir merdiven yardımıyla çıkılan tek bir oda mevcuttur. Kulenin hangi amaca yönelik olarak yapıldığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Nakş-i Rüstem uçurumuna, Sasaniler devrinde muhtelif yüksek kabartmalar oyulmuş durumdadır. Tutsak aldığı Valerianus adındaki imparatoru makamına kabul eden Şabuhr I (241–272)'in utkusunu yansıtan yüksek kabartma, bunların içinde en ünlü olanıdır.

NASU: Mezdekilik inanışına göre cehennemde yaşayan "yalan" ile onun yardakçılığını yapan cindir. Cinlerin en tehlikelisi olan Nasu, cesetleri çürütür.

NERİMAN: İran mitolojisine ve ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'ye göre ünlü pehlivanlardan Rüstem'in büyükbabası ve gene İran mitolojisinin ünlü kahramanlarından Gerşasb'ın oğludur. Sâm (Rüstem'in büyükbabası) adındaki oğlu efsânevî İran hükümdarı Feridun döneminde dünya pehlivanı olmuştur. Sâm'ın Zâl adındaki oğlu da Siyistan hükümdarı Mihrabe'nin Rudabe adındaki kızıyla evlenir. Bu evlilikten de Rüstem doğar. Kendisi de İran mitolojisinin ünlü cengâverlerinden olan Neriman, Divan edebiyatında cesaret ve kahramanlığıyla anılır. Sevgilinin yan bakışı onun kılıcıyla emsal tutulur:

" Tir-i gamzenle yatar meydanı aşkında zebun
Şol dilâverler ki ider tığ-i Neriman'la bahs"

(Neriman'ın kılıcıyla bahse giren o kahramanlar, senin yan bakışının okuyla aşk meydanında zebun olmuşlardır.)

"Su gibi nâr-ı kahrından erir bir demde Rûyinten
Dokunsa şûle-i şemşîr-i nermi eyler Nerîman'ı"

Bâkî

"Reşgâver-i arzû-yı kemandâr-ı bü-tânuz
Ne kuvvet-i bâzu ne Nerîman bilirüz biz"

Nâilî-i Kadîm

NEVFEL: "Leyla ile Mecnun" öyküsünün kahramanlarından biridir. Değişik anlatımlarda halifenin tahsildarı veya ün yapmış bir kahraman (emir, şah) olduğu dile getirilir. Haline acıdığı Mecnun'u Leyla ile evlendirme teşebbüsünde bulunur. Bunu temin etmek amacıyla evliliklerine karşı olan Leyla'nın kabilesiyle savaşa girişir. Savaşa taraftar olmayan ve başlatılan savaşın Leyla'nın kabilesinin zaferiyle sonuçlanması için dua eden Mecnun, savaşan insanların birbirlerini değil, kendisini öldürmelerini ister. Nevfel, Mecnun'un yakalandığı aşk hastalığının dermansız olduğunu anlar. Farklı anlatımlarda Nevfel, kendi kızını Mecnun'a verir, fakat bu evliliğe karşı olan Mecnun sahraya geri döner. Anlatımların bazılarında da Leyla'yı görünce âşık olan Nevfel, Mecnun'u zehirlemek suretiyle öldürmeye teşebbüs eder, ama bir hata neticesinde kendisi yaşamını yitirir.

NEVRUZ: Farsça "yeni" anlamına gelen "nev" ve "gün" manasında olan "ruz" sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelir. "Yeni yıl" demektir. Eski İranlılar tarafından kullanılan takvime göre baharın başlangıcı olarak kabul edilen "yılbaşı" aynı zamanda bayram olarak da kutlanırdı. Bununla birlikte Celaleddin Melikşah adındaki Selçuklu hükümdarı tarafından yapılan "Takvim-i Celalî" adındaki takvimde de "Nevruz" bulunmaktadır. Ancak buradaki nevruz, İran nevruz'unun altı gün sonrasında gelir. İlkbaharın başlangıcı olarak kabul edilen nevruz, Rûmî Mart ayının 9. ve Milâdî Mart ayının 22. gününe denk düşer. Güneş, o gün "Hamel" (Koç) burcuna girer ve gece ile gündüz eşit duruma gelir.

İran'da büyük önem verilen "Nevruz"un ortaya çıkışı hususunda birçok söylence mevcuttur. Bunların içinde en yaygın olanı efsânevî İran hükümdarı Cemşîd'e ilişkin olanıdır. Buna göre bu gelenek, Zerdüşti dönemlerden intikal etmiştir. Söylence uyarınca birçok ülkeyi gezen Cemşid, bu ülkelerin içinden en çok Azerbaycan'ı beğenir. Oraya geldiği zaman yüksekçe bir taht kurdurmuş. Oldukça muhteşem bir el-

bise ve mücevherlerle bezeli bir taç giyerek bu tahta oturmuş. Tam bu sırada ufuktan yükselen güneşin ışınları elbiselerine ve mücevherli tacına yansıyınca çevre, bu mücevherlerin ışıltısıyla aydınlanır. İşte bu gün, bu şaşaalı ışıltılardan ötürü "nevruz" olarak anılmaya başlanmıştır. Bir başka rivayete göre de Cemşid, bir av sırasında avlanırken okunun bir kayaya çarpması neticesinde çıkan kıvılcımlar, çevrede bulunan kuru otlar yakmaya başlar. Böylece insanlar ateşi bulmuş ve o günü kutsal olarak kabul etmişler. Bu söylence, ateşperest Mecusîler tarafından gelmiştir (Bu rivayet için "CEŞN" maddesine bakınız).

NUSER: Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtının kahramanlarından biri olan Güstehem'in babasıdır. Dedesi Feridun'un yardımıyla babası İrec'i öldüren Tur ve Selm adlarındaki amcalarını öldürüp babasının intikamını aldıktan sonra tahta çıkan Menuçihr'in oğludur.

NUŞİREVAN: İskender Pala, "Divan Şiiri Sözlüğü" adlı yapıtında şöyle der: «İran mitolojisinde Sasaniyan sülalesinden adaletiyle ün yapmış bir hükümdardır. Peygamberimiz bu hükümdarın son dönemlerinde dünyaya gelmiştir.»

"Hamzanâme" metninde de adından söz edilen Nuşirevan, Mihri Nigâr adındaki kızını kendi serdarı olan Hz. Hamza'ya vereceğine dair söz vermesine rağmen sözünden durmayıp kızını Hamza'ya vermeyince, Hamza da Nuşirevan'ın kızı Mihri Nigâr'ı kaçırır.(Geniş bilgi için "Hüsrev I" maddesine bakınız)

---P - R---

PERSLER: M.Ö. IX.- M.Ö. VII. yüzyıllar arasında İran'ın Batı kısmında; Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Parsua; Elam'ın kuzeyinde yer alan Parsuma veya Parsama ve günümüzde adı Fars olan Parsa olmak üzere üç bölgede meydana çıkmış Ari halkı. Yukarıda adından söz edilen bölgelerin, Pers halklarının vatanları mı veya onların göç yolları üzerinde bulunan uğrakları mı olduğu hususunda kesin bilgi mevcut değildir. Ahemenilerin ilk dönemleri ve millî hanedan hususundaki bilgilerin söylencelere dayanmasına rağmen öteki kaynaklardan elde edinilen bilgiler, Pers krallarının sırası ile Elam'ın, Asur'un ve Medlerin hâkimiyeti altında yaşadıklarının işaretini veriyor. M.ö. 553 yılında Parsa bölgesinde yer alan Anzan'ın Kralı Keyhüsrev II (M.Ö.556'ya doğ.-530 yılları arasında hüküm sürmüş), kendisine karşı ayaklandığı Med Kralı Astyages'i; M.Ö.550 yılında tutsak alarak imparatorluğunu kendi topraklarına dâhil etti, buna M.Ö.547 yılında Lydia ve M.Ö.539 yılında Babil krallıklarını da ilave etti. Ömrünün son yıllarına doğru neredeyse İran'ın tamamının egemeni olmuştu. M.Ö.530–522 tarihleri arasında tahtta hüküm süren ve Keyhüsrev II'nin oğlu ve ardılı olan Kambiz II, 525 yılında Mısır'ı fethetti. Parsa'nın çorak dağlarını mekân tutan Persler, askersel sahada varsıl Doğu ovalarını mesken edinen halklardan daha üstün olduklarını ortaya koydular ve Pers soyluları krallarına sadakatlerini gösterdiler.

M.Ö. 522–521 yıllarında Keyhüsrev II'nin en küçük oğlu Berdiya (gerçek Ahemeni veya kurmaca)'nın ayaklanmasının neden olduğu krizin ardından M.Ö.522–486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni Kralı Dara I (Darayavauş), Doğu imparatorlukları prototipini benimsemek suretiyle henüz az gelişen halkının hâkimiyetini kurdu. Doğu'da ve Batı'da Ahemeni topraklarının sınırlarını genişletmesine rağmen en asileri Asya'da yaşayan Yunanlılar olan Anadolu kıyılarında yaşayan halkların ayaklanmasını bertaraf etmek amacıyla M.Ö.499–493 tarihleri arasında olmak üzere tam altı yıl çaba gösterdi. Sonradan, kral henüz egemenliğini muhafaza eden ve Asya'da yaşayan Helenlere yardımda bulunan Avrupa'daki Yunan devletleriyle çatışmaya girişti. M.Ö.490 yılında meydana gelen ilk Med Savaşı, Marathan bozgunuyla neticelenirken M. Ö. 480–479 yıllarında meydana gelen II. Med Savaşı'nın neticesi daha beter sonuçlandı.

Bu mağlubiyetler, 5 milyon kilometre kareye egemen olan bir kral

için büyük önem taşımamasına rağmen Pers halkı ve soylular kendilerini Doğu'nun rahat yaşamının bozucu tesirlerine kaptırmışlardı. Ahemeni kralı, yerine bir başkasının tahta oturmasını hazırlayan ve kimi zaman bu işi ivedi hale getiren harem desiselerinin kol gezdiği saraylarından neredeyse hiç ayrılmamaya başladı. Satraplar (valiler) muazzam büyüklükte olan eyaletlerinde güçlerini kötü yolda kanalize etmeye ve bilhassa, tabiyeleri Pers askerlerinin tabiyelerinden daha üstün durumda olan Yunan askerleri toplayabilen Batı satrapları başta olmak üzere çok sık bir şekilde isyana giriştiler. Bununla birlikte Ahemeniler, iç savaşlarla giderek eriyip yok olan Yunan dünyasını hor görüyorlardı. M.Ö.465–424 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni kralı Artakserkses I, Atina İmparatorluğu'nun yayılmasını, M.Ö.449 yılında yapılan Kallias Barışı'yla durdurma başarısını gösterdi. M.Ö.423–404 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni kralı Dara II, M.Ö.404 yılında Atinalıların Spartalılarca bozguna uğratılmasını temin etti. Atinalılar neticede M.Ö.387 yılında Asya'da bulunan Yunan sitelerini Pers kralına terk etmeyi kabullendiler. M.Ö.401–400 yıllarında gerçekleşen Onbinlerin Seferi, M.Ö. 404'e doğ.-341 yıllarında Mısır'ın ayrılması ve satrapların isyanı, M.Ö.404–358 tarihleri arasında hüküm süren Ahemeni kralı Artakserkses II'nin güçsüz bir hükümdar oluşunun ifadesidir. Buna karşın M.Ö. 358–338 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni hükümdarı Artakserkses III; M.Ö.343 yılında ayaklanmaları bertaraf etme başarısını gösterdi. Kodaman lakaplı Dara III'ün M.Ö. 336 yılında tahta oturmasıyla nihayete eren bir dizi saray desiseleri, Makedonyalıların, M.Ö. 334 yılında İskender'in devam ettirdiği Küçük Asya'nın fethine teşebbüs etmelerine neden oldu. Mağlup olan Dara III, M.Ö.330 yılında yanında bulunan satraplarca öldürüldü.

PERVİZ (PİRUZ ya da FİRUZ): 459–484 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasaniyan sülalesinden Pers kralı. 438–457 tarihleri arasında hüküm süren Pers hükümdarı Yezdigird II'nin oğludur. 457 yılında kendisine karşı ayaklandığı Hürmüz III (457–459)'ü 459 yılında mağlup ederek öldürdü. 466 yılında başgösteren kıtlığın üstesinden gelmek amacıyla yabancı ülkelerden gıda maddesi ithal etmek zorunda kalan Perviz, pek çok katı önleme başvurdu. Eftalit Hunlulara karşı gerçekleştirdiği iki seferin birincisinde ordusu çölde helâk olurken, ikincisinde de kendisi yaşamını yitirdi.

PEŞENG: Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan

Şehnâme adındaki İran ulusal destanında ve İran mitolojisinde adından söz edilen Peşeng, efsânevî İran hükümdarı Feridun'un kardeşinin oğlu veya torunu ve Mahaferid adındaki kızının kocasıdır. Ancak kaynakların bir kısmı tarafından Turan hükümdarı Zamdaş'ın veya Efrasiyab'ın oğlu olarak gösterilir.

RAHŞ: İran mitolojisinde ve Şehnâme'de adına sıkça rastlanan ünlü kahramanlardan Zaloğlu Rüstem'in atının adıdır.

RUDABE: Kâbil hükümdarı Mihrab'ın kızıdır. Şehnâme adlı İran ulusal destanında adından söz edilen ünlü pehlivan ve cengâverlerden Zaloğlu Rüstem'in annesidir.

XŞATHRA: İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın üçüncü sıfatı, ydüşünürlerin kimileri tarafından verilen bilgilere göre Ahura Mazda'nın önemli yüzlerinden biri olan Tanrısal hakimiyeti sembolize eder. Malum olduğu üzere Ahura Mazda'ya tek Tanrı olarak tapınan Peygamber Zerdüşt, onun dinini doktrinler şeklinde kabul emiş ve ettirmeye çaba göstermiştir. Peygamber, insanoğluna, Tanrı'nın buyruklarının ya da önerilerinin doğruluğunu kavratmaya çalışıyordu. Bahdin'i kabul eden insanlar olarak bilinen Aşavanlar, yaşamlarını "iyi düşünce", "iyi söz" ve "iyi eylem" uğruna harcamaları, bu din tarafından insanlardan istenen en temel kuraldır. Toplumun egemeni bunlar olmalıydı. İşte dinin bu hakimiyet'i, bununla birlikte Ahura Mazda'nın hakimiyeti anlamına geliyordu. Bu anlama gelen bir hakimiyet, İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın Kötülükçü Tanrı Angra Mainyu karşısında, büyük hesaplaşma sırasında elde edeceği utku için son derece büyük öneme haizdir. Mazdacıların, kötünün egemenliğinde olan bir dünyada kesin utku vaadinde bulunmamaları düşüncesi, hem Hıristiyanlık'ta hem de İslamiyet'te -açık bir biçimde belirtilmemiş olsa da- daha sonra kaleme alınan yapıtlarda "İsa'nın yeniden yeryüzüne inmesi" ve "Mehdi gelecek, küffar helâk olacak" klişeleriyle kendini gün yüzüne çıkarıyor. Zerdüştiler, Zerdüşt'ün tohumlarının gölün birinde gizli tutuldığu, Peygamberin yaşamını yitirmesinin bin yıl sonrasında sözü edilen bu gölde yıkanacak olan bir bâkirenin rahmine girip "Şoaşyant" şeklinde dünyaya geleceğini, yeniden doğacak olan bu peygamberin, egemenliği Aşavanlara vererek Drujvantlara karşı kesin utkuya ortam temin edeceğinden söz edilmektedir. Bunların hepsi Tanrısal hakimiyet içindir. Tıpkı Hıristiyanlık inancında bâkirelerin İsa'yı beklemeleri, İslamiyet'te

Mehdi'nin zuhur edeceği inancında olduğu gibi Gathalarda da gelecek Soaşyant'tan söz edilmektedir.

Zerdüşt de Yansa 44.11'de, "...O insan ki, (Gerçek ve İyi Düşünce'ye uygun davranmaya söz vermiştir ve) böylesi gerçekliği olan bir yoldadır, Daevalar'a ve böyle bir kişiye (Zarathuştra'ya) karşı çıkmaya devam eden ölümlülere -ki bunlar bu kişiye inananların dışındaki insanlardır- karşı koymuştu, böyle biri, kendisinin erdemli kavrayışından dolayı (Seninkiler'e) bir müttefik, bir kardeş veya bir babadır ey Mazda, (O); evin efendisi, dünyayı kurtaracak olan Soaşyant'tır." Diyerek gelecekte gelecek olan bir kurtarıcıdan söz eder. Hristiyanlar beşeriyetin kurtarıcısının "Mesih" inancını öne sürerlerken Müslümanların önemli bir bölümü de gelecekte beşeriyeti kurtaracak olan kişinin Mehdi olacağı inancını taşırlar. Bunların tamamını Zerdüştçü ânânenin birer sureti olduğunu söylemek de mümkündür.

Hakimiyetin bu cihanşümul biçimiyle birlikte bir de dindar olanların, dinin kaidelerinin kendi öz şahsiyetine hakim olması anlamı taşıyan kendi öz xşathra'ları da mevcuttur. Gathalarda, "mikro kozmos" seviyesinde olan bu hakimiyetten sık bir biçimde bahsedilmektedir. Madenlerin koruyucu ruhu olması, Xşathra'nın bir başka sıfatıdır.

Xşathra'nın Philo'da yer alan karşılığı Basiliké ya da Basilikhé'dir. De Cherub 1.144'te Basilikhé adaleti elinde bulundurduğu gibi, kanun koyuculaşmıştır. Basilikhé'nin bir başka sıfatı da, tıpkı Khşathra'da olduğu üzere, "madenlerin mümessili ya da koruyucusu" şeklinde kabul görmesidir. "Duş Xşathra", Tanrı'nın bu yüzünün Kötüler arasında konuşulan karşıtıdır. Bu terim; "Kötü Yönetici" manası taşımaktadır ki araştırmacılar kısaca onlara "Tiran" diyorlar.

---S---

SÂM: Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de ve İran mitolojisinde adı geçenlerden biri olan Sâm, İranlı efsâne kahramanıdır. İran mitolojisinin ünlü kahramanlarından Neriman'ın oğlu ve yenilmezliğiyle ün salan Zaloğlu Rüstem'in dedesi ve Zâl'in babasıdır. Zâl dünyaya geldiği zaman beyaz saçlı olduğu için onu uğursuz sayan Sâm, onu oğlu olarak kabul etmemiş ve dağa bırakmıştır.

Sam, ünü dört bir yanda duyulan, yedi iklimde bilinen bir kahramandır. Çevresindeki herkes ona imrenirken, düşmanları da onun bir açığını aramaya koyulurlar. Her ne kadar mutlu gibi görünse de yüreğinde evlatsızlık acısıyla yanıp tutuşan ve çocukları olmayan Sam, günün birinde savaşa gider. Gittikten sonra beyaz saçlı, beyaz kaşlı, beyaz kirpikli bir çocuğu olur. Başlangıçta bu ilginç çocuğu Sam'dan saklamak isteyen ve sonradan bu sırrı saklamanın doğru olmadığına karar veren saraylılar çocuğu Sam'a gösterirler. Çocuğun karşısında şaşkına dönen Sam, düşmanlarının kendisine güleceğini ve bu çocuğun uğursuzluğun belirtisi olduğunu öne sürerek Zal'ı götürüp Kaf dağına bırakır. Zal, bırakıldığı Kaf Dağı'nda ölümle pençeleşirken Simurg gelir. Simurg'un niyeti kötüdür. Çünkü Zal'ı aç bekleyen yavrularına yem yapmak ister. Yavrular kıymazlar Zal'a. Simurg yavrularıyla birlikte Zal'ı da büyütür. Ona zorluklarla mücadele etmesini ve konuşmasını öğretir. Sam vicdan azabı çekmeye başlar.

Oğlunun akıbetini öğrenmek amacıyla Kaf Dağı'na Sam, çocuğunu Simurg'un yanında öteki kardeşleriyle oyun oynarken bulur. Babasının geldiğini gören Simurg, Zal'ı sırtına alıp babasının yanına getirir "Bu babandır" der. Zal'ın babasına karşı saygılı olmasını ister. Kucaklaşırlar baba ile oğul. Bu arada Simurg, Zal'a bir tüy verir. "Başın sıkıştığında bunu yak," der. Yakıldığı zamanda Zal'ın yanında hazır ve nazır olacaktır.

Oğlunun gücünü denemek isteyen Sam, onunla güreştirmek üzere pehlivanlar getirir. Ancak getirilen pehlivanların hiç biri Zal'ın karşısında kimse duramaz. Attığı ok ise hedefini şaşmaz. Babasının verdiği görevleri layıkıyla yerine getiren Zal, artık ünü dört bir tarafa yayılan bir kahramandır.

Zal babasının yönetiminde bulunan Kral Mihrab'ın sarayına uğrar. Orada Mihrab'ın güzel kızı Rubade'yi duyar. Rubade'de duymuş-

tur Zal'ın yiğitliğini ve yakışıklılığını. Rubade ile Zal daha görüşmeden birbirlerine âşık olurlar. Velhasıl evlenirler. Zal savaştayken çocuğu olmak üzere olduğunu duyar ve eve döner. Lakin dokuz ayı geçmesine rağmen çocuk bir türlü doğmaz. Rubade'nin çığlıkları yeri göğü inletir. Zal'da bir tasın içinde Simurg'un verdiği tüyü yakar. Hemen Simurg içeri süzülüverir. Rubade'ye içmesi için bir şurup verir. Ve böylece Zal oğlu Rüstem doğar. Vücudu ölümlülere benzemez. Çünkü normal insanlardan daha büyüktür. O günden bugündür Zal oğlu Rüstem hakkındaki hikâyeler dilden dile dolaşıp durur. Güçlü kuvvetli olanlar ona benzetilir.

Divan edebiyatında korkusuzluğu ve gücüyle konu edilen ender insanlardan biridir:

« Sensin ol dâver ki k 'olur bezminde daim müctemi
Kahraman'ın tığı, Sam'ın gürzü, Zâl'in hançeri»

[Sen doğru ve insaflı bir padişahsın; senin meclisinde Kahraman'ın kılıcı, Sam'ın gürzü, Zâl'in hançeri bir aradadır. (Nedim)].

"Zûr-ı dest-i devlet-i gürz-i girân-ı savleti
Düşmen üzre hamle-i Sâm u Nerîman eyledi"

Bâkî

SASAN: 224/226–651 tarihleri arasında egemen olan Sasaniler İmparatorluğu'nun kurucusu ve 224/226–241 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers hükümdarı Ardahşir I'in dedesidir. İstahr'da egemen olan Bazrengi ailesinden bir kadınla evlendikten sonra burada bulunan Perslerin Aşk ve Bereket Tanrıçası Anahita (Venüs) Tapınağı'nın başına geçti. Ölümünün ardından yerine oğlu Babek geçti.

SASAN: İran mitolojisine ve Firdevsî'nin Şehnâme'sinde yazılanlara göre efsânevî İran hükümdarıdır. Babası Behmen'in kızı Cihrzad'la evlenmesinden ötürü ülkesini terkederek Nişabur'a gitti. Orada kentin önde gelenlerinden birinin kızı ile evlendi. Bu evliliğinden dünyaya gelen oğluna Sasan adını verdi.

SASANİLER: M.S. 224/226–651 tarihleri arasında İran'da; Mezopotamya'dan İndus'a değin varan Fars menşeyli bir imparatorluk vücuda getiren İranlı ulusal sülale. Adını, bilinmeyen bir Tanrı'dan alır.

Ardahşir I, Arsaki Artaban IV'ü uzaklaştırmak suretiyle 226/241 tarihleri arasında Sasaniyan sülalesinin birinci Pers hükümdarı konumuna geldi. 241–272 yılları arasında tahtta hüküm süren oğlu Şabuhr

I, babasının fetih politikasını devam ettirdi, bununla birlikte Roma İmparatoru Valerianus'u 70 000 lejyoneri ile beraber esir aldı. Romalılar, 276–293 tarihleri arasında tahtta hükümı süren Behramı II zamanında Mezopotamya'yla birlikte Batı ve K.Batı İran'ı da geri almayı başardılar. 293–302 tarihleri arasında egemen olan Nesri (Narseh)'yi mağlup ederek Gürcistan'a değin vardılar. 310–379 yılları arasında tahtta egemen olan Şabuhr II'nin hükümdarlık dönemi, bir saray kavgaları devrinin ardından Romalılara karşı mücadele vermeyle sürüp gitti. Sonradan 388–399 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Behram IV zamanında devamlı bir niza konusu haline dönüşen Batı ve K. Batı İran meselesi, Romalılarla bir paylaşım yoluyla çözüme kavuşturuldu. Hristiyanlara karşı en hoşgörülü davranan Sasani hükümdarı, 399–420 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Yezdigird I oldu. 420–438 tarihleri arasında hüküm süren Behram V, başlangıçta her ne kadar Hristiyanlara karşı kaba hareket ettiyse de daha sonra Romalıları kendisine tapma serbestîsini kabullenmek mecburiyetinde bıraktı. 438–457 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Yezdigird II devri Akhunlular tehlikesiyle geçip gitti. 459–485 tarihleri arasında hüküm süren Yezdigird II'nin oğlu Piruz, Akhunlularla savaştığı sırada yaşamını yitirdi. Buna karşılık 488–531 tarihleri arasında hüküm süren Kavad, soyluları bir düzen çerçevesine oturtmak amacıyla sırtını Akhunlulara yasladı. 531–579 tarihleri arasında hüküm süren Hüsrev I (Nuşirevan) dönemi, Sasaniler İmparatorluğu'nun en parlak dönemidir. Suriye'yi istila edip Antiokia (Antakya) kentini ele geçiren Nuşirevan, Hunların krallığına son verdi. Iustinianus'un imparatorluğuna saldırılar düzenledi ve Yemen'i hâkimiyetine aldı. 591–628 tarihleri arasında egemen olan Hüsrev II (Perviz) zamanında imparatorluk önemli ölçüde genişledi. Dedesi Nuşirevan'ın yayılma politikasını devam ettirerek Bosporos'a ve Mısır'a değin giden Hüsrev II (Perviz), Heraklios'un karşı saldırısı sırasında yaşamını yitirdi. Hüsrev II'nin öldürülmesinin ardından Sasaniler giderek kan kaybetmeye başladılar. 632–651 tarihleri arasında hüküm süren Yezdigird III, Sasani sülalesinin son hükümdarıdır. Eyaletlerinden büyük bir bölümünün Müslüman Araplarca fethedilmesi üzerine sığındığı Merv'de yakalanarak öldürüldü. Böylelikle İran sadece özerkliğini değil aynı zamanda ulusal dini olan Mezdekiliği de kaybetti.

SEDD-İ İSKENDER: İslâmı inançlarına ve İslâm yazınında anlatılanlara göre Yecüc ve Mecüc adlı kavimlerin saldırılarının önüne geçebilmek amacıyla, İslâm dünyasında Zülkarneyn adıyla anılan Make-

donya Kralı İskender tarafından inşa ettirilen setin adı. İnanış uyarınca kıyamet gününe kadar bu setin arkasında kalmaya mahküm edilen Yecüc ve Mecüc kavmi tarafından her gece sabaha kadar setin altı kazılır. Ancak sabah olmadan onlar tarafından açılan gedikler, Tanrı tarafından kapatılarak onarılır. İskender'e ilişkin Süryani söylencelerinde de ele alınan set hikâyesi, De Goeje adlı Hollandalı doğubilimci tarafından kaleme alınan "De Muur van Gog en Magog" adlı yapıtta verilen bilgilere göre gerçekte Çin İmparatorluğu'nun bir kısmını kuşatmış olan duvarla (Çin Seddi) ilişkilidir.

SELM: İran mitolojisine ve Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yazılanlara göre Zalim Dahhâk'ı Babil'deki Demavend Dağı'nda zincire vuran efsânevî İran hükümdarı Feridun'un oğludur. Feridun, ülkesini Selm, Tur ve İrec adlarındaki üç oğlu arasında paylaşır. Bu paylaşım sırasında Selm'in payına Şam ve Irak ülkesi; Tur'un payına Turan ülkesi, en küçük kardeşleri olan İrec'in payına da İran düşer. Ancak bu paylaşıma razı olmayan Selm ile Tur, kıskandıkları küçük kardeşleri İrec'i öldürürler. Dedesi Feridun'dan destek alan İrec'in oğlu Menuçihr de Selm ile Tur adlarındaki amcalarını öldürüp babasının intikamını aldıktan sonra İran tahtına oturur.

SEMENDER: İran mitolojisine, Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da ve Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yazılanlara göre ateşten yaratılmış olan ve ateşte yaşayabilen efsanelik hayvanın adıdır. Ateşperest İran halkı tarafından kertenkeleye benzer bir hayvan şeklinde tasavvur edilen Semenderin ateşi söndürebileceğine inanılırdı. Bilhassa ocak ve ateşe ilişkin eşyaların üstünde semender motifi işlenirdi. Bu mitolojik unsur sonradan İran ve Türk yazınında da sık sık ele alınır oldu; Divan edebiyatında kırmızı güller arasında yanmayan bülbül semendere benzetilirdi.

"Yirin od itmedik kim vardır erbâb-ı muhabbette
Semenderler gibi uşşak da sükkân-ı âteştir"

Şeyhülislâm Yahya

"Yoksa Zâtî kâğıdı perr-i semenderden midir?
Sûz-ı şi'rinden ne için yanmaya divanın senin"

Zâtî

SİMURG: İran mitolojisinde ve Şehnâme'de adından söz edilen Simurg, otuz tane kuş büyüklüğünde olan efsanelik yaratıktır. Çok renk-

li olması dolayısıyla İranlılarca "Sireng" adı da verilen Simurg, Araplarda "Anka"; Türklerde "Zümrüdüanka" adıyla anılır. İran destanlarında; biri Zâl ile Rüstem'in koruyucusu, öteki İran destan kahramanlarından İskender tarafından öldürülen dev büyüklükteki kuş olmak üzere iki Simurg vardır. Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adındaki İran ulusal destanında yazılanlara göre İranlılarca kutsal orarak kabul edilen Elbruz Dağı'nda abanoz, santal ve öd ağaçlarında yapılma dev bir yuvada yaşayan Simurg, dünyaya geldikten sonra babasının emriyle ıssız bir yere bırakılan ünlü İranlı destan kahramanı Zâl'ı bulur. Ona "Destan-ı Zend" adını verir, yuvasına götürüp yetiştirir, konuşmayı öğretir. Sonradan delikanlılık çağına gelen Zâl'ı babası Sam'a götürür. Oradan ayrılmazdan evvel Zâl'a tılsımlı tüylerinden birini vererek, kendisinin yardımına ihtiyaç duyulduğunda bu tüyün bir kısmını yakmasını salık verir. Efsânevî bir kuş olarak kabul gören Simurg tarafından Zâl'a verilen bu tüy, biri ünlü destan kahramanı ve cengâver Rüstem'in doğumu sırasında; öteki de gene Rüstem'in İsfendiyar'la savaşımı sırasında olmak üzere iki defa kullanılır. Birinci defasında iyileştirim gücünü kullanarak Rüstem'in annesini iyileştiren Simurg, ikinci defasında Rüstem'in "Rahş" adlı atının bedenine saplanmış olan okları çıkararak onları kurtarır. İsfendiyar'ı öldürmesi için Rüstem'e yardımda bulunur.

Bu Simurg'un koruyucu ve iyileştirici vasıflarına karşın, İran destanlarında adından söz edilen ikinci Simurg, ise vahşi bir devdi. Ünlü destan kahramanı İsfendiyar, bunu, her tarafı kesici silahlarla teçhiz edilmiş "Gerdun" adındaki atıyla öldürür. Birinci Simurg gibi bir dağın tepesinde yaşayan ikinci Simurg, uçan bir dağa veya buluta benzetiliyordu. Kendisi büyüklüğünde iki tane yavrusu vardı. Öldüğü zaman bedeni koca bir ovanın tamamını kaplayan vahşi Simurg, pençesiyle fil büyüklüğündeki vahşi hayvanları kapabilme yeteneğine sahipti.

Kartal (Simurg, Huma) bir yüce kraliyet kuşudur; Akamenidler'in, Zal ve Ardaşir'in koruyucusu olarak görünür. Buna benzer bir rol Keyaniler'den Nudhar ile Sasaniler'den Piruz'un Turanlılar'ın istilasından kurtarılışında soylu Karen ailesinin iki üyesi tarafından oynanır.

SİRİUS: Türk mitolojisinde, tanrıların tanrısı olarak kabul gören Sirius, tapım konusu edilen semavî ilahî yaratıktır.

Sirius'la ilgili tasarımlar Orta Asya ve İran topraklarında özdeşlik gösterir: Zerdüştlükle ilişkilendirilen yaradılış tasarımlarının bazılarında Sirius, Bilge Tanrı Ahura Mazda'ca varedilen ve yıldızların tamamını denetleyen semavî tanrı hüviyetli bir gök cismidir. Zerdüşt'ten son-

raki Zerdüştçülükte ise Verethraghna ve Tishtrya 'yla beraber kuraklığa neden olan kötülük ruhuna karşı savaş veren ilahî yaratıktır.

SİROZA: Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın, ayin günlerini yönlendiren tanrılar için okunan ilahileri bir araya toplayan bölümüdür.

SİYAMEK: İran mitolojisine ve Firdevsi tarafından kaleme alınan Şehnâme'de yazılanlara göre Pişdadiler sülalesinin ilk efsânelik hükümdarı olan Huşeng'in büyük babasıdır. Ateş, toprak ve sudan oluşan üç nesnenin kutsallığına inanan Parsilerin kutsal kitabı olan Zend Avesta'nın sonrasındaki Parsi mukaddes kitaplarında insanlığın tamamının atası olarak kabul gören Maşya ile Maşyana'nın oğludur.

SİYAVUŞ: İran mitolojisine göre destan kahramanı ve ünlü bir cengâverdir. Küçüklüğünde efsânevî pehlivan Rüstem tarafından yetiştirilir. İran'ın efsânevî hükümdarı Keykâvus tarafından bir orduyla birlikte efsânevî Turan hükümdarı Efrasiyab'ın üzerine gönderilen Siyavuş, Turan hükümdarı Efrasiyab ile bir antlaşma imzalar. Ancak bu ikisi arasında yapılan bu antlaşma Keykâvus tarafından kabul görmez. Bunun üzerine babası (kimi kaynakalara göre babası Keykâvûs, Efrasiyab'ın Suda adındaki kızıyla evlendi Suda, Siyavuş'a âşık olur. Ancak Siyavuş'tan karşılık görmez. Bunun üzerine üvey annesinin iftirasına maruz kalır ve Turan ülkesine kaçarak Efrasiyab'a sığınır) Keykâvus'tan çekinen Siyavuş, Turan hükümdarı Efrasiyab'a sığınır. Bir süre sonra da Efrasiyab'ın Ferengis adındaki kızıyla evlenir. Ancak kendisini kıskanan Efrasiyab, tarafından öldürtülür. Bunun üzerine Siyavuş'tan hamile kalan Ferengis, ortada kalır. Zamanı gelince doğum yapan Ferengis, Keyhüsrev'i doğurur. Keyhüsrev, Kalu Dağı'nda çobanlar tarafından büyütülür. Durumdan haberdar olan destan kahramanı Giv, Ferengis ile oğlu Keyhüsrev'i İran'a getirir. Siyavuş'un intikamını almak üzere Turan ülkesinin üzerine yürüyen Rüstem ile Tus, Turan ülkesinin altını üstüne çevirirler

Turan şehzadesi Efrasyab babasının isteği üzerine İran'a karşı savaş açar. İki ülkenin ordusu Dihistan'da karşılaştılar. Boyu servi göğsü ve kolları arslan gibi ve fil kadar güçlü olan Efrasyab İranlıları yenilgiye maruz bırakır. İran hükümdarı, Efrasyab'a esir düştü. İran'ın ilk intikamı o zaman İran'a bağlı olan Kabil Padişahı Zal tarafından alınır. Zal başarılı olmasına rağmen İran hükümdarının öldürülmesine engel ola-

madı. Efrasyab İran'ı ele geçirmek için yeni bir savaş açtı. İran'ın yetiştirdiği en büyük kahramanlardan Zal oğlu Rüstem Efrasyab'ın üzerine yürüdü. Efrasyab ile Zal oğlu Rüstem arasında bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar yaşandı. İran tahtında bulunan Keykâvus hem oğlu Siyavuş'u hem de Zal oğlu Rüstem'i küstürdü. Babasının bu tutumundan ötürü Siyavuş Efrasyab'a sığındı. Siyavuş'un Turan'da bulunduğu sırada evlendiği Türk beyi Piran'ın kızından bir oğlu oldu. Siyavuş oğluna babası Keyhusrev'in adını verdi. Efrasyab uzun yıllar Turan'da hükümdarlık etti. İran'lılar Siyavuş'un oğlu Keyhusrev'i kaçırarak İran tahtına oturttular. Keyhusrev Zaloğlu Rüstem'le işbirliği yaptı ve Turan ordularını yendi. Keyhusrev ile Efrasyap defalarca savaştılar. Sonunda ordusuz kalan Efrasyap, Keyhusrev'in adamları tarafından öldürüldü. Şehname'de Efrasyap adıyla anılan Turan hükümdarı Alp Er Tunga'nın İran hükümdarlarına sık sık yenildiği anlatılmaktadır. Ancak İran Turan savaşlarında İran hükümdarları sürekli değişmiş 140 yıl yaşadığı rivayet edilen Alp Er Tunga ise mücadeleye devam etmiştir. Bu durum Efrasyab'ın başarısız olmadığını gösterir.

SPENDARMİDH: Zerdüştlük dininde "iyi bakışı" ve "kutsal alçak gönüllülüğü" temsil eden ruhun adıdır.

SPENTA MAİNYU: İran mitolojisine göre İyilikçi Tanrı Ahura Mazda tarafından yaratılan Spenta Mainyu, "aydınlığı", "doğruluğu" ve "yaşamı" sembolize eden iyi ruhun adıdır.

SOFU: "Kerem ile Aslı" öyküsünde adından söz edilen Sofu, Kerem'in can yoldaşı ve en yakın arkadaşıdır.

SUDA: İran mitolojisine göre Yemen kralının kızı ve efsânevi İran hükümdarı Keykâvus'un karısıdır. Yemenlilerle savaşa girişen efsânevi İran hükümdarı Keykâvus, savaşta yendiği Yemen kralının kızı Suda ile evlenir. Ancak kaynakların bazıları Suda'nın, Yemen kralının kızı değil efsânevi Turan hükümdarı Efrasiyab'ın kızı olduğunu öne sürerler.

SÜHRÂB: İran'ın efsânelik tarihinde adı geçen kişilerden biridir. Efsânevî kahraman Zâloğlu Rüstem'in oğludur. Annesinin Türk olduğu söylenir. Babasını tanımadan uzun bir zaman annesiyle bir arada başka bir ülkede yaşayıp büyüdü. Birbirlerini tanımayan baba-oğul bir savaş meydanında karşı karşıya gelirler. Sührâb, babası Rüstem'i mağlup

edeceği sırada, Rüstem, hile yoluyla onu öldürür. Daha sonra öldürdüğü kişinin kendi oğlu olduğunu öğrenir. Sührâb, eski yazınımızda öteki efsânelik İran kahramanlarıyla birlikte anılır.

"Göreydi Rüstem eğer kuvvet ü şecâatini
Olurdu sîne-i Rüstem çü sîne-i Sührâb"

Nâbî

—Ş—

ŞABUHR I: 241–273 tarihleri arasında hüküm sürmüş İran Sasânîyan hükümdarı. Sasâniler İmparatorluğu'nun kurucusu ve 224/226–241 tarihleri arasında hüküm süren Sasânîyanın ilk hükümdarı Ardahşir I'in oğludur. Roma İmparatorluğu'na karşı babası zamanında başlatılan savaşımı devam ettirdi. Hükümdarlığının ilk yılı olan 241'de Antiokheia (Antakya)'ya değin ilerleyen Şabuhr I, 242 yılında Roma İmparatoru Gordianus tarafından mağlup edilmesine rağmen Marcus Julius Philippus ile imzaladığı barış antlaşmasıyla Mezopotamya ve kuzeyinde bulunan Roma topraklarını elde etme başarısını gösterdi. 253 yılında Roma taraftarı olan Tiridates'i kovup yerine bir vasal prens geçiren Şabuhr I, 260 yılında Roma İmparatoru Valerianus'u Edessa (Urfa) civarında esir aldı (Nakş-i Rüstem'in kaya alçak kabartmaları bu utkuyu ölümsüz kılmak için yapılmıştır). Aldığı Antakya'yı, Tarsus'u ve Kapadokia Kaiseriasını yağmaladı. Bununla birlikte Aşağı Mezopotamya bölümünü sulu hale getirecek barajların ve köprülerin inşasında fazla miktarda Romalı esir çalıştırıyordu. Fakat Suriye ve Küçük Asya'nın fethinden feragat etmek mecburiyetinde kalan Şabuhr I, sonradan Palmira Prensi Odenathus'a mağlup oldu. Ama buna karşın Hatra Kalesi'nin onun tarafından yıkıldığı rivayet edilir. Eski Doğu'nun en önemli abidelerinden biri olan Tak-ı Kisra'yı, Ktesiphon'a inşa ettirdiği zanneddilen Şabuhr I, Sus kenti civarında Beth-Lapat'ın yerinde Cündişabuhr'u inşa ettirdi.

Şabuhr I'in egemenlik yıllarında Mani-i Nakkaş, "Manicilik" adıyla bilinen evrensel dini kurma çabasına girişti. Manicilik'in kurucusu Mani-i Nakkaş'ın kral ailesi içinde kendine yandaşlar bulduğu tahmin edilmektedir, ancak son anda rahiplerce öldürülen Şabuhr I'in yerine oğlu Hürmüz I, tahta oturdu, Mihran adındaki oğlu da Gürcistan'da Hüsrev Hanedanı'nı kurdu.

Şabuhr, başarı anlatımında şunları söylemektedir:

«Ben, Mazda'ya tapınan Tanrı Şabuhr, Eran Aneran ('İran dışı') krallarının kralı, kökeni tanrılardan gelen, Mazda'ya tapınan Eran krallarının kralı Tanrı Ardahşir'in oğlu, Tanrı Papag'ın torunu, Eran İmparatorluğu'nun hükümdarıyım. Ve (aşağıdaki) ülkelere [eyaletlere; Yunanca: ethne] sahibim: Roma İmparatorluğu'ndan, Aneran'dan sürükleyip getirdiğimiz insanlar, bizim tarafımızdan Eran İmparatorluğu'nda Persis'de, Part ülkesinde, Susanya'da, Mezopotamya'da ve bizim, ba-

bamızın ve atalarımızın saltanat mülküne (Yunanca: ktismata) sahip olduğu yerelerde yerleştirildiler. Ve biz başka halkları da ziyaret ettik ve buraya yazılmamış çok sayıda şan ve kahramanlık eylemi gerçekleştirdik... Bunun için, (onlara) yazmaları emrini verdik ki böylelikle bizden sonra gelen kim olursa, o, bizim şan ve kahramanlık eylemlerimizi ve bizim egemenliğimizi tanısın.» (Antik Pers Tarihi.221/222).

ŞABUHR II: 310–379 tarihleri arasında tahtta hüküm süren İran Sasaniyan hükümdarı. 302–309 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Pers hükümdarı Hürmüz II'nin ölümünün ardından dünyaya gelen oğlu. Constantinus I'in 325'e doğru Hristiyanlığı kabul ettiği zaman İran İmparatorluğu, Mezdeekilik dinine, zaman ilerledikçe daha çok bağlanıyordu. 325 yılında, Şabuhr II tarafından kurulan ulusal din meclisi, Zerdüştlük dininin kutsal metinleri olarak kabul gören Avesta'nın metnini net şekline getirdi. Sonunda Doğu ile Batı Roma arasındaki mevcut savaşım, dinî bir nitelik kazandı. Mezdeki kilisesinin baskısı altında kıvranan Hristiyanlar, tabii koruyucu gözüyle baktıkları Roma'ya daha fazla yanaşmaya başladılar. İran Hristiyanlarının Roma'ya yaklaşımı İran psikoposlarının 340-379'a doğ. tarihleri arasında genel bir kırımdan geçirilmesi neticesini doğurdu. 338 yılında Constantinus'un ölümünün bir yıl sonrasında yani 339 yılında Roma İmparatorluğu ile Sasâni İmparatorluğu arasında savaş başladı. 288–301 tarihleri arasında Hristiyanlığı kabul eden Ermenilerin, yıldırılması, köşeye sıkıştırılması bu savaşın nedenini teşkil ediyordu. Şabuhr II, 340 yılında Nisibis (Nusaybin)'i kuşattı; Ermenilerin başına kendi yandaşlarından birini seçti ve İmparator Konstans ile bir ateşkes imzaladı. Ama aradan fazla zaman geçmeden çatışmalar tekrar ateş almaya başladı. İmparator Julianus, 363 yılında, İran'ın iç kısmında yer alan Ktesiphon'a değin vardı, ancak ordusu bitap düşen Julianus öldürüldü. Onun yerine tahta çıkan Jovianus, yaptığı ivedi bir barışla daha önce Diocletianus ve Galerius'ca fethedilmiş olan Dicle ötesi beş eyaleti, Singara ve Nisibis (Nusaybin)'in yanı sıra K.Doğu Mezopotamya'yı İran'a bırakmak zorunda kaldı. Afganistan'da Kuşana'yla mücadeleşen Şabuhr II'nin karşı karşıya kaldığı zorluklardan yararlanan İmparator Valens, 368 yılında kendisinden tarafa olan bir prensi tahta getirmeye gaayret göstermesine rağmen Ermenilerle bir antlaşma sağlayamadı.

ŞAH ABBAS I (Büyük Abbas): 1571–1629 tarihleri arasında yaşayan Şah Abbas, Hudabende ya da Safevi sülalesinden Sultan Muham-

med Şah'ın oğlu ve ardılıdır. 1587 yılından 1629 yılına değin 43 yıl tahtta hüküm sürdü. Küçük yaşta Horasan'a vali olarak atandı. Burada uzun yıllar kalarak durumunu oldukça güçlü bir hale getirdi. Giderek güç kaybına uğrayan babasına karşı isyan ederek Kazvin'i ele geçirdi. Ardından da burada himayesinde bulunduğu Mürşit Kulu Han tarafından babasının tahtına oturtuldu. Tahta çıkar çıkmaz ilk işi, kendisini tahta çıkaran Mürşit Kulu Han'a bağımlı olmaktan kurtulmak için onu öldürmek oldu. Müslümanlaştırılan Ermeni ve Gürcü gençlerinden oluşan "Tüfenkçi" adında bir ordu ve "Şahseven" adında bir hassa alayı vücuda getirdi. Bu düzenli ordu sayesinde askeri başarılara imza attı. Batı'da Osmanlılarla, Kuzeyde Türkmen aşiretleriyle, K. Doğu'da Özbeklerle uzun zaman devam eden savaşlar yaptı. 1590 yılında antlaşma sağlayıp Azerbaycan ve Luristan'ı vermiş gibi göründüğü Osmanlılarla antlaşma yaptıktan sonra üzerine yürüdüğü Özbekleri, 1598 yılında Herat'ta ağır bir mağlubiyete maruz bırakarak Özbekleri İran'dan çıkardı. Böylece Herat ve Meşhed'i yeniden ele geçirdi. 1603 yılında yeniden savaşa giriştiği Osmanlıları Tebriz yakınlarında meydana gelen Sufyan Savaşı'nda mağlup ederek Tebriz, Revan ve Kars'ı aldı. Ardından II. Osman Olayı'nda Anadolu'da meydana gelen kargaşayı fırsat bilerek Bağdat, Kerbela, Necef gibi yerleri geri aldı. Musul'dan Diyarbakır'a değin bir ilerleme kattetti. 1598 yılında başkent yaptığı Isfahan'ı güzel yapılarla teçhiz eden Şah Abbas, geniş yollar, hanlar, köprüler, kervansaraylar inşa ettirerek ticareti geliştirdi, azınlıklara hoşgörülü davrandı. Desteğini aldığı İngiliz Doğu Hint Şirketi'nin yardımıyla Portekizlileri Hürmüz Boğazı'ndan çıkardı. Karşı kıyıda Bender Abbas Limanı'nı kurdu. 1621 yılında Türk Hint Hükümdarı Cihangir'den Kandehar'ı aldı. Her ne kadar azınlıklara karşı hoşgörülü davrandıysa da zalimliğiyle de üne kavuşan Şah Abbas, babasını, iki kardeşini, Mürşit Kulu Han'ı kör ettirip iki oğlunu hapse attırırken iki oğlundan biri olan Bekir Mirza'yı da öldürttü.

Doğu Anadolu, İran ve Azerbaycan Türkleri ile Türkmenler içinde çok yaygın olan halk öykülerinin bazılarında doğruların yanında, kötülerin karşısında olan bir kahraman şeklinde anlatılır. Şahsiyeti; "Şah Abbas Nağılı"; "Tufarganlı Şah Abbas Nağılı" benzeri halk öykülerinde Köroğlu'nun Azerbaycan çeşitlemesi örneklerinde görüldüğü üzere Şii-Alevi topluluklarının yazın mahsullerine adil bir hükümdar şeklinde yansıdı. Öbür yandan örneğin; Pir Sultan Abdal gibi halk şairlerinin bazıları tarafından eserlerinde kurtarıcı ve sahipzaman niteliğinde gösterildi.

ŞAH ABBAS NAĞILI: 1587–1629 tarihleri arasında tahtta hüküm süren İran Şahı ve Safevi sülalesinden Sultan Mahmut Şah'ın oğlu ve ardılı olan Abbas I(Büyük Abbas)'e ilişkin olarak Azerbaycan Türkleri arasında yaygın hale gelmiş halk öykülerindendir. Derviş kılığına bürünen Şah Abbas veziriyle birlikte Isfahan'da dolaşırlarken fakir adamın birine misafir olurlar. Vezir, eve inen melekeden adamın o gece dünyaya gelen Mehmet adındaki oğlunun büyüdüğü zaman Şah'ın Münevver Hanım adındaki kızıyla evleneceği haberini alır. Bunu engellemek çabası içine giren Şah, evine misafir olduğu fakir adamın o gece dünyaya gelen oğlunun yaşamaması için onu bir kayadan aşağı attırır. Ancak kayadan aşağıya atılan bebek bir ceylan tarafından beslenip büyütülür. Böylece Şah'ın, bu yazgıyı değiştirmeye gücü yetmez. Aradan uzun zaman geçtikten sonra Dergimin şehrinde fakir adamın ceylan tarafından beslenip büyütülen Mehmet adındaki delikanlı oğluyla tekrar karşılaşan Şah'ın kızı, delikanlıya gönlünü kaptırır ve onunla evlenir.

Öyküde; melaike gibi; yaşamaması için kayadan aşağıya atılan bebeğin bir ceylan tarafından büyütülmesi gibi masalımsı unsurlarla birlikte hükümdarın tebdili kıyafet dolaşması; kızın bir görüşte vurulması vb. yaygın olan halk öykülerinin motifleri de bulunur.

ŞAH İSMAİL HİKÂYESİ: Türkülü halk öyküsü. Kandehar hükümdarının oğlu Şah İsmail'in aşk maceralarını anlatır. Türkmen Beyi'nin Gülizar adındaki kızı, yedi kardeşi devlerle cenge girişirlerken Şah İsmail'den destek gören Gülperi ve savaşçı hüviyetine bürünmüş olan Arap Zengi, Şah Ismail adındaki delikanlının sevgilileridir. Gülizar'ın annesi, Şah İsmail'in annesi ve yukarda adı geçen bu üç kızı elde etme sevdasına düştüğü için oğlunun gözlerini kızgın mille kör eden ve aynı zamanda padişah olan babası, bu sevgililerin kavuşmalarına engel olmaya çalışırlar. Güvercinler tarafından kendisine rehberlik edilen Şah İsmail, görme yetisini yeniden elde eder ve kendisine savaş açtığı babasını yenerek üç kızla aynı anda evlenir. Öykünün yalın dille söylenmiş lirik türküleri Alevi-Bektaşi şiirinden izler taşımaktadır.

ŞEDDAD: Yemen'de bulunan Âd kavminin söylencesel hükümdarıdır. Babası Âd'ın yerine tahta oturmasının ardından pek çok fetihler gerçekleştirdi. Bu fetihler sırasında Şam, Irak, Mısır ve Hint ülkelerini fethetti. İrem adında bir kent inşa ettirerek burayı cennete benzetmek istedi. Her tarafı köşkler, bağlar, bahçeler ve saraylarla bezedi. Ancak Hûd'un peygamberliğini reddetmesinden ötürü kavmiyle birlikte Tanrı

tarafından ortadan kaldırıldı. Kutsal kitaplarda ve eski yazınımızda inşa ettirdiği İrem adlı kent ve büyük binalardan ötürü anılmaktadır. Sağlam yapılar için Şeddâdî deyimi de kullanılır.

"Hamzanâme" metninde adı geçenlerden biri olan Şeddad, Lendiha tarafından dahmesi (mezarı) bulunan kişidir. Lendiha'nın yolu, virâneye dönüşen bir kente düşer. Bu kentte İbn-i Ad'dan kalma bir tılsımın bulunduğunu öğrenir. Tılsımı çözmek için kubbeye vardığı zaman birkaç satırlık bir yazıyla karşılaşır. "Hamzanâme" metninde yer alan bu yazı şöyledir:

«Ey zaman ile bunda gelen Şehriyar bilesin ki bana Şidda'd bin Ad dirler idi. Dünyada bu kadar ömür sürdüm bu diyara geldikte hükemâlarımdan su'al iyledim. benden sonra bu diyara kimler gelür, didim. Anlar bana didiler ki Seyid 'Aliye'üs-selâm neslinden Lendiha bin Sa'dân dirler. Sendi şahlarından bir düşmanın kaçırup bunda gele deyi vasf iylediler ben de sana ve on iki bin 'askere kifayet idecek cephane koyup kaddine münasip bir kat âlêt-i harb kadım alup bizi hayr-ı duâdân unutmayacaksın dimiş, alt eşikin kazup çarhı büzesin tılsım bozulur, dimiş.»(44a–l–10)

Necla Pekolcay "İslâmî Türk Edebiyatı" adlı yapıtında Şeddad hakkında şunları söylüyor:« Şeddad, Yemen'deki Ad kavminin hükümdarlarından olup cenneti taklit etmek istemiş ve "İrem" adıyla bir bağ yaptırmıştır.»

ŞEHRAZAT: "Bin Bir Gece Masalları"nda adından söz edilen Şehrazat, bu öyküleri anlatıp hükümdarı ikna ederek ölümden kurtulan kızın adıdır.

ŞEHRİVER: Zerdüştlük dininde "iyi imparatorluğu" temsil eden ruhun adıdır.

ŞEHRİYAR: İran mitolojisinde adı geçenlerden biri olan Şehriyar, Taberistan emiridir. Firdevsî, Şehnâme'sinde Şehriyar'ın kahramanlıklarından söz etmektedir.

ŞEHZAD: "Hamzaname"de adından söz edilenlerden biridir. Sengsar Kalesi'nin şahıdır. Ömer Âyyar komutasındaki İslâm ordusu kaleyi fethederken Şehzad öldürülür.

ŞEYH SA'NAN HİKÂYESİ: Tasavvufi aşkı konu edinen bir hikâye. Mekke'de 400 müridi bulunan Şeyh Sanan'ın, Rum diyarın-

da yaşayan bir Hristiyan kızına aşık olup İslâmiyet'ten ayrılmasını, ancak müritlerinin duası, Muhammed Peygamber'in şefaatiyle affedilmesini, Şeyh Sanan'a gönül veren kızın da İslâmiyeti benimsemesini anlatır. Abdürrezzak Sanai adındaki şeyhe ilişkin olduğu iddia edilen hikâye Gazali tarafından "Nasihat ül-Mülûk ve Tuhfet ül-Mülûk" adındaki eserinde ele alındı; Ondan faydalanan Attar, Şeyh Sanan'ın bu macerasını "Mantık üt-Tayr" adındaki yapıtında ele aldı. Hikâye, Ali Şir Nevai tarafından kaleme alınan "Lisan ut-Tayr" adındaki yapıtında işlenmiştir.

ŞİRİN: "Hüsrev ü Şirin" gibi mesnevilerin ve "Ferhat ile Şirin" gibi halk öykülerinin kadın kahramanıdır. Fedakârlığı, sevgilisine sadakati, canına kıymasına değin varır. Mesnevide kendisine olan aşkından ötürü intihar ederek yaşamına son veren Ferhat'ın matemini tutmasına rağmen asıl sadakati Hüsrev (Hüsrev II, Perviz)'edir ve onunla evlenir. Hüsrev'in üvey oğlu tarafından öldürülmesinden ötürü Şirin, canına kıyarak yaşamına son verir. "Ferhat ile Şirin"adındaki halk öyküsünde Şirin'e olan aşkından ötürü canını veren Ferhat ölünce Şirin de yaşamına son verir. Karagöz oyununda ise Ferhat ile Şirin, çeşitli engellerin ortadan kaldırılmasının ardından birbirine kavuşurlar.

---T---

TAHMASB: Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı yapıtta, İran mitolojisinde ve Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da adından ve kahramanlıklarından söz edilen Tahmasb, efsânevî İran hükümdarıdır. Henüz üç yaşında iken bir dev tarafından kaçırılıp götürüldüğü Kâf Dağı'nda usta bir cengâver olarak büyüyen İranlı ünlü pehlivanlardan Kahraman'ın babasıdır. Gürzü ile büyük ün elde eden oğlu Kahramarı'ın, bir dev tarafından kaçırılmasına üzülen Şah Tahmasb, kahrından ölür. Ölümünün ardından yerine efsânevî İran hükümdarı Huşeng tahta çıkarılır.

TAHMURAS: Zerdüşt dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta; ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme gibi yapıtlarda ve öteki İran efsânelerinde adından söz edilen mitoloji kahramanı. İran'ın söylencesel hükümdarı Cemşid'in kardeşi ve Pişdadi sülalesinin ikinci hükümdarıdır. Efsânevî İran hükümdarı Huşeng'in ardından tahta çıktı. Çeşitli kaynaklarda "Tahmorup" ve "Tahmuraf" ve Avesta'da "Tahmo-Urupa" adıyla anılan Tahmuras, "dev bağlayan" anlamına gelen "Divbend" ünvanıyla bilinir. Avesta, Şehnâme vd. kaynaklarda hakkında efsânevî bilgiler bulunan Tahmuras'ın tarihsel kişiliğine ilişkin herhangi bir bilgi mevcut değildir. Söylenceye göre devlerle giriştiği savaşımı zaferle taçlandıran Tahmuras, bu devlerden biri olan Ehrimen'e eyer vurarak 30 yıl süreyle onun sırtında dünyanın bir ucundan öteki ucuna gidip geldi. Onu Elbruz Dağı'nın tepesinden aşağıya doğru inerken üzerinden atan Ehrimen, Tahmuras'ı yutar. Kardeşi Cemşid tarafından Ehrimen'in karnından çıkarılan Tahmuras, Tufan'ın öncesinden Tufan'ın meydana geleceğinden haberdar olduğu için güvenilir bir yerde "Saraye" adında bir bina yaptırır ve bu binaya pek çok bilimsel yapıt yerleştirerek Tufan'dan kurtulmasını sağlar. Döneminde büyük bir kıtlığın başgöstermesi üzerine varsıl insanların, yiyeceklerini, yoksul insanlarla paylaşmasını önerdi. Bundan ötürü ister varsıl, ister yoksul olsun halkın tamamı günde sadece bir kez yemek yerdi. Söylenceye göre ülkesinde yaşayan halka halı dokumayı da, avlanma sanatını da öğreten Tahmuras Şah'tır.

TAK-I BOSTAN: İran'da Kirmanşah civarında, Sasânîyan Sülalesinden gelme hükümdarların sarayı; kayanın içine oyulmuştur, biri

büyük, öteki küçük olmak üzere iki salondan meydana gelir. Salonların duvarları, Sasâniler sülalesinden gelme krallara ilişkin alçak kabartmalarla bezelidir. Bu alçak kabartmaların birinde, 379–383 yılları arasında tahtta hüküm süren Ardahşir II'nin tahta çıkışı tasvir edilmiştir ve kabartmada Bilge Tanrı Ahura Mazda, sultanlık tacını krala hediye ederken gösterilmiştir; yanlarında başı haleli Işık Tanrısı Mithra görülür. Bir başka kabartma, 241–272 tarihleri arasında hüküm süren Şabuhr I ve 310–379 tarihleri arasında hüküm süren Şabuhr II'yle ilgilidir. Büyük salonun duvarlarından birinin üst tarafında 591–628 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Hüsrev II (Perviz)'nin tacı takışı işlenmiş durumdadır; solunda Bilge Tanrı Ahura Mazda, sağında Perslerin Aşk ve Bereket Tanrıçası Anahita bulunmaktadır. Alt kısmındaysa Hüsrev II'nin, ünlü atına binmiş silahlı bir kabartması bulunmaktadır. Bir başka duvarda Hüsrev II, bir yaban domuzu avında görülmektedir.

TAK-I KİSRA (TAK-I HÜSREV): Ktesiphon kentinde Dicle nehri kıyısında Sasani hanedanından gelme hükümdarların meşhur sarayı; yapımı çoğunlukla 531–579 tarihleri arasında hüküm süren Pers Kralı Hüsrev I (Nuşirevan)'e maledimesine karşın bölgede kazılar gerçekleştiren Alman antropolog ve mimar F. Herzfeld, buranın 241–272 tarihleri arasında hüküm süren Şabuhr I zamanından kalma olabileceğini de öne sürer. 400x300m. Boyutundaki binaları içine alan yapıların bilhassa kralın toplantı salonu olan ve elips şeklinde 28-29m. Yüksekliğinde bir tonozla örtülmüş olan 63.25m. X 72.43m boyutlarında büyük ana salonu gözlerden kaçmaz. 1880 yılına kadar büyük bir kısmı ayakta bulunan saray, büyük bir deprem neticesinde yıkılmıştır. Yapı, "Eyvan-ı Kisra" (Hüsrev'in Eyvanı) adıyla da bilinir.

TEŞTER: İran mitolojisine göre Yağmurlar Tanrısı'dır.

TİŞİNVET KÖPRÜSÜ: Müslümanlıktaki "Sırat Köprüsü"yle benzerlik arzeden bir kavram olan Tişinvet Köprüsü Mezdekilik inanışına göre cehennemde bulunan köprünün adıdır. İnanışa göre ölen insanın ruhu, cesedin yanında üç gün kaldıktan sonra rüzgâr tarafından bu köprüye doğru sürüklenir.

TUFARGANLI ABBAS NAĞILI: Kafkasya ve Azerbaycan Türkleri arasında yaygın durumda bulunan bir halk öyküsüdür. Tufarganlı Âşık Abbas'ın ismi etrafında meydana gelen öyküde Âşık Abbas'a ait olan manzum parçalar, büyük bir yer kaplar. Macera, Tufargan'da

yaşam süren fakir delikanlı Abbas'ın Tanrı vergisi aşıklık kabiliyetini elde etmesiyle start alır. Günün birinde bir düş görür. O gördüğü düşte Gülgez Peri Hanımı adındaki Tebrizli kıza âşık olur. Kız da ona âşık olur. Ama ne var ki kızın ailesi, çok varsıl bir ailedir. Buna karşın Âşık Abbas, yoksul biridir. İşte kızın servet sahibi, oğlanın beş parasız bir aileden gelmesinden doğan farklılık, bir zaman, birbirini seven iki aşığın birleşmelerine engel olur. Hikâyenin kişileri arasında Veziri Allahverdi'yle birlikte yer alan Şah Abbas (Abbas I), delikanlının sevgisini ve şahsiyetini çeşitli olaylarda test eder. Neticede iki sevgilinin evlenmesine vesile olur. Anlatım süresince yer alan şiirlerde sevgi, sevgiye hasret, yurt sevdası gibi konularla birlikte halkın yaşayış tarzının, sosyal geleneklerin de yansıdığını görmek mümkündür.

TUR: İran mitolojisine göre Zalim Dahhâk'ı Demavend Dağı'nda zincire vuran efsânevî İran hükümdarı Feridun'un üç oğlundan biridir. Feridun, ülkesini üç oğlu arasında paylaşır. Bu bölüşüm sırasında Tur (TUÇ)'un payına Turan ülkesi; Selm'in payına Şam ve Irak; İrec'in payına da İran düşer. Bu paylaşımdan hoşnut kalmayan Tur ile Selm, kıskandıkları küçük kardeşleri İrec'i öldürürler. Dedesi Feridun'dan destek alan İrec'in Menuçihr adındaki oğlu da amcaları Tur ile Selm'i öldürüp babasının intikamını aldıktan sonra tahta oturur.

TUS: İran mitolojisine, Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme'de ve Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da yazılanlara göre Tus; efsânevî Turan hükümdarı Efrasiyab tarafından öldürülen Siyavuş'un intikamını almak için ünlü pehlivan Rüstem ile birlikte Turan ülkesinin üzerine yürüyen pehlivandır. Yukarda adları geçen bu iki pehlivan Turan ülkesinin altını üstüne çevirir

VARRA: İran mitolojisine göre içinde insan, hayvan, bitki tohumları ve kutsal ateşin saklandığı sığınağın adı. Bilgelik Tanrısı Ahura Mazda'dan tufanın olacağını önceden haber alan efsânevî dördüncü İran hükümdarı Cemşid tarafından yaptırılır.

VARUNA: Hint inanışında Veda dininin en büyük ve en eski tanrılarındandır. Kimi zaman Büyük Asura (Avesta'nın "Ahura Mazda" sıyla benzerlik gösteren bir terim) adıyla da tanınır. Eski İran tanrılarının en büyüğü olan Varuna, Gök Tanrısı'ydı. Menşei, Ariler, Hindistan'ı istila etmeden önce bile Ahura Mazda'nın kökenine bağlı bulunuyordu. Vedalarda maddî ve manevî dünyanın ulu önderi "Rita"nın veya kozmik düzenin koruyucusu şeklinde kabul gören Varuna, vedacılar tarafından Tanrı İndra ile birlikte evreni meydana getiren devin ağzından yaratılmış şeklinde kabul edilir. "Makara" adındaki mitolojik deniz canavarını at şeklinde kullanmak suretiyle dolaşan altın silahlarla teçhiz edilmiş beyaz bir insan biçiminde tasvir edilen Varuna, başlangıçta gök-tanrı, ardından da su-tanrı biçiminde düşünüldü. Yalan söyleyenleri cezalandırdığına, buna rağmen samimi bir biçimde pişmanlık duyanları affettiğine inanılır. Çoğu zaman "yasa karşısında dürüst, Yasa'ya uygun şekilde dünyaya gelmiş ve yalandan nefret eden" şeklinde betimlenen Varuna ile Mitra birlikte tapım görürlerdi. Onunla birlikte ölüleri yargılar. Mitra, savcı konumunda yani suçlayan; Varuna ise hâkim konumundadır, yani koruyandır. İranlılar tarafından en büyük Tanrı olarak kabul edilen Ahura Mazda'nın Varuna'dan türediği tahmin edilmektedir.

WAYU (VAYU) WÂ: Mezopotamya'da bilhassa Medlerin yaşadığı yerlerde gerçekleştirilen kazılarda ele geçen sonuçlara göre en eski din, Wayu (Rüzgar ve Fırtına Tanrısı)'dur. Bu tanrı dünyanın nefesini içinde barındırıyor. Tüm doğa ve canlılar nefesini ondan alıp yine ölünce ona teslim ediyorlardı. Bundan ötürü Ölüm ve Yaşam Tanrısı'dır. Karı eriten, yazın sıcaklığını serinleştiren bu tanrıdır. Düalizm; evrendeki, insandaki zıt iki kutbun ya da tenakuzun iç içe ve çatışmalı bir şekilde doğa ve doğa üstü güçlerle şekillendirilmiştir. Wayu dini düalizminde oluşan; yaşam-ölüm, soğuk-sıcak, kar-güneş,, iyilik-kötülük tanrılarının özellikleri şeklinde ifade edilmiştir, temelinde ikili bir karak-

ter göstermektedir.

VEHRAM (Avesta dilinde VERETRAYNA): Adına, Zerdüştilerin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın Yaşt denilen bölümünde tanrılara övgü adanan Vehram, İran mitolojisine ve Firdevsî tarafından kaleme alınan Avesta'ya göre Zafer Getiren Savaş Tanrısı'dır.

VENDİDAD: İran mitolojisinde, Zerdüşt dininin kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'nın ayin kurallarının, yasal yargıların, sağlığa ilişkin nasihatlerin vb. ihtiva eden bölümünün adı.

VENDİDAD SADE: İran mitolojisine göre Zerdüşt dininin kutsal metinleri olarak kabul edilen Avesta'nın "Yasna", "Vendidad", "Visjered" ve "Khorda Avesta" adlarındaki bölümlerinin dışında kalan bir bölüm olan Vendidad Sade, bunların tamamının özeti sayılabilecek kadar kısaltılmış bir metindir.

VİDEVDAD: Yeni avestacı geleneğin temeli olan Ahemeniler zamanına düşmesi lazım gelen dinsel içerikli geç dönem yapıtlarından biri.

Vendidad, Zerdüştlüğün bu önemli kitabı, yirmi iki bölümden oluşuyor. Hürmüz (Ahura Mazda) ve "ordular"ıyla, Ehrimen ve orduları arasındaki "savaş", bölümlerin kiminde doğrudan, kimindeyse dolaylı olarak anlatılır.

Vendidad'da, dinsel ölçülere göre "iyi" ve "kötü" sayılanların "ruh"larının öldükten sonra nerelere gideceklerine ilişkin de "açıklamalar" yer almakta:

"Tanrı-Şeytan Krallıklarında İyilerin ve Kötülerin Ruhları Nerelere Giderler?"

Dinsel ölçülere göre "iyi" sayılan kişilerin "ruh"ları "yüce"lere gider. "Güzel", "ışıklı" ve "mutluluk dolu" yerlere. Bir başka deyişle, "cennet"e. "Kötü" sayılan kişilerin "ruh"lanysa "aşağı dünya"ya gider. "Karanlık", "azaplı-işkenceli" yere. Bir başka deyişle, "cehennem"e...

Öteki "kutsal kitaplı" üç dinde olduğu gibi, Zerdüştçülükte de anlatılan bu.

Vendidad'da anlatıldığına göre, "iyi" kişilerin "ruh"ları gövdelerinden ayrıldıktan bir süre sonra "yüksek"lere çıkarlar. "Karşılayıcıları"ı da olur bunların. "Melekler"den karşılayıcıları. Bu "ruh"ları "gök melekleri" karşılar. Sıradan "melek"ler ("yazata"lar) yanında, ileri gelen

melekler de bulunur karşılamada. Örneğin, "Yararlı Hayvanlar Bakanı" Behmen de bulunur. "İyi düşünce" demek olan Behmen (Vohu-Mano), "altından taht"ı üzerinde doğrulur ve şöyle seslenir: "Nasıl geldin, ölümlü dünyadan ölümsüz dünyaya hoş geldin ey iyi kişinin ruhu!". Bu ruh, Kral Tanrı Ahura Mazda'nın, ileri gelen (Bakan) altı meleğin önünden, bunların altından tahtlarının karşısından geçerek yücelerdeki "Firdevs Cenneti"ne varır.

Vendidad, "kötü" kişilerin "ruh"larının gidecekleri yerden de söz eder: "Baştan başa karanlık olan aşağı dünyanın çukurları". "Kötücül Cin'lerin, "şeytan"ların bulundukları "azap ülkesi". Yani "cehennem".405 Vendidad'dan ve içerdiklerinden daha çok söz etmeye yerimiz elverişli değil. Ancak şunu bir daha belirtmekte yarar görüyorum: "Tanrı ve şeytan krallıkları" üstüne, bilinen "kutsal kitaplar"da yer alan uydurmaları, kaynaklarıyla görüp iyi kavrayabilmek için Zerdüştçülüğü ve özellikle önemli kutsal kitaplarından Vendidad'ı gözden geçirmek şart. Anlatılanlar, çok iyi incelenmeli, karşılaştırmalar yapılmalı. Bu olmadıkça, Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslam'ın "amentü"sündeki "inanç öğeleri' ve bu öğelerin çok önemli bir kaynağı kavranamaz.

VİSJERED: İran mitolojisine göre Zerdüşt dininin kutsal metinleri olarak kabul edilen Avesta'nın dinî törenine ilişkin bölümünün adıdır. Ayinler sırasında okunan dualaradan oluşur.

VİŞTASB: M.Ö.522–486 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni hükümdarı Dara I'in babası, Parsa kralı Arsames'in oğlu. Ünlü Yunanlı tarihçi Herodotos tarafından verilen bilgilere göre M.Ö. 558–530 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni hükümdarı Kyros II (Büyük) ile 530–522 yılları arasında tahtta hüküm süren Ahemeni hükümdarı Kambiz II'nin hükümdarlıkları döneminde Fars satrabı olan Viştasb, M.Ö. 530 yılında Massagetlere karşı düzenlenen son sefer sırasında Kyros'a eşlik etti. Oğlu Dara I, M.Ö. 522 yılında tahtı ele geçirdiği zaman babası Viştasb, M.Ö. 521 yılında bir ayaklanmayı bertaraf ettiği Parthia ile Varkana'nın başında satrap olarak görev yapıyordu. Viştasb, tarihçilerin kimileri tarafından Peygamber Zerdüşt'ün koruyuculuğunu yapan Viştasb'la aynı kişi olarak gösterilir.

VİŞTASB: Zerdüşt'ün koruyuculuğunu yapan ve müridi olan Viştasb, sonraki İran sözlü geleneğinde Güştasb olarak anılmaya başlamıştır. Zerdüştçülüğün kutsal kitabı olarak kabul gören Avesta'da ve-

rilen bilgilere göre Aryana Vaecah adındaki ülkede hüküm sürmüştür. Viştasb'ın hüküm sürdüğü ülkenin, 558–530 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Ahemeni krallarından II. Kyros tarafından M.Ö. VI. yüzyıl ortalarında yıkılmış olan bir büyük Harezm ülkesi olma olasılığı oldukça yüksektir.

VOHU MANAH: "Altılar"ın ikinci unsuru ve ilk yaratılanı olan "Vohu Manah" adındaki tanrısal varlık, "İyi Düşünce"nin, "İyi Aklın" ya da "İyi Amaç"ın mümessilidir. İyilikçi Tanrı Ahura Mazda'nın bu sıfatı, Aşavanların ruhlarıyla koordinasyon halindedir. Vohu Manah, beşeriyetin derunî meşgalesini sembolize eden bir yönün malikidir. Ruhun hareketliliğini, mücadelesini ve yaşamın gidişatını ihtiva eden etkililiği bu derunî meşgalenin birinci yönünü; bilincin aktivitelerini, idrakini, düşünceyi ve hatırlamayı ihtiva eden aydın yönü ikinci yönünü meydana getirir.

Bunlar "nüve"dir ve bir araya geldikleri zaman öteki canlılardan teffrikedici vasıflarıyla "insan" olarak adlandırılan mefhumu meydana getirirler. İnsanlar, ruhlarının bir tikesi olan bu aydın yön ve ruhî hareketliliğin yardımıyla ya da bu aydın becerilerini kullanmak suretiyle Vohu Manahlarıyla diyalog içinde olurlar. Zata mahsus Vohu Manah bir aracı olarak onları Tanrı Ahura Mazda ile ilişiki içine girdirir. Bunun manası son derece açıktır: İnsan ile Tanrı arasında ilişkinin temin edildiği tanrısal bir mefhum olan Vohu Manah bir yönüyle bireyin derunî güçlerinin en önemli olanıdır. Ahura Mazda, Cihanşümul Vohu Manah aracılığıyla insanların yaşamlarını sürdürdükleri dünyaya – ikaz ediciler yollamak kaydıyla- lazım gelen müdahalede bulunur. Burada ön plana çıkan şey toplumsal Vohu Manah'tır. Toplumun egemeni "İyi Düşünce" olmazsa karmaşa ortamı var olacak, Evren'in Aşa ile arası açılacak ve ikisi birbirinden uzaklaşacaklardır. İnsanların bu dünyadaki yaşamları nihayet bulduğu zaman, Aşavanların ruhları sonsuz mutluluğu Vohu Manah'ta bulma fırsatını yakalar. Derunî Vohu Manah'ın bu zamanın hitamında Cihanşümul Vohu Manah ile birleşmesinden ötürü Cihanşümul Vohu Manah; Bahdinilerin son erekleri ya da erişmek arzusunda oldukları son hedeftir. İnsanlar yaşamlarını yitirdikleri zaman ruhları Vohu Manah'ça ya da onun aracılığıyla çözümlenme işine konu olur. İman sahibi olan insanların tamamının ruhlarının sonsuz ongunluğu bulduğu mefhum olarak Vohu Manah, bu bakımdan "Mutlak Daena"ya karşılık gelir.

"Mutlak Daena" yaradılışın ilk zamanlarında, "Mutlak Akıl"

olarak adlandırabileceğimiz bir mefhumdur. Zerdüştlük'ün "Vohu Manah"ı ile İslam inancındaki "Cebrail" ya da "Azrail" arasında hem mefhum hem de etkinlik açısından çok az bir benzerlik bulunmasına rağmen gerçek anlamda bir yakınlıkları söz konusu değildir. Azrail, Tanrı tarafından yalnız ölüm tarihleri önceden belirlenen yazgıları aracılığıyla bilinen insanların ruhlarını bedenlerinden ayırmakla görevlendirilen bir melektir. Aryan mitolojisinde adından söz edilen ve Azrail kavramıyla eş değerde olan bir Kötü Güç'ün mevcudiyeti söz konusudur. "Aşto Vidhãtu" adıyla adlandırılan bu güç, Azrail gibi bir melek değildir. Halbuki "Vohu Manah", müminlerle ilişki içindedir. Çünkü onun işi onlarladır. Cebrail ise yalnız Tanrı ile Peygamber arasında elçilik görevini üstlenen İslamsal bir mefhumdur. Oysa Bahdinilerin "Vohu Manah"ı, -aracı ruh olarak- bu kadar basit değildir. Vohu Manah, insanın kendi derununda mevcut olan ve Tanrı tyarafından iyi olarak nitelendirilen şeyleri bize hissettirmeye çalışan bir mefhumdan daşka bir şey değildir. Bahdinilerin inançları gereğince yaşanılan dünyada ve ahretteki ongunluk Vohu Manah'tan gelir ya da Vohu Manah'ın kendisidir. Ölüm sırasında ortaya çıkan "çözümleme"nin Azrail'in işlevleriyle hiçbir ilişkisi mevcut değildir.

Vohu Manah'ın insan-tanrı ilişkisi hususunda üstlendiği birleştirici görev, İslamiyet'te karşılığına rastlanmayan kurama ilişkin bir görevdir. Bu görev yukarıda da belirtildiği üzere Cebrail tarafından uerine getirilen görevle kıyaslanabilmesine rağmen İslamiyet'te adından söz edilen bu melek inisiyatifsizlikle malul olmasından ötürü, gene yukarıda bahseldildiği üzere adı yalnızca Tanrı ile Muhammed Peygamber arasında mevcut olan vahiy götürüp getirme işinde yer alır. Buna karşılık Vohu Manah, bir yandan İyilikçi Tanrı Ahura Mazda ile Aşo Zerdüşt arasında vahiy taşıyıcılığı görevini yerine getirirken öte yandan da Tanrı ile insan arasında bir bağ görevi yapmaktadır. Bunun yanı sıra her insanın kendi Vohu Manah'ı da mevcuttur. Diğer taraftan Vohu Manah, insanla Tanrı arasında birleştirici rolü üstlenirken inisiyatifin tamamı kendisinde bulunmaktadır. Hem de onların dünyasal ve ahiretsel ongunluklarını da yüklenmek suretiyle...

Darmesteter'in "Theios Logos"u Vohu Manah ile ilişkili kılması, Aşa-Vohu Manah münasebetinin karşılığı olmalıdır. "Theios Logos"un karakter olarak Vohu Manah ile benzer olmasından kaynaklanmıyor. Philo'nun doktrininde Vohu Manah'ı esasen ima eden Poietiké Dinamis'tir. Çünkü Poietikhé "şekillendirici kudret"in mümessilidir, doğal olarak ruhî manada. Bir başka ifadeyle insanların ruhunu, yö-

neleceği kaynak için şekillendirici rol oynuyor. Bu bakımdan Mills tarafından da belirtildiği üzere o, yaratıcı "hayırsever"dir. Aşa'da olduğu üzere Vohu Manah tarafından öne sürülen pozitif hareketlere de karşı olan bir "Kötü" mevcuttur. Onun adı da "Aka Manah"dır. "Aka", "Kötü Düşünce" anlamını taşır. Gathalarda adından "İyi Düşünce" olarak söz edilen Vohu Manah'ın, insanoğluna doğru yola yönlendiren eylemliliği, onları yanlış yola sürüklemeye çalışan bu "Kötü Güç" tarafından markaja alınır. Bahdiniler, hem Vohu Manah'ın hayırlı talkınlarını hem de Aka'nın ayartıcı girişimlerini içlerine döndükleri zaman bir tür dinleyebileceklerini ifade ederler. Bir başka ifadeyle bir an için; "ihtiyacı olan birine yardımda bulunayım" diye düşündüğünüz zaman Vohu Manah'ın telkini altında kalmışsınız demektir. Ancak o anda; "boş ver nene gerek elin yosuluna yardım etmek" şeklinde caydırıcı bir şeyler hissetmeniz de –Bahdini inancına göre bunu hissetmemek olanaksızdır- Aka'nın sizi ayarttığı anlamına gelir.

YAMA: İran mitolojisinde de rastlanılan bir tanrı olan Yama, Hint mitolojisinde Ölüm Tanrısı'dır. Ölülerin yer aldığı Güney'in hem bekçiliği, hem de yöneticiliği görevini yüklenmiştir. Vedalarda yaşamlarını yitiren cetlerin şen kralı şeklinde tasvir edildiği halde daha sonraları kişi tarafından işlenen kötülük ve yapılan iyilikleri tartarak armağan ve cezaları saptayan adil bir yargıç şeklinde tanımlanmıştır. Gözleri ve giyecekleri kırmızı, teni yeşil ve heybetli bir tanrı şeklinde gösterilen Yama, elinde kimi zaman bir kafatasıyla bezenmiş bir tören asası ve bir ilmikle bir yaban sığırını binit olarak kullanmış şekilde tasvir edilir. Dört gözlü iki köpek, krallığının hemen giriş kısmında bekçilik ettiği Yama'ya kargalar ile güvercinler postacılık yaparlar. Hindistan tanrılarının en eskilerinden biridir. İlk insan ve ilk ölü olmasından ötürü ata ruhlarının kralı ve Ölüler Krallığı'nın hükümdarı olan Yama, yüce yargılayıcıdır.

Yima; birleşme, ikiz anlamına gelir. İsmindeki Xşhaêta; parlak, gözalıcı demektir. 'Parlak ikiz' adının gerekçelerini Avesta ve Pahlevi Dili'ndeki dini kitaplarda bulabiliriz. Yima, Firdowsi'de Cemşid'dir ve somut bir tarihi kişilik olarak sunulur. Cemşid, Yima Xşeta'nın önce 'Yim-xşet' sonra 'Cim-xşet' en sonunda 'cimşet' veya şimdiki haliyle 'Cemşid' şeklinde bozulmasiyla oluştu. Newroz menkibesinde, Feridun, Dahak ve Kawa ile birlikte merkezi bir yer kaplar.

İsminin özelliğinden dolayı araştırmacılar ona hep bir ikiz kardeş aramışlardır. Kimdir bu ikiz? Bundahişn'a göre bu ikiz (XVIII,1), Yi-

mak adlı bir kızkardeştir. Bu kızkardeşin adının geçtiği bir de hikaye vardır: Yima Aryanlar'ın hükümdarlık işareti olan hvareno'yu üç kez kaybeder. Bu mitolojik hükümdar hvareno'yu son kez kaybettiğinde veya hvareno kendisinden ayrıldığında çok korkmuş. Bir dişi iblisi kendisine eş olarak almış. Buna karşılık kızkardeşi Yimak da bir iblis ile evlenmiş. Böylece ikisi de Kötü ile uzlaşarak kötülüklerden korunmaya çalışmışlar. Ama daha sonra aktaracağımız gibi yürümemiş bu. Çünkü Zarathuştra Dini, Kötü ile uzlaşmayı yasaklar. O halde bu uzlaşmayı yapanlar cezalarını bulmalıydılar. Ölümsüzlüğü kaybetmeliydiler.

Yima ayrıca güneşin yeryüzündeki eşi olarak da kabul edilir. Yima'nın Güneş'le eş kabul edilmesinden dolayı, bu en güçlü ışık kadar parlak krala veya mitolojik figüre ikiz anlamınına gelen Yima adı verildiği tahmin edilebilir. Bu 'eş'liği hem kutsal dinsel eserlerde hem de Avesta'da görürüz. Aryaniler'in ilk kralı olarak kabul gören bu mitolojik figürün 'Güneş'in yeryüzündeki eşi' olarak takdim edilmesi, benzeri bir kulvarda ilerleyen Hint mitolojisindeki Yama'nın kabul edildiği biçim ile de karşılaştırıldığında büyük bir çakışma görülür. Başını Zaehner'in çektiği bazı araştırmacılar ise Yima'yı biraz şüphe payı bırakaraktan, Mithra'nın ikizi olarak sunarlar. Aryan Mitolojisi'nde Mithra, güneş'in efendisidir (bkz; Mihir yaşt). Yima ise yersel güneş olarak kabul edilir. Burada yine Yima-Güneş ikilisi söz konusu oluyor.

Rg Veda'da (Hindular'ın dini kitabı) Yima karşılığı, Yama veya Yami'dir. Barhmanlar'ın kutsal kitabına göre; Vivasvat adlı bir babası olmasına rağmen, Medler'in kuzeni olan bu halkın Yamisi ilk insandır. İnsan ırkını yaratan Yama'dır. İlk peygamberdir. İlk ölümlüdür. Kraldır. Ölümlülere ölümden sonra cennette (Yamasadanam'da) hükümdarlık edecek olan O'dur. Ölülere yardım etmek için ölümü kendi iradesi ile seçmiştir. Ölümden sonra ölüler aleminin hükümdarı olmuştur. Öleren de O'dur.

Babası Vivaghvant olan Avesta'nın Yiması ise ölümsüzlüğü bulan veya ölümsüzlüğün sırrına eren hükümdardır. Onun döneminde insanlar ölümsüzleşmişti. Aç insan yoktu. Hastalık yoktu. Kurtla koyun birlikte dolaşırdı (Vendidad). Fakat, Rg Veda'nın Yaması'nın aksine Avesta'da ilk insan o değil, Gayo Maratan'dır. Bu Gayo Maratan, insansı bir yaratıktır. Onun tohumundan doğan Masye ve Masyane ilk insanların asıl cedleri olarak kabul edilebilirler. Tıpkı Ortadoğu kaynaklı dinlerin Adem ile Havvası gibi. Bu arada şunu da kaydedelim ki, dünyayı üç kez ve her defasında üçte bir oranında genişleten ve ilk uygar-

lığı kuran da Yima'dır. Avesta'yı mitolojik açıdan daha derin bir tahlile tabi tutan bazı yazarlar, aslında Yima'nın 'Parlayan Gökyüzü'nü temsil ettiği kanısındadırlar. Avesta'da, birincisi; Vendidad'da, II. Fergard (siz bölüm olarak anlayınız), ikincisi Aban Yaşt, üçüncüsü Zamyad Yaşt olmak üzere başlıca üç yerde Yima'dan esaslı bir şekilde bahsedilir. Zarathuştra'nın Gathaları'nda da Yima adı geçer.

Yima, Önasya dinlerine 'Nuh Menkibesi' olarak geçen benzer bir menkibenin de kahramanıdır. Bu mitolojik kahraman aynı zamanda bir de Adem menkibesi ile karşımıza çıkar. Yasak yiyerek olan bitteği yediği için ölümsüzlüğü, dolayısıyla yeryüzünde inşa ettiği zenginlik ve bolluk dolu cennet ülkesinin hükümdarlığını (Hvareno'yu) da kaybeder. İşte kardeşi Mitolojik Spityura ile birleşen yine mitolojik bir figür olan Aji Dahaka'nın ona saldırarak tahttan indirmesi bu sıraya rastlatılır. Avesta'da kaydedildiğine göre kardeşi Spityura, Yima'yı parçalamak (ikiye bölmek) suretiyle öldürür.

Newroz'la ilişkisi, Aji Dahaka gibi bir yabancının O'nu; iç ihanetle birleşerek, devirmesi çerçevesindedir. Dahaka hükümdarlığı ele geçirdikten sonra Aryan Ülkesi'ni zulüm altında inletecek bir şekilde bin yıl yönetir. Bilindiği gibi iç ihanet, Kürt Halkı'nın ezeli derdidir. Her ayaklanmacının karşısına, o ayaklanmayı başarısızlığa uğratacak şekilde düşmanla birleşen bir hain çıkar. Bu hain; bazen bir ya da bir kaç ağa veya bey, bazan birden fazla aşiret, bazan bir veya bir kaç ajan olabiliyor. Açın tarihin sayfalarını şöyle bir dolaşın ve Med Devleti'nin yıkılış yıllarına kadar gidin, her sayfada bir ihanet bulacaksınız.. İşte mitsel Yima'nın mitsel kardeşi de bunlardan biridir..

YAMİ: Ölüler Krallığı'nın hükümdarı olan Yama'nın ikiz kız kardeşi olan Hint Tanrıçası'dır. İkisi Hint-İran mitolojisinde insanlığın kökeninde yer almış olan iptidai bir çift meydana getirir.

YASNA: Zerdüşt dininin kutsal metinleri olarak kabul gören Avesta'nın ayin düzenine ilişkin bölümünün adıdır. Törenler sırasında okunan duaları ihtiva eder.

YAZATA: Zerdüşt dininin kutsal metinleri olan Avesta'da cinler veya doğa güçleri şeklinde belirtilen küçük tanrılardır.

YEZDAN: Zerdüştçülük inanışında İyilik Tanrısı'dır.

YEZDİGİRG I: 399–420 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasani sülalesinden Pers hükümdarı. 383–388 tarihleri arasında taht-

ta hüküm süren Sasani sülalesinden Pers hükümdarı olan Şabuhr III'ün oğludur. 388–399 tarihleri arasında hüküm süren amcası Behram IV'ün ölümü üzerine 399 yılında tahta oturdu. Soyluları, toprak sahiplerini ve din adamlarını kontrol altına almak suretiyle halkının sevgisine mazhar olan Yezdigird I, barış imzaladığı Bizanslılarla iyi ilişkiler kurdu. Ülkesinde yaşayan Hristiyanlara iyi davranmasından ötürü Zerdüşt rahipleriyle arası bozulan Yezdigird I, 420 yılında attan düşerek yaşamını yitirdi.

YEZDİGİRG II: 438–457 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasaniyan sülalesinden Pers hükümdarı. 420–438 tarihleri arasında hüküm süren "Behram-ı Gûr" lakabıyla anılan Behram V'in oğludur. Babasının bir yabani eşek avı sırasında bir çukura düşerek yaşamını yitirmesinin ardından tahta çıkan ve babası tarafından Bizanslılara karşı başlatılan savaşı 442 yılında sona erdiren Yezdigird II, Zerdüşt dininin rahiplerinin baskısıyla ülkesinde yaşayan Hristiyanlara karşı sert tedbirler almaya başladı ve 444 yılında Zerdüştlüğü ülkenin resmi dini olarak ilan etti. Doğu sınırlarını zorlayan Kuşanlar ve Akhunlularla 451 yılında savaşa girişirken, bunu fırsat bilerek ayaklanan Ermenileri kesin bir mağlubiyete maruz bıraktı. Sonradan 455 yılında tekrar Kuşanlar ve Akhunlularla savaşarak ülkesinin topraklarını genişleten Yezdigird II, Kıdarilere karşı düzenlediği sefer sırasında yaşamını yitirdi.

YEZDİGİRD III: 632–651 tarihleri arasında tahtta hüküm süren Sasaniyan sülalesinden Pers hükümdarı. 591–628 tarihleri arasında hüküm süren dedesi Hüsrev II (Perviz)'nin 628 yılında oğlu tarafından öldürülmesi üzerine başlayan taht kavgaları esnasında kendisini hükümdar ilan ederek başkent Medain'in üstüne yürüdü ve kenti ele aldıktan sonra da 632 yılında tahta oturdu. Halit bin Velid'in komuta ettiği İslâm ordusunun 633 yılında Hire'yi almasıyla start alan Arap-İran savaşı esnasında büyük bir itinayla hazırlanmış olduğu ordusuyu başkomutanı Rüstem'in emrine vererek Arapların üzerine yolladı. Fakat 637 yılında meydana gelen Kadisiyye Savaşı'nda İran ordusunu ortadan kaldıran Arap güçlerinin bir sonraki yıl Medain'i kuşatma altına alması üzerine Yezdigird III yakınlarıyla beraber kendi başkenti Medain'den kaçmak mecburiyetinde kaldı. İşgale maruz kalmamış bölgelerde bir araya getirdiği askerlerden oluşturduğu ordusuyla 638 yılında Celile'de karşılaştığı Araplar karşısında mağlup olunca Lehistan'a çekilmek zorunda kaldı. Orada tekrar topladığı kuvvetlerle İslâm ordusuna karşı 642

yılında gerçekleştirdiği Nihavend Meydan Savaşı'nı da kaybedince ülkesini, Arapların eline geçmekten kurtaramadı. Merv'e sığındı. Orada düşmanları tarafından öldürüldü ve sonunda Sasani sülalesi de ortadan kaldırıldı.

---Z---

ZÂL: Efsânelik İran tarihinde adı geçenlerden biri. Ünlü dünya pehlivanı Sâm'ın oğlu ve gene ünlü bir kahraman olan Rüstem'in de babasıdır. Dünyaya geldiği zaman saçlarının, kaşlarının ve kirpiklerinin beyaz olmasından ötürü uğursuz sayılmış ve babası tarafından İranlılarca kutsal olarak kabul edilen Elbruz Dağı'na bırakılmıştır. Orada Simurg adındaki söylencesel kuş tarafından beslenip büyütülür. Babası Sâm ve oğlu Rüstem'le beraber Pişdadiler sülalesi hükümdarlarının sonuncusuna ve Keyâniler sülalesinden ilk hükümdarlara hizmet verdi. Doğuştan saçının beyazlığından ötürü "kocakarı" anlamına gelen "Zâl" sıfatıyla anılır olmuştur. Hile anlamına gelen "Destan" adıyla da anılmıştır. Eski yazınımızda İran'ın öteki efsânevî kişilikleriyle birlikte yad edilen öğelerden biridir.

"Kuvvette tutarı Sâm ü Neriman'ı zamansın
Rüstemleri bu Zâl-i cihân nitti kanı gör"

Lamiî

"Sensin ol dâver ki'olur bezminde dâimâ müctemi'
Kahraman'ın tîğı Sâm'ın gürzü Zâl'in hançeri"

Nedîm

ZÂLOĞLU RÜSTEM: Nerede ve ne zaman yaşadığı hakkında kesin bilgiler mevcut olmayan İran'ın ulusal kahramanı ve efsane adamı olan Rüstem hakkında anlatılanların efsanevi olmasından ötürü zaman ve mekân konusu iç içe geçmiş ve çeşitli rivayetler ortaya atılmıştır. İran mitolojisine ve İranlı ünlü şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehnâme adlı İran ulusal destanında yazılanlara göre en güçlü ve en muhteşem pehlivan ve cengâver Zâl'in oğludur. Annesi Kâbil hükümdarı Mihrab'ın kızı Rudabe'dir.

Ünlü İranlı şair Firdevsî tarafından destan haline getirilen efsânelik İran tarihinin kahramanlarının en önemlilerinden biridir. Soyu, efsânelik İran hükümdarı Cemşîd'e değin uzanır. Cemşîd'in oğlu Nerîman, onun oğlu da Sâm'dır. Sicistan ve Seyistan'ın ünlü hükümdarı Zâl da Sâm'ın oğludur. Zâloğlu Rüstem adıyla anılan Rüstem de Zâl'ın oğludur. Bu sülâlenin meşhur olan kahramanları yiğitlikte hep birbirine benzeseler de Rüstem, bunların hepsinin önündedir. İran'ın efsânelik hükümdarlarından Keykâvus döneminde yaşadığı rivayet edilir. Güştasb'ı esaretten kurtarması, Siyavuş'u öldüren Efrasiyab'dan intikam almak için Turanlılarla savaşması, İsfendiyar ile savaşımı ve oğlu Sührâb ile dövüşü

Şehnâme'nin önemli parçalarını meydana getirir.

Doğu Anadolu, İran Azerbaycanı ve Türkistan civarında yaşanmış olması kuvvetle ihtimal olan Zâloğlu Rüstem, Türkler kadar İranlıların da benimsedikleri ve kendilerinden biri olarak gördükleri bir kahramandır. Seyyid Battal Gazi, Danişmend Gazi, Ebu Müslim Horasani gibi bir halk kahramanı olarak kabul gören Zâloğlu Rüstem, hem Türkler tarafından hem de İranlılar tarafından çok sayıda olağanüstü olayın başkahramanı olarak gösterilir. Ama bununla birlikte oldukça iri yarı, silahına hâkim olmakla döneminin en elit kişisi ve her zaman sayı bakımından kendisinden daha üstün olan kuvvetleri hezimete uğratan bir kahraman olarak gösterilir.

Efsaneye göre çok iri olmasından ötürü annesinin karnını yaran Simurg adındaki efsânevî kuşun yardımıyla ancak dünyaya gelebilmiş. Henüz bir günlükken bir yaşındayınış gibi görünüyormuş. Beslenebilmesi için kendisine sütanne tutulan Zâloğlu Rüstem, on kişinin yiyebileceği yemeği yiyormuş. Zaman içinde öylesine güç kazanıp ağırlaşmış ki üzerine bastığı taşları çökertmeye başlamıştır.

Boyu, efsânevî Turan hükümdarı Efrasiyab'ın boyundan 70 arşın daha uzun olan Zâloğlu Rüstem'in üzerinde kaplan derisinden yapılma, ateşte yanmayan ve su geçirmeyen bir elbise, elinde gürz, kement, kirişi aslan postundan yapılma yay ve üzerine bindiği Rahş adında bir atı vardı. Çocukluk yıllarındaki ilk kahramanlığını İranlı efsâne kahramanı Sâm'ın beyaz filini öldürmek ve Sepend Kûh Kalesi'ni almakla ortaya koyan Zâloğlu Rüstem'e "güçlü ve iri gövdeli" anlamına gelen "Tehemten" unvanı verildi. Efsânevî İran hükümdarı Keykubad'ı, İranlılarca kutsal olarak kabul edilen Elbruz Dağı'nda hükümdarlık yapmaya davet etti: Devler tarafından Mazenderan'da tutsak alınan efsânevî İran hükümdarı Keyhüsrev'i kurtarma amacıyla "Heft Han" denilen 7 büyük felâketi aştı, Hamaveran adındaki kabile tarafından esir alınan Keykâvus'u kurtardı; kendi oğlu olduğunu bilmediği Sührab'a karşı savaş açıp onu öldürdü; ünlü pehlivan Siyavuş'u yetiştirdi. Efsânevî Turan hükümdarı Efrasiyab ve onun pehlivanlarıyla savaşa girişti; Turan hükümdarının Eşkabüs adındaki pehlivanını ve kendisini denize atan Ekvan adındaki devi öldürdü. Ünlü kahraman Bijen'i, Efrasiyab'ın kuyusundan kurtardı; kendisiyle; savaştığı İsfendiyar'ı kılıcıyla biçti.

Aradan zaman geçince eşsiz silah kullanma kabiliyeti, bilek gücü, pehlivanlığı, kahramanlığı ve korkusuzluğuyla üne kavuşarak adından söz ettiren Rüstem, yaşamı çevresinde olağanüstü olaylara ilişkin anlatılar, hikâyeler ve efsaneler kaleme alınarak olağanüstü bir kişiliğe bü-

ründürülmüştür.

Mezopotamyalıların Gılgamış'ını; Yunanlıların Herakles'ini; Yahudilerin Samson 'unu çağrıştıran Zâloğlu Rüstem, İranlıların Turanlılarla gerçekleştirdiği savaşlarda Farsilerin yiğitlik sembolü olmasına rağmen Türk kaynaklarında da adına rastlamak mümkündür. Divan edebiyatında pehlivanların Piri olarak gösterilir.

Muhtelif Zâloğlu Rüstem konularının içinde en yaygın olanı ve Türk halk hikâyelerinin içinde en çok şekillenmiş olanın konusu özetle şöyledir. Babası efsanevi pehlivan Zâl'in kılıcı çalınmıştı. O, çalınan kılıcı bulabilmek amacıyla Şiraz'dan Semerkand'a doğru gerçekleştirdiği yolculuk sırasında oldukça ünlü ve eski bir kahraman olan Demir Pehlivan'ın kızını görüp ona âşık olur. Ancak Demir Pehlivan kızını alabilmesi için kendisiyle düello edip kendisini yenmesini şart koşar. Bu şartı kabullenen Zâloğlu Rüstem, onunla düelloya girişir. Üç gün devam eden düello sırasında yenilmeyen Demir Pehlivan aniden hastalanır. Bunun üzerine müstakbel kayınpederini kurtarmak amacıyla doktor tarafından istenilen aslan kanını getirmeye giden Zâloğlu Rüstem, korkunç büyüklükte olan bir aslanla boğuşup onu öldürdükten sonra kanını Demir Pehlivan'a getirir. Zâloğlu Rüstem tarafından getirilen aslan kanını içen Demir Pehlivan'ın sağlığında bir düzelme görülürse de bir hafta içinde yaşamını yitirir. Demir Pehlivan'ın ölümünden bir zaman sonra onun Rübab adındaki kızıyla evlenen Zâloğlu Rüstem, aslanla yaptığı savaştan döndüğü sırada eski bir düşmanlıktan ötürü Demir Pehlivan'ı öldürmeye gelen Rum silahşörlerden biriyle cenge girişir ve neticede başını keserek yaşamına son verir. Pontus Rum Kralı öldürülen silahşörünün intikamını almak amacıyla Rüstem'in üzerine 20 000 kişiden oluşan bir ordu gönderir. Zâloğlu Rüstem, Pontus Rum Kralınca gönderilen bu 20 000 kişilik kuvvetle kimi zaman tek başına, kimi zaman Demir Pehlivan'ın çiftlik adamlarından birkaçıyla, kimi zaman da kılıcı ustaca kullanan eşi Rübab'la birlikte aylar boyunca çarpışır. Neticede bu 20 000 kişilik kuvvetin yarısından fazlasını öldürür, geriye kalanlar da kaçarak canlarını kurtarırlar. Bu şekilde rahata ve huzura kavuşarak eşi Rübab'la birlikte uzun ve mutlu bir yaşamı sürer.

Sonunda Rahş adlı atıyla beraber kendisini öldürmek isteyen Şagad adındaki üvey kardeşi tarafından kazılan içi mızrak ve sivri hançerlerle dolu kuyuya düşerek yaşamını yitirir. Ancak yaşamını yitirmek üzereyken içine düşürüldüğü kuyudan kardeşine bir ok atar. Oka hedef olan kardeşi Şagad, kuyunun başında bulunan ağaca çakılarak ölür. 600 yaşında öldüğü rivayet edilen Zâloğlu Rüstem'in hayatı, ünlü İran-

lı şair Firdevsî tarafından kaleme alınan Şehname'de geniş yer tutar. Kahramanlık ve yiğitlik timsali sayılan Zâloğlu Rüstem; "Pûr-i Zâl" ve "Rüstem-i Destan" benzeri lâkaplarla da anılır.

"Almış ele Rüstem gibi şimşirini gamze
Olmuş ona müjgânları saf saf sipeh-i mest"

Nef'î

"Rüstem-i Zal ki vasfiyle dolıp Şehname
Mâlik olmuştu Tehemtenliğine İran'ın"

Osman Nevres

ZÂV (ZÂB): İran'ı, Efrasiyab'ın elinden kurtaran Pişdadi sülalesinin efsanevî hükümdarıdır. Efsanevî İran hükümdarı Menuçihr'i mağlup ederek İran'ın hâkimi durumuna gelen Turan hükümdarı Peşeng'in oğlu Efrasiyab, İranlılara büyük haksızlıklar yapar, zulümler uygular. Söylenceye göre Zâv; İran'ı yeraltında, demirden yapılma bir kalede yaşayan ve İranlılara karşı muhtelif hilelere başvurmaktan çekinmeyen Efrasiyab'ın elinden ve egemenliğinden kurtarır.

ZELHİMME (ZAT ÜL-HİMME): XI. ,XII. yüzyıllarda kaleme alınmış Arapça kahramanlık hikâyesi. "Battalnâme"ye kaynaklık eden eserlerden biridir. 750–1517 tarihleri arasında egemen olmuş Abbasiler zamanında da Malatya ve çevresinde yaşayan Beni Kilab adındaki Arap kabilesinden hikâyeciler tarafından meydana getirilmiştir. Battal Gazi'nin kimi maceraları bu eserde Sahsah adındaki Arap yiğide mal edilmiştir. Battal Gazi'ye ancak eserin ikinci bölümünde ve tali derecede bir kahraman şeklinde yer verilmiş durumdadır.

ZEND AVESTA: "Ateş", "toprak" ve "su"dan oluşan üç nesnenin kutsallığına inanan Perslerin kutsal kitabının adıdır.

Zerdüşt manzumesini kaleme alan şair Halit Fahri söze şöyle başlar. İhtiyar Peygamber dört bin yıl aşarak gelir Fâris'e. "Ahura Mazda'yı takdise başlasın İran!" diye vaaza başlar: "Odur yegâne ilâh, emri nûra tapmaktır." Asırlar geçer, kutsal ateş söner ve şair o büyük inancın ölümünü;

"Kan ağlayan şafak altında söndü lâlelerin,
Kırıldı taşlara çarptıkça al piyalelerin."

Mısralarıyla kitabeleştirir;

Mağaralarında yıldızlar barınan kutsal dağ... Gümüş yeleli atlar gibi şahlanan ölümsüzlük ırmağı... Gölgesinde kutsal boğanın böğürdüğü hayat ağacı ve Ahura Mazda'nın ışıktan tahtı önünde diz çöken

Zerdüşt.

- Başlangıçta ne vardı Ahura?

- Işık ve söz.

Işık göklerin sözü, söz gönüllerin ışığı. Fecrin ilk pırıltılarıyla konuşmağa başlar gök. Ve toprak, mağaraları, ırmakları, ormanlarıyla cevap verir. Güneş susar, yıldızlar konuşur geceleri. Yalnız çöl, yalnız ölüm dilsizdir... Sonra ilk insanla ilk boğanın yaratılışı. Ve tam bir mutluluk içinde geçen altı bin yıl. Nihayet ilk çiftin meydana gelişi: Mahya ile Mahyana. İlk yalan. İlk gözyaşları ve kötülük tanrısı Angra Menyu. İki düşman cepheye ayrılan varlıklar. Ve başlarında Ahura Mazda ile Angru Menyu. Işıkla karanlık, hayatla ölüm, hakikatle yalan, altın kanatlı Amşapantlarla, tunç bedenli devler. Ve binlerce yıl sürecek bir kavga... Avesta böyle söylüyor: Michelet'lerin, Quinet'lerin Avesta'sı.

Asyanın bütün evlâtları içine Batı'nın ilk benimsediği: Zerdüşt. Zerdüşt'çülük İsa'dan dört yüz yıl önce Yunan'ı sarar. Eflâtun âşinasıdır bu düşüncenin. Buda'nın da Konfüçyüs'ün de sesi uzun zaman Avrupa'ya erişemeyecektir. Asya'nın hikmetini tek başına Zerdüşt temsil edecektir Batı'da. Mezopotamya'nın ilm-i nücûm ve büyü gibi mirasları da yanlışlıkla ona atfedilecektir. Museviliği de etkileyecektir Zerdüşt'çülük: hayırla şer arasındaki cihanşümul ikilik, dünya egemenliği için birbiriyle savaşan cinlerle melekler, tek tanrıcılıktaki üniversellik ve ruhaniyet, kıyamet gününe iman hep onun yadigârı. Hele hıristiyanlığın kaynaklarını incelerken Zerdüşt'ten gelen inançları asla ihmal edemeyiz. Zerdüşt'süz ne aziz Paulus anlaşılır, ne dördüncü İncil, ne musevi Philon ve Plotinius, ne Mani, ne aziz Augustinius. Hıristiyanlığın maniheizmden önce ilk büyük rakibi olan Mitra dini de Zerdüşt'ten izler taşır. Batı, kendi kaynaklarını araştırırken karşısında daima Zerdüşt'ü bulmuştur. 18. asır Musa'nın karşısına yeni bir Musa olarak çıkarmak ister Zerdüşt'ü. (Bak. Zoroastre, J. Duchesne-Guillemin, 1948, s. 7-18.)

Batı, ilk defa Anquetil – Duperron'dan okur Zerdüşt'ü. Avesta tercümesi (1771) ihtiyar Asya ile genç Avrupa arasında ışıktan bir köprü. Eugéne Burnouf zendçenin esrarını çözer. J. Darmesteter Avesta'yı yeniden çevirir. Bazı çağdaşları hain bir alayla karşılamışlardı Anquetil'in tercümesini. Ama bütün Batı Doğu'nun şiir ve düşünce bahçelerine onun açtığı yoldan gidecektir.

Gatalar Avesta'nın en eski bölümleri. Bu ilahilerin Avrupa dillerinde ona yakın tercümesi var; birbirine benzemeyen ona yakın tercüme. Tanınmış bir Alman tarihçisi (Nyberg) şöyle diyor: "Bu metinler

üzerinde uğraşan, bir gün önce yaptığı tercümeyi ertesi gün baştanbaşa değiştirmek zorunda kalır." Kopenhag Üniversitesi hocalarından biri de (Kaj Barr) yarı ciddi yarı şaka şu itirafta bulunuyor: "Üzerlerinde derinleştikçe daha az anlıyorum gataları." Hıristiyan başka türlü anlıyor Zerdüşt'ü, dinsiz başka türlü; parsiye, museviye, filozofa, din bilginine apayrı şeyler söylüyor Avesta. Zerdüşt, geçen asrın tarihçilerine göre, toprak reformundan yana ilerici bir köy papazı. Nyberg'e göre koyu bir düzen savunucusu, bir cezbe profesyoneli, bir nevi derviş; bir ilkel. Duchesne-Guillemin haklı galiba: "Acaba gatalar, diyor, sırf Avrupalı bilginleri şaşırtmak için, şeytani bir zekâ tarafından mı icat edildi?"

1918 lerde geçen bir kalem savaşını hatırlıyorum. Cenk alanı: Edebiyat-ı Umumiye mecmuası. Konu: Zerdüşt turani midir, aryanî mi? Muharipler: devrin tanınmış iki allâmesi, Samih Rıfat, Rıza Tevfik. Tartışma çok kibar, çok nezih bir üslupla başlar, küfürle hakaretle biter. Tam bir sağırlar diyaloğu. Münakaşa müşatemeden müdarebeye dönmek üzeredir. Hasımlar birbirini yalancılıkla, düzenbazlıkla suçlamaktadır. İkisinin de delili aynı kitap: Hovelacque'ın la Linguistique'i. Nihayet Celâl Nuri'nin teşebbüsüyle mesele aydınlanır: Üstatların her birinde aynı kitabın farklı bir baskısı vardır.

ZULMET, ZULEMAT, ZULUMAT: Karanlık, karanlıklar ülkesi. Zerdüştçülükteki Angra Mainyu denilen "Kötü Ruh"un kötülüklerin tamamının menşeini teşkil ettiği ve "karanlık"la sembolize edildiği, Spenta Mainyu adı verilen "İyi Ruh"un "iyilik"in prensibi olduğu ve "Işık" ile sembolize edildiği inancı, İslâmiyette XII. yüzyılda Suhaverdi tarafından yeni baştan yoruma tabi tutularak işrakiyenin ana mefhumlarından biri konumuna getirilmiş oldu. Suhaverdi tarafından yapılan bu yeni yoruma göre nur (ışık) Tanrı'nın ve tanrısal alanın, zulmet (karanlık) de Tanrı'nın ve tanrısal alanın zıttının sembolüdür. Gerçekliğin tamamı nur ve zulmetin kademelerinden oluşur. Mutlak gerçeklik, nurü'l-envar (nurların nuru) olan ebedî ve sınırı olmayan ilahî özdür. Varlık olan nurü'l-envar'ın yokluğu durumu da zulmet ve yokluktur. Bundan ötürü gerçeklik, esasında nur ve zulmet olmak üzere iki bölümden oluşur. Kendiliğinden tezahür eden nur, nur-ı cevherî (tözel nur) veya nur-ı mücerrede (soyut nur) şeklinde adlandırılmaktadır. Başka bir varlığa tabi ise o vakit de nur-ı arızî (ilineksel nur) ismini almış olur. Zulmetin kendi kendine varolması halinde belirsizlik (gasak), başka bir sebebe bağlı olarak varolması halinde şekil (hey'e) adıyla adlandırılır.

Varlıkların algılama seviyeleri de nur ve zulmet ile ilişkilidir. Ken-

di mevcudiyetinin farkında olan ve mevcudiyeti kendinden gelen Tanrı, melekler, ilk örnekler (ayan-ı sabite) ve insan ruhu gibi varlıklar; cisimsel olmayan varlıklardır. Yıldızlar ve ateş gibi kendi şuurına erişebilmek amacıyla başka bir varlığa tabi olanlar ise ilineksel nurlardır. Kendinin bilincinde olmasına rağmen mevcudiyeti kendinden olmayan varlıklar doğal cisimlerin tamamı gibi zulmettir.

ZURVAN (ZERVAN): Adı, "sonsuz zaman" anlamına gelen Zurvan, Mezdekilik inancında İyilik Tanrısı Ahura Mazda ile Kötülük Tanrısı Ehrimen'i yaratmış olan ve zamanın birlik ve menşeini sembolize eden en ulu, en ezelî ve en ebedî Tanrı'dır. 224/226–651 yılları arasında hüküm süren Sasaniler zamanında Süryanice Ermenice ve hatta Arapça kaynaklarda mevcut olduğu belgelerle tespit edilen bir halk dinini kabul ettikleri tahmin edilir.

Sayılar, eşyanın biçimini inceleme faktörü olarak ortaya çıkmıştır. Sayı mistiğini geliştirmişlerdir. Sümerler iki elin parmaklarının toplamından 10'luk sayıyı bulduktan sonra 12'lik sistemi oluşturmuşlardır. 1 gün 24 saat ve 60 dakika bir saattir. Dairenin çevresini 360 eşit parçaya bölmüşlerdir. Her biri 60 dk'lık 360 derece. Böylece insan zamanı, ay-güneş ve yıldızlardan hareketle takvimi, zamanla uzayın, zamanın ay ve yıldızların kutsallığı ekseninde zercanizm felsefe dizgesi çıkmış ortaya. Yaşamın sonsuzluğu kutsanıyor. Aydınlık-karanlık ve iyilik-kötülük arasına var olan savaşı ihtiva ediyor. "Ateş-hava-su-toprak" adındaki dört anasırın bulunuşu bu dinsel düşüncede yatmaktadır. Tanrı Zervan(Zurvan)'ın iki oğlu vardır. İyilik ve Aydınlık Tanrısı Hürmüz ile Kötülük ve Karanlık Tanrısı Ehriman arasında mevcut olan bir savaştan başka bir şey değildir bu. Fakat günün birinde bu savaşın kazanı Hürmüz olacaktır. Bu dönemde doğa olaylarından fırtına ve rüzgar artık çözülmüş yerini başka bir bilinmezlik almıştır. Uzay, zaman, yazgı da Zervan tarafından doldurulmuştur.

Zurvan=Zaman, eski Aryan ibadetinde çok önemli bir yere sahip olan bir tanrıdır. Pehlevi kitabelerinde zayıflamaya doğru yüz tuttuğu halde, "Zurvanizm" adı verilen dinde Zurvan; İyi "Ohrmazd=Ahura Mazda" ile Kötü "Ahriman=Angra Mainyu"nun babasıdır. Bu İyi ile Kötü'nün savaşımı, kendisine 12.000 yıl ömür biçilen dünyanın ya da kainatın nihayetine değin devam edecektir. Doğu'da beninsenen Zoroasterizm'de ise "baba" Ahura Mazda, aktif haldeki İyi Mainyu aracılığıyla "herşeyi yarattı". Doğaldır ki hurafelerle doldurulmuş ve bozulmuş bir "yeni" doktrin olan Zerdüştlük mevzuu bahis olunca

Nyberg'e haklı dememek mümkün değildir. Ama Zerdüşt, bir başka ifadeyle Bahdin'in esas peygamberi ve onun tarafından ortaya atılan doktrin mevzuu bahis olunca işler değişir.

ZURVANCILIK: M.S. 224–651 tarihleri arasında egemen olan Sasaniler dönemi İran'ında Zerdüştçülüğün bir şekli biçiminde ortaya çıkan inanç ve ibadet sistemi. O devirde ikici bir doktrin şekline dönüşen Zerdüştçülüğe tepki şeklinde ortaya çıkmıştır. Sınırı bulunmayan, ebedî ve yaratılmayan zamanın her şeyin menşei olduğu prensibini dayanak edinir.

Bu inanç dizgesinde belirlenen kurallar uyarınca Zurvan adındaki Zaman ve Kader Tanrısı, insanın kaderine ancak belli bir oranda etki eder. Sınırsız Zaman (ebedî Tanrı; Zurvan Akarana) ve Uzun Egemenlik Zamanı (mevcut dünyanın tanrısı; Zurvan Daregho-Çvadhata) olmak üzere iki görünümü mevcut olan ve dört ayrı şekilde tapım gören Zurvan, anlamları muğlâk olan aşokar, fraşokar ve zarokar unvanlarını taşır. Bu unvanların belirtmiş olduğu vasıfları somut olduğu kabul görür.

Zurvan - daha sonraki varyantlarda Hürmüz (Ahura Mazda) ile Ehrimen'in babası şeklinde gösterilir. Bu gelişmeyi Zerdüştçülükle Yunan-Babil yıldızbilimi arasındaki etkileşimin neticesi şeklinde düşünmek mümkündür (Zurvancılığın yaygın olduğu yerlerin başında İran'ın Babil ile sınır olduğu batı bölümü gelir). Uzmanların kimileri tarafından öne sürülen bir görüşe göre Zurvancılığın menşei, Zerdüştçülük değil, Media'da ya da İran medeniyetinden önce doğan eski bir külttür. Yazgıcı ve karamsar yapısı itibarıyla Zerdüştçülükten radikal şekilde ayrılmakla birlikte Zurvancılık, kült ve doktrini yönünden Zerdüştçülüğün uzağında sayılmaz. Mithracılık ile Manicilik bu dinden önemli oranda etkilenmiştir. Zurvan, aynı zamanda Mithracılığın da belli başlı tanrılarındandır.

ZÜLKARNEYN: Kur'an-ı Kerim'de adından söz edilen, peygamberliği ya da evliyalığı anlaşmazlık konusu olan zatlardan biridir. Kur'an-ı Kerim'de verilen bilgiler uyarınca Zülkarneyn'in ulu Tanrı tarafından güç sahibi yapıldığı, Doğu'ya ve Batı'ya akınlar tertip ettiği, Yecüc ve Mecüc kavmiyle yüzyüze geldiği, onlara karşı bir set yaptığı anlaşılmaktadır. Boynuz /zaman /perçem sahibi gibi anlamlar taşıyan Zülkarneyn isminin vurgulu bir manâsının bulunup bulunmadığı hususunda muhtelif düşünceler mevcuttur.

Zülkarneyn'in kim olduğu, hangi tarihte ve nerede yaşadığı konusu netlik kazanmış değildir. Çok yaygın durumdaki düşünceler, Aristo'nun öğrencisi olan Makedonya Kralı İskender ya da bir melek olduğu noktasında birleşmektedir.

"Şu Destanı"

O sırada, Zülkarneyn'in ordusu Hucend Irmağı'nı geçmişti. vakit gece yarısına geliyordu. Hucend Irmağı kıyılarında gözcülük yapan, Şu Kagan'ın kırk yiğidi atlanıp, yıldırım gibi Şu Kalesi'ne geldiler. Şu Kagan'ın katına varıp Zülkarneyn'in Hucend Suyu'nu geçtiğini, Balasagun yolunda ilerlediğini bildirdiler. Daha önceki habercilerin sözlerini dinlerken kılı kıpırdamayan Şu Kagan, kırk yiğidin sözleri üzerine hemen göç davulunun çalınmasını buyurdu. Davulun çalınması ile birlikte doğuya doğru hızla yola koyuldular. Bu durum halkı şaşırttı. Gündüzün hazırlık yapılmadan, gece vakti göçün başlamasından korktular. Ellerine ne geçtiyse toplayıp bulabildikleri atlara atlayan millet, kaganla birlikte yola düştü. Gün doğarken, kentte kimse kalınamıştı. Yalnızca bomboş ve düz bir ova görünüyordu.

Bütün millet, Şu Kagan'ın ardından gitmişti. Ancak, binecek bir şey bulamayan yirmi iki kişi, Şu Kalesi'nde kalmıştı. Bunlar ne yapacaklarını düşünürlerken yanlarına iki kişi daha geldi. Bu iki kişi kap kacaklarını toplayıp sırtlarına vurmuşlardı. Yorgundular. Fakat, pek duracağa benzemiyorlardı. Önceki yirmi iki kişi, bu yeni gelenlere bir yere gitmemelerini, kendileri gibi kalede kalıp beklemelerini söylediler.

Zülkarneyn denilen her kim ise, burada uzun süre kalamaz, geldiği gibi geri dönüp gider. Burası bizim yurdumuz, yine bize kalır. dediler.

İşte bu yüzden, bu iki kişinin adı Kalaç olarak kaldı. Bu iki kişiden olan çocuklar ile torunları de Kalacı adıyla anıldılar. Ama bu iki kişi, yirmi iki kişinin sözlerini dinlemeyerek onları bırakıp gittikleri için Zülkarneyn'in geldiğini görmediler.

Zülkarneyn gelip de kalede kalan uzun saçlı yirmi iki kişiyi görünce Türk mânend dedi. Bu söz, Türk'e benziyorlar anlamına geliyordu. Bu yüzden, yirmi iki kişinin soylarının adı da Türkman (Türkmen) olarak kaldı. Giden iki kişi, gittikleri için tam anlamıyla Türkmen sayılmadılar. Böylece oluşan yirmi dört boydan, yirmi ikisi Türkmen, öteki ikisi de Kalaç diye bilindi.

Bu olaylar olurkan Şu Kagan, ordusu ve yanındakilerle birlikte Çin sınırına değin ilerlemişti. Çin'e yakın Uygur iline vardıklarında Şu Kagan, artık Zülkarneyn'i karşılayabilecek durumda olduğuna, onu asıl merkezinden çok uzaklara çektiğine karar verdi. Çünkü, kendi soydaş-

ları arasında bulunduğu için Zülkarneyn'den daha güçlü durumua gelmişti. Şu Kagan, çerilerinin en gençlerini ayırdı; onları Zülkarneyn'in üzerine yollamayı düşündü. Veziri, gidecek olanların tümünün genç olduğunu, deneyimlerinin bulunmadığını, başaramazlarsa işin kötüye varacağını söyledi. Şu Kagan, vezirine hak verdi. Yaşlı, deneyimli bir subaşını çerileriyle birlikte gönderdi.

Şu Kagan'ın çerileri bir zaman sonra Zülkarneyn'in öncü birlikleriyle karşılaştılar. Türk çerileri, Zülkarneyn'in öncü birliklerine bir gece baskını yaptılar. Baskın çok kanlı oldu. Bir ölüm kalım savaşı yapıldı. Zülkarneyn'in öncü birlikleri bozguna uğradılar. Türk erlerinden biri, Zülkarneyn'in çerilerinden birini tek kılıç vuruşuyla ikiye böldü. Çerinin kemerine bağladığı altın torbası parçalandı; içindeki altınlar yere saçıldı, çerinin kanıyla kızıla bulandı. Ertesi gün, gün ışıkları bu kanlı altınları parlattı. Bunu gören Türk erleri birbirlerine bakıp Altın kan! Altın kan! diye bağrıştılar. O günden sonra, bu baskının yapıldığı yerin yakınında bulunan dağa Altın Kan (Altun Han) dendi.

Baskından sonra Şu Kagan ile Zülkarneyn daha savaşmadılar, barış yaptılar. Barış, iki taraf içinde iyi sonuçlar doğurdu. Burada bir çok kent kurulmağa başlandı.

Uygur Türkleri ile öteki Türk boyları bu kentlere yerleştiler. Şu Kagan da Balasagun'a döndü. Şu Kalesi'ni sağlamlaştırdı. Balasagun kentinin geliştirdi. En sonunda da kaleye bir tılsım koydu. Bu öyle bir tılsımdı ki dörtbir yanda duyuldu. Leylekler kente dek geldiklerinde tılsım yüzünden daha uzağa uçamadılar, kenti aşamadılar.

KAYNAKÇA

AKAOĞLU, Saim (1976); "101 Anadolu Efsânesi", Damla Yayınevi, İstanbul.

AKKUŞ, M., (1993): "Nef'î Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

AKYÜZ, K.- BEKEN, S.- yüksel, S.- CUNBUR, M. (1990); "Fuzûlî Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

ALATEKİN, Ali Berat (1997), "Halk Hikayelerinin Motif Yapısı", Akçağ Yayınları, Ankara.

ALBAYRAK, Nurettin (1997); "Hamza Maddesi" TDV İslâm Ansiklopedisi C–15", Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

ALGÜL, Hüseyin (1997); "Hazma Maddesi" "TDV İslâm Ansiklopedisi C- 15, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

ANA BRİTANNİCA C. 1–22 (1994); Ana Yayıncılık, İstanbul.

AVESTA ,(1998); (Çeviren ve hazırlayan Eshat AYATA,) Kor yayınları 1. baskı İstanbul.

BİLKAN, A. F. (1997); "Nâbî Dîvânı" 2 C. MEB Yayınları, İstanbul.

BÜYÜK LAROUSSE SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ C. 1–15 (1986); Milliyet Yayınları, İstanbul.

CAMPBELL, Joseph, Çev. Kudret EMİROĞLU (2003), "Doğu Mitolojisi (3.Bas.)", İmge Kitabevi, Ankara.

ÇAVUŞOĞLU, M. – TANYERİ, M.A. (1987); "Zatî Divanı" (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon, Gazeller kısmı) III. C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ÇETİN, İsmet (1997); "Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2000); "Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat", Aydın Kitabevi, Ankara.

DUYMAZ, Ali (2001), "Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ebul Kelâm ÂZÂD (2000); "Zulkarneyn Kimdir ? ",İz yayınları 1.Baskı, İstanbul.

ECE, S. (2003); "Süheyl ü Nevbahar"(İnceleme-Metin-Sözlük), Akif Yayınevi.

ERGİN, M., (1980); "Kadı Burhaneddin Divanı" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ERTEM, R., (1995); "Şeyhülislam Yahya Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

GATHALAR- ZARATHUŞTRA, (1996); Çeviri ve yorum M. Sıraç BİLCİN, Boz yayınları. 1. baskı, İstanbul.

GİBB, E.J.W., (2000); "A History of OttomanPoetry" c. 1-2, Çev: Ali ÇAVUŞOĞLU, Akçağ Yayınları, Ankara.

GÖLPINARLI, A., (1972); "Nedim Divanı", İnkılap ve Aka Kitabevleri Koll. Şti. İstanbul.

GÜNEY, Eflatun Cem (1959); "Kerem ile Aslı".

HOOKE, Samuel Henry, Çev. Alâeddin ŞENEL (2002); "Ortadoğu Mitolojisi (4. Baskı)" İmge Kitabevi, Ankara.

İPEKTEN, H., (1990); "Nailî Divanı", Akçağ Yayınları Ankara

İSEN, M.- KURNAZ, C., (1990); "Şeyhî Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

İZ, Fahir (1981); "Saltuknâme", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KALKISIM, M., (1994); "Şeyh Gâlîb Dîvânı", Akçağ Yayınları, Ankara.

KAPLAN, M., (1996); "Nesâtî Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

KARAHAN, A., (1980); "Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri".

KORKMAZ, Esat (1993); "Alevilik-bektaşilik Terimleri Sözlüğü", Ant Yayınları, İstanbul.

KORKMAZ, Esat (2003); "Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü", Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

KÖKSAL, Hasan (1984); "Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı", Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara.

KÜÇÜK, S., (1994); "Bâkî Dîvânı(Tenkitli Basım), TDK Yayınları, Ankara.

LEVEND, A.S., (1984); "Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler-Mazmınlar ve Mefhumlar, Enderın Kitabevi, İstanbul.

L OKMAN TAYYİB (Türkçe'ye çeviri Murat ÇİFTKAYA), "İslam'ın Politik Sistemi", İlke Yayınevi, İstanbul.

MERİÇ, M.O., 1997); ""Cem Sultan Cemşid ü Hurşid"(İnceleme-Metin), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

MEYDAN LAROUSSE BÜYÜK LÜGÂT VE ANSİKLOPEDİSİ C.1–13, (1973) Meydan Yayınları, İstanbul.

OCAK, A. Yaşar (1985); "İslâm-Türk İnançlarında Hızır-İlyas Kültü" Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

ONUR. N., (1991); "Yusuf u Züleyhâ", Akçağ Yayınları,Ankara.

ÖZKIRIMLI, Atilla (1987); "Hainzanâme Maddesi", " Türk Edebiyatı Ansiklopedisi C–2", Cem Yayınları, İstanbul.

PAKALIN, M.Z., (1946); "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü" 3C, MEB Yayınları, Ankara

PALA, İskender (1999); Divan Şiiri Sözlüğü, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

PEKOLCAY, Necla (1987); "İslâmî Türk Edebiyatı", Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul.

SEZEN, Lütfi (1991); "Halk Edebiyatında Hamzanâmeler", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

TARLAN, A.N. (1992); "Ahmet Paşa Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

TARLAN, A.N., (1935); "Gatalar (Garthalar)", Sıhhunet Matbaası, İstanbul.

TARLAN, A.N., (1992); "Hayâlî Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

TARLAN, A.N., (1992); "Necatî Beg Divanı", Akçağ Yayınları, Ankara.

TİMURTAŞ, Faruk K. (1961); "İran Edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Ferhat ü Şirin Yazan Şairler".

TÖKEL, D.A., (2000); "Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar", Akçağ Yayınları, Ankara.

TUNAAŞAR, Seyhun ( ); "Önasya'da Üç Bilge", Piramit Yayınları, İstanbul.

"TÜRKİYE'DE BASILMIŞ FARSÇA ESERLER, ÇEVİRİLER VE İRAN'LA İLGİLİ YAYIMLAR BİBLİYOGRAFYASI" (1971); Milli Kütüphaneler Yayınları, Ankara.

ULUDAĞ, S., (1991); "Tasavvuf Terimleri Sözlüğü", Marifet Yayınları, İstanbul.

ÜNALAY, Türkan (2008); "İran Mitolojisi - Persian Mythology"; www.nuveforum.net/638-kulturlere-gore-mitoloji/62928-iran-mitolojisi-persian-mythology/

WİESEHÖFER, Josef, Çev. Mehmet Ali İNCİ (2002); "Antik Pers Tarihi", Telos Yayımcılık, İstanbul.

YAZICI, Tahsin (1994); "Fars Edebiyatında Destan", TDV İslâm Ansiklopedisi C. 9, TDV Yayınları, Ankara.

YAZICI, Tahsin (1968); "Farsça Tarihi Metinlerden Seçmeler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.

"YAZIM KLAVUZU" (2005); TDK Yayınları, Ankara.

"YENİ HAYAT ANSİKLOPEDİSİ C. 1-6" (1981); Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM, Nimet, (2009); "İran Mitolojisi" Nimet Yıldırım'ın web sitesi: http://nyildirim.wordpress.com/2009/03/11/iran-mitolojisi/

YILMAZ, A., (2002); "Edhem ü Hümâ(Nati Mustafa)é Tenkitli Metin, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.

ISBN 978-605-5465-03-2
9 786055 465032

ALTER YAYINCILIK LTD.ŞTİ
Elif Sk. 7/165 İskitler / ANKARA
www.alteryayincilik.com
alter@alteryayincilik.com